ИСТРАЖИВАЊА 22

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ИСТРАЖИВАЊА
Књига 22

За издавача:
Проф. др Љиљана Суботић, декан

Редакција:
др Ксенија Марицки Гаћански, др Александар Касаш, др Дејан Микавица,
др Владан Гавриловић, др Иван Балта, др Александар Карасјов,
др Ифигенија Драганић, др Ђура Харди, др Светозар Бошков

Главни и одговорни уредник:
др Дејан Микавица

Часопис је штампан уз финансијску помоћ
Министарства просвете и науке Републике Србије

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ИСТРАЖИВАЊА
22

Нови Сад, 2011

Лектор:
Татјана Пивнички–Дринић

Коректор:
Татјана Пивнички–Дринић

Превод резимеа на енглески:
Јасна Милошевић

УДК одредио:
Сава Живановић

Припрема и штампа:
štamparija FELJTON, Novi Sad

Тираж
500 примерака

ISSN 0350-2112

С А Д Р Ж А Ј

Реч уредника ……... 9
Editor's word …….. 11

Vladimir D. Mihajlović, *Inhumacija u radorimskom periodu na centralnom Balkanu: odraz društveno-ideoloških promena?* ……... 13
Vladimir D. Mihajlović, *Inhumation in the Early Roman Period of the Central Balkans: the Reflexion of Socio-Ideological Changes?* …….. 31

Весна Р. Манојловић Николић, *Средњевековни налази раоника и приказа рала на Дечанским фрескама* ……. 33
Vesna R. Manojlović Nikolić, *Medieval Artifacts of a Ploughshare and the Images of the Plough on Dečani Frescos* …….. 41

Ифигенија Драганић, *Лисијина беседа* Против Агората *као историјски извор* ……... 43
Ifigenija Draganić, *Lysias' Oration* Against Agoratus *as Historical Source* ……..... 64

Мирко Обрадовић, *Мудрац Бијант из Приене: традиција о времену у којем је живео, његовом пореклу и значењу његовог имена* ……. 65
Mirko Obradović, *The Wise Man Bias of Priene: the Tradition about His Time, His Background, and the Meaning of His Name* ……. 74

Снежана Вукадиновић, ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΕΩΣ *као историјски извор данас* …… 75
Snežana Vukadinović, ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΕΩΣ *as a Contemporary Historical Source* …… 83

Гордан Маричић, *Пољупци без броја – бранik вечној самоћи:* Пета Катулова песма *и за* Старим Катулом *Симе Пандуровића* ……. 85
Gordan Maričić, *Countless Kisses – Rampart Against Eternal Night:* Poem Five by Catullus *and* After Old Catullus *by Sima Pandurovic* …… 94

Милица Кисић, *Смрт и ускрснуће мита: Вергилијево читање Лукреција* 95
Milica Kisić, *Death and Resurrection of the Myth: Virgil's Reading of Lucretius* ... 106

Boris Stojkovski, *Abu Hamid in Hungary* …… 107
Борис Стојковски, *Абу Хамид у Угарској* ……. 115

Снежана Божанић, *Ороними у српским средњовековним повељама: њихов помен у функцији пограничног ентитета простора* …… 117
Snežana Božanić, *Oronyms in Serbian Medieval Charters: Their Memorial in Function of the Border Area Entity* ……. 130

Ђура Харди, *Историографија о породици Другет у средњем веку* ……... 131
Đura Hardi, Historiography of the Druget's Family in the Middle Ages …….. 143

Melina Rokai, *Poverty and the Franciscan Order in Southeast Europe* …….. 145
Melina Rokai, *Siromaštvo i franjevački red u Jugoistočnoj Evropi* …….. 151

Јанко Рамач, *Федор Лабош и његово дело у историографији о Русинима у Јужној Угарској* ……..... 153
Janko Ramač, *Fedor Laboš and His Work in the Historiography on Ruthenians in the Southern Hungary* …… 165

Ненад Нинковић, *Реформа српског школства у Хабзбуршкој Монархији 1769 – 1777* ……... 167
Nenad Ninković, *The Reform of Serbian School System in the Habsburg Monarchy 1769 – 1777* ……... 183

Мирослав Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја* ……... 185
Miroslav Pavlović, *Forced or Autonomous Modernization? Ottoman Reforms in the Eighteenth Century in the Context of European Influences* ……. 204

Недељко В. Радосављевић, *Дабробосанска (сарајевска) Митрополија у ратном периоду Српске револуције (1804–1815)* ……... 205
Nedeljko V. Radosavljević, *Dabar-Bosnia (Sarajevo) Metropolis in the War Period of Serbian Revolution (1804–1815)* ……. 219

Владан Гавриловић, *Из историје манастира Фенека – попис из 1813 и 1815. године* …… 221
Vladan Gavrilović, From the History of the Fenek Monastery – Censuses from 1813 and 1815 ……... 231

Филип Крчмар, *Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкереку* …… 233
Filip Krčmar, *Johann Heinnrich Schwicker und Seine Gesellschaftliche Tätigkeit in Gross-Becskerek* ……. 245

Боривој Чалић, Догађаји вуковарски *1848. године* ……..… 247
Borivoj Čalić, 'Vukovar Events' *in 1848* ……..... 254

Момир Самарџић, *Суочавање са модернизацијским изазовом – Британски инфрастуктурни пројекти на Балкану 1851 – 1852. и Србија* …… 255
Momir Samardžić, *Facing the Modernization Challenge – British Infrastructural Projects on the Balkans 1851 – 1852 and Serbia* … 278

Душко М. Ковачевић, *Спољна политика Русије од Кримског рата до почетка Велике источне кризе (1856–1875)* …… 279
Duško M. Kovačević, *Foreign Policy of Russia from the Crimean War to the Great Eastern Crisis (1856–1875)* ……... 308

Дејан Микавица, *Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869* ….. 309
Dejan Mikavica, *Miletić's Supporters on the Way to Establish the Party 1860–1869* …….. 324

Светозар Бошков, *Историја као наука у уџбеницима Стојана Бошковића* … 325
Svetozar Boškov, *History as a Science in Textbooks of Stojan Bošković* …….. 331

Дејан Микавица, Горан Васин, *Потврдна диплома патријарха карловачког Прокопија Ивачковића* …….. 333
Dejan Mikavica, Goran Vasin, *Proclamation of Patriarch of Sremski Karlovci Prokopije Ivackovic* …… 338

Милош Савин, *Ставови српских либерала из Угарске о Српско-бугарском рату* …… 339
Miloš Savin, *Standpoints of Serbian Liberals from Hungary of Serbo-Bulgarian War* ……. 347

Горан Васин, *Пречанска штампа о проглашењу Црне Горе за Краљевину* …. 349
Goran Vasin, *Prečani Press on Proclamation of the Kingdom of Montenegro* ……. 364

Милош Ковић, *„Цивилизаторска мисија" Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)* …….. 365
Miloš Ković, *The Austro–Hungarian „Civilizing Mission" in the Balkans: a View from Belgrade (1901–1914)* ……... 379

Михаел Антоловић, *„Немачка Република је најдемократскија демократија на свету" – прилог историји уставног уређења Вајмарске републике* …….. 381
Mihael Antolović, *"German Republik is the Most Democratic Democracy in the World" – Contribution to the History of the Constitutional Order of Weimar Republic* …… 398

Саша Марковић, *Посланици буњевачко-шокачке и земљодилске странке у раду Уставотворне скупштинее 1920–1921. године* ……. 399
Saša Marković, *General Representatives of Bunjevci-Šokci Party and Agricultural Party in the Constituent Assembly from 1920 to 1921* ……... 414

Страхиња Л. Радаковић, *Историјски контекст шидског периода у сликарству Саве Шумановића* …… 415
Strahinja Radaković, Historical Context of Sava Šumanović's Šid Period …….. 429

Александар Касаш, *Протокол о изручењу ратних злочинаца између Демократске Федеративне Југославије и Мађарске, из новембра 1945. године* ……..... 431
Aleksandar Kasaš, *A Protocol on Extradition of War Criminals Signed Between the Democratic Federal Yugoslavia and Hungary, from November 1945* …….. 439

Драгица Кољанин, *Ка новој историјској свести: настава историје у основним школама у Србији 1945–1947* …….. 441
Dragica Koljanin, *Towards New Historical Awareness: History Teaching in Primary Schools in Serbia from 1945 to 1947* ……... 454

Danijel Kežić, *Pruga Beograd – Bar 1952–1976. Istorija finansiranja najvećeg infrastrukturnog projekta u socijalističkoj Jugoslaviji* ……... 455
Danijel Kežić, *Belgrade – Bar Railway 1952–1976. History of financing the largest infrastructure project in Socialist Yugoslavia* ..…… 476

Слободан Бјелица, *Наставак фракцијског сукоба међу војвођанским комунистима 1965–1966. године* …… 479
Slobodan Bjelica, *Continuation of the Fractional Conflicts among Vojvodina Communists from 1965 to 1966* …… 490

Миливој Бешлин, *Односи Југославије и Совјетског Савеза 1968: између нужности сарадње и принципа слободе* ……... 491
Milivoj Bešlin, *Relations Berween Yugoslavia and Soviet Union in 1968: between Necessity for Cooperation and the Principle of Freedom* ……... 514

* * *

Александар Касаш, IN MEMORIAM Богумил Храбак (11. јануар 1927 – 11. децембар 2010) …… 515

РЕЧ УРЕДНИКА

Од овог броја часопис *Истраживања* ће у битној мери прилагодити уређивачку концепцију савременим научним критеријумима и тенденцијама, опредељујући се за објављивање првенствено оних тема које су истраживачки усмерене ка данашњем војвођанском простору, културним, друштвеним и етничким прожимањима народа који су у његовом оквиру градили националну и цивилизацијску препознатљивост. Етничке, политичке, верске
и културолошке различитости у контексту садржајног историјског трајања овог простора југоисточне Европе осигурале су претпоставке за темељна и свеобухватна историописања којима смо спремни да посветимо више пажње. Они ће бити уједно у функцији представљања фазних резултата који се односе на научно-истраживачки пројекат *Војвођански простор у контексту европске историје* (бр. 177002).

На основама које нису изгубиле на научној актуелности, још од 1971. када се појавила прва свеска часописа *Истраживања*, часопис је обновљен 2004. године, испуњене су норме које дефинишу часопис као модеран и конкурентан сличним научним публикацијама у свету и најављено проширење круга аутора изван Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду и спољних сарадника на заједничким научним пројектима. У претходним бројевима Истраживања, од 2004 до 2007. године објављен је завидан број научних радова из области археологије и историје и осветљена бројна сложена питања из политичке, економске и друштвене повести српског и њему суседних народа у овом делу Европе. Нису изостале ни студије у којима је сагледавана политика великих сила према народима који се често не убрајају у велике, политички доминантне нације. У овом делу уређивачког приступа задржаћемо већ осмишљени правац и настојаћемо да сачувамо неопходни континуитет у објављивању часописа. У контексту нове уређивачке концепције увели смо анонимне рецензије и друге новине које ће часопис учинити савременијим и референтнијим у научном погледу.

У складу са научним резултатима заснованим на најновијим историографским истраживањима сарадници Истраживања публикују монографије које су тематски усмерене управо на простор који сматрамо приоритетно

занимљивим за нашу уређивачку концепцију. Имајући управо то у виду, као и искуства из међународне сарадње интензивиране у претходном периоду, настојаћемо да наше опредељење усавршимо и оправдамо пред научном јавношћу.

У Новом Саду, јуна 2011.

др Дејан Микавица
главни и одговорни уредник

EDITOR'S WORD

Starting from this issue, the journal '*Research*' substantially adapts its editorial concept to the contemporary scientific criteria and tendencies, determining to publish primarily the research topics which are related to the current Vojvodina region, as well as to the cultural, social and ethnic permeation of nations who have built the national and civilization recognizability within its framework. Ethnic, political, religious and cultural diversities in the context of the meaningful historical existence of the region of the Southeast Europe have provided conditions for the systematic and comprehensive writings on history, which we are willing to pay more attention to. This is also in function of presenting the phase results related to the scientific-research project *'Vojvodina Area in the Context of European History*' (no. 177002).

Based on the foundations which have not lost the interest of the scientific public since 1971, when the first volume of the journal *'Research'* was published, the journal was restored in 2004, meeting the requirements and norms which defined the journal as a modern and competitive to similar scientific publications abroad, and announced the increase of a number of authors outside the Department of History, at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, and the external associates, working on the joint research projects. The previous issues of the '*Research'*, published from 2004 to 2007, presented an impressive number of scientific papers in the field of archeology and history, highlighting a number of complex issues from political, economic and social history of Serbs and their neighboring nations in this part of Europe. There were also published studies which analyzed the policy of great powers towards nations which were often not counted in large, politically dominant nations. In this point of the editorial approach, we have retained the established direction, trying to maintain continuity necessary for publishing the journals. In the context of the new editorial policies, we have introduced anonymous reviews and other innovations, which will make the journal more modern and popular in the scientific terms.

According to the scientific results based on the latest historiography research, the associates of the *'Research'* publish research monographs which are thematically focused precisely on the area that is considered an interesting priority for our editorial policy.

Having that in mind, as well as based on the experience in the international cooperation, which has been intensified in the previous period, we will try to improve and justify our determination before the scientific public.

In Novi Sad, June 2011

Dr Dejan Mikavica
Editor In Chief

UDC 904(497)“01“

Vladimir D. Mihajlović
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za istoriju
v.mihajlovicc@gmail.com

Originalni naučni rad
primljeno: 9. maj 2011
prihvaćeno: 1. oktobar 2011

INHUMACIJA U RANORIMSKOM PERIODU NA CENTRALNOM BALKANU: ODRAZ DRUŠTVENO-IDEOLOŠKIH PROMENA? *

Sažetak: U radu se preispituju dosadašnji zaključci o pojavi inhumacije u periodu ranog Rimskog carstva na području centralnog Balkana i predlaže se novi način sagledavanja ove pojave. Polazeći od pretpostavke da su pogrebne prakse vezane za socijalnu strukturu zajednice u kojoj se vrše, nudi se mogućnost da je pojava inhumacije bila povezana sa restrukturiranjem lokalnih zajednica koje se dogodilo u procesu uključivanja u šire rimske socijalne mreže i tokove.

Ključne reči: inhumacija, ranorimski period, centralni Balkan, arheologija pogreba.

Jedan od najinteresantnijih fenomena u arheologiji rimskog carskog perioda je promena tretmana tela umrlih, odnosno napuštanje incineracije i prihvatanje inhumacije. I pored mnogih pokušaja arheologa da osvetle razloge koji su stajali u pozadini ove promene, nedvosmisleni i konačni zaključci nisu doneti, i pitanje je da li će ikada biti. Kako je ova pojava imala opšti karakter na teritoriji zapadne polovine Carstva, područje centralnog Balkana nije ostalo mimo širih tokova. U ovom radu se preispituju dosadašnji pristupi i postojeći zaključci o prihvatanju prakse inhumacije na pomenutom prostoru, i pokušava da se na čitav problem baci svetlo iz drugačijeg ugla. Za argumentovanje ponuđenih pogleda uzeti su primeri sa lokaliteta na područjima provincija Gornje Mezije (Viminacijum, Singidunum, Skupi, Municipijum DD), jugoistočnog dela Donje Panonije (Sirmijum, Mursa) i istočnog dela Dalmacije (Dokleja, Municipijum S..., Domavia). Odmah je potrebno staviti napomenu o kvalitativnoj i kvantitativnoj razlici podataka sa pojedinačnih lokaliteta, što je okolnost koja umanjuje pouzdanost generalizacija koje će biti iznete, a njihov karakter pretvara u vrstu opštih pretpostavki. Tekst je organizovan tako da najpre ukazuje na opšti teorijski pristup funerarnoj arheologiji koji je ovde upotrebljen, zatim skreće pažnju na manjkavosti postojećih pogleda pomoću kojih se

* Rad je nastao kao fazni rezultat republičkog projekta broj 177002 pod nazivom *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije.*

fenomen prihvatanja inhumacije tumači na prostoru bivše SFRJ,[1] nakon čega nudi drugačija objašnjenja najpre na opštem nivou, a zatim i diskutovanjem pojedinačnih primera sa centralnog Balkana.

Arheologija pogreba: opšte pretpostavke i pristupi

Aktivnosti povezane sa pogrebom predstavljaju jednu od najsloženijih oblasti za izučavanje i tumačenje unutar arheološke discipline.[2] Kompleksnost postupka interpretacije pogrebnih praksi jednim delom proizlazi iz jedinog opšteg pravila koji za njih važi: da nema generalnih pravila i jedinstvenog pristupa u suočavanju problema ove vrtse. Drugim rečima, ne postoje generalizacije niti „najučestaliji ispravni pristup" koje je moguće upotrebiti u svim ili većem broju izučavanih slučajeva.[3] Tumačenja zavise, pre svega, od teorijske perspektive istraživača koji ih nude, i za svaki pojedinačni primer moguće je upotrebiti različiti pristup, ili više njih. Ipak, u sagledavanju problema pogreba postoje izvesni elementi oko kojih se slaže većina arheologa i antropologa. Pre svega, na koji god način da pristupimo pogrebnim praksama, i iz koje god teorijske perspektive, uvek je reč o reakciji zajednice na prestanak telesnog života nekog njenog člana, fenomenu prevazilaženja posledica smrti i manipulaciji beživotnim telom, odnosno rešavanju problema njegovog neminovnog raspadanja. Dakle, pogreb kao praksa/aktivnost/ritual za cilj uvek ima neku vrstu odlaganja kadavera na odgovarajući, društveno ustanovljeni način, iako načini odlaganja mogu drastično da se razlikuju za pojedince/ke, društvene grupe, čitave zajednice, kao i kroz vreme.[4] Sledeće manje-više prihvaćeno stanovište tiče se razlikovanja procesa pogreba od samog čina sahrane. Za razliku od trenutka kada se telo / njegov deo / kremirani ostaci na neki način odlažu (što bi bila sahrana), aktivnosti koje prate ovaj čin mogu da se odvijaju i pre i posle njega, i mogu da podrazumevaju složene i mnogobrojne radnje (i one bi zajedno sa sahranom činile proces pogreba). Ovu okolnost uvek treba imati na umu budući da se u arheologiji susrećemo samo sa delovima procesa pogreba, i to, veoma često, samo onim koji su vezani za sahranjivanje i neposredne prateće aktivnosti. Dodatno, arheološkim metodima moguće je otkriti samo deo materijalnih elemenata procesa, odnosno tragove konačnog

[1] Ovo područje se uzima kao relevantno jer su ključni radovi koji se bave pitanjem inhumacije u rimsko doba nastali u periodu postojanja bivše Jugoslavije i kao geografski okvir su uzimali upravo njenu teritoriju. Takođe, međusobni uticaj autora iz ondašnje iste države imao je presudnu ulogu u formiranju tumačenjskih pristupa ovom problemu koji važe i danas.

[2] Upor. Mike Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud 2003.

[3] Frederik Fahlander, Terje Oestigaard, *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs (Eds. Frederik Fahlander and Terje Oestigaard), BAR International Series, Oxford 2008, 1–2.

[4] F. Fahlander, T. Oestigaard, *The Materiality of Death*, 5–6; Liv Nilsson Stutz, *More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology*, The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs (Eds. Frederik Fahlander and Terje Oestigaard), BAR International Series, Oxford 2008, 19–28; Frederik Fahlander, *The Materiality of Serial Practice, a Microarchaeology of Burial*, Uddevalla 2003, 74–75; John Robb, *Burial Treatment as Transformations of Bodily Ideology*, Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterrenean (ed. Nicola Laneri), Oriental Institute, University of Chicago, Chicago 2007, 289.

ishoda (samo) onih aktivnosti od kojih su ostali materijalni ostaci.[5] Iz ovih razloga je neophodno napustiti iluziju o mogućnosti potpune i precizne rekonstrukcije čitavog procesa pogreba na osnovu arheoloških podataka.

Još jedno rašireno stanovište, koje će biti prihvaćeno i u ovom radu, tretira pogrebne aktivnosti kao ritual / niz rituala, i to u smislu (manje-više) precizno određenih obrazaca ponašanja (i načina izvođenja) pomoću kojih se izražavaju (neke) društvene vrednosti zajednice.[6] Iako je sam pogreb obrednog karaktera, ovo ne znači da se radi o ritualima koji su neminovno vezani za religiju ili filozofsko viđenje „drugog sveta", niti da obredni tretman mrtvog tela direktno odražava društvenu stvarnost zajednice.[7] Jednostavnije rečeno, aktivnosti za vreme pogreba uopšte ne moraju da budu utemeljene u religijskoj doktrini ili filozofskom učenju (bilo preminulog/e ili zajednice), već mogu da budu ishod drugih („zemaljskijih") socijalnih kategorija kakve su status, rod, materijalno stanje, politička uverenja, ideologija, zakonske regulative itd. Slično tome, načini na koji se pogreb vrši i „protokoli" koji se upotrebljavaju ne moraju da odslikavaju realne socijalne odnose koji važe unutar zajednice ili na relaciji umrli/a–zajednica, već mogu da budu konstruisani tako da realne odnose zamaskiraju, trenutno ublaže ili suspenduju.[8] Mrtvo telo i njegov tretman mogu da budu manipulisani za potrebe socijalne realnosti živih i stoga ne moraju da imaju nikakve veze sa socijalnom personom umrlog/e. Pokojnik/ca i pogrebni rituali često predstavljaju projektovanu i idealizovanu sliku nastalu zarad određenih ciljeva zajednice koja pogreb vrši, i to usled često prenebregavane, a osnovne, činjenice da mrtvi ne sahranjuju sebe već to čine oni koji su nakon njihove smrti ostali u životu.[9] Pogrebne obrede, dakle, ustanovljavaju i sprovode živi pripadnici zajednice i zbog toga je pogreb stvar koja se direktno tiče njih i njihovih društvenih pozicija, te je verovatno da će njegovo značenje i izvođenje biti vezano za socijalnu strukturu zajednice (bez obzira koliko će „realno" ili projektovano ona biti predstavljena). Takođe je veoma bitno da pogreb (ili sahrana) može da predstavlja događaj javnog karaktera koji mobiliše širi deo zajednice (nego što je, na primer, porodica), i predstavlja pogodno dešavanje za potvrđivanje ili preispitivanje ideologije, odnosno održavanje, sticanje ili gubitak socijalnih uloga i relacija pojedinaca, grupa ili čitave zajednice.[10]

Široko prihvaćena perspektiva za sagledavanje smrti i pogreba je stanovište da ove pojave za mnoga ljudska društva predstavljaju obrede prelaza. Ovu generalizaciju je još početkom XX veka ponudio Arnold van Genep i od tog perioda ona nije gubila na

---

[5] Ian Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge 1992, 13; M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death*, 5.

[6] Mike Parker Pearson, *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study*, Symbolic and Structural Archaeology (ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, Cambridge 1982, 101; I. Morris, *Death-Ritual*, 8–9.

[7] I. Morris, *Death-Ritual*, 1–2.

[8] F. Fahlander, *The Materiality of Serial Practice*, 78–79.

[9] M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death*, 3; F. Fahlander, *The Materiality of Serial Practice*, 76; Сташа Бабић, *Поглаварство и полис: старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*, Београд 2004, 78.

[10] M. Parker Pearson, *Mortuary Practices*, 101, 112; M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death*, 32–33; Nicola Laneri, *An Archaeology of Funerary Rituals*, Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterrenean (ed. Nicola Laneri), Oriental Institute, University of Chicago, Chicago 2007, 5–8.

aktuelnosti i broju pristalica, iako je osnovna verzija doživljavala modifikacije ili pak potpuno neprihvatanje od strane pojedinih autora. Prema Van Genepu, smrt, pre svega, predstavlja prestanak jedne vrste bivstvovanja za pokojnika/cu, ali taj događaj označava i promenu stanja unutar same zajednice koja se odvija u trima osnovnim etapama. Prva od njih je tzv. *preliminalna* faza koju prate obredi vezani za odvajanje pokojnika od oblika postojanja i iz konteksta pre trenutka smrti, kao i odvajanje porodice/zajednice od preminulog člana i dotadašnjeg „normalnog" načina života uz njega/nju. Druga faza je *liminalna* i ona podrazumeva aktivnosti i obrede vezane za tranzicioni period, deonicu između stanja kada je pokojnik/ca bio/la u životu i konačnog stanja pridruživanja mrtvima. Ova faza za porodicu/zajednicu predstavlja vanredno stanje koje je često povezano sa nečistoćom i izmenama ponašanja. Treća etapa su tzv. *postliminalni* obredi koji označavaju potpuno uključivanje umrlog/le u svet mrtvih, odnosno integraciju članova zajednice natrag u „normalno" stanje ali bez pokojnika/ce.[11] Naravno, ponuđena shema ne predstavlja univerzalno primenjivo pravilo, ali osnovnu ideju o konceptu prelaza/promene uzimam kao opravdanu, jer smatram da smrt člana zajednice zaista menja dotadašnje stanje i percepciju članova zajednice, iz jednostavnog razloga što određena individua prestaje da bude prisutna i gubi mogućnost delanja i društvenog sudelovanja u obliku kakav podrazumeva živo telo.

Inhumacija na centralnom Balkanu ranorimskog perioda: postojeća tumačenja

Arheološkim istraživanjima nekropola iz rimskog perioda na prostoru centralnog Balkana otvoreno je pitanje prihvatanja inhumacije kao načina tretmana tela. Ponuđene interpretacije zasnivale su se na tezi da je kremacija dominirala u zapadnom delu Carstva dok je inhumacija upotrebljavana u istočnoj polovini, što je generalno prihvaćeno stanovište u klasičnoj arheologiji rimskog perioda.[12] Kako je na prostoru centralnog Balkana kremacija bila dominantni način tretmana tela u prerimskom periodu, pretpostavljeno je da se ona prvenstveno može povezati sa autohtonim populacijama i da predstavlja tradiciju koja se zadržala i nakon inkorporacije ovih prostora u Rimsko carstvo. Dodatno utemeljenje ovakvog gledišta pronađeno je u grobnim jamama specifičnih oblika koje su protumačene kao lokalne/regionalne kulturne karakteristike. Iz ovih premisa nastalo je opšteprihvaćeno stanovište da su incineracija pokojnika i polaganje ostataka u grobove specifičnih oblika prakse koje karakterišu autohtono stanovništvo.[13] Sledstveno tome, grobovi sa skeletnim ostacima iz ranocarskog perioda[14]

[11] Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader (ed. Antonius C. G. M. Robben), Blackwell Publishing, Malden–Oxford 2004; Ian Morris, *Burial and Ancient Society: the Rise of Greek City-State*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 29–31; I. Morris, *Death-Ritual*, 9–10.

[12] Jon Davies, *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity*, London 1999, 149; I. Morris, *Death-Ritual*, 52.

[13] Драгослав Срејовић, *Римске некрополе раног Царства у Југославији*, Старинар н.с. 13–14/1962–1963, Београд 1965, 83–84; Milutin Garašanin, *Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase*, Godišnjak VI, Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH 4, Sarajevo 1968, 5–35; Александар Јовановић, *Римске*

protumačeni su kao sahrane doseljenih populacija, dok je pod uticajem generalne povezanosti prakse inhumacije i rimskog Istoka, pretpostavljeno da se radilo o doseljenicima orijentalnog porekla. Ovakav tumačenjski model je opšteprihvaćen od strane autora na prostoru bivše SFRJ i predstavlja dominantni način sagledavanja pojave inhumacije u rimskom periodu centralnobalkanskog područja.[15] Drugačije stanovište ponudio je D. Srejović još 1965. g. ukazujući da je prihvatanje inhumacije fenomen koji je vezan za područja pod jakim rimskim uticajima (urbani centri, limes) i da se upravo na njima i najranije pojavljuje. Prema njegovom mišljenju, praktikovanje spaljivanja bilo je posledica sukoba između domorodačke i rimske kulture, dok je napuštanje ovog tretmana tela i prihvatanje inhumiranja povezano sa prevazilaženjem te krize, odnosno romanizovanjem starosedelaca. Iako je romanizaciju video kao glavno objašnjenje za napuštanje kremacije i prihvatanje inhumacije, Srejović se složio da je naseljavanje populacija sa Istoka i prihvatanje hrišćanstva takođe uticalo na ovu pojavu, ali u manjoj meri.[16] Njegova zapažanja, međutim, ostala su bez uticaja na istraživače koji su se bavili ovim pitanjima.

некрополе на територији Југославије, Београд 1984, 100–110; Aleksandar Jovanović, *Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior*, Burial, Society and Context in the Roman World (Eds. John Pearce, Martin Millet and Manuela Struck), Oxbow Books, Oxford 2000, 204–214; Љубица Зотовић, *Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије*, Лесковачки зборник 8, Лесковац 1968, 19–30; Љубица Зотовић, *Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од* I *до* VI *века*, Лесковачки зборник 10, Лесковац 1970, 19–24; Петар Милошевић, *Археологија и историја Сирмијума*, Нови Сад 2001, 161–163; Иван Микулчић, *Раноримски скелетни гробови из Скупа*, Старинар 24–25, Београд 1975, 89–102; Душанка Коракевик, *Состојбата на археолошките ископувања на античко Скупи*, Macedoniae acta archaeologica 3, Скопје 1977, 143–180; Snežana Golubović, *Graves of the Mala Kopašnica-Sase Type at the Viminacium Cemetery from an Aspect of thir Ethnic Origin*, The Thracian World at the Crossroads of Civilizations II (ed. Petre Roman), Institutul Roman de Tracologie, Bucharest 1998, 247–260; Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium 2, Više grobalja*, Beograd 2009, 524–525.

[14] Model se odnosi na period pre opšteg prihvatanja inhumacije u zapadnim provincijama Carstva koje se dogodilo tokom II i početkom III veka.

[15] И. Микулчић, *Раноримски скелетни гробови*, 99; Д. Коракевик, *Состојбата*, 164–169; А. Јовановић, *Римске некрополе*, 99, 114, 128–129; A. Jovanović, *Romanization and ethnic elements*, 210–212; Aleksandar Jovanović, *Inhumation in Moesia Superior in the 1st to 3rd century AD*, Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium, Frankfurt am Main, 19.– 20, November 2004 (Hsg. Andrea Faber, Peter Fasold, Manuela Struck und Marion Witteyer), Archäologisches Museum Frankfurt, Frankfurt, 2007, 129–136; Aleksandar Jovanović, *Prologue to the Research of Inhumation in Moesia Superior in the First to Third Centuries A.D.*, Гласник Српског археолошког друштва 22, Београд 2006, 23–44; Љубица Зотовић, *Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди*, Viminacium 1, Пожаревац 1986, 44; Љ. Зотовић, *Промене*, 9; П. Милошевић, *Археологија и историја*, 164–165; Slobodan Fidanovski, *Nekropole municipijuma DD u svetlu novih istraživanja*, Glasnik Muzeja Kosova 15–16 (1987–1988), Prišitina 1988, 32–34; Драгана Спасић-Ђурић, *Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума*, Viminacium 15, Пожаревац 2007, 175–200; Драгана Спасић-Ђурић, *Медаљон и други налази из гроба Г1733 из Виминацијума*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 323–340; Hermine Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb–Osijek 2000, 96; Snežana Golubović, *Sahranjivanje u Viminacijumu od I do IV veka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2004, 29, 31, 36, 113; M. Korać, S. Golubović, *Viminacium 2*, 517; Ленче Јованова, Дафина Михаилова, *Скупи – Источна некропола – истражувања 1994. год*., Macedoniae acta archaeologica 15 (1996–1997), Скопје 1999, 236.

[16] Д. Срејовић, *Римске некрополе*, 72–73.

Mada na prvi pogled iznenađujuće, i dominantna i Srejovićeva interpretacija imaju mnogo zajedničkog, budući da su formirane na istim teorijskim pretpostavkama. Preovlađujući tumačenjski narativ o prihvatanju inhumacije na području centralnog Balkana u ranocarskom periodu se zasniva na dva ključna koncepta. Prvi je pretpostavka da se inhumacija može smatrati kulturnom praksom koja karakteriše rimski Istok i sve njegove populacije, a drugi je da se inhumacija morala širiti migracijama stanovništva orijentalnog porekla koje je tu kulturnu praksu donelo sa sobom, praktikovalo je na novonastanjenim prostorima i svojim uticajem širilo dalje. Oba upotrebljena postulata predstavljaju temelje teorijsko-interpretativnog okvira kulturno-istorijske arheologije koja podrazumeva neraskidivu i normativnu povezanost između jednog područja, ljudi koji žive na njemu i kulturnih praksi svih vrsta. Preciznije, ovaj teorijski okvir se zasniva na pretpostavci da se arheološki ostaci (odnosno aktivnosti koje oni indiciraju) na jednom prostoru, ukoliko pokazuju sličnost, mogu smatrati proizvodom populacije koja deli istu kulturu, odnosno ima iste društvene vrednosti i ideje važeće za svakog njenog pripadnika/cu, i da se takva kultura može poistovetiti sa etnicitetom ili rasom. Prema ovom viđenju, stečene kulturne navike su stabilne, statične i održavaće se gotovo uvek i svuda, dok će promene unutar jedne kulture najčešće biti izazvane ili kulturnim kontaktom (tj. difuzijom ideja, „kulturnim impulsom"), ili pak migracijom, odnosno dolaskom novog stanovništva koje donosi i nove kulturne prakse i njihove materijalizacije.[17] Poteškoće sa ovim pristupom su brojne i tiču se, pre svega, neposrednog poistovećivanja materijalne kulture sa etničkim identitetom i pretpostavljanja jednog i jedinstvenog načina njene upotrebe iza koje stoje ista ideološka ubeđenja koja su duboko usađena u (pod)svest čitave populacije. U ovakvom konceptualizovanju prošlosti utkano je moderno shvatanje nacije i nacionalnih teritorija/dražava, po kojem je okosnica formiranja kolektivnog identiteta deljenje istog jezika, (zamišljenih) zajedničkih predaka i prošlosti, religije i precizno definisane teritorije. Na taj način stvoreno je predrasudno gledište po kojem su populacijama iz prošlosti kao najvažnije pripisane/učitavane one forme kolektivnog organizovanja i okupljanja (nacija i nacionalna teritorija) koje su važile u vreme nastanka kulturno-istorijske paradigme (i važe do danas), dok mogućnost da su druge vrste kolektivnih identiteta bile važnije nije uzimana u obzir ili je svedena na minimum. Upravo je sa ovog stanovišta u arheološkim ostacima najpre prepoznavan odraz etničkih identiteta (a ne, recimo, statusnih, rodnih, starosnih, političkih, profesionalnih itd.), iako ne postoji pravolinijska povezanost između kulturnih sličnosti i razlika sa jedne i etničkih granica sa druge strane.[18] U slučaju na koji se odnosi ovaj rad postojeće objašnjenje podrazumeva da su sve populacije sa Istoka delile identične kulturne prakse koje su nastale usled jake helenizacije tog područja u helenističkom periodu. Prema ovom viđenju, na Istoku su

[17] Bjørnar Olsen, *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Beograd 2002, 30–43, 118–121; Метју Џонсон, *Археолошка теорија*, Београд 2009, 33–38.

[18] Detaljnije o ovim problemima vid.: Sean Jones, *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in past and present*, London – New York 1997; Sean Jones, *Discourses of identity in the interpretation of the past*, The Archaeology of Identities: a Reader (ed. Timothy Insoll), London – New York 2007, 44–58; Sam Lucy, *Ethnic and Cultural Identities*, The Archaeology of identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion (Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Stasa Babić and David N. Edwards), London – New York, 2005, 86–109; Staša Babić, *Arheologija i etnicitet*, Etnoantropološki problem god. 5 sv. 1, Beograd 2010, 137–149.

živeli kulturno superiorni ljudi (budući da su helenizovani) koji svoje prakse nisu menjali čak ni prilikom emigracije, već su, naprotiv, u novonaseljenim prostorima vršili kulturne uticaje različitih karaktera, uključujući i širenje prakse inhumacije. Ovakve pretpostavke su problematične jer se područje rimskog Istoka ne može tretirati kao kulturna, etnička ili populaciona celina, kao što pretpostavljena duboka helenizacija zapravo delimično važi za elitne slojeve stanovništva na Istoku.[19] Dodatno, pokazano je da se imigranti sa Istoka ne mogu arheološki razlikovati čak ni na lokalitetima za koje je (na osnovu literarnih i epigrafskih izvora) njihovo prisustvo izvesno.[20] Takođe, narativ o neminovnim blagotvornim uticajima helenske kulture formiran je usled stanovišta da ona predstavlja kolevku evropske civilizacije, i da se može smatrati jednim od vrhunaca koji su ljudi (kao vrsta) ikada dosegli, što je pozicija opterećena predrasudnim, jednostranim i subjektivnim vrednovanjem prošlosti.[21] Sumirano, niti se pojava inhumacije može smatrati posledicom doseljavanja velikog broja ljudi sa Istoka, niti se ti doseljenici mogu tretirati kao nosioci jedinstvenog helenističkog impulsa koji je „kulturno virulentno" delovao na populacije koje su živele na centralnom Balkanu u ranocarskom periodu.

Iako je D. Srejović ukazao da se inhumacija ne može jednostrano vezati za orijentalne doseljenike ili širenje orijentalnih verskih učenja, njegovi argumenti se zasnivaju na, suštinski, istoj pretpostavci o uticajima superiorne kulture i doseljenicima kao njenim nosiocima. Razlika je u tome što je kao izvorište ovoga puta viđen Rim, područje Italije i zapadnih provincija Carstva. Unutar ovog modela centralna uloga poverena je konceptu romanizacije koji je razvijan krajem XIX i tokom prve polovine XX veka na prostoru Velike Britnije, Nemačke i Francuske, a zasnovan je na snažnim kolonijalističkim, imperijalističkim i evropocentrističkim predubeđenjima (kombinovanim sa konceptom sociokulturne evolucije) koja su dominirala intelektualnim krugovima tog perioda. Romanizacija u osnovnom obliku označava proces širenja rimske kulture u vidu paketa koji se sastojao od urbanizacije, latinskog jezika, religijskog sinkretizma i rimskih kulturnih praksi. Ove prakse shvatane su kao superiorni način života, a njihovo širenje kao civilizovanje populacija koje su živele „na nižem stupnju društvenog razvoja". Kontakti rimske i domorodačkih kultura koncipirani su kao sučeljavanje sa oštrom granicom koja je ili prevazilažena prihvatanjem seta rimskih kulturnih normi, ili je ostajala na snazi i autohtone zajednice petrifikovala na nižoj lestvici ljudskosti. Osnovni problem sa konceptom romanizacije je svođenje kompleksnih socijalnih dešavanja na proste binarne

[19] Fergus Millar, 1993. *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*, London – Cambridge-Mass. 1993, 11, 234 – 235; Warwick Ball, *Rome in the East. The transformation of an empire*, London – New York 2000, 3, 4–5, 11, 17, 23; Kevin Butcher, *The Roman Syria and the near East*, London 2003, 82–83, 121, 140–141, 270–271, 332–334; Lidewijde de Jong, *Becoming a Roman province: An analysis of funerary practices in Roman Syria in the context of empire*, Unpublished Dissertation, Stanford University, 2007, 4, 7, 9, 11; Jesper Majbom Madsen, The Romanization of the Greek elite in Achaia, Asia and Bithynia: Greek Resistance or Regional Discrepancies?, 14–15, 18, 23, 27, 32–33, *http://www.pontos.dk/publications/papers-presented-orally/oral-files/Mad_**romanisationelite**.pdf*. 15. 05. 2011.

[20] John Bert Lott, *The Neighborhoods of Augustan Rom*e, Cambridge 2004, 22–23. O problemu identifikacije orijentalnog stanovništva na području Gornje Mezije upor.: В. Д. Михајловић, *Археолошки и епиграфски показатељи досељавања оријенталног становништва на територији Горње Мезије*, дипломски-мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2009.

[21] Upor.: Сташа Бабић, *Грци и други: античка перцепција и перцепција антике*, Београд 2008.

opozite u kojima je jedna (rimska) strana favorizovana, kao i ignorisanje mogućnosti međusobnih prožimanja koja su mogla da dovedu do čitavog niza stvaranja jedinstvenih socijalnih realnosti sa neograničenim kombinovanjima i reinterpretacijama značenja kulturnih praksi i njihovih materijalizacija.[22] U svakom slučaju, iako D. Srejoviću pripada zasluga za skretanje pažnje na mogućnost drugačijeg scenarija za širenje inhumacije, kao i za ukazivanje na uticaj opštih tokova u Carstvu koji su tome doprinosili, manjkavost njegovog modela leži u pretpostavljenom mehanizmu širenja ove prakse.

Praksa inhumacije u Rimskom carstvu: drugačija stanovišta

U prethodnom delu je skrenuta pažnja na probleme sa dosadašnjim tumačenjima širenja inhumacije na centralnom Balkanu. Imajući u vidu ukazane nedostatke, smatram neophodnim da se umesto doseljenika i superiornih kulturnih uticaja uzmu u obzir i drugačija objašnjenja. Usled velikog prostranstva na koje se problem generalno odnosi, srazmerno nedovoljne istraženosti i različitih perspektiva istraživača, postoji mnoštvo različitih interpretacija. Tako se širenje inhumacije objašnjava modelima od uvođenja nove mode korišćenja sarkofaga, preko „renesanse" predrimskih pogrebnih običaja, novog načina iskazivanja socijalnih položaja, do pretpostavke o ispošćavanju šuma koje je doprinelo poskupljenju drvne građe i napuštanju kremacije.[23] Uzimajući u obzir da je širenjem inhumacije obuhvaćen čitav niz lokalnih pogrebnih sistema,[24] nije izgledno da je pokopavanje tela imalo identično značenje za svaki grob, na svakoj geografskoj odrednici i u svakom trenutku. Ipak, pošto se inhumacija proširila u relativno kratkom vremenskom periodu diljem zapadnog dela Imperije, moguće je pretpostaviti da su izvesni razlozi imali generalni uticaj, odnosno da su postojali opšti socijalni preduslovi koji su pogodovali prihvatanju pokopavanja tela. Iz ovih razloga je neophodno upotrebiti model koji uzima u obzir lokalne socijalne kontekste i značenja inhumacije unutar njih, i istovremeno objašnjava razloge za njeno masovno prihvatanje.

Još 1932. g. Artur Nok (Arthur Nock) se osvrnuo na pojavu inhumacije kao fenomena koji je zahvatio čitavu Imperiju. Nudeći primere iz Rima i provincija, Nok je zaključio da ova promena ne može da se poveže sa širenjem mističnih i orijentalnih kultova, kao ni sa hrišćanstvom, te i ne može da se tretira kao pokazatelj početka drastično različite konceptualizacije zagrobnog života. Umesto ovih razloga ponudio je objašnjenje po kojem je ekspanzija inhumacije bila uzrokovana „modnim trendom", tako što su je najpre prihvatili elitni slojevi u Rimu od kojih se postepeno širila i među nižim slojevima

[22] O romanizaciji između ostalih: Richard Hingley, *Globalizing Roman Culture*: *Unity, Diversity and Empire*, London – New York 2005; Peter S. Wells, *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*, Princeton–Oxford 1999; Greg Woolf, *Becoming Roman*: *The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge 1998; Janet Huskinson, *Looking for Culture, Identity and Power*, Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire (ed. Janet Huskinson), London, 2000, 3–27.

[23] Andrea Faber, Peter Fasold, Manuela Struck, Marion Witteyer., *Einleitung*, Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium, Frankfurt am Main 19.– 20, November 20042004 (Hsg. Andrea Faber, Peter Fasold, Manuela Struck und Marion Witteyer), Archäologisches Museum Frankfurt, Frankfurt 2007, 12–13.

[24] I. Morris, *Death-Ritual*, 41.

rimskog društva. Širenje inhumacije bilo je stimulisano popularizacijom upotrebe sarkofaga, koja se dogodila ili pod uticajima njihove upotrebe na Istoku, ili usled „renesanse“ etrurskih običaja u centralnoj Italiji.[25] Šezdeset godina kasnije, Ijan Moris (Ian Morris) je ponovo pretresao ova pitanja i složio se da je prihvatanje inhumacije bilo stvar mode. Njegov argument protiv objašnjenja ove pojave popularizacijom mističnih ili orijentalnih kultova je metodološke prirode: ovaj interpretativni model je razvijen pod snažnim uticajem „intelektualističkog“ pristupa koji je podrazumevao da su pogrebni rituali oblik filozofskih spekulacija o kosmosu, i koji se koncentrisao na njihov lični i psihološki sadržaj pre nego na društveni kontekst. Umesto pitanja kako se uopšte došlo na ideju o upotrebi inhumacije, Moris daje prioritet pitanju šta je ova praksa značila u kontekstu socijalnih odnosa pojedinaca i grupa. Po njemu, inhumacija je uvedena u atmosferi filhelenizma koji je vladao u II v. (pogotovu pod Hadrijanom i Markom Aurelijem) unutar carskih i elitnih krugova Rima, sa važnim naglaskom da njeno prihvatanje nije označavalo pasivno preuzimanje grčkih/helenističkih običaja već njihovu aktivnu reinterpretaciju i upotebu u specifičnom (rimskom) društvenom kontekstu. Kada je ovaj način tretmana tela jednom uveden, u toku jedne generacije se proširio među bogatim slojevima Rima. Iako je promena bila samo formalana, ona je bila način iskazivanja pripadnosti elitnim delovima društva, bez obzira da li je najpre prihvaćena u krugu cara a zatim preuzeta od elita ili je proces išao obrnutim tokom. Širenje inhumacije u provincijama, prema ovom modelu, odigravalo se zahvaljujući ohrabrivanju prakse podražavanja aktivnosti iz Rima koja je postojala kod lokalnih elita, od kojih se potom običaj širio dalje.[26] Bez obzira da li se sa Morisom složimo u vezi sa hronologijom ili smerom i načinom kojim se praksa inhumacije širila,[27] prihvatam deo njegovog modela koji ukazuje da je inhumacija vezana za socijalno-političku strukturu rimskog društva i da predstavlja njenu simboličku artikulaciju. Drugim rečima, smatram da je inhumacija bila relevantna unutar tzv. „globalne“ rimske kulture koja je podrazumevala društvene povezanosti i postojanje mreža organizovanih oko (u osnovi) jedinstvenog političkog sistema i hijerarhijskog poretka. Prema tome, inhumacija je mogla da predstavlja strategiju iskazivanja socijalnih pozicija, odnosno pripadnosti onim delovima stanovništva koji su bili povezani sa rimskim (urbanim) društvom u najširem smislu reči (naravno, sa mnogobrojnim varijacijama na prostornoj i socijalnoj skali).[28] Shvaćena na ovakav način, inhumacija gubi ulogu indikatora etničke pripadnosti i indeksa romanizacije budući da je njeno praktikovanje moglo biti stvar izbora (pojedinca ili različitih grupnih kategorija) povezanog sa procenom simboličkog kapitala koji se time dobijao. Razumljivo, prihvatanje inhumacije nije automatski moralo da označava promenu ostalih identiteta

[25] Arthur D. Nock, *Cremation and Burial in the Roman Empire*, The Harvard Theological Review vol. 25 no. 4, 1932, 321–359.

[26] I. Morris, *Death-Ritual*, 15, 32–40, 52–68.

[27] Prema nekim mišljenjima, inhumacija se pojavljuje i širi od strane gradske elite centralne Italije politički favorizovane u vreme Flavijevaca. Takođe, neka stanovišta ukazuju da je moguće dopustiti i obrnuti smer uticaja od često pretpostavljanog elita – niži društveni slojevi: A. Faber et al., *Einleitung*, 13.

[28] O “globalnoj“ rimskoj kulturi uporediti: R. Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 72–116; G. Woolf, *Becoming Roman*, 106–206; Martin Pitts, *Globalizing the local in Roman Britain: An anthropological approach to social change*, Journal of Anthropological Archaeology vol. 27 no. 4, 2008, 493–506.

socijalne persone,[29] kao što su drugi segmenti pogreba i načini njegovog vršenja (grobni kontejneri, obeležja, prilozi, odeća itd.) mogli da budu korišćeni sa ciljem isticanja simboličkog diferenciranja različitih socijalnih kategorija koje su praktikovale inhumiranje (na primer rimski građani, slobodni ljudi bez rimskih prava, oslobođenici, zakonske, starosne i rodne kategorije). Takođe, ovim se napušta i problematični Nokov i Morisov koncept jednostavne imitacije elitnih društvenih slojeva jer ponuđeno viđenje ne podrazumeva inertno prihvatanje ove prakse zato što je „bila u modi", već nudi mogućnost njenog širenja zbog specifičnih značenja koje je nosila, kao i verovatnoću lokalnih reinterpretacija i prilagođavanja tih značenja.

Inhumacija na centralnom Balkanu ranorimskog perioda: moguće tumačenje

Detaljna diskusija o širenju inhumacije na području centralnog Balkana onemogućena je skromnim stepenom istraženosti ranorimskih nekropola i malim procentom publikovanih rezultata dosadašnjih iskopavanja. Ovakva situacija doprinosi da se o pomenutom problemu može govoriti samo na najopštijem nivou i sa postojanjem rezervi zbog mogućnosti da se prihvatanje i značenje pokopavanja tela moglo razlikovati u različitim slučajevima. Ipak, u ovom radu se na prvom mestu poklanja pažnja potencijalnim opštim društvenim okolnostima koje su doprinele početku upotrebe inhumacije za šta su postojeća saznanja dovoljna bar u minimalnoj meri. Podaci koji se ovde uzimaju kao važni tiču se najranijih pojava grobova sa nespaljenim pokojnicima, odnosno njihovog hronološkog i brojčanog odnosa prema grobovima sa spaljenim pokojnicima. Pretpostavljam da će ovi podaci pružiti osnovu za diskusiju kada se inhumacija na centralnom Balkanu javlja u odnosu na generalni trend u Carstvu, da li se eventualna hronološka pravilnost može povezati sa nekim opštim regionalnim socijalnim strujanjima i da li se inhumacija na osnovu brojčanog odnosa prema kremaciji može smatrati „devijantnim", „nenormativnim" načinom tretmana umrlih tela. Prema dosadašnjim opštim zapažanjima inhumacija karakteriše nekropole urbanih centara ranocarskog perioda,[30] dok se na nekropolama naselja neurbanog karaktera pojavljuje srazmerno kasno, u vreme kada je predstavljala gotovo isključivi tretman tela u čitavom Carstvu.[31] Najraniji grobovi na nekropolama gradskih naselja okvirno su datovani u vreme

[29] U smislu da pokopavanje tela automatski označava da je osoba imala rimsko građansko pravo, bila deo imućnog sloja, bavila se određenom profesijom i slično.

[30] Д. Срејовић, *Римске некрополе*, 73; A. Jovanović, *Prologue*, 23.

[31] Dobri primeri za isključivu upotrebu kremacije su nekropole u Maloj Kopašnici, Ljaniku kod Preševa, starija faza nekropole u Laništu kod Baljevca: Слободан Фидановски, Татјана Цвјетићанин, *Римска вила и некропола на локалитету Каменитица–Моравиште у Малој Копашници код Грделице*, Археолошка истраживања Е -75, свеска 1 (ур. Марин Брмболић), Београд 2005, 49–123; Љ. Зотовић, *Некрополе спаљених покојника*; Александар Булатовић, Тони Чершков, *Некропола спаљених покојника из римског периода у Љанику код Прешева*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 141–157; Вера Богосављевић-Петровић, *Структура античког становништва у долини Ибра*, Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије (ур. Никола Тасић), Крагујевац 2003, 194–199. Iako je indikativno da na ovim nekropolama nisu pronađeni grobovi sa inhumiranim pokojnicima, nije moguće u potpunosti odbaciti da je pokopavanje tela ipak korišćeno i van urbanih centara ali da nam ti podaci trenutno nedostaju zbog neistraženosti. Potpuna prevaga inhumacije u periodu kasnog Carstva evidentna je (između ostalih) na primerima

od kraja I do polovine II v., mada je preciznije hronološko opredeljenje kao i brojčani odnos inhumiranih prema kremiranim pokojnicima moguće izraziti jedino u slučaju Viminacijuma. Važno je napomenuti da diskusija o širenju inhumacije u obzir uzima grobove sa ostacima odraslih individua jer se smatra da je za decu do 15 godina starosti inhumacija bila preovlađujući način tretiranja tela već u najranijim fazama ranocarskih nekropola.[32]

Na severoistočnoj nekropoli Murse, prema dosadašnjim saznanjima, inhumacija je korišćena paralelno sa kremacijom već od druge polovine I v. (grob 111), a njena upotreba je intenzivirana u periodu II v.[33] Nažalost, drugi podaci izostaju što zbog devastacije ranorimskih grobova naknadnim sahranama, što zbog izostanka preciznog datovanja publikovanih grobnih celina. Slično tome, za nekropole Sirmijuma uopšteno je poznato da se najraniji grobovi sa skeletnim ostacima pripisuju periodu oko sredine II v., dok su druge pojedinosti o njima ostale neobelodanjene.[34] Nekropole Singidunuma takođe ne pružaju detaljniju sliku o ranorimskim grobovima sa inhumiranim pokojnicima, prvenstveno zbog toga što većina do sada otkrivenih grobova pripada vremenu nakon sredine II v. Za Singidunum je uopšteno poznato da se pokopavanje i spaljivanje tela javljaju paralelno, verovatno još u prvoj polovini II v.[35] Tri nekropole u blizini današnje Sočanice (Municipijum DD) nisu bile predmet detaljnih arheoloških istraživanja, pa je jedino poznato da se na lokalitetima *Prisoje* i *Rudo polje* pronalaze grobovi sa oba načina tretmana tela. Najstariji do sada poznati grob sa ostacima nespaljene individue pronađen je na prisojskoj nekropoli i datovan u vreme prve polovine II v.[36] Nekropola na parceli 160 u Skupima, koja je datovana u period od ranog I do ranog III v., sadržala je 92 groba od kojih je 8 bilo sa inhumacijom. Tačan odnos grobova iz perioda prva dva veka nije moguće predstaviti jer nekropola nije publikovana u celini. Najstariji publikovani grobovi sa inhumacijom datovani su u kraj I (grob 137) i sredinu II v. (grob 170). Deo nekropole u Skupima koji se nalazio na parcelama 169 i 170, i koji je pripisan orijentalnim doseljenicima, sadržao je 33 groba od kojih je 12 bilo sa kremacijom a 21 sa inhumacijom. Kako ni ovaj deo nekropole nije publikovan u potpunosti, nije moguće precizirati brojčani odnos skeletnih prema spaljenim pokojnicima, niti kvantitativne varijacije za ranocarsko doba. Na ovom delu istočne skupske nekropole, najstariji grobovi sa inhumacijom opredeljeni su u period oko sredine (grobovi 11 i 98) i druge polovine II v. (grobovi 8, 8a, 10, 129).[37] Jugoistočna nekropola Dokleje sadržala je grobove sa inhumacijom od kojih su

---

neurbanih nekropola kod Sviloša i Beške u Sremu: Velika Dautova-Ruševljan, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*, Novi Sad 2003; Mirjana Marjanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.

[32] A. Jovanović, *Prologue*, 26; Љубица Зотовић, Часлав Јордовић, *Viminacium 1, некропола Више гробаља*, Београд 1990, 111–113; M. Korać, S. Golubović, *Viminacium 2*, 513.

[33] H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola*, 96, 100–102.

[34] П. Милошевић, *Археологија и историја*, 164–165; Petar Milošević, *Kompleks rimskih nekropola u Sirmijumu, nastanak, geneza i kraj*, doktorska disertacuja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1978.

[35] Zoran Simić, *Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru jugoistočne nekropole Singidunuma*, Singidunum 1, Beograd 1997, 44–45; Stefan Pop-Lazić, *Nekropole rimskog Singidunuma*, Singidunum 3, Beograd 2002, 39–51.

[36] S. Fidanovski, *Nekropole municipijuma DD*, 21–26, 29–30.

[37] И. Микулчић, *Раноримски скелетни гробови*, 89–93, 96–98.

najraniji opredeljeni u period nakon vladavine Trajana.[38] Zbog izostanka preciznog datovanja grobnih celina nemoguće je govoriti o drugim pojedinostima. Veoma interesantan slučaj predstavljaju dve nekropole otkrivene u Kominima (Municipijim S...) od kojih nijedna nije sadržala grobove sa inhumiranim pokojnicima mada su nekropole datovane u vreme od kraja I do III, odnosno od II do IV v.[39] Slična situacija potpunog izostanka grobova sa nespaljenim pokojnicima zabeležena je na nekropolama u Sasama (Domavija), iako su i one formirane u vreme od I do polovine III v.[40] Konačno, jedinu detaljniju sliku o pojavi inhumacije pruža viminacijumska nekropola *Više grobalja* zahvaljujući dvema objavljenim monografijama[41] koje omogućavaju preciznije iskazivanje odnosa grobova sa spaljenim i nespaljenim pokojnicima. U razmatranje sam uzeo grobove koji su datovani od perioda I do kraja II v., i to tako što sam ovaj period podelio na manje hronološke okvire, uz pretpostavku da je datovanje grobnih celina u publikacijama izvedeno bar približno tačno. Zastupljenost grobova sa nespaljenim i spaljenim pokojnicima predstavljena je na grafikonu 1. Njihov brojčani odnos ukazuje da je inhumacija u odnosu na kremaciju zauzimala između 20 i 26% u svim periodima osim u prvim decenijama II v. kada je zastupljena sa 30% od ukupnog broja odraslih pokojnika. Udeo od 22% grobova sa inhumacijom važi i za grobove koji su uopšteno datovani u period II v. (čiji odnos nije dat na grafikonu), pa je moguće da ovaj procenat predstavlja uobičajeno učešće upotrebe inhumacije na ovoj nekropoli u ranocarsko doba. Najveći porast korišćenja inhumacije (od 30%) pripada periodu prvih decenija II v., te se postavlja pitanje da li je ovo posledica slučajnosti, načina datovanja grobova ili se radi o pokazatelju šireg prihvatanja inhumacije u ovo vreme. U tom pogledu od pomoći može biti grafikon 2 koji prikazuje brojčani odnos grobova sa inhumiranim pokojnicima odraslog i dečjeg uzrasta. Kao i u prethodnom slučaju, u periodu prvih decenija II v. beleži se povećanje broja grobova sa odraslima u odnosu na broj grobova sa decom. Drugim rečima, procenat inhumacije odraslih od kraja I do kraja II v. kreće se između 35 i 40%,[42] dok u prvoj polovini II v. dostiže 60% od ukupnog broja inhumiranih pokojnika svih uzrasta. Dakle, za prve dekade II v. procenat grobova odraslih inhumiranih osoba dostiže svoj vrhunac, kako u poređenju sa brojem grobova kremiranih pokojnika odraslog uzrasta tako i u odnosu na broj grobova sa inhumiranom decom. U ovom kontekstu je interesantno da se period vladavine Hadrijana generalno uzima kao vreme inicijalne ekspanzije prakse inhumacije u čitavom Carstvu.[43] Iako su na nekropolama Viminacijuma, od njihovog

[38] Александрина Цермановић-Кузмановић, Оливера Велимировић-Жижић, Драгослав Срејовић, *Античка Дукља, некрополе*, Цетиње 1975, 258–259.

[39] Александрина Цермановић-Кузмановић, *Комини – Municipium S..., некрополе*, Београд 1998, 1–23.

[40] Milica Baum, Dragoslav Srejović, *Prvi rezultati iskopavanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne III, Tuzla 1959, 23–54; Milica Baum, Dragoslav Srejović, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 3–31; Dragoslav Srejović, *Ispitivanje rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla 1965, 7–49.

[41] Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium 1*, 55–110; M. Korać, S. Golubović, *Viminacium 2*, 25–438.

[42] Veoma sličan udeo pokazuju i grobovi sa inhumacijom koji su široko datovani u II v.: 41% odraslih prema 59% dece.

[43] I. Morris, *Death-Ritual*, 53; Jocelyn M. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, 40.

nastanka, paralelno upotrebljavana oba tretmana tela,[44] ova okolnost bi mogla da znači (ako se ne radi o slučajnosti i ako postojeći broj grobova uzmemo kao relevantan za ilustrovanje širih tendencija) da je opšti trend prihvatanja inhumacije doprineo intenzifikaciji njene upotrebe i u Viminacijumu. Još jedna interesantna koincidencija tiče se sticanja municipalnog prava Viminacijuma upravo u vreme Hadrijana, što nas vraća pitanju postojanja regionalnih preduslova koji su pogodovali širenju prakse inhumacije.

Prethodno navedeni primeri ukazuju da je na prostoru centralnog Balkana u nekim slučajevima (Mursa, Viminacijum, Skupi) inhumacija bila upotrebljavana još u drugoj polovini I v. paralelno sa dominantnim spaljivanjem pokojnika, dok se u drugim ona javlja do sredine II v. (Sirmijum, Singidunum, Municipijum DD, Dokleja). Iz ovoga proizlazi da inhumacija ne može da se tretira kao praksa koja je na centralni Balkan prvi put dospela u vreme njene generalne popularizacije (u prvoj polovini II v.), ali da je, sa druge strane, ta popularizacija verovatno znatno doprinela njenom širenju. U svakom slučaju, period poslednjih decenija I i prvih decenija II v. može se smatrati vremenom kada se na nekropolama urbanih naselja pojavljuje i intenzivno praktikuje pokopavanje nespaljenih tela pokojnika. Unutar istog perioda, naselja čije su nekropole ovde razmatrane dobila su municipalni/kolonijalni status[45] što je značilo zvanično uključivanje u rimski politički sistem, i predstavljalo ishod procesa socijalnog restrukturiranja lokalnih zajednica koji je počeo inicijalnim kontaktima sa rimskom državom. Drugim rečima, inkorporacijom određene zajednice dešavale su se promene lokalnih društvenih ustrojstava tako što su njihova spajanja sa rimskim socio-političkim sistemom uzrokovala redefinisanje pojedinačnih i grupnih socijalnih uloga i napuštanje starih načina njihovog ispoljavanja. Tako su prerimski oblici političkog organizovanja bili zamenjeni institucijama municipijuma/kolonija koji su predstavljali osnovne jedinice rimskog socijalnog, političkog i kulturološkog ustrojstva.[46] Ove promene bile su praćene uvođenjem novih društvenih i životnih praksi koje su dobijale specifične oblike lokalnim prilagođavanjima rimskih kulturnih i socijalnih okvira. Prilikom ovakvih rekonstrukcija lokalnih društava otvarale su se mogućnosti različitih simboličkih artikulacija novih pozicija upotrebom različitih sredstava. Grubo hronološko podudaranje pojave inhumacije i širenja rimskog socio-političkog sistema[47] implicira da je jedan od načina iskazivanja promenjenih/stečenih/željenih socijalnih uloga bio i prihvatanje drugačijeg načina tretmana tela. Naravno, ovo ne znači da među inhumiranim pokojnicima treba prepoznati striktno određene socijalne grupe, budući da su inhumiranje mogle da praktikuju različite kategorije stanovništva. Takođe, ova pretpostavka ne označava da je inhumacija bila obavezni i sastavni deo „kulturnog paketa“ koji je doneo rimski socijalni sistem, već da se pre radilo o jednoj od mogućnosti koja je bila pitanje izbora (pojedinaca, porodica,

[44] Љ. Зотовић, *Промене*, 7; S. Golubović, *Sahranjivanje u Viminacijumu*, 36; M. Korać, S. Golubović, *Viminacium 2*, 523.

[45] Sa izuzetkom Municipijuma S... i Domavije koji svoje statuse dobijaju u drugoj polovini II / početku III v. odnosno početkom III v.

[46] Upor. napomenu 27; Louise Revell, *Roman Imprialism and Local Identities*, Cambridge 2009, 40–54; Phil Perkins, Lisa Nevett, *Urbanism and Urbanization in the Roman World*, Experiencing Rome, Culture, Identity and Power in the Roman Empire (ed. Janet Huskinson), London 2002, 213–244.

[47] Gledano generalno a ne isključivo u smislu municipalizacije.

grupa).[48] Da je upotreba inhumacije bila selektivna stvar koja je zavisila od značenja ove prakse u „lokalno-rimskim“ kontekstima ukazuju i nekropole Domavije i Municipijuma S... Iako su oba naselja imala municipalni status, ni na jednoj od istraženih nekropola nisu pronađeni grobovi sa nespaljenim pokojnicima što može da upućuje na odsustvo značaja inhumacije u lokalnim simboličkim sistemima. Sumirano, postoji mogućnost da je praksa inhumacije na području centralnog Balkana predstavljala jedan od fenomena koji su se pojavili u procesu uključivanja u nadregionalne/opšterimske socijalne strukture, procesu koji je rezultirao formiranjem novih provincijalnih društava. Izbor inhumacije mogao je da simbolizuje neku vrstu raskida sa pređašnjim društvenim ustrojstvom uz istovremeno iskazivanje pripadnosti novoj društvenoj realnosti koja se oslanjala i činila deo „globalne“ rimske socijalne ideologije. Pogreb kao ritual, koji se verovatno ticao šireg dela zajednice, (potencijalno) je predstavljao pogodno dešavanje za javno odašiljanje poruka o preminulom (ili onima koji su sahranjivali) i upravo je zbog toga mogao biti korišćen i kao vrsta ideološkog i simboličkog iskaza.

Izvori i literatura:

Бабић, Сташа, *Грци и други: античка перцепција и перцепција антике*, Београд 2008.

Бабић, Сташа, *Поглаварство и полис: старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*, Београд 2004.

Babić, Staša, *Arheologija i etnicitet*, Etnoantropološki problem god. 5 sv. 1, Beograd, 2010, 137–149.

Ball, Warwick, *Rome in the East. The transformation of an empire*, London–New York 2000.

Baum, Milica, Srejović Dragoslav, *Prvi rezultati iskopavanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne III, Tuzla 1959, 23–54.

Baum, Milica, Srejović Dragoslav, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 3–31.

Богосављевић-Петровић, Вера, *Структура античког становништва у долини Ибра*, Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије (ур. Никола Тасић), Крагујевац 2003, 191–209.

Булатовић,Александар, Чершков Тони, *Некропола спаљених покојника из римског периода у Љанику код Прешева*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 141–157.

Butcher, Kevin, *The Roman Syria and the near East*, London 2003.

Цермановић-Кузмановић, Александрина, *Комини – Municipium S..., некрополе*, Београд 1998.

Цермановић-Кузмановић, Александрина, Велимировић-Жижић Оливера, Срејовић Драгослав, *Античка Дукља, некрополе*. Цетиње 1975.

Dautova-Ruševljan, Velika, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*, Novi Sad 2003.

[48] Na šta ukazuju slučajevi istovremenih sahrana inhumiranih i spaljenih pokojnika unutar istog grobnog mesta, ili pak upotreba istog groba za vremenski odvojene sahrane različito tretiranih pokojnika: Љ. Зотовић, *Промене*, 9; Љ. Зотовић, *Јужне некрополе*, 44; Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium 1*, 63, G-107; S. Golubović, *Sahranjivanje u Viminacijumu*, 265–266; И. Микулчић, *Раноримски скелетни гробови*, 91–93.

Davies, Jon *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity*, London 1999.
Џонсон, Метју, *Археолошка теорија*, Београд 2009.
Faber, Andrea, Fasold, Peter, Struck, Manuela, Witteyer, Marion, *Einleitung*, Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium, Frankfurt am Main, 19.– 20, Nove4mber 20042004 (Hsg. Andrea Faber, Peter Fasold, Manuela Struck und Marion Witteyer), Archäologisches Museum Frankfurt, Frankfurt, 2007, 11–16.
Fahlander, Frederik, *The Materiality of Serial Practice, a Microarchaeology of Burial*, Uddevalla 2003.
Fahlander, Frederik, Oestigaard Terje, *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs (Eds. Frederik Fahlander and Terje Oestigaard), BAR International Series, Oxford 2008, 1–16.
Fidanovski, Slobodan, *Nekropole municipijuma DD u svetlu novih istraživanja*, Glasnik Muzeja Kosova 15–16 (1987–1988), Prišitina 1988, 11–49.
Фидановски, Слободан, Цвјетићанин Татјана, *Римска вила и некропола на локалитету Каменитица- Моравиште у Малој Копашници код Грделице*, Археолошка истраживања Е -75, свеска 1 (ур. Марин Брмболић), Београд 2005, 49–123.
Garašanin, Milutin, *Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase*, Godišnjak VI, Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH 4, Sarajevo 1968, 5–35.
Gennep, Arnold van, *The Rites of Passage*, Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader (ed. Antonius C. G. M. Robben), Blackwell Publishing, Malden–Oxford 2004, 213–223.
Golubović, Snežana, *Graves of the Mala Kopašnica-Sase Type at the Viminacium Cemetery from an Aspect of thir Ethnic Origin*, The Thracian World at the Crossroads of Civilizations II (ed. Petre Roman), Institutul Roman de Tracologie, Bucharest 1998, 247–260.
Golubović, Snežana, *Sahranjivanje u Viminacijumu od* I *do* IV *veka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2004.
Göricke-Lukić, Hermine, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb–Osijek 2000.
Hingley, Richard, *Globalizing Roman Culture*: *Unity, Diversity and Empire*, London–New York 2005.
Huskinson, Janet, *Looking for Culture, Identity and Power*, Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire (ed. Janet Huskinson), London, 2000, 3–27.
Jones, Sean, *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in past and present*, London–New York 1997.
Jones, Sean, *Discourses of identity in the interpretation of the past*, The Archaeology of Identities: a Reader (ed. Timothy Insoll), London–New York 2007, 44–58.
Jong, Lidewijde de, *Becoming a Roman province: An analysis of funerary practices in Roman Syria in the context of empire*, Unpublished Dissertation, Stanford University, 2007.
Јованова, Ленче, Михаилова Дафина, *Скупи – Источна некропола – истражувања 1994.год*., Macedoniae acta archaeologica 15 (1996-1997), Скопје 1999, 203–250.
Јовановић, Александар, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984.
Jovanović, Aleksandar, *Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior*, Burial, Society and Context in the Roman World (Eds. John Pearce, Martin Millet and Manuela Struck), Oxbow Books, Oxford 2000, 204–214.
Jovanović, Aleksandar, *Prologue to the Research of Inhumation in Moesia Superior in the First to Third Centuries A.D*, Гласник Српског археолошког друштва 22, Београд 2006, 23–44.
Jovanović, Aleksandar, *Inhumation in Moesia Superior in the* 1st *to* 3rd *century AD*, Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium, Frankfurt am

Main, 19.– 20, November 2004 (Hsg. Andrea Faber, Peter Fasold, Manuela Struck und Marion Witteyer), Archäologisches Museum Frankfurt, Frankfurt, 2007, 129–136.
Korać, Miomir, Golubović Snežana, *Viminacium 2*, *Više grobalja*, Beograd 2009.
Коракевик, Душанка, *Состојбата на археолошките ископувања на античко Скупи*, Macedoniae acta archaeologica 3, Скопје 1977, 143–180.
Laneri, Nicola, *An Archaeology of Funerary Rituals*, Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterrenean (ed. Nicola Laneri), Oriental Institute, University of Chicago, Chicago 2007, 1–13.
Lott, John Bert, *The Neighborhoods of Augustan Rom*e, Cambridge 2004.
Lucy, Sam, *Ethnic and Cultural Identities*, The Archaeology of identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion (Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Stasa Babić and David N. Edwards), London, New York, 2005, 86–109.
Madsen, Jesper Majbom, The Romanization of the Greek elite in Achaia, Asia and Bithynia: Greek Resistance or Regional Discrepancies? *http://www.pontos.dk/publications/papers-presented-orally/oral files/Mad_**romanisationelite**.pdf*.
Marjanski-Manojlović, Mirjana, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.
Микулчић, Иван, *Раноримски скелетни гробови из Скупа*, Старинар 24–25, Београд 1975, 89–102
Millar, Fergus, *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*. London–Cambridge-Mass. 1993.
Milošević, Petar, *Kompleks rimskih nekropola u Sirmijumu, nastanak, geneza i kraj*, doktorska disertacuja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1978.
Милошевић, Петар, *Археологија и историја Сирмијума*, Нови Сад 2001.
Morris, Ian, *Burial and Ancient Society: the Rise of Greek City-State*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
Morris, Ian, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge 1992.
Nilsson, Stutz Liv, *More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology*, The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs (Eds. Frederik Fahlander and Terje Oestigaard), BAR International Series, Oxford 2008, 19–28.
Nock, Arthur D., *Cremation and Burial in the Roman Empire*, The Harvard Theological Review vol. 25 no. 4, 1932, 321–359.
Olsen, Bjørnar, *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Beograd 2002.
Parker, Pearson, Mike *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study*, Symbolic and Structural Archaeology (ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, Cambridge 1982, 99–113.
Parker, Pearson, Mike *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud 2003.
Perkins, Phil, Nevett, Lisa, *Urbanism and Urbanization in the Roman World*, Experiencing Rome, Culture, Identity and Power in the Roman Empire (ed. Janet Huskinson), London 2002, 213–244.
Pitts, Martin, *Globalizing the local in Roman Britain: An anthropological approach to social change*, Journal of Anthropological Archaeology vol. 27 no. 4, 2008, 493–506.
Pop-Lazić, Stefan, *Nekropole rimskog Singidunuma*, Singidunum 3, Beograd 2002, 39–51.
Revell, Louise, *Roman Imprialism and Local Identities*, Cambridge 2009.
Robb, John, *Burial Treatment as Transformations of Bodily Ideology*, Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterrenean (ed. Nicola Laneri), Oriental Institute, University of Chicago, Chicago 2007, 287–297.
Simić, Zoran, *Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru jugoistočne nekropole Singidunuma*, Singidunum 1, Beograd 1997, 21–56.

Спасић-Ђурић, Драгана, *Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума*, Viminacium 15, Пожаревац 2007, 175–200.
Спасић-Ђурић, Драгана, *Медаљон и други налази из гроба Г1733 из Виминацијума*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 323–340.
Срејовић, Драгослав, *Римске некрополе раног Царства у Југославији*, Старинар н.с. 13–14/1962–1963, Београд 1965, 49–85.
Srejović, Dragoslav, *Ispitivanje rimske nekropole u Sasama*, Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla 1965, 7–49.
Toynbee, Jocelyn M., *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
Wells, Peter S., *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*, Princeton–Oxford 1999.
Woolf, Greg, *Becoming Roman*: *The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge 1998.
Зотовић, Љубица, *Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије*, Лесковачки зборник 8, Лесковац 1968, 19–30.
Зотовић, Љубица, *Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од* I *до* VI *века*, Лесковачки зборник 10, Лесковац 1970, 19–24.
Зотовић, Љубица, *Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди*, Viminacium 1, Пожаревац, 1986, 41–60.
Зотовић, Љубица, Јордовић Часлав, *Viminacium 1, некропола Више гробаља*, Београд 1990.

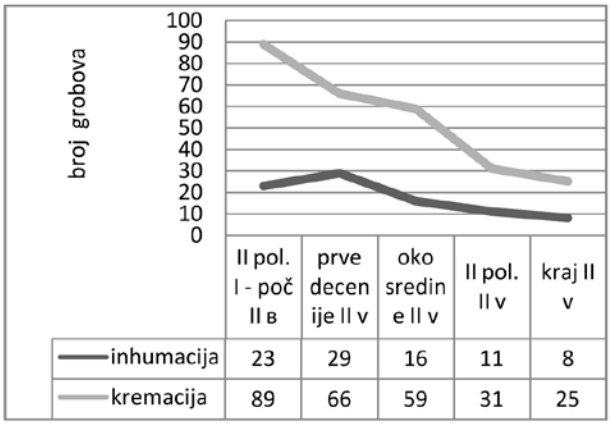

Grafikon 1: odnos broja grobova inhumiranih i kremiranih pokojnika odraslog uzrasta

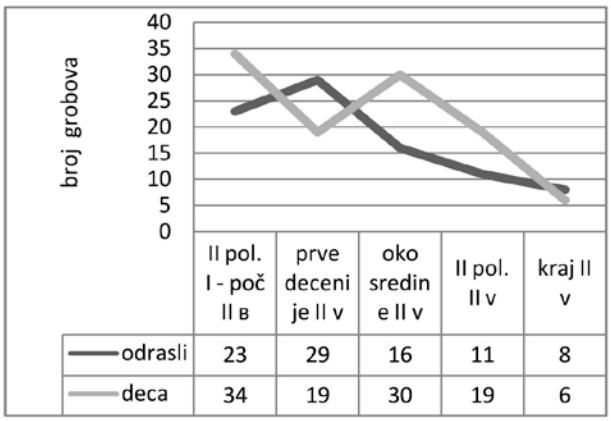

Grafikon 2: odnos broja grobova inhumiranih pokojnika odraslog i dečjeg uzrasta

VLADIMIR MIHAJLOVIĆ

INHUMATION IN THE EARLY ROMAN PERIOD OF THE CENTRAL BALKANS: THE REFLEXION OF SOCIO-IDEOLOGICAL CHANGES?

Summary

The author of the paper tried to reconsider the issue of the spread of inhumation in the area of the Central Balkans in the period of early Roman Empire. The opinion of the author was that the existing interpretations had serious deficiencies, as they relied on the culture-history archaeological paradigm. Hence, the model that dominated the Roman archaeology in the territory of former Yugoslavia presupposed that inhumation could be related to the oriental population that had migrated to the area of the Central Balkans, who practiced this treatment of a dead body and spread it within the provincial societies as a part of a general cultural influence. Another view, although lone, considered that inhumation was spread in the course of the Romanization process inspirited by newcomers from Italy and the Western provinces. Both standpoints took migrations and superior cultural influences as the main reasons behind the acceptance and eventual predominance of the inhumation. Contrary to these views, and based on the opinion that burial rites were related to the social structure, the author offered an interpretation which implied that the inhumation rite could be regarded as a means for expression of the redefined social positions that took place in the context of integration of local societies and larger, "global", Roman socio-political system. In this respect, the acceptance of the inhumation could have meant the break with some parts of the old socio-ideological system and symbolical articulation of the new social roles. This, of course, did not mean that the inhumation should be seen as a practice characteristic for particular social strata, or related exclusively to some social categories. Instead, it should be seen as one among various social strategies that had been used according to the estimated symbolic capital which could have been gained by it.

Keywords: inhumation, early-Roman period, the central Balkans, the funeral archaeology

UDC 631.31(497.11)“04/14“

Весна Р. Манојловић Николић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
mn.vesna.ns@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 1. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

СРЕДЊОВЕКОВНИ НАЛАЗИ РАОНИКА И ПРИКАЗИ РАЛА НА ДЕЧАНСКИМ ФРЕСКАМА*

Сажетак: У раду је представљена једна врста симетричних раоника са средњовековних локалитета у Србији, који су према условима налаза и аналогијама опредељени у период 10–13. века. Симетрични раоници су део справа за орање, рала. Према етнографским подацима реч је о двостраним ралима. Њихов изглед познат нам је и са живописа манастира Дечани, који нам даје не само ликовни већ и хронолошки податак о времену коришћења оваквих рала. Дечанске фреске су углавном настале у периоду 1338/9–1343. године, а у потпуности је осликавање завршено до јесени 1347. а најкасније августа 1348. године. Истом периоду припадају и подаци из Дечанске хрисовуље краља Душана. Помињање рала познато нам је и у српском преводу византијског Земљорадничког закона. Археолошке податке о раонику и слику о изгледу двостраног рала допунили смо реконструкцијама на основу етнолошких истраживања и ликовним представама са дечанских фрески. Сагледавањем и анализом изложеног, можемо рећи да је рало веома дуго било основна справа за орање на територији Србије у средњем веку, а да се земљорадњом бавио највећи део становништва.

Кључне речи: средњовековно оруђе, раоник, рало, живопис, Дечани.

Од најранијих периода човек је користио природна богатства, а плодност тла допринела је развоју многих пољопривредних грана, што је било у вези и са коришћењем разноврсног алата, оруђа. Тако је „алат“ налажен у природи у почетку употребљаван у изворном облику, каменом је мрвљено зрневље, а дрветом и рогом копана земља. Временом је те природне облике човек почео да прилагођава својим потребама, да их обрађује. Проналажење, експлоатација и прерада руда, пре свега гвожђа, довели су до производње оруђа које је умногоме и до данас, преко римског, византијског и средњовековног, сачувало сличан облик.

Оруђе од гвожђа, неатрактивног изгледа, склоно брзом пропадању је у мањој мери привлачило пажњу истаживача у односу на друге археолошке налазе. Често је из таме земље прелазило у таму музејских кутија и депоа. За разлику од ранијих периода, у последњој деценији коментарисани су, типолошки и каталошки

обрађени археолошки налази средњовековног оруђа са територије Војводине и општина Смедерево и Пожаревац.[1] Значајан допринос проучавању оруђа од гвожђа дао је и аутор ових редова, вођен вештином и ненаметљивошћу професора Александра Јовановића.[2]

За тему овог прилога од значаја су радови у којима се разматра оруђе искључиво одређене функције, односно пољопривредно оруђе или чешће називано оруђе за обраду земље. Изучавање земљорадње на простору средњовековне Србије, пољопривредног оруђа и посебно справа за орање, рала и плуга, било је предмет како историјских тако и етнографска истраживања.[3] Средњовековна оруђа за земљорадњу можемо да разликујемо према начину употребе. Једној групи би припадало оруђе за чије је коришћење била потребна само људска снага, а другој она која су се користила уз помоћ и сточне запреге, а то су рало и плуг. Рало као справа за орање претходило је употреби плуга. Основни делови рала су: раоник (лемеш), гредељ (оје), плаз на који је причвршћен раоник и ручица.[4] Симетрични раоник је карактеристичан за рало. Он је хоризонтално положен на земљу преко плаза и подсеца је тако да она пада на обе стране од раоника. Плуг је сложеније оруђе од рала и његови делови су: гредељ (оје), плаз, раоник (лемеш), две ручице, цртало (предње сечиво), козлац, даска, а може да има и орања колица.[5] Асиметрични раоник је део плуга. Има облик приближно правоуглог троугла, чија је најдужа страна (хипотенуза) оштрица која сече земљу. Цртало или предње сечиво подсеца земљу и обележава ширину коју ће раоник да захвати. Осим раоника једини, метални делови ових справа су још цртало и ланци за повезивање греде са колицима, док су остали делови били од дрвета. Раоници од гвожђа су веома дуго у употреби, од латенског периода, али сматра се да су им претходили дрвени, коришћени још у бронзаном добу.[6]

На основу до сада познатих резултата археолошких истраживања на територији Србије, могли смо да издвојимо 49 налаза раоника из периода 9–16. века, од тога 43 симетрична и свега шест асиметричних.[7] Овом приликом говоримо само

---

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Марин Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000; Млађан Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2001.

[2] Весна Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

[3] Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Branimir Bratanić, *Plug i ralo*, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, 208–236; Исти, *Орање справе централног дијела Балканског полуострва*, Зборник етнографског музеја, Београд 1953, 42–57; Isti, *Nešto o starosti pluga kod Slovena*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu II, Zagreb 1954, 277–306; Иван Чакан *Алатке и оруђа за орање: дрвени плугови у музејима Војводине*, Нови Сад 2005.

[4] М. Благојевић, нав. дело, 37.

[5] Исто, 41.

[6] Ю. А. Краснов, *Древние и средневековые рала Восточной Европе*, Советская Археология 3, Москва 1982, 66, Рис. 2/1, 2; Ивана Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, 99.

[7] Раоници са средњовековних локалитета на територији Србије су на основу облика разврстани у четири типа, а њихово датовање је извршено према условима налаза, где је то било могуће, и аналогијама; вид. В. Манојловић-Николић, нав. дело, 106–125.

о оним раоницима које препознајемо и на дечанским фрескама. То је једна врста симетричних двостраних раоника, нешто мањег тела троугаоног облика, са дугачким масивнијим трном којим је причвршћиван на плаз рала. Позната су нам само три таква раоника: из околине Смедерева (сл. 1/а), са локалитета *Pontes* – Трајанов мост (сл. 1/б) и из Поморавља, локалитет Јошанички Прњавор (сл. 1/в).[8] Како су раоници из Смедерева и Јошаничког прњавора случајни налази, према аналогијама са бугарских налазишта опредељени су у 10–13. век.[9] Раоник са локалитета *Pontes* – Трајанов мост потиче из млађег средњовековног слоја 10–11. века.[10]

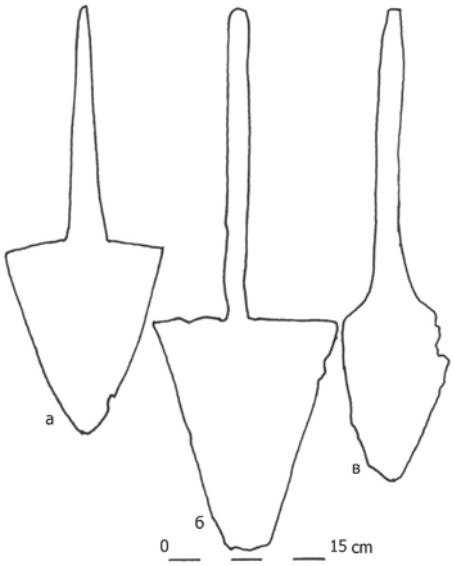

Слика 1
Симетрични раоници:
а) Смедерево; б) *Pontes*-Трајанов мост; в) Јошанички Прњавор
(В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010, Т. 27/264-266)

Симетрични раоници припадају ралу за чију реконструкцију су незаобилазни резултати етнографских истраживања, с обзиром да његови дрвени делови нису сачувани у археолошкој грађи. Темеље савременим изучавањима рала и плуга поставио је средином прошлог века Б. Братанић, користећи резултате како

[8] В. Манојловић-Николић, нав. дело, 113, 115, 116, 124, Т. 27.
[9] Йорданка Чангова, *Средновековни оръудия на труда в България*, Известия на Археологически, институт XXV, София 1962, 22, Обр. 3/1, Обр. 4; Иста, *Средновековното селище над тракийския град Севтополис, XI–XIV век*, София 1972, 38, Обр. 23, 24; Стоян Витляанов, *Особености на някои земеделски оръдия на труда в средновековна Бялгария*, Плиска–Преслав, Шумен 1992, 232, Обр. 1/1–4.
[10] Документација Археолошког института у Београду за локалитет *Pontes* – Трајанов мост.

етнолошких тако и археолошких истраживања.[11] На основу конструктивних елемената сврстао их је у три групе: двострана, тространа и четворострана рала.[12] Раоници дати у овом раду одговарају двостраним ралима (сл. 2).

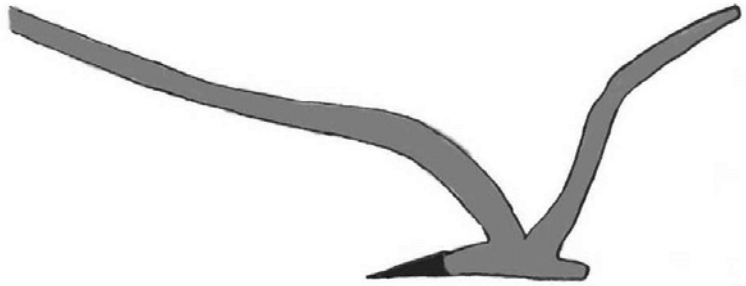

Слика 2
Двострано рало
(B. Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, Zagreb 1939, sl. 39)

Важан значај има и средњовековни зидни живопис као извор за проучавање оруђа. Ликовне представе рала познате су нам на три фреске у Дечанима.[13] На једној, *Приношење жртве Каина и Авеља* (сл. 3), дати су Адамови синови који приносе жртву Богу. У доњем делу фреске приказан је Авељ међу стадом оваца, а десно од њега Каин оре земљу ралом. У горњем делу фреске представљено је приношење жртве на каменим олтарима: лево Авељ приноси јагње, а десно Каин пшеницу. Авељева жртва је прихваћена, што је приказано зраком са неба, док се Каин љутито окреће од олтара због неприхватања његове жртве.[14] У овој сцени треба обратити пажњу како је насликано рало чију запрегу чине два вола у јарму. Између волова се налази оје које је причвршћено за јарам, а при доњем крају се повија и спушта до лука који заклапају ручица и плаз. Плаз је потпуно покривен пренаглашено великим раоником. Троугаони раоник, са подужим усадником који пролази кроз оје и ручицу, сличан је раоницима датим у овом раду док рало, по конструкцији, одговара двостраним ралима. Сликар је веома јасно нагласио

[11] Branimir Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, Zagreb 1939; Isti, *Plug i ralo*, Slovenski etnograf V, 208–236; Исти, *Орање справе централног дијела Балканског полуострва*, Зборник етнографског музеја, Београд 1953, 42–57.
[12] B. Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, 20, 21.
[13] Пространа дечанска црква украшена је живописом кога чине многобројни циклуси приказани одређеним редоследом. Историјат осликавања, детаљни описи и анализа композиција и сцена подробно су дати још у првој половини прошлог века: Владимир Петковић, *Дечани I и II*, Београд 1941, и у најновијој монографији о манастиру Дечани: Бранислав Тодић, Милка Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 325–513.
[14] В. Петковић, нав. дело, 48, Т. CCLV; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, нав. дело, 346, сл. 267.

материјал од кога је рало направљено, раоник од метала, а сви остали његови делови су од дрвета.

Слика 3
Приношење жртве Каина и Авеља
(Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, сл. 267)

На другој дечанској фресци која приказује сцене из пакла, за нас је занимљив део на коме је насликан крадљивац.[15] Приказан је један грешник, потпуно наг, како виси док су му руке везане на леђа. О врат му је обешен тежак воденични камен, а о ноге везано рало (сл. 4). Десно од грешника стоји натпис *Ко украде туђу њиву*. И на овој фресци је представљен исти тип раоника и двострано рало, с том разликом да је плаз јасно наглашен, а метални продужетак раоника учвршћен је помоћу два дрвена заглавка.

[15] В. Петковић, нав. дело, 55, Т. CCLXXIX.

Слика 4
Страшни суд, детаљ Ко украде туђу њиву
(В. Петковић, *Дечани I и II*, Београд 1941, Т. CCLXXIX)

Трећа фреска из Дечана приказује Светог Ђорђа како оживљује вола једног сељака, *Свети Ђорђе оживљује Гликеријевог вола*.[16] Веома лепо су насликана два вола од којих један лежи, а други се подиже, док је рало само делимично приказано. Наиме, види се јарам и оје и само део раоника троугаоног облика без горњег, ширег дела и продужетка којим се учвршћује на плаз. На основу приказаног дела раоника можемо рећи да припада истом типу као и раоници на претходним фрескама, а

[16] Исто, 4, 5, Т. CXXVIII.

вероватно је да се ради такође о двостраном ралу. Све три справе за орање приказане на дечанским фрескама одговарају двостраном ралу, како су показала истраживања етнолога, на шта указује то што немају козлац и имају оје, а не гредељ.[17]

Живопис Дечана нам, поред археолошких налаза, пружа још један како ликовни тако и хронолошки податак о ралу и његовом металном делу, раонику као једино сачуваном у археолошкој грађи. Дечанске фреске су углавном настале у периоду 1338/9–1343. године, а у потпуности је осликавање завршено до јесени 1347. а најкасније августа 1348. године.[18] Рало је тада било већ одомаћена справа за орање, што делом показују и археолошки налази.[19] Истом периоду припадају и историјски подаци о ралу. У Дечанској хрисовуљи краља Душана помиње се реч „ралије“, што се свакако доводи у најтешњу везу са ралом и означава да је посао који се обавља њиме тако називан.[20] Писани податак о ралу као справи за орање сачуван је и у српском преводу византијског Земљорадничког закона.[21]

Иако је земљорадња била основна пољопривредна делатност на нашем простору, познат нам је релативно мали број раоника. Разлог томе свакако треба тражити у степену истражености средњовековних локалитета, а често није ни било могуће утврдити првобитни изглед тих предмета, увелико промењених корозијом. То се посебно односи на раонике дате у овом раду. Међутим, такође симетрични раоници, двостраног сечива и троугаоног мање или више издуженог тела, али сасвим другачијег продужетка, врата којим се учвршћује на плаз су знатно бројнији.[22] Археолошке податке о раонику и слику о изгледу двостраног рала допунили смо реконструкцијама на основу етнолошких истраживања и ликовних представа са дечанских фрески. Уз то, примећујемо, да иако се у историјским подацима плуг помиње оквирно када и рало, он није приказиван на фрескама, за разлику од рала.[23] Можемо рећи да је рало веома дуго било основна справа за орање на територији Србије у средњем веку, а да се земљорадњом бавио највећи део становништва. Такође, не треба занемарити ни чињеницу да је мотика, као јефтиније и за израду једноставније оруђе, била приступачнија сиромашнијим сеоским домаћинствима.

---

[17] B. Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, 20,21.

[18] Б. Тодић, М. Чанак-Медић, нав. дело, 326–328.

[19] Овде мислимо не само на тип раоника који је у раду приказан и заступљен малим бројем налаза, већ и на остале типове раоника који су нам познати са археолошких истраживања средњовековних локалитета, вид. В. Манојловић-Николић, нав. дело, 106–125.

[20] М. Благојевић, нав. дело, 50.

[21] Ђорђе Сп. Радојчић, *Српски рукопис земљорадничког закона*, Зборник радова византолошког института 3, Београд 1955, 25.

[22] В. Манојловић-Николић, нав. дело, 106–113, 115, 121–123, Т. 24–26.

[23] Асиметрични раоници, карактеристични за плуг, заступљени су са свега неколико налаза који су датовани 14-16. века, вид. В. Манојловић-Николић, нав. дело, 113, 114, 125, Т. 28. Помињање плуга забележено је у повељи манастира Св. Стефана у Бањској крајем друге деценије 14. века, вид. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 625, и у грађи Дубровачког архива скраја 14. и из 15. века, вид. М. Благојевић, нав. дело, 46, 47, нап. 81, 84.

Извори и литература:

Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

Bratanić, B., *Oraće sprave u Hrvata*, Zagreb 1939.

Bratanić, B., *Plug i ralo*, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952.

Братанић, Б., *Ораће справе централног дијела Балканског полуострва*, Зборник етнографског музеја, Beograd 1953.

Bratanić, B., *Nešto o starosti pluga kod Slovena*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta II, Zagreb 1954.

Брмболић, М., *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000.

Краснов, Ю. А., *Древние и средневековые рала Восточной Европе*, Советская Археология 3, Москва 1982.

Манојловић-Николић, В., *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

Новаковић, С., *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.

Петковић, В., *Дечани* I и II, Београд 1941.

Поповић, И., *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Радојчић, Ђ. Сп., *Српски рукопис земљорадничког закона*, Зборник радова византолошког института 3, Београд 1955.

Тодић, Б., Чанак-Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005.

Цуњак, М., *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2001.

Чакан, И., *Алатке и оруђа за орање: дрвени плугови у музејима Војводине*. Нови Сад 2005.

Чангова, Й., *Средновековни оръудия на труда в България*, Известия на Археологически, институт XXV, София 1962.

Чангова, Й., *Средновековното селище над тракийския град Севтополис, XI–XIV век*, София 1972.

VESNA R. MANOJLOVIĆ NIKOLIĆ

MEDIEVAL ARTIFACTS OF A PLOUGHSHARE AND THE IMAGES OF THE PLOUGH ON DEČANI FRESCOS

Summary

Most of the population in the territory of Serbia dealt with agriculture in the Middle Ages. An important tool for plowing was the plough. Its main parts were: ploughshare, disc coulter, and mouldboard, which was attached to a share and a handle. All parts were made of wood, except the share, which was made of iron.

On this occasion, there have been selected only those archaeological artifacts of the plough which could be recognized on the frescoes of Dečani. It's a kind of symmetrical two-sided plough with a slightly smaller body of triangular shape, with a long massive thorn. Only three such ploughshares are known: from around Smederevo (Fig. 1 / a), from the site *Pontes - Trajan's Bridge* (Fig. 1 / b), and from the Morava region, the site of Jošanički Prnjavor (Fig. 1/v). Since the ploughs from Smederevo and Jošanički Prnjavor sites were found accidentally, according to the analogies with the Bulgarian sites, they originated from the period 10-13 century. The ploughs from the site *Pontes - Trajan* originated from the early medieval layers of 10 - 11 century. Medieval wall paintings are very important as a source for studying the tools. Fine performances of the plough are known to us from three frescos in Decani: *Sacrifice of Cain and Abel* (Fig. 3), *Who steals someone else's field* (Fig. 4) *and St. George resurrects Glikerije's ox*. Ploughshare displayed on the Dečani frescoes are similar to those described in this paper, while the ploughs, by their construction, are appropriate to two-sided ploughs. (Fig. 2). Besides the archaeological findings, the frescoes of Dečani provide visual and chronological information on the plough and its metal part, the ploughshare, which was the only preserved among the archaeological artifacts. Dečani frescos were mostly from the period 1338/9-1343, and their painting was fully completed in 1347/8. The historical data on the plough belong to the same period. The Dečani charter of King Dušan mentioned the word "ralije (plough)". A written description of the plough as a tool for plowing was preserved in the Serbian translation of the Byzantine Agricultural Law.

Based on archaeological findings of symmetrical ploughs and the art performances of the plough, as well as based on historical data, it could be said that the plough was in use for a very long time, and that most of the population were farmers.

Keywords: medieval tool, ploughshare, plough, painting, Dečani

UDC 821.14’02 Lysias
94(38)“-431/-404“

Ифигенија Драганић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
ifigenijadraganic@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 1. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ЛИСИЈИНА БЕСЕДА *ПРОТИВ АГОРАТА* КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР*

Сажетак: У раду се анализира Лисијина беседа *Против Агората* као историјски извор и даје се први српски превод ове Лисијине беседе. Анализирају се они делови беседе који се односе на конкретне историјске догађаје с краја Пелопонеског рата као што су укидање демократије, увођење олигархијске владе Тридесеторице и поновног успостављања демократије. Такође се износе подаци о процесима и личностима који су везани за бурне догађаје из атинске историје краја 5. и почетка 4. века пре нове ере.

Кључне речи: Лисија, беседа као историјски извор, демократија, олигархија, завера, Агорат, Клеофонт, Трасибул, Пелопонески рат.

Историографија која се бави крајем Пелопонеског рата (431−404), највећег сукоба међу Хеленима, и атинском историјом последњих година 5. века пре нове ере, за неке сегменте тог веома драматичног и сложеног периода не даје довољне, већ оскудне податке. Главни историограф и савременик тих догађања био је Ксенофонт. Он је своја сазнања и сведочанства оставио у делу *Хеленска историја.*[1] На тај се период односи и *Оксириншка историја*. Каснији аутори Кратип, Теопомп, Ефор, Диодор са Сицилије и Јустин, ослањајући се на ова два историјска дела, наводе исте догађаје. Ипак, поред савременика, обавештења о том периоду налазимо и код аутора других усмерења, у неким Аристофановим комедијама, код Платона у *Менексену*[2] и *Писмима*,[3] код Аристотела у *Уставу атинском*,[4] у беседама ретора

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Ксенофонт, *Хеленска историја,* увод, превод и напомене М. Душанић, Матица српска, Нови Сад 1980.

[2] Платон, *Менексен/Филеб*². – *Менексен,* превела и предговор написала К. Марицки Гаћански; *Филеб* превели К. Марицки Гаћански и И. Гаћански, БИГЗ, Београд 1983; Рад, Београд 2001.

[3] Платон, *Писма*, превели Ксенија Марицки Гаћански и Иван Гаћански, Рад, Београд 1978.

Андокида[5] и Исократа, а највише у судским беседама ретора Лисије.[6] Сви ови аутори, изузев Аристотела, били су савременици тих бурних времена, те су стога њихови списи, иако писани у неку другу сврху, веома драгоцен историјски извор, посредно дајући обавештења о тим историјским збивањима.

Лисија (с. 445−380) је био један од најзначајнијих атинских беседника, уврштен у „Канон“ десет атичких беседника. Практичном реториком је почео да се бави тек после рушења олигархије у Атини 403/2. године пре н.е. Будући да је остао без средстава за живот − јер су му у грађанском рату олигарси конфисковали имовину − постао је логограф, тј. писац беседа за друге. Написао је преко 425 беседа[7] на разне теме. Неке су судског, неке свечаног карактера, а једна је саветодавна. Своју логографску каријеру је започео 403. г. пре н.е. судском беседом, којом је тужио Ератостена, једног од Тридесеторице тирана. Беседа *Против Ератостена* је најживописнија слика о коначном слому Атине у Пелопонеском рату, о рушењу демократије, успостављању олигархије, терору који је завладао у Атини и, коначно, о грађанском рату који је уследио.

У корпусу[8] од 34 сачуване Лисијине беседе[9] као тринаеста стоји беседа *Против Агората* (Κατ Ἀγοράτου) изговорена 399/8. г. пре н.е. Ова беседа, судског карактера, значајна је као историјски извор јер непосредно описује догађаје који су директно везани за рушење демократског и увођења олигархијског устава 404. године пре н.е., затим, она даје податке о обнови демократије у Атини 403. године пре н.е., а пружа и драгоцене информације везане за крај Пелопонеског рата. Уз беседу *Против Ератостена*,[10] ова Лисијина беседа најпотпуније говори о поменутим историјским догађајима, али њена вредност као историјског извора је утолико значајнија што далеко јасније и потркрепљено приказује исте историјска догађања и личности као и беседа *Против Ератостена*. Наиме, ток догађаја се лакше може пратити, с обзиром на то да су, за разлику од беседе *Против Ератостена*, догађаји испричани сукцесивно, али без снажног реторског патоса, какав има беседа *Против Ератостена*.

Будући да је Лисија стручњак за описивање карактера, он акценат ставља управо на сликање Агоратовог карактера. Он га представља као човека неугледног порекла, „роб и од робова рођен“ (64). Агорат је човек који је био умешан у многе завере и незаконите радње још пре рушења самог демократског устава, али у овој беседи конкретно, Лисија га оптужује за убиство таксијарха Дионисодора. Ипак,

---

[4] Аристотел, *Устав атински*, предговор, превод и напомене П. Јевремовић, Плато, Београд 1997.

[5] Ифигенија Драганић, *Антички аутори и модерна наука о ретору Андокиду,* Антички свет, европска и српска наука, едиција *Антика и савремени свет*, том 3, Београд 2009, 114−124; Id., *Слика Атине у Андокидовим беседама,* докторска дисертација, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2009 (339. стр. у рукопису); Id., *Да ли је Андокид аутор беседе „Против Алкибијада“?*, Зборник Матице српске за класичне студије 11, (гл. уредник Ксенија Марицки Гаћански) Нови Сад 2009, 125−139.

[6] Ифигенија Драганић, *Λόγοι δικανικοί ретора Лисији као извор за историју Атине с краја V века пре нове ере* (магистарски рад), Филозофски факултет, Нови Сад 2005.

[7] По Дионисију и Кајкилију аутентично је двеста двадесет три беседе.

[8] K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968.

[9] Пет се сматрају неаутентичним, а две су сумњивог ауторства.

[10] Превод такође дат у апендиксу магистарског рада, вид. белешку 6.

оптужница против Агората се проширује и на убиство других стратега и таксијарха, који су Агоратовом заслугом осуђени на смрт. Тако Лисија, поред конкретних догађаја везаних директно за Дионисодоров случај, описује и политичке прилике у времену када су извршене те казне, дајући драгоцене информације у вези с догађајима из 404. године пре н.е.

У тренутку када су се разрешавале ствари између Атине и Спарте на крају Пелопонеског рата, тј. када су се вршили мировни преговори 404. године пре н.е., присталице олигархијских снага су Агорату дале у задатак да оптужи истакнуте представнике демократске странке као чланове завере, како би их спречили да се супротставе увођењу олигархије, под изговором да су против установљења мира, а тиме и против самога народа (демоса). Ова завера олигарха, једна у низу, припремала је погодно тле за увођење олигархије, које је ускоро уследило, како то сликовито описује Лисија:

> Морате, атински грађани, од почетка да чујете све што се десило, како бисте пре свега сазнали на који начин и од кога вам је свргнута демократија... Када су ваши бродови уништени, а стање у полису постало веома лоше, не много времена после, стигли су у Пиреј бродови Лакедемоњана и у исто време водили су се преговори... о миру. У том временском периоду, они који су желели да у полису дође до преврата ковали су заверу, сматрајући да је стигао најбољи час и... да у то доба успоставе промене, онако како су сами хтели. Сматрали су да немају ниједну другу препреку осим демократских вођа, стратега и таксијарха. ... Хтели су да их се на неки начин реше да би лакше извршили оно што желе. Најпре су се... окомили на Клеофонта. Наиме, када је била прва скупштина у вези са питањем мира, и када су говорили они што су дошли од Лакедемоњана, под којим су условима Лакедемоњани спремни да склопе мир, тј. ако би се поткопали Дуги бедеми у дужини од десет стадија са сваке стране, тада ви, Атињани, нисте допустили да слушате ни о каквом поткопавању бедема, јер се Клеофонт, пошто је устао у име свих вас, супротставио да до тога не може да дође ни на који начин. Међутим, после тога је устао Терамен, који је радио о глави вашем народу, и рекао је да, уколико њега изаберете за опуномоћеног посланика да преговара о миру, учиниће тако да се не разоре зидине нити да се ишта друго у полису изгуби: (sc. рекао је) да очекује да ће још неко добро издејствовати за полис од Лакедемоњана. ... Оставивши вас опкољене, знајући да је ваш народ у тешкој ситуацији и да се због рата и неприлика многи налазе у оскудици од основних потрепштина... мислио је да ћете, ако би вас натерао у нужду, што и јесте урадио, радо желети да потпишете било какав мир. А они што су боравили овде и што су радили на рушењу демократије, извели су Клеофонта пред суд, под изговором да није дошао на стражу јер се одмарао, а, заправо, што се у вашу корист противио рушењу бедема. Дакле, пошто су Клеофонту сместили суд, на који су дошли они што су сневали да се установи олигархија, погубили су га под тим изговором.[11] Тек после тога се Терамен вратио из Лакедемона. Неки од стратега и таксијарха су отишли код њега − међу њима су били и Стромбихид и Дионисодор, као и неки грађани часних намера према вама, како се касније показало − жестоко су се противили јер се вратио носећи такав мир који смо ми, искусивши га на делу, схватили какав је. ... Увиђајући да се у име тзв. мира, на делу руши демократија... схватили су да ће се на тај начин (sc. рушењем бедема и предајом преосталих атинских бродова) укинути владавина вашег народа,

[11] Парницу против Клеофонта Лисија описује у беседи *Против Никомаха*, 10 et passim.

не, као што неки говоре, зато што нису хтели да дође до мира, већ зато што су тражили да се склопи повољнији мир за атински народ. Мислили су да то и могу да постигну... да их овај Агорат није побио. (4−16)

Требало је да изгледа како се оптужба која је уперена против Агората дешава против његове воље, без икаквог предумишљаја. Олигарси су смислили лукав план по ком они не би били директно умешани, а цела ствар би изгледала спонтано, јер би народ мислио да је понашање демократских вођа непријатељско према успостављању мира,[12] а тиме и према самом народу који се у том тренутку налазио у веома тешкој ситуацији. Лисија то описује на следећи начин:

Када је Терамен то сазнао и остали који су вама зло сневали да постоје неки који ће спречити да се укине демократија и да ће се заложити за слободу, одабрали су, пре сазивања скупштине која одлучује о миру, да на њих прво баце сумњу и да их изведу пред суд, како се нико онамо не би супротставио у корист вашег народа. Овакву су, дакле, заверу сковали. Убедили су, наиме, Агората, овог овде, да буде тужилац против стратега и таксијарха, без претходног договора са њима... Хтели су, наиме, да изгледа како он нерадо, а не својевољно, подноси тужбу, како би тужба изгледала што веродостојније... Послали су, дакле, у Веће, које је заседало пре Тридесеторице, Теокрита званог Елафостикт, а тај Теокрит беше Агоратов пријатељ и послушник. Веће које је заседало пре Тридесеторице било је искварено и тежило олигархији, као што је познато. Уосталом ево доказа: многи из тог Већа су били булеуте и за време каснијег Већа под Тридесеторицом. Пошто је Теокрит дошао у то Веће, поднео је у тајности тужбу да су се неки састајали с намером да се супротставе уређењу које се тада успостављало. Рекао је да неће навести њихова имена поименце, јер је дао исте заклетве са њима и да постоје други који ће рећи имена... Па опет, ако је тужба поднесена без припреме, како Веће не би обавезало Теокрита да изнесе имена и да не поднесе тужбу без имена? Тада је дакле донесена ова одлука. **ОДЛУКА.** Чим је дакле изгласана ова одлука, дошли су по Агората у Пиреј они који су били изабрани међу булеутама и, пошто су га срели на агори, тражили су да га приведу. Међутим, пошто су се ту нашли Никија и Никомен као и неки други, увиђајући да ситуација у полису није баш најбоља, рекли су да неће допустити да се Агорат одведе и стали су да га ослобађају, да јамче и уверавају да ће га предати Већу. Булеуте су записале имена оних што су дали гаранције... (17−24)

Агорат ипак није побегао јер, како објашњава Лисија, Веће је било састављено од присталица олигархије, те је знао да њему не прети никаква опасност. Био би *pro forma* приведен и пред Већем је поименце прозвао све наводне учеснике завере, међу којима је био Дионисодор, Агоратови гаранти, стратези и таксијарси, односно сви противници олигархије. Поред тога, пред народом у скупштини је бачена сумња на још неке честите грађане. Осумњичени су ухапшени, затворени и

[12] Због догађаја из 404. г. пре н.е., када је са Спартом склопљен мира а укинута демократија, у каснијим ратовима, односно преговорима Атине и Спарте око мира, демократска власт је била веома сумњичава, чак и противна успостављању мира с Лакедемоњанима, јер се сећала немилих догађаја и гледала на то као на потенцијално рушење демократије и увођење олигархијског режима. О томе сведочи и Андокидова беседа *О миру с Лакедемоњанима*, вид. Ифигенија Драганић, *Слика Атине*, 92−101 et passim, упор. белешку 5.

стављени на муке. Тек када су сви ти људи, браниоци демократског уређења, били уклоњени, сазвана је скупштина о склапању мира, уз присуство лакедемонског стратега, победника Лисандра,[13] као претња грађанима који би се евентуално супротставили олигарсима, и који су претходно већ били деморалисани и ослабљени губитком у људству и вођству. Тако је уведена олигархија, а будући да је уведена у скупштини, где се народ није противио, представљено је као да је уведена уз „благослов и гласове народа".

Када је олигархијска власт 404. године пре н.е. успостављена, оптужени од стране Већа од пет стотина осуђени су на смрт, с обзиром на то да више није било демократских институција које би им омогућиле праведно суђење. Лисија врло сликовито и иронично представља каква је била процедура гласања и ко су биле судије у таквом процесу:

> Чим је, дакле, успостављена власт Тридесеторице, одмах су на суд пред Веће довели ове људе, а народ од „две хиљаде људи у суду" био је већ донео о томе одлуку... Кад би им се судило на суду, лако би се спасли... И суђење је било такво какво и сами знате. Тридесеторица су седела на клупама на којима сада седе притани; два стола су се налазила испред Тридесеторице и није требало да гласови буду убачени у кадиск, већ да се покажу на оним столовима (sc. за којим су седела Тридесеторица) један за другим они (гласови) који су осуђивали... Кратко речено, они који су ушли у Веће за време Тридесеторице ради суђења, сви су били осуђени на смрт и нико није био ослобођен кривице осим овог овде Агората. Овог су ослободили јер је био (sc. њихов) доброчинитељ. (35−38)

Тиме су оптужени унапред већ били и осуђени, јер су судије, у страху за свој живот, одлучивале по вољи Тридесеторице.

Четири године после рушења демократије, 399/98. године пре н.е., Дионисодоров брат Дионисије тужи Агората. Он је као тужилац у процедури ἀπαγωγή ухапсио туженог Агората и одвео га пред Једанаесторицу, надлежну службу у таквој прецедури, јер на тај начин оптужени не би могао да побегне и избегне суђење. Наиме, процедура ἀπαγωγή представља скраћену процедуру привођења где тужилац сам хапси туженог и приводи га пред магистрате. Примењивала се за злочинце (κακουργοί) − лопове, убице − и људе који су остали без грађанских права (ἄτιμοι) уколико би се нашли на месту на ком не смеју да буду. Будући да није праћена процедуралност ἀπαγωγή, на основу тога, оптужени је могао бити ослобођен. Једанаесторица су тражила да се упише „на лицу места" како би процедура била законита. У процедури „на лицу места" би значило да је

[13] Лисандар је већ био познат по томе што је где год је поразио неки атински савезнички полис, уводио тзв. декархије, тј. власт која је припадала десеторици људи који су имали обичај да тероришу становништво. Слично се десило и у Атини, где је уведена власт Тридесеторице, уз још Десеторицу у Пиреју, Једанаесторицу у Атини, као извршни органи власти, по угледу на Лисандров систем декархија. Упор. J. A. R. Munro, *Theramenes Against Lysander*, Classical Quarterly 32, 1938, 18−26, који сматра да је Терамен извојевао дипломатаску победу за Атину када је уместо декархије, која би се састојала искључиво из Лисандрових људи, успео да успостави власт Тридесеторице.

преступник ухваћен на делу и не би могао да оповргне свој преступ, а у супротном је имао право да га оповргава.

У наслову беседе стоји још и реч „ἔνδειξις“ што изазива одређене потешкоће у тумачењу, али може да се прихвати објашњење Хансена[14] да су ἔνδειξις и ἀπαγωγή исто, с тим што ἀπαγωγή представља чист акт привођења, који може бити, а не мора, пропраћен писменом тужбом (ἔνδειξις). Наиме, у процесу ἔνδειξις, оптужени није био ухапшен од стране тужиоца, већ је тужилац пред одговарајућим органом пријављивао преступника, односно починиоца злочина. У овом процесу синегор је био брат Дионисодорове жене који је изговорио ову беседу пред Хелијејом на којој су председавала Једанаесторица. Казна за овај преступ изричито је одређена законом (ἀτίμητος ἀγών) и била је смрт.

Ова Лисијина судска беседа је међу дужим беседама иако је не износи главни тужилац, већ синегор. Врло је јасно конципирана, што је чини драгоценим историјским извором. Њена структура је компонована по свим важећим правилима реторике. Први део чини увод (προοίμιον) 1−4, и у уводном делу беседе тужилац се обраћа судијама, образлажући зашто тужи Агората и тражи за њега смртну казну. Следећа два дела, најважнија и за беседу али и за нас, чине тзв. стање ствари (διήγησις) 4−24, у ком су врло јасно и сликовито описани сви догађаји пре рушења демократије, мировни преговори, услови мира, на који је начин народ преварен и уведена управа Тридесеторице, као и тзв. доказивање или уверавање (πίστις) 25−91. Посебно је значајно што Лисија у доказном делу износи разна документа, сведоке, оптужбе и спискове које образлаже даљим објашњењима доказујући Агоратову кривицу. Напослетку долази ефектни закључак (ἐπίλογος) 91−97 у ком Лисија подсећа судије на несреће полиса и на Агоратову одговорност, позивајући их да га казне.

Описи догађаја су сажето и јасно приказани, боље него у беседи *Против Ератостена*. При опису Агоратових особина, осећају се иронија и презир, мада ова беседа нема толико описа карактера, што је Лисијина специјалност, те је стога донекле безлична.

Као историјски извор, ова беседа представља један од најдрагоценијих извора будући да Лисија говори о истакнутим личностима из устаничког тзв. Трасибуловог табора. Трасибул је био један од вођа демократа који се дигао против владе Тридесеторице и борио за успостављање демократије и њених институција. Сам Агорат је отишао у Филу у којој се учврстио Трасибул са изгнаницима и метецима. Трасибул је са тридесетак људи кренуо из Тебе у зиму 403. године пре н.е. Значајне су две ствари које се закључују из Лисијиног списа: Трасибул је са изузетно малим бројем људи кренуо на Атину, уздајући се у ненаданост олигарха на напад зими, што је иначе веома неуобичајено, као и чињеница да је Теба, донедавни атински најљући непријатељ, помагала атинским изгнаницима, док је само годину раније тражила њено потпуно уништење. Наиме, када су

[14] M. H. Hensen, *Apagoge, endeixis and ephegesis against kakoyrgoi, atimioi and pheugontes: A Study in Athenian Administration of Justice in the Fourth Century BC*, Odense 1976.

Тридесеторица тражила преко Лакедемоњана да сви полиси изруче[15] атинске избеглице, под претњом казне, Теба и Арг су тај спартански захтев одбили.[16] Штавише, Аргивљани су спартанским амбасадорима рекли да ће их сматрати за непријатеље ако не напусте Арг до заласка сунца, а Тебанци су издали декрет по ком ће свако ко не помогне атинском избеглици платити казну од једног талента. Такође, свака кућа у Бојотији мора бити отворена сваком Атињанину у невољи и нико неће „видети ни чути“ иког ко носи оружје против атинских олигарха.

Тако је Трасибул, уз помоћ Исменије Тебанца,[17] кренуо на Филу, утврђење са одличним погледом на Атину. Његова „војска“ се успут повећала на седамдесетак људи. До пролећа број се повећао на седамсто, како сведочи Ксенофонт,[18] да би их до Пиреја било већ око хиљаду. Међу тим људима било је много метека (по Кренцу[19] било је само стотинак Атињана) и њима је Трасибул обећао атинско грађанско право.[20] С том намером, да добије атинско грађанско право, дошао је и Агорат у Филу. Многи устаници су га препознали. Знајући да су због његовог сведочења њихови рођаци побијени, а они сами приморани на бекство, тражили су да буде погубљен. Међутим, стратег Анит је „рекао да они не треба то да раде, говорећи да нису у таквом стању да кажњавају неке од непријатеља, него да сада треба да их пусте на миру, а, ако се врате кући, тада да казне оне који су вршили неправде.“ (78). Овај Анит био је један од Сократових тужилаца[21] и један од истакнутих вођа демократа заједно са Трасибулом. Анит је био стратег и 409. године пре н.е., када није успео да задржи Пил у рукама Атињана. Због тога му је било суђено. Ксенофонт у Тераменовој одбрани пред Критијом каже да су Тридесеторица, због прогона истакнутих људи попут Трасибула, Анита и Алкибијада, осигурали себи моћне непријатеље, јер је народ у њима добио најспособније вође.[22] Аристотел каже да је Анит био умерени олигарх и присталица Терамене струје.[23] Од Трасибулових људи мало њих нам је познато. Лисија поред Анита наводи још и Ајсима. Изгледа да је Ајсим имао значајну улогу јер је после престанка ратних дејстава између пирејске и атинске стране, септембра 403. године пре н.е. предводио своје саборце у поворци из Пиреја ка граду. Пре

[15] Лисија, *Против Ератостена*, 95.

[16] Diod. 14.6.2 и 31.1; Justin 5.9.4−5; Plut. *Lysan*. 27.2−4 и *Pelop*. 6.4; Dinarch. 1.25; Dem. 15.22.

[17] У Теби је одмах по завршетку Пелопонеског рата успостављена демократија чији су представници били Исменија и Андроклид. Они су помагали атинским демократама. Lys. 12. 60. Исменија је потпомогнут персијским новцем око себе окупљао антиспартанске и демократске снаге. Xen. *Hell*. 3.5.1−2.

[18] Xen. *Hell*. 2. 4.5.

[19] Peter Krenz, *The Thirty at Athens*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1982.

[20] Arist. *Ath. Pol*. 40. 2.

[21] Платон је у дијалогу *Менон* Анита уврстио у Сократове саговорнике. Вероватно га је Платон иронично ту сместио, јер се у дијалогу расправља о врлини, а Анит је био Сократов тужилац и стратег који се ослободио тужбе за губитак Пила подмићивањем судија. У истом дијалогу, Платон куди и Исменију.

[22] Xen. *Hell*. 2. 3. 48; 44.

[23] Arist. *Ath. Pol*. 34. На основу Ксенофонтовог и Аристотеловог излагања о Трасибуловим присталицама, Џејмс Мекој заснива своју тезу да је Трасибул заправо био присталица умерене олигархије и Терамен политички савезник, в. W. James McCoy, *Theramenes, Thrasybulus and the Athenian Moderates*, Yale 1970.

уласка у град, народ је положио оружје у част богиње Атине Полијас (80−81). Демостен и Кратип међу побуњеницима спомињу још и Архина из Коиле.[24]

Када је спартанску војску, која је под вођством Паусаније и Лисандра пружала помоћ олигарсима, коначно поразила Трасибулова војска, Спарта је одлучила да се у Атини обнови демократија и да обе стране склопе мир. Будући да су Тебанци и Коринћани одбили да учествују у спартанском походу на демократе, Спарта је то схватила као претњу својој моћи, те је одржавање неспособне олигархијске владе у Атини изгубило смисао. Демократе су помагали некадашњи спартански савезници, а од олигархије Спарта није имала никакве практичне користи. Због тога је у јесен 403. године пре н.е. Паусанија прогласио престанак непријатељстава обеју страна, повратак изгнаних, повлачење спартанских гарнизона и заклетву свих Атињана да ће заборавити прећашња зла, тј. амнестију.

Тужени Агорат се позива на заклетве које су положиле обе стране о амнестији:[25] „Он намерава да говори и о заклетвама и уговорима које смо склопили ми из Пиреја са онима у граду“ (88). Наиме, амнестијом су сви изгнани и с једне и друге стране, сви учесници сукоба били амнестирани за злочине, осим самих носилаца власти: Тридесеторице, Једанаесторице и Десеторице.[26] Амнестија се односила и на конфисковану имовину, што је проузроковало велике тешкоће у враћању имовине, јер су неки људи легално купили конфисковану имовину, те је и њихов посед био заштићен амнестијом. О томе говори и фрагментарна Лисијина беседа *Против Хипотерса*, ред 34−37:

> Дакле, када је Лисија отишао у избеглиштво с вама и вратио се заједно с вашим народом, иако је у уговору речено да оно што је било купљено остаје у поседу купца, док је требало да људи који су се вратили поврате своје непродате ствари, он је успео да они плате, иако није стекао ни земљу нити кућу које су споразумом враћане људима из изгнанства...[27]

Изгледа да је покретна непродата имовина враћена првобитним власницима, а ако је била продата онда је остајала у рукама купаца. Повратници су уз надокнаду враћали своје непокретности, а они што то нису могли, чини се да су имали некакву компензацију. За утврђивање конфисковане имовине уведено је извршно тело под називом σύνδικοι, односно заступници државе.[28]

Аристотел у *Уставу атинском* (39) нешто друкчије говори о амнестији. Он тврди да су неки од Тридесеторице, Једанаесторице у Пиреју и Десеторице у Атини

---

[24] Peter Philip Liddel, *Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens*, Oxford University Press, 289; cf. Aeschin. 3.187−190; Dem. 24.135; Cratippus, FGrHist 64T2.

[25] Израз ἀμνηστία је из хеленистичког периода и односи се на специјалну гаранцију политичког опроштаја вид. U. E. Paoli, *Studi sul processo attico*, Padua 1933, 122−123; S. Ager, *Interstate Arbitration in the Greek World 337−90 BC*, Berkeley 1996, 109.

[26] Вид. Xen. 2.4.38 и 43.

[27] Превод Ифигенија Драганић.

[28] То потврђују и друге Лисијине беседе 16.7; 17.10; 18, 26 и 19.32, и Исајева фрагментарна беседа *Против Елпагора и Демофана*, где се каже: „ови су постали синдики, како сам чуо, они којима се пријављује конфискована имовина... орган установљен после повратка из Пиреја.“

могли бити амнестирани[29] ако су у процесима докимасије или полагања рачуна (εὐθύνη) доказали да су невини.

Научници који су се бавили мировним уговорима сматрају да је уговор из 403. године пре н.е. изузетан јер није једнострaн, а његов најважнији део представља сама амнестија.[30] Њиме су Атињани добили слободу од Лакедемоњана, јер су се спартанске снаге повукле из Атине, а демократија је поново успостављена. Једина гаранција поштовања уговора биле су заклетве дате с обе стране изразом οὐ μνησικακήσω,[31] односно да ће све стране у сукобу заборавити на прећашња непријатељства и да неће бити освете. Неки познији извори[32] овај мировни уговор називају законом или одлуком, међутим, савременици и нешто каснији аутори, Ксенофонт, Лисија, Исократ и Аристотел, користе изразе διάλυσις = разрешење, помирење, ὅρκοι = заклетве или συνθῆκαι = уговори. Овај уговор није верификован у народној скупштини, а његове речи спомињу и други атински ретори поред Лисије − Андокид[33] и Исократ.[34]

Такође, на основу Лисијиног излагања, сазнајемо да је после првих успеха Трасибулових људи дошло до раздора међу Тридесеторицом по Тераменовој смрти и да је дошло до сукоба у самом граду. Лисија наводи да је амнестија склопљена између демократских снага у Пиреју и олигархијских у граду, и да је важила само за те људе који су били сукобљени.[35] Овом беседом, потврђена је једна значајна чињеница, да су, како у време владавине тако и током рушења олигархије, постојале три истакнуте политичке струје: умерени олигарси „они из града“, екстремни олигарси „они из Елеусине“ и демократе „они из Пиреја“.

Лисијине беседе су вредан и значајан историјски извор о атинској прошлости у периоду који је био веома сложен, буран и у неким сегментима нејасан. То нису историјска дела на основу којих лако можемо да пратимо ток догађаја и да их сукцесивно сместимо у време. С друге стране, Лисија је описујући људски карактер (ἦθος) дао податке о значајним личностима и догађајима који су били судбоносни за град у ком је живео и деловао. Он нам у друкчијем светлу представља Терамена, Клеофонта, Трасибула, најзначајније личности демократско-олигархијског сукоба. Расветлио је она политичка збивања која су потресала Атину на крају Пелопонеског рата, а која нам нису била довољно јасна из Ксенофонтових и Аристотелових списа.

---

[29] P. Krenz, *op. cit*., 104.

[30] P. Cloché, La *restauration démocratique à Athènes en 403 avant J*. –C. Paris 1915, 251−476; T. C. Loening, *The Reconciliation Agreement of 403/402 B.C. in Athens*: *Its Content and Application* (diss. Brown 1981); A. R. Harisson *The Law of Athens*, Oxford 1968−1971, And. 2.80−82; A. P. Dorjahn *Political Forgiveness in Old Athens: The Amnesty of 403 BC*, Evenston 1946; J. H. Kühn, *Die Amnestie von 403 v. Chr.im Reflex der 18. Isokrates Rede*, WS 80, 1967, 31−73.

[31] And 1.90.

[32] C. Nepos *Thrasyb*. 3.2; Plut. *Mor*. 814.b; Val. Max. 4.1.4; Dion. Halic. *Lys.* 32; Schol. Aristoph. *Plutus* 1146.

[33] И. Драганић, *Слика Атине*, 201−203.

[34] Isocr. 18.19.

[35] Андокид даје другу верзију, упор. белешку 30.

Лисија је уочио да се политичка збивања не догађају неконтролисано, сама од себе. У својим беседама је, засигурно не случајно, описујући своје клијенте и њихове супарнике, подвлачио да рушење демократије у Атини 404. године није било ни изабрано од стране народа, како тврди Ксенофонт, нити се десило спонтано, већ да је дуго и брижљиво планирано, и да су њени рушиоци чекали повољан тренутак, претходно добро припремивши све услове да успоставе свој поредак. Пре свега, олигарси су вештом демагогијом сву одговорност за пораз у Пелопонеском рату свалили на демократе и њихове вође, а народ, огорчен због пораза, губитака и осиромашења, вапио је за решењем таквог несносно тешког положаја. Аристократе, углавном носиоци олигархијских идеја, обећале су да ће издејствовати повољне услове мира по атинску државу, а заправо су себи обезбедили подршку спартанских снага у рушењу демократског уређења. Штавише, организовани у хетерије, унапред су испланирали и спровели рушење демократије, како сведоче и Лисијине речи: „Морате, атински грађани, од почетка да чујете све што се десило, како бисте пре свега сазнали на који начин и од кога вам је свргнута демократија...” (13.4). Подмићивали су разне људе да оптужују истакнуте представнике демократске странке, како би им одузели политичку моћ и утицај. Још су сами на нелегалан начин утицали, подмићивањем писара, на промене у законима, на које су се позивали, као и на чињеницу да ће они када дођу на власт уредити законе и вратити државу на прави пут „уставом отаца“ (πατρίων πολιτεία). То њихово организовано деловање Лисија је приказао у неколико судских процеса *Против Никомаха*, *Против Агората* и *Против Ератостена*. Сва тројица − Ератостен, Никомах и Агорат − део су олигархијске завере, која је припремала пут за рушење демократије и успостављање олигархије. То су касније увидели и сами Атињани, зато су и увели систем контроле избора јавних личности, односно систем у ком су кандидати за јавне послове проверавани у процесу докимасије (δοκιμασία)[36] да ли су у свом дотадашњем како јавном тако и приватном животу били честити (ἀγαθοί) и тиме вредни и достојни (ἄξιοι) да буду почаствовани (τιμᾶσθαι) избором за јавну функцију.

ПРОТИВ АГОРАТА

> **1.** Доликује, судије, да сви ви, у име људи који су изгинули и који су били добронаклони према вашем народу, казните овог овде, а и мени не доликује мање, будући да ми је Дионисодор био рођак и нећак. Ја, ето, случајно гајим исто непријатељство према овом Агорату овде као и ваш народ; наиме, извршио је таква недела и, ако бог да, праведно ће бити кажњен. **2.** Наиме, (Агорат) је за време Тридесеторице убио мог рођака Дионисодора, као и многе друге, чија ћете имена чути, тиме што их је оптужио. Учинивши то, нанео је велику штету мени лично и свакоме од сродника, и мислим да је много оштетио и целокупан полис лишивши га

[36] Сам Лисија је написао више беседа за процесе докимасије, као што су *Докимасија против Филона*, *За Мантитеја*, *Одбрана о укидању демократије*, *Против Еуандра*, и фрагментарна беседа *Против Ериксимаха*. Још пет Лисијиних беседа везано за је процесе који се тичу јавне одговорности и државног положаја. Εὐθῦναι је процес који се тиче полагања рачуна на крају дужности. Такве су беседе *Оптужбе о примању мита* и *Против Епикрата*, а неки научници тврде да је таква и беседа *Против Ератостена*.

таквих грађана. **3.** Стога, судије, мислим да је праведно и богоугодно да га ви и ја казнимо, свако колико може; и ако то учинимо, сматрам да ће бити боље и у односу на богове и у односу на људе.[37] **4.** Морате, дакле, атински грађани, од почетка да чујете све што се десило, како бисте пре свега сазнали на који начин и од кога вам је свргнута демократија, затим, на који начин је Агорат убио те људе, као и шта су наложили они који су морали да умру; јер, ако све то тачно будете сазнали, с већим задовољством и побожношћу ћете осудити овог овде Агората. Стога ћу почети с излагањем догађаја од оног места одакле ћемо ми најлакше говорити, а ви најлакше сазнати. **5.** Наиме, када су ваши бродови уништени, а стање у полису постало веома лоше, убрзо су у Пиреј стигли лакедемонски бродови и у исто време водили су се преговори с Лакедемоњанима о миру. **6.** У том временском периоду, они који су жудели да у полису дође до преврата ковали су заверу, сматрајући да је стигао најбољи час, и што је најважније, да у то доба успоставе промене онако како су сами хтели. **7.** Сматрали су да немају ниједну другу препреку осим демократских вођа, стратега и таксијарха. Наиме, хтели су да их се на неки начин реше како би лакше извршили оно што желе. Најпре су се на овај начин окомили на Клеофонта. **8.** Када је заседала прва скупштина у вези са питањем мира, и када су говорили они што су дошли од Лакедемоњана, под којим су условима Лакедемоњани спремни да склопе мир, тј. ако би се поткопале Дуге зидине[38] у дужини од десет стадија са сваке стране, тада ви, Атињани, нисте допустили да слушате о поткопавању зидина, а Клеофонт се, пошто је устао у име свих вас, супротставио да до тога не може да дође ни по коју цену. **9.** Међутим, после тога је устао Терамен, који је радио о глави вашем народу, и рекао је да ће, уколико њега изаберете за опуномоћеног посланика да преговара о миру, учинити тако да се не разоре зидине нити да се ишта друго у полису изгуби: (sc. рекао је) да очекује да ће још неко добро издејствовати за полис од Лакедемоњана. **10.** Пошто вас је убедио да га изаберете за опуномоћеног посланика, којег сте претходне године испитали у процесу докимасије, када није био изабран за стратега, јер сте сматрали да није благонаклон према народу. **11.** Он је, дакле, дошавши у Лакедемон, остао онамо дуго; оставио вас је опкољене, знајући да је ваш народ у тешкој ситуацији и да се због рата и неприлика многи налазе у оскудици од основних потрепштина. Мислио је да ћете, ако би вас натерао у нужду, што и јесте урадио, радо желети да потпишете било какав мир. **12.** А они што су боравили овде и што су радили на рушењу демократије, извели су Клеофонта пред суд, под изговором да није дошао на стражу јер се одмарао, а заправо, што се у вашу корист противио рушењу зидина. Дакле, сместивши му суд, на који су дошли они што су сневали да се установи олигархија, погубили су га под поменутим изговором.[39] **13.** Тек после тога се Терамен вратио из Лакедемона. Неки од стратега и таксијарха су отишли код њега − међу њима су били и Стромбикид и Дионисодор и неки грађани часних намера према вама, како се касније показало − жестоко су се противили јер се вратио носећи такав мир који смо ми, искусивши га на делу, схватили какав је. Наиме, изгубили смо многе грађане и честите људе, а и сами смо од стране Тридесеторице протерани. **14.** У уговору је стајало: уместо да се разори десет стадија од Дугих зидина, треба да се поткопају читави бедеми. Уместо да пронађе неко друго добро за полис, предао је бродове Лакедемоњанима и срушио је зидине око Пиреја. **15.** А ови људи, увиђајући да се у име тзв. мира, а на делу руши демократија, рекли су, Атињани, да неће дозволити да се то деси, не жалећи због

[37] Говорник, а преко њега и Лисија, покушава да претвори своју приватну парницу у јавну, приказујући Агората као непријатеља демократије и тиме подстиче судије да га осуде на смрт.

[38] Услови мира, које су Лакедемоњани први пут предлагали, били су бољи од оних које су на крају наметнули преко атинских олигарха, који су мислили да тако учвршћују своју власт.

[39] Парницу против Клеофонта Лисија помиње и у својој беседи *Против Никомаха*, 10 и даље.

зидина, уколико буду пале, нити због бриге око бродова ако буду предати Лакедемоњанима (јер то није ништа више њима у интересу него свакоме од вас), **16.** већ су схватили да ће се на тај начин укинути владавина вашег народа, а не, као што неки говоре, зато што нису хтели да дође до мира, већ зато што су тражили да се склопи повољнији мир за атински народ од понуђеног. Мислили су да то могу да постигну и то би и учинили да их управо овај Агорат није побио. **17.** А када је Терамен то сазнао и остали, који су вама зло сневали, да постоје неки који ће спречити да се укине демократија и да ће се заложити за слободу, одабрали су, пре сазивања скупштине која одлучује о миру, да на њих прво баце сумњу и да их изведу пред суд, како се нико онамо не би супротставио у корист вашег народа. **18.** Овакву су, дакле, заверу сковали. Атињани, убедили су Агората, овог овде,[40] да буде тужилац против стратега и таксијарха, без претходног договора са њима (наиме, они уопште нису толике будале или без пријатеља да се таквим стварима баве, већ су то затражили од Агората, иако је био само роб од робова рођен, сматрајући га верним и њима наклоњеним), а чинило им се да је погодан да буде тужилац. **19.** Хтели су, наиме, да изгледа како он нерадо, а не својевољно, подноси тужбу, како би тужба изгледала што веродостојније. Да је својом вољом поднео тужбу, верујем да ћете и ви схватити по оном што је урадио. Дакле, послали су Теокрита званог Елафостикт[41] − а тај Теокрит беше Агоратов пријатељ и послушник − у Веће које је заседало пре Тридесеторице. **20.** Веће које је заседало пре Тридесеторице било је искварено и тежило је олигархији, као што је познато. Уосталом ево доказа: многи из тог Већа су били булеуте и за време каснијег Већа под Тридесеторицом. Због чега вам то говорим? Да бисте схватили да одлуке које су донесене у том Већу нису биле повољне за вас, већ се све десило да би се укинуо демократски устав, и да пазите, будући да овако стоје ствари. **21.** Пошто је Теокрит дошао у то Веће, поднео је у тајности тужбу да су се неки састајали с намером да се супротставе уређењу које се тада успостављало. Рекао је да их неће навести поименце, јер је дао исте заклетве као и они, као и то да постоје други који ће рећи имена, али он то никада неће учинити. **22.** Па опет, ако је тужба поднесена без припреме, како Веће не би обавезало Теокрита да каже имена и да поднесе тужбу без имена? Тада је дакле донесена ова одлука. **ОДЛУКА. 23.** Чим је дакле изгласана ова одлука, дошли су по Агората у Пиреј они који су били изабрани међу булеутама и, пошто су га срели на агори, тражили су да га приведу. Међутим, пошто су се ту нашли Никија и Никомен као и неки други, увиђајући да ситуација у полису није баш најбоља, рекли су да неће допустити да се Агорат одведе и кренули су да га ослобађају, дајући гаранције и уверавајући како ће га предати Већу. **24.** Пошто су булеуте записале имена оних што гарантују и супротстављају се, вратили су се у град. Тада су Агорат и гаранти сели крај жртвеника у Мунихији.[42] Тако су ту размишљали шта им је чинити. **25.** Гарантима и свим осталима се чинило да Агората што пре треба склонити и, пошто су се у Мунихији усидрила два брода, молили су га да по сваку цену напусти Атину, и говорили су да ће и они сами отпловити с њим док се стање не среди, говорећи да, ако би дошао у Веће, под притиском мучења, можда би био приморан да каже имена Атињана, она која би поднели они што желе да начине некакво зло у полису. **26.** И док су га они овако молили и бродове припремили и били спремни да с њим плове, овај овде није хтео

[40] Беседник намерно при помињању Агората стално наглашава његово име уз коришћење појачаних заменица, како би нам дочарао презир и упирање прста у судници.

[41]Елафостикт није име Теокритовог оца, већ означава белег који је носио на телу, вероватно као роб, о чему говори и Платон (Pl. *Leg.* 9. 854.d).

[42] На јужној падини мунихијског брежуљка налазило се светилиште богиње Артемиде на чији су жртвеник сели Агорат и гаранти Xen. *Hell*. 2. 4. 11; Paus. 1. 1. 4.

да се у њих поузда. Ипак, Агорате, да није нешто било припремљено за тебе и да си веровао да ће ти се догодити неко зло, како то да ниси отпловио с обзиром на то да су лађе биле спремне и гаранти вољни да с тобом плове? Јер још си могао, и још те Веће није било ухапсило. **27.** Наравно ситуација није била иста за тебе и за њих. Прво, они су били Атињани и нису стрепели од мучења; затим, били су спремни да напусте своју отаџбину и да с тобом отплове, сматрајући да је ово корисније него да многи честити грађани због тебе неправедно буду погубљени. А теби је пре свега претила опасност да ћеш, уколико останеш, бити подвргнут мукама, затим, ниси ти напуштао своју отаџбину; **28.** тако, у сваком погледу, теби је више било у корист да отпловиш него оним, осим ако није било нечег у шта си веровао. Сада се правиш да си против своје воље радио, а својевољно си убио многе добре Атињане. Да је све што ја тврдим било припремљено, и сведоци постоје и сама одлука Већа, посведочиће против тебе. **СВЕДОЦИ – ОДЛУКА. 29.** Пошто је, дакле, ова одлука изгласана и дошли су они које је Веће послало у Мунихију, Агорат је својевољно устао са жртвеника, мада сада тврди да су га силом одвели. **30.** Када је доспео у Веће, Агорат је најпре написао имена својих гаранта, затим стратега и таксијарха, а онда и неких других грађана. То је био сам почетак сваког зла. То што је написао имена, верујем да ће и сам признати; ако не, ја ћу га непобитним чињеницама разоткрити. Одговори ми дакле. **ПИТАЊЕ. 31.** Желели су, дакле, судије, да он напише још више имена (тако силно је Веће жудело да учини неко зло), а он је свакако мислио да му није пријавио сву истину. Све оне, дакле, пријављује својом вољом, без икакве принуде. **32.** После тога придодао је имена и других грађана. Када је била сазвана народна скупштина у позоришту[43] у Мунихији, неки су се тако силно побринули да се пред народом оптуже стратези и таксијарси (за остале је била довољна оптужба која је била поднесена у Већу), тако да су <га> довели и ту пред народ. Одговори ми, дакле, Агорате; свакако не мислим да ћеш порећи оно што си учинио против свих Атињана. **ПИТАЊЕ. 33.** Признаје, дакле, и он сам, али биће вам прочитана и одлука народа. **ОДЛУКА.** Да је овај овде Агорат пријавио имена свих ових људи, и у Већу и у скупштини, и да је њихов убица, скоро сам сигуран да ви то већ знате. **34.** Као и то да је свакако он био крив за несреће у полису и да не заслужује ничију милост, мислим да ћу вам то у целини доказати. Дакле, када су били ухапшени и затворени, тада је и Лисандар ушао у ваше луке, ваши бродови су предати Лакедемоњанима, зидине срушене и успостављена је власт Тридесеторице, и које се још зло полису није догодило? **35.** Чим је, дакле, успостављена власт Тридесеторице, одмах су довели на суд ове људе пред Веће, а народ од "две хиљаде људи у суду" био је већ донео о томе одлуку. Прочитај ми дакле одлуку. **ОДЛУКА. 36.** Кад би им се судило на суду, лако би се спасли; наиме, сви већ знате у каквој невољи је полис био да му више нисте могли помоћи; међутим, сада их доводе у Веће које је постојало за време Тридесеторице. И суђење је било такво какво и ви сами знате. **37.** Тридесеторица су, дакле, седела на клупама, на којима сада седе притани; два стола су се налазила испред Тридесеторице и није требало да гласови буду убачени у кадиск,[44] већ да се покажу на оним столовима (sc. за којим су седела Тридесеторица) један за другим они који су осуђивали…, дакле, на који начин је неко могао од њих да се спасе? **38.** Укратко, они који су ушли у Веће за време Тридесеторице ради суђења, сви су били осуђени на смрт и нико није ослобођен кривице осим овог овде Агората. Овог су ослободили јер је био (sc. њихов) доброчинитељ; и да бисте сазнали да су многи погубљени због њега, желим да вам прочитам њихова имена. **ИМЕНА. 39.** Пошто су, дакле, судије,

[43] Позориште се налазило на западној падини Мунихије. Било је мало и стога намерно изабрано како се на скупштини не би појавио велики број грађана.

[44] Кадиск је бакарна посуда у коју су се убацивале пресуде и тиме је тајност гласања била загарантована.

осуђени на смрт и морали су да умру, позвали су у затвор, неко сестру, неко мајку, један жену, други неку рођаку коју је имао, како би се последњи пут поздравили са својима, а затим су отишли у смрт. **40.**Тако је и Дионисодор позвао у затвор моју сестру, која је била његова жена. Чим је то сазнала, она стиже обучена у црно…, како је доликовало због несреће која је задесила њеног мужа. **41.** У присуству моје сестре, Дионисодор је поделио своју имовину онако како је он сматрао, а о Агорату је говорио да је узрок његове смрти, и поручио је мени и овом овде Дионисију, своме брату, и свим пријатељима да казне Агората у његово име. **42.** Својој жени је поручио, верујући да очекује његово дете, ако роди мушко дете, да му каже да му је Агорат убио оца и да тражи од њега да га казни због тога што је његов убица. Да говорим истину, довешћу сведоке. **СВЕДОЦИ. 43.**Ти су дакле, Атињани, оптужени од стране Агората и умрли. Када су њих Тридесеторица смакла, мислим да скоро сви ви знате да су се после тога десиле многе страховите ствари у полису; за све ово је крив овај јер их је побио. **44.** Тешко ми је да вас подсетим на несреће које су задесиле полис, али је нужно, судије, да то учиним у овој ситуацији, како би схватили колико (мало) вреди да жалите Агората. Свакако познајете грађане који су се вратили из Саламине, који су и колико их је било и како су од Тридесеторице настрадали; познајете, такође, и грађане из Елеусине, колико њих је задесила та несрећа; сећате се и овдашњих грађана који су због истог непријатељства одведени у затвор. **45.** Иако никакво зло полису нису учинили, били су принуђени да скончају живот најсрамнијом и најнеславнијом смрћу, једни остављајући своје старе родитеље, који су се надали да ће у старости бити збринути од своје деце и да ће бити сахрањени кад умру, други, неудате сестре, а трећи малу децу којој је још потребно много помоћи. **46.** Судије, какво мишљење мислите да ови имају о њему, или какву одлуку би донели, кад би од њих зависило, пошто су због њега лишени својих најмилијих? Помислите још да су зидине срушене, и бродови предати непријатељу и бродска пристаништа и спремишта срушена, и да су Лакедемоњани држали наш Акропољ, да је сва снага полиса уништена до те мере да се не разликује од најмањег полиса. **47.** Поред тога, изгубили сте сопствену имовину и, последње, протерани сте од стране Тридесеторице сви заједно из своје отаџбине. Схвативши то, судије, они добри грађани, изјавили су да неће дозволити да се успостави мир. **48.** Ове си ти убио, Агорате, док су желели да учине нешто добро за полис, оптуживши их да лоше мисле о полису и вашем народу, и узрок си свих зала која су учињена полису. Сада се, дакле, сетите, свако својих несрећа и заједничких несрећа полиса и казните онога који их је проузроковао. **49.** Међутим, ја се чудим, судије, шта ће он смети да каже пред вама у своју одбрану; наиме, он треба да докаже да није проказао те људе нити да је крив за њихову смрт, али то не би никада могао да докаже. **50.** Прво, јер одлуке Већа и (одлука) скупштине народа представљају доказ против њега говорећи изричито: "о онима које је Агорат проказао". Затим суђење, на које је послат за време Тридесеторице и проглашен невиним, изричито говори: "јер се показало да је истина оно што је проказао". Читај ми дакле. **ОДЛУКЕ. ПРЕСУДА. ТУЖБЕ. 51.** Наравно, ни на који начин не би могао да докаже да није потказао; треба дакле, да докаже да је с правом учинио све те пријаве, јер је видео да они врше подле и нипошто корисне радње за ваш народ. Али мислим да неће покушати ни то да докаже. Јер без сумње, кад би они учинили неко зло атинском народу, Тридесеторица их, кажњавајући, не би осудила на смрт у корист народа, из страха да се не укине демократија, већ мислим да би се догодило управо супротно. **52.** Наравно може да каже да је нехотично учинио толико злих дела. Међутим, судије, ја не мислим, да ако неко против вас почини велика зла − поготово нехотично − од којих није могуће да се догоде већа, за то не треба ви да се браните. Затим, сетите се и тога да је овај овде Агорат могао да се спасе, пре него што буде доведен у Веће, тада када је седео на жртвенику у Мунихији; уосталом и бродови су били припремљени и гаранти спремни да отпутују с њим. **53.** Опет, и кад би им

веровао и хтео да отпловиш са њима, не би могао ни хотећи ни не хотећи да убијеш толико Атињана; али сада се уздаш у оне од којих си тада био убеђен, вођен мишљу да ћеш, ако би рекао само имена стратега и таксијарха, нешто велико од њих издејствовао. Не треба, дакле, уопште да због тога очекујеш милост од нас, пошто ни ти ниси имао милости према онима, које си убио. **54.** И Хипија[45] са Таса и Ксенофонт[46] из Курија, који су из истог разлога с њим позвани у Веће, и они су убијени, Ксенофонт уврнућем (sc. удова), а Хипија овако… јер по одлуци Тридесеторице нису били достојни спаса (јер ниједног Атињанина нису убили). Агорат је, међутим, проглашен невиним, јер изгледа да је за њих учинио веома повољне ствари. **55.** Сазнајем да ће он неке од тих оптужби пребацити на Менестрата. Што се Менестрата тиче, ствари овако стоје: Менестрата је потказао Агорат и, пошто је ухапшен, бачен је у тамницу. Био је неки Агнодор Амфитропејац из исте деме као и Менестрат, рођак Критије, припадника владе Тридесеторице. Овај, када је заседала скупштина у позоришту у Мунихији, желећи да се Менестрат спасе и, у исто време, да што већи број потказаних буде убијен, доводи га пред народ, и обезбеђују за њега ослобађање у складу са овом одлуком. **ОДЛУКА. 56.** Пошто је дакле донесена ова одлука, Менестрат потказује и именује и друге грађане. Овога, свакако, Тридесеторица проглашавају невиним, као и овог овде Агората, јер је изгледало као да им је пријавио истину, а ви сте га касније довели на суд као убицу и с правом га осудили на смрт, предали га џелату и умро је од последица батинања.[47] **57.** Пошто је тај осуђен на смрт, и Агорат ће сигурно бити, који је, потказавши Менестрата, проузроковао његову смрт; али и за оне које је потказао Менестрат, ко је више одговоран него он који га је натерао да то учини? **58.** Друкчије ми се чини понашање Аристофана из Холидона, који је тада постао његов гарант и пошто је припремио бродове у Мунихији, био је спреман да отплови заједно са њим. И да је од њега зависило, ти би се спасао и не би убио ниједног Атињанина нити би сам дошао у такву опасност. **59.** Ти си се, пак, усудио да поткажеш и свог спаситеља и својим потказивањем си убио њега и остале гаранте. Њега свакако, пошто није био чисти Атињанин, неки су хтели да муче, и убедили су народ да донесе ову одлуку. **ОДЛУКА. 60.** После тога, пришавши Аристофану, они који су тада вршили управу у полису, тражили су од њега да пријави и да се спасе, а да не дође у опасност да добије највећу казну за присвајање грађанског права. Он је рекао: „Никада“. Толико је био поштен и према затвореницима и према атинском народу да је пре изабрао да умре него да пријави и неправедно побије неке људе. **61.** Дакле, онај кога си ти погубио, био је такав; а ти, који ниси ништа знао о тим људима, убеђен да ћеш и ти имати учешћа у тадашњем успостављеном уређењу ако они буду убијени, потказао си и убио многе добре Атињане. **62.** Желим, судије, да вам покажем какве сте људе изгубили због Агората. Ипак, да их није било много, чули бисте о свакоме појединачно, а сада ћете чути о њима заједно. Наиме, једни који су вам више пута били стратези предали су већи полис стратезима који су их наследили; други пошто су били на обављању других значајних функција и многе су тријерархије прихватили, никада од вас нису били оптужени за нешто ружно. **63.** Оне међу њима који су преживели и спасли се, овај је покушао на исти начин да убије и били су осуђени на смрт, међутим, судбина и бог су их сачували – будући да су побегли одавде, нису били ухапшени и изведени пред суд, а дошавши из Филе ви их поштујете као храбре људе. **64.** Такве је, дакле, људе Агорат убио, друге је одавде прогнао, а ко је он био? Треба, стога, да знате да је роб и од робова рођен, да бисте схватили ко вам је нанео штету, јер њему отац је Еумар, а тај Еумар припадао

[45] Познат је као метек.

[46] Ксенофонт је био роб. Кажњен је на смрт уврнућем удова, што је била уобичајена казна за робове.

[47] Батинање је врста казне којом се кажњени тукао док смрти, при чему је тело отицало.

је Никоклу и Антиклу. Изаћите дакле сведоци. **СВЕДОЦИ. 65.** Кад бих вам, судије, казао сва зла и ружна дела што су их починили он и његова браћа, потрајало би. А што се клевета тиче које је он изрекао у приватним процесима, или писмених оптужби или пријава за конфискацију, нема потребе да вам детаљно излажем; наиме, уопштено, сви ви и у скупштини народа и на суду, осудили сте га због његових клевета и платио вам је казну од десет хиљада драхми, тако да је ствар довољно доказана од стране свих вас. **66.** Стога, будући да је такав, покушао је да у прељуби заводи и квари слободне жене грађана, и ухапшен је као прељубник; а за ово је предвиђена смртна казна. Да истину говорим, позови сведоке. **СВЕДОЦИ. 67.** Било је, судије, четири брата. Један од њих, најстарији, када је ухваћен на Сицилији од стране Ламаха[48] како издаје тајне непријатељима, осуђен је на смрт батинањем. Други је одавде одвео роба у Коринт и оданде је опет ухваћен да изводи неку девојчицу, умро је затворен у тамници. **68.** Трећег је Фенипид овде ухватио као лопова, и ви, пошто сте му на суду изрекли смртну казну, предали сте га да батинањем сконча живот. Да истину говорим, мислим да ће и он сам признати и сведоке ћу довести. **СВЕДОЦИ. 69.** Зар не треба, дакле, да га сви ви осудите? Наиме, ако је свако од њих због једног кривичног дела заслужио да добије смртну казну, морате да осудите на смрт пре свега њега, који се много јавно огрешио према полису и приватно према сваком од вас, с обзиром на то да је за свако кривично дело у законима предвиђена таква казна. **70.** Рећи ће, судије, и покушаће да вас превари, да је за време владавине Четири стотине убио Фриниха,[49] и, рећи ће, судије, лажући, да му је због тога додељено атинско грађанско право; јер нити је Фриниха убио нити му је народ доделио атинско грађанско право. **71.** Наиме, против Фриниха су, судије, Трасибул из Калидоније и Аполодор из Мегаре[50] заједнички сковали план. Када су га обојица срела на путу, Трасибул је ударио Фриниха и срушио га на земљу, док га Аполодор није дотакао; међутим, одмах је почео да виче и ови су се дали у бег. А овај овде Агорат није позван нити је присуствовао нити ишта зна о том случају. Да истину говорим, показаће вам ова одлука. **ОДЛУКА. 72.** Да није дакле убио Фриниха, види се из саме одлуке; наиме нигде не постоји "да је Агорат постао Атињанин" као што постоји за Трасибула и Аполодора; уосталом, да је убио Фриниха, требало би да се на истом стубу спомиње са Трасибулом и Аполодором, да је постао Атињанин… али су они успели да се њихова имена запишу, пошто су дали новац беседнику, да се на стубу упишу као добротвори. Да истину говорим, доказаће ова одлука. **ОДЛУКА. 73.** Дакле, толико много вас презире овај овде да, иако није био Атињанин, учествовао је и у судовима и у народној скупштини и подносио је тужбе, које људи могу да пишу, наводећи на свом имену да је из Анагира. Затим, и други велики доказ да није убио Фриниха, због чега каже да је постао атински грађанин, јесте следећи: тај Фриних је поставио владу Четири стотине. Када је он умро, већина од Четири стотине је побегла. **74.** Шта вам се, дакле, чини од ова два: да би Тридесеторица и Веће, које је тада заседало, а састојало се из свих оних из Четири стотине који су побегли, ослободили кривице Фриниховог убицу, кад би га ухватили, или би га казнили због Фриниха и свога бекства? **75.** Ја мислим да би га казнили. Међутим, ако се брани тиме, мада није убио, како ја тврдим, чини неправду; ако свакако то оспораваш и тврдиш да си убио Фриниха, јасно је да си учинио већа зла према атинском народу ослободивши се оптужбе у корист Фриниха пред Тридесеторицом; јер никада никог нећеш убедити да си убивши Фриниха ослобођен од стране Тридесеторице, осим ако ниси

[48] Ламах, један од тројице науарха у Сицилијанској експедицији 415−413. г. пре. н.е.

[49] Један од припадника владе Четири стотине, присталица и вођа екстремних олигарха.

[50] Трасибул и Аполодор припадали су стражарским четама Четири стотине и изгледа да су их Терамен и Аристократ подмитили да убију Фриниха.

извршио велика и непоправљива зла на штету атинског народа. **76.** Ако, пак, тврди да је убио Фриниха, сетите се свега тога, и казните га за све што је учинио; али ако не тврди, питајте га зашто каже да је постао атински грађанин; ако то не може да докаже, казните га јер је учествовао у суђењима, и у народној скупштини и многе је клеветао, уписујући свом имену својство Атињана. **77**. Сазнајем да се он спрема да се одбрани, како је отишао у Филу и да се вратио оданде заједно са осталима, и да је то врло велики успех. Десило се свакако нешто тако. Дошао је он у Филу; али, зар би могао да постоји човек покваренији од њега? Знајући да се у Фили налазе неки који су протерани због њега, усудио се да дође код њих. **78.** Одмах чим су га видели, ухапсили су га и одвели далеко да га погубе, тамо где су и остале убијали, кад би неког разбојника или злочинца ухапсили. Када је у Фили био стратег Анит, рекао је да они не треба то да раде, говорећи да нису у таквом стању да кажњавају неке од непријатеља, него да они сада треба да их пусте на миру, а, ако се икада врате кући, тада да казне оне који су вршили неправде. **79.** Тако говорећи, успео је да се спасе у Фили. Било је обавезно да се стратег слуша, уколико су баш хтели да се спасу. Али и друго: наиме, показаће се да нико с њим није ручао, нити се нашао под истим шатором, нити га је таксијарх распоредио по филама, с њим нико није разговарао него као са злочинцем. Позови ми дакле таксијарха. **СВЕДОЧЕЊЕ. 80.** Када је дошло до помирења између једне и друге стране, грађани из Пиреја су послали поворку у град, грађане је предводио Ајсим, а овај се и овде показао веома смелим. Наиме, пратио је и он узевши оружје и учествовао у поворци[51] према граду заједно са хоплитима. **81.** Када су били пред капијама и када су положили оружје, пре него што су ушли у град, Ајсим га је приметио и пришавши узео му штит, бацио га на земљу и наредио му да од грађана оде бестрага.[52] Рекао је да не треба да учествује у поворци Атине јер је убица. На тај начин га је Ајсим протерао. Да истину говорим, позваћу сведоке. **СВЕДОЦИ. 82.** На тај начин се, судије, понашао према хоплитима и у Фили и у Пиреју; наиме, нико с њим није разговарао, пошто је био убица, а то што није убијен треба да захвали Аниту. Ако, пак, употреби као одбрану то што је пошао у Филу, треба га питати да ли захваљујући Аниту није убијен будући да су остали били спремни да га казне, и да ли му је Ајсим бацио на земљу штит и није дозвољавао да заједно с грађанима прати поворку, чак и да га је неки таксијарх уврстио у војни ред. **83.** Да не прихватите нешто тако, чак ни ако буде говорио да га кажњавамо после дугог времена. Наиме, не мислим да постоји икакав рок за такве преступе, напротив, сматрам да, било да се одмах било после извесног времена неко кажњава, треба да докаже да није учинио оно за шта се оптужује. **84.** Стога, нека он ово докаже: или да није оне убио или да их је праведно убио, пошто су наносили зло атинском народу. Ако је требало да буде кажњен пре много времена, а ми га кажњавамо са закашњењем, добија време које је проживео иако није требало, а људи су због њега ништа мање убијени. **85.** Чујем како он тврди да је приликом привођења дописано *на делу*[53], што ја сматрам да је од свега најлуђе; као да није крив због начина привођења чак и да није дописано *на делу*, али пошто је ово дописано, сматра да му је то олакшавајућа околност. Међутим, ово као да не личи ни на шта друго него на признање да је убио, али не *на делу,* а он се толико држи тога, као да због тога треба да буде спасен што није *ухваћен на делу*, а убио је. **86.**

---

[51] Септембра 403. у част Атине Полијас, заштитнице града.

[52] Буквално, до гаврана, дођавола.

[53] Дописивањем *на делу* приликом хапшења за време Тридесеторице скраћена је процедура хапшења која се могла извршити тек после писмене пријаве. Овим поступком се смањивала могућност да неко избегне хапшење бекством или да се позове на неке формалне недостатке. Тако су многи грађани ухапшени јер их је неко наводно видео како на делу извршавају злочин. После тога се примењивао и скраћени поступка суђења, те су многи грађани на тај начин погубљени без правог судског поступка.

Чини ми се да су Једанаесторица − која су прихватила ово привођење, не мислећи да ће икад сарађивати са Агоратом који то тврди, − врло добро урадила што су натерали Дионисија, који је извршио привођење, да допише *на делу*; зар није овај, што је најпре био пред Већем од петсто, а затим пред свим Атињанима у скупштини, пријавивши неке, убио и постао узрок њихове смрти? **87.** Наиме, не мислиш да је само то оно *на делу*, уколико неко батином или ножем ударивши савлада, будући да на основу твојих речи неће изгледати да је ико убио људе које си ти пријавио; јер нити их је ико ударио нити убио, већ су изгинули приморани твојом пријавом. Зар није, дакле, овај одговоран за смрт *на делу*? Ко је, дакле, други крив него ти што си поднео пријаве? Како то да ти, који си убио, ниси (приведен) *на делу*? **88.** Сазнајем да он намерава да говори и о заклетвама и о уговорима, као да му се суди насупрот заклетвама и уговорима које смо склопили ми из Пиреја са онима у граду. Готово да овим тврдњама признаје да је убио људе; користи, дакле, као препреку или заклетве или уговоре или време или *на делу*, али не верује да ће се за ту ствар добро борити. **89.** А вама, судије, не доликује да ово прихватате, него да му наредите да се одбрани тиме како то да није пријавио нити убио људе. Затим, мислим да ми према њему нипошто не треба да се држимо заклетви и уговора. Наиме, заклетве су дате између страна у граду и у Пиреју. **90.** Да је он дакле био у граду, а ми у Пиреју, уговори би за њега нешто и значили; међутим, овде је и он био у Пиреју и ја и Дионисије и сви они који му суде; према томе, нама то не представља препреку[54]; јер никаквом заклетвом нису се обавезали они из Пиреја са онима у Пиреју нити они из града са онима у граду. **91.** Чини ми се, дакле, да у сваком погледу не заслужује само једну смртну казну онај који тврди да је од народа… али народу, за који он тврди да му је отац, очигледно је да је нанео зло, напустивши и издавши све оно чиме би он постао већи и снажнији. Стога, зар овај који је рођеног оца батинао и није му пружао чак ни најосновније, а од усвојеног оца одузимао добра која је он поседовао, не заслужује смртну казну у складу са законом о злостављању? **92.** Доликује, дакле, свима вама, судије, исто као и свакоме од нас, да га казните за све оне људе. Јер, док су умирали, заклели су нас и све своје[55] да у њихову корист казнимо овог овде Агората као убицу, и да му нанесемо штету, свако према својим могућностима. Ако се, међутим, покаже да су они учинили неко добро за град или за ваш народ, што и ви сами признајете, неопходно је да сви будете њима пријатељи и њихове присталице, као да су подједнако заклели нас и свакога од вас. **93.** Није, дакле, ни побожно ни законито да ви ослободите овог овде Агората. Управо, ви, судије, будући да у то време, када су они настрадали, нисте били у стању због постојеће политичке ситуације да им помогнете, сада када можете, казните њиховог убицу. Водите рачуна, судије, да не учините најгору од свих ствари, јер ако прогласите невиним овог овде Агората, нећете само то дело учинити, већ том истом одлуком ћете на смрт осудити и оне људе за које признајете да су вама одани. **94.** Јер, ослобађајући кривицом онога који је био узрок њихове смрти, не изјављујете ништа друго него да их је он с правом побио. И тако би се за њих десило оно најгоре уколико се они које су заклели да освете њихову смрт као рођаци покажу према тим људима као истомишљеници са Тридесеторицом. **95.** Нипошто, судије, тако вам олимпских богова, ни на који начин, ни у ком случају немојте да осудите на смрт оне људе који су, због тога што су за вас учинили много добрих дела, погубљени од Тридесеторице и овог овде Агората. Сетите се, онда, свих несрећа заједничких и полису и вашама, које су се свакоме десиле када су настрадали они људи, те казните кривца. Доказано вам је [све] на основу одлука,

[54] Тужилац у овом делу није нарочито убедљив с обзиром на то да је амнестија обухватала све, осим Тридесеторицу, Једанаесторицу и Десеторицу.

[55] Овде постоји позив на крвну освету од стране родбине што представља остатак обичајног права.

пријава, и осталог да је Агорат крив за њихову смрт. **96.** Поред тога доликује да ви донесете супротну одлуку од Тридесеторице; оне који су они осудили на смрт, ви прогласите невиним, и оне које они нису осудили на смрт, ви осудите. Тридесеторица су оне људе, који су вама били пријатељи, осудила на смрт и ви треба да их прогласите невиним; Агората су ослободили кривице јер је доказано да их је радо погубио; доликује, дакле, да га осудите. **97.** Стога, ако донесете супротну одлуку од Тридесеторице, пре свега показаћете да нисте њихови истомишљеници, затим, казнићете у име својих рођака, и коначно, свим људима ћете изгледати да сте донели праведну и богоугодну одлуку.

Извори и литература:

Извори у оригиналу и српском преводу:

Aeschines with an English translation by C.D. Adams, Ph.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; William Heinemann Ltd., London 1919.

Andocide, *Discours*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l' association Guillaume Budé, Paris 1930.

Cornelius Nepos. *Vitae*, ed. A. Fleckeisen, Teubner, Leipzig 1886.

Cratippi *Hellenicorum fragmenta [Fragm.] Oxyrhynchia*, ed. J.H. Lipsius, Marcus & Weber, 1916.

Demosthenis *Orationes*. ed. S. H. Butcher and W. Rennie, e Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1907 et 1921.

Dinarchus, *Minor Attic Orators in two volumes*, with an English translation by J. O. Burtt, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; William Heinemann Ltd., London 1962.

Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes* with an English Translation by C. H. Oldfather, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; William Heinemann, Ltd., London 1989.

Dionysii Halicarnasei Quae Exstant, Volumen Quintum. Opsuculorum, Volumen Prius. Dionysius of Halicarnassus, Hermann Usener in Aedibus B. G. Teubneri. Leipzig 1899.

Ισοκράτης, *Απαντα,* Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Βασίλιος Μανδιλαράς, τόμος 4, Κάκτος, Αθήνα 1992. (Isocrates, *Hapanta*, Eisagoge, matafrase, scholia V. Mandilaras, Vol. 4, Kaktos, Athens 1992)

Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. Transl. J. C. Yardley, Waldemar Heckel, Oxford 1997.

Lysias, *Lysias with an English Translation* by W. R. M. Lamb. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press; William Heinemann Ltd., London 1930.

Lysias, *Discourse*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l'ASSOCIATION GUILLAUME BUDÈ, texte établi et traduit par L. Gernet, Marcel Bizos, tome I, Les Belles Lettres, Paris 1999 .

Λυσίας, *Λόγοι*, Εισαγωγή, μετάφραση σημειώσεις Κ. Θ. Αραποπούλου,Τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα 1975. (Lysias, *Logoi*, eisagoge, metafrase, semeioseis K. Th. Ararpopoulou, Vol. 2, Papyros, Athens 1975)

Λυσίας, *Άπαντα*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Γ. Κ. Κυριαζής, τόμος Α`, Β', Κάκτος, Αθήνα, 1993. (Lysias, *Hapanta*, eisagoge, metafrase, scholia G.K. Kyriazes, Vol. 1, 2, Kaktos, Athens 1993)

Plutarch, *Plutarch's Lives* with an English Translation by B. Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press;William Heinemann Ltd., London 1916.

Id.. *Moralia*, ed. G. N. Bernardakis, Teubner, Leipzig 1896.

Valère Maxime. Faits et dits mémorables. Tome I, II ,trad. R. Combès, Les Belles Lettres; Collection des Universités de France, Paris 2003.

*

Аристотел, *Устав атински*, предговор, превод и напомене П. Јевремовић, Плато, Београд 1997. (Aristotel, *Ustav atinski*, predgovor, prevod i napomene P. Jevremović, Plato, Beograd 1997.)

Ксенофонт, *Хеленска историја*, увод, превод и напомене М. Душанић, Матица српска, Нови Сад 1980. (Ksenofont, *Helenska istorija*, uvod, prevod i napomene M. Dušanić, Matica srpska, Novi Sad 1980.)

Паусанија, *Опис Хеладе*, том 1, 2, предговор, превод и напомене Љ. Вулићевић, напомене А. Цермановић-Кузмановић, Матица српска, Нови Сад 1994. (Pausanija, *Opis Helade*, tom 1,2, pregovor, prevod i napomene Lj. Vulićević, napomene A. Cermanović-Kuzmanović, Matica srpska , Novi Sad 1994.)

Платон, *Закони*, превод А. Вилхар, предговор В. Кораћ, БИГЗ, Београд 1971. (Platon, *Zakoni*, prevod A. Vilhar, predgovor V. Korać, BIGZ, Beograd 1971.)

Платон, *Менексен/Филеб*[2] *– Менексен*, превела и предговор написала К. Марицки Гаћански; *Филеб* превели К. Марицки Гаћански и И. Гаћански, Рад, Београд 2001. (Platon, *Meneksen/Fileb – Meneksen*, prevela i pregovor napisal K. Maricki Gaćanski; *Fileb*, preveli K. Maricki Gaćanski i I. Gaćanski, Rad, Beograd 2001.)

Плутарх, *Славни ликови антике*, том 1−2, превод, увод и напомене М. Н. Ђурић, Матица српска, Нови Сад 1990. (Plutarh, *Slavni likovi antike*, tom 1−2, prevod, uvod i napomene M. N. Djurić, Matica srpska, Novi Sad 1990.)

Тукидид, *Пелопонески рат*, превод и предговор Д. Обрадовић, објашњења М. Милин, Просвета, Београд 1981. (Tukidid, *Peloponeski rat*, prevod i predgovor D. Obradović, objašnjenja M. Milin, Prosveta, Beograd 1981.)

Литература:

Ager, S., *Interstate Arbitration in the Greek World 337−90 BC*, Berkeley 1996.

Cloché, P., La *restauration démocratique à Athènes en 403 avant J. –C.*, Paris 1915.

Dorjahn, A. P., *Political Forgiveness in Old Athens: The Amnesty of 403 BC*, Evenston 1946.

Dover, K. J., *Lysias and the Corpus Lysiacum*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968

Драганић, И., *Антички аутори и модерна наука о ретору Андокиду,* Антички свет, европска и српска наука, едиција *Антика и савремени свет*, том 3, Београд 2009, 114−124.

Драганић, И., *Слика Атине у Андокидовим беседама*, (diss.) Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2009.

Драганић, И., *Да ли је Андокид аутор беседе „Против Алкибијада"?*, Зборник Матице српске за класичне студије 11, (гл. уредник К. Марицки Гаћански) Нови Сад 2009, 125−139.

Hensen, M. H., *Apagoge, endeixis and ephegesis against kakoyrgoi, atimioi and pheugontes: A Study in Athenian Administration of Justice in the Fourth Century BC*, Odense 1976.

Harisson, A. R., *The Law of Athens*, Oxford 1968−1971.

Krenz, P., The Thirty at Athens, Cornell University Press, Ithaca and London 1982.

Kühn, J. H., *Die Amnestie von 403 v. Chr.im Reflex der 18. Isokrates Rede*, WS 80, 1967, 31−73.

Liddel, P. P., *Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens*, Oxford University Press, 2007.

Loening, T. C., *The Reconciliation Agreement of 403/402 B.C. in Athens*: *Its Content and Application* (diss.) Brown 1981.

McCoy, W. James, *Theramenes, Thrasybulus and the Athenian Moderates*, Yale 1970.

Munro, J. A. R., *Theramenes Against Lysander*, Classical Quarterly 32, 1938, 18−26.

Paoli, U. E., *Studi sul processo attico*, Padua 1933.

Радуловић, И., *Λόγοι δικανικοί ретора Лисији као извор за историју Атине с краја V века пре нове ере* (магистарски рад), Филозофски факултет, Нови Сад 2005.

IFIGENIJA DRAGANIĆ

LYSIAS' ORATION *AGAINST AGORATUS* AS HISTORICAL SOURCE

Summary

The author of the paper analyzes Lysias' thirteenth oration entitled *Against Agoratus* as a historical source. Agoratus was accused for killing Dionysodorus, an Athenian taxiarchos, one of democratic leaders. The oration was delivered by the accuser, Dionysodorus' brother before the Athenian Court in 399/8 BC. Along with different evidence for the accusation, Lysias supplies us with many precious information on the Athenian history of the late 5th and early 4th centuries BC, i.e. on the end of the Peloponnesian War, preparations and plots for the abolishment of democracy by the antidemocratic and oligarchic forces in Athens, establishment of the collective oligarchic tyranny of the Thirty and finally on the restoration of democracy. Analyzing the information on mentioned historical events and perpetrators, the author of the paper gives in first Serbian translation of Lysias' oration *Against Agoratus*.

Keywords: Lysias, oration as historical source, democracy, oligarchy, plots, Agoratus, Kleophon, Thrasybulus, Peloponnesian War.

UDC 81’373.231 Bijant
929 Bijant

Мирко Обрадовић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
mdobrado@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
примљено: 30. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

МУДРАЦ БИЈАНТ ИЗ ПРИЈЕНЕ: ТРАДИЦИЈА О ВРЕМЕНУ У КОЈЕМ ЈЕ ЖИВЕО, ЊЕГОВОМ ПОРЕКЛУ И ЗНАЧЕЊУ ЊЕГОВОГ ИМЕНА

Сажетак: У раду се истражује традиција о Бијанту из Приене, једном од седморице грчких мудраца архајске епохе, његовом пореклу и времену у коме је живео, као и о његовом личном имену. Доказује се да је време Бијантове животне зрелости највероватније средина VI века пре наше ере, а не крај VII или почетак VI века како се то обично претпоставља у науци. Такође се у другом делу рада расправља о могућим значењима Бијантовог имена, које је готово сигурно преузето из херојског репертоара грчких имена са намером да се његова породица, која је очигледно припадала аристократији Приене, и на овај начин повеже са светом хероја, а преко њих и са светом богова.

Кључне речи: Бијант, седморица мудраца, грчка антропонимија, архајска епоха, мит, традиција, историја, политика, културне вредности.

Сачувана традиција о Бијанту из Приене је углавном доста позна, исто као и у случају већине других славних Грка који су уврштени у списак седморице мудраца архајске епохе (τῶν ἑπτὰ σοφῶν). У овај списак су, поред Бијанта, чије се име налази на свим до данас познатим листама, најчешће улазили и Талес из Милета, Солон из Атине, Питак из Митилене, Перијандар из Коринта, Хилон из Спарте и Клеобул из Линда, али понегде и многе друге истакнуте историјске или полулегендарне личности из архајске епохе, попут Епименида Крићанина, Анахарсида Скита или Мисона из Хена.[1] Како то обично бива са великим људима који су обележили одређену епоху, о њима су се након њихове смрти ширили различите легенде, тако да није увек једноставно одвојити оно поуздано и историјско од митског и легендарног. Али за разлику од, на пример, Перијандра из Коринта, Солона Атињанина, Питака из Митилене или Хилона Лакедемоњанина који су били владари или бар привремено управљали својим полисима и остали

[1] Тако, на пример, Платон очекивано изоставља Перијандра са листе, јер је овај био тиранин у Коринту, а тирани не могу бити филозофи и мудраци, и на његово место ставља Мисона из Хена. Упор. Pl. *Prt.* 343a.

упамћени као велики државници, Бијант није остварио тако успешну политичку каријеру. Бавио се адвокатуром и у тој професији је сматран у своје време готово ненадмашним,[2] али је такође у важним догађајима за свој родни град и за целу Јонију покушавао да личним ауторитетом усмери политичка збивања у одређеном правцу и у општем интересу. Управо ти, често узгредни подаци о Бијантовој политичкој активности омогућују да се прецизније одреди време у којем је овај мудрац живео и стварао.

Највише података о Бијантовом животу и раду дају, као и у случају осталих раних мудраца, *Животи и мишљења истакнутих филозофа* Диогена Лаертија.[3] Иако је реч о временски доста позном саставу (насталом највероватније у 3. веку н.е.), ово дело је и данас важан извор за изучавање античке мисли, јер бележи цитате из бројних у потпуности изгубљених извора. Ако се, међутим, има у виду и свеукупност сачуване традиције, изворни материјал који се односи на ове ране филозофе састоји се такође у највећој мери од њихових мудрих изрека или је управо анегдотски по свом карактеру. Нама данас преостаје да само претпостављамо да локалне приповести и легенде, анегдоте и кратке и језгровите изреке могу одражавати и стварне историјске догађаје. На основу таквих казивања и података из друге и треће руке у стању смо ипак да, са мањом или већом вероватноћом, сместимо поменуте мудраце и ране филозофе у сасвим одређени временски и историјски оквир. Треба притом имати у виду да је још античка традиција настојала да све ове људе доведе непосредно у везу и представи их као савременике који су се, иако су својим пореклом и животним судбинама били раштркани у различитим полисима широм хеленског света, не само међусобно познавали, већ и дружили и често размењивали мишљења о различитим питањима. Синхронизми овога типа на којима инсистирају антички писци, који су заправо анахронизми и не пружају основу за прецизно датовање, забележени су, на пример, код Плутарха у *Биографији Солона* у легенди о златном троношцу који је кружио између мудраца док није завршио као заветни дар Аполону у Теби,[4] или у његовом трактату насловљеном *Гозба седморице мудраца* (*Septem sapientium convivium*), где је управо реч о сусрету на гозби у Коринту готово свих горе наведених мудраца коју је приличио тиранин и мудрац Перијандар.[5] Слични су по изворној вредности и састави псеудоепистолографског карактера који имају да сведоче о међусобној комуникацији и тобожњем дописивању између мудраца.[6]

---

[2] С тим у вези, у традицији је остала забележена и изрека „јачи у парничењу од Бијанта из Пријене“, која је приписивана славном песнику Хипонакту из Ефеса и односила се на некога ко се посебно истицао у адвокатури и бескомпромисној одбрани интереса клијената на суду. Упор. Strab. XIV 1, 12; Diog. Laert. I 84.

[3] Diog. Laert. I 82–88. Текст Диогена Лаертија је наведен у раду према нумерацији у Лонговом оксфордском издању: *Diogenis Laertii vitae philosophorum*, Vol. 1 (ed. H. S. Long), Oxford 1964.

[4] Plut. *Sol*. 4.

[5] Plut. *Sept. sap. conv.* 146–164.

[6] Упор. нпр. Diog. Laert. I 44, писмо Талеса упућено Солону у коме се помиње и преписка са Бијантом који позива остале мудраце да се преселе код њега и да сви заједно наставе да живе у Пријени. Уопште о псеудоисторијској кореспонденцији код Хелена, вид. C. D. N. Costa, *Greek Fictional Letters: a Selection*

Остављајући по страни све ове анахронизме, када се ради конкретно о Бијанту из Пријене и о времену његове зрелости и активности, она се, следећи традицију, датује у распону од чак више од стотину година: 1) у време Другог месенског рата (средина 7. века пре н.е.), односно 2) више од пола века касније у периоду владавине лидијског краља Алијата (владао између отприлике 610. и 560. године пре н.е.), или опет 3) у време владавине последњег лидијског краља Креза и у годинама персијског освајања западних делова Мале Азије (између отприлике 560. и 540. године пре н.е.). Уз чак и претпостављени дуг животни век мудраца,[7] тешко је и помислити да је Бијант могао бити активан у временском периоду од стотинак година, између отприлике средине VII и средине VI века. Има зато модерних научника који усвајају као средње решење прве деценије владавине краља Алијата (период између 610. и 580. године пре н.е.) као време вероватне Бијантове зрелости а што би било у складу и са раширеном античком традицијом која Бијанта чини савременником Солона, Талеса, Перијандра и Питака.[8] Ова тврдња је, међутим, бар када је реч о Бијанту, ако занемаримо наведене анахронизме, заснована готово искључиво на једној анегдоти која бележи Бијантово лукавство уз помоћ којег је успео да одбрани свој родни град Пријену од напада лидијског краља Алијата. Да би, наиме, одвратио Алијата од опсаде Пријене, прича каже да је мудри Пријењанин угојио две мазге и послао их намерно у Алијатов табор. Рачунао је да ће непријатељ одустати од опсаде процењујући да је град Пријена добро снабдевен залихама и да може да издржи дугу опсаду када су и мазге Пријењана тако добро ухрањене. Лукавство је дало резултат и у коначном исходу је Алијат закључио са Пријеном мир.[9] Ако, међутим, у овој причи има уопште историјске истине, она онда и није нужно морала потицати из првих деценија Алијатове владавине (између 610. и 580. године), већ се такође могла односити на неку од година близу краја његовог краљевања (око 560. године пре н.е.).

С друге стране, одређени историјски подаци упућују најпре да је најпознатији Пријењанин у историји нешто млађи од већине осталих мудраца, попут Перијандра, Питака или Солона, чију зрелост и политичку активност можемо са великом сигурношћу датовати у крај VII и почетак VI века, док би он сам пре могао бити савременик Алијатовог наследника и последњег лидијског краља Креза (владао отприлике између 560. и 546. године пре н.е.). Ови изворни подаци, иако такође анегдотски по свом карактеру, имају нешто већу вредност, јер их бележи Херодот који је, по времену у коме је живео, од све преостале сачуване наративне традиције ипак најближи Бијантовом добу. Херодот доводи у везу Бијанта и Креза када

---

with Introduction, Translation and Commentary, Oxford 2001; P. A. Rosenmeyer, *Ancient Greek Literary Letters: Selections in Translations*, New York 2006, 97–129.

[7] Забележено је у традицији да је Бијант доживео дубоку старост и да је умро бранећи свог клијента на суду. Упор. Diog. Laert. I 84.

[8] За мишљење да се за све горе наведене мудраце, укључујући ту и Бијанта, време зрелости и политичке активности може најпрецизније датовати у крај VII, односно почетак VI века пре н.е., упор. нпр. R. W. Wallace, *Charismatic Leaders*, A Companion to Archaic Greece (eds. K. A. Raaflaub and H. van Wees), Blackwell Publishing, Oxford 2009, 421.

[9] Diog. Laert. I 83.

приповеда о савету који је Бијант из Пријене, или можда опет Питак из Митилене, дао лидијском краљу у вези са краљевом намером да изгради флоту са којом би овладао грчким острвима.[10] Мудрац (Бијант или Питак) је, наводно, успео да одврати краља од ове намере, а ако и ову причу прихватимо такође за познију фабрикацију и типичан дидактички дијалог између мудраца и тиранина (попут оног далеко познатијег између Солона и Креза), онда свакако друга Херодотова прича која се тиче како Бијанта тако и положаја грчких градова у време персијског освајања Јоније, није изгледа сасвим лишена веродостојности. Бијант је, наводи Херодот, након персијског освајања Мале Азије, саветовао Јонцима да се колективно иселе на запад на острво Сардинију да би избегли конфронтацију са Персијанцима и готово неизбежан пораз.[11] Херодот изричито наводи да су се Јонци састали у свом заједничком светилишту Панјониону да расправе шта им је чинити, а да је Бијантов предлог, који се и самом Херодоту учинио најбољим, предвиђао остваривање националног јединства образовањем новог заједничког полиса за све јонске градове (уместо дотадашњих 12) на далеком острву где би били безбедни а могли би и сами да наметну своју власт другима. Острво Сардинију су Грци онога времена сматрали највећим од свих острва, а Бијантов савет је могао бити у складу са раширеним веровањем међу јонским Грцима о постојању обећане земље на Западу где би Хелени могли да остваре неспутано све своје потенцијале.[12] Из тог разлога ову причу не треба тек тако одбацити и она би више него иједна претходна могла да нам пружи веродостојне податке о времену када је мудрац из Пријене био на свом врхунцу. Одатле би се и дало закључити да је Бијант могао бити рођен најпре крајем VII или почетком VI века, а да доба његове зрелости у том случају пада у деценије око средине VI века. У то време био је стар између 50 и 60 година, а то су у антици, када је просечан животни век био далеко краћи, биле озбиљне године због којих је Бијант и могао бити сматран већ довољно искусним и цењеним да наступа у име свог града и даје савете осталим Јонцима.

Да је време Бијантове животне зрелости најбоље датовати у отприлике средину VI века пре н.е. показује, како се чини, и занимљиво епиграфско сведочанство са острва Сама из хеленистичког периода.[13] Иако се догађаји у којима се помиње Бијант не могу на основу текста натписа прецизно датовати, сигурно је да потичу из VI века пре н.е. и такође потврђују огромни ауторитет који је Пријењанин у то доба уживао код својих савременика. Документ о коме је реч тиче

---

[10] Hdt. I 27. Иако Херодот наводи да је саветник могао бити како Бијант тако и Питак, извесно је да је Питак из Митилене био знатно старији од Бијанта и Креза и да је припадао претходној генерацији, пошто је умро већ око 570. године, дакле читаву деценију пре почетка Крезове владавине. Упор. D. Asheri, *A Commentary on Herodotus Books I–IV*, Oxford 2007, 96.

[11] Hdt. I 170.

[12] Упор. P. Ceccarelli, *De la Sardaigne à Naxos: le rôle des îles dans les Histoires d'Hérodote*, Impressions d'îles (ed. F. Létoublon), Toulouse 1996, 41–55; N. Cusumano, *Biante e la Sardegna: libertà e felicità in Erodoto*, Kokalos Suppl. 15. Erodoto e l'occidente, Palermo 1999, 139–196. Вид. такође N. Demand, *Herodotus and Metoikesis in the Persian Wars*, AJPhil 109, Baltimore 1988, 416–423.

[13] Welles, *RC* 7, редови 21–5 (C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven 1934) = *I. Priene* 500 (F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin 1906).

се вековног спора око територија између два јонска града – Бијантове Пријене и Самљана који су од давнина полагали право на део земље на малоазијском копну наспрам њиховог острва (Сама). Два јонска града су се дуго спорила, чак и међусобно ратовала око спорне територије, а често су, у немогућности да сами реше проблем, износили предмет пред међународну арбитражу. Тако су се као арбитри у спору јављали и хеленистички краљеви, острво Родос, на гласу као међународни арбитар од великог угледа у хеленистичком периоду, а на крају и Римљани.[14] У наведеном документу који представља краљевско писмо (Welles, *RC* 7) арбитар је краљ Лисимах, један од наследника Александра Великог (крај IV – почетак III века пре н.е.), а изричито се наводи да је управо Бијант из Пријене успео да за дужи временски период оконча непријатељства и да у име Пријењана начини споразум са Самљанима. Најбоље је зато и ове догађаје у којима је истакнуту улогу имао мудрац из Пријене датовати у средину VI века, односно у деценије између 560. и 540. године пре н.е.

Поред свих ових занимљивих података из наративних и документарних извора, о самом Бијанту из Пријене доста тога се може рећи и на основу његовог личног имена, као и на основу патронимика. То је управо добар историјски пример који би могао да укаже на улогу коју су епски садржаји и митолошке нелеидске историјске и псеудоисторијске везе имале приликом избора личних имена у градовима малоазијске Јоније. Извесно је да се мудрац из Пријене звао Бијант, Теутамов син (Βίας Τευτάμου Πριηνεύς).[15] Научницима се углавном Бијантово име није учинило посебно интересантним, већ, пре свега, име његовог оца Теутама (Τευτάμης), због карактеристичне основе *teut-* која се јавља у ономастичком и антропонимијском материјалу различитих народа у старини и у различитим индоевропским језицима (на пример, у личним именима типа *Teuta*, *Teuticus*, *Teutios*, *Teutates*, такође као етник *Teutoni*, упор. модерно *deutsch*). Код Хелена су, међутим, ово и сродна образовања такође могла имати херојски призвук.[16] Традиција такође зна да су грађани Пријене Бијанту одавали херојске почасти и њему у част подигли светилиште (*temenos*) и назвали га *Теутамејон* (Τευτάμειον), управо према имену његовог оца Теутама.[17]

Исто тако, и само лично име Бијант (Βίας), које је носио прослављени Пријењанин, име је које је могло бити преузето из херојског репертоара грчких имена. Иако је наизглед реч о сасвим обичном образовању, где је антропоним Βίας извесно изведен од речи βία / βίη „снага, сила“, да означи, пре свега, физичке

[14] *I. Priene* 37 (арбитража Роћана); *I. Priene* 41 (арбитража Римљана).
[15] Упор. Diog. Laert. I 82.
[16] За Теутама, Бијантовог оца, као и за друга имена са основом *teut-* која се срећу још код Хомера, а присутна су и у грчкој антропонимији историјских епоха, упор. M. Obradović, *TEYTIOY EIMI. A Bronze Situla from Graešnica (Upper Macedonia)*, Živa antika LII, Skopje 2002, 211–218.
[17] Diog. Laert. I 88. Међутим, епиграфски извори који сведоче и постојању Бијантовог култа у Пријени помињу крајем хеленистичке епохе здање које су Пријењани називали *Бијантејон* (Βιάντειον), а не *Теутамејон*. Вид. *I. Priene* 111, ред 245, 113, ред 88, 117, ред 34. Упор. C. P. Jones, *New Heroes in Antiquity: From Achilles to Antinoos*, Cambridge Mass. – London 2010, 46.

карактеристике особе, носиоца имена,[18] доста тога говори у прилог томе да име није случајно одабрано у једној од најугледнијих пријенских породица. За Бијанта и његову породицу је остало забележено у традицији да су водили порекло из Тебе, односно да је он баш потомак оних Тебанаца који су основали Пријену.[19] То, наравно, није морало да значи да је Бијант водио директно порекло од *оикиста* Пријене, већ да се његова породица у својој генеалогији везивала за хероја из беотске Тебе, а што познија традиција, очекивано, није знала правилно да разуме. Бијантова породица у тој ствари није представљала никакав изузетак, већ је, напротив, слична пракса била добро позната и код других аристократских родова у архајском периоду грчке историје. Легендарне тебанске, а нарочито кадмејске везе, имале су значајну улогу у креирању идентитета аристократије у различитим деловима хеленског света, а нарочито у градовима малоазијске Јоније. Оне су могле представљати капитал у друштвеним превирањима и политичкој борби која се распламсавала у оквиру полиса.[20] С друге стране, од више митских и епских Бијаната, који су могли послужити као узор код избора личног имена за славног Пријењанина, најпознатији је свакако Бијант (Βίας), син Амитаона (Ἀμυθάων), и брат славног пророка и лекара хероја Мелампода (Μελάμπους), од рода Ајоловог,[21] један од легендарних краљева Арга на Пелопонезу. Овога Бијанта, као и неке друге Ајолове потомке, међутим, поред Арга и Арголиде, много тога у традицији везује и за Месенију на Пелеопонезу и самог Нелеја, оснивача града Пила. Херој Бијант се на крају и оженио Нелејевом ћерком Перо и са њом имао славно потомство.[22] Син

[18] Упор. H. von Kamptz, *Homerische Personennamen: sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation*, Göttingen 1982, 233, који рачуна и са могућношћу да лично име Βίας представља скраћени облик имена Βιήνωρ, односно Βιάνωρ, што је такође добро хомерско образовање.

[19] Diog. Laert. I 83. За Филоту, сина Пенелејевог, оикиста Пријене, и занимљиву традицију о оснивању града, упор. M. B. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958, 79–81.

[20] Да су поједини писци и сам град Пријену називали Кадмејом (Κάδμη), упор. Strab. XIV 1, 12. За мишљење да се и херојско име Кадмо јавља као лично име у аристократским породицама, а нарочито у јонским градовима, да би се истакла њихова веза са светом хероја, упор. M. Obradović, *Notes on the Name Kadmos as a Personal Name in the Greek-speaking World*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Серија А: Историјске науке, књига XX, Београд 2006, *Sobria ebrietas:* У спомен на Мирона Флашара, 191–204.

[21] Упор. генеалогију забележену код логографа Хеланика, *FGrHist* 4 F 99 = Schol. Euripid. Phoen. 150. Од осталих херојских носилаца овог имена, Бијант је и Атињанин који је у бојуу под Тројом био сврстан уз свог вођу Менестеја у борби против тројанског принца Хектора (Hom. *Il.* XIII 691), али такође и један од Пријамових синова (Hom. *Il.* XX 460, упор. *Biantes* kod Hyg. *Fab*. 90). Бијант је, међутим, у Тројанском рату и Пиљанин који се налазио у табору Нестора, краља Пила (Hom. *Il*. IV 296). Исто се у познијој традицији звао и Лелегов син, један од митских краљева Спарте (Apollod. *Bibl*. III 15, 5). Није можда онда ни случајно да је име Бијант (Βίας) потврђено као лично име и у Спарти у класичном периоду (Plut. *Apophth. Lac.* 219c). Упор. P. Poralla, *A Prosopography of Lacedaemonians from the Earliest Times to the Death of Alexander the Great/Prosopographie der Lakedaimonier bis auf Zeit Alexanders des Großen* (Second Edition with an Introduction, Addenda and Corrigenda by Alfred S. Bradford), Chicago 1985, 35. Да је име овог Лакедемоњанина преузето из херојског репертоара личних имена за сигурно узима већ F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Keiserzeit*, Halle 1917, 572.

[22] Већ у хесиодовском *Каталогу жена* (Hes. *Cat.* F 27) се наводи Талај као син из брака Бијанта и Перо, а познија традиција зна за још најмање два сина и једну ћерку као резултат ове везе. Упор. M. L. West, *The Hesiodic Catalogue of Women. Its Nature, Structure, and Origins*, Oxford 1985, 79 нап. 109; M. Hirschberger,

Бијанта и Перо је краљ Талај, а најпознатији Талајев син, дакле Бијантов унук, је, на пример, велики херој Адраст. Осим тога, још песник *Одисеје* зна да је Бијант остао у Месенији, док је његов брат Мелампод отишао у Аргос где се оженио и добио део краљевине да њом влада.[23] У Месенији је постојала и река Бијант (Βίας) за коју се у познијој традицији (код периегета Паусаније) наводи да је добила име по херојуу Бијанту, Амитаоновом сину.[24] Вероватније је, међутим, да је било обрнуто, односно да постојање речног тока карактеристичног имена, које указује на снагу и брзину водене струје, стоји у основи каснијег имена хероја.[25]

Постојање реке назива Бијант (Βίας) у Месенији, као и ратника Бијанта из Пила у Хомеровој *Илијади* (*Il.* IV 296), могло би да укаже да је лично име Бијант (Βίας) могло бити доживљавано код Хелена и као месенско, али, пре свега, и као нелеидско име. Можда је у случају имена мудрог Пријењанина могло да се управо ради о још једној потврди постојања нелеидске традиције у Јонији која је настала доста рано и изгледа сасвим независно од Атине и „атинских" Нелеида. О постојању једне такве нелеидске традиције у Јонији располажемо потврдама у историјским изворима. Неке од њих су у хронолошком погледу веома блиске времену у коме је живео Бијант из Пријене (крај VII, односно прва половина VI века). Добро је познато да велики лирски песник Мимнермо из јонског Колофона у знаменитом фрагменту из своје поеме *Нана* наводи да су преци Колофоњана у Јонију стигли директно из Нелејевог Пила.[26] Слична „независна" нелеидска традиција могла је постојати и у јонској Пријени, напоредо са оном која је изводила порекло грађана, односно бар једног дела заједнице из беотске Тебе. Ради се, као што смо већ навели, заправо о аристократији која је зарад сопствених интереса настојала да се повеже са светом хероја, а преко њих и са боговима. Поред тога, и самог мудраца Бијанта Пријењанина традиција повезује са Месенијом на један необичан и занимљив начин: наводи се да су код њега боравиле заробљене месенске девојке, које је он ослободио и одгајио као своје кћери, обезбедио им мираз и, на крају, вратио их њиховим очевима у Месенију.[27] За настанак ове приче, која је вероватно лишена сваке веродостојности, и за везу Пријењанина са Месенијом вероватно није без значаја и то да је лично име Бијант савременицима и потоњим генерацијама могло да звучи „месенски" и нелеидски и да изазива „месенске" асоцијације. Исто тако, и појава имена Бијант (Βίας) као личног имена на острву Хиосу тумачи се понегде у науци могућношћу да је део колониста водио порекло из Месеније.[28]

Gynaikon Katalogos und Megalai Ehoiai. Ein Kommentar zu den Fragmenten zweiter hesiodeischer Epen, München – Leipzig 2004, 250.

[23] Hom. *Od.* XV 235–41.

[24] Paus. IV 34, 4, који наглашава да се тако прича (γενέσθαι δὲαὐτῷ λέγουσι τὸ ὄνομα ἀπὸ Βίαντος τοῦ Ἀμυθάονος), можда управо и због истоветности имена реке и хероја.

[25] Упор. M. B. Sakellariou, *Ethne grecs à l'âge du bronze* (*MELETHMATA* 47), Athènes 2009, 157: „Puisque le sens de βία, 'force, puissance' concorde avec la force de l'eau en mouvement, il est loisible de supposer que l'hydronyme *Βίας* a précédé le nom héroïque *Βίας* et, partant, qu'à l'origine du héros ainsi nommé se trouve un démon fluvial".

[26] Mimnermus F 9 (ed. M. L. West, *Iambi et elegi Graeci* II, Oxford 1992[2]) = Strab. XIV 1, 4.

[27] Упор. Diog. Laert. I 82.

[28] Упор. M. B. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958, 204.

Занимљиво је и да се име Бијант (Βίας) среће и у каснијим вековима као лично име у Приjени. Извесном Бијанту су грађани Приjене у 3. веку пре н.е. одали почасти јер је ваљано и у интересу грађана обављао службу *фрурарха* (заповедника тврђаве) у Приjени,[29] а име се јавља у хеленистичком периоду и као име градских магистрата на новцу,[30] и вероватно сада стоји управо у вези са популарношћу коју је у свом граду уживао Бијант, најславнији грађанин и државник кога је дала малена Приjена. У нешто измењеним историjским околностима лично име Бијант, које је, како смо показали, херојско по своме пореклу, сада је давано не више са погледом на хероја Бијанта већ на конкретну историjску личност, Бијанта, Теутамовог сина, једног од седморице хеленских мудраца архаjске епохе (τῶν ἑπτὰ σοφῶν). Са овим су се Бијантом грађани Приjене могли идентификовати у наредним вековима и на њега су могли бити посебно поносни, нарочито у хеленистичкоj епоси, као и касније у периоду Римског царства.

Извори и литература:

A Lexicon of Greek Personal Names, Volume VA. *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia* (eds. Th. Corsten, R.W.V. Catling, M. Ricl), Oxford 2010.

Asheri, D., *A Commentary on Herodotus Books I-IV*, Oxford 2007.

Bechtel, F., *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Keiserzeit*, Halle 1917.

Ceccarelli, P., *De la Sardaigne à Naxos: le rôle des îles dans les Histoires d'Hérodote*, Impressions d'îles (ed. F. Létoublon), Toulouse 1996, 41-55.

Costa, C. D. N., *Greek Fictional Letters: a Selection with Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2001.

Cusumano, N., *Biante e la Sardegna: libertà e felicità in Erodoto*, Kokalos Suppl. 15. Erodoto e l'occidente, Palermo 1999, 139-196.

Demand, N., *Herodotus and Metoikesis in the Persian Wars*, AJPhil 109, Baltimore 1988, 416-423.

Hiller von Gaertringen, F., *Inschriften von Priene*, Berlin 1906.

Hirschberger, M., *Gynaikon Katalogos und Megalai Ehoiai. Ein Kommentar zu den Fragmenten zweiter hesiodeischer Epen*, München – Leipzig 2004.

Jones, C. P., *New Heroes in Antiquity: From Achilles to Antinoos*, Cambridge Mass. – London 2010.

Münsterberg, R., *Die Beamtennamen auf den griechischen Münzen*, repr. Hildesheim, Zürich - New York 1985.

Obradović, M., *TEYTIOY EIMI. A Bronze Situla from Graešnica (Upper Macedonia)*, Živa Antika LII, Skopje 2002, 211-218.

Obradović, M., *Notes on the Name Kadmos as a Personal Name in the Greek-speaking World*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Серија А: Историjске науке, књига XX, Београд 2006, *Sobria ebrietas:* У спомен на Мирона Флашара, 191-204.

[29] *I. Priene* 23.

[30] *BMC Greek* 16, Ionia, London 1892, 229, 232. Упор. R. Münsterberg, *Die Beamtennamen auf den griechischen Münzen*, repr. Hildesheim, Zürich – New York 1985, 101. Вид. такође *A Lexicon of Greek Personal Names*, Volume VA. *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia* (eds. Th. Corsten, R. W. V. Catling, M. Ricl), Oxford 2010, 101, s.v. Bias (7)–(8).

Poralla, P., *A Prosopography of Lacedaemonians from the Earliest Times to the Death of Alexander the Great/Prosopographie der Lakedaimonier bis auf Zeit Alexanders des Großen* (Second Edition with an Introduction, Addenda and Corrigenda by Alfred S. Bradford), Chicago 1985.

Rosenmeyer, P. A., *Ancient Greek Literary Letters: Selections in Translations*, New York 2006.

Sakellariou, M. B., *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958.

Sakellariou, M. B., *Ethne grecs à l'âge du bronze* (*MELETHMATA* 47), Athènes 2009.

Kamptz, H. von, *Homerische Personennamen: sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation*, Göttingen 1982.

Wallace, R. W., *Charismatic Leaders*, A Companion to Archaic Greece (eds. K. A. Raaflaub and H. van Wees), Blackwell Publishing, Oxford 2009, 411-426.

Welles, C. B., *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven 1934.

West, M. L., *The Hesiodic Catalogue of Women. Its Nature, Structure, and Origins*, Oxford 1985.

MIRKO OBRADOVIĆ

THE WISE MAN BIAS OF PRIENE: THE TRADITION ABOUT HIS TIME, HIS BACKGROUND, AND THE MEANING OF HIS NAME

Summary

This paper examines the tradition about Bias of Priene, one of the Seven Wise Men of Greece about whom many stories were told, his background and the meaning of his name. In the absence of reliable historical sources, testimonia mostly come from a variety of disparate sources compiled in Hellenistic times or later and we may only suppose that local anecdotes, proverbs and short sayings reflect historical events. The paper provides detailed treatment of the several conflicting traditions about Bias of Priene. Nevertheless, the surviving biographical information about Bias point to the period of the reign of King Croesus and the Persian conquest of Asia Minor (ca. 560–540 BC), as the best time of his political activity. For this reason he might be designated as the sixth-century philosopher and statesman who was a generation younger than most others from among the Seven Sages (e.g. Solon of Athens, Thales of Miletus, Pittacus of Mytilene, Periander of Corinth).

In the second part of the paper the possible meaning of the name Bias has been examined. This name as a personal name was almost certainly taken from the heroic repertoire of Greek names with an intention of connecting Bias's family, who obviously belonged to the aristocracy of Priene, with the world of heroes, and through them, with the world of gods. The most famous mythical bearer of the name Bias was the hero Bias, the son of Amythaon and the brother of the legendary seer and healer Melampus. This Bias married Pero, the daughter of Neleus, the founder of Pylos in Messenia, and he had with her glorious offspring, before he settled in Argos. The choice of that heroic name as a personal name in the family of the wise Prienian might not be by chance, and it can be best explained with possible Neleid and Messenian connections generally existing among the local aristocracy in the Ionian *poleis* of the Archaic period. These connections were quite expected because the Neleids were ubiquitous in foundation myths throughout the Ionian East. Moreover, Messenian associations about Bias of Priene were preserved in the strange story on the Messenian maidens (Diog. Laert. I 82), obviously not well understood by later tradition. This story could allude to an alleged Neleid and Messenian background of the Bias's family. The existence of the Bias River in Messenia also indicates that the personal name Bias could have been perceived by the Greeks as a good Messenian and Neleid name.

Keywords: Bias, the Seven Sages, Greek anthroponymy, Archaic period, myth, tradition, history, politics, cultural values.

UDC 821.124 Dionysius

Снежана Вукадиновић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
snezana_vukadinovic@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 22. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΕΩΣ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР ДАНАС*

Сажетак: Дионисије из Халикарнаса живео је од 30. године пре н. е. у Риму као учитељ говорништва и бавио се проучавањем римске историје. Осим неких сачуваних реторских списа[1], у којима иступа као поборник класицизма везаног за велике примере стила, написао је *Римске старине* (Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία), у којима излаже историју Рима до Првог пунског рата (265. године пре н. е.). У целини је сачувано првих десет књига, док је друга половина сачувана само делимично или у изводу. Ово историјско дело је реторско, и одликује се многобројним и дугим говорима. Приказивање и опис су подешени према добрим старим оригиналима, те стога представљају драгоцен извор за обрађени временски период.

Кључне речи: Дионисије, Халикарнас, Ῥωμαϊκὴ αρχαιολογία, *Римске старине*.

Чињенице о животу Дионисија дате су нам од самог аутора. При завршетку 8. поглавља прве књиге он се назива Дионисијем из Халикарнаса, сином Александра. Такође нас информише у 7. поглављу исте књиге да је дошао у Италију у време када је Август Цезар завршио грађански рат усред 187. Олимпијаде[2]. У Риму је провео следеће двадесет две године упознајући се са језиком и литературом Римљана и радећи на прикупљању грађе за писање римске историје, тачније свог дела Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία − *Римске старине*.

Увод историјског дела *Римске старине* датиран је у време конзула Нерона и Пизона[3]. Први део рада у најмању руку био је објављен у то време. Генерална је претпоставка да се читава *Историја* појавила тада, али Дионисије у седмој књизи[4]

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] *De Compsitione Verborum, De Imitatione, De Demosthene, De Isocrate, De Lysia, Ars Rhetorica*.

[2] Касне 30. год. пре н. е. или 29. год. пре н. е.

[3] Што је 7. год. пре н. е.

[4] Dion. Hal. *Ant. Rom*., VII, 70.2.

прави референце на прву књигу као да је већ била објављена. Ово оставља отворено питање у колико делова и у којим интервалима је издавао своје дело.

Не зна се тачан датум Дионисијевог рођења. Ипак, постоје две неформалне тврдње у његовом историјском делу које нам омогућавају да сместимо годину рођења унутар одређених граница. Дионисије наводи катастрофални Красов војни поход против Парћана као догађај који се десио за његовог живота[5] а у описивању изградње оригиналног Капитола он наглашава да је ново здање, *сагрђено у време наших очева*, стајало на истим темељима као и старо.[6] Први од ових пасуса показује да је он био рођен вероватно 53. год. пре н. е., а можда чак 54. год. пре н. е.. или 55. год. пре н. е., пошто се ове референце веома лако могу односити на читав парћански поход. Друга алузија је мање дефинисана. Нови Капитол, који је започео Сула након пожара на старој грађевини,[7] Катул је формално посветио 69. год. пре н. е. Али, Цезар је почетком 62. године пре н. е. изнео оптужбе за проневеру против Катула. Тврдио је да су многи делови храма били незавршени и, у складу с тим, желео је да Помпеју повери завршетак радова.[8] Не знамо тачно са ове временске дистанце колико је велико било оправдање за Цезаров поступак, иако је очигледно да је то првенствено био политички потез. У сваком случају, тај потез је био неуспешан и Катулово име је остало урезано на порталу храма. Да ли је Дионисије знао за Цезарове оптужбе или им је придавао било какав значај, можемо само нагађати. Егер,[9] узимајући у обзир ове оптужбе, озбиљно коментарише да је Дионисије морао бити рођен после 63. год. пре н.е.; ипак исто је тако природно веровати да су историчари датирали храм по званичном посвећењу. Та два пасуса дата као екстремне границе за датум Дионисијевог рођења крећу се између 69. и 53. год. пре н. е., са неком могућношћу ужих граница 62. и 55. год. пре н. е. Савремени научници су као претпоставку узели датум између 60. и 55. године, заснован на претпоставци да је Дионисије морао бити прилично млад када је дошао у Рим и одлучио да потпуно овлада новим језиком и литературом.

Време када је Дионисије живео код античких аутора је још неодређеније. Страбон у приповедању о Халикарнасу као ауторе који су тврдили да је овај град њихово место рођења именује Херодота, Хераклита и у *наше време* Дионисија историчара.[10] Важност Халикарнаса је у знатној мери опала после Маузола и овај град је на крају претрпео разне страхоте од руку гусара, не тако дуго после времена када је рођен Дионисије. Нови живот му је удахнуо Квинт Цицерон док је био у служби као гувернер Азије између 61. и 58. год. пре н. е., ако бисмо прихватили похвале пуне ентузијазма које му је одавао његов брат.[11] Такав је био очигледно град у коме је Дионисије провео своје детињство и рану младост. Да ли је саставио

[5] Dion. Hal. *Ant. Rom*, II, 6,4.
[6] Dion. Hal., *Ant. Rom*, IV, 61,4.
[7] Зграда је изгорела 83. год. пре н. е.
[8] Cas. Dio., XXXVII, 44; упор. XlV, 14,6.
[9] Max. Eger, *Denys d'Halicarnasse*, Paris 1902, 3.
[10] Strab., XIV 2,16.
[11] Cic. *Ad Quint. fratr*. I, 1, 8. „urbes complures dirutas ac paene desertas inquibus unam Ioniae nobilissimam, alteram Cariae, Samum et Halicanasum pertessee recreatas..."

било које од својих реторских дела док је живео тамо, није сигурно, али генерално се у науци сматра да је све написао у Риму.

Дионисије је у Риму био учитељ реторике и веороватно је давао приватне часове. У једном од својих реторских текстова који су насловљени на неког од његових ученика он говори о *нашим дневним вежбама.*[12] Из ових краћих радова, који су у форми писама насловљени пријатељима, патронима или ученицима, сазнајемо о именима великог броја његових пријатеља и сарадника, али нажалост они су, са једним или два изузетка, нама непознати. Елије Туберо је можда био историчар и правник који је био конзул 11. год. пре н. е.; исти историчар био је хваљен и у *Римским старинама*.[13] Мелитије Руф, ученик, и његов отац, кога Дионисије назива најцењенијим пријатељем, очигледно су били Римљани. Гнеј Помпеј Гемин је упркос свом имену могао бити Грк; Амеус је такође вероватно био Грк, а то су засигурно били Деметрије и Зенон. Цецилије из Калакте, наведен као драг пријатељ, био је реторичар и историчар о коме се доста тога зна. У уводу *Римских старина*,[14] Дионисије изјављује да је неке од информација добио усмено од најученијег човека[15] са којим је дошао у контакт. Било би веома корисно знати имена неких од тих људи и у којој мери је он био повезан са њима, ако искључимо Елија Тубера. Он нигде не именује римског аутора који је његов савременик, иако одаје почаст многим одличним радовима који су настали у његово време, као што су историје, говори и филозофске расправе, које су сачинили Римљани и Грци.[16] Из разлога да он даје посебне заслуге владајућим класама Рима, за недавно прочишћавање литерарног укуса, Робертс сугерише да је он можда био пре *под директнијим утицајем римских људи који су се бавили политиком и са којима га је његов позив довео у контакт, него под утицајем Римљана који су се бавили писањем.*[17] Једна од сврха писања његове историје била је да се са захвалношћу одужи Риму за образовање и за друге предности које је уживао тамо.[18] И ово са сигурношћу сугерише да је осећао да је био добродошао у Риму.

До данас није нађен податак о датуму његове смрти, али, на основу Фотијевог мишљења, вероватно је живео још само кратко, до 7. године пре н. е. после објављивања свог великог дела. Постоји неколико пасуса у његовим краћим делима у којима обећава да ће о овом или оном расправити *ако буде имао времена*, *ако буде могуће*, што указује на то да је писао под старе дане.

Дело које је Дионисије без сумње сматарао својим ремек-делом и практичним оваплоћењем своје теорије која се односи на писање римске историје биле су *Римске старине*. У том делу проучава историју Рима од најранијег легендарног времена овог града све до почетка Првог пунског рата. Тачно на месту на којем је Полибијева историја започета. Ово дело се састоји од двадесет књига од

[12] Dion. Hal., *Comp*. I, 20.
[13] Dion. Hal., *Ant.Rom.,* I 80,1.
[14] Dion. Hal., *Ant.Rom.,* VII 1,1.
[15] По импликацијама Римљанина.
[16] Dion. Hal., *De antiquis oratoribus*, 3.
[17] William. Rhys Roberts, *Dionysius of Halicarnassus: The Three Literary Letters*, BiblioLife, 2009.
[18] Dion. Hal., *Ant. Rom.* I, VI,5.

којих је сачувано првих једанаест. Од преосталих књига имамо само фрагменте. Већина ових фрагмената потиче из велике Збирке историјских извода сачињених по директиви Константина Порфирогенита.

У свом предговору Дионисије поставља два принципа који су фундаментални за историчаре. Први се огледа у томе да они треба да одабирају предмете племените и узвишене и од велике користи за читаоце а други да треба да буду веома пажљиви и пробирљиви у сакупљању материјала, тј. историјске грађе. Дионисије даље оправдава свој властити избор предмета проучавања и пажљиво описује своју припрему у 2. поглављу. У много чему имитира Полибија.

У уводу даје кратак преглед прошлих империја од Асирске до Македонске, са погледом на грчке хегемоније. Указује на то како је Рим невероватно све превазишао и у погледу величине његове доминације и када је реч о дужини времена колико је та доминација трајала. Обавезује се да одговори на очекивану критику оних који би га могли цензурисати што је одабрао скромне почетке Рима као своју посебну тему, када су постојали многи славни периоди његове касније историје која би могла дати изврсне примере. Дионисије изјављује да већина Грка није познавала римску историју пошто су били заведени неоснованим извештајима који су приписивали оснивање града неким луталицама и бескућницима, варварима и робовима. Стога су били склони да се уздају у срећу због нетачног навођења порекла Грка постављеног од обичних варвара. Дионисије обећава да ће исправити ове погрешне импресије и доказати да су оснивачи Рима у ствари били Грци. Истиче да је Рим од самог почетка изнедрио многе побожне људе, исправне и храбре, а да је то тако због првих вођа, обичаја и институција захваљујући којима су се уздигли до тако велике моћи. Затим наводи како се нада да ће навести своје грчке читаоце на покорност Риму. Такође указује да није било тачне историје Рима написане од стране Грка већ само неки резимеи, па су чак и Римљани, који су написали историју своје земље на грчком, олако прешли преко онога што се догодили пре њиховог времена.

Због тога Дионисије сматра да је у раном периоду римске историје пронашао добру тему, до тада још нетакнуту. Проучавајући овај период, он је посветио бесмртну славу значајним људима раног Рима и охрабрио њихове потомке да се угледају на њих у вођењу часног и корисног живота. Тиме је Дионисије добио прилику да покаже добру вољу према свим оним племенитим људима који уживају у размишљању о великим и часним делима, али и да се захвали Риму за културне благодети и друга доброчинства док је тамо живео. Сазнајемо да је у Риму провео двадесет две године у учењу језика и упознавању књижевности Римљана у усменим интерпретацијама које је добио од најучењих људи и познатих историчара Рима. На крају он објављује период римске историје који је обухватио и теме о којима ће расправљати. Позива се на римске ратове, побуне у земљи, његове форме владавине, најбоље обичаје и најважније законе у Риму. Тако је Дионисије одсликао цео живот древног града.

Што се тиче форме дела, Дионисије нас упозорава да она неће личити на дела историчара који пишу само о ратовима или се баве само политичком историјом, нити ће његово дело бити монотоно и заморно као аналитичке историје

Атињана. Писац обећава да ће дати комбинацију свих стилова, тако да ће истовремено привлачити како државнике и филозофе тако и оне који желе чисту забаву док читају *Римске старине*.

У његовој *Историји* нема прекида нарације како би се читалац навео да упозна и упамти све узроке који су довели до неких догађаја, мотиве главних учесника, тј. целу позадину одређеног догађаја. Дионисије показује разумевање истинске функције историје. У својим исказима о посвећености истини не поставља строге стандарде о апсолутној неподељености као што је то чинио Полибије.

Нажалост, упркос овим високим идеалима које је Дионисије покушао да очува *Римске старине* су, пример погрешног резултата тог неприродног савеза између реторике и историје који је, очито, био у моди после Тукидида.

Реторичари су историју посматрали као уметничко дело чија је основна сврха била да забави, догађаје су сматрали мање значајним него начин на који су приказани. Због тога се са различитом слободом могу узети чињенице да би се произвео упечатљивији ефекат, тј. да би се приповедање учинило ефектнијим, а да притом писац није био свестан да тако нарушава истину.

Дионисије је, без сумње, мислио да живи у складу са својим високим идеалима, али не треба заборавити да је он прво и пре свега био реторичар. Жеља да задовољи читаоца је свуда у доказима. Дело је пуно реторичких и драмских ефеката. У складу са реторском традицијом убацивао је у своје приповедање говоре које је успевао да уметне у свакој могућој прилици од треће књиге па надаље. Дионисије је с времена на време осећао потребу да оправда многа убацивања говора па је објашњавао да одређена тема захтева дискусију и стога је важно за читаоца *да сазна аргументе које су износиле обе стране.*[19] Неки савремени научници пребацили су му да не поседује ни историјски осећај а ни психолошки увид, чак ни неки посебан дар маште. И то само зато што је преузео на себе да састави говоре за све прилике путем једноставног процеса праћења одређених стереотипних, реторичких правила. Главни аргумент, у многим његовим говорима који је он без сумње већ нашао, био је изражен у његовим изворима или у неким детаљима или у форми кратког резимеа, док је у другим случајевима то вероватно била форма просте изјаве која је указивала на говор у том моменту. Бројни примери ових метода могу се видети код Тита Ливија, који није био један од његових извора. Говори су били део *Историје* у којима се од аутора очекивало да дâ највећу слободу својим реторичким талентима, а да Дионисије није пропустио да у потпуности употреби ову могућност очигледно је из многих имитација класичних аутора прозних писаца, који су нађени у његовим говорима. Један од његових основних принципа за постизање доброг стила било је имитирање врхунских историчара. У *Римским старинама* можемо видети како се то требало чинити. Не само да налазимо поједине фразе и сентенце од Демостена, Тукидида и Ксенофонта које су парафразиране и појачане, него чак читаве пасусе у којима је имитирао те ауторе.[20]

---

[19] Dion. Hal., *Ant.Rom.,* VII 66; XI 1.

[20] Његове имитације наведених аутора анализирао је Flierle, *Ueber Nachahmungen des Demosthenes, Thucydides und Xenophon in den Reden der Röm. Archäologie des Dionysius von Halicarnas*, Leipzig 1890.

Зато уопште није изненађујуће да су ти говори готово потпуно омашили у остваривању своје праве функције, откривања карактера и мотива различитих говорника, а нису се искупили ни неким дубоким мислима, осим у имитираним пасусима. Већим делом они су тек нешто више од следа реторских општих места. *Скоро да можемо с времена на време веровати да смо читали декламације Дионисија ученика*, закључује Кери.[21]

У науци се сумња да је Дионисије на лицу места измислио велики део својих говора, убацујући их на места где није било индикације о било каквим говорима код његових извора. Један веома јасан пример ове врсте налази се у његовом причању о Кориолану.[22] После давања мање-више исте приче као код Тита Ливија, Дионисије представља Кориолана кога су позвале вође Волска да би им дао савет како најбоље да воде рат. Кориолан, у говору који је јасно направљен по моделу онога којим се Спартанцима обратио Алкибијад који је био у изгнанству,[23] говори адхортативно и пун самооправдања, и коначно нуди нов план за пружање Волсцима оправданог основа за рат. Дионисије је јасно желео да понуди паралелу у својој *Историји* са чувеном епизодом код Тукидида. Поред заморних говора које је Дионисије уносио у своју *Историју* постоји и велики број патетичних и трагичних детаља. Његово приповедање о борби Хорација и Куријација, пропраћено Хорацијевим пороблъавањем његове сестре, заузима 10 поглавља у трећој књизи. Код Тита Ливија је о овоме било речи у три поглавља[24]. Достојанствена уздржаност коју је показао Ливије у опису истих догађаја је далеко импресивнија. Скоро свуда у наведеним деловима Дионисијево приповедање је дуже од Ливијевог. Али ово релативно изобиље детаља се није одржало докраја *Историје*. За догађаје ближе његовом времену за које би традиција требало да буде пунија и поузданија, он се задовољио краћим приповедањем него за раније периоде, који су за већину историчара били пуни сумње и несигурности, чиме је директно изокренуо Ливијеву логичну процедуру.

Дионисије је можда осећао да је давао значајан допринос солидарности грчко-римског света, када је одлучио да докаже као своје главне тезе грчко порекло код оснивача Рима. Не само да је ушао у траг Аборигина све од Енотрије до Аркадије већ је чак показао да су преци Тројанаца управо дошли из исте области Грчке. Други грчки елементи, представљени у популацији раног Рима, били су Пелазги, природно грчког порекла; Евандер и његово племе из Аркадије и неки пелопонески војници који су пратили Хераклa и који су се неко време задржали у Италији када је њихов јунак прошао полуострво на повратку из Шпаније у Аргос. Ниједан од ових различитих детаља ове теорије код Дионисија није био оригиналан,

---

Испитивање би требало наставити тако да укључује Лисију и друге ораторе. Код нас се тиме бави Ифигенија Драганић, вид. радове: *Антички ретори у европској и српској историји и култури*, Зборник радова Европске идеје, античка цивилизација и српска култура, Београд 2008, 78−98;

[21] Ernest Cary , *The Roman Antiquites of Dionysius of Halicarnassus*, I, The Loeb clssical library, Harvard Universitz press, 1948,18.

[22] Dion. Hal., *Ant. Rom.*, VIII, 5−8.

[23] Thuc., VI, 89.

[24] T. Liv., I, 24−26.

јер он наводи своје ауторитете на сваком кораку, али је можда био први који је комбиновао ове сегменте традиције у јединствен разумљив аргумент. Његова цела Прва књига посвећена је доказивању ове тезе и тај аргумент је даље истакнут на крају седме књиге, детаљним поређењем римских церемонија са раним грчким религиозним запажањима. Као што смо видели из његовог увода, он се надао да ће оваквом демонстрацијом своје грчке пријатеље помирити са римском надмоћи. Истовремено он је очигледно довољно добро разумео Римљане својих дана, који би били поласкани мишљу о таквој вези са херојским периодом Грчке. Сасвим случајно, доказивање његове тезе му је пружило одличну могућност за бављење овим легендарним периодом и стога је дало већу разноликост његовом раду, али прихватање ове теорије га је обавезало да мора усвојити обрнути поглед на ток римске историје.

Уместо да призна постепен развој народа и њихових институција од веома примитивних почетака, Дионисије увиђа узнапредовану етапу цивилизације која као таква постоји од самог почетка. И римски краљеви и касније вође су у тако блиском контакту са грчким светом да они одатле позајмљују већину нових институција које оснивају с времена на време. Дионисије претпоставља да су *celeres*, Сенат, два конзула са заједничком моћи и обичаји по којима су чланови сваке курије ручавали заједно на Свете дане били базирани по спартанском моделу и да је подела грађана на патрицију и плебејце дошла као последица поделе сличне оној у Атини. Он сматра да је Сервије Тулије организовао Латинску лигу по аналогији Амфиктионове лиге у Грчкој и да је чак уређење диктаторске власти било базирано на основу праксе која је постојала у разним грчким градовима у којима су именовани команданти (αἰσυμνήτης) да се бави одређеним хитним случајевима. Дионисије је вероватно налазио већину ако не све ове институције на тај начин објашњене у својим изворима. У отприлике половини случајева он описује своју тврдњу речима *по мом мишљењу али изгледа ово није довољан аргумент за утврђивање аутора таквих виђења…*

Дионисије је у свакој прилици спреман да хвали римске старе јунаке и институције без иједне речи осуде, те се ово једнострано виђење због тога може лако довести у питање. У бројним приликама он хвали самилост и друге врлине раних Римљана које су им обезбедиле божанску наклоност, а на једном месту[25] он их описује као светије и правичније од Грка.

Извори и литература:

Извори у оригиналу и српском преводу:

Cary, Earnest, *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, vol. I, The Loeb Classical Library, London – Harvard Univesity press, 1948.; *Cassius Dio: Roman History*, The Loeb Classical Library, London – Harvard Univesity press 1914 thru 1927.

[25] Dion. Hal., *Ant. Rom.*, XX, 6.

Foster, B.O., *Livy in fourteen volumes*, Books I and II, The Loeb Classical Library, London – Harvard Univesity press 1967.

Horace, Leonard Jones, *The Geography of Strabo*, vol. I, The Loeb classical library, London – Harvard Univesity press 1970.

*

Tukidid, Peloponeski rat, prevod i predgovor Dušanka Obradović, objašnjenja Milena Milin, Prosveta, Beograd 1981.

Литература:

Будимир, Милан, Флашар Мирон, *Преглед римске књижевности*, *De auctoribus Romanis*, Народна књига, Београд 1986.

Shackleton, Bailey, *M. Tulli Ciceronis Epistulae ad Quintum fratrem, Epistulae ad M. Brutum, accedunt Commentariolum petitionis*, Stuttgart 1988.

Gaida, Erich, *Die Schlachtschilderungen in den Antiquitates Romanae des Dionys von Halikarnass*, Breslau 1934.

Ифигениија, Драганић, *Антички ретори у европској и српској историји и култури*, Зборник радова Европске идеје, античка цивилизација и српска култура, Београд 2008.

Eger, Max., *Denys d'Halicarnasse, Essai sur la critique litteraire et la rhetorique chez les grecs au siecle d`Auguste*, Paris 1902.

Драгиша, Живковић, *Теорија књижевности са теоријом писмености*, Научна књига, Београд 1974.

Kennedy, Georg A., *The Art of rhetoric in the Roman World*, Princeton, 1970.

Liers, H., *Die Theorie der Geschichtsschreibung des Dionys von Halikarnass*, Waldenburg 1886.

Rhys, William Roberts, *Dionysius of Halicarnassus: The Three Literary Letters*, BiblioLife, London 2009.

Skard, Eiliv, *Epigraphische Formeln bei Dionys von Halikarbass*, Oslo 1932.

Schwartz, Edward, in Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopadie*, s.v. Dionysius, cols. 934-61, Leipzig, 1957.

SNEŽANA VUKADINOVIĆ

ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΕΩΣ AS A CONTEMPORARY HISTORICAL SOURCE

Summary

Dionysius of Halicarnassus lived in Rome as a Greek teacher of Rhetoric, where he studied the Roman history. His historic work "Roman Antiquities" was of rhetorical nature.

The paper was not completely since it relied on the Roman analysts, but it represented a very valuable source of the early period of Roman history, which explored the origins and migrations of the first tribes who inhabited the Apennine peninsula.

Keywords: Dionysius, Halicarnassus, Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία, *Roman Antiquities*.

UDC 821.163.41-1.09 Pandurović S.
821.124’02-14.09 Catullus

Гордан Маричић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за класичне науке
gordan.maricic@open.telekom.rs

Оригинални научни рад
примљено: 30. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ПОЉУПЦИ БЕЗ БРОЈА – БРАНИК ВЕЧНОЈ НОЋИ: ПЕТА КАТУЛОВА ПЕСМА И *ЗА СТАРИМ КАТУЛОМ* СИМЕ ПАНДУРОВИЋА

Сажетак: У својој песми број 5, једној од четири, директно или индиректно посвећених бројању пољубаца, Гај Валерије Катул супротставља страстан и интензиван живот вечној ноћи, у ствари, смрти. Такав живот, испуњен небројеним пољупцима и сталним давањем и примањем, лек је и против опаких стараца и зле завист.

Српски песник Сима Пандуровић, који за мото своје песме *За старим Катулом* узима четири Катулова стиха, рационалан је и доследан песимиста. За њега, такође, једина могућност да се живот издржи је љубав, али и повлачење у самоћу. Треба побећи од људи и друштва, али побећи удвоје.

Кључне речи: Катул, Сима Пандуровић, пољупци, бројање, љубав, смрт, друштво, завист, бекство, испуњен живот.

Мотив бројања пољубаца Гај Валерије Катул провлачи кроз четири своје песме. У две је он централни (5, 8), у двема се појављује као одјек, одраз, одговор на прве две (16, 48). На Катула се надовезује Проперције (II 49–50),[1] а цео епиграм, ироничну реплику пише Марко Валерије Марцијал (VI 34).[2] Ипак, у овом раду бавићу се песмом број 5 (у даљем тексту Пета) и њеним утицајем на српског песника Симу Пандуровића.[3]

---

[1] „Док још има дана, сласти се препусти! / Сви пољупци твоји премало су мени!“, у: Секст Проперције, *26 елегија*, Са латинског превели Гордан Маричић и Милица Кисић, Изабрао, коментар и биографију саставио Гордан Маричић, Нови Сад 2006, 38.

[2] „Љуби ме, Дијадумене, страсно! ’Колико пута’, питаш. / Тераш ме да бројим вале океана, / шкољке расуте по обалама Егејског мора, / пчеле што по Кекроповој летуцкају гори, / руке и гласове што у пуном одјекују театру, / кад народ намах Цезарово спази лице. / Нећу оно што од вицкастог је Катула Лезбија измолила: ко пољупце мож' да броји, / са жељом тај слабо стоји!“ (Превео Гордан Маричић.)

[3] У збирци *О проклета да си улицо Риге од Фере* (Београд 1971, 49–53) Бранислав Петровић има цео један мали циклус *Читајући Катула*, који садржи три песме. Ниједну од њих, нажалост, не могу директно повезати с темом бројања пољубаца. Ипак, једно тенденциозно читање открило би тихи одјек Катулове

И Пету и Седму песму (обе у фалекију[4]) Жан Гранароло (Jean Granarolo) сврстава у „срећне песме“ (Les poèmes du bonheur)[5], док Милован Данојлић Пету обележава речју „радост“.[6]

Катул је врхунски артист. Снага емоција подстиче интензитет форме.[7] Али опет, и тај интензитет је под контролом поете и у савршеном је складу. Погледајмо сада Катулову песму, као и превод аутора ових редова:

5
Viuamus, mea Lesbia, atque amemus,
rumoresque senum seueriorum
omnes unius aestimemus assis!
soles occidere et redire possunt;
nobis cum semel occidit breuis lux,
nox est perpetua una dormienda.
da mi basia mille, deinde centum;
dein mille altera, dein secunda centum;
deinde usque altera mille, deinde centum.
dein, cum milia multa fecerimus –
conturbabimus illa, ne sciamus,
aut ne quis malus inuidere possit,
cum tantum sciat esse basiorum.[8]

Живимо и волимо се, Лезбијо моја,
за злурад мрмор стараца крутих
не дајмо, мила, ни две ситне паре!
Сунце кад зађе, роди се опет,
а искре наше блесак кад згасне,
у тмини без конца спити се мора.
На целова хиљаду сто ми придодај,
хиљаду нову, и сто још приде,
па хиљаду опет и стотину уште.
Пољупце наше кад скупимо силне,
смешајмо онда све их без реда,
броја да њиног не зна се више:
завист и урок не могу им ништа.[9]

песме. Песник често броји: „2000 година“, „два пута препливао“, „четири пута препевао“, „20 векова старији“. Помињу се математичари (два пута), а „Лезбија је научила алгебру“. Све је то у песми 1, а у песми 2 „тако приповедају математичари и мудри старци“.

[4] Једанаестосложни стих, најчешћи међу Катуловим лирским метрима, назван по имену песника Фалекија.

[5] Jean Granarolo, *Catulle, ce vivant*, Paris 1982, 72.

[6] Милован Данојлић, „Катулове теме“, у: *Песници*, Београд 2007, 258.

[7] Charles Segal, *Catullus 5 and 7: A Study in Complementaries*, The American Journal of Philology, Vol. 89, No. 3 (Jul., 1968), 285.

[8] Латински текст наведен је према издању: Catullus, *Poems*, Edited with Introduction, Revised Text and Commentary by Kenneth Quinn, London 1970, 3–4.

[9] И слободније, препев (такође Г. М.): „Волимо, Лезбијо, док живот се живи, / приче злобних стараца ко ће да шљиви! / Сунце гасне, мине, да опет сине, / а светлост наша кратког је века:
дуга нас ноћ после ње чека. / Хиљаду ми пољубаца дај, онда сто; / још хиљаду; па сто додај на то;

Већ у првом стиху глаголи *viuamus... atque amemus* изричу полет, подстицај, вапај чак, а између њих, у средини, Лезбијино је име, као обрубљено њима. Вапај јер ће, неминовно доћи *una nox*, заправо смрт, која је вечна (*perpetua*) и која ће све грубо прекинути и зацрнети. Отуд жудња за животом, жеђ за љубављу и безбројним пољупцима. Јер, када се пољупци преброје, и животу долази крај. Ти силни пољупци (силни и бројем и силином) могу надвладати свако зло, па и оно које потиче од *senum seueriorum*. Шта може то зло (*malus*)? Може, јасно је, да урекне, да баци клетву на песникову и Лезбијину љубав или да је убије одредивши тачан број пољубаца. Безбројни пољупци бране љубав од умирања, као што су безбројни изласци сунца доказ да свет још постоји.[10]

Многобројност пољубаца сучељена је с потпуном усамљеношћу једне ноћи, с вечним сном умрлих. Тема песме није само љубав већ и живот. *Viuamus* је прва реч у песми. Први стих везује живот и љубав, а стихови 4–6 и 7–9 супротстављају љубав и смрт. По Катулу, љубав је суштина живота. Односно, пуноћа страсне и истинске љубави једина може да, макар накратко, надвлада клевете (зле гласове, оговарања) и смрт. Такав, љубављу испуњен, живот прелази границе које су му наметнуте, као што елизије у стиховима 8–9 бришу границе између речи. Љубљеник почиње са сто и хиљаду пољубаца којима додаје још сто и хиљаду, па онда домеће нове хиљаде и стотине (*mille altera, secunda centum, altera mille*). Тако ће, на крају, те бројеве побркати (*conturbabimus illa ne sciamus*, 11). Страст хоће да избрише границе и да у свом понављању и обнављању – премда ограниченом – стекне моћ којом може да се супротстави (једној ноћи) смрти и неограниченој моћи природних циклуса (*soles occidere et redire possunt*, 4).

Два последња стиха Пете нису само одраз празноверног страха, него иду даље и закључују основну тему песме. Насупрот љубавној непромишљености и несмотреном трошењу енергије стоји скривени „неко“ (*ne quis malus*) ко надзире, надгледа (*invidere* у дванаестом стиху има призвук *videre*), пребројава, прерачунава (*tantum sciat*, 13), чија моћ је у томе што зна „тачан“ број.

Противници љубљеника појављују се у другом и дванаестом стиху. То су злобни старци (2) и нека зла и завидна особа (12). Песник их не именује, али ми ове противнике истовремено видимо и као стварне личности и као симболе. *Senes* из другог стиха су, на једном нивоу, конзервативни и „брижни“ чланови друштва (попут стараца у римској комедији) који осуђују љубавни пар. У исто време, они су симболи пролазности живота и енергије која настаје и нестаје (4–6). Завидно *malus* (12) је и стварна особа која може да квари срећу љубљеницима, али и симбол свега онога што може бити душманин једном животу испуњеном страшћу (7–11). Свега трговачког, цицијашког, шићарџијског што сужава слободу, забрањује љубав, гуши осећања.

И једнима и другима Катул поручује колико за њих мари: говоркања злурадих стараца нису вредна ниједног аса (*unius aestimemus assis*, 3). Ту чак нема

потом хиљаду нову и сто на ову. / Па кад хиљаде пребројимо те, / онда их измешајмо све, / да ни ми ни завидљивци не бисмо знали / колики су пољупци по нама пали.“

[10] Steele Commager, *The Structure of Catullus 5*, The Classical Jornal, Vol. 59, No. 8 (May, 1964), 362.

ни бројања, математике, песник их просто отписује, показујући, у инат традицији, да се и заљубљени каткад баве – макар кад су присиљени – практичним стварима.

Старци опомињу на време, пролазност, краткотрајност среће, разочарање, подсећају на смрт. Они су само људи, њих, као и гласине које шире, може одбацити и занемарити. Али смрт је чињеница коју не можемо порећи. Она пориче нас. Записана је у изласцима и заласцима сунца. Њој само страстан и испуњен живот може да се супротстави. Зато треба живети. Не тврдички бројати и пребрајати, него страсно љубити и пољупце бројати пркосећи аритметици.

Речи које се користе и у пословној и трговачкој комуникацији (не само *aestimemus* и *assis* него и *conturbabimus* и *fecerimus*) Катул употребљава иронично. Песник говори о броју пољубаца само зато да би га новим бројем надмашио и увећао. Он презире и одбацује свет који говори тим пословним, практичним, сувим и алавим језиком. Бежи у свој безбрижан, опуштен, љубављу и страшћу испуњен свет.

Аритметички рачун испуњава стихове 7–9, али њихов емотивни интензитет и стил (посебно снажни ритам алитерација) разбија рационални рачунски рам. Садржај тежи да поништи форму у којој се испољава. „Катул је овде дао конкретно, драматично отелотворење парадоксалне суштине не само љубави него и поезије: превазилажење мере и границе кроз меру и границу“, каже Чарлс Сигал.[11]

Средишњи део песме (стихови 7–11) обраћа се и реплицира не само трезвеним и уштогљеним старцима спочетка, него и завиднику скраја. Ехо од *sciamus* (11) у *sciat* (13) спретно повезује средину и крај песме. *Senes* су поништени иронијом, с *aestimemus* и *assis*, смрти је супростављен љубављу и страшћу испуњен живот (7–11), а *malus* добија као одговор непресушну и неизмерну енергију.

Љубављу и страшћу испуњен живот мора да подразумева безусловно предавање и безмерно давање. Катул каже Лезбији „дај“, *da*, и то „д“ чује се у *deinde, ... dein... dein... secunda... deinde... deinde... dein*. Овде је скривена још једна антитеза: узајамно давање и примање љубљеника супротстављено је непријатељству, пакости, инату стараца и незнаног злог завидника.

То „д“ као да трепери кроз векове и стиже и у песму Симе Пандуровића.

ЗА СТАРИМ КАТУЛОМ[12]

Da mihi basia milia, deinde centum,
Deinde altera milia, deinde secundum centum...
– – – – – – – – – – – – – – –

Ne quis malus invidere posset
Cum sciet quantum fuisse basiorum.

Та радозналост, та злоба оголела,

[11] Charles Segal, op. cit., 291.
[12] Сима Пандуровић, *Дворана младости*, Изабрани стихови, Избор и предговор Ђуро Гавела, Суботица 1955, 105. Катулови стихови дати су онако како су штампани у овој књизи.

Злурадост свéта – мрска посада
Слободе наше, што је волела
Живот без мржње и без немира –
Све је то беда, моја премила;
Друштво је тешка, мучна досада,
Коју је хладна судба спремила
За наша срца, робље свемира.

А бити без људи, и бити увек сâм,
Зато нам треба бити одвеђ јак,
Имати своју веру и свој храм
И храбро ићи кроз пустош и мрак;
Лупати тело, рањавити дух
Кроз низак, тесан и мемљиви трем;
Немати утеху за насушни крух;
Самоћа је увек бол дубок и нêм.

Између очаја самоће и беде
Живота у друштву, живота без боје,
Зар, драга моја, једино не вреде
Часови кад смо бивали нас двоје
Сами, под небом ил' међ четир' зида,
Предани увек вољно једно другом,
Предани без греха, без сумње и стида,
Срећни у брбљању и ћутању дугом?

Тада је срећа била чиста, проста,
Задовољство које не наноси гриже;
Било је снаге што из сплина диже,
Љубави, страсти и нежности доста,
И пољубаца, пољубаца много...
Јер то нам треба да би живот био
Ако не разумљив, а оно бар мио,
Да би се – и кратак – издржати мог'о.

Већ мото песме цитат је из Катула, заправо два цитата (7–8 и 13–14). У четири строфе од по осам стихова, комбинујући дванаестерац, једанаестерац и десетерац, песник се обраћа својој љубави („моја премила“, „драга моја“), дајући један поглед на свет, говорећи о једној емотивној вези, али и не откривајући шта се с том везом догодило, да ли је спољном притиску одолела.

Пандуровић није врхунски артист. Штавише, оштри али према њему благонаклони А. Г. Матош пише да српском песнику „није форма баш најуспелија поред свих видљивих версификаторских напора“.[13] Јован Скерлић оцењује да је Пандуровић „врло често нејасан, стил му је пун страних речи, стих доста неправилан“.[14] Најзад, Зоран Гавриловић каже да је суморни поета „чак суверено

[13] Антун Густав Матош, „Лирика Симе Пандуровића“, у: *Фељтони и есеји*, Избор и предговор Радомир Константиновић, Београд 1968, 112.

[14] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 455. Беспоштедни критик је, с годинама, знатно ублажио своју оцену Пандуровићеве поезије, коју је дочекао текстом *Једна књижевна*

био немаран према форми, често правио насилну риму, кварио и натезао акценте, употребљавао много старих израза“[15] приде. Ритам песме *За старим Катулом* саплиће се као да су му стопе болне. Каткад се чини да слог недостаје, каткад, опет, да постоји слог вишка.[16] Ипак, и кад се чита, и кад се изговара наглас, песма не оставља утисак нескладне целине, њени су стихови као таласи, каткад дужи, каткад краћи, али увек подложни ритму природе који уво исконски препознаје.

У првој строфи, у прва два стиха, оштра осуда стиже свет који гуши слободу љубљеника: радозналост, злоба, злурадост, мрска посада. Друштво је то као неки велики брод са којег се, у малом чуну, заљубљени пар мора отиснути: на пучину, у непознато, али удвоје.[17] Ипак, песник је приправан, резигниран, не одвећ изненађен, јер све је то „хладна судба спремила / За наша срца, робље свемира“. Једини начин да се избегне мржња и немир, којима нас свет постојано части, јесте да се побегне у самоћу. А то је задатак нимало лак и човек стиче ране и по телу и у души. Постоји, ипак, и један корачај између потпуне самоће и живота с другим људима, „живота без боје“. То је самоћа удвоје.

Часови „двојства“, преданости, у ентеријеру или екстеријеру, без греха, сумње, стида, проведени у брбљању или у „ћутању дугом“ заправо су једини вредни. Срећа не само да постоји него је и чиста, проста, задовољство које не познаје грижу. Тада рађа се снага, која придиже из сплина. Има љубави, страсти, нежности, али надасве пољубаца. Много њих. Једино нам је љубав живот може учинити, ако не разумљивим, а оно милим и помоћи нам да га – макар и кратког – издржимо.

Уљуљкује ритам Пандуровићеве песме као седатив кад почиње да делује. Уљуљкује, али емотивно не понире. То је суштинска разлика између римског и српског песника: Катул је емотиван – колико год се формом обуздавао – а Пандуровић рационалан. За Катула је срећа жив тренутак, за Пандуровића рефлексија прошлости. Зоран Гавриловић пише да „он није само хладан, језиво хладан песник, који кроти своју емоцију, испољавајући је као ироничан однос према свету“[18]. И песников пријатељ А. Г. Матош мислио је слично: „Одвише реалиста, да се буни, одвише скептик, да идеалише и да се обмањује, он је већ рано дошао до песимизма, којему не треба чак ни система, до очајања, којему досађује већ и

зараза (Српски књижевни гласник, 1909, XXII, 8; *Писци и књиге*, IV, Београд 1909; Наведено према: Зоран Константиновић, *Биће и језик*, 6, 93).

[15] Зоран Гавриловић, *Предговор*, у: Сима Пандуровић, *Посмртне почасти*, Изабране песме, Избор и предговор Зоран Гавриловић, Београд 1968, 15.

[16] Станислав Винавер („Језичке могућности“, у: *Надграматика*, Избор из есеја, Избор и предговор Раде Константиновић, Београд 1963, 162) пише: „Можда песимизам код Симе Пандуровића долази и отуд, што је песник још увек упеван у десетерац, не може да се ритма тог ослободи, а ритам му је тај, нарочито својим отпором и несавладом, сувише тежак, као Вукашину оружје Момчилово... Али, код Симе Пандуровића, остаје ритам мишљења десетерачки, а описују се ствари личне, *које немају толико каменога и гвозденога у себи*, да издрже пригњеч, претег гломазнога другога чланка. Као ђерам, он одвлачи, обара, пре но што је захваћена вода чисте поезије.“

[17] Уосталом, и у *Светковини*, Пандуровићевој најпознатијој песми, заљубљени пар одељен је од света својим лудилом, као добровољним изгнанством.

[18] Зоран Гавриловић, нав. дело, 10.

властита интелигенција, вајкајући се у пјесми: 'Ја ћу радо кретен бити'."[19] Шта је узрок томе? Време, друштво, обичаји? Погледајмо, кратко, два песничка живота.

Катул је живео кратко, тридесетак година (87–57/55, или 87–54. г. пре н. е). Његово време бурно је и превратно, бременито дубоким и крвавим променама: Сулина диктатура, Помпејево гушење Серторијеве побуне у Хиспанији, Спартаков устанак и Красов успон, Помпејев рат против гусара, Катилинина завера и Цицеронов конзулат, почетак Цезарове политичке каријере и први тријумвират, освајање Галије и Цезарови походи на Британију и Германију. Без обзира на беду, проскрипције и убиства, Рим живи својим животом. Управо о том животу, јасном одразу моралне и политичке декадансе, распадања свих утврђених вредности, одражавања старих форми без садржаја, много говоре Катулове песме. Песник увиђа „пропаст Рима, а то значи и свијета, таман и безнадан хаос у којему нježна лепршавост врапца више вриједи од свих традицијом потврђених и трулих конвенција".[20] Уз то, сва лажна и екстатична весеља, раскалашне гозбе, дугови и дужници, чудне везе и необична задовољства, мрачни типови, лажни песници, дроље и сводници из Катулових песама одлична су допуна историјским белешкама оног времена.

На Балкану, чини се, свако је време бурно. Дуговечни Сима Пандуровић (1883–1960)[21] запамтио је два балканска и два светска рата, резолуцију Информбироа, хладни рат, социјалистичку власт, што су само неки најважнији догађаји. Наше поднебље и друштвена стварност су га, сигурно, добрано обележили, одредили његове ставове и назоре.[22] „Као што је био песимист, Пандуровић је исто тако био и декадент", каже Миодраг Протић.[23] Песимист – такав је био његов однос према свету, декадент – тако се односио према друштву. Протић под декадентом, као што је и уврежено било, подразумева један одређени тип отпадника од света и друштва. Пандуровић за свој рационалистички песимизам дугује немачкој песимистичкој филозофији, а за декадентство француској симболистичкој поезији. Негативан однос према свету изродио је негативан однос према друштву. „Код Пандуровића важно је да је његов став према друштву последица његовог става према свету, а не обратно."[24] Чини се да је друштво већа препрека Пандуровићевој него Катуловој љубави. Пандуровић, у ствари, и нема дилему – он живот у друштву одбацује, бира живот удвоје, али мимо друштва, или живот усамљенички. Он је „миран у својој тамници и перверзно задовољан. Изађе ли ван ње, међу људе, у живот, он се брзо растужи и умори и онда натраг, у црну

[19] А. Г. Матош, нав. дело, 107.
[20] Dubravko Škiljan, „Gaj Valerije Katul", u: Katul, *Pjesme,* Priredio i preveo Dubravko Škiljan, Zagreb 1987, 20.
[21] Види жив и занимљив запис о песнику: Милан Јовановић Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, Приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад 1998, 167–176.
[22] Али, као што је још Протић приметио, то би могао бити предмет једне посебне студије.
[23] Миодраг Протић, „Сима Пандуровић", у: *Сима Пандуровић*, Приредио Миодраг Протић, Београд 1964, 32.
[24] Исто, 33.

тишину свесног мирења са потпуном отуђеношћу“.[25] Катул примећује злобне старце и опаке завиднике, против њих се бори, али није радикалан као Пандуровић, прихвата их као нешто нужно и неизбежно. У некој другој песми ће их поткачити, наружити, стихом ојадити.

Над животима нашим надвија се и сенчи их „једна ноћ“. Те сталне претње у песми *За старим Катулом* нема. Живот јесте кратак и треба га издржати, али смрт не прети онако директно као у Катуловој Петој. Пандуровић је, „на линији анти-филистарског декаденства, остављао филистрима чак и бистрину јутарње светлости, објављујући себе као песника Ноћи, а не као песника Дана – достојног једино да га он преспава“,[26] као у песми *Чести тренуци*. Црви и распадање вребају нас из других Пандуровићевих песама, али овде су их, макар за трен, зауставили и затравили многобројни пољупци. Чак и они минули.

Из песама римског и српског песника као да васкрсавају и две природе. Катул је свестан пролазности и нестајања али би да се бори, да зграби, заустави, да љуби пре свега. Сав је у „сада“, једином времену које нам је дато, намеран да га пољупцима продужи.[27] Немогуће је, али покушаће. Чврсто и одлучно, из све своје снаге. Ако и не успе – барем је покушао. Али не мисли о томе, он љуби и љуби. А Пандуровић је песимистичан, резигниран, препуштен, неделатан. „Љубав није светао тренутак радости; понекад изгледа да никад и не постоји у садашњости, већ се доживљава као нешто што је било и пропало, или ће тек бити и – опет пропасти. Пандуровић је ретко признавао конкретно, актуелно постојање љубави, јер је она смрт за садашњост и наговештај смрти за будућност.“[28] У песниковом опусу, у којем „суморно веје одрицање, или, још суморније јасно и рационално одзвања негација живота“,[29] *За старим Катулом* је једна оптимистична и борбена песма. Пулсира из ње живот, слабо али уједначено, позива на љубав или, макар, на сећање на њу. Уосталом, самоћа чека. У њој се почиње, с њом се завршава. А дотле...

[25] Зоран Гавриловић, нав. дело, 17.

[26] Радомир Константиновић, „Сима Пандуровић“, у: *Биће и језик* у искуству српске културе двадесетог века, 6, Београд 1983, 94. Константиновићевој разложној и аргументованој вивисекцији (на деведесет две стране) одолео је мало који песник, па није ни Сима Пандуровић. Слагали се ми или не с Константиновићем, и овај есеј је незаобилазан.

[27] Милован Данојлић, нав. дело, 258: „Катул се не погађа ни са вечношћу ни са сутрашњицом; он је сав у тренутку који протиче, и који му доноси час радост, час бол.“

[28] Зоран Гавриловић, нав. дело, 11.

[29] Исто, 8.

Извори и литература:

Извори:

Catullus, *Poems*, Edited with Introduction, Revised Text and Commentary by Kenneth Quinn, London 1970, 3–4.

Пандуровић Сима, *Дворана младости*, Изабрани стихови, Избор и предговор Ђуро Гавела, Суботица 1955, 105.

Секст Проперције, *26 елегија*, Са латинског превели Гордан Маричић и Милица Кисић, Изабрао, коментар и биографију саставио Гордан Маричић, Нови Сад 2006, 38.

Петровић, Бранислав, „Читајући Катула“, у: *О проклета да си улицо Риге од Фере*, Београд 1971, 49–53.

Литература:

Винавер, Станислав, „Језичке могућности“, у: *Надграматика*, Избор из есеја, Избор и предговор Раде Константиновић, Београд 1963, 162.

Гавриловић, Зоран, *Предговор*, у: Сима Пандуровић, *Посмртне почасти*, Изабране песме, Избор и предговор Зоран Гавриловић, Београд 1968, 5-19.

Granarolo, Jean, *Catulle, ce vivant*, Paris 1982.

Данојлић, Милован, „Катулове теме“, у: *Песници*, Београд 2007, 255-264.

Јовановић, Стоимировић Милан, *Портрети према живим моделима*, Приредили Трећаков Стојан, Шовљански Владимир, Нови Сад 1998, 167–176.

Константиновић, Радомир, „Сима Пандуровић“, у: *Биће и језик* у искуству српске културе двадесетог века, 6, Београд 1983, 93-183.

Lyne, R. O. A. M., *The Latin Love Poets*, From Catullus to Horace, Oxford 1980.

Maričić, Gordan, *Ljubav sva u dvostih stane* (Katulova pesma broj 85), Blic Knjiga, br. 74, godina II, Beograd, 14. mart 2010.

Матош, Антун Густав, „Лирика Симе Пандуровића“, у: *Фељтони и есеји*, Избор и предговор Радомир Константиновић, Београд 1968, 106-115.

Протић, Миодраг, „Сима Пандуровић“, у: *Сима Пандуровић*, Приредио Миодраг Протић, Београд 1964, 9-35.

Segal, Charles, *Catullus 5 and 7: A Study in Complementaries*, The American Journal of Philology, Vol. 89, No. 3 (Jul., 1968), 284-301.

Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 455-456.

Commager, Steele, *The Structure of Catullus 5*, The Classical Jornal, Vol. 59, No. 8 (May, 1964), 361-364.

Škiljan, Dubravko, „Gaj Valerije Katul“, u: Katul, *Pjesme*, Priredio i preveo Dubravko Škiljan, Zagreb 1987, 20.

GORDAN MARIČIĆ

COUNTLESS KISSES – RAMPART AGAINST ETERNAL NIGHT: POEM FIVE BY CATULLUS AND *AFTER OLD CATULLUS* BY SIMA PANDUROVIC

Summary

In his *Poem Five*, which is one of the four poems directly or indirectly devoted to counting the kisses, Gaius Valerius Catullus contrasts a passionate and intense life of eternal night with the reality of death. Such a life, filled with countless kisses and a continuous giving and receiving, is a medicine against wicked old men and evil envy.

A Serbian poet Sima Pandurovic, who uses Catullus' four verses as the motto for his poem *After Old Catullus*, is a rational and consistent pessimist. For him as well, the only option to survive life is to love and retreat into solitude. There should be a getaway from people and society, but a getaway for two.

Keywords: Catullus, Sima Pandurovic, kisses, counting, love, death, society, envy, getaway, fulfilled life.

UDC 821.124’02.09 Vergilius P. M.
821.124’02.09 Lucretius C. T.

Milica Kisić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za istoriju
nekmoli@orion.rs

Originalni naučni rad
primljeno: 27. jun 2011
prihvaćeno: 1. oktobar 2011

SMRT I USKRSNUĆE MITA: VERGILIJEVO ČITANJE LUKRECIJA*

Sažetak: Kroz didaktičko-filozofski spev *De rerum natura* Lukrecije, između ostalog, nastoji da u potpunosti demistifikuje i ogoli duboko uvrežene mitološke predstave, te da pruži strogo naučno utemeljena objašnjenja za sve prirodne fenomene. Vergilije, pak, iako pod nesumnjivo snažnim uticajem prethodnika, kroz svoje *Georgike* polemiše sa Lukrecijem oživljavajući „upokojeni“ mit i neretko mu pridajući alegorijsku dimenziju.

Ključne reči: *De rerum natura*, *Georgike*, intertekstualni dueli, remitologizacija, realegorizacija.

Čitav Vergilijev spev *Georgike* može se posmatrati i kao svojevrstan intertekstualni dijalog autora sa Lukrecijevim spevom *De rerum natura*. Mlađi pesnik neprekidno problematizuje Lukrecijevo racionalističko poimanje sveta i pojedinih prirodnih fenomena, a to najčešće čini direktno suprotstavljajući sopstvene, Hesiodove ili Aratove ideje Lukrecijevim – dakle kreiranjem intertekstualnog duela, ili tako što tendenciozno koristi Lukrecijev jezik izlažući stavove u potpunosti oprečne njegovim učenjima. Na vrlo sličan način Vergilije reaguje i na Lukrecijev tretman mita u *De rerum natura*.

Lukrecije nam suvo i razložno demistifikuje poreklo mita u dva navrata: u okviru V knjige, kroz diskusiju o postanku religije (V. 1161–1240), i u kontekstu racionalističnog tumačenja fenomena eha u IV pevanju (IV. 571–594). Ljudi su nekada bespomoćno posmatrali nebo i zemlju, bez ikakve mogućnosti da ih razumeju. Potom su vremenom sve neobjašnjive pojave pripisivali božanstvima (*«ergo perfugium sibi habebant omnia divis tradere»*, V. 1186), pletući tako, bilo iz straha bilo iz karakteristične ljudske potrebe za pripovedanjem, čitav jedan mitološki korpus koji se prenosio sa generacije na generaciju. Lukrecijeva misija je, naravno, da ljudski rod oslobodi verovanja u bajke, ali on svejedno veoma inteligentno prepoznaje zavodljivost mitološkog jezika kao snažnog psihološkog oružja za postizanje primarnog cilja: nudi radikalno i teško svarljivo poimanje života u

dopadljivoj i prijemčivoj „*mainstream*"-ambalaži. Obično koristi dva prepoznatljiva metoda: suprotstavlja mitološku verziju obrazloženja kakvog fenomena atomističkom tumačenju iste pojave, ili primenjuje mitološki jezik pri izlaganju sasvim naučnih stanovišta, a da se nijednom eksplicitno ne poziva na mit. Tako, primera radi, govoreći o elementima vatre i vode, odnosno naizmeničnoj dominaciji jednog od njih u procesu nastanka sveta, Lukrecije gotovo u celosti pripoveda mit o Faetonu, završavajući odeljak rečima:

> *scilicet ut* ***veteres Graium cecinere poetae****.*
> *quod procul a vera nimis est ratione repulsum*
> *ignis enim superare potest ubi materiae*
> *ex infinita sunt corpora plura coorta...*
> (Lucr. V. 405–408)

Na trenutak ćemo se odvojiti od započete teme kako bismo primetili da prvi stih citiranog odlomka ima transparentan odjek u, takođe mitološki obojenom, ekscerptu *Georgika*. Vergilije peva o mitskim konjima Ahila i Marsa služeći se vrlo sličnom frazom:

> *talis Amyclaei domitus Pollucis habenis*
> *Cyllarus et,* ***quorum Grai meminere poetae****,*
> *Martis equi biiuges et magni currus Achilli.*
> (Ge. III. 89–91)

Da se sada vratimo prethodnom toku izlaganja: kako je već naglašeno, Lukrecije u pojedinim slučajevima suptilno angažuje mitološki jezik bez ikakvog konkretnog pomena mita. Tako, u kratkoj istoriji civilizacije u V knjizi *De rerum natura,* pesnik između ostalog govori o otkriću vatre kao o svojevrsnom daru prirode čovečanstvu: *«fulmen detulit in terram mortalibus ignem primitus, inde omnis flammarum diditur ardor»* (V. 1091–1092). Potom sunce podučava smrtnike da kuvaju hranu: *«cibum coquere... sol docuit»* (V. 1102). Jezik navedenih citata kao da igrom asocijacija aludira na mit o Prometeju, čak bi mogao zavesti čitaoca da ova racionalna objašnjenja proglasi alegorijskim tumačenjem pomenutog mita. Međutim, Lukrecije u tom pogledu ostaje nepokolebljiv: jednostavno koristi živopisan i prijemčiv stil kako bi izložio isključivo racionalistički obojen istorijat kulturnog napretka. Koren njegove postavke leži u aksiomu da su mitovi puke izmišljotine. On odbija da predanju pripiše status latentne istine prerušene u odeždu bajke. Mit za Lukrecija nije alegorija koju treba dešifrovati[1], pre je skalamerija koju valja dekonstruisati – do istine se, po njemu, dolazi tako što se fenomeni iz mitova jednom zasvagda pokoravaju naučnim objašnjenjima.

Vergilije oponira Lukreciju služeći se prilično predvidivim i logičnim metodima: 1) direktnim suprotstavljanjem Lukrecijevog interteksta sasvim drugačijem viđenju; 2) remitologizacijom fenomena koje je on u *De rerum natura* prethodno demitologizovao; 3)

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Pojedini grčki filozofi, poput Heraklita, Platona ili predstavnika Stoičke škole, zastupaju upravo stanovište koje Lukrecije uporno pobija.

podvlačenjem alegorijske dimenzije mita tamo gde je njegov prethodnik odlučno pobija. Moglo bi se čak ukratko zaključiti da Lukrecije beskompromisno i neumoljivo osuđuje mit na smrt, a potom beskrvnu mitološku avet angažuje kao simulakrum. Vergilije pak uspešno reanimira mit, dodeljujući mu jednu od najzahtevnijih uloga u *Georgikama*.

Intertekstualni dueli i remitologizacija

Baš kao što se pitanje etiologije rada u *Georgikama* problematizuje (i ne razrešava) istovremenim prisustvom naizgled nespojivih mišljenja – hesiodovske nostalgije i Aratove predstave o Jupiteru kao ocu dobročinitelju sa jedne, i Lukrecijeve suvoparno racionalističke istorije civilizacije sa druge strane, tako se problematizuju još neke interesantne teme Vergilijevog speva. Mogućnost ljudi da, čitajući nebeske znake i mene, sa sigurnošću predviđaju vreme pripisana je Jupiterovoj milosti (Ge. I. 351–355), a potom i dodatno rasvetljena kvazinaučnim stilom koji čitaoce odmah asocira na *De rerum natura* (Ge. I. 415–423). Još zanimljiviji je tretman teme pet klimatskih zona kod dvojice pesnika[2]:

Quod si iam rerum ignorem primordia que sint,
hoc tamen ex ipsis caeli rationibus ausim
confirmare aliisque ex rebus reddere multis,
nequaquam nobis divinitus esse paratam
naturam rerum: tanta stat praedita culpa.
Principio quantum caeli tegit impetus ingens,
inde avidam partem montes silvaeque ferarum
possedere, tenent rupes vastaeque paludes
et mare quod late terrarum distinet oras.
inde duas porro prope partis fervidus ardor
assiduusque geli casus mortalibus aufert.
quod superest arvi, tamen id natura sua vi
sentibus obducat ni vis humana resistat
vitae causa valido consueta bidenti
ingemere et terram pressis proscindere aratris.
(Lucr. V. 195–209)

idcirco certis dimensum partibus orbem
per duodena regit mundi sol aureus astra.
quinque tenent caelum zonae: quarum una corusco
semper sole rubens et torrida semper ab igni;
quam circum extremae dextra laevaque trahuntur
caeruleae, glacie concretae atque imbribus atris;
has inter mediamque duae mortalibus aegris
munere concessae divum*, et via secta per ambas,*
obliquus qua se signorum verteret ordo.
(Ge. I. 231–239)

[2] Joseph Farrell, *Vergil's Georgics and the Traditions of Ancient Epic: The Art of Allusion in Literary History*, New York – Oxford 1991,179, 180.

Sasvim je očigledno da pesnici ovde na osnovu identičnih podataka donose dijametralno suprotne zaključke – obojica se slažu da je tek mali prostor na zemlji pogodan za život smrtnika, ali dok je to za Lukrecija samo još jedan u nizu neoborivih antiteoloških argumenata, za Vergilija je upravo dokaz o postojanju božjeg proviđenja. Navedeni egzemplar iz *Georgika* svesno angažuje Lukrecijev jezik i naučni pristup u kombinaciji sa mitološkom interpretacijom istog fenomena. Kao da se izlažu dve ravnopravne istine, a čitaocu prepušta puna mogućnost izbora.

Neki drugi odeljci *Georgika* mogu pak poslužiti kao dobre ilustracije za metod remitologizacije uzoraka iz *De rerum natura*. U stihovima I. 61–63, Vergilije nas podseća na Lukrecijevu epizodu o rođenju prvih ljudi[3]:

> *quo tempore primum*
> *Deucalion vacuum lapides iactavit in orbem,*
> *unde homines nati,* ***durum genus****.*
> (Ge. I. 61–63)

> *at* ***genus*** *humanum multo fuit illud in arvis*
> ***durius****, ut decuit, tellus quod dura creasset.*
> (Lucr. V. 925–926)

Oba pesnika naglašavaju majčinski princip zemlje – iz njene se plodne utrobe rađaju smrtnici, ali dok Lukrecije na *«tellus»* gleda kao na apstraktni, hermafroditni i samodovoljni životvorni element, Vergilije uvodi mitsku figuru Deukaliona koji, poput muškog principa, oplođuje Zemlju njenim sopstvenim semenom (*«lapides»*).

Već spomenuti primer odeljka o pet klimatskih zona takođe angažuje metod remitologizacije. Stihovi I. 240–244 direktno oponiraju Lukreciju:

> *mundus, ut ad Scythiam Riphaeasque arduus arces*
> *consurgit, premitur Lybiae devexus in Austros.*
> *hic vertex nobis semper sublimis; at illum*
> *sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi.*
> (Ge. I. 240–243)

> *at contra nusquam apparent Acherusia templa,*
> *nec tellus obstat quin omnia dispiciantur*
> *sub pedibus quaecumque infra per inane geruntur.*
> (Lucr. III. 25–27)

Vergilije najpre demantuje Lukrecijevu tvrdnju da Podzemni svet ne postoji, a potom mu se suprotstavlja i po drugom pitanju. Poznato je da *De rerum natura* često otvoreno ismeva ideju da bi na «drugoj strani sveta»[4] uopšte mogli živeti ljudi, dočim *Georgike* na tu temu pružaju dve mogućnosti: «antipodni» stanovnici zemlje tavore u večitom mraku, ili kod njih sviće onda kada se kod nas smrkava. Druga opcija je ilustrovana nizom mitoloških predstava – Aurora donosi prvu svetlost (*«aut redit a nobis*

[3] W. Y., *The Roman Poets of the Augustan Age, Virgil*, Oxford 1883, 238.
[4] Zapravo na drugoj Zemljinoj polulopti, što iz današnje perspektive ne deluje nimalo smešno.

Aurora diemque reducit», I. 249), Helije jezdi u vatrenim kočijama («*nosque ubi primus equis Oriens adflavit anhelis*», 250), a «svetiljke pozne rumeno razgara Veče» («*illic sera rubens accendit lumina Vesper*», 251). Živopisne mitološke personifikacije svetla nisu tek ornamenti, već i tendenciozan odgovor Lukrecijevom tekstu[5]:

> *at nox obruit ingenti caligine terras,*
> *at ubi de longo cursu sol ultima caeli*
> *impulit atque suos efflavit languidus ignis*
> *concussos itere et labe factos aere multo,*
> *aut quia sub terras cursum convertere cogit*
> *vis eadem, supra quae terras pertulit orbem.*
> *Tempore item certo roseam Matuta per oras*
> *aetheris auroram differt et lumina pandit,*
> *aut quia sol idem, sub terras ille revertens*
> *anticipat caelum radiis accendere temptans,*
> *aut quia conveniunt ignes...*
> (Lucr. V. 650–660)

Lukrecije ne samo da demitologizuje stvarnost, on impicitno ukazuje i na racionalističko tumačenje etiologije mitova o svetlosti – zora smrtnicima deluje poput svetiljke, a sunce na svom nebeskom putu uistinu podseća na vozara u ognjenim kočijama. Vergilije pak insistiranjem da se mitološke figure percepiraju i *ad litteram*, kao kakvi izaslanici najviših božanstava, samo ponovo podvlači svoju veru u proviđenje.

Vrlo upečatljiv primer postupka remitologizacije susrećemo i pri kraju I knjige *Georgika* (I. 466–490). Pesnik nabraja podugačak niz zloslutnih znamenja i prirodnih katastrofa koje su, navodno, usledile neposredno po Cezarovoj pogibiji, tumačeći ih kao nedvosmislene izraze božjeg gneva i crne vesnike novog talasa građanskih ratova. Nije teško pretpostaviti da se istim fenomenima bavio i Lukrecije (posebno u VI pevanju *De rerum natura*), nastojeći da ih u potpunosti demitologizuje i naučno rasvetli:

1) pomračenje Sunca (V. 751–770)
2) erupcije vulkana (VI. 639–702)
3) zemljotresi (VI. 535–607)
4) poplave (I. 280–294)
5) komete (II. 203–209)

Lukrecije, naravno, uzrok za pomračenje vidi u fizičkim preprekama između Zemlje i Sunca – to može biti Mesec koji direktno zaklanja svetlost, ili kakvo drugo nebesko telo «promičuć nevidno»[6]. Erupcije vulkana se porede sa posve prirodnim procesima upala i povišenom temperaturom u ljudskom organizmu. Pojava zemljotresa opravdana je postojanjem podzemnog reljefa vrlo sličnog onome koji nas okružuje – podzemnim rekama, jezerima, pećinama i stenama koje često mogu biti trošne i sklone odronima, te potresima osetnim i na površini Zemlje. Poplave su objašnjene pojačanim

[5] W. Y., *The Roman Poets of the Augustan Age, Virgil*, 246.
[6] Lukrecije, *O prirodi stvari*, prevela: Anica Savić-Rebac, Beograd 1951.

količinama padavina ili otapanjem snežnih masa sa planina i uzvišenja. Strmoglavo kretanje kometa rasvetljeno je tendencijom nebeskih tela da «po sebi svagda streme naniže kroz prazan prostor»[7].

Vergilije u narečenom kontekstu oživljava i pojave koje je Lukrecije izričito proglasio pesničkim ili pučkim izmišljotinama:

1) bunari/ kamenje koje krvari (I. 884)
2) gromovi iz vedra neba (VI. 247)
3) aveti, pri čemu doslovno pozajmljuje čitavu frazu od svog prethodnika:

etsi praeterea tamen esse Acherusia templa
Ennius aeternis exponit versibus edens,
quo neque permaneant animae neque corpora nostra
sed quaedam ***simulacra modis pallentia miris****.*
(Lucr. I. 120–123)

vox quoque per lucos vulgo exaudita silentis
ingens, et ***simulacra modis pallentia miris***
visa sub obscurum noctis...
(Ge. I. 476–478)

Najinteresantniji za razumevanje postupka remitologizacije čini se odlomak sa opisima vulkanske erupcije:

quotiens Cyclopum effervere in agros
vidimus undantem ruptis fornacibus Aetnam,
flammarumque globos liquefactaque volvere saxa!
(Ge. I. 471–473)

Lukrecije o erupciji Etne govori u dva navrata – I. 722–725 i VI. 680–693. Prvi odeljak pripada svojevrsnom omažu filozofu Empedoklu, a vulkan je tendenciozno personifikovan tako da asocira na mit o Tifeju[8], te na Prometejevo proročanstvo iz Eshilove tragedije[9]:

---

[7] Ibid.

[8] Sin Tartara i Geje, najmlađi i najsnažniji gigant sa stotinu zmijskih glava. U svojoj sili i obesti pretio je bogovima da će srušiti nebo i svrgnuti ih sa vlasti. Zevs ga je sažegao munjom, pretvorio mu snagu u prah i pepeo, a zatim ga zatočio planinom Etnom. Zato, po legendi, iz Etne kuljaju dim i oganj: to i dalje besni sapeti Tifon.

[9] Eshil, *Okovani Prometej*, preveli Koloman Rac i Nikola Majnarić, Beograd 1988, 18:
Sad leži ondje blizu tijesna morskoga,
a tiskom tišti njega Etne gore dno,
a navrh vrha sjedi, gvožđe kuje bog
Hefesto; tu će jednom vatre potoci
provalit, gladnim ždrijelom ravna polja će
tad Sicilije krasne, rodne proždirat
bujicom žarkom strašne bure ognjene.
Da, takvim jedom Tifej će uskipjet sav!

hic Aetnaea minantur
murmura flammarum rursum se colligere iras,
faucibus eruptos iterum vis ut vomat ignis
ad caelumque ferat flammae fulgura rursum.
(Lucr. I. 722–725)

Podvučeni delovi teksta usmeravaju pažljivijeg čitaoca da erupciju vulkana doživi kao pretnju i napad upućen prvenstveno nebu (*«minantur... ut vomat ignis ad caelum»*), a izbor i ponavljanje priloga (*«rursum... iterum... rursum»*) sugerišu da se takav atak u prošlosti već zbio. Nije, dakle, neobično što se pred našim očima Etna živo transformiše u gigantskog Tifeja i što stičemo utisak da se svakog trenutka može obistiniti Prometejevo zloslutno proročanstvo. Ovakve i slične aluzije nisu retkost – Epikur se (baš kao ovde posredno Empedokle) u *De rerum natura* često dovodi u vezu sa mitskim divovima[10]. Međutim, dok su giganti u antici obično nosili negativna simbolična značenja poput rušilačkih sila prirode, varvarstva[11] ili oholosti, Lukrecije ih kroz svoje suptilne mitološke aluzije slika kao heroje i plemenite buntovnike. Epikur nas podseća na Prometeja ili Tifeja koji se neustrašivo ustremio na Olimp i religiju.

Drugi opis Etne pak, sasvim suvo i bez simboličke dimenzije, racionalizuje legende o kiklopima. Pesnik koristi jasan aluzivni marker u sprovođenju postupka demitologizacije:

Nunc tamen illa modis quibus inritata repente
flamma foras vastis Aetnae fornacibus efflet,
expediam. primum totius subcava montis
est natura, fere silicum suffulta cavernis.
(Lucr. VI. 680–683)

Pokušava da nam kaže da živi vulkan uistinu može zaličiti smrtnicima na pećnicu u kovačkoj radionici, pa stoga nije neobično da su takvoj slici svojevremeno pridodati i izmišljeni jednooki kovači.

Vergilije, po svemu sudeći, kombinuje oba Lukrecijeva odeljka. Fraze *«Cyclopum agros»* i *«fornacibus»* ponovo pretvaraju običan vulkan u kovačke peći kiklopa, a njegova erupcija sluti rušilaštvo i haos iz mita o Tifeju (kao da se obistinilo Prometejevo proročanstvo). Uz to, gigant u *Georgikama* gubi svoj viteški sjaj iz *De rerum natura* i nanovo postaje simbol destrukcije[12], ovoga puta i nesreće građanskog rata.

[10] Epikur napada nebo (Lucr. I. 62–79) ili poređenje Epikurovog pohoda na religiju sa pohodom giganata na Olimp (Lucr. V. 113–121).

[11] Primera radi, scene Gigantomahije u grčkom vaznom slikarstvu obično simbolično odslikavaju borbe Helena i varvara.

[12] Tifej se u *Georgikama* i eksplicitno pominje u negativnom kontekstu: nabrajajući povoljne i nepovoljne dane u mesecu, Vergilije pominje peti kao rođendan *«giganta groznog Tifeja»*, te stoga izrazito baksuzan za obavljanje bilo kakvog posla (Ge. I. 277–279).

Realegorizacija

Svi mitovi kojih smo se do sada dotakli imali su veze sa elementarnim prirodnim fenomenima, pa su u *De rerum natura* bili predmet sasvim očekivane demitologizacije kroz pružanje čvrstih i naučno zasnovanih argumenata. Postoje, međutim, i oni koje Lukrecije uopšte ne uzima ozbiljno u obzir – mitove o nadnaravnim metamorfozama i hibridnim bićima pesnik beskompromisno odbacuje kao besmislice. Kroz spev se provlači jasna ideja da se biljne i životinjske vrste na zemlji, sa svim svojim osobenostima, nisu znatnije menjale od postanka sveta:

omnia quando
paulatim crescunt, ut par est semine certo
crescentes genus servant.
(Lucr. I. 188–190)

quo genere in primis vis est violenta leonum,
pectora qui fremitu rumpunt plerumque gementes
nec capere irarum fluctus in pectore possunt;
ad ventosa magis cervorum frigida mens est
et gelidas citius per viscera concitat auras,
quae tremulum faciunt membris existere motum.
ad natura boum placido magis aere vivit,
nec nimis irae fax umquam subdita percit
fumida, suffundens caecae caliginis umbram,
nec gelidis torpet telis perfixa pavoris,
interutrasque sitast cervos saevosque leones.
(Lucr. III. 296–306)

nihil tamen est signi mixtas potuisse creari
inter se pecudes compactaque membra animantum,
propterea quia quae de terris nunc quoque abundant
herbarum genera ac fruges arbustaque laeta
non tamen inter se possunt comlexa creari,
sed res quaeque suo ritu procedit, et omnes
foedere naturae certo discrimina servant.
(Lucr. V. 918–924)

Hibridna bića poput kentaura ili himere nikako ne mogu postojati – ljudi i konji se do te mere fiziološki razlikuju da bi njihova kombinacija bila sasvim neizvodljiva. Kada bi svi atomi bili kadri da se, bez obzira na svojstva, međusobno spajaju, pojedine vrste bi se javljale u nezamislivim bojama – gavranovi bi bili beli, a labudovi crni:

Praeterea quoniam non certis certa figuris
est natura coloris et omnia principiorum
formamenta queunt in quovis esse nitore,
cur ea quae constant ex illis non pariter sunt
omne genus perfusa coloribus in genere omni?
conveniebant enim corvos quoque saepe volantis
ex albis album pinnis iactare colorem,

et nigros fieri nigro de semine cycnos
aut alio quovis uno variove colore.
(Lucr. II. 817–825)

Lukrecije, dakle, u potpunosti obesmišljava mitove o hibridnim bićima i metamorfozama, ignorišući pritom tradicionalno shvatanje da bi se oni mogli tumačiti na alegorijskom nivou. Vergilije pak kroz *Georgike* u više navrata koristi takve mitove upravo ističući njihovu duboku alegoričnost.

Baš kao što u III knjizi speva, u poglavlju o kugi, Vergilije tendenciozno humanizuje životinje, zamagljujući tako strogo ucrtana razmeđa ljudskog i životinjskog sveta, tako se u centralnom delu iste knjige odvija posve antipodan proces sa identičnim efektom. Otvoreno izazivajući Lukrecijevu postavku o svemoći razuma, *Georgike* pevaju o razornom dejstvu strasti – *amor* je neumoljiva sila koja animalizuje smrtnike, pa čak i bogove. Prožimanje sfera ljudi i životinja ovde je dodatno naglašeno pozivanjem na mitove o čudesnim metamorfozama. Oslanjajući se na tradiciju po kojoj se čuvena Kirkina transformacija Odisejevih saputnika u svinje posmatra kao brutalno odslikavanje banalne i isključivo karnalne muške želje, Vergilije aludira na mitove o Saturnu i Filiri[13], odnosno Iji i obadu[14], a sve u kontekstu koji ih povezuje upravo sa idejom o dehumanizujućoj moći strasti. Saturnov preobražaj u konja navodi se naizgled prirodno, u okviru spiska sjajnih mitskih ždrebaca:

talis et ipse iubam cervice effundit equina
coniugis adventu pernix Saturnus, et altum
Pelion hinnitu fugiens implevit acuto.
(Ge. III. 92–94)

Humoreskna minijatura boga koji u četvoronožnom obličju izmiče gnevu ljubomorne supruge ciljano podseća čitaoce na odeljak gde se o nesavladivoj snazi libida govori u daleko ozbiljnijem tonu – na epizodu strašću zaslepljenog Leandra[15] i njegovom poređenju sa razjarenim pastuvom[16]:

quid iuvenis, magnum cui versat in ossibus ignem

[13] Filira je kćer Okeana i Tetide, a majka kentaura Hirona. Zaljubljeni Saturn se, prema jednoj verziji, sjedinio sa njom u vidu pastuva, pa je njihov porod stoga imao ljudski trup i noge konja. Drugi pripovedaju da se bog sa Filirom sjedinio na jednom malenom ostrvu, ali ih je tu iznenadila Reja. U strahu od supruge, Saturn se preobrazio u dugogrivog pastuva. Filira je umakla u Tesaliju, gde je nešto kasnije rodila Hirona.

[14] Ija je legendarna argivska princeza i ljubavnica Zevsova. Bog ju je preobrazio u belu kravu kako bi je zaštitio od ljubomorne supruge. Hera je svejedno prozrela Zevsovo lukavstvo i zatražila od njega kravu na poklon. Ovaj joj je, iz osećaja krivice zbog nevere, ispunio tu želju, a Hera je životinju iz predostrožnosti poverila na čuvanje stookom divu Argu. Kada je, po Zevsovom nalogu, Hermes usmrtio Ijinog zastrašujućeg čuvara, Hera je na nju poslala ljutog obada da joj siše krv i goni je iz mesta u mesto. Pošto je obišla čitav svet, sasvim pomućenog uma, Ija je konačno našla utočište u Egiptu, gde joj je Zevs vratio nekadašnje obličje.

[15] Mladić iz grada Abida na Helespontu koji se zaljubio u Hero, sveštenicu boginje Afrodite, iz grada Sesta na suprotnoj obali mora. Uprkos preprekama i opasnostima, svake je noći preplivavao Helespont da bi se našao u zagrljaju voljene. Ona je palila svetlo na svojoj kuli kao dogovoreni putokaz draganu. Jedne noći vetar je ugasio svetlost, a more sutradan nasukalo Leandrovo beživotno telo. Neutešna Hero se sa kule bacila u ponor.

[16] Pastuv, kao nosilac najsnažnijeg i najbrutalnijeg libida, igra u *Georgikama* ulogu univerzalnog simbola pogubnog dejstva nekontrolisanog seksualnog nagona na životinje, ali i na ljude.

durus amor? nempe abruptis turbata procellis
nocte natat caeca serus freta; quem super ingens
porta tonat caeli, et scopulis inlisa reclamant
aequora; nec miseri possunt revocare parentes,
nec moritura super crudeli funere virgo.
(Ge. III. 258–263)

Činjenica da nas na konkretan mit upućuje tek fusnota[17], Leandru pripisuje paradigmatičnu ulogu – on simbolično predstavlja sve mlade muškarce i samo je karika u nizu životinjskih vrsta koje na isti način podležu telesnoj želji (*«in furias ignemque ruunt: amor omnibus idem.»*, Ge. III. 145). Lukrecijeva misao o superiornosti ljudi jasno se demantuje – libido poseduje snagu da raščoveči smrtnike, pa i bogove.

Aluzija na mit o Iji na vrlo sličan način povezuje karnalnu strast sa gubitkom ljudskog identiteta. Preobražaj se u ovom slučaju intenzivira i odvija u dva sloja – ona ne gubi samo obličje žene, već i zdrav razum:

est lucos Silari circa ilicibusque virentem
plurimus Alburnum volitans, cui nomen asilo
Romanum est, oestrum Grai vertere vocantes,
asper, acerba sonans, quo tota exterrita silvis
diffugiunt armenta, furit mugitibus aether
concussus silvaeque et sicci ripa Tanagri.
hoc quondam monstro horribilis exercuit iras
Inachiae Iuno pestem meditata iuvencae.
(Ge. III. 146–153)

Vergilije ovde postiže suptilnu alegorijsku poentu jezičkom igrom na dva nivoa – baš kao što naizgled naivni i duhoviti prizor Saturna preobraženog u konja priziva u sećanje čitalaca Leandrovu ljubavnu pomamu, tako nas i priča o obadu vraća na tematiku bespoštednog dejstva strasti na ljude i životinje. Pesnik pravi namerne autocitate: *«furit mugitibus aether»* (Ge. III. 150) asocira na *«furias»* (III. 244) i *«furor»* (III. 266). Potom se i *amor* i napad obada povezuju sa toplijim vremenom i višim temperaturama – *«nam mediis fervoribus acrior instat»* (III. 154) ≈ *«vere magis, quia vere calor redit ossibus»* (III. 272), oboje teraju žrtve u raspomamljeni beg – *«quo tota exterrita silvis diffugiunt armenta»* (III. 149–150) ≈ *«saxa per et scopulos et depressas convallis diffugiunt»* (III. 276–277) i predstavljaju opasnosti od kojih pastir valja da zaštiti stado – *«arcebis gravido pecori»* (III. 155) ≈ *«Venerem et caeci stimulos avertere amoris»* (III. 210).

Drugi nivo jezičke igre podrazumeva, za osnovnu temu teze još zanimljiviju, komunikaciju oba razmatrana odeljka sa tekstom *De rerum natura*. I u jednom i u drugom slučaju Vergilije suprotstavlja mitološke aluzije frazama koje njegov prethodnik ispisuje u okviru antimitoloških polemika. Da se podsetimo: neposredno pre pomena Saturna preobraženog u pastuva, pesnik se služi izrazom *«quorum Grai meminere poetae»* (III. 90), za koji smo već konstatovali da gotovo doslovno preslikava Lukrecijevo *«ut veteres*

[17] Ime se ne pominje eksplicitno, ali je jasno o kome je reč, a u samom tekstu *Georgika* postoji i docnije pridodata fusnota sa objašnjenjem.

Graium cecinere poetae» (V. 405) iz odlomka gde se demitologizuje predanje o Faetonu. Na vrlo sličan način, obad je u priči o Iji opisan kao *«asper, acerba sonans»* (III. 149), što neodoljivo podseća na Lukrecijev ironični osvrt na mit o Heraklovim podvizima iz uvoda V knjige *De rerum natura*, gde je hesperidski zmaj skiciran rečima *«asper, acerba tuens»* (V. 33)[18].

Pomenuti intertekstualni dijalog svedoči u prilog teoriji da Vergilije tendenciozno oživljava upravo tip mitova koje je Lukrecije svojevremeno obesmislio ili odbacio. I ne samo da ugaslim mitološkim iskrama vraća nekadašnji plam – pesnik im kroz pridavanje alegorijske dimenzije na izvestan način daruje besmrtnost: predanja o Saturnu i Iji će čitaocima bilo koje epohe biti vanvremeni simbolični podsetnici da *amor* sa lakoćom može probuditi sapetu zver u svakome.

Izvori i literatura:

Izvori u originalu i srpskom prevodu:

T. Lucreti Cari, *De rerum natura*, recensuit, emendavit, supplevit Hermannus Diels, Berolini, 1923.

Vergil, *Georgics*, edited by Richard F. Thomas, Cambridge, 1998.

Eshil, *Okovani Prometej*, preveli Koloman Rac i Nikola Majnarić, Beograd, 1988.

Lukrecije, *O prirodi stvari*, prevela: Anica Savić-Rebac, Beograd, 1951.

Literatura:

Srejović Dragoslav, Cermanović Aleksandra, *Rečnik grčke i rimske mitologije,* Beograd, 1992.

Farrell Joseph, *Vergil's Georgics and the Traditions of Ancient Epic: The Art of Allusion in Literary History*, New York – Oxford, 1991.

Gale Monica, Virgil on the Nature of Things – Influence, Allusion, Intertextuality, *www. assets. cambridge. org.*

Sellar W. Y., *The Roman Poets of the Augustan Age, Virgil,* Oxford, 1883.

[18] Monica Gale, Virgil on the Nature of Things – Influence, Allusion, Intertextuality, *www. assets. cambridge. org.*

MILICA KISIĆ

DEATH AND RESURRECTION OF THE MYTH: VIRGIL'S READING OF LUCRETIUS

Summary

Virgil's didactic poem *Georgike* was written, among other things, as a kind of an intertextual dialogue with works of the poet's predecessors and the established masters of this subgenre - Hesiod, Arat, and Lucretius above all. The paper was specifically focused on the controversy between Virgil and Lucretius on clarifying the everyday's natural phenomena by engaging traditional mythological matrix: like writing the verses on the palimpsest, Virgil adds a new layer of meaning over already "given" Lucretius's text, using fully expected methods of the intertextual "duel", demythologization and dealegorization, thus reviving the myth which was tendentiously demystified and removed by his model.

Keywords: De Rerum Natura, Georgike, intertextual duels, demythologization, dealegorization.

UDC 28(439)“11“

Boris Stojkovski
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History
stbs@ptt.rs

Original scientific paper
received: 11th April 2011
accepted: 1st October 2011

ABŪ HĀMID IN HUNGARY[1]

Abstract: The article deals with three years of Arab traveler’s, Abū Hāmid al-Ġarnāṭī’s, life in Hungary. This famous Arab traveler had spent three years between 1150 and 1153 living in medieval kingdom of Hungary. His most important information is on Muslims who lived in Hungary, especially around Pest and for us the most interesting data is that they had lived in Srem. He provides pieces of information on their origin, life, religious deeds, etc. Abū Hāmid is also valuable source on Hungaro-Byzantine relations and war in 1150’s. He gives very specific perceptions on life in Hungary, being an awkward, but nevertheless attention-grabbing source for economic history and everyday life in medieval Hungary.

Keywords: Abū Hāmid, Hungary, Arab traveler, medieval history

Historical* science is already well met with Abū Hāmid, the Arab traveler from the mid-12th century. There are several edition of his work. The first serious one is the one published in Spanish. Editor and translator of that edition is Cesár E. Dubler, and the title is *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiaticas*.[2] The next edition is Soviet. Two Soviet scientists Bolyshakov and Mongayt had translated Abū

[1] The work represents more detailed version of the paper which was under the title *Abu Hamid’s travel through Hungary* presented on the *Writing Central Eastern Europe* international conference, held under the patronage of Boguslaw Sonik, Deputy to the European Parliament, in Krakow, at the Jagellonian University and its Institute of history, in Collegium Novum, 11-12. June 2010. Unfortunately, the organizers had never contacted the participants regarding the proceedings of this congress, so we had decided to research deeper into this topic and to present the result in a new, more detailed article.

* The paper is a result of researches in two scientific projects. One, *Војвођански простор у контексту европске историје* (Area of Vojvodina in the European History Context) financed by the Ministry of science of the Republic of Serbia under number 177002. And the second one is financed by Secretary of Science and Technological Development of the Provincial Government of Vojvodina, *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски процеси и догађајиI (*Medieval Settlements in Vojvodina. Historical Events and Processes) number 114-451-2216/2011.

[2] *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiáticas.* Textó árabe, traducción e interpretación por Cesár E. Dubler, Madrid, 1953 (=Dubler)

Hāmid's travel through Central and Eastern Europe and in 1971 published it in Moscow.[3] Some fifteen years later in Hungary itself one edition of this work is published. Basically, it is the translation from Russian into Hungarian with some new data in notes and bibliography.[4] These are full translations of his work. It is worth mentioning that only Dubler's edition has an Arabic text too. That edition is the best and will be most used also in this work.

Some partial information on Abū Hāmid's travel through medieval Hungary was published in German by prominent Czech (in that time Czechoslovakian) Ivan Hrbek.[5] As this paper is presented in Poland it is important to stress a work of one of the greatest Polish orientalist Tadeusz Lewicki about Muslims in Hungary in the light of Abū Hāmid's work.[6] Since the work of this Arab traveler is very important for the history of modern Serbia, especially Srem, the interest in Abū Hāmid's notes were and still are present in Serbian historiography. The first one who has critically observed the data provided by Abū Hāmid is eminent Serbian and one of the greatest medieval historians in modern Serbia and of course ex-Yugoslavia academician professor Jovanka Kalić. She wrote an article on Abū Hāmid's information about Southern Hungary in the half of the 12th century.[7] In modern times Boris Stojkovski has again turned the spot on this Arab traveler as an important source for the history of Southern Hungary, the Hungary's relations with Byzantium, and above all, a source on Muslims in medieval Realm of Saint Stephen.[8]

So, what is than the interest in again studying Abū Hāmid? His work is for sure full of interesting data and provides a lot of information about Hungary in the mid-12th century. He is also the most important source in medieval Hungary's Muslim population, its origin, position in Hungarian society, etc. Some data in the earlier editions and comments on his work, as well as in the literature, are somewhat inaccurate or just insufficient. For that reason I have decided to analyze once more information given to us by this Arab source, and compile his observations on Hungary in the mid-12th century.

At the beginning Abū Hāmid should be presented with his short biography. His complete name is Abū ʿAbd Allāh Abū Hāmid Muhammad bin ʿAbd ar-Rahīm bin Sulaymān bin ar-Rabīʿ al-Māzinī, al-Qaysī, al-Andalusī, al-Ġarnāṭī, al-Uqlīšī ibn Tamīm al-Qayrawānī. In historiography he is better known as Abū Hāmid, Abū Hāmid al-Ġarnāṭī, or Abū Hāmid al-Andalusī. He was born in Granada (from which he derives the *nisba* al-

---

[3] *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.*). Публикация О.Г.Большакова и А.Л.Монгайта. Москва, 1971 (=*Путешествие*)

[4] *Abu-Hámid al-Garnáti utazása kelet-és közep-Európában 1131-1153,* közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt, Budapest, 1985 (=*Abu-Hámid*).

[5] Ivan Hrbek, *Ein arabischer Bericht über Ungarn*, Acta Orientalia. A Magyar tudományos akadémia orientalisztikai közleményei, V/3, Budapest, 1955, 206-230.

[6] Tadeusz Lewicki, *Węgry i muzułmanie węgierscy w świetle relacji podróżnika arabskiego Abū Hāmid al-Andalusīego*, Rocznik Orientalisticzny, XIII, Warszawa, 1938, 106-122.

[7] Јованка Калић, *Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице српске, 4, Нови Сад, 1971, 25-36.

[8] Борис Стојковски, *Подручје данашње Војводине у огледалу једног средњовековног арапског извора*, Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова, Нови Сад, 2009, 27-28; id. *Правни положај муслимана у средњовековној Угарској*, Зборник Правног факултета у Новом Саду XLIV/1, Нови Сад, 2010, 175-176 (=Б. Стојковски, *Правни положај)*.

Ġarnāṭī), in Andalusia (that is why he is often called Abū Hāmid al-Andalusī). The year of his birth is 473 A. H. or 1080-81 A. D. He had maybe lived for some time in the city of Uclés, from which he probably derived the *nisba* al-Uqlīšī. Already in the year 500 A.H, i. e. In 1106-07 he left the Iberian peninsula and never returned back to his native country. For some time he had lived in Morocco, Northern Africa, and in 511. A. H. which is around 1117-1118 A. D. he went to Alexandria where he had studied Islamic science. In Egypt he had met a very prominent scholar, grand vizir Yahyā b. Hubayr. To this man he dedicated his work *Al-mu'rib 'an ba'd 'ayā'ib al-Maġrib.* The work is later changed by the author itself. This is his second work, the first one, *Tufhat,* will not be considered this time, since the second one is more important to us and to this presentation. During the third decade of 12th, or second decade of the sixth century after Hijra, he lived in Saxin on Volga, in the country of the Bulgarians. In the year 545 (1150-51 A. D) he had went to Hungary, where he stayed for the next three years. He also visited Mecca, Persia, and left to modern Iraq. He lived in Baghdad, Aleppo, Mosul, and died in the year 565 A. H. i. e. 1169-1170 A. D.[9]

The mentioned three years in Hungary are the ones that occupy us. The country of Hungary Abū Hāmid calls انقوريةٌ (Unqūriyya) and the inhabitants باشغرد (Bāšġird). That name was used earlier by the Arab writers during the middle ages to signify Hungarians mixing them with Bashkir population in Asia. Probably it has some connection with their old homeland, *Magna Hungaria*.[10] At the first paragraph dedicated to Hungary, our Arab traveler mentions that there are 78 cities, each and every one with a lot of forests, villages, gardens.[11] In his other writing *Tufhat al-albāb*, in its Copenhagen version, Abū Hāmid mentions 70 cities in Hungary. Tadeusz Lewicki's opinion was that these 78 cities are the capitals of the counties. But, Otto from Freising also wrote about 70 counties, and it is more likely that in the original work the number was also 70.[12] Speaking of Otto from Freising, in his work on Freidrich Barbarossa this German chronicler mentioned that in Hungary there are no cities, and that the objects of inhabitation in mid-12th century in Hungary are miserable. From his and German point of view, he was problably right, but in the eyes of a Muslim traveller it was vice versa. That is why Abū Hāmid is an interesting source.[13] But an interesting thing is that Hungary is depicted in England in later middle ages also as a rich and glorious country. Medieval chronicles and ballads, as for example *The Squire of Low Degree,* refer with awe and wonder to the powerful *King of Hungary* and to that land of promise, flowing with milk and honey, the Hungarian realm.[14]

Next observations of Abū Hāmid are dedicated to Muslims in Hungary. In the words of Nora Berend the history of Muslims in Hungary and their settlements is full of

[9] Dubler, 123-131; J. Калић, op. cit, 25-26; *Abu-Hámid*, 11-16.
[10] Dubler, 26-27, 64-65; *Abu-Hámid*, 135-136.
[11] Dubler, 26-27, 64-65.
[12] *Abu-Hámid*, 139 cf. footnote 129. for more bibliographical units on this dispute.
[13] Ottonis et Rahewini, *Gesta Friderici I Imp*, MGH, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Rec. G. Eaitz, Hannoverae et Lipsiae, 1912, 48-52; J. Калић, op. cit, 25-26.
[14] Gál, Stephen, *Hungary and the Anglo-Saxon World.* Budapest, 1947, an internet version of the book is used from the following address http://mek.oszk.hu/02000/02096 , book digitalized in 2006 and accessed on June 10th 2010.

uncertainties.[15] The time of their arrival and their origin is still a subject of dispute. There are opinions that the Hungarian Muslims arrived from Khazar Empire.[16] On the other hand, some scholars claim that their origin is Volga Bulgaria. That was the first thesis actually, brought out by Réthy László, the first author that all the way back in 1880 wrote about Muslims in medieval Hungary.[17] Also there is an opinion that these Muslims are actually of Turkestan origin, and that they had arrived from Byzantine Empire. Under the crown of Hungary they fell down when king Ladislas conquered Srem.[18] Also, there is a hypothesis that they came with Hungarians in the late 9th century, especially during the reign of prince Taksony, who died in 970. The chronicle from the reign of king Bela III, written by famous Anonymous (P. mester), provides information that these Muslims settled around Pest.[19]

Later on we shall discuss their legal position and place in society. Probably the most interesting data on the Hungary's Muslim population is about a man who became one of the king's closest allies. One, as the sources claim, *Sarrasin*, known under the name Mezső became palatine on the court of king Ladislas. We know that he got baptized later.[20]

The hero of this work Abū Hāmid says that in Hungary, during his visit, two groups of Muslims can be differed. The first ones are from Maghrib, and the second group is from Khwarezm. Maghribians openly practiced Islam and were most probably soldiers, while the Khwarezmians were near king's court, formally Christian, but in secret they remained faithful to the religion of Muhammad.[21] He also speaks of thousands of them, but according to some accounts the population of Muslims in Hungary was between two and 15000.[22] These Khwarezmian Muslims can be also a Kaliz population. This merchant population lived in Khazar Empire, and could hace come to Hungary from Khwarezm.[23] These people could be Χαλίζοι about which Byzantine historian Ioannes Cinnamos (John Cinnam) wrote about while discussing wars between Byzantium and Hungary at the time of Manuel I Comnenus. They lived in Srem, i. e. in nowadays northern Serbia. They were

---

[15] Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, Cambridge, 2001, 64.

[16] Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád királyok alatt*, I. kötet, Budapest, 1893; 166; Charles D'Eszlary, *Les Musulmans Hongrois du Moyen Age (VIIe-XIV s)*, Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes, 19, Tunisie, 1956, 376-378; Czeglédi Károly, *Az Árpád-kori mohamedánokró és neveikről*, Nyelvtudomáy értesítő 70, Budapest, 1970, 254-259.

[17] Réthy László, *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia*, Arad, 1880, 13, 16; György Székely, *Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe-XIIe siècles*, The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus, ed. Káldy-Nagy Gyula, Budapest, 1974, 53-74.

[18] Karácsonyi János, *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták*, Értekezések a történeti tudományok köréből, 23, Budapest, 1913, 484-498.

[19] *Anonymi Belae Regis notarii de Gestis Hungarorusm*, Scriptores rerum Hungaricum I, ed. Emericus Szentpétery, Budapest, 1937, 115-116; Jerney János, *A magyarországi izmaelitákról*, közreadja Czeglédy Károly, Budapest, 1971, 106-107.

[20] Ђура Харди, *Странци на положају палатина средњовековне Угарске,* Peti interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura" Zbornik radova, knjiga 2, Novi Sad, 2010, 917.

[21] Dubler, 65.

[22] N. Berend, op. cit, 67.

[23] N. Berend, op. cit, 66.

consisting troops that went in 1150 to help Hungarians against Byzantine army. They can even be shi'a Muslims as Cinnamos describes their religion as the same as the Persian religion.[24] This topic needs deeper investigation, as Persians can be, at Cinnamos' work also a name for Turks.[25] The emperor Manuel I Comnenus in his letter to Henry II Plantagenet in November 1176, describing the horrible Byzantine defeat at Miriocephalon, says that *Persians* defeated Byzantines.[26] So, it can be common name used here also for Mohammedans of Hungary. The origin of these Muslims of Srem is still a subject of discussion in science. In this place we shall not go into details, only we shall mention that there are opinions that Kalizes are Maghribians, and that Khwarezmians, who openly practice Islamic religion are similar to Petchenegues.[27]

Some other Muslims were also noticed by Abū Hāmid in Hungary. He speaks of the conflict between Hungary and the Empire during which the Hungarian king went deep to the Byzantine Balkan territory. Those captives are Turkmens (Turks) captured by king Geza II (Kazali in Abū Hāmid's version) in conflict with Byzantium. According to Byzantine sources Cinnamos and Niceta Choniates the vast number of prisoners was taken in Byzantine territory in 1151 during a conflict between Geza II and Manuel Comnenus.[28] One of these prisoners talked with Abū Hāmid. He said to him that they serve in Byzantine army for money. He had no idea that there are Muslims in Hungary, and Abū Hāmid told him that king allows them to practice Islam, and that Muslims live relatively freely in the kingdom of Hungary.[29] This last information is very interesting. Laws considering Muslims were very strict towards them since the age of kings Koloman and Ladislas. First laws were published in 1092, where to Muslims, is prohibited to, after being baptized, practice their old religion.[30] Koloman's laws were even more severe. Muslims were forced to eat pork, had to marry only Christians, etc.[31] The aim of this laws was the assimilation and conversion of the Muslims. There were several individual cases of baptism and conversion to Christianity. A wider process of conversion is also testified by the sources. This can be a reason for such lack of knowledge about their religion

[24] Czeglédi K, op. cit, 257-258; Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, Београд, 1971. (reprint 2007), 30-32, 86. (=ВИНЈ); cf. map at N. Berend, op. cit, 59.
[25] ВИНЈ, passim.
[26] A. A. Vasiliev, *Manuel Comnenus and Henry Plantagenet*, Byzantinische Zeitschrift, 29, Leipzig, 1930, 237-240; Donald M. Nicol, *Byzantium and England*, Balkan Studies, 193.
[27] J. Калић, op. cit, 33-34; I. Hrbek, op. cit, 216, 219-223.
[28] ВИНЈ, 39-44, 124-126; it is the only year between 1151. and 1155. when Hungarian king went deep to the Byzantine lands, cf. Јованка Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института, 12, Београд, 1970, 29, cf. footnote 38; *Abu-Hámid*, 141.
[29] Dubler, 31-32; 68-69.
[30] *Corpus Iuris Hungarici*, Budapest 1896, 52-53; Jerney J, нав. дело, 107-108; Karácsonyi J, op. cit, 484; English version: *The laws of the medieval kingdom of Hungary 1000-1301*, 29; Б. Стојковски, *Правни положај*, 173-174, Serbian translation with comments.
[31] About the laws of king Koloman cf. Závodsky L, op. cit, 83-84; articles taken from: *Corpus Iuris Hungarici*, 108-111; cf. also Jerney J, op. cit, 108-109; Karácsonyi J, op. cit, 484; English version can be found in *The laws of the medieval kingdom of Hungary 1000-1301*, 57. Serbian, on the other hand, alongside comments, bibliography and Latin original is published at Б. Стојковски, *Правни положај*, 174-175.

amongst Muslim population of medieval Hungary in the time that Abū Hāmid had visited them.[32]

The continuing passages of *Mu'rib* take us to another group of observations provided by Abū Hāmid. Those are the ones considering judicial position of Muslims in Hungary and their everyday life. When describing Muslims in Srem, Abū Hāmid says that he had to teach some of them to speak Arabic. They did not know of the Friday prayer (*juma*) but also if *hutba*, the preaching after the prayer. He quoted Prophet Muhammad's command on the Friday prayer *the hajj of the poor* he said. He also regulated some judicial things and some customs. As a devoted Muslim he forbade the Mohammedans of Hungary to drink wine, as *hazardness to the heart*. He allowed them to have slave concubines as well as four legitimate wives as it is according to their temper.[33] It is obvious that they did not know a lot about their faith. Abū Hāmid had taught them about law of inheritance amongst Muslims.[34] Muslims accepted this. There is no clear evidence that he interfered in the judicial process amongst Muslims, but it is well-known that he had good education in law.[35] We do not know, and we can only guess, that Muslim priests, similar to rabbis, were judges in the matters of people of their faith.[36]

The economy of Hungary is also in the centerfold of Abū Hāmid's attention. He even gives interesting remarks about prices in Hungary. The prices provided by this Arab traveler are of course given in dinars, the Arabian currency of the time. Twenty rams could be bought for a dinar, lambs and goats, thirty for one dinar, while 500 measures of honey were also valued a dinar. Abū Hāmid also had bought a slave girl. Her price was ten dinars, which he found very cheap. She was beautiful, her parents were alive. She was black haired, white skinned, gorgeous 15 year old girl.[37] We should not be astonished by his reaction on the slave girl's price. E. g. during the age of Ummayad dynasty in Arabian caliphate 600 dinars was the average price for a slave-girl that can sing, dance or has some other skills.[38] So for Abū Hāmid this price of only ten dinars for a girl is almost like he got her for free.

He gives some details on their life together. One day he brought some honey with wax and said to her to clean the honey and separate it from wax. Then he went out, talked to some people in front of the house, and when he returned to the house he saw that she had done her job excellently. They had a son together, but he died. Abū Hāmid then released the girl, gave her name Maryam, and she left. He was afraid to take her back to Saxin, because of other slave women, who were also mothers (*umm-al-walad*) which

[32] N. Berend, op. cit, 237; Б. Стојковски, *Правни положај*, 175.
[33] Dubler, 66-67, 69-70; Б. Стојковски, *Правни положај*, 175..
[34] Dubler, 67; *Abu-Hámid*,56; Б. Стојковски, *Правни положај*, 177.
[35] I. Hrbek, op. cit, 116.
[36] Rabbi was known also as *iudex Iudeorum* and judged in the matters of Hungarian Jews. There is no evidence that either Abū Hāmid or any other Muslim priest did this. N. Berend, op. cit, 94-95.
[37] Dubler, 67.
[38] Roberto S. Lopez, *East and West in the early Middle Ages: Economic Relations*, Relazioni: X congresso Internazionale di Scienze Storiche Roma 4-11 settembre 1955, Volume III, Storia del Medioevo, Firenze, 1955, 145.

Maryam wasn't, since her son had died. He was afraid how other women would treat the girl.[39]

Abū Hāmid al-Ġarnāṭī's work is an interesting source for mid-12th century Hungary. He is the most important source for researching Muslim population in Srem. Also, he puts a light on the war between Byzantine Empire and Hungary. As being from another cultural and civilization background his remarks on economy in medieval Hungary are also worth of attention. He was devoted Muslim, even when in Hungary he lived, or at least gave his best to do so, according to the customs of his native country, as well as, the canons of Muslim religion. We saw him teaching and preaching to the Muslims of Srem, giving them education in Islamic customs, sheri'ah law, and even basis of their religion. He was not too much interested in anybody except Muslims, but his data are very interesting, giving new live information on any part of the world to which he had paid his visits. He also belonged to a very different culture, and his data should and could be regarded to with special care, because it shows also a perception of Central Europe in the eyes of a member of 12th century Islamic society.

Sources and Bibliography:

Abu-Hámid al-Garnáti utazása kelet-és közep-Európában 1131-1153, közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt, Budapest, 1985.

Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiáticas. Textó árabe, traducción e interpretación por Cesár E. Dubler, Madrid, 1953.

Anonymi Belae Regis notarii de Gestis Hungarorusm, Scriptores rerum Hungaricum I, ed. Emericus Szentpétery, Budapest, 1937.

Bak, János M, *The laws of the medieval kingdom of Hungary 1000-1301*, Budapest, 1995.

Berend, Nora, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, Cambridge, 2001.

D'Eszlary, Charles, *Les Musulmans Hongrois du Moyen Age (VIIe-XIV s),* Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes, 19, Tunisie, 1956, 375-386.

Czeglédi, Károly, *Az Árpád-kori mohamedánokró és neveikről*, Nyelvtudomáy értesítő 70, Budapest, 1970.

Gál, Stephen, *Hungary and the Anglo-Saxon World*. Budapest, 1947, http://mek.oszk.hu/02000/02096 , accessed on June 10th 2010.

Харди, Ђура, *Страници на положају палатина средњовековне Угарске,* Peti interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura" Zbornik radova, knjiga 2, Novi Sad, 2010, 915-920.

Hrbek, Ivan, *Ein arabischer Bericht über Ungarn*, Acta Orientalia. A Magyar tudományos akadémia orientalisztikai közleményei, V/3, Budapest, 1955, 206-230.

Jerney, János, *A magyarországi izmaelitákról*, közreadja Czeglédy Károly, Budapest, 1971.

Калић, Јованка, *Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице српске, 4, Нови Сад, 1971, 25-36.

[39] Dubler, 67-68; *Путешествие*, 76. cf. footnote 124.

Калић, Јованка, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института, 12, Београд, 1970, 21-39.

Karácsonyi, János, *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták*, Értekezések a történeti tudományok köréből, 23, Budapest, 1913, 484-498.

Lewicki, Tadeusz, *Węgry i muzułmanie węgierscy w świetle relacji podróżnika arabskiego Abū Hāmid al-Andalusīego*, Rocznik Orientalisticzny, XIII, Warszawa, 1938, 106-122.

Lopez, Roberto S, *East and West in the early Middle Ages: Economic Relations*, Relazioni: X congresso Internazionale di Scienze Storiche Roma 4-11 settembre 1955, Volume III, Storia del Medioevo, Firenze, 1955, 113-165.

Nicol, Donald M, *Byzantium and England*, Balkan Studies, 15, 1974, 173-203.

Ottonis, et Rahewini, *Gesta Friderici I Imp*, MGH, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Rec. G. Eaitz, Hannoverae et Lipsiae, 1912.

Pauler, Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád királyok alatt*, I. kötet, Budapest, 1893.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.). Публикация О.Г.Большакова и А.Л.Монгайта. Москва, 1971.

Réthy, László, *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia*, Arad, 1880.

Стојковски, Борис, *Подручје данашње Војводине у огледалу једног средњовековног арапског извора*, Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова, Нови Сад, 2009, 27-34.

Стојковски, Борис, *Правни положај муслимана у средњовековној Угарској*, Зборник Правног факултета у Новом Саду XLIV/1, Нови Сад, 2010, 171-179.

Székely, György, *Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe-XIIe siècles*, The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus, ed. Káldy-Nagy Gyula, Budapest, 1974, 53-74.

Vasiliev, A., *Manuel Comnenus and Henry Plantagenet*, Byzantinische Zeitschrift, 29, Leipzig, 1930, 233-244.

Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, Београд, 1971. (reprint 2007).

БОРИС СТОЈКОВСКИ

АБУ ХАМИД У УГАРСКОЈ

Резиме

Абу Хамид ал-Гарнати је арапски путописац који је читаве три године, од 1150-1153, боравио и живео у Угарској. Његово путовање је веома вредан историјски извор за све земље које је посетио, а за нас има ванредно важан значај. Наиме, један део угарских муслимана које је он посетио живели су око Пеште, али је један прилично велики део био настањен на територији Срема.

Према Абу Хамиду, ови муслимани потичу делом из Магреба, а делом Хорезма. Упознаје и муслимане који су ратовали на страни Византије против Угарске. Његови подаци о јужноугарским мухамеданцима могу се упоредити са онима које даје Јован Кинам о чувеним Халисијама. Поред података о њиховом пореклу, он нас обавештава о њиховој слабој упућености у ислам, незнање арапског језика, као и непознавање молитве петком. Свему томе их он подучава, као и наследном праву и другим муслиманским обичајима и нормама.

Дело Абу Хамида је вишеструко важан извор. Даје податке о муслиманима у Срему у средњем веку, као и о угарско-византијским односима. Сем тога, има неколико опсервација о економији земље, а знамо и неке његове детаље из свакодневног живота. Абу Хамид даје податке о ценама неких производа, а доноси и анегдоте везане за његов живот са робињом коју је купио у Угарској. Даје и врло позитивне коментаре о градовима и развијености угарске државе у време краља Гезе II у чије време се и бавио у Угарској.

Подаци које даје Абу Хамид су специфични, али врло вредни. Његова сазнања и опажања у комбинацији са другим изворима дају много јаснију слику дешавања на тлу јужне Угарске у времену у коме је овде боравио. За неке детаље из живота сремских, и уопште угарских, муслимана, његово дело је једини извор, стога и највредније.

Кључне речи: Абу Хамид, Угарска, Арапски путописац, историја средњег века

UDC 651.552:811.163.41’37(497.11)“04/14“

Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbozanic@yubc.net

Оригинални научни рад
примљено: 15. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ОРОНИМИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ПОВЕЉАМА: ЊИХОВ ПОМЕН У ФУНКЦИЈИ ПОГРАНИЧНОГ ЕНТИТЕТА ПРОСТОРА*

Сажетак: Рељеф је један од најважнијих и најутицајнијих елемената природне средине. Сви облици Земљине површине, односно равнине и неравнине на њој, предодређују врсту и облике мећашења на неком простору. Планине, брда, брежуљци, врхови брда и планина, главе, гребени, литице, стене, хридине, стрмине, ртови, долине и пољане јављају се у функцији међника. Ороними су јасни, прецизни, лако уочљиви, непокретни, трајни међници који егзистирају под истим или сличним именом од средњег века до данашњих дана.

Кључне речи: средњи век, Србија, међник, ороним, рељеф, планина, брдо, брежуљак, врх, гребен, стена, рт, стрмина, глава, дел, дол, пољана.

Рељеф је један од најважнијих и најутицајнијих елемената природне средине.[1] Сви елементи природне средине међусобно су повезани и условљени. Природа неког простора представља оквир где људи живе и раде. Физичко-географске карактеристике природне средине утичу, између осталог, на начин живота становништва. Разликује се живот људи у брдско-планинским подручјима у односу на равничарске и питоме крајеве.

Од рељефа као најважнијег природног фактора у великој мери зависе клима, распоред биљног света, састав земљишта као и правац и брзина водених токова. Облици Земљине површине, односно равнине и неравнине на њој, предодређују врсту и облике мећашења на неком простору. Дакле, разграничење неког простора зависи пре свега од конфигурације земљишта.[2] Планине, брда,

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] О елементима природне средине погледати: Т. Ракићевић, *Општа физичка географија*, Београд 1985.

[2] *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 391–392 (Р. Михаљчић).

брежуљци, врхови брда и планина, главе, гребени, литице, стене, хридине, стрмине, ртови, долине и пољане јављају се у функцији међника прилога у српским средњовековним повељама. То су јасни, прецизни, лако уочљиви, непокретни, трајни међници који егзистирају под истим или сличним именом до данашњих дана.

Миодраг Ал. Пурковић је у својој студији ,,Одређивање међа" још давно истакао опште прихваћену чињеницу да се од најстаријих времена тежило ,,да се створи природна међа".[3] Међу најчешће међашке објекте Мирко Барјактаровић убраја, између осталог, брдо, врх, рт, планине, крш, стене и друго.[4] Када се анализирају диспозиције средњовековних повеља, у првом реду оне из прве половине XIV века које дају највише података за ову тему, лако се може констатовати да се најчешће као међници јављају ороними и хидроними.[5] Детаљно проучавајући међе у Светостефанској хрисовуљи, Синиша Мишић је констатовао да су дел, брдо и дол најчешћи ороними који се јављају у функцији међника.[6] Ороними се јављају као најчешћи међници и у Грачаничкој повељи[7], Дечанским хрисовуљама[8], Светоарханђеловској[9] и Раваничкој повељи.[10] Намера аутора овог текста није била да се попишу сви ороними који се јављају као међници у српским средњовековним повељама нити су анализиране све повеље. Приказани су само најкарактеристичнији примери који указују на њихов значај и улогу за историју међашења у средњем веку.

,,Планине" у средњем веку су сувати, високи планински пашњаци, који су се налазили на надморској висини већој од 1000 m.[11] Оне су у средњем веку, пре свега, биле предмет давања и омеђивања. Међутим, оне се често јављају и у функцији међника. Бележе се као погранични ентитет, у највећем броју случајева,

---

[3] Миодраг Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940), 65; Константин Јиречек међу најчешће међнике убраја ,,камење, стење и литице, долине и јендеке, појединa дрвета, групе дрвећа и шуме, изворе, потоке, локве, рибњаке или баруштине, путеве и раскршћа, мостови и газови, стара гробишта и гробне умке, цркве, градишта и таргове запустелих насеља", Константин Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1981, 161.

[4] Мирко Барјактаревић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952, 38–40.

[5] Синиша Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, додатак ИГ 1–2/ 1990–1992, (1992), 1–79; Снежана Божанић, *Хидрографски међници у српским средњовековним повељама: друштвена, религијска и митолошка функција*, Зборник радова Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад 2009, 43–64.

[6] О врстама међника у Светостефанској хрисовуљи погледати опширније у исцрпној расправи код: Синиша Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина: Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. октобра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 43–53.

[7] Радомир Ивановић, *Земљишни поседи Грачаничког властелинства*, ИЧ XI (1961), 253–264.

[8] Радомир Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, ИЧ IV 1952–1953 (1954), 173–226.

[9] Радомир Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена, историјско-географска истраживања*, ИЧ VII (1957), 345–359; Радомир Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена II, историјско-географска истраживања*, ИЧ VIII 1958 (1959), 209–253

[10] Гавро Шкриванић, *Раваничко властелинство*, историјско–географска истраживања, ИЧ XVI–XVII 1966–1967 (1970), 235–253.

[11] Опширније погледати рад: Милош Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 3–95.

села, групе села, засеока али и као међници других планина. При описивању међа неког села или засеока присуство планина као граничника сведочи, пре свега, о конфигурацији тла. Међе најчешће иду „у планину", „уз врх планине", „у врх планине" и „поврх планине". Планине и планински врхови заузимају посебно место у словенској и српској митологији.[12]

Према *Светостефанској хрисовуљи* међа села Сочанице ишла је „у Галич, у Лисац, у Брезову главу, у Јоакимово катуниште, над Козице у планину".[13] Планина Лисац бележи у међама села Копорићи, Граничани, Дабрхаве и Селчанице, те им је уједно била заједничка, додирна, тачка. Међна линија групе села Дежево, Сути и Бекова у Расу кретала се „у Сађавач пут под Куријачу" и „у Куријачу по брегу како је од раније међа код брега у Бучије", села Граничани „уз врх Копоритске планине" а Горажде у Будимљи „поврх Буковика" и „и с ону страну Буковика иза Чемерне пољане".[14] Планине Јагодна, Црни крш, Чемерно и Буковик помињу се у међама села Хмељнице и Рујишта у Зети. Њихова међна линија се кретала „у врх Јагодна" те „у Црни крш" потом „поврх Чемерна" отуда „у врх Буковика" и затим „поврх Буковика у студенац".[15] Бањском властелинству поклоњена је „планина Јеребиње и окрајци јој" а њене међе су ишле „у Камичак" те „под Беријe" и „у врх Курила".[16] У међама планина Баба, Гозбаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло као погранични ентитет помиње се планина Шекулар а Црним горама планина Липовица.[17]

Из *Дечанских хрисовуља* дознаје се да је међа села Коморане ишла „на планину" а села Велика „у планину Драгојла" и „планину Ржана".[18] Међа села Добра Река водила је „по гребену Требјачке планине" и „по гребену поред Досуђске

---

[12] *Српски митолошки речник*, приредили Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић, Београд 1998, 116–117 (П. Ж. Петровић).

[13] Љубомир Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 2; Ватрослав Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина*, из Старога Сарајa, изнесла на свијет Земаљска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890, 7–8; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа,* Призрен – Београд 1987, 316; Према убикацији топонима на терену, међник Лисац је данашња планина Лисац, Брезова глава је планина Брезовица а Козице су данашње планине Кознице, Снежана Божанић, *Реконструкција међа ибарског језгра светостефанског властелинства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина: Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. октобра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш – Косовска Митровица – Бањска 2007, Филозофски факултет у Косовској Митровици – Центар за црквене студије у Нишу, 55–72.

[14] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2–4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 7, 12–14; 16–17; *Задужбине Косова*, 316, 318.

[15] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 18–19; *Задужбине Косова*, 319. Јагодна је данашња планина Јагода, југоисточно од Хелмића, Чемерно је данашња планина Чемерно на албанској граници а Буковик је планина Буковић, на албанској граници. Погледати: *Sekcija Titograd* 2, (677–2) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

[16] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ,* 21; *Задужбине Косова*, 319. Камичак је планински врх Камлик, Беријe је планински врх Берим, а Курил је планински врх Курило, на Сувој планини.

[17] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5–6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ,* 21–23; *Задужбине Косова*, 319.

[18] Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, *ДХ* I (207–213), *ДХ* II (40), *ДХ* III (2002–2013); *Исто*, *ДХ* I (214–218), *ДХ* II (40–41), *ДХ* III (2029–2037); *Задужбине Косова*, 337.

планине" те „по гребену до планине грнчаревске у Липовицу и путем низ Липовицу".[19] При описивању међа села Сјерош бележи се да је међа ишла како река Лопачтица „извире из планине" и како Рибник „извире из планине".[20]

У *Светоарханђеловској хрисовуљи* при опису међа засеока Љубижње Скробишта помиње се „пут који води од Љубижње више Скробишта у планину" а отуда је међа ишла „више пута што се налази до планине" док се у међама села Машутишта бележе планина Грмовата и Болован с Висетицама.[21]

Врхови брда и планина су јасни и прецизни природни међници. Та места представљају станишта вила загоркиња и божанстава, према српској митологији. На њима виле ноћу, по месечини, певају и играју у колу. Према неким веровањима на „врховима брда небо се ослања на земљу".[22] Одатле се види цео свет, па се с њих може отићи на небо.

Према *Грачаничкој повељи* међа села Грачаница, Сушица и Селце кретала се „по брегу право на Оштри врх" а затим од Оштрог врха даље.[23]

Као погранични ентитети планине Јеребиње *на властелинству Св. Стефана у Бањској* јављају се планински врх Камлик, Берим и Курил.[24] На истоименом властелинству, као међник прве групе прилога дарованих од стране краља Милутина који су били лоцирани на левој обали Ибра забележен је Црни врх. Међа Ибарског језгра Светостефанског властелинства ишла је, између осталог, „поврх Кашља по брегу у Златни камен".[25] Кашаљ је предео на Рогозни а Златни камен је истоимени врх који и данас фигурира на терену. Заједничка међа групе села у Расу, Бековo, Полаз и Хропалица водила је од села Трнаве према планинском врху Близанац, који и данас постоји на терену под истим именом.[26] Међа села Хмељница и Рујишта, у Зети, ишла је „од Цемве где се зове у Утрж на врх" и „отуд у врх Буковика", те „поврх Буковика" и „отуда у врх Јагодна" затим „поврх Чемерна",

[19] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (245–253), *ДХ* II (45), *ДХ* III (2224–2240); *Задужбине Косова*, 338.
[20] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (–), *ДХ* II (48), *ДХ* III (1404–1417); *Задужбине Косова*, 339.
[21] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник ДСС XV (1862), 273, 278; *Задужбине Косова*, 347–348.
[22] *Српски митолошки речник*, 116–117 (П. Ж. Петровић). Врхови многих брда и планина „у Србији називају се Вилинско коло или Виље коло, јер се веровало да су на њима виле играле",; *Словенска митологија*, редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд 2001.
[23] Миливој Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД III (1928), 126; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²), 633 (I) *Задужбине Косова*, 323.
[24] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 21; *Задужбине Косова*, 319; За убикацију ових топонима погледати војногеографску карту: *Sekcija Kosovska Mitrovica* 2, (630–2) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984
[25] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 6–7; *Задужбине Косова*, 316; С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006, 98–100.
[26] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 14–15; *Задужбине Косова*, 318; Данас на терену постоји Горња и Доња Трнава, код Новог Пазара. За прецизну убикацију погледати: *Sekcija Sjenica* 4, (579–4) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

села Граничани уз „уз врх Копоритске планине, од врха планине падином до пута" а Горажде у Будимљи „поврх Буковика".[27]

У *Дечанским хрисовуљама* „Велики врх" се јавља као погранични ентитет села Коморане (Комарани) а „Планински врх" села Серош.[28]

У *Светоарханђеловској повељи* врх брда Цвилина, код Призрена, јавља се као погранични ентитет села Вишеград и Лесковац, док се „Пешчани врх" и „врх Ранетац" јављају као међаши манастирских планина. Гранична линија села Тмава кретала се „по венцу у Чрни врх" а Јеленца „по врху над Млаке".[29]

Према *Раваничкој повељи* међа села Прилепница водила је на „врх брда Драганца" а села Будрези „на врх Височице".[30]

У српским средњовековним повељама као међник села, групе села, забела и катуна јављају се главе планина и брда, тј. њихови врхови.[31]

Из *Светостефанске повеље* дознаје се да се међна линија села Селчанице кретала „уз брег у Чрноглављу главу" и „у Лисац, у Брезову главу", села Граничана „у Обрамовску главу, где се улива Чрнинов поток у Добруницу" а села Дежево, Сути и Бековo, у Расу, „од стене по коси у Велији главу, од Главе по коси ка Богдановцу" и „и поред потока у Медвеђу главу, од Главе низ поток".[32]

Према *Светоарханђеловској повељи* међна линија забела Крушчица протезала се „од Градишта у Кобиљу главу", те од „Кобиље главе у Милшина селишта" и „на Равну главу", села Вранић „од Добрих водица у Букову главу", села Тудорче на „Остру главу" и „у Кобиљу главу", катуна Голубовци „у Пешчану главу", а катуна Гунцати у „Облу главу".[33]

Према *Раваничкој повељи* атар села Будрези био је стрмовит. Његови доминантни ороними су планина Висока и „Радивојева глава" као један од врхова од којег се међа даље креће „низ брдо". Описивање међа села Чрниловац завршава се код „Мнинске главе". Међа села Војинци ишла је на „Летничју главу".[34]

Поводом спора око атара села Ливоче између хиландарског пирга Св. Василија и властелина Николе Гоисалића кнегиња Милица са синовима Стефаном и

---

[27] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2, 4–5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 7, 16–19; *Задужбине Косова*, 316, 318.

[28] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (207–213), *ДХ* II (40), *ДХ* III (2002–2013); *Исто*, *ДХ* I (–), *ДХ* II (48), *ДХ* III (1404–1417); *Задужбине Косова*, 337–339; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, 197–198.

[29] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 283, 300–301; *Задужбине Косова*, 348–349, 352; Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска повеља*, Београда 2003, 40–57.

[30] Врднички препис повеље, Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 60; Раванички препис, *Исто*, 118. Брдо Драганац се налази северозападно од Прилепнице. Планина Висока се налази јужно од села Доња и Горња Будрига.

[31] *Rječnik JAZU* III, obrađuje P. Budmani, Zagreb 1887–1891, 164–173; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ III, Београд 1965, 272–275.

[32] *Споменик* IV, 2–4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 7–8, 12–14; *Задужбине Косова*, 316. Према убикацији топонима Брезова глава је планина Брезовица, Лисац планина Лисац а Галич брдо Галич.

[33] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 276, 278, 292; *Задужбине Косова*, 347–348, 350–351.

[34] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 60–62; Раванички препис, *Исто*, 118–120; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Раваница 1381–1981, 91.

Вуком издала је повељу којом се детаљно утврђују његове међе. Као његови међници спомињу се Попова глава и Илијина глава.[35] На том простору и данас постоји истоимени врх.[36]

Гребен је горњи, окомити део издужене планине, односно планинског венца.[37] Бележи се у функцији пограничног ентитета српских средњовековних села и планина. Међе су водиле „по гребену", „право гребеном" а понекад се само бележи планински гребен као доминантан ороним.

Планински гребен Крст јавља се, у *Светостефанској хрисовуљи*, као међник села Крушева у Плаву.[38] У међама Крушева се помињу и планине Визитор, Бор, Крст и Ржана, што сведочи о надморској висини и конфигурацији овог терена.

У међама дечанског села Добра Река као погранични ентитет бележи се гребен. Његова међа је ишла „по гребену поред Досуђске планине" и „по гребену до планине грнчаревске у Липовицу".[39]

Међа села Радеча које је припадало властелинству Св. Арханђела у Призрену водила је „право гребеном како се камен ваља" а као његов погранични ентитет бележи се и „оштро камење", што је сведочанство о конфигурацији овог терена.[40]

Присуство стене као међника је директно сведочанство о географским приликама на одређеном терену.[41] Оне се најчешће бележе као међници села и забела. Када се јављају у функцији међаша, стене се најчешће пописују са именом: Пчелиња стена, Вранова стена, Велија стена, Крајња стена, Девичја стена. Називи неких стена упућују на њихову величину, положај или присуство неких животињских врста. Међа је обично водила „од стене" и „у стену".

Према *Светостефанској хрисовуљи* као граничник села Павље, два пута, се бележи стена. Његова међа је водила у „стену" и „од стене по брегу".[42] Ово село, удаљено 14 km од Новог Пазара, налазило се у котлини. Окружено је венцем

---

[35] Franc Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienne 1858 (репринт 2006³), 262–264, № CCXLVII (дат. 1389–1405); С. Новаковић, *Законски споменици*, 489–490, № IX (дат. 1394–1402); *Actes de l' Athos, Actes de Chilandar* II (ed. L. Petit et B. Korablev), Петроградь 1915, 548–550, № 71 (дат. 1389–1405); *Задужбине Косова*, 358 (дат. 1394–1402); Душан Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998), 74–75 (дат. 1394–1402). Оригинал (?) се налази у АХС под бр. 74, топографска сигнатура А 9/2.

[36] Атанасије Урошевић, *Топоними Косова*, СЕЗ 89 (1975), 55.

[37] *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ III, 601–602.

[38] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 17; *Задужбине Косова*, 319; Д. Боричић, *Плав и Гусиње*, Београд 1926, 28.

[39] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (245–253), *ДХ* II (45), *ДХ* III (2224–2240); *Задужбине Косова*, 338.

[40] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 281; С. Новаковић, *Законски споменици*, 689 (LXIX); *Задужбине Косова*, 348.

[41] Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1975, 715; Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik* II, Zagreb 1908–1922, 1371, за стену бележи да је то „*saxum, кри, камењак, хрид, хридина, хруст, клис, лит, литица. У неким случајевима означава и развалине, разбацано камење зидова*". Именица *saxum -i, n.* – на латинском језику означава камен, малу стену, хрид; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* XVI, Zagreb 1956–1958, 526.

[42] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 15; *Задужбине Косова*, 318; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956), 187–188.

сеоских брда: Рудине (1164), Дијелови, Окошанско брдо, Стране и Главица према Осаоници. Стена као погранични ентитет јавља се и у међама села Храстије.[43] Као погранични ентитет села Гошево, под Јелечем, наводи се „Пчелиња стена" која се налазила у близини потока Драгочај. У међама овог села помиње се „пут стрменички", што може да свеочи о стрмовитом терену у овом крају.[44]

Према *Светоарханђеловској хрисовуљи* међа села Кориша водила је „од реке у Велију стену" и „од стене у Дрвену цркву". Граница забела Крушчица протезала се „од Сврчка у Врању стену, и од Врање стене у Градиште" те „у Пчелињу стену", села Средска „у Пчелињу стену" а села на Средској по имену Село „по брегу у Крајњу стену" и „од стене у Лисине". Описивање међа села Тмава почиње и завршава се код „Девичје стене", као доминантног оронима овог прилога.[45]

У *Раваничкој повељи* помињу се Пчелиња и Вранова стена као погранични ентитети села Прилепница.[46]

Као међник српских средњовековних села јављају се хриди. Још је В. С. Караџић забележио израз: „Тер се међе низ високе хриди".[47]

У Плавско-Гусињској области Дечанском властелинству било је додељено село Коморане (Коморача)[48] у чијим међама се као погранични ентитет бележи „хрид", док се међа села Трепче са Досуђем завршавала код „хрида", у близини пута.[49]

„Хрид" се јавља као погранични ентитет светоарханђеловског села Бучије, које се простирало на надморској висини од 1000 m.[50]

Стрмине представљају стране брда и планина, њихове обронке. Јављају се приликом описивања међа да би се што конкретније и сликовитије описао неки терен у средњем веку. Оне директно сведоче о географској ситуацији на неком терену.[51]

Приликом описивања међама бањског села Јелићи бележи се да међа иде „стрмо у реку".[52] Иако се у даљем опису међа овог села не помињу планине и брда,

---

[43] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 20–21; *Задужбине Косова*, 319.

[44] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 16; *Задужбине Косова*, 318. Гошево је данас удаљено 9 km од Новог Пазара и лежи на десној страни реке Јошанице. Дели се на засеоке: Горње и Доње Гошево и Пољане.

[45] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 273, 276, 280, 283; *Задужбине Косова*, 347–348.

[46] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 60; Раваничкипрепис, *Исто*, 118.

[47] В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 806; Ј. Чолић, *Речник латинско–српско–хрватски*, Београд 1991, 448, именица *rupes, -is, f.* – стена, крш, гребен.

[48] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (207–213), *ДХ* II (40), *ДХ* III (2002–2013); *Задужбине Косова*, 337.

[49] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (318–223), *ДХ* II (41), *ДХ* III (2058–2068); *Задужбине Косова*, 337; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, 198.

[50] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 281; С. Новаковић, *Законски споменици*, 689 (LXVIII); *Задужбине Косова*, 348.

[51] В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 719; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* XVI, 755.

[52] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 16; *Задужбине Косова*, 318.

историјско-географска истраживања пружају подробније податке о овом терену. Село постоји и данас као Горње и Доње Јелиће. Географски, припада Ибарском Колашину, тј. подручју у долини горњег Ибра, између Рогозне, Мокре планине, Косова и Рибарићке клисуре, која га одваја од Штавице и рожајског краја.[53]

Приликом описивања међа у српским средњовековним повељама наилази се и на рт, део земљишта који се диже у висину или се усеца између падине.[54] У међама села Окопац Горњи помиње се Церови рт[55] а села Чрниловац Бретови рт, према *Раваничкој повељи*.[56]

Поред планина и гора у српском средњовековном дипломатичком материјалу често се спомињу и брда, као природни, јасно уочљиви, међници.[57] То је узвишење које се по свом облику разликује у односу на суседно земљиште. Брда се заједно са селима бележе и као предмет даривања средњовековним властелинствима.[58]У средњем веку се правила јасна разлика између брда и планине. Манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори била су поклоњена села: Мокрани, Макријево, Зубовце, Борисово и Габрово са ,,планином и брдом".[59]

Брдо се у највећем броју случајева јавља као међник села, понекад засеока и далеко ређе катуна, зимовишта, селишта и планина. Међа неког прилога могла је ићи ,,уз брдо" и ,,низ брдо" при чему се истиче стрмина брда. Веома често, наилази се на податке да међна линија иде ,,од брда", ,,преко брда", ,,у брдо", ,,под брдо" и ,,на брдо".

Према *Светостефанској хрисовуљи* као погранични ентитет села Бањске и суседних му села, на левој обали Ибра, помињу се ,,Голо брдо" и ,,Добро брдо".[60] Међна линија села Дежево, Сути и Бекова у Расу протезала се ,,у Стефањо брдо" те ,,под Плано брдо", потом ,,уз Грдијино брдо" и ,,од брда у Сађавач пут под Куријачу" а села Сочанице ,,у Суху" те ,,од Бориковца под планину уз брег, у Дабрхаву како Дабрхава упада у Ибар" и ,,у Галич".[61] Гранична линија села

[53] М. Лутовац, *Ибарски Колашин, антропогеографска испитивања*, Српски ЕЗ LXVII, Београд 1952, 61; Гавро Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956), 188; Раде Михаљчић, *Јелеч*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 205–207.

[54] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* XVI, 204.

[55] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 59; Раванички препис, *Исто*, 117; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Раваница 1381–1981, Београд 1981, 83–99.

[56] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 62; Раванички препис, *Исто*, 120.

[57] В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 41; V. Mažuranić, *Prinosi za pravno-povijesni rječnik* I, 97, *„brdo – mons*".

[58] Брда додељена са селима поседовали су, између осталих, следећи манастири: Хиландар, С. Новаковић, *Законски споменици*, 421 (13); 423 (13); Св. Пантелејмона на Светој Гори, *Исто*, 511 (II); 511 (III); 511 (IV); 511 (V); 511 (VI); Хтетовски манастир, *Исто*, 659 (XXIV); 659 (XXV); Трескавац, *Исто*, 667 (I); 670 (IV); те манастир Св. Богородице у Охриду, *Исто*, 673 (X).

[59] С. Новаковић, *Законски споменици*, 511 (II); 511 (III); 511 (IV); 511 (V); 511 (VI).

[60] Оба међника постоје до данашњих дана под истим именом, код Ибарског Колашина. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 6–7; *Задужбине Косова*, 316.

[61] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2–4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 6–7, 12–14; *Задужбине Косова*, 316, 318. Сви наведени топоними могу се убиковати и данас на терену.

Горажде у Будимљи кретала се „преко брда у зовину", села Хмељница и Рујишта у Зети „поврх Великога брда на Облу главу", а Чрним горама „*право у брдо*".[62]

Према *Дечанским хрисовуљама* међа села Бабе и Добри Дол ишла је „преко брда до крстова", села Велика „у брдо", Љуболића „у брдо", Чрним горама између Плава и Будимља „уз брдо" а Светог Николе у Ботуши „од брда".[63] Као погранични ентитет села Грмочел јавља се „Илијино брдо" а села Улоћани „Пешчано брдо".[64] Међа Алтину је ишла „према Тлстом брду" док се граница зимовишта Модра Слатина протезала на „Тлсто брдо".[65] Приликом описивања међа, израз „низ брдо" јавља се у функцији међника села Чабић, Куманова, Коморани те Штитарице с Ђурђевиком.[66]

Међа селишта Пустомулчу према *Призренској повељи* водила је „од локве низ брдо доле у Велику реку опољску" и „преко потока зрзевског на брдо како се камен ваља у поток зрзевски".[67]

У *Светоарханђеловској повељи*, бележи се да међа села Пећани иде „низ брдо на реку", Целина „од крста у Вражје брдо", села Тудорче у Топлици „низ брдо" а села Селци „преко брда на Велики врх".[68] Међа села Радеча с засеоком Радешицом водила је „на брдо", засеока Крсти „низ брдо на Равну пољану", села Купелник „под Храстово брдо" а катуна Гунцати „у брдо".[69]

Из *Раваничке повеље*, кнеза Лазара, дознаје се да је међа села Ленитковци ишла „уз брдо".[70]

Као погранични ентитет села, засеока, планина, катуна и забела у средњовековним повељама бележи се брег тј. мало брдо.[71] Брег има благе падине и слабо изражено подножје.

Према *Грачаничкој повељи* међа села Грачаница, Сушица и Селце кретала се „по брегу на орану пољану".[72]

---

[62] *Споменик* IV, 4–6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 16–17, 18–19, 22–23; *Задужбине Косова*, 318, 319.

[63] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (156–159), *ДХ* II (15), *ДХ* III (623–639); *Исто*, *ДХ* I (214–218), *ДХ* II (40–41), *ДХ* III (2029–2037); *Исто*, *ДХ* I (144–150), *ДХ* II (11), *ДХ* III (399–411); *Исто*, *ДХ* I (231–238), *Исто*, *ДХ* II (43), *ДХ* III (–); *ДХ* I (–), *ДХ* II (59), *ДХ* III (2718–2726); *Исто*, *Задужбине Косова*, 330–331, 337–338, 341.

[64] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (159–164), *ДХ* II (18), *ДХ* III (743–752); *Исто*, *ДХ* I (–), *ДХ* II (19), *ДХ* III (827–830); *Задужбине Косова*, 331.

[65] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (192–200), *ДХ* II (38–39), *ДХ* III (1932–1949); *Исто*, *ДХ* I (–), *ДХ* II (56), *ДХ* III (2587–2593); *Задужбине Косова*, 337, 341.

[66] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (165–176), *ДХ* II (24–25), *ДХ* III (1057–1082); *Исто*, *ДХ* I (–), *ДХ* II (26–27), *ДХ* III (1164–1181); *Исто*, *ДХ* I (207–213), *ДХ* II (40), *ДХ* III (2002–2013); *Исто*, *ДХ* I (176–184), *ДХ* II (25), *ДХ* III (1082–1094); *Задужбине Косова*, 332–333, 337.

[67] С. Новаковић, *Законски споменици*, 641 (XXII); *Задужбине Косова*, 326.

[68] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 278, 302, 304; С. Новаковић, *Законски споменици*, 688 (XLVII); 694 (CXXX); 696 (CXLII); *Задужбине Косова*, 347–348, 352–353.

[69] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 281, 286, 287, 290; *Задужбине Косова*, 348–350.

[70] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 199.

[71] В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 43, брег, collis; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik* I, Zagreb 1908, 100, breg, brig, m., collis, monticulus, ali i „*ripa, litus, dakle hum, brdo, ali i obala uz more i reku*".

Према *Светостефанској хрисовуљи* међа села Стрелац ишла је „од градишта право по брегу чичавичком", Тушимље „по брегу на Ровце" а села Бековo, Полаз и Хропалица „с Куријаче низ Грдин брег".[73] Граница села Горажде у Будимљи водила је „по брегу покрај дола" и отуда „по брегу у крушку" те „по брегу у врбу, и у студенац" потом „у тиковски брег" и „уз брег у брезје" те „по брегу поврх Буковика" а Крушева у Плаву „по брегу над бор" и „по брегу у Ражану".[74] Међа диношких планина је водила „од Скрботнице уз брег" а планина Баба, Гозбаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло „у обли брег".[75]

Из *Дечанских хрисовуља* се види да је атар села Дечани са засеоцима ишао „од Црвенога брега по могилу у реку".[76]

Према *Светоарханђеловској повељи* у функцији међника забела Крушчица помиње се више брегова од којих се за један изричито бележи да је „први брег".[77] Међа забела у Слатини водила је једним делом „од луга уз брег истим оним брегом који води до патковског брега, и истим оним брегом идући како силази у Пантократорове међе", засеока Љубижње Скробишта „низ брег" а засеока Крумада „на врело по брегу".[78] Граница катуна Добрушинаца Јанчишта протезала се „уз брег у Дугу пољану" те „уз брег у гомилу" а према Пагаруши „низ брег до Пантократорова хрисовуља", катуна Голубовци „уз брег право код Будислављих кућишта, право уз брег, и преко брега у студенац" а катуна Гунцати „низ брег у горњи крај Милешеве баре".[79]

У *Раваничкој повељи* забележен је Црвени брег као међник села Поточац.[80]

До или дол, равно земљиште окружено брдима, често се бележи у функцији граничника дарованих прилога.[81] Удолине се јављају у пограничном систему села, групе села, засеока, забела, зимовишта, катуна и планина. Међа је могла да иде „у дол", „на дол", „долом", „из дола" и „код дола". Долови су најчешће пописани са личним именом.

Из *Светостефанске хрисовуље* јасно се види да се долови често бележе у функцији граничника дарованих прилога. Најчешће су забележени са именом. Војков дол се јавља у међама прве групе дарованих прилога на левој обали Ибра,

---

[72] М. Павловић, *Грачаничка повеља*, 126; С. Новаковић, *Законски споменици*, 633 (I) *Задужбине Косова*, 323.

[73] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3–4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 9–10, 14–15; *Задужбине Косова*, 316–318.

[74] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4–5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 16–17; *Задужбине Косова*, 318–319.

[75] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5–6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 21–22; *Задужбине Косова*, 319.

[76] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ* I (132–133), *ДХ* II (4), *ДХ* III (14), (39), (51); *Задужбине Косова*, 328.

[77] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 277; С. Новаковић, *Законски споменици*, 687 (XLI); *Задужбине Косова*, 347.

[78] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 273, 283, 287; *Задужбине Косова*, 347, 349.

[79] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 292; С. *Задужбине Косова*, 350–351.

[80] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 61; Раванички препис, *Исто*, 119.

[81] *Rječnik JAZU* II, obradili Đ. Daničić, M. Valavac, P. Budmani, Zagreb 1884–1886, 602–603; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ IV, Београд 1966, 369–370.

Прапратни дол села Бање, Волујн дол и Трнов дол села Беково, Полаз и Хропалица, Милетин и Купусов дол села Дежево, Сути и Беково а Лесков долац у међама Храстију.[82] Безимени дол се јавља као међник села Осојани и Горажде.[83]

Према *Дечанским хрисовуљама* међник села Љуболиђи је „Средњи дол", села Чабић „Сухи дол", Штитарице с Ђурђевиком „Дубоки дол" и „други дол", села Грнчарева „Јаворови дол" а села Зерзево „Медвеђи дол".[84] Међа села Стрелац ишла је „у врело уз Кобиљи дол", села Бабе „на Братотинов дол", Куманова и Радојева „у дол" и „уз дол", Сушице „у Пасји дол" а зимовишта Модра Слатина „код Клобучарева дола".[85]

У *Светоарханђеловској повељи* долови се бележе у међама села, засеока, катуна, планина, забела и зимовишта. Међа засеока Љубижиње Скоробишта према Кориши ишла је „на Драгшањ дол", села Србице од Немишља „падином у Лисичији дол", села Ошваља с Роговом „како упада Дубоки дол у Дрим", села Сењани према Дубљанима „од потока уз дол на брег" а између села Пирани и Крушија „на Синьи камен над путем на долу". Заједнички међаш села Речани и Исаврово према Сопину био је Чрни дол. Граница села Пећани протезала се „на Обрадов дол", села Пакиша с Кошариштем „на Стипан дол", села Лесковац „на Симен дол", села Клчевиште „на Пасији дол", села Селце „на Чрни дол", села Целине „у Сухи дол", а забела у Слатини „у Љешев дол". Између осталог, међна линија села Средска с планином водила је „од цркве Света Петка право у дол", села Радеча са засеоком Радешицом „из дола", села Шикље у Горњем Пилоту „више забела у дол", засеока Круимда „путем низ дол", засеока Крсти „на Мокри дол" а забела Гнојна на Овчем пољу „како се камен ваља у Тудорчин дол". Међа катуна Гунцати ишла је „Дубоким долом у брдо", катуна Добрушинаца Јанчишта „у Велики дол на брег" а катуна Кострчани „на Лолајин дол". Међа планине Синаинаца Хоругвица кретала се „на Војихнин дол" а планине Ограђеник „на Обрадач дол".[86]

У Раваничкој повељи међа села Љубиње ишла је „низ дол", села Српци „на дол" а села Камијево „на Дрењанску долину".[87]

Пољане се у дипломатичком материјалу бележе у међама села, забела и катуна. Гранична линија могла да води „у пољану", „на пољану", „над пољану" и „ка пољанама".

---

[82] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2–5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 6–7, 12–15, 20–21; *Задужбине Косова*, 316, 318–319.

[83] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 11–12, 16–17; *Задужбине Косова*, 318.

[84] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ I* (144–150), *ДХ II* (11), *ДХ III* (399–411); *Исто*, *ДХ I* (165–176), *ДХ II* (24–25), *ДХ III* (1057–1082); *Исто*, *ДХ I* (176–184), *ДХ II* (25), *ДХ III* (1082–1094); *Исто*, *ДХ I* (223–231), *ДХ II* (42), *ДХ III* (2095–2109); *Исто*, *ДХ I* (255–260), *ДХ II* (58), *ДХ III* (2661–2671).

[85] П. Ивић, М. Грковић, *ДХ II* (9); Исто, *ДХ II* (15), *ДХ III* (623–639); *Исто*, *ДХ II* (26–27), *ДХ III* (1164–1181); Исто, *ДХ II* (50); Исто, *ДХ II* (56), *ДХ III* (2587–2593).

[86] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник ДСС XV (1862), 273–274, 276, 277–278, 280– 283, 285–286, 290, 292, 300–302.

[87] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 61; Раванички препис, *Исто*, 119.

Према *Светостефанској хрисовуљи*, међа села Осојани, у Кујавчи, ишла је ,,уз брег ка Војводиним кућама, ка пољанама" и ,,како спада брег у дуб над пољану к Лесковцу" а села Крушево ,,у Умоврен поток, посред пољца, иза стога у пољану".[88] Вучија пољана се бележи као међник села Стрелац а Хрељина пољана села Горажде, у Будимљи.[89]

У *Светоарханђеловској повељи* пољане се бележе као међници села, забела и катуна. Међна линија села Ошвања кретала се ,,од крста по брегу у Рујеву пољану", забела Крушчица ,,по брегу у Мишју пољану", катуна Гунцати ,,над Вучију пољану", потом ,,из дола на Медвеђу пољану" и ,,преко брда на Татенове пољане" а катуна Јанчишта ,,уз брег у Дугу пољану". Међаш села Кориша била је ,,Јаворова пољана".[90]

Из *Раваничке повеље* се види да се гранична линија села Поточац протезала на ,,Велику пољану".[91]

Извори и литература:

Actes de l' Athos, Actes de Chilandar II (ed. L. Petit et B. Korablev), Петроградь 1915.

Барјактаревић, Мирко, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

Благојевић, Милош, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 3–95.

Божанић, Снежана, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006.

Божанић, Снежана, *Реконструкција међа ибарског језгра светостефанског властелинства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина: Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. октобра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш – Косовска Митровица – Бањска 2007, Филозофски факултет у Косовској Митровици – Центар за црквене студије у Нишу, 55–72.

Божанић, Снежана, *Хидрографски међници у српским средњовековним повељама: друштвена, религијска и митолошка функција*, Зборник радова Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад 2009, 43–64.

Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987.

Ивановић, Радомир, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена, историјско-географска истраживања*, ИЧ VII (1957), 345–359.

Ивановић, Радомир, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена II, историјско-географска истраживања*, ИЧ VIII 1958 (1959), 209–253.

Ивановић, Радомир, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, ИЧ IV 1952–1953 (1954), 173–226.

Ивановић, Радомир, *Земљишни поседи Грачаничког властелинства*, ИЧ XI (1961), 253–264.

[88] Ј. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 11–12, 17; *Задужбине Косова*, 318–319.

[89] Ј. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3–4; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 9–10, 16–17; *Задужбине Косова*, 316–318; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, 189–190. Хрељина пољана се налази на северној падини планине Кацибер, код коте 1570.

[90] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 221, 273–274; *Задужбине Косова*, 347, 350.

[91] Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 61; Раванички препис, *Исто*, 119.

Ивић, Павле, Грковић, Милица, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
Јагић, Ватрослав, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина*, из Старога Сарајa, изнесла на свијет Земаљска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890.
Јиречек, Константин, *Историја Срба* II, Београд 1981.
Стефановић Караџић, Вук, *Српски рјечник*, Београд 1975.
Ковачевић, Љубомир, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 1–11.
Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999.
Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik* I–II, Zagreb 1908–1922.
Miklosich, Franc, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienne 1858 (репринт 2006³).
Михаљчић, Раде, *Јелеч*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995.
Мишић, Синиша, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина: Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. октобра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 43–53.
Мишић, Синиша, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, додатак ИГ 1–2/ 1990–1992, (1992), 1–79.
Мишић, Синиша, Суботин-Голубовић Татјана, *Светоарханђеловска повеља*, Београд 2003.
Младеновић, Александар, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²).
Павловић, Миливој, *Грачаничка повеља*, Гласник СНД III (1928), 105–140.
Пурковић, Миодраг, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940), 65–84.
Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ III, Београд 1965.
Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ IV, Београд 1966.
Rječnik JAZU II, obradili Đ. Daničić, M. Valavac, P. Budmani, Zagreb 1884–1886.
Rječnik JAZU III, obrađuje P. Budmani, Zagreb 1887–1891.
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU XVI, Zagreb 1956–1958.
Синдик, Душан, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998), 9–151.
Соловјев, Александар, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
Српски митолошки речник, приредили Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић, Београд 1998.
Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма* I–2, Београд – Ср. Карловци 1934 (репринт 2006²).
Чолић, Јован Д., *Речник латинско-српско-хрватски*, Београд 1991.
Урошевић, Атанасије, *Топоними Косова*, СЕЗ 89 (1975).
Шафарик, J., *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник ДСС XV (1862), 264–283.
Шкриванић, Гавро, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956), 177–199.
Шкриванић, Гавро, *Раваничко властелинство*, историјско-географска истраживања, ИЧ XVI–XVII 1966–1967 (1970), 235–253.
Шкриванић, Гавро, *Раваничко властелинство*, Раваница 1381–1981, Београд 1981, 83–99.

Топографске карте:

Sekcija Kosovska Mitrovica 2, (630–2) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984
Sekcija Sjenica 4, (579–4) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.
Sekcija Titograd 2, (677–2) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

SNEŽANA BOŽANIĆ

ORONYMS IN SERBIAN MEDIEVAL CHARTERS: THEIR MEMORIAL IN FUNCTION OF THE BORDER AREA ENTITY

Summary

Relief is one of the most important and influential elements of the environment. All forms of the Earth's surface, i.e. its roughness and plane surfaces predetermine the type and forms of borders in a space. Mountains, hills, and mountain peaks, head, ridges, cliffs, rocks, steep slopes, headlands, valleys and pastures have a border role. Oronyms are clear, precise, easily visible, immobile, permanent borders, which exist under the same or similar name since the Middle Ages to the present day.

Keywords: Middle Ages, Serbia, border, Oronym, relief, mountain, hill, peak, ridge, rock, cape, slope, head, section, shall, field

UDC 930 Druget

Ђура Харди
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
hardyg@ptt.rs

Оригинални научни рад
примљено: 1. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ИСТОРИОГРАФИЈА О ПОРОДИЦИ ДРУГЕТ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Сажетак: У раду се истражује анжујска племићка породица Другет у средњем веку као историографска тема. Другети су протеклих 200 година непосредно или посредно предмет истраживања осам европских историографија. Постигли су то захваљујући пре свега свом интересантном француском и напуљском пореклу и утицају који су као палатини остварили у Угарској у првој половини XIV века. Ипак, кључна тачка за историографију у погледу изучавања историје ове породице било је спаљивање Напуљског државног архива 1943. године. Од тада историчари су се усредсредили на присуство породице у средњој Европи. Тек новија сазнања о радовима италијанске историографије поново су актуелизовала тему о пореклу Другета; „проблему" који заправо стоји у зачетку критичке историографије посвећене овој породици.

Кључне речи: Другети, историографија, историја средњовековних племићких породица.

Историја средњовековних породица је посебна област историографије која од историчара захтева у најмању руку два смела истраживачка „путовања." У идеалним околностима, њихови правци, поплочани изворима, требало би да се пажљиво испреплићу и на крају споје пред заокруженим циљем званим монографско дело. Први правац је унутрашњи и односи се на генеалошки, биографски и просопографски приказ постојања једне породице. Други има за циљ да се породица, односно њени чланови, смести у реално историјско време и простор да би се у конкретним друштвеним, политичким и материјалним оквирима могло што вернije сагледати њихова улога и место у одређеној епохи. У крајњој линији пред писца такве повести је постављен задатак да се породична нит водиља – кроз приказ успона, падова или стагнације без кидања и непотребног петљања „провуче"

кроз један дужи историјски ток. За средњовековну епоху једна од битних одредница породичног успеха племићког друштва је „посед." Захваљујући расположивим изворима, врло често је управо поседу додељена улога тега на историографској ваги којим ваља измерити богатство, друштвени положај и моћ једног рода. Стога је историја средњовековне породице и историја њеног *possessionis*-а. У трагању за „употребним" историографским садржајем извори су и у случају средњовековне фамилије Другет усмерили писце на карактеристично поље истраживања које се у суштини није разликовало од сродне научне литературе. То међутим није значило да посреди није био (и остао) прави историографски изазов.

Породица Другет јесте историографски изазов. О томе сведочи чињеница да ова тема већ преко два столећа привлачи пажњу историчара. Наиме, Другети су били племићка породица, по свему судећи француског (или провансалског) порекла. У пратњи Анжујаца учествују у освајању јужне Италије од Хоенштауфоваца. Од помена из 1267. године сусрећемо их као одане службенике на двору чланова анжујске владарске династије у Напуљу и Салерну. Године 1300. један од њих, Филип, у пратњи претендента и будућег угарског краља Карла Роберта креће у Угарску да би у новој домовини 1323. године постао највиши државни великодостојник – краљевски палатин. Као његови наследници у Угарску из Напуљске краљевине стижу и његов братић Виљем и брат Жан с породицама. Између 1323. и 1342. године палатинско достојанство у Угарској припада Другетима. Иако странци, они постају најмоћнија, најбогатија и најутицајнија угарска великашка породица тог доба. Господари су великог дела североисточне Угарске. Смрћу палатина Виљема и његовог господара краља (1342), породица доживљава пад. Каснији избор Виљемовог брата Николе за јудекса краљевске курије (1354–1355) у том погледу није могао ништа да промени. Од друге половине XIV века породица је лишена политичког утицаја на краљевском двору, али је сачувала баронски статус захваљујући још увек великим поседима у жупанијама Земплин и Уж (данас источна Словачка, Закарпатска Украјина). Докраја средњег века њихови поседи остали су упориште породичне моћи, а Другети су се стицајем нових околности морали уклопит у структуре локалног племићког друштва.

У панонском миљеу током последњих деценија XVIII и почетком XIX века несвакидашње порекло и локални значај (тада већ изумрле) магнатске породице Другет привукли су пажњу великих историка Спишке, Шаришке и Земплинске жупаније Карла Вагнера (Carolus Wagner) и Антона Сирмаија (Antonius Szirmay). Био је то почетак критичке историографије о овом роду.[1] Поменута господа су своја сазнања о „салернитанском пореклу" Другета – питању за које смо уверени да је било пресудно за развој историографије о породици – црпела из старијег дела чувеног књижевника и учењака J. Бокацијус (Joannes Bocatius) односно Јохана Бока

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Carolus Wagner, *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum que jam interciderunt*, Decas III, Posonii, Pestini et Lipsiae 1802, 33–55; *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensis per Antonium Szirmay*, Budae 1803, 76; *Notitia historica comitatus Zempléniensis per Antonium Szirmay*, Budae 1804, 99–104.

(Johann Bock), како је гласило његово право име. „Замољен" од једног директног палатинског потомка, Бокацијус се крајем XVI века прихватио, наравно, као и сви честити људи од заната – за извесну суму златника, да проучи историјат ове тада угледне и богате угарске магнатске породице. Учењак је свој рад с напоменом о пореклу Другета преточио у панегирик у стиховима и публиковао га у делу *Hungaridos libri poematum V*, изашлом у Бардејову 1599. године.[2] Између Бокацијуса и Вагнера, на путу од дела која су истовремено извор и претеча критичке историографије, морамо поменути књигу Иштвана Барањаја (Barinyay István), *Palatini regni Hungariae* публиковану у Трнави 1753, у којој је, уз неке занимљиве податке, први пут описано палатинство три члана породице Другет.[3]

Ерудита, историчар и генеаолог Карло Вагнер (1732–1790) био је заправо први истраживач који је систематично приказао прошлост и родослов тада већ изумрле породице Другет. По нашем увиду, Вагнеров текст о Другетима је публикован постхумно, 1802. године, у трећој свесци знаменитог дела *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum que jam interciderunt.* Посветивши скоро цео свој стваралачки живот сакупљању и публиковању дипломатичких извора из области североисточне Угарске (данас источне Словачке) где су средишта и поседе имали Другети, Вагнер је у својим спишким и шаришким дипломатарима не само објавио важна документа за ову породицу, већ их је затим искористио за писање рада о Другетима.[4] Потоњи историчари и зналци извора, попут Иштвана Катоне (Stephanus Katona)[5] или Антона Сирмаија ослањали су се на вредно дело Карла Вагнера.[6] Нови преглед генеаологије породице дао је Иван Нађ (Nagy Iván) 1858. године у трећем тому познатог дела *Magyarország családai.*[7]

Спознаја о загонетном „салернитанском пореклу" Другета записаном давно код Бокацијуса историчарима није давала мира. Салерно као колевку породице напомиње и чувени Ђерђ Фејер (Fejér Georgius) у једанаестом тому *Codice*

---

[2] *M. Joannis Bocatii Poëtae Laureati Caesarei Hungaridos libri poematum V, Funeri Spectabilis, Magnifici et generosissimi Domini, D. Stephani Drugeth, Lib. Bar. de Homonna etc*, Bartphae 1599, 430, (428–438); *Ioannes Bocatius, Opera quae exstant omnia, Poetica 1*, ed. Franciscus Csonka, Budapest 1990, 580 etc.; О Бокацијусу упор.: *Magyar írók*, élete és munkái, írta József Szinnyei, I, Budapest 1891, 1114–1118.

[3] *Palatini regni Hungariae bello paceque clarissimi*, (Barinyay István), Tyrnaviae 1753, 64–68; Иштван Барињаји је заправо у писању наведеног дела користио и допунио радове старијих аутора Гашпара Јонгелинуса (Jongelinus Gáspár) и Мартона Сентивањија (Szentiványi Márton). Упор.: Szinnyei, *Magyar írók*, I, 586–587.

[4] Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani*, tomus I–IV, Viennae (I–II); Posonii et Casoviae (III–IV) 1774–1778; Carolus Wagner, Diplomatarium Comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae 1780; О Карлу Вагнеру: Milota Malovecká, *Karol Wagner /1732/1790/ historik Spiša a Šariša*, Prešov 2009.

[5] *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, a Stephano Katona*, tomulus I, ordine VIII, (ab anno Ch. 1301 ad annum usque 1331), Budae 1788, 621, etc.

[6] О значају Вагнеровог рада лепо сведочи следећа чињеница. У Прешовском државном архиву у збирци породичног архива Другет налази се звучни документ *Geneaologia Druget ab Anno 1322.* На маргини документа је аутор родословља написао да га је саставио на основу Вагнера. ŠA Prešov, Druget H. inv. č. 923 sign A-9.

[7] Iván Nagy, *Magyarország családai, Czímerekkel és nemezedékrendi táblákkal*, III, Pest 1858, 398–405.

Diplomatico Hungariae.[8] Након вредних истраживања и прикупљања напуљских извора важних за мађарску историју од стране Липота Оварија (Óváry Lipót) међу којима су се нашли и они о Другетима, у пролеће 1875. године Јожеф Хампел (Hampel József) је специјално због истраживања порекла Другета предузео пут у Напуљ да би походио тамошње архиве и библиотеке. До данашњих дана скоро непревазиђене резултате свог рада Хампел је публиковао на страницама часописа *Századok* 1881. године.[9] Поред исписа нових података о помену Другета у служби анжујске династије у Краљевини Сицилији, Хампел је дошао до закључка да корене породице не би требало тражити ни у Салерну ни у Напуљу, већ негде у Француској, одакле су Другети као присталице Карла I Анжујског стигли у Италију. Хампел се посебно позабавио хералдиком, повезавши познати угарски грб Другета на коме су стајали дроздови са врло сличним грбовима у Напуљу, посебно оним који је припадао такође анжујској, француској породици Мерло пореклом из Пикардије, те је поставио питање њиховог сродства. Хампеловој расправи о пореклу породице придружио се 1891. године чувени генеалог и историчар Мор Вертнер (Wertner Mór) који је, ослонивши се на француску генеалошку и хералдичку литературу о племенитим Мерлоима, био уверен да порекло Другета ипак треба тражити у Италији.[10]

Бавећи се нововековном историјом породице, постојећа сазнања о првим Другетима 1899. године је приказао у свом делу и Ласло Рез (Réz László).[11] Али, заправо, тек тридесетих година XX века чланком *О пређима Другета* (*A Drugetek őseiről*) плодну расправу на ту тему је наизглед заокружио Иштван Мишколци (Miskolczy István).[12] Овај историчар угарско-напуљских односа у доба Анжујаца спровео је озбиљна истраживања у Archivio di Stao di Napoli на основу којих је допунио резултате радова својих претходника. Такође, у својим делима о анжујским везама и утицајима између Угарске и Напуљске краљевине Мишколци није изоставио да помене утицај Другета.[13] Показало се да је то било од непроцењивог значаја, јер након тога, у Другом светском рату, Напуљски архив је 1943. године био спаљен.[14] Изгледало је, наиме, да се поред већ познатих сазнања и недоумица откривених на југу Италије историографија надаље може посветити само деловању Другета у средњој Европи.

Другети су своје место „очекивано пронашли" у готово свим општим делима посвећеним владавини и добу Анжујаца у Угарској.[15] У радовима великих

[8] *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Georgius Fejér, Budapest 1829–1844, XI, supplementa, 444.
[9] József Hampel, *A Drugetek őseiről*, I–II közlemény, Századok (Sz) 1881, 133–145, 207–213.
[10] Mór Wertner, *A Drugeth-ek genealogiájához*, Turul (T), 9, 1891, 151–154.
[11] László Réz, *Drugetek és Homonna reformátiója*, Sátoralja-újhely, 1899.
[12] István Miskolczy, *A Drugetek őseiről*, T. 50, 1936, 1–5.
[13] István Miskolczy, *Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok*, I–II, Sz 1932, 306–322, 393–407; Исти, *Magyar-olasz összeköttetések an Anjouk korában*, Budapest 1937.
[14] *Archivo di stato di Napoli*, Guida generale degli Archivi di stato italiani, vol. III, N–R, Roma 1986, 20.
[15] Последње књиге у низу: Pál Engel, Gyula Kristó, András Kubinyi, *Magyarország története 1301–1526*, Budapest 2002; Enikő Csukovits, *Az Anjouk birodalma 1301–1387*, Magyarország története, 5, Budapest 2009.

историчара Антала Пора (Pór Antal)[16] и Балинта Хомана (Hóman Bálint),[17] посебно у монографијама Ђуле Кришта (Kristó Gyula) посвећеним Матеју Чаку, бици код Розгоња, феудалној раздробљености Угарске у освит анжујског доба, или у његовој књизи о анжујским походима.[18] У низу аутора мора се издвојити име великог медиевисте Пала Енгела (Engel Pál). Стварајући своја дела на претежно необјављеној дипломатичкој грађи, Енгел је без сумње био најбољи зналац средњовековне историје породице Другет. То се делимично може видети у његовој одредници *Druget* публикованој у *Korai magyar történeti lexikon*-у[19] или у монографији о племићком друштву средњовековне жупаније Уж (Ung), где су Другети повремено били жупани и највећи поседници.[20] У чланку *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*[21] овај историчар је појаснио околности разбаштињења породице 1342. године. Ипак, два Енгелова рада представљају без сумње незаобилазни водич у сакупљању кључних извора за проучавање историје Другета у првој половини XIV века. Реч је о чланку у коме Енгел истражује борбу Карла Роберта против угарских великаша, током које се уздигао и будући палатин Филип Другет (*Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*)[22] и капиталном делу мађарске медиевистике *Magyarország világi archontológiája*, коме је касније, у новој форми, додата средњовековна генеалогија.[23] По нашем уверењу, поред Енгела, још један историчар је имао изузетан утицај на стварање историографске представе о улози Другета у Угарској у првој половини XIV века. Мислимо на Агнеш Курц (Kurcz Ágnes) и њену књигу *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században* у којој ауторка зналачки говори о Другетима као најзначајнијим носиоцима витешке културе нове анжујске аристократије у Угарској.[24]

Студије Вилмоша Фракноија (Frankl, Fraknói Vilmos), Лајоша Њерша (Nyers Lajos), Гезе Иштванија (Istványi Géza) или Ивана Бертењија (Berténi Iván) о функционисању (судске) власти и канцеларије угарских палатина и јудекса краљевске курије уједно су и радови који се односе на Другета у улози носиоца наведених највиших државних служби.[25] Стручњацима су пажњу привукли печати и

[16]Antal Pór, Gyula Schöner, *Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)*, A magyar nemzet története, szek. Szilágyi Sándor, Budapest 1895.

[17] Bálint Hóman, *Gli Angoini di Napoli in Ungeria 1290–1403*, Roma 1938; Bálint Hóman – Gyula Szekfű, *Magyar történet*, II, írta Bálint Hóman, Budapest 1939.

[18]Gyula Kristó, *Csák Máté tartományúri hatalma*, Budapest 1973; Исти, *A rozgonyi csata*, Budapest 1978; Исти, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest 1979; Исти, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988.

[19] Pál Engel, *Druget*, Korai magyar történeti lexikon (9–14. század), főszerkesztő Gyula Kristó, Budapest 1994, 174.

[20] Pál Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest 1998.

[21] Pál Engel, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, Történelmi Szemle, 1997/2, 137–157.

[22] Pál Engel, *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Sz 1988, 89–146.

[23] Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I–II, Budapest 1996; Исти, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*; *Középkori magyar genealógia*, Arcanum adatbázis kft 2001, CD-rom.

[24] Ágnes Kurcz, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Budapest 1988.

[25] Vilmos Frankl, *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*, Pest 1863. Géza Istványi, *A generalis congregatio*, Levélári közlemények, 17 (1939); Lajos Nyers, *A nádor bírói és oklevéladó*

грбови ове породице те су на ову тему посебне радове давно написали Флорис Ромер (Rómer Flóris), Лајош Талоци (Thallóczy Lajos), Тивадар Лехоцки (Lehoczky Tivadar).[26] Изузетно важну литературу за прошлост Другета чине и дела из области историјске географије, историје жупанија, тврђава и насеља који су се налазили у поседу ове породице. Значајан број чланака посвећен овој породици и њиховим поседима публикован је у земплинском историјском часопису *Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez* крајем XIX и почетком XX века, посебно од стране рођеног сенћанина Ђуле Дудаша (*Dudás Gyula*), као и других историчара ове средине.[27] Од још већег значаја за тему су историјско-географска медиевистичка дела Чанкија Дежеа (Dezső Csánki), Ђерђа Ђерфија (Györffy György), Бранислава Варсика (Branislav Varsik), Јана Бењка (Ján Beňko).[28] Свакако међу наведенима треба истакнути и Фердинанда Уличног (Ferdinand Uličný), писца три велике монографије о насељима Шаришке, Ушке и Земплинске жупаније у којима налазимо прегршт корисних података о породици Другет и њиховим поданицима.[29] Овој групи литературе непходно је придодати и посебно вредну књигу историчара-археолога Михала Сливке (Michal Slivka) и Адријана Валашека (Adrián Vallašek) о тврђавама на простору источне Словачке.[30] Коначно, неоправдано би било изоставити књигу која сваком ко се прихвати да напише нешто о Другетима на врхунцу њихове моћи (тридесете године XIV века) отвора шире видике. Ради се о делу Ондреја Халаге (Ondrej Halaga) посвећеном средњовековним економским везама места Кошица, области тадашње горње Угарске и Балтика у коме се дакако налази обиље података о пословним интересима и клијентима Другета. Склоност ка пословима везаним за новац Другети су у Угарску донели из Италије и у том погледу су се разликовали од остатка угарске аристократије.[31]

Коначно, пред сваког истраживача ваља ставити књигу Штефана Ленчиша (Štefan Lenčiš) *Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného*, публиковану у некад куријалном месту Другета – Humenné 2003. године. У њој је аутор, углавном прегледно, покушао да прикаже историјат Другета од средине друге половине XIII

---

működése a XIV. században, Kecskemét 1934; Iván Bertényi, *Az országbírói intézmény története a XIV. században*, Budapest 1976.

[26] Flóris Rómer, *Régi pecséteinkről s különösen Drugeth János 1332-iki pecsétéről*, Sz 1875, 54–59; Lajos Thallóczy, *Adalék a Drugeth-család czimeréhez*, Archeológiai Értesítő, 1879, 184–187; Tivadar Lehoczky, *A Drugeth – és Althan – család – czímereiről*, T 1884, 81–82.

[27] Gyula Dudás, *A Homonnai Drugeth-birtokok történetéhez*, Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez (AZT), 1906 180–181; Исти, *A Homonna történetéhez*, AZT, 1908, passim; Исти, *Barkó vára*, AZT, 1909, 49–50; Исти, *Egy okirat a Homonnai- Drugeth emlékekből*, AZT, 1911, 49–50; Исти, *Zemplénvármegye északi részének kialakulásáról, Homonna helységnek első földesurai*, AZT, 1910, 193–195.

[28] Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest 1890; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest 1963; Branislav Varsik, *Osídlenie Košičkej kotliny,* I–III, Bratislava, 1964, 1973, 1977; Ján Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985.

[29] Ferdinand Uličný, *Dejiny osídlenia Šariša*, Košice 1990; Исти, *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov 1995; Исти, *Dejiny osídlenia Zemlínskej župy*, Mihalovce 2001.

[30] Michal Slivka, Adrián Vallašek, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice 1991.

[31] Ondrej Halaga, *Košice – Balt, Výroba a obchod v styku výhodnoslovenských miest s pruskom (1275–1526)*, Košice 1975.

века до изумирања фамилије по мушкој линији 1691. године. Ленчишев рад пружа корисне информације везане за библиографију старије литературе и поједине изворе. Недавни чланак Ференца Питија (Piti Ferenc) о смрти Виљема Другета и промени на палатинском положају Угарске 1342. године након Енгелових радова значајно је употпунио приступ овом проблему и посведочио да су Другети и даље отворена историографска тема.[32]

Историјат ове породице ипак превазилази претходно приказане оквире мађарске и словачке историографије. О Другетима се с правом може говорити као о много широј историографској теми. За почетак, Другете на више места помиње француски историчар, стручњак за анжујску власт у Италији, Емил Леонард (Émile Léonard) у свом класичном делу *Les Angevins de Naples.*[33] На другом крају историографског хоризонта у нашој научној средини (на први поглед помало неиочекивано) из анонимности ови угарски палатини излазе захваљујући радовима зналца средњовековних српско-мађарских односа Петра Рокаија,[34] а у последње време и неким нашим прилозима.[35] Име Другета такође је присутно у радовима хрватских[36], пољских[37] и украјинских историографа,[38] захваљујући пре свега чињеници да су Другети као угарски барони и палатини предводили угарске краљевске војске у походима против хрватског бана Младена Шубића 1324. године,

[32] Ferenc Piti, *Az 1342. évi nádorváltás*, Sz 140, 2/2006, 435–441.

[33] Émile Léonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954, 303, 313, 496.

[34] Петар Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас CCCLXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 9, 1996, 148; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 103.

[35] Ђура Харди, *Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „Сремској земљи" 1330. године*, Споменица Историјског архива „Срем", 5, 2006, 33–48; Исти, *Другет Виљем, „наследник" шест жупанија*, Истраживања, 17, Нови Сад 2007, 27–33; Исти, *Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj kao izvor za njegovo poslovanje 1330. godine*, Zbornik radova, Panonija – Balkan – Sredozemlje, Novi Sad 2007, 52–60; Исти, *„Thelonea Domini Philippi Drugethi" (Carine gospodara Filipa Drugeta)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Књига XXXIV (2009), 2, 277–284; Исти, *Личне везе палатина Филипа Другета с представницима нове анжујске елите или један прилог о животу на двору угарског краља Карла Роберта*, Истраживања, 21, Нови Сад 2010, 93–102; Исти, *Присуство породице Другет на тлу јужне Угарске током прве половине XIV века*, Споменица Историјског архива „Срем", 9, 2010, 11–23.

[36] Ferdo Šišić, *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 14 (1902), 353–354.

[37] Jan Dąbrowsky, *Z czasów Łokietka, studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w, część I*, Kraków 1916, 48–49; Исти, *Ostatni lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*, Kraków 2009, 13, 30, 100; Stanisław Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach panowania Władysława Łokietka*, Lwów 1929, 139–166.

[38] Михайло Грушевський, *Історія України–Руси*, IV, Київ 1993, 21, 435–436; Мирослав Волощук, Андрій Стасюк, *Про похід палатина Віллерма in Rutheniam у квітні 1340 р*, Вісник Прикарпатського університету, Історія, Вип. 17, 2010, 46–54; Мирослав Волощук, *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, Український історичний журнал, 3, 2011, 20–33; Омелян Ставровський, *Словацько-польско-українське прикордоння до 18 століття*, Prešov 1967, passim; Степан Пап, *История Закарпаття*, I–III, Ивано-Франківськ, 2001, passim; (Іван М. Гранчак) *Нариси історії Закрпаттяї*, Том I (з найдавніщих часів до 1918. року) Вид. редактор і керівник авторсьского колективу Іван М. Гранчак, Ужгород 1993, 60, 66, 73.

те као савезници Пољске били присутни на походима против Немачког витешког реда у Прусији 1330. године или против руске кнежевине Галиције 1340. године.

Посебан осврт ипак заслужује италијанска историографија. Рекосмо да је након спаљивања Напуљског архива 1943. године изгледало да је о Другетима у јужној Италији све речено, поготово из перспективе истраживача теме с друге стране Јадранског мора. У погледу доступне грађе, историчари су се силом прилика морали уздати у вредна истраживања поменутог Липота Оварија,[39] а затим и на радове Хампела и Мишколција. Међутим, захваљујући труду архивисте Рикарда Филаџерија (Ricardo Filangieri) и његових ученика педесетих година XX века започела је са излажењем велика едиција реконструкција анжујских извора Напуљског архива. До данас је публиковано 48 томова у којима се налази више десетина регести и докумената непосредно везаних за Другете,[40] – околност која је само регистрована код неких историчара, али не и искоришћена за тему коју разматрамо у овом чланку.[41] У међувремену, имајући на располагању стицајем околности преостале, (махом публиковане) сачуване изворе, италијанска историографија је наставила свој рад – Другети ипак нису остали *tabula rasa*. Наиме, у покушају да након толико времена опет отворимо питање прошлости Другета у њиховој „првој домовини" Напуљској краљевини, сусрели смо се с радом италијанског аутора Ђакинта Либертинија (Giacinto Libertini), *Origini di Pascarola* – посвећеном наполитанском месту Паскарола које је припадало управо породици Другет, а затим и с две историјско-географске монографије, публиковане у едицији Instituto di studi Atelani управо под Либертинијевим уредништвом о прошлости и развоју насеља из Напуљске провинције.[42] За нас је то било драгоцено хеуристичко откриће које обећава писање нових поглавља из историје породице. За почетак, компаративним приступом у проучавању извора релевантних за историју породице назире се могући резултат будућих истраживања. Наиме, истраживачу се намеће хипотеза да је породица захваљујући својим поседима, пословним интересима и пре свега захваљујући утицају на краљевским дворовима Напуља и Вишеграда током прве половине XIV века била „снажно присутна" не само у Угарској већ

[39] Липот Овари је 1865. године у Напуљу прегледао до тада сачуване *Анжујске регистре* (*Registri Angioini*), служећи се притом и волумозним рукописним делом исписа (регести) анжујских извора чувеног напуљског историчара и генеалога XVII века Карла де Лелиса (Carlo De Lellis) – *Notamenta ex registris Caroli II, Roberti et Caroli ducis Calabriae*. Оваријеви исписи су најкомплетније презентовани у двотомном издању Густава Венцела (Wenzel Gustáv, *Magyar diplomacziai emlékek*, Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera, I–II, Budapest 1874–1875).

[40] *I Registri della Cancelleria Angioina ricostruiti con la collaborazione degli Archivisti Napoletani*, I–XLVIII, Napoli 1950–2004.

[41] Тек уопштено Фланђеријеву едицију помиње у свом занимљивом раду Enikő Csukovits, *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhauzamai*, Honoris causa, Tanulmányok Engel Pál tiszteletére, Szerk. Tibor Neumann és György Rácz, Budapest–Piliscsaba 2009, 23.

[42] Giacinto Libertini, *Origini di Pascarola*, Rassegna Storica dei Comuni, n. 120–121, settembre–decembre 2003, 1–16; *Persistenza di luoghi e toponimi nelle terre delle antiche citta' di Atella e Acerrae*, (a cura di Giacinto Libertini) Instituto di studi Atelani, Frattamaggiore 1999; *Documenti per la storia di Caivano, Pascarola, Casolla Valenzano e Sant' Arcangelo*, (a cura di Giacinto Libertini) Instituto di studi Atelani, Frattamaggiore 2003.

истовремено и у Напуљској краљевини. Та присутност се по универзалном обрасцу поклапала с политичком моћи ове породице. Када је она ишчезла, једноставно је нестало и Другета из далековида извора и историографије.

Мада знамо да су извори кључ за свако историографско постигнуће, о њима смо спремни да детаљно говоримо неком другом приликом. Сумарно речено, на стотине средњовековних докумената с поменом Другета публиковано је у скоро свим дипломатарима средње Европе.[43] Та околност је пре свега последица палатинског и баронског статуса породице. Непубликоване изворе ваља тражити у архивима и њиховим збиркама попут фонда *Druget – Humenné* у Прешовском државном архиву у месту Нижна Шебестова у републици Словачкој.[44] Највећи број докумената за историју породице налази се похрањен у Magyar Országos Levéltár-у у Будимпешти у фондовима *Mohács előtti gyűjtemény (Collectio Antemohacsiana)* и *Diplomatikai fényképgyűjtemény*. Корисне повеље о Другетима могу се наћи у Братислави у Словачком народном архиву (Slovenský národný archív) у фонду *Hodnoverné miesto Leleský konvent*, коначно и у бечком Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у – збирци *Allgemeine Urkundenreihe*. Угарски, пољски и пруски хроничари држали су за сходно да помену чланове ове породице у својим делима у којим је место било резервисано тек за владаре и одабране.

Другети у једном тренутку европске историје јесу били одабрани као њени сведоци и судеоници. Пошло им је то за руком захваљујући околности да су низ деценија, од средине XIII до средине XIV века стајали у најближем окружењу анжујске владарске династије која је владала земљама од Провансе до Панониje. То није промакло историографији чије смо главне прегаоце и њихове путеве на пољу званом историја породице Другет у средњем веку, почев од XVIII века (од када је тема присутна у историјској науци), настојали да нотирамо у овом раду. За све друге који су из објективних околности овом приликом изостављени претпостављамо да ће бити места у напоменама неке будуће монографије.

Извори и литература:

Извори:

Anjou-kori oklevéltár, Dokumenta res Hungaricas tempre regum Andegavensium illustrantia, Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990-.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, ed. Georgius Fejér, I-XI, Budapest 1829-1844.

[43] Сем поменутих издавача едиција издвајамо: Imre Nagy, Gyula Tasnádi Nagy, *Anjoukori okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*, Budapest 1878–1920; *Anjou-kori oklevéltár, Dokumenta res Hungaricas tempre regum Andegavensium illustrantia*, Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–; *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, ad edendum praeparavit Vincent Sedlák*, t. I–II, Bratislavae 1980–1987.

[44] Štatny archív Prešov, pobočka Nižná Šebestová, Druget – Humenné.

I Registri della Cancelleria Angioina ricostruiti con la collaborazione degli Archivisti Napoletani, I-XLVIII, Napoli 1950-2004.
Ioannes Bocatius, Opera quae exstant omnia, Poetica 1, ed. Franciscus Csonka, Budapest 1990.
Katona, Stephanus, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*, tomulus I, ordine VIII, (ab anno Ch. 1301 ad annum usque 1331), Budae 1788.
Libertini Giacinto *Documenti per la storia di Caivano, Pascarola, Casolla Valenzano e Sant' Arcangelo*, Instituto di studi Atelani, Frattamaggiore 2003.
M. Joannis Bocatii Poëtae Laureati Caesarei Hungaridos libri poematum V, Funeri Spectabilis, Magnifici et generosissimi Domini, D. Stephani Drugeth, Lib. Bar. de Homonna etc, Bartphae 1599.
Nagy, Imre,Tasnádi, Nagy Gyula, *Anjoukori okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, I-VII, Budapest 1878-1920.
Regesta Diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, ad edendum praeparavit Vincent Sedlák, t. I-II, Bratislavae 1980-1987.
Štatny archív Prešov, pobočka Nižná Šebestová, Druget – Humenné.
Wagner, Carolus, *Analecta Scepusii sacri et profani*, tomus I-IV, Viennae (I-II); Posonii et Casoviae (III-IV) 1774-1778.
Wagner, Carolus, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Posonii et Cassoviae 1780.
Wenzel, Gustáv, *Magyar diplomacziai emlékek*, Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera, I-II, Budapest 1874-1875.

Литература:

Archivo di stato di Napoli, Guida generale degli Archivi di stato italiani, vol. III, N-R, Roma 1986.
Beňko, Ján, Osídlenie severného Slovenska, Košice 1985.
Berténi, Iván, *Az országbírói intézmény története a XIV. században*, Budapest 1976.
Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest 1890.
Csukovits, Enikő, *Az Anjouk birodalma 1301-1387*, Magyarország története, 5, Budapest 2009.
Csukovits, Enikő, *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhauzamai*, Honoris causa, Tanulmányok Engel Pál tiszteletére, Szerk. Tibor Neumann és György Rácz, Budapest-Piliscsaba 2009, 19-62.
Dąbrowsky, Jan, *Ostatni lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*, Kraków 2009.
Dąbrowsky, Jan, *Z czasów Łokietka, studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w*, część I, Kraków 1916.
Dudás, Gyula, *A Homonna történetéhez*, AZT, 1908.
Dudás, Gyula, *A Homonnai Drugeth-birtokok történetéhez*, AZT, 1906 180-181.
Dudás, Gyula, *Barkó vára*, Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez (= AZT), 1909, 49-50.
Dudás, Gyula, *Egy okirat a Homonnai- Drugeth emlékekből*, AZT, 1911, 49-50.
Dudás, Gyula, *Zemplénvármegye északi részének kialakulásáról, Homonna helységnek első földesurai*, AZT, 1910, 193-195.
Frankl, Vilmos, *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*, Pest 1863.
Györffy, György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest 1963.
Halaga, Ondrej, Košice – Balt, Výroba a obchod v styku výhodnoslovenskýh miest s pruskom (1275-1526), Košice 1975.
Hampel, József, *A Drugetek őseiről*, I-II közlemény, Századok (=Sz), 1881, 133-145, 207-213.
Hóman, Bálint,Szekfű, Gyula, *Magyar történet*, II, írta Hóman Bálint, Budapest 1939.
Hóman, Bálint, *Gli Angoini di Napoli in Ungeria 1290-1403*, Roma 1938.
Istványi, Géza, *A generalis congregatio*, Levélári közlemények, 17 (1939).

Kristó, Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest 1979.
Kristó, Gyula, *A rozgonyi csata*, Budapest 1978.
Kristó, Gyula, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988.
Kristó, Gyula, *Csák Máté tartományúri hatalma*, Budapest 1973.
Kurcz, Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*, Budapest 1988.
Lehoczky, Tivadar, *A Drugeth - és Althan - család – czímereiről*, T (= Turul), 1884, 81-82.
Léonard, Émile, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954.
Libertini, Giacinto, *Origini di Pascarola*, Rassegna Storica dei Comuni, n. 120-121, settembre-decembre 2003, 1-16.
Libertini, Giacinto, *Persistenza di luoghi e toponimi nelle terre delle antiche citta' di Atella e Acerrae*, Instituto di studi Atelani, Frattamaggiore 1999.
Magyar írók, élete és munkái, írta József Szinnyei, I, Budapest 1891.
Malovecká, Milota, *Karol Wagner /1732/1790/ historik Spiša a Šariša*, Prešov 2009.
Miskolczy, István, *A Drugetek őseiről*, T. 50, 1936, 1-5.
Miskolczy, István, *Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok*, I-II, Sz, 1932, 306-322, 393-407.
Miskolczy, István, *Magyar-olasz összeköttetések an Anjouk korában*, Budapest 1937.
Nagy, Iván, *Magyarország családai, Czímerekkel és nemezedékrendi táblákkal*, III, Pest, 1858.
Nyers, Lajos, *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században*, Kecskemét 1934.
Pál, Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest 1998.
Pál, Engel, *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*, Sz, 1988, 89-146.
Pál, Engel, *Druget*, Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), főszerkesztő Kristó Gyula, Budapest 1994, 174.
Pál, Engel, Kristó Gyula, Kubinyi András, *Magyarország története 1301-1526*, Budapest 2002.
Pál, Engel, Magyarország világi archontológiája 1301-1457; Középkori magyar genealógia, Arcanum adatbázis kft 2001, CD-rom.
Pál, Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I-II, Budapest 1996.
Pál, Engel, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, Történelmi Szemle, 1997/2, 137-157.
Palatini regni Hungariae bello paceque clarissimi, (Barinyay István), Tyrnaviae. 1753, 64-68.
Piti, Ferenc, *Az 1342. évi nádorváltás*, Sz, 140, 2/2006, 435-441.
Pór, Antal, Gyula, Schöner, *Az Anjou ház és örökösei (130-1439)*, A magyar nemzet története, szek. Szilágyi Sándor, Budapest 1895.
Réz, László, *Drugetek és Homonna reformátiója*, Sátoralja-újhely, 1899.
Rómer, Flóris, Régi pecséteinkről s különösen Drugeth János 1332-iki pecsétéről, Sz, 1875, 54-59.
Slivka, Michal, Vallašek Adrián, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice 1991.
Szirmay, Antonium *Notitia historica comitatus Zempléniensis*, Budae 1804.
Szirmay, Antonium, *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensis*, Budae 1803.
Šišić, Ferdo, *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 14 (1902), 353-354.
Thallóczy, Lajos, *Adalék a Drugeth-család czimeréhez*, Archeológiai Értesítő, 1879, 184-187.
Uličný, Ferdinand, *Dejiny osídlenia Šariša*, Košice 1990.
Uličný, Ferdinand, *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov 1995.
Uličný, Ferdinand, *Dejiny osídlenia Zemlínskej župy*, Mihalovce 2001.
Varsik, Branislav, *Osídlenie Košičkej kotliny,* I-III, Btatislava, 1964, 1973, 1977.
Wagner, Carolus, *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum que jam interciderunt*, Posonii, Pestini et Lipsiae 1802.
Wertner, Mór, *A Drugeth-ek genealogiájához*, T, 9, 1891, 151-154.

Zajączkowski, Stanisław, Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach panowania Władysława Łokietka, Lwów 1929.

Волощук, Мирослав, *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, Український історичний журнал, 3/2011, 20-33.

Волощук, Мирослав, Стасюк Андрій, *Про похід палатина Віллерма in Rutheniam у квітні 1340 р*, Вісник Прикарпатського університету, Історія, Вип.17, 2010, 46-54.

Грушевський, Михайло, *Історія України-Руси*, IV, Київ 1993.

Нариси історії Закрпаттяї, Том I (з найдавніщих часів до 1918. року) Вид. редактор і керівник авторсьского колективу Іван М. Гранчак, Ужгород 1993.

Пап, Степан , *История Закарпаття*, I-III, Ивано-Франківськ, 2001.

Рокаи, Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Рокаи, Петар, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас CCCLXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 9, 1996,145-150.

Ставровський, Омелян, *Словацько-польско-українське прикордоння до 18 століття*, Prešov 1967.

Харди, Ђура, *„Thelonea Domini Philippi Drugethi" (Carine gospodara Filipa Drugeta)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Књига XXXIV (2009) – 2, 277-284.

Харди, Ђура, *Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj kao izvor za njegovo poslovanje 1330. godine*, Zbornik radova , Panonija - Balkan -Sredozemlje, Novi Sad 2007, 52-60.

Харди, Ђура, *Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „Сремској земљи" 1330. године*, Споменица Историјског Архива „Срем", 5/2006, 33-48.

Харди, Ђура, *Другет Виљем, „наследник" шест жупанија*, Истраживања, 17, Нови Сад 2007, 27-33.

Харди, Ђура, *Личне везе палатина Филипа Другета с представницима нове анжујске елите или један прилог о животу на двору угарског краља Карла Роберта*, Истраживања, 21, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад 2010, 93-102.

Харди, Ђура, *Присуство породице Другет на тлу јужне Угарске током прве половине XIV века*, Споменица Историјског Архива „Срем", 9/2010, 11-23.

ĐURA HARDI

HISTORIOGRAPHY OF THE DRUGET'S FAMILY IN THE MIDDLE AGES

Summary

The paper analyzes the Anjou noble family of Druget's in the Middle Ages as a historiographic issue. Over the past 200 years, the Druget's family was directly or indirectly a research subject of eight European historiographies: Hungarian, Slovak, Italian, French, Polish, Ukrainian, Serbian and Croatian. It was the case primarily because of its interesting, French - Naples origin, and influence they had as paladins in Hungary in the first half of the fourteenth century. However, the key point for the historiography regarding the history study of this family was the fire of the Naples State Archives in 1943. Since then, historians have focused on the family presence in Central Europe. Only recent findings from the papers of Italian historiography have again started the topic of the Druget's origin, which was 'the problem' since the infancy of the critical historiography dedicated to this family. The founder of the critical historiography on the history of the family was certainly Carolus Wagner. This erudite, historian, genealogist, and a publisher of historical sources, was actually the first researcher who systematically presented a history and genealogy of the Druget's family which was already dead. Wagner's text on the Druget's was published posthumously, in 1802, in the third volume of the famous *Collectanea Genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum interciderunt que jam*.

Keywords: the Druget's, historiography, history of medieval noble families.

UDC 27-788

Melina Rokai
University of Belgrade
Ph.D. Student
melinarokai85@hotmail.com

Original scientific paper
received: 15th June 2011
accepted: 1st October 2011

POVERTY AND THE FRANCISCAN ORDER IN SOUTHEAST EUROPE

Abstract: The founders of the Franciscan order prescribed complete, absolute poverty for their followers through norms that regulated their way of life. Regulations included the prohibition of possession of personal property and acquisition of resources for living through begging. In southeastern Europe, Hungary and within the Balkan Peninsula, the regulation could not be applied because of inadequate circulation of money. Thus, rulers and feudal lords gave them small land holdings, so that they possessed serfs, led property and inheritance disputes, subsequently turning into the ruling landowning class, with all the consequences of the status. Such deformation of the Franciscan rule of poverty in southeastern Europe astonished contemporaries from developed urban areas of the Mediterranean and Western Europe. This phenomenon, however, with the consent of the supreme ecclesiastical and secular authorities survived until well into the twentieth century.

Keywords: the Franciscan Order, the rule of poverty, Southeast Europe, the Balkans, Hungary, mendicant orders, Order of St. Clare, the Franciscans missionaries.

In all religions and ideologies the question of the relationship of the faithful with material goods, their use, possession, or relinquishment was imposed. The Christian churches have found a solution to this issue in the teachings of Jesus Christ, the gospel. They have allowed their members to choose poverty both as individuals and as organized groups. This second form consisted of monastic orders. The first monastic orders (Benedictines, Cistercians) in the western Catholic Church consisted of individuals who have personally vowed poverty, but the monastic community as an institution was rich thanks to the gifts of its founders and its ability to economize. From the second decade of the thirteenth century under the influence of heretical movements (Waldenses and Catharism) new forms of understanding poverty have occurred within the Church, the so-called mendicant orders, the Dominicans and Franciscans.

The founders of the Franciscan order, St. Francis of Assisi (1182-1226) and his compatriotin and spiritual friend, St. Clare (1193-1253) prescribed in their regulations absolute poverty as the mode of life of their followers, which included absolute prohibition of possession of personal property and ordered the only mode of earning their

income was by begging the minimum resources for daily life, which were essential to sruvive for a day. The founders of both branches, the male (order of Friars Minor - Ordo Fratrum Minorum) and female Franciscan line, Order of St. Clare originated from the economically advanced Italy, where until the thirteenth century, the commodity-money relations had developed to the extent that earning and living by begging was possible. Members of the Order of St. Francis wanted this way of life to spread outside Italy, the cradle of this order.[1]

Their followers were soon divided. The most radical rejected any form of property, claiming that the apostles did not have any either, were these private or shared material possessions. They called for it refferring to the Bible and apostolic poverty. Their supporters wanted to extend their learning to the entire church and clergy. In 1312 at the Council of Vienne in the south of France, (which some mistakenly translated into Serbian as a council in Vienna-Austria) their teaching was rejected, as their opponents proved on the basis of the Gospel that Judas, who betrayed Jesus Christ, had been the treasurer of the apostles, from which it logically followed that they had the the treasury. [2]That assembly was attended by some members of the clergy from Southeast Europe. Of them by name could be mentioned Bishop of Zagreb (St.) dominican monk Augustin Kazotic.[3]

However, in principle, the Franciscans were still prohibited from owning any property, even a monastery, while the only allowed mode of earning their income was by begging the minimum resources for daily life. Over time, Franciscans divided over the issue. Milder branch allowed the establishment of permanent habitats (convents), after which they were called Conventual. The stricter branch which kept more austere regulations to be kept on poverty, called themselves Observants. Their dispute lasted till the late Middle Ages, ending up in a complete separation of the two branches, i.e. in the transformation in two independent orders with separate infrastructure and organization.

Meanwhile, the Franciscan order spread throughout the known world. Poverty and their way of earning the minimum resources for daily life allowed the Franciscans enormous mobility even for nowadays, let alone the Middle Ages. Their organization extended through southeastern Europe, including the Greek islands under the rule of Venice. This order appeared on the eastern coast of the Adriatic Sea during the life of St. Francis, first in Dalmatia Zadar, Split and Dubrovnik. In today's Montenegrin coast they settled in Bar and Kotor. The Franciscans used do leave from the Adriatic coast for religious and diplomatic mission throughout Asia, some of them reaching even China.

---

[1] Richers William Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (1970); Joseph H. Lynch: *The Medieval Church: a brief history*, 1992; McManners John: *The Oxford illustrated history of Christianity*, Oxford, 1990; Lainati Chiara Augusta, *Santa Chiara d' Assisi , Cenni biografici de S. Agnese d' Assisi, Assisi (Assisi Szent Klára, Assisi Szt. Ágnes életrajzi adalékaival)*, Fordította Tűzkő Lajos, Novi Sad, 1990, 1-136; Szántó Konrád, *Ferencesek*, Kristó Gyula-Engel Pál-Makk Ferenc, Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), Budapest, 1994, 218-219, (passim: KMTL).

[2] Delijez Loran, *Templari*, Beograd, 1993; Le Roa Ladiri, *Montaju oksitansko selo od 1294. do 1324.* Sremski Karlovci-Novi Sad, 1991, 10.

[3] Tóth László, *Tanulmányok a szegénységi vita forrásainak történetéhez XXII. János pápa korában*, Budapest, 1934.

Giovanni Piano Carpini, the Archbishop of Antivari (Bar, Montenegro) visited the court of the Mongol Khan in Karakorum, which was described in his diary.[4]

The economic development of cities of the Eastern Adriatic coast was similar to the progress in Italy, and as the Franciscans settled in urban centers of the area, the manner of earning for the living was similar in both areas. For their spiritual activity Franciscan order typically used a church out of use, which they would mend such was the case with the of church St. Damian in Assisi, the so called Portiuncula. In the beginning, for permanent residence (monasteries) were chosen modest, often dilapidated buildings in the cities. Due to their accessibility, neglected appearance and modest behavior the Franciscans differed greatly from the distinguished look of rich dignitaries. Therefore, immediately after their settlement in urban areas, the lower strata of the population diverted its attention to them. As a consequence of this attention, the Franciscans brought upon themselves the envy of the local clergy.

Clergy in the Middle Ages, lived from the church dozen, which the believers were paying. At the time of Franciscans this payment was performed in cash in the urban areas and in-kind in the rural parts. Majority of believers hated this duty, which was to be carried out strictly every year. Therefore, the elimination of church dozen occupied an important if not the first place in the base of all movements for the reformation, whether they were heretical in nature or were occurring within the church. Part of the population, nevertheless, was willing to give financial support to mendicant order in the form of charity of the unspecified amount. Recognizing the significance of the Franciscans who by example propagated most effectively the beauty of poverty, the feudal lords accepted them not only because of their serfs but as their confessors, to sooth their own conscience. The feudal lords settled the Franciscans on their estates by ceding them their religious sites or building them the new ones on their property. In their rivalry local clergy initially achieved only so much that they were excluded from participation in its regular income, did not get a share from the church dozen and were not allowed to perform lucrative religious rites.

In Western Europe and the Mediterranean, Franciscans settled primarily in urban areas. Therefore, the French historians (George Duby, Jacques Le Goff, etc.) have seen the existance of the Franciscan order as one of the criteria for urban character of a medieval settlement. The Franciscans in the eastern Adriatic coast, as well as in Italy, were living on handouts, paid in cash. [5]In addition to the Coast where there were urban centers, like in the rest of the Mediterranean, in first half of the thirteenth century the Franciscans began to settle in Hungary and continental Croatia. They originally settled in major cities of this countries, such as Buda, Esztergom, Zagreb. One of the principal patrons of the Franciscans in Hungary was the king Bela IV. He, his wife, the Byzantine Princess Maria Laskaris and their younger son, Bela was buried in the Franciscan church in Esztergom in 1270. Consequently, this was a cause for a dispute with the Franciscan Archbishop of Esztergom, who wanted their bodies transferred to his cathedral.

---

[4] Oreb Marin, *Ivan Karpin, «Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima»*, Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 56, 1975, 37-107.

[5] Jurić Frano, *Franjevački samostan u Dubrovačkoj Rijeci*, Zagreb, 1916.

From their monastery in Hungary, the Franciscans sent missionaries to christianize population of Hungary and the Balkan Peninsula in Bosnia, Wallachia and Bulgaria. Since these actions also represented the expansion of the authorities of the Hungarian Crown in these areas, Hungarian kings supported the Franciscans. One of the first Franciscan missions was among the Cumans, who had fled before the Mongols. The Franciscans had begun their missionary work among them before 1241, first in the Plain in Wallachia (now Romania), and then continued it after the Cumans relocated to Hungary. [6]

Similar was the case in Bosnia, where, due to the resistance of the local population to pay church tithes, the regular hierarchy of the Catholic Church could not survive. In order to transform the local population into a parish community, the Bosnian Franciscan vicariate was founded in 1334 to take care of the spiritual needs of Catholic believers here. Franciscan monasteries on the territory of Bosnia were created in Visoko, Olovo, Kreševo, Fojnica and others. These were not sufficient to carry out pastor's activities effectively. As a result of the lack of its own facilities and in order to more easily communicate with the believers, numbers of Bosnian Franciscans lived and dined in private buildings, along with the families of believers. The papal inquisitor, Franciscan Jacobus of Marchia, who visited Bosnia before its fall to the Ottomans was scandalized by such behaviour. [7]

After the Turkish conquest of Bosnia in 1463, the sultans granted them privileges (Fermans) which allowed the further activity of the Franciscans. The Franciscans, however, had frequent clashes with the local Muslim population, which led to the church authorities allowing them to disguise themselves in Turkish costume and grow the mustache. The believers even called them "ujaci" (uncles, mothers brothers) in order to hide them under false pretenses as cousins. This name of the Bosnian Franciscans is used today also.

In Hungary as in the interior of the Balkan Peninsula their rule to live on begging could not be implemented due to poor circulation of money. Cumans and other herder peoples gave the Franciscans charity in the form of animals and their products. This custom was held in Hungary, and in neighboring areas to the present day. Moreover, Hungarian rulers and feudal lords, granted each branch of the Franciscans, male and female with small land possessions and lent their income from the regal rights, in addition to founded religious sites, churches and monasteries. Affection of the late members of the Arpad dynasty, for the Franciscans, was retained by their heirs to the Hunagarian throne from the house of Anjou.

In the fourteenth century the greatest patron of the Franciscan Order in Hungary was Queen Elizabeth of the Polish Piast dynasty, who was wife of a Hungarian king Charles I Robert from the house of Anjou, and the mother of Louis I. Louis I was named

---

[6] Karácsonyi Jänos, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I-II, Budapest, 1922-1924; Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest, 1981, KMTL, 218-219.

[7] Fermendžin Eusebius, *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Monumenta spectantia historiam slavorum Meridionalium, 23, Zagrabiae , 1892.

after the uncle of his father Ludovic Anjou, the bishop of Touluse and a Franciscan, who had renounced the crown of Naples and had been canonized some time before the prince's birth. The newly built Franciscan church in Maros area Lippa, (now in Romania) was dedicated to him. The church in Aracha near Novi Bečej, (today in Serbia), was also given to the Franciscans, having been richly endowed in Elizabeth's will. In addition to the churches of the male branch of the Franciscan order, she founded monastery for the Poor Clares sisters in Old Buda (today part of hungarian capital Budapest) which was dedicated to the Blessed Virgin Mary. She bestowed upon them a place named Sond near Danube (Sonta, now in Serbia), with the right of collection of taxes from crossing on this river and from fishing in it. Moreover, she gave the nuns a place Martonoš (now in Serbia) on the Tisza River.[8]

Example given by the members of the ruling houses, was followed by the members of aristocratic families. Thus, Palatine Nikola Kont, the founder of Ujlaki (Iločki) family founded a monastery on his lands Ujlak (Ilok now Croatia) and Várpalota (Hungary). John Marot (Morovićki) founded monasteries in Šarengrad (Croatia) and Gyula (Hungary). Franciscan monasteries on their estates were also supplied with fields and vineyards. This was probably one of the reasons for the conforntation that occureed between the Conventual and the Observants over the monasteries in Hungary. Consequently, as in Western Europe, the Franciscan order was also divided in this territory. Acquiring real estate assets, the Franciscans in Hungary, unlike their Western brethren have become part of the ruling, landed class, with all the consequences of that status. The Franciscans also owned serfs, and often attacked neighboring property owners, resulting in lawsuits. The Franciscans, carried out property and inheritance disputes through their representatives. Poor Clares of the Old Buda litigated with neighboring secular and ecclesiastical gentry, family Csáki, Archbishop of Kalocsa and Bacs and others. [9]

During the Ottoman yoke and immediately after the liberation of Hungary from the Turks (1699-1718), the Franciscans were the only priests that existed in this region. They carried out the work of parish priests. As a result, they enjoyed a good reputation not only in the spiritual but also in the social sphere. Franciscan monasteries, as a relatively safe places served as banks even before the establishment of treasuries. In Subotica (Serbia) prior to the establishment of banks in the nineteenth century, inhabitants have kept their money deposited in the local Franciscan monastery.[10] A conflict between Archbishop of Kalocsa and Bacs, Joseph Batthyany and the Franciscans occurred because the Franciscans refused to keep records of the income. It culminated in 1779 with the seizure of their parish in Subotica. Monastery was left to the Franciscans due to their commitment to population and their educational activities. [11] The enlightened absolutist

[8] Iványi István, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára,* Szabadka, 1909, II, 171, IV, 1906, 73-74; Рокаи Петер, «*Бродови» на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку,* Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књига, XV, Одељење историјских наука, књига 3, Београд, 1983, 160, 169-170

[9] Рокаи, *«Бродови» 160.,*

[10] Iványi István, *Szabadka szabad királyi város története,* II, Szabadka, 1892, 240.

[11] Iványi, *Szabadka,* II, 273-281, 372, 464-512.

Joseph II Habsburg abolished the Franciscan church and monastery in Sombor six years later, giving them over to a parish, secular priest. Sombor parish had been since continually alienated from the Franciscans. However, Archbishop of Kalocsa and Bacs, Leopold Arpad Varady, returned them the parish in Subotica in 1922, only so that in 1931, Bishop Lajčo Budanović took it away again. Since then the local Franciscans do not perform parish activities.[12]

Sources and Bibliography:

Delijez, Loran, *Templari*, Beograd, 1993.

Fermendžin, Eusebius, *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752,* Monumenta spectantia historiam slavorum Meridionalium, 23, Zagrabiae, 1892.

Fügedi, Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek,* Budapest, 1981.

Iványi, István, *Szabadka szabad királyi város története,* II, Szabadka, 1892

id. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára,* Szabadka, 1909.

Jurić, Frano, *Franjevački samostan u Dubrovačkoj Rijeci*, Zagreb, 1916.

Karácsonyi, Jänos, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I-II, Budapest, 1922-1924.

Kristó, Gyula-Engel, Pál-Makk, Ferenc, *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század),* Budapest, 1994.

Lainati, Chiara Augusta, *Santa Chiara d' Assisi , Cenni biografici de S. Agnese d' Assisi, Assisi (Assisi Szent Klára, Assisi Szt. Ágnes életrajzi adalékaival),* Fordította Tűzkő Lajos, Novi Sad, 1990.

Le Roa, Ladiri Emanuel, *Montaju oksitansko selo od 1294. do 1324.* Sremski Karlovci-Novi Sad, 1991.

Lynch, Joseph H, *The Medieval Church: a brief history*, Oxford, 1992.

McManners, John: *The Oxford illustrated history of Christianity*, Oxford, 1990.

Oreb, Marin, *Ivan Karpin, «Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima»*, Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 56, 1975, 37-107.

Richers, William Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Oxford, 1970.

Рокаи, Петер, «*Бродови» на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку,* Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књига, XV, Одељење историјских наука, књига 3, Београд, 1983, 139-176.

Schematismus primus Dioecesis Suboticanae ad annum Domini 1968, quod est anno fundationis Dioecesis, Suboticae, 1968.

Tóth, László, *Tanulmányok a szegénységi vita forrásainak történetéhez XXII. János pápa korában*, Budapest, 1934.

[12] *Schematismus primus Dioecesis Suboticanae ad annum Domini 1968, quod est anno fundationis Dioecesis,* Suboticae, 1968, 50.

MELINA ROKAI

SIROMAŠTVO I FRANJEVAČKI RED U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Rezime

Osnivači franjevačkog reda propisali su potpuno, apsolutno siromaštvo za svoje sledbenike normama koje regulišu njihov način života. Propisi su zabranjivali posedovanja lične imovine i regulisali da jedini vid sticanja sredstava za život bude prosjačenjem. U jugoistočnoj Evropi, Mađarskoj i u okviru Balkanskog poluostrva, ovaj pravilnik je bilo nemoguće primeniti zbog neadekvatnog protoka novca. Kao rezultat takvog ekonomskog stanja, vladari i feudalci su davali Franjevcima omanja imanja. Takva praksa je dovela do situacije da je ovaj monaški red posedovao kmetove, vodio imovinske i ostavinske rasprave, pretvarajući se u vladajuću vlastelinsku klasu, sa svim posledicama tog statusa. Takva deformacija Franjevačkih pravila siromaštva u jugoistočnoj Evropi je zapanlila savremenike razvijenih gradskih sredina Mediterana i zapadne Evrope. Ovaj fenomen je uz saglasnost vrhovne crkvene i svetovne vlasti preživeo do duboko u dvadeseti vek.

Ključne reči: franjevački red, pravilo siromaštva, Jugoistočna Evropa, Balkan, Ugarska, prosjački redovi, Red Svete Klare, Franjevački misionari.

UDC 930(=161.2)

Јанко Рамач
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за русинистику
ramacjanko@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 6. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ФЕДОР ЛАБОШ И ЊЕГОВО ДЕЛО У ИСТОРИОГРАФИЈИ О РУСИНИМА У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ*

Сажетак: Федор Лабош, по струци економиста, цео живот је истраживао историју Русина у Јужној Угарској. Рукопис његове историје Русина у Бачкој, Срему и Славонији (1745–1918), који обухвата и преглед историје Русина у карпатском ареалу пре досељавања у Бачку, био је већ од педесетих година прошлог века доступан неким истраживачима који су га обилно користили. Лабошев рукопис је био објављен тек после његове смрти са неким недостацима који сведоче о ауторовој одсутности приликом објављивања рукописа. У раду се критички сагледава ово значајно дело за историографију Русина у Јужној Угарској до 1918. године.

Кључне речи: Федор Лабош, историографија о Русинима, Русини у Јужној Угарској, гркокатолици, православни.

Прва обимнија историја Русина у Јужној Угарској / Југославији појавила се 1977. године,[1] мада је рукопис историје Русина Бачке Срема и Славоније (1745–1918) Федора Лабоша већ од педесетих година био доступан неким истраживачима, тако да су га користили Онуфрије Тимко[2] и Славко Гавриловић.[3] Лабош је свој

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Ово колективно дело сарадника Института за историју Војводине под заједничким насловом *Iz istorije vojvođanskih Rusina do 1941. godine* објављено је у *Godišnjaku Društva istoričara Vojvodine* за 1977. годину и садржи пет посебних прилога: Slavko Gavrilović, *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka,* стр. 153–215; Branislav Vranešević, *Rusini u borbi za nacionalni opstanak 1848–1890,* стр. 217–253; Arpad Lebl, *Rusini od 1890. do 1918,* стр. 255–273; Nikola Gaćeša, *Rusini između dva svetska rata,* стр. 275–306 ; Milenko Palić, *Rusini u radničkom pokretu do 1941. godine,* стр. 309–328.

[2] Онуфриј Тимко, *Насељеници Руског Крстура и Куцуре,* Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 50, Нови Сад 1968, 130–142. Ту Тимко наводи Лабошев рукопис: Dr F. Laboš, *Seljidba od Karpatoch do Bački,* 1950, 50.

[3] Slavko Gavrilović, *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad 1977, 153–215. Гавриловић се у овој студији често позива на Лабошев рукопис и

рукопис годинама проширивао и допуњавао, а књига је објављена тек 1979. године, после његове смрти.[4]

Федор Лабош је по образовању био економиста и стекао је докторат из економских наука, али се од студентских дана бавио истраживањем историје Русина у Јужној Угарској. Главно његово дело је наведена књига, а објавио је још неколико мањих чланака који су практично делови те књиге објављени пре њеног појављивања.

У историографији о Русинима у Јужној Угарској до 1918. године наведено дело Ф. Лабоша је било доста коришћено и цитирано, али до сада, осим углавном пригодних приказа, није било критички сагледано.

Свестан да је о периоду прошлости Русина пре њиховог досељавања у Јужну Угарску средином 18. века било веома мало информација међу овдашњим Русинима, Ф. Лабош је у свом делу желео да прикаже и тај део њихове историје. Покушао је да на тридесетак страна да синтетички преглед прошлости Русина у карпатском ареалу на основу познате литературе на мађарском, немачком и украјинском језику. Добра Лабошева замисао да у књизи о прошлости Русина у Јужној Угарској до 1918. године да сажет приказ њиховог живота у старом завичају пре досељавања у Јужну Угарску није изведена на најбољи начин, јер аутор није успео да на основу релевантне и доста обимне литературе коју је користио направи добар синтетички преглед. Често се просто губио у мноштву података настојећи да дâ што више примера и појединачних описа о тешком животу Русина, о многобројним феудалним обавезама, о антифеудалним бунама, устанцима, ратовима, одмаздама и пустошењима, која су допринела њиховим честим и масовним миграцијама на територији североисточне Угарске и Галиције. Тај део је најмање оригиналан и уједно нешто слабији део његове књиге, али и такав је користан за обичног читаоца, јер пружа одређену слику о животу Русина у карпатском ареалу до почетка 18. века.

Лабош указује да је доста интензивна миграција Русина из североисточних жупанија Угарске јужније почела знатно пре почетка организованог насељавања Русина у Бачку средином 18. века наводећи податке из пописа становништва Угарске за насеља у којима су живели гркокатолици на територији која се у облику клина спуштала од североисточних жупанија све до Сегедина и Макоа. Неки од ових миграната, тражећи погодније услове за живот, прелазили су реку Мориш и настањивали се у појединим насељима у Банату: у Мокрину, Иђошу, Руском Селу и у другим местима. Државна статистика још средином 19. века овде бележи известан број гркокатолика, који тада већ нису били записивани као Русини.[5] У историографији и у познатим изворима нема података о контакту Русина у Бачкој, у Крстуру, Куцури или у другим местима, у којима су живели у мањем броју, са овим

преузима из њега многе податке. Он наводи наслов Лабошевог рукописа: *Od Gornjici do Bačkej* и каже да је рађен претежно на грађи бившег коморског архива у Сомбору, доста трезвено и објективно.

[4] Федор Лабош, *История Русинох Бачкей, Сриму и Славониї 1745–1918,* Союз Русинох и Українцох Горватскей, Вуковар 1979, 299.

[5] Федор Лабош, нав. дело, 59. Ту он наводи да је по државној статистици из 1857. године у срезу Велики Св. Никола било 1559, а у срезу Турска Кањижа 558 гркокатолика.

гркокатолицима у Банату. Део миграната, који су прешли Тису, настављали су пут и задржавали се или настањивали у појединим насељима у Бачкој: у Мартоношу, Бечеју, Шовама, Кули, Обровцу, а неки су се заустављали чак у Срему.[6]

У попису становника Куле из 1746. године забележено је 14 русинских породица.[7] Славко Гавриловић сматра да у Крстуру до 1748. године није било Русина, јер се он тада спомиње као ненасељена пустара.[8] Лабош наводи да је у Крстуру 1746. године већ било 78 русинских породица,[9] да је до краја 1750. у селу било око 200 породица, а да се 1751. године доселило још 120 породица.[10] Међутим, коморски администратор Редл, који је сигурно имао тачне податке о Русинима на Кулском коморском властелинству, наводи да се приликом оснивања коморског насеља Велики Крстур ту преселило 19 русинских породила из Куле.[11] У попису становника Крстура из 1753. године прво је пописано 19 породица које су се преселиле из Куле, после њих још 13 породица које су се доселиле 1751, и на крају 28 породица које су се доселиле из разних места током 1752. године.[12] На попису 1756. године забележено је укупно 127 породица.[13] У сваком случају то је много мањи број од оног до ког је Лабош дошао више разним претпоставкама него поузданим подацима из извора. Зато је он истицао да се један део русинских досељеника, незадовољних овдашњим привредним и климатским приликама вратио у стари завичај, а да су се многи преселили у нека суседна или друга насеља: у Обровац, Шајкаш, Варадин итд., где су били као национална и религијска мањина и вероватно су се временом асимиловали.[14]

У неким изворима и у литератури наводи се да је Мако, градић недалеко од Сегедина, био за неке Русине који су се крајем четрдесетих и педесетих година 18. века досељавали у Крстур последња станица где су се извесно време задржавали.[15]

---

[7] Федор Лабош, нав. дело, 59–60, 189–197. Ову своју тврдњу Лабош поткрепљује подацима из изјава појединаца пред судским властима у Крстуру 1757. године у којима они тачно наводе када и како су дошли у Бачку.

[7] Славко Гавриловић, нав. дело, 155; Мирон Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швеце 1745–1991,* т. I, Нови Сад, 1997, 27–28.

[8] Славко Гавриловић, нав. дело, 155.

[9] Федор Лабош, нав. дело, 62, али он овде не наводи извор за ову тврдњу; Онуфрије Тимко, нав. дело, 130 – наводи исти податак, и мада не наводи извор, из цитата на мађарском језику се види да је текст из монографије Бач-бодрошке жупаније: Samu Borovszky, *Bacs Bodrog vármegye*, t. I, Budapest 1909, 102: међутим, ту се наводи да је у Кулу 1746. године стигло 11 русинских породица из околине Мишколца и да је крајем 1746. године у Кули било 78 породица, заједно српских и русинских, а не 78 русинских породица.

[10] Федор Лабош, нав. дело, 67.

[11] Државни архив у Будимпешти (Országos levéltár, Budapest), даље: ДАБ: E–25, Informationes Cameralis administrationis Bacsiensis, Redl – Извештај коморског администратора Редла Угарској дворској комори од 7. 09. 1756. године.

[12] Славко Гавриловић, нав. дело, 155; Мирон Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швеце 1745–1991,* т. I, Нови Сад 1997, 29–50. Ту Жирош прилаже копију пописа становника Крстура из 1753. године.

[13] Славко Гавриловић, нав. дело, 156; Мирон Жирош, нав. дело, 33–38.

[14] Федор Лабош, нав. дело, 68.

[15] Володимир Гнатюк, *Руски населєня у Бачкей,* у: Володимир Гнатюк, *Етнографски материялни з Угорскей Руси,* т. V, Руске слово, Нови Сад 1986, 83. Ту је Хнатјук забележио у Крстуру 1897. године

Лабош то поткрепљује подацима из примарних извора.[16] Ипак, не може се без резерве прихватити Лабошева тврдња да су русинским досељеницима у Макоу замењивали словенска презимена мађарским и да су они стизали у Крстур са новим, мађарским презименима. Наиме, у матичним књигама рођених, венчаних и умрлих које се чувају у тој парохији кроз цео 19. век многи гркокатолици имали су чиста словенска презимена и тада кад се више нису изјашњавали као Русини него као Мађари.[17] Зато нема основе тврдити да су оној групи Русина која се само неколико месеци задржала у Макоу одмах промењена презимена. Истина, многим Русинима у Бачкој су током 18. и 19. века замењивана русинска/словенска презимена мађарским на разне начине: понекад је промењен само облик, на пример: Паљинчар > Паљинкаш (Pálinkás), Мучонски > Мучоњи (Mucsonyi), или се значење презимена буквално преводи: Галузска (галузска – укр. грана) > Фа (fa – мађ. дрво); Мељник (мельник – укр. млинар) > Молнар (molnár – мађ. млинар), или једноставном заменом русинских/словенских презимена мађарским.[18]

Лабош сматра да коморски администратор Јозеф де Редл није тражио дозволу од централних коморских или државних власти да на коморску пустару Велики Крстур насели гркокатолике Русине из североисточних жупанија Угарске, него да је то урадио по својој личној компетенцији.[19] Међутим, Владимир Биљња је истицао да је Бечки двор насељавао у Бачку Русине гркокатолике с намером да преко њих преводи православне Србе на унију, односно да је то била далекосежна политика Бечког двора и Римске курије.[20] Не улазећи дубље у полемику са овим становиштем, треба истаћи да до данас нико није изнео чврсте доказе да је Редл добио налог од виших коморских или државних власти да у Бачку насељава Русине гркокатолике, нити да је од споменутих власти тражио дозволу за насељавање Русина унијата. Коначно, и сама чињеница да је у Бачку до краја 18. века насељено свега око 2000–2500 Русина гркокатолика без посебних привилегија и материјалне подршке јасно указује да они нису представљали снагу која је могла да уради нешто на плану унијаћења православних Срба.

народно предање о досељавању Русина у Крстур 1751–1752. године, у ком се наводи да је једна група, пошто их је затекла зима, презимили у Макоу, а у пролеће су кренули у Крстур; György Juhász , *Emlék o mákoi gör. kath. templom felszentelési 100-ik évfordenlojának jubileumára,* Makó 1878, 6. Ту се наводи да се гркокатолички свештеник Михајло Кевежди са 40 породица преселио из Макоа у Крстур.

[16] Федор Лабош, нав. дело, 190: изјаве дате пред судским властима у Крстуру 1757. године: изјава Пеће Раца: 192: изјава Јоана Бесермењија.

[17] Приликом боравка у Макоу у јесен 2010. и прегледајући матичне књиге рођених, умрлих и венчаних у архиву гркокатоличке парохије уверио сам се да су кроз цео 18. и 19 век постојала словенска презимена: Алекса, Козма, Петрович, Попович, Сонкович, Шмајда и многа друга.

[18] Јанко Рамач, *Иштван Удвари у историографији Русина,* Извори о историји и култури Војводине, Зборник радова 2, Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за историју, Нови Сад 2010, 216.

[19] Федор Лабош, нав. дело, 64

[20] Vladimir Biljnja, *Rusini u Vojvodini – Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918–1945),* Dnevnik, Novi Sad 1987, 18–19.

Текст контракта о насељавању Русина у Крстур из 1751. године Лабош преузима од Хавријила Костељника[21] и, поредећи га са контрактом о насељавању Немаца у Гајдобру, закључује да разлике у њима проистичу из чињенице да су Немци насељавани на основу царског декрета, а Русине је насељавала локална коморска администрација. Због тога је контракт о насељавању Немаца много повољнији од оног по ком су насељавани Русини у Крстур 1751. и у Куцуру 1763. године.[22] Лабош наводи да су први русински досељеници радили на обрађивању земље коју су касније добили Немци, као и на подизању кућа за немачке колонисте, али не наводи одговарајуће изворе.[23]

Лабош спомиње да је приликом канонске визитације 14. августа 1767. године (вероватно мисли на гркокатоличку парохију у Куцури) у Обровцу забележено неколико гркокатолика, али је парох опозван због малог броја верника. У Обровцу је 1764. године било 25 гркокатоличких породица, укупно око 100 душа. Он сматра да су се они преселили у Крстур, али у документу на који се позива о томе се ништа не говори.[24] Калочки архиепископ Јожеф Бањањи је у почетку одуговлачио и одбијао да за Русине који су се 1763. године почели насељавати у Куцуру оснује посебну гркокатоличку парохију док они живе у једном насељу са православним Србима, сматрајући да је најбоље решење да се или Срби или Русини преселе у друго насеље и да се тако формирају верски чиста насеља.[25] Крајем седамдесетих година 18. века коморска администрација у Бачкој, под притиском извесног броја русинских породица из Крстура и Куцуре да им Комора додели нове површине обрадивог земљишта због великих поплава у њиховим атарима, обратила се Угарској дворској комори да ова издејствује код царице Марије Терезије дозволу за пресељавање Русина из Куцуре у Обровац, а Срба из Обровца у Куцуру, или Срба из Куцуре у Обровац, а Русина из Обровца у Куцуру. На крају је коморска администрација у Бачкој добила сагласност да Србе из Куцуре пресели у Обровац, а Русине из Обровца у Куцуру.[26] Ипак, у пописима гркокатоличке парохије у Куцури из 1810. и 1825. године у Обровцу се спомиње мањи број Русина.[27]

Лабош је свом рукопису приложио велики број копија оригиналних докумената на које се позива. Нажалост, мада се у фуснотама често наводи да се прилаже копија документа или копија са преводом текста са латинског језика на русински, у књизи најчешће није објављена ни копија, а понекад ни наведени превод документа. Разлог необјављивања тих прилога није познат, али се може претпоставити да издавач, пошто је књига објављена после смрти Ф. Лабоша, без његових упутстава и интервенција није урадио како је то он замислио и припремио

[21] Гавриїл Костельник, *Liber momorabilium грекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей,* Нови Сад 1998, 29–30.
[22] Федор Лабош, нав. дело, 65–66.
[23] Исто, 67.
[24] Исто, 69.
[25] Янко Рамач, *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918*), Нови Сад 2007, 118.
[26] Борис Холошняй, *Закладанє Бечского двора за ришованє економских и церковних почежкосцох бачванских Руснацох 70-тих рокох XVIII столїтия*, Руски календар 1998, Нови Сад 1997, 83–85.
[27] Славко Гавриловић, нав. дело, 180: 1810. године у Обровцу је било 14, а 1825 – 12 гркокатолика.

за штампање. Сам Лабош је у неколико наврата спомињао да је после Другог светског рата из бившег коморског архива у Сомбору добијао многе оригиналне документе који су остали у његовом власништву. Тако су можда заувек изгубљени бројни оригинални документи које је Лабош користио и имао у својој збирци. За истраживаче то је велики губитак.

У старијој мађарској историографији о Русинима у Бачкој наводи се да се у Куцуру 1765. године населила 41 русинска породица, и 1767 – 42 породице,[28] а ове податке су касније преузимали и други аутори. Лабош наводи да се у Куцуру 1763. године населила само 41 породица, мада је контрактом било предвиђено да се насели 150 породица,[29] и сматра да су се многи од оних који су дошли у Куцуру, незадовољни ондашњим приликама, населили у Крстур.[30] Даље наводи да је коморска администрација, незадовољна малим бројем Русина који су се населили у Куцуру, наставила да врбује нове досељенике из североисточних жупанија Угарске, али и тада су дошле само 42 породице.[31] Разлог слабом одазиву Русина из горњих крајева Мађарске у Куцуру Лабош види у чињеници да је куцурски атар био доста водоплаван и да је ту била нездрава клима.[32]

Лабош доста нашироко приказује расправу на жупанијском коморском суду у Сомбору 1767. године поводом неких корекција Трауновог урбара из 1736. године.[33] Ту он описује привредне прилике и обавезе сељака на коморским имањима у Бачкој до увођења урбара М. Терезије из 1767. године. И мада ништа не спомиње о увођењу овог урбара у Крстуру и Куцури 1772. године, наводи у преводу неколико урбаријалних контраката за Крстур и Куцуру почев од 1785. до 1792–95. године, у којима су подробно наведене сва давања и обавезе поданика према Комори као и начин њихових плаћања, односно испуњавања.[34] Подаци о свим задужењима поданика у готовом новцу и у радној ренти, као и неизмирена дуговања пренета за следећу/следеће године, много говоре о положају и животу поданика. Аутор даје податке и о оновременим мерама за тежину, запремину и течности, што обичном читаоцу олакшава сналажење у шаренилу коришћења различитих мера. Слику о свакодневном животу употпуњавају и ценовници прописаних цена за поједине прехрамбене артикле, као и цене надница за обављање појединих послова за мушкарце, жене и децу.

---

[28] Gyula Dudás, *Bacs-Bodrog vármegye egyetemes monografiája*, t. II, Zombor 1896, 406; Samu Borovszky, *Bacs Bodrog vármegye*, t. I, Budapest 1909, 102.

[29] Федор Лабош, нав. дело, 76–77.

[30] Исто, 77; Мирон Жирош, нав. дело, 59–62. Ту Жирош показује на основу података пописа становништва Крстура и Куцуре да су се од 1763. године многе русинске породице из Крстура преселиле у Куцуру.

[31] Федор Лабош, нав. дело, 77. Ту Лабош не наводи никакве доказе о поновном врбовању нових русинских колониста у североисточним жупанијама Угарске ради пресељавања у Бачку, у Куцуру.

[32] Федор Лабош, нав. дело, 77.

[33] Исто, 84–105; Пун текст Трауновог урбара из 1736. године објављен је у целини: Славко Гавриловић – Иван Јакшић, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке у XVIII веку,* Београд 1986, 1– 7: Dispositio Trauniana.

[34] Федор Лабош, нав. део, 107–139; Ове урбаријалне контракте доста нашироко коментарише и Славко Гавриловић: у наведеном делу, 167–169.

Аутор у посебном поглављу говори о обавези сељака да плаћају контрибуцију, коју су некад плаћали у новцу, некад у натури, а често издржавањем извесног броја војника, њихових официра и коња. Ове обавезе су становништву нарочито тешко падале у време неродних година, када људи често од својих приноса нису имали довољно да прехране себе и своју стоку, а морали су да испуњавају и све обавезе према Комори, жупанији и да плаћају контрибуцију. У том поглављу аутор прилаже спискове сеоских кнезова/бирова и присежника у Крстуру и Куцури за поједине године у другој половини 18. и у првој половини 19. века и описује њихове дужности и обавезе у убирању разних давања и испуњавању обавеза према државним властима и властелину. Због неиспуњавања или кашњења са испуњавањем обавеза сеоски кнезови су понекад били јавно кажњавани и понижавани, да би послужили као пример кажњавања свакога ко не испуњава обавезе или не поштује власт.[35] Ту је описан начин функционисања судова у оквиру жупанија и срезова, који су увек били више у служби власти и племства, а мање су штитили права поданика.

Посебну пажњу Лабош посвећује положају коморских поданика у Крстуру и Куцури седамдесетих и осамдесетих година 18. века, када су због честих и обилних киша, нижи делови атара и насеља били плављени. Тих година делови атара су остајали необрађени или би посејани усеви пропадали, ливаде се нису могле косити, а и велики делови пашњака су били под водом. Од воде и велике влаге многе куће од набоја су пропадале и рушиле се. То је за Русине у Крстуру и Куцури био изузетно тежак период, када су многи размишљали да се врате у стари завичај или да се преселе у друга насеља. Ове две општине су се често обраћале коморским и жупанијским властима тражећи помоћ и заштиту: молили су да им део обавеза у новцу и натури буде смањен због немогућности да користе земљиште које су од Коморе добили на уживање, и да им она додели нове површине обрадивог земљишта, ливада и пашњака, наводећи да многи становници живе у великој беди или на ивици глади. У тим молбама су се позивали на тачке контраката о насељавању у Крстур односно Куцуру, у којима је било наглашено да уколико се број становника у селима толико увећа да ће им недостајати земљишта, Комора ће им доделити нове површине из суседних пустара. Ту Лабош у преводу на русински наводи неколико таквих молби упућених коморским властима и жупанији, и молбу упућену цару Франји I 1794. године.[36]

Поглавље о верским односно црквено-религијским приликама у Крстуру и Куцури у другој половини 18. века пружа богатство веома значајних података не само из те области, него и у вези са насељавањем Русина у Бачку пре почетка организованог насељавања на основу контракта 1751. године. Истина, Лабош износи неке тврдње које нису поткрепљене одговарајућим изворима: наводи да је монах Иларион Прусицки стигао у Крстур са првом групом досељеника 1751.

[35] Федор Лабош, нав. дело, 150–151.

[36] Исто, 156–181; Славко Гавриловић, нав. дело, 170–171. Ту се Гавриловић углавном позива на податке из Лабошевог рукописа.

године,[37] мада до данас није утврђено када и одакле је стигао и када је отишао из села или умро.

Лабош сматра да сам начин насељавања Русина у Бачку средином 18. века довољно јасно указује да оно нема никакве везе са верском политиком Бечког двора о превођењу православних на унију и да страх православних Срба од Русина и њихових активности на пољу унијачења није био оправдан. Ипак, лоша искуства због ранијих покушаја власти и католичке цркве у превођењу на унију научила су православне Србе да увек буду на опрезу и добро организовани. Због тога није чудно да су реаговали одмах на почетку досељавања Русина гркокатолика и да су православни свештеници настојали да их преведу на православну веру, у чему су имали подршку своје црквене хијерархије. Калочка архиепископија, под чијом црквеном јурисдикцијом су били Русини гркокатолици у Бачкој, свим средствима је настојала да онемогући њихове контакте са православнима да би на тај начин смањила могућност њиховог преласка на православну веру.[38]

У историографији о Рисинима у Јужној Угарској питање верских сукоба између православних и гркокатолика у Крстуру педесетих година 18. века заузима значајно место, и о њему су писали, поред Ф. Лабоша, Евгеније Цуња,[39] Јаким Сабадош,[40] Славко Гавриловић[41] и Јанко Рамач.[42] Овде ћемо у најкраћем показати шта је допринос Ф. Лабоша у изучавању овог питања. Сукоби између православних и гркокатолика у Крстуру почели су када су православни предузели кораке да подигну властиту цркву и тражили за то дозволу од православног митрополита у Сремским Карловцима и коморске администрације. У селу су отпочели сукоби између припадника две конфесије, а вести о сукобима су стигли и до царице Марије Терезије. Уследила су испитивања окривљених за изазивање сукоба и потписника молбе за доволу подизања православне цркве. Лабош је објавио изјаве већег броја сељака, претежно оних који су прешли на православну веру, пред жупанијском комисијом. Ове изјаве дају изузетно богату лепезу података не само о црквено-религијским питањима него и току досељавања Русина у Бачку. Из грађе коју Лабош прилаже у преводу на русински језик јасно се може пратити ток догађаја. Русински досељеници који су стигли у Бачку пре почетка организованог насељавања у Крстур 1751. године овде нису имали гркокатоличког свештеника. Зато су неки почели да одлазе на богослужења у православне цркве, а касније су тамо одлазили и на исповед и причест. То је био први контакт русинских досељеника са православнима у овим крајевима. После насељавања Русина у Крстур у село су код православних Русина почели да долазе православни свештеници, који су их храбрили да остану у православној вери обећавајући да ће имати сваку помоћ

[37] Федор Лабош, нав. дело, 182.
[38] Исто, 186.
[39] Евгениј Цуња, *О досељењу првих Русина у Војводину и њиховом животу*, Годишњак Историјског друштва Војводине, Нови Сад 1951, 47–53.
[40] Яким Сабадош, *Походзенє и приход Руснацох до Бачкей*, Шветлосц, 3, 4, Нови Сад 1954, 193–204, 269–280.
[41] Славко Гавриловић, нав. дело, 157–163.
[42] Јанко Рамач, нав. дело, 131–142.

и заштиту Карловачке митрополије. Тада су отпочели сукоби између православних и гркокатолика у селу. Лабош приказује како се у разрешавање ових сукоба укључују представници Калочке архиепископије, Бачке жупаније, коморске администрације и Бачке епископије, односно Карловачке митрополије. Свака од заинтересованих страна је имала своју истину: представници Калочке архиепископије, Бачке жупаније и коморске администрације позивали су се на контракт о насељавању Русина у Крстур у ком је било јасно наглашено да се у то коморско насеље могу насељавати само Русини гркокатолици. Православна митрополија се увек позивала на Привилегије православних Срба и указивала је на притиске којима су били изложени они гркокатолици који су прешли на православну веру. На крају је пресудила политичка моћ и власт: Калочка архиепископија и Бачка жупанија су имале механизме власти, а то је подразумевало затворске казне и физичка кажњавања за „преступнике“, да Русине апостате врате у крило гркокатоличке цркве. Малобројни појединци, који су желели да остану у православној вери, преселили су се у нека суседна православна насеља и временом се потпуно асимиловали. Лабош на основу приложене грађе закључује да је страх од казни највише утицао на многе који су прешли на православну веру да се врате у гркокатоличку цркву.[43] Славко Гавриловић је у изучавање овог питања укључио и грађу православне провенијенције и на тај начин допринео да оно буде целовитије сагледано.[44]

Лабош у својој књизи објављује низ докумената преведених са латинског на русински језик који пружају мноштво података о привредном животу и економском положају коморских поданика у Крстуру и Куцури у другој половини 18. и првој половини 19. века. Ту су пописи становника са детаљним подацима о појединим домаћинствима, о броју чланова породица и свих који живе у једном домаћинству, о броју ситне и крупне стоке, запрежне стоке, површинама обрадивог земљишта и ливада које домаћинства користе, о броју способних за рад у сваком домаћинству итд.[45] Богатство података пружају и објављени тестаменти, из којих се јасно види материјално стање појединих породица и пракса како је уређивано наслеђивање после смрти родитеља.[46]

У кратком осврту на прилике 1848. године Лабош наводи да је русинска интелигенција, претежно гркокатоличко свештенство, школовано углавном у Загребу, више била оријентисана на Хрвате и због тога није током револуције подржавала мађарску револуцију.[47] Ипак, новија истраживања показују и другу страну у овим догађајима: незадовољни својим подређеним положајем у оквиру Крижевачке епархије, у којој су Русини чинили 2/3 верника, русински свештеници из Бачке су у лето 1848. године упутили управи Крижевачке епархије захтев у ултимативном облику у ком су тражили да Русини у свему буду равноправни са

[43] Федор Лабош, нав. дело, 186–197.
[44] Славко Гавриловић, нав. дело, 157–163.
[45] Федор Лабош, нав. дело, 209–216.
[46] Исто, 220–229.
[47] Исто, 231 –232.

Хрватима и да остварују своја неприкосновена национална права, упозоравајући крижевачког епископа да ће, ако не добију позитиван одговор за месец дана, исти захтев проследити мађарској револуционарној влади и тражити да буду издвојени из Крижевачке епархије и прикључени једној од две гркокатоличке епархије у североисточној Угарској – Мукачевској или Прешовској.[48]

Лабош је забележио сећања људи из Куцуре о приликама 1848. године: после борби крајем јануара и на почетку фебруара 1849. године, када је српска војска ослободила Бачку, људи из Куцуре су давали храну српској војсци. Ту се не наводи да ли су неки Русини били у српској војсци,[49] али је познато да је известан број Русина из Крстура и Куцуре био у мађарским хонведима.[50] Лабош наводи и предање које је дуго било присутно међу Русинима у Бачкој као колективно уверење да они нису страдали у револуцији, јер је руски цар „упозорио" војске да он у Јужној Угарској има два снопа свог народа – Крстур и Куцуру – којима се ништа не сме десити.[51]

Пре Лабоша етнографске описе Русина у Бачкој објавили су Михајло Врабељ, Володимир Хнатјук, Иштван Франкл, Ристо Јеремић и други, али Лабошев опис неких русинских народних обичаја и народне ношње показује да је добро познавао народни живот и није правио грешке које су у оваквим описима карактеристичне за оне који недовољно знају народ и његове обичаје и све посматрају са стране.[52]

Поглавље о црквеном и просветном животу Русина добрим делом је урађено на основу Хронике Руског Крстура Хавријила Костељника,[53] мада се Лабош понекад позивао и на изворе из Архива Калочке архиепископије, углавном оне које је користио и Костељник. Делове о раду конфесионалних школа у Крстуру и Куцури у другој половини 19. века Лабош је писао на основу сећања старијих људи. У том поглављу су дате информације о активностима русинских средњошколаца четрдесетих година 19. века у оквиру „Илирског друштва" у Гркокатоличкој семинарији у Загребу.

На крају треба рећи да Федор Лабош својим делом, поред Хавријила Костељника, заузима значајно место у историографији Русина у Јужној Угарској до 1918. године. Чак је и судбина њихових рукописа била слична, јер су дуго чекали на објављивање и у међувремену били интензивно коришћени од стране истраживача. Истина, међу Русинима у Војводини Лабошева књига је у време њеног објављивања

[48] Јанко Рамач, нав. дело, 280–284.
[49] Федор Лабош, нав. дело, 231–232.
[50] Михаил Врабель, *Русин на долині Бачванскй,* Календар 1891, Ужгород 1890, 80–86.
[51] Федор Лабош, нав. дело, 232.
[52] Исто, 236 –242.
[53] Хавријил Костељник је свој рукопис под насловом *Liber memorabilium грекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей* написао у Руском Крстуру 1915. године. Рукопис је годинама чуван необјављен, а у периоду између два светска рата делови тог рукописа су били објављивани у *Русинском календару* који је издавало Русинско народно просветно друштво. Лабош је користио управо те објављене делове Костељникове Хронике Крстура и на њих се позива. Интегрални текст овог рукописа штампан је тек крајем прошлог века: Гавриїл Костельник, *Liber memorabilium грекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей,* Нови Сад 1998, 218.

примљена с извесном дозом резерви из политичких разлога, јер је објављена од стране Савеза Русина и Украјинаца Хрватске, који није имао симпатије међу комунистичком русинском елитом у Војводини. Међутим, свако ко се иоле озбиљније интересовао за прошлост Русина на овим просторима или је изучавао, није могао да заобиђе дело Федора Лабоша због богатства фактографског материјала и изузетно значајних прилога који су углавном објављени у преводу. Нажалост, у књизи нису објављене копије тих докумената, иако је Лабош у фуснотама наводио да их прилаже рукопису. Славко Гавриловић је користо Лабошев рукопис пре његовог објављивања и у две речи дао о њему прецизну оцену рекавши да је рађен доста „трезвено и објективно".

Извори и литература:

Извори:

Гавриловић, Славко, Јакшић Иван, *Грађа за привредну и друштвену историју Бачке у XVIII веку,* Београд, 1986.

Државни архив у Будимпешти (Országos levéltár, Budapest), E–25, Informationes Cameralis administrationis Bacsiensis, Redl – Извештај коморског администратора Редла Угарској дворској комори.

Литература:

Biljnja, Vladimir, Rusini u Vojvodini – Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918–1945), Dnevnik, Novi Sad, 1987.

Borovszky, Samu, *Bacs Bodrog vármegye, t. I,* Budapest, 1909.

Врабель, Михаил, *Русин на долині Бачванскй,* Календар 1891, Ужгород, 1890, 80–86.

Vranešević, Branislav, *Rusini u borbi za nacionalni opstanak 1848–1890,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, 217–253.

Gavrilović, Slavko, *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, 153–215.

Гнатюк, Володимир, *Руски населєня у Бачкей,* у: Володимир Гнатюк, *Етнографски материяли з Угорскей Руси,* т. V, Руске слово, Нови Сад, 1988, 78–126.

Dudás, Gyula, *Bacs-Bodrog vármegye egyetemes monografiája, t. II,* Zombor, 1896, 406; Samu Borovszky, *Bacs Bodrog vármegye, t. I,* Budapest, 1909.

Gaćeša, Nikola, *Rusini između dva svetska rata,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, 275–306.

Жирош, Мирон, Бачванско-сримски Руснаци дома и у швеце 1745–1991, т. I, Нови Сад, 1997.

Juhász, György, *Emlék o mákoi gör. kath. templom felszentelési 100-ik évfordenlojának jubileumára,* Makó, 1878.

Костельник, Гавриїл, *Liber momorabilium грекокатолїцкей парохиї бачкерестурскей,* Нови Сад, 1998.

Лабош, Федор, *История Русинох Бачкей, Сриму и Славониї 1745–1918,* Союз Русинох и Українцох Горватскей, Вуковар, 1979, 299.

Lebl, Arpad, *Rusini od 1890. do 1918,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, 255–273.

Palić, Milenko, *Rusini u radničkom pokretu do 1941. godine,* Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, 309–328.

Рамач, Янко, *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918*), Нови Сад, 2007.

Сабадош, Яким, *Походзенє и приход Руснацох до Бачкей*, Шветлосц, 3, 4, Нови Сад, 1954, 193–204, 269–280.

Тимко, Онуфриј, *Насељеници Руског Крстура и Куцуре,* Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 50, Нови Сад, 1968, 130–142.

Борис, Холошняй, Закладанє Бечского двора за ришованє економских и церковних почежкосцох бачванских Руснацох 70-тих рокох XVIII столїтия, Руски календар 1998, Нови Сад, 1997, 82–92.

Цуња, Евгеније, *О досељењу првих Русина у Војводину и њиховом животу*, Годишњак Историјског друштва Војводине, Нови Сад, 47–53.

JANKO RAMAČ

FEDOR LABOŠ AND HIS WORK IN THE HISTORIOGRAPHY ON RUTHENIANS IN THE SOUTHERN HUNGARY

Summary

The author critically examined the History of Ruthenians in Backa, Sirmium and Slavonia (1745-1918), wrote by Fedor Laboš. It had an important place in the historiography of the Ruthenians in the Southern Hungary, not only because it was the first history written by a Ruthenian author, which covered the history of Ruthenians from their arrival to this region until 1918, including a review of their past before settling in Backa, but also because of the fact that the author used very rich historical material, which was partially lost or inaccessible to the researchers.

Keywords: Fedor Laboš, historiography of Ruthenians, Russians in the Southern Hungary, Greek Catholics, Orthodox.

UDC 37:014(=163.49:436-89)“1769/1777“

Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
atanacko1749@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 5. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

РЕФОРМА СРПСКОГ ШКОЛСТВА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ 1769−1777*

Сажетак: Друга половина XVIII века време је значајних реформи у Хабзбуршкој монархији, које су између осталог спроведене и на просветном пољу. Њихова суштина огледала се у секуларизацији образовног система. Српски образовни систем је у овом периоду под утицајем реформских кругова из Беча, а у складу са централизаторском и германизаторском политиком царице Марије Терезије и њеног сина цара Јозефа II, такође реформисан, што су подржали православна јерархија и образованији Срби. Рад има тенденцију да прикаже како је текао процес реформисања образовног система код Срба, те законске акте који су га пратили.

Кључне речи: реформа школства, Allgemeine Schulordnung, Школски устав, Ratio educationis, основне школе, Теодор Јанковић Мирјевски, Стефан Вујановски, Аврам Мразовић.

У историји европског школства XVIII век, са рационализмом као доминатним филозофским правцем, има посебан значај. Идеја да образовање поседује довољну снагу да промени човека и реформише људско друштво потекла је од просветитељских мислилаца. Ово би истовремено била основа која би појединца требало да доведе, коришћењем сопственог разума, до врхунске среће, јер је, сматрали су просветитељи, дошло време људске зрелости, односно зрелости цивилизације.[1] Полазећи од изнетих филозофских ставова и практичних потреба које је наметао технолошки развој, европски владари, пре свега пруски, хабзбуршки и руски, у другој половини XVIII века извршили су реформу школског система

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Иако просветитељство није кохерентан филозофски смер, једно је заједничко за све његове мислиоце сви су веровали да се преко науке и образовања може постићи много чак и са људима скромних интелектуалних способности, Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713−1789*, Београд 2003, 448−450; Stevan Hadživuković, *Francusko prosvetiteljstvo odraz vere u ljudski napredak*, Novi Sad 2005, passim.

својих држава. Секуларизација школства била је суштина њихових реформи, до чијег спровођења је просвета била готово искључиво у рукама цркве, у Аустрији претежно у рукама језуита. Мада су они имали дугу традицију у образовању, почетком XVIII века стање у школству Хабзбуршке монархије било је веома лоше.[2] И поред утицаја просветитеља и њихових ставова у вези са образовањем, број деце која су похађала основну школу био је веома низак, примера ради 1770. у Доњој Аустрији је свега је 17% деце школског узраста похађало школу.[3] У интересу владара и државе било је да преко школе васпитава добре грађане, али пракса је показала да то није било могуће док школом управља Црква, јер је схватање циља образовања било различито. Док је Црква пре свега желела да створи доброг хришћанина, држави је био потребан поданик чије би образовање поспешило економски развој и омогућило напредак војне технике. Потреба стварања добрих хришћана и даље је остала као један од задатака образовања, што је наглашавано у реформским актима и што није остало само формални захтев, али је и то подручје требало да контролише држава.[4]

Ниједан владар Хабзбуршке монархије пре царице Марије Терезије није толико пажње посветио образовању својих поданика као она. Реформу школства започела је отварањем школа које су биле изван утицаја језуита и које је требало да одговоре на конкретне практичне изазове, односно да дају одређени профил службеника, док би учитељи у њима постали државни чиновници који спроводе овакву образовну политику.[5] Њен наредни корак на реформском путу било је оснивање ***Дворске школске комисије*** (Studienhofkommission) у Бечу 1760. која је постала централни школски орган. По завршетку Седмогодишњег рата (1756−1763) конкретније је приступила реформисању школства. У том послу, нарочито између 1764. и 1772, својим саветима и предлозима помагао јој је гроф Јохан Антон фон Перген, истичући неопходност секуларизације школства.[6] Слично као што је већ урађено у Пруској приликом реформе школства, и у Бечу је отворена 1771. Нормална школа или Норма, која је радила на новим принципима и истовремено била основна школа, реалка и учитељска школа. Потом је уследило укидање

[2] Josef Schermaier, *Geschichte und Gegenwart des allgemeinbildenden Schulwesens in Österreich*, Wien 1990, 35−37.

[3] Joseph Alexander Helfert, *Die Gründung der österreichischen Vollksschile durch Maria Theresia*, Prag 1860, 63.

[4] Двор је 1751. тражио од Цркве извештај о стању у школама. Уследио је протест црквених власти које су сматрале да надзор над школама припада искључиво цркви. Двор је потом обавестио генералног викара да је образовање ствар просветне политике владе, а не цркве, чиме је прекинута даља расправа о овом питању, Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740−1780)*, Сремски Карловци 1929, 19.

[5] Занимљиво је да је царица Марија Терезија још пре отварања Хекерове Реалке основала 1746. Терезијанум, школу која је већ била изван језуитског утицаја. Ово је била прва школа која је требало да пружи практична знања и добре службенике, а поред ње, пре реформе школства, основана је још Оријентална школа 1754. у којој су образоване будуће дипломате, Derek Edvard Dawson Beales, *Joseph II: in the shadow of Maria Theresia, 1741−1780*, 1987, 455−456; Д. Кириловић, *Српске...,* 17.

[6] Joseph Alexander Helfert, нав. дело, 181−241; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526−1918*, Barkly − Los Angeles − London 1980.

језуитског реда 1773. и прелазак њихове имовине у руке државе. Ово је био веома важан потез јер је њиме обезбеђена и материјална основа за даље спровођење реформи. Непосредно пре доношење самих законских аката Марија Терезија је лапидарно означила њихову суштину изјавивши 1773. *„Das Schulwesen aber ist und bleibt allzeit ein Politicum“,* односно означавајући државу као једину инстанцу која управља образовањем својих поданика. Угледајући се на Пруску у вези са реформом образовног система,[7] иако према овој држави није имала симпатија, Марија Терезија је позвала опата Јохана Игнаца фон Фелбигера (Johann Ignaz von Felbiger, 1724−1788) да дође у Беч и изврши у Монархији реформу школства по угледу на ону коју је спровео у Пруској. Опат Фелбигер је одмах по доласку постао члан Дворске школске комисије и учитељ у Нормалној школи.[8] Исте године (1774) израдио је план реформи основног образовања познат под називом ***Општа школска уредба за немачке нормалне, главне и тривијалне школе у наследним земљама*** (Allgemeine Schulordnung für die Deutschen Normal- Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen K. K. Erbländern. У даљем тексту Allgemeine Schulordnung), који је 6. децембра 1774. царица својим потписом санкционисала. На основу овог документа основно образовање постало је обавезно за сву децу, оба пола, а изводило се у три врсте школа:

1. Тривијалним,[9] које су осниване пре свега у селима, али их је било и у мањим градовима. У њима је настава трајала годину или две, а учили су се читање, писање, рачунање и основе хришћанске вере (катихизис, а у неким и црквено појање).

2. Главне школе су биле друга врста основних школа, које су претежно осниване у градовима за ученике који су своје образовање желели да наставе у гимназијама. Прецизније говорећи, ове школе имале су два задатка: са једне стране, у њима су образовани ученици који своје школовање желе да наставе у гимназијама, док су, истовремено, за обављање практичних послова, пре свега за трговину и занатство, припремани они који су намеравали да после основне школе прекину школовање. Из тог разлога, предмети који су се у њој предавали, поред оних који су се слушали у тривијалним школама, били су још Немачки, Основе латинског, Историја, Географија, Механика, Тригонометрија и Архитектура.

3. Нормалне школе су основане у сваком окружном средишту и у њима су се образовали будући учитељи тривијалних школа. Предмети у овој школи у почетним годинама били су исти као у главним, а у завршном разреду усмерени су пре свега на педагошко образовање будућих учитеља. Предвиђено је да нико ко није

[7] Реформу пруског школства су спровеле две особе, за протестантске области то је учинио Јохан Јулијус Хекер, а за католичке опат Фелбигер, мада је основа школства код обојице била иста. За почетак реформи је заслужан Хекер јер је још 1748. отворио једну реалку (школа у којој су предавани нови предмети потребни пре свега за успешно вођење домаћинства и трговину), чиме је почела школска реформа у Пруској, Wolfgang Neugebauer, *Schule und Absolutismus in Preussen*, Berlin 1992, 45.

[8] James Van Horn Melton, *The Theresian School Reform of 1774*, Early modern Europe, Malden−Oxford−Victoria 2006, 55−56.

[9] Назив тривијалне носиле су јер се у њима пре свега учило читање, писање и рачунање (Lesen, Schreiben und Rechnen), што је био својеврсни тривијум.

завршио нормалну школу и о томе није имао писмену потврду школског директора није могао постати учитељ.

Следећи пруски узор, заведен је и нови систем контроле, односно надзора школа. Тривијалним школама надзорник је био месни парох. Изнад њега био је окружни инспектор који је надгледао тривијалне и главне школе, а био је хијерархијски испод школске комисије[10] која је постојала у сваком округу. Крајња инстанца била је Дворска школска комисија, односно **Генерална дирекција нормалних школа**, основана у Бечу као њен саветодавни орган.[11]

Allgemeine Schulordnung је закон који је важио, како је већ истакнуто, за аустријске наследне земље, а истовремено је био основа за спровођење реформи изван Наследних земаља и за друге народе. Тако су реформе школства у Монархији нашле одраз и у реформи српског школства на простору под јурисдикцијом Карловачке митрополије. Утицај овог закона за српски народ у Хабзбуршкој монархији био је вишеструк, иако је он највећим делом живео изван граница Наследних земаља, већ по томе што је постао основа реформе српског школства. Штавише, у Војној граници, у којој су Срби чинили већину становништва, важили су закони донети за Наследне земље, тако је Allgemeine Schulordnung-ом решено питање српских школа у Војној граници на, у то време, најсавременијим принципима. Иако се реформа српског школства не може посматрати као одвојена целина већ само као одраз и саставни део реформи школског система читаве Монархије, али и целокупних терезијанско-јозефинистичких реформи, она у одређеној мери показује извесне специфичности. Пре свега, иако је двор био и њен иницијатор, спровођење је ишло преко црквене јерархије, које ју је, са мање или више одушевљења, прихватила и подржала. И када је реформа извршена, она је учињена са знањем јерархије Карловачке митрополије и све до закона којима је у другој половини XIX века наметнуто одузимање школа и утицаја Цркве у њима, она је бринула о основном образовању верника, али и средњошколском образовању, јер су српски епископи и митрополити били стални чланови гимназијских патроната и њихови значајни материјални приложници.

Своју дужу предисторију нема само реформа школства која је спровођена у Наследним земљама, она је, такође, уочљива и када је у питању српско школство. Она код Срба има два периода, један, који је приметан до Црквено-народног сабора из 1769. године и други, који почиње од овог сабора и завршава се 1777, мада су и промене које су у школству наступиле после њега биле мале све до реформи Уроша Несторовића, односно до 1811. Реформе до 1769. су готово искључиво биле реформе које је спроводила црквена јерархија, али су оне биле више одраз потребе за образовањем верника, подизања културног нивоа српског народа, борбе против уније и покатоличавања, него жеље да се наметне нови систем. Иако су многи

[10] У ову школску комисију улазило је неколика саветника државне власти, заступник ординаријата (код католика је то члан бискупског управног суда), директор и секретар нормалне школе. Задатак јој је био да именује окружне школске надзорнике, издаје учитељске потврде, контролише испите, управља школским фондом, итд. О овоме: Д. Кириловић, *Српске...*, 22−23.

[11] James Van Horn Melton, *The Theresian School Reform of 1774*, 57−58.

јерарси добро познавали водећи европски филозофски правац рационализам, чак и оправдавали поједине његове ставове у вези са образовањем, њихова акција је до митрополита Павла Ненадовића − а овде треба поменути двојицу његових претходника митрополите Мојсија Петровића и Виђентија Јовановића, те бачког епископа Висариона Павловића − била изолована у односу на остале народе и вероисповести у Монархији и није суштински мењала устаљену праксу основног школства. Међутим, успели су да подигну образовни ниво малобројних учитеља, затим свештеника и прошире школску мрежу отварајући и прве средње школе код Срба. Посебно место међу јерарсима заслужним за развој школства заузима поменути митрополит Павле јер је у његовој просветној политици уочљиво да у појединим питањима настоји да прати, тада актуелну, реформску просветну политику Беча. Прихватајући тековине просветитељског правца, митрополит Павле је у посланицама свештенству истицао корисност образовања.[12] Настојао је да обезбеди материјалну основу за развој образовања, што је учинио оснивањем Клирикалног фонда[13], затим добар учитељски кадар и отварање школа које би Србима омогућиле стицање практичних знања и знања неопходних за напредовање у животу. У том циљу отворио је 1749. у Сремским Карловцима Покровобогородичну школу у којој су се образовали и монаси, што је била несумњива новина у Српској цркви. Иако се после митрополитове смрти 1768. ова школа угасила, њен значај и утицај су били изузетни, већ и по томе што су учитељи и свештеници који су се у њој образовали могли да народу у наредном периоду предоче значај просвете. У Срему, митрополитској архидијецези, најбоље се осетио утицај ове школе, јер су се ту пред крај митрополитовог живота и у наредном периоду школе брже отварале, а за наставу су ангажовани управо бивши ђаци Покровобогородичне школе.[14] Такође, заслужан је и за оживљавање недељних школа, што је први пут захтевао од свештенства 1754.[15] Чињеница да је на подручју архидијецезе пред крај митрополитовог живота било више световњака него свештеника учитеља још једном наглашава прихватање рационалистичке

[12] О овоме вид.: Никола Гавриловић, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века,* Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 120−122; уопштено о посланицама митрополита Павла Ненадовића: Дамаскин Грданички, *Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699−1768*), Богословље, IV-1, Београд 1929, 7−36; Димитрије Руварац, *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање*, Земун 1894, 9−18.

[13] Први назив овог фонда био је *Касе Покрово-Богородичних школа Архиепископије Митрополије,* из чега је могуће закључити да је прва намена фонда била да издржава покровобогородичне школе у Карловцима. Основна намена је брзо измењена па је фонд служио у знатно шире сврхе, Димитрије Руварац, *Покрово-богородичне школе у Карловцима (1749. −1769.),* Сремски Карловци 1926, 5; Милош Рајић износи тврдњу да је фонд основан због карловачких школа, те да је то разлог зашто је митрополит рачунао само на прилоге из Архидијецезе. Вид.: Милошъ Раићъ, *Србски народни фондови,* Карловци 1864, 4−6; Димитрије Руварац, *Позиви и одзиви...,* 13−14.

[14] Димитрије Руварац, *Покрово-богородичне школе у Карловцима,* 3−42.

[15] Ове школе су радиле недељом и празницима, а предвиђене су пре свега за старије људе, које су свештеници учили основним црквеним учењима и молитвама, Дамаскин Грданички, нав. дело, 31−32.

филозофије од стране митрополита, али и његово познавање реформског правца у образовном систему Монархије.[16]

Реформа школства код Срба била је само једна у низу реформи спроведених седамдесетих година XVIII, које су имале далекосежне последице не само на правно-политички положај Срба већ и на развој духовног живота. Реформе су спроведене преко два Регуламента (из 1770. и 1777),[17] затим Декларатоирије (1779) и Конзисторијалне системе (1782). Једна од мера тада донетих било је отварање штампарије за дела штампана ћирилицом, што је имало позитивног одраза на ширење књиге међу Србима. Дошло је до редукције црквених празника, одређен је однос између митрополита и епископа. Наглашено је да митрополитима припада искључиво духовна власт, што је најбољи пример сужавања Привилегија. Тако је српска аутономија у Хабзбуршкој монархији сведена на ниво црквено-просветне.[18]

Друга фаза реформе српског школства почела је већ на расправно-изборном сабору 1769. Следећи инструкције које је добио из Беча, царски комесар генерал гроф Андрија Хадик покренуо је на Црквено-народном сабору држаном 1769. расправу о финансирању школа.[19] Несумњиво је да треба тражити извесну паралелу између, са једне стране, настојања да се у Монархији укидањем језуитског реда и узимањем њихове имовине створи економска основа школске реформе и, са друге стране, покушаја на овом сабору да се од црквене имовине, тачније Даљског спахилука, створи фонд за финансирање српских школа. Клирикални фонд, који је основао митрополит Павле Ненадовић, и даље је био фонд из којег је финансирана Покровобогородичина школа, јер је приликом његовог оснивања одређено да је то фонд само ове школе, а тек је у наредном периоду промењена његова сврха. Расправа је поведена и о заоставштини будимског епископа Дионисија Новаковића

[16] АСАНУК, МПА „Б“ 1767/90.

[17] Иако су Регуламенти доношењем Декларатоирије стављени ван снаге, суштински није дошло до неке промене јер су најзначајнији параграфи ових докумената нашли се и у Декларатоирији, Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690−1918*, Нови Сад 2011, 38.

[18] Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538−1918*, Нови Сад 2007, 94−117; Дејан Микавица, нав. дело, 37−39.

[19] Дозволу за расправни црквено-народни сабор успео је да издејствује митрополит Павле Ненадовић, али, после његове смрти пре почетка рада, сабор је постао изборно-расправни. Сукоб између клера и представника власти почео је одмах после митрополитове смрти, нарочито када је на његовој сахрани акламацијом за администратора седисвакантне митрополије изабран бачки епископ Мојсије Путник. Сматрајући да право постављања митрополијског администратора има само Двор, поништена је ова одлука и за администратора је постављен вршачки епископ Јован Георгијевић. Иако је епископ Мојсије био личност блиска Двору, радило се о праву које није смело бити нарушено једним преседаном. Сабор је радио од 4. маја до 7. октобра 1769. пошто је због митрополитове смрти био одложен. Једно од главних питања о којима се расправљало на сабору било је питање прихода, дисциплине и финансија свештенства. Главну опозицију вољи Двора представљао је темишварски епископ Виђентије Јовановић Видак. На овом сабору поново је требало бранити право слободног избора митрополита, а претресане су и оптужбе против црквених великодостојника, нарочито епископа Видака, који је ослобођен оптужби, а за митрополита је изабран администратор епископ Јован Георгијевић. Важно је напоменути да се међу захтевима који су изнети на овом сабору налазио и захтев да се православној деци дозволи похађање католичких школа, што је заиста и учињено Школским уставом 1776, Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад − Београд 2005, 181−201.

(процењеној на 21.000 форинти) коју је по комесаровом плану требало искористити за школски фонд. Иако је о финансијском питању расправљано на укупно четири седнице, никаква одлука није донета.[20] Незадовољан начином на који се финансирају српске основне школе,[21] гроф Хадик је од цивилних и војних власти тражио детаљније извештаје. Тек је на крају саборских заседања било речи и о отварању школа, али не у виду расправе већ само у виду закључка, односно царског рескрипта који је прочитан Сабору. У њему је стајала царичина жеља да у сваком месту постоји мала (основна) школа – ради тога је упућено питање цивилним и војним властима како се могу финансирати учитељи и школе – док би у епархијским средиштима могла постојати и „велика школа", иако није било најјасније који тип школа се подразумевао под овим изразом. Није чудно зато што је гроф Хадик тражио писмено обавештење о школовању свештенства.[22] На крају се поново прешло на финансијско питање у коме се тражи да се из Клирикалног фонда исплаћују учитељске плате, али не и зидање школа.[23] Искуство овог сабора у вези са школством представљало је основу за настанак 65. и 66. параграфа ***Регуламента***, донетог 27. септембра 1770. У овим параграфима истакнут је значај школе за развој нације и најављено оснивање ћирилске штампарије у Бечу у којој би били штампани уџбеници за православне школе. Иако тиме није решено школско питање, поменути параграфи наговестили су нову културну еру код Срба.[24]

До доношења ***Школског устава*** 1776. којим је коначно решено питање реформе тривијалних српских школа у Банату, систематски, у складу са реформским замахом Беча, радило се и на реформи код српског и румунског становништва у Банату.[25] Значај овог акта је вишеструк, како зато што су школе у Банату добиле ново уређење тако и што је овај акт постао основа за уређење и свих осталих школа православаца изван Баната. Импулси за реформу су долазили из

---

[20] Било је то: 22. маја, 28. јуна, 7. и 23. августа. О овоме: С. Костић, *Реорганизација школа у духу просветитељских реформи,* Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 161; Ђорђе Рајковић, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима,* Српски летопис, књига 114, Нови Сад 1872, 160, 165, 172, 176−177.

[21] У одговору који је Сабор дао комесару наведено је да се школе издржавају од школских кутија које су се налазиле у црквама, да се делом финансирају од пореза који је купљен међу парохијанима у појединим општинама и да се школе у Карловцима (овде се мислило на више школе односно Покровобогородичну) издржавају прилозима епархија и цркава, односно из Клирикалног (школског) фонда, Јохан Хајнрих Швикер, нав. дело, 188−189.

[22] Исто, 189.

[23] С. Костић, *Реорганизација...,* 161.

[24] Philip J. Adler, *Habsburg School Reform Among the Ortodox Minorities, 1770−1780,* Slavic Review, 33, 1974, 27−28.

[25] У Бечу су решили да реформу православног основног школства прво спроведу у Банату, за шта је постојало више разлога. Пре свега, Банат је у просветном погледу био на веома ниском степену у односу на друге области Монархије, док је, истовремено, још увек био камерални посед неинкорпориран у Угарску. Беч је школску реформу спроводио систематски прво у Наследним земљама и областима које су се налазиле под његовом директном управом, а затим у другим деловима царства. Како су за Војну границу већ важили закони као у Наследним земљама, једина област у којој су живели Срби изван надлежности Угарске, у којој се већ радило на реформи школства, био је Банат, Н. Гавриловић, *Срби и Румуни*, Нови Сад 1997, 170.

Беча, нарочито Илирске дворске депутације,[26] којој је препуштено да изврши реформу, али под надзором Двора. У овом „министарству за српска питања“ више пута је вођена расправа како да се побољша и реформише основно школство православних поданика у Банату. Циљ је био да се школство реформише на истим основама као у Наследним земљама, односно онако како је замишљено да се то учини за читаву Монархију, а то је значило по једнообразном принципу за све вере и народе. Због тога је на основу предлога из 1769, који је ради реформе школа у Банату саставио Данијел Лазарини,[27] и искуства последњег црквено-народног сабора, на седници Илирске дворске депутације, одржаној 22. априла 1770, а на иницијативу дворских реформских кругова, референт Адам фон Вајнгартен упутио предлог за реформу православних школа по угледу на Наследне земље и постављање једне особе у звању директора банатских школа која би је спровела у дело. У првом тренутку се помишљало на Данијела Лазаринија, који је и постављен на то место, али никада није преузео дужност јер је премештен на друго место. Готово две године је протекло док није поново почело са расправама о овом питању, односно док Банатска земаљска администрација није 14. марта 1772. затражила од митрополита Јован Георгијевића да препоручи за директора банатских тривијалних школа погодну личност. У одговору који је митрополит упутио 15. априла стајала су три имена Данијел Лазарини (Данило Лазаревић), Захарија Орфелин и Теодор Јанковић Мирјевски. Лазарини је због сумњивог живота као могући директор одмах изостављен. Орфелин је постављао тешке захтеве пред Администрацију за своје ангажовање,[28] док је Јанковић препоручен и од стране председника Администрације грофа Кларија оцењен као најпогоднија личност, те је одлучено да њему припадне овај положај.[29]

Пошто је постављен за директора банатских тривијалних школа, Теодор Јанковић је уз инструкције и савете Илирске дворске депутације и реформског круга око царице Марије Терезије, у време 1773−1776. настојао да српско школство у Банату добије сасвим нов облик. Да је у томе имао успеха види се већ из чињенице

[26] Основана је 1745. под називом Илирска дворска комисија као одговор на захтеве Срба изнете на Црквено-народном сабору из 1744. Назив Илирска дворска депутација добила је 1747. и под њим је остала до укидања. Била је висока политичка установа за Србе, изједначена са осталим дворским канцеларијама у Бечу. На челу јој нису били Срби, али је одиграла веома значајну улогу у развоју српске политичке, културне и националне свести. Укинута је 2. децембра 1777, Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790−1792)*, Нови Сад 2005, 37−41.

[27] Предлагао је да се у свакој већој општини отвори основна школа у којој би се предавало писање, читање, рачунање и катихизис. Родитељи који не би слали децу у школу били би додатно опорезовани. Предлагао је да у Темишвару буде отворена једна виша школа за ученике који би да наставе школовање. Такође, да напише буквар за тривијалне школе и да буде постављен за школског инспектора. Од ових предлога прихваћено је само да напише буквар, мада није објављен. О овоме: Д. Кириловић, *Српске...,* 28.

[28] У својим захтевима је истицао да би био и директор немачких тривијалних школа (мада њихов број није био велик) и да му због тога морају дати две плате. Поред тога тражио је по једног канцеларисту за немачи и румунски језик, као и једног писара за српски. Такође, тражио је да му дају посебну накнаду за инспекцију школа, коју ће обављати два пута годишње, за шта би требало да има обезбеђене кочије, Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин живот и рад му*, Београд 1923, 62−63.

[29] Исто, 63; Н. Гавриловић, *Срби и Румуни*, 169−178.

да је у Банату 1768. било 66 основних школа, а до 1776. отворено је 117 нових, при чему је већину отворио управо Мирјевски.[30] Уз већ поменуте инстанце и особе које су радиле на поправљању школства, о овоме се расправљало и на црквено-народним саборима и синодима. Већ почетком 1774. била су спремна ***Упутства за побољшање православних српских и румунских основних школа*** (*Regulae directivae für die Verbesserung des illyrischen und walachischen nicht-unirten Elementar- oder Trivial-Schulwesens in den K. K. Erbländern*),[31] као основа реформе банатских тривијалних школа, те је текст упућен Црквено-народном сабору који се састао у Карловцима да изабере новог поглавара Српске цркве после смрти митрополита Јована Георгијевића. Комесару на овом сабору, команданту Славонске војне границе, фелдмаршал-лајтнанту грофу Андреасу фон Матезену наређено је, у инструкцији, да упозна Сабор са ***Упутствима***, о чему је касније расправљано и на Синоду који се састао одмах после Сабора.[32] Податак који се нашао у овом документу открива колико је школа требало, на основу броја парохија, сазидати, обновити или проширити. Тако је одређено да се сазидају (и отворе) 373 нове школе, да се оправке изврше на 21, а да се 19 прошири. Већ је тада одређено да се учитељима мора одредити дупла окућница (doppelten Hausgrund), као и део плате који би био исплаћиван у новцу или прехрамбеним производима. За подизање школских зграда предвиђено је да становници села обезбеде грађу у државним шумама, односно да држава да сировину, а становници радну снагу. Надзор који је овде одређен већ је био исти као онај који је одређен у Allgemeine Schulordnung-у, донетом крајем 1774. За набавку школског прибора требало је искористити прилог који је за школе оставио покојни епископ будимски Дионисије Новаковић. Царица је одредила и годишњу државну помоћ за школе у Вршачкој и Темишварској епископији од по 1500 форинти.[33]

На основу ***Упутстава*** могао је Теодор Јанковић Мирјевски да крене у реформу и отварање школа по Банату, али се показало као веома битно да дође у Беч и ту у Фелбигеровој Нормалној школи заврши курс, чиме би постао

[30] Године 1802. тај број се попео на 406, Emanuel Turczynski, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, 34.

[31] Упутство садржи 52 параграфа, којима се препоручује отварање тривијалних школа или оправка оронулих зграда, прописани су одређени стандарди школских објеката, финансирање учитеља (део у натури, део у новцу), наставни предмети (Читање, Писање, Рачунање, Катихизис и Појање), а одређени су и школски надзорни органи. Текст овог документа погледати у: Н. Гавриловић, *Српске...,* 287−299.

[32] Тако је 8. јануара 1775. било речи о плацу, раду и финансирању Новосадске гимназије (у документу стоји израз „Гимназијум в кр. вароши Новом Саду“, мада се ради о Рождествено-богородичној школи коју је основао владика бачки Висарион Павловић 1731. Она, иако није у свом називу имала реч гимназија, по класама које су у њој постојале, била је у потпуности једнака са тадашњим гимназијама које су постојале у целој Монархији), али и о отварању Семинарије за свештенике у Темишвару. Такође, истог дана је тражено да се изаберу особе које ће преправити или написати уџбенике за све наставне предмете, највероватније за основне (тривијалне) школе јер су у Комисију која је о томе имала да ради одређени Теодор Јанковић и Марко Сервиски, обојица познаваоци школских прилика, и Јован Мишкатировић, који је у каснијем периоду био борац за очување народног идентитета управо кроз основно школство. У то време је већ Јанковић преводио *Ручну књигу* (Handbuch), што је истакнуто на истој седници, Димитрије Руварац, *Рад синодски 1774. и 1775*, Српски Сион, 22, Сремски Карловци 1903, 677−678; Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду,* Нови Сад 1949, 53−66.

[33] J. A. von Helfert, нав. дело, 440−444.

квалификован за место на коме се налази и држање наставе за будуће учитеље. Ово је постало актуелније када је донет и Allgemeine Schulordnung. Ипак, на његов одлазак се чекало скоро три године. У међувремену је Илирска дворска депутција израдила ***Школски устав за православне тривијалне мале школе у провинцијалном делу Тамишког Баната***. Овај документ је написан на основу ранијих уредби и аката који су се тицали школства православних, а царица га је санкционисала 2. новембра 1776. Сада је похађање нормалног курса за Јанковића постао императив, за шта му је Двор обезбедио значајна финансијска средства. Међутим, он није био само слушалац Фелбигеровог нормалног течаја, напротив, постао је творац исправљене и побољшане Фелбигерове ***Методике,*** обавезног уџбеника за све будуће учитеље.[34] Јанковић је увиђао неке недостатке *Методике*, а како је њему било поверено превођење ове књиге на српски језик,[35] настојао је да отклони те недостатке, чиме је стекао наклоност реформских кругова.[36] Чињеница да није био само пасивни слушалац нормалног курса била је позната не само каснијим писцима и историчарима већ његовим савременицима, те је за свој труд добио признање опата Фелбигера и награду од саме царице Марије Терезије.[37]

Доношење и потврда ***Школског устава*** одиграли су се у време док је у Карловцима заседао Синод (21. септембар 1776 − 3. јануар 1777), тако да су епископи и митрополит Вићентије Јовановић Видак са њим одмах били упознати.[38] Овим документом је у великој мери изведена секуларизација школства и увођење савремених педагошких принципа у наставу. Свештенство, како католичко тако и православно, и даље је остало присутно у нижим и вишим школским надзорним органима. Ипак, и овакво присуство духовног елемента било је револуционарно у односу на претходно стање када се образовање, нарочито основно, налазило искључиво у рукама Цркве, са веома малим утицајем световног елемента. Бригу о просвети сада је водила држава, она је постала њен Politicum. Тако је према *Школском уставу* у свакој православној црквеној општини требало сазидати

[34] Фелбигер је о њему оставио следеће запажање: „Његово изванредно схватање суштине прописаног побољшања школства у свим деловима наставе и темељно познавање наставних предмета дају основа нади да ће он на најбољи начин управљати школама које му се поверавају и да ће их довести до жељеног степана савршенства“, С. Костић, *Реорганизација...,* 165.

[35] Пун назив овог дела на српском гласи: *Роучная книга потребная Магїстрωмъ Иллурїческихъ Неунїтскихъ малыхъ школъ въ Цесаро-Кралевскихъ госоударствахъ*, а на немачком: *Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der illyrischen nicht unirten Trivial-Schulen in den Kais. Königlichten Erblandern,* С. Костић, нав. дело, 168.

[36] Сматрао је да деца не треба да уче напамет текстове из читанке или катихизис, као ни молитве, које иначе сваког дана наглас изговарају у школи. У преписци између Чешко-аустријске дворске канцеларије и Илирске дворске депутације договорено је да се задржи табеларни Фелбигеров метод, али са извесним изменама, у којем би се, уместо писања само почетних слова речи, писала цела почетна реч реченице. Учење напамет и даље је представљало и у реформисаном школству начин усвајања градива, С. Костић, нав. дело, 168.

[37] J. A. von Helfert, нав. дело, 442−445; Д. Кириловић, *Српске школе...,* 30−32; Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932, 110.

[38] J. A. von Helfert, нав. дело, 446.

школску зграду према одређеним грађевинским и санитарним прописима.[39] Било је предвиђено да мушка и женска деца седе одвојено, а православној деци дозвољено је да могу ићи и у католичке школе.[40] Штавише, ако није било православне парохије у конфесионално мешовитом насељу, онда су православна деца морала да похађају католичке школе, у чему је *Школски устав* био изричит. У чак осам параграфа овог закона (11−18 §) регулисан је положај учитеља. Управо су то параграфи којима је спроведена секуларизација школства. Учитељи су могли бити само православни и католички становници Монархије световног сталежа,[41] који добро познају предмете и методику наставе предмета који се предају у школама. Само изузетно, у недостатку другог решења, то су могла да буду свештена лица, али су тада и она, као и световна, морала да имају потврду за бављење учитељским послом директора нормалне школе, што је значило да су завршили нормални течај. У већим општинама, поред учитеља могао је да буде ангажован и учитељски помоћник, а сви су они морали да имају по примерак Фелбигерове *Методике* у Јанковићевом преводу.[42] Материјално стање учитеља делимично је регулисано овим законом, јер је прописано да поред двоструке окућнице (ова мера је иста као у *Упутствима* из 1774) мора да добије од општине и два јутра ливаде. Међутим, плата која ће му бити исплаћена у новцу није унета у закон,[43] већ се тај износ препуштао договору између учитеља и општине, ради чега су морали да сачине уговор који је подношен на оверу управних власти. Овим законом прописани су и предмети који су се предавали у школи – у потпуности у складу са предметима који су за тривијалне школе прописани *Allgemeine Schulordnung*-ом – те су се учили читање, писање, рачунање и основе вере (катихизис). Препоручено је учитељима да поједину децу

[39] За ову сврху бесплатно је добијана дрвена грађа, С. Костић, нав. дело, 166; Д. Кириловић, *Српске...,* 82−83.

[40] Ова одредба стајала је већ у предлогу Школског устава, који је у односу на коначну верзију претрпео велике промене. На њеном задржавању инсистирао је школски референт и саветник Дворске школске комисије Кес, сматрајући да ће, уколико католичке школе буду боље и привуку део православне деце, тиме бити омогућено приближавање припадника различитих конфесија и олакшан продор уније, Д. Кириловић, нав. дело, 37−38.

[41] Ова одредба имала је две последице – учитељи нису могли бити протестанти и нису могли долазити из неке друге државе. Ово се првенствено односило на руске учитеље, а у складу је са политиком прекидања српско-руских веза и све присутнијом српском културном оријентацијом ка Бечу. О овоме: Мита Костић, *Гроф Колер...,* 118; Ако би страни поданик хтео да постане учитељ у Хабзбуршкој монархији, морао је најпре да у њој проведе 10 година, а подразумевало се да је морао и имати потврду директора нормалне школе за бављење учитељским послом, Д. Кириловић, нав. дело, 88−89.

[42] Најпре је било предвиђено да учитеље поставља Школска комисија, а плаћа општина. Међутим, током расправе о *Школском уставу* утврђено је да је боље да се следи пракса која постоји у Наследним земљама, да учитеља бира и плаћа општина. Надзор над избором учитеља обезбеђен је одредбом да општина може да га ангажује само ако има потврду директора школе за бављење учитељским позивом. Кес је интервенисао и поводом питања ко треба да издаје ове потврде, сматрајући да је то посао школског директора, а не Школске комисије пред којом учитељ полаже испите, Исто, 38−39.

[43] У *Упутствима* параграфом 18. тачно је назначена плата која се имала исплаћивати у новцу. Ту је предвиђено да село које има до 60 кућа учитеља плаћа 30 форинти, ако село има између 60 и 100 домаћинстава, учитељска плата је износила 40 ф., а ако је имало преко 100 домаћинстава, плата је била 60 форинти, Н. Гавриловић, *Србске...,* 290.

настоје да науче и немачки, што ће бити посебно цењено, али учење тог језика није било прописано као обавезно. Ова одредба се може сагледавати из две перспективе. Са једне стране, она се уклапа у централистичку и германизаторску политику Марије Терезије и њеног сина цара Јосифа II, док је, са друге стране, имала за Србе практичну корист јер им се пружала могућност да уче језик који им је обезбеђивао могућност даљег школовања и напредовања, те, у крајњој линији, бољу материјалну егзистенцију. Док се са данашње тачке гледишта прва перспектива може сагледавати као негативна појава, друга има позитивну конотацију и несумњив културолошки значај.

Уџбеници чије коришћење је било предвиђено у настави већ су у време доношења овог закона били штампани у Курцбековој штампарији. Били су то, пре свега, ***Катихизис*** Јована Рајића, учитељски приручник ***Ручнаја књига*** и ***Буквар***. На крају закона одређен је узраст у коме деца имају да посећују школу – од шесте до девете године,[44] док је од девете до дванаесте било предвиђено да недељом и празником посећују тзв. повторне школе (мера је била донесена ради утврђивања градива и његовог трајног усвајања). Последњим параграфом, посвећеним школском надзору, било је предвиђено да у селима свештеник са представником световне власти има право месечног обиласка и надзора школе, протопрезвитер са једним чланом из свог протопрезвитерата требало је да врши тромесечни надзор, док су епископи са школским директором надзор, односно обилазак, вршили једном годишње. Следећа инстанца била је Илирска дворска депутација, а иза ње се налазила Дворска школска комисија. Присуство духовних лица у школском надзору јасно сведочи да секуларизација школа није извршена у потпуности, али ова лица нису била самостални надзорници и у том погледу нема никакве разлике између школства православаца у Банату и школства у Наследним земљама. Међутим, секуларизација је *Школским уставом* у православним тривијалним школама добила већи замах него у истим немачким школама. Наиме, док су у немачким наставу из предмета вере изводила духовна лица-катихете, дотле су у православним тривијалним школама и ову наставу изводили учитељи, а свештенство је могло само да врши надзор над предавањима.[45] На овај начин, једним законским актом који са данашње тачке гледишта у извесним цртама показује напредак у односу на *Allgemeine Schulordnung*, а нарочито наглашава секуларизацију, решено је питање реформе православних тривијалних школа у Тамишком Банату.[46]

---

[44] У самом *Уставу* је стајало „Родители дожни суть деты своя шестое оуже лето возраста своегѡ достигшія даже до девятагѡ ихъ лета...въ школу послати...“ чиме је макар декларативно назначено да је основна школа обавезна за децу оба пола, Кириловић, *Српске школе...*, 97.

[45] У предлогу *Школског устава* стајало је да ће наставу из предмета Вере, као и у немачким и у православним школама, држати катихета. Међутим, интервенцијом Кеса овај предлог је измењен. Као разлоге за то Кес је навео слабу образованост православног свештенства, што је делимично било тачно, али и настојање да се народ одвоји од утицаја таквог свештенства. У аргументима изнетим поводом овог питања Кес није помињао верске разлоге или омогућавање уније, већ се користио пре свега педагошким аргументима, мада није сигурно колико је био искрен у својим настојањима, Исто, 39.

[46] Исто, 29−42, 81−101; С. Костић, *Реорганизација...,* 162−164, 166−167.

Пошто је *Allgemeine Schulordnung*-ом решено питање школске реформе за Наследне земље и Војну границу, а *Школским уставом* за територију Тамишког Баната, остало је још да се школска реформа изврши на територији Угарске. За ову територију такође је примењен Фелбигеров систем, који је прилагодио члан Угарске дворске канцеларије Јожеф Ирмењхази.[47] Закон, објављен под називом ***Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eadem adnexas***, Марија Терезија је санкционисала 22. августа 1777. Њиме је читава територија Угарске подељена на девет школских округа, који се нису поклапали са црквеним дијецезама. Важност овог закона за Србе је утолико већа што је исте године када је он донесен укинута Илирска дворска депутација (2. децембар 1777), а послови који су спадали у њену надлежност пренети су на Угарску дворску канцеларију. Пре него што је укинута Илирска дворска депутација постигнут је договор између ње и Угарске дворске канцеларије у вези са православним школама у Угарској (без Баната) са Хрватском и Славонијом, по коме је *Школски устав* остао најважнији закон по којем се морају уређивати школе православних у целој провинцијалној Угарској.[48] По доношењу ***Ratio educationis***-а успостављени су школски окрузи на чијем челу су се нашли школски директори, који су истовремено били директори нормалних школа у којима су школовани учитељи и врховни инспектори округа. У сваком округу је постојала само једна нормална школа, али су за православне организоване посебне и то у оквиру главних, градских школа. Од девет школских округа за Србе су била значајна три:[49]

1. **Великоварадски** – обухвата Банат са седиштем у Темишвару;
2. **Загребачки** – обухвата Хрватску, Славонију и Срем;
3. **Печујски –** обухвата територију Бачке, Барање и према северу све територије на којима је било српских школа.

У сваком школском округу, па и у ова три, постојали су школска комисија и врховни школски надзорник. Православни директори су били потчињени католичким школским директорима. У Великоварадском округу директор је био Теодор Јанковић Мирјевски, у Печујском је за директора постављен Аврам Мразовић (седиште у Сомбору) а у Загребачком Стефан Вујановски (седиште у Осеку). Мразовић и Вујановски су такође били полазници Фелбигерове Норме (са њима је полазник био и Марко Сервиски). Они су 1778. постављени за школске

[47] Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара,* Београд 2002, 354, 364−365.

[48] Резолуцијом од 29. новембра 1777, насталом договором између Угарске дворске канцеларије и Илирске дворске депутације, одлучено је да се православне школе на територији Угарске уреде на основу *Ratio educationis*-а, али по узору на банатске школе. О овоме: Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: Od najstarijih vremena do godine 1835*, Zagreb 1907, 465.

[49] С. Костић, *Реорганизација...,* 188−190.

директоре, а међу првим пословима које су морали да изврше било је отварање нормалних школа и образовање учитеља.[50]

На основу три законска акта – *Allgemeine Schulordnung*-а, *Школског устава* и *Ratio educationis*-а, извршена је реформа школства у Хабзбуршкој монархији. Поред ових искључиво школских закона, којима су спроведени секуларизација и подржављење школа, постоји и неколико закона значајних за српско школство који нису донети у циљу коренитe реформе, али су се појединим деловима дотакли и школског питања. Хронолошки гледано први законски акт настао после 1777. у коме се налази и регулатива важећа за школство била је ***Декларaторија*** донета 16. јула 1779. Први пут се питање школства у овом документу дотиче посредно у 34. параграфу. У њему се инсистира да будући свештеници треба да имају одређено образовање, те да о томе морају да поднесу писмене потврде приликом постављања у парохијама. Поред тога, Конзисторија је приликом напредовања у чиновима морала да испитује свештено лице и увери се у његово познавање наука потребних за вршење свештеничке службе. Иако се у овом параграфу нигде не помињу школе, јасно је да су њиме постављени извесни образовни стандарди свештеничког позива.[51] Конкретније о школству говори се у параграфу 57, који се односи на тривијалне школе у Војној граници, а који је у ствари потврда једног ранијег акта (од 27. марта 1771) којим се саветује граничарским властима да оснивају немачке тривијалне школе.[52]

После доношења *Ratio educationis*-а из 1777. све до 1805. нису доношени законски акти који су се тицали искључиво питања просвете, мада је било аката који су се поред других питања бавили и питањем школства, каква је поменута *Декларaторија*. Први законски акт који се односио искључиво на школство после 1777. био је ***Politische Verfassung der deutschen Volksschulen für die k. k. Österreichischen Provinzen*** или скраћено ***Politische Schulverfassung***, објављен 11. августа 1805. На територији на којој су живели Срби он је у овом облику важио за Наследне земље и Војну границу. Следеће године донесен је нови ***Ratio educationis publicae totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eadem adnexas***, који је побољшао и појаснио одредбе из предходног *Ratio educationis*-а. Међутим, овим законима није спроведена озбиљнија реформа у српском школству, већ је то учињено тек 1811. делатношћу Уроша Несторовића.[53]

Током епохе просвећености десиле су се многе значајне промене у сфери духовног живота. Реформа образовног система изведена под утицајем просветитељских мислилаца са нескривеном жељом владара да секуларизују образовање и ставе га под државни надзор, била је једна од тековина XVIII века која

---

[50] Исто, 189.

[51] Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792,* Београд 1954, 139.

[52] Исто, 146; Никола Гавриловић, *Реорганизација школа у Војној граници,* Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 202.

[53] Antun Cuvaj, нав. дело, 638−649, 776−791; Јован Савковић, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Нови Сад 1964, 67−68; Славко Гавриловић, *Основни граничарски закон из 1807 (1808) године*, ЗМСИ, 38, Нови Сад 1988, 139−141; Јован Радонић, Мита Костић, нав. дело, 139−140; Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, нав. дело, 161−200.

је касније утицала на развој националне свести. Српски народ, који је у овом веку живео и даље под влашћу туђих владара, није имао једнак духовни развој. У том погледу су се најбрже развијали они који су живели у Хабзбуршкој монархији, што је са једне стране била последица културног развоја саме Монархије, а са друге потребе српског народа да се уклопи у нове политичке и културне оквире, те да кроз прихватање западних тековина боље очува свој народни и верски идентитет. Реформа основног школства коју је у Хабзбуршкој монархији извео опат Фелбигер оставила је дубок траг у школству свих народа ове државе. Код Срба је ова реформа пратила просветну политику Беча, што је приметно још од времена када је на челу Карловачке митролије био митрополит Павле Ненадовић, а нарочито од његове смрти 1768, односно од Црквено-народног сабора из 1769. Управо од ове године почиње реформска политика и у српском школству, чији је носилац, за разлику од претходног периода, Бечки двор и круг људи око царице Марије Терезије. Током наредних осам година извршена је реформа школства најпре у Наследним земљама, потом у Банату и на крају на територији Угарске. Она је код српског народа изведена унеколико успешније, односно квалитетније, него код других народа јер је смањен број текстова који су учени напамет, што је била заслуга банатског школског директора Теодора Јанковића Мирјевског. Секуларизација, главна тековина просветитељских школских реформи, изведена је код српског народа одлучније и дубље у односу на остале народе Монархије. Тако је крајем XVIII века створена добра основа за духовни напредак српског народа у Хабзбуршкој монархији и чврсто упориште за очување верског и народног идентитета.

Извори и литература:

АСАНУК, МПА „Б“ 1767/90.

Adler, Philip J., *Habsburg School Reform Among the Ortodox Minorities, 1770−1780*, Slavic Review, 33, 1974.

Андерсон, Метју С., *Европа у осамнаестом веку 1713−1789*, Београд 2003.

Beales, Derek Edvard Dawson, *Joseph II: in the shadow of Maria Theresia, 1741−1780*, 1987.

Гавриловић, Владан, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790−1792)*, Нови Сад 2005.

Гавриловић, Никола, *Реорганизација школа у Војној граници,* Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974.

Гавриловић, Никола, *Срби и Румуни*, Нови Сад 1997.

Гавриловић, Славко, *Основни граничарски закон из 1807 (1808) године*, ЗМСИ, 38, Нови Сад 1988.

Грданички, Дамаскин, *Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699−1768*), Богословље, IV-1, Београд 1929.

Kann, Robert A., *A history of the Habsburg Empire 1526−1918*, Barkly − Los Angeles − London,1980.

Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740−1780)*, Сремски Карловци 1929.

Костић, Мита, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932.

Костић, Страхиња, *Реорганизација школа у духу просветитељских реформи*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974.

Melton, James Van Horn, *The Theresian School Reform of 1774*, Early modern Europe, Malden−Oxford−Victoria 2006

Микавица, Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа 1538−1918*, Нови Сад 2007.

Микавица, Дејан, *Српско питање на Угарском сабору 1690−1918*, Нови Сад 2011.

Neugebauer, Wolfgang, *Schule und Absolutismus in Preussen*, Berlin 1992.

Остојић, Тихомир, *Захарија Орфелин живот и рад му*, Београд 1923

Раићъ, Милошъ, *Србски народни фондови*, Карловци 1864.

Радонић, Јован, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954.

Рајковић, Ђорђе, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима*, Српски летопис, књига 114, Нови Сад 1872.

Рокаи, Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Руварац, Димитрије, *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање*, Земун 1894.

Руварац, Димитрије, *Рад синодски 1774. и 1775*, Српски Сион, 22, Сремски Карловци 1903.

Руварац, Димитрије, *Покрово-богородичне школе у Карловцима (1749. −1769.)*, Сремски Карловци 1926.

Савковић, Јован, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Нови Сад 1964.

Стајић, Васа, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949.

Turczynski, Emanuel, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, Munchen−Oldenburg 1985.

Hadživuković, Stevan, *Francusko prosvetiteljstvo odraz vere u ljudski napredak*, Novi Sad 2005.

Helfert, Joseph Alexander, *Die Gründung der österreichischen Vollksschile durch Maria Theresia*, Prag 1860.

Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: Od najstarijih vremena do godine 1835*, Zagreb 1907.

Швикер, Јохан Хајнрих, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад − Београд 2005.

Schermaier, Josef, *Geschichte und Gegenwart des allgemeinbildenden Schulwesens in Österreich*, Wien 1990.

NENAD NINKOVIĆ

THE REFORM OF SERBIAN SCHOOL SYSTEM IN THE HABSBURG MONARCHY 1769-1777

Summary

Results of the reforms in the seventies of the eighteenth century, which were implemented by the will of Vienna throughout the Habsburg monarchy, were that the education system went under the supervision of the state, and the school was secularized to a great extent. This was the case with the Serbian primary schools as well, which were reformed between 1769 and 1777, what made a good basis for expanding the school network and improving the instruction. Implementation of these measures was entrusted to the school principals, Teodor Janković Mirjevski, Stefan Vujanovski and Avram Mrazović, in which they had a lot of success. Unlike the rest of the Monarchy, the church supported the school reform in Serbs with its considerable influence. However, the secularization in the educational process in Serbs was implemented more decisive and deeper than in other nations.

Keywords: school reform, Allgemeine Schulordnung, School Constitution, Ratio Educationis, primary schools, Teodor Janković Mirjevski, Stefan Vujanovski, Avram Mrazović.

UDC 94(41/49):316.422“17“

Мирослав Павловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
mpavlovitch@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 27. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ФОРСИРАНА ИЛИ АУТОНОМНА МОДЕРНИЗАЦИЈА? ОСМАНСКЕ РЕФОРМЕ У XVIII ВЕКУ У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКИХ УТИЦАЈА*

Сажетак: Рад разматра развој теорија модернизације и њихов утицај у савременој османистици, терминолошке непрецизности појмова модернизације и вестернизације (европеизације) са посебним освртом на савремене тезе о вишеструкој модерности. Посебно се посматра однос културног трансфера и интеракције, односно материјалног и духовног, да би се утврдила веза између утицаја модерних друштава на традиционална кроз модел наметнуте модернизације и аутономног развоја, иманентног историјском искуству самог друштва које се развија из предмодерног у модерно. Анализиране су перцепције о алтеритету и покушана идентификација симболичких знакова модерности, како то истиче Ентони Гиденс, односно оних обележја која нису карактеристична за традиционална друштва у циљу спецификовања карактера османске модерности.

Кључне речи: Османско царство, осамнаести век, модернизација, вишеструка модерност, вестернизација, реформе, децентрализација, централизација, културна интеракција, културни трансфер.

„East is East and West is West
And never the twain shall meet“[1]
Rudyard Kipling

Теорије модернизације

Теоријско појмовно одређење у савременој османистици о XVIII веку условљено је непрецизношћу термина друштвене теорије којима се она служи. То није само случај у османистици, с обзиром да су теорије модернизације

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Исток је Исток, Запад је Запад и то двоје се никад неће срести.

заступљеније у каснијим историјским раздобљима. Захтев за теоријским у историографији најбоље је дефинисао Питер Берк констатацијом да без „прожимања историје и теорије нема изгледа за разумевање било прошлости било садашњости“, међутим, уколико не постоји конгруентност употребе термина, теорија је само форма.[2] У савременој османистици појмови *модернизација*, *европеизација* и *вестернизација* користе се у различитом контексту, док је расправа усмерена на модалитете спољних утицаја и питање порекла реформи. С обзиром да је реч о оперативним средствима теорија модернизације и друштвеног развоја, потребно је најпре испитати њихова значења. Теорије модернизације дефинишу параметре и околности у којима ће традиционално друштво путем еволутивног развоја достићи модерност, при чему је парадигма модерности савремено „западно друштво“.[3] Занемарујући димензију прогресивног разумевања историје, највише пажње привукао је образац традиционално-модерно и као важан марксистички допринос теорија недовољне развијености. Постоји значајна сагласност о процесу индустријализације, језичке унификације, националној држави, као основним параметрима, или како би Ентони Гиденс рекао симболичким знацима модерности.[4] Традиционална друштва почивају на елитистичком карактеру, високој насупрот масовне културе и аутаркичности, који не омогућавају никакав вид хомогенизације. Ентони Смит сматра да овакви чиниоци онемогућавају развој масовне идеологије попут национализма.[5] Свест је заснована на принципима традиције, прошлост се доживљава као садашњост, а о секуларизму не може бити речи; док модерност одликује бирократизација, контролисана примена државне силе, као јединственог поретка у оквиру једне заједнице као и односа међу заједницама и коначно националним државама. Параметри модерности су свакако бројни, али је за

[2] Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, 27.

[3] Теорије модернизације развијане су непосредно после Другог светског рата, када је њихов основни задатак представљало испитивање којим ће се развојним путем кретати Трећи свет. Као одговор на Западну идеју о модернизацији настале су марксистичке теорије друштвеног развоја (недовољне развијености), које су указивале да је узрок неразвијености Трећег света капиталистичка експлоатација, због које вестернизација за њих неће представљати пут у модерност. Предраг Марковић, *Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље*, Годишњак за друштвену историју, бр. 1, Београд 1994, 11–34; Исти, *Концепт модернизације и/или вестернизације у новијој српској историји: одбацити или преиспитати?*, Култура полиса, број 1, Нови Сад 2004, 39–58; Латинка Перовић, *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)*, Београд 2006, 50–55; Jovan Teokarević, *Modernizacija i društveni razvoj*, Beograd 1990.

[4] Када говори о симболичким знацима (tokens), Ентони Гиденс подразумева све појаве које утичу на креирање свести о припадности широј заједници. Зато је његова опсервација усмерена на простор–време, при чему издваја комуникацијске медије: новац, капиталистичко тржиште, поверење–ризик уместо фортуне, професионализација занимања... У основи ове анализе налази се свест о глобализацији, односно артикулација свести о припадности простору ширем од локалне заједнице са којом појединац има непосредно искуство. Глобализација тежи унификовању, односно кретању ка „једном свету“ или „крају историје“. Теорије светских система, како објашњава Гиденс, пренаглашавају економску основу, разликујући центар, периферију и полупериферију. Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd 1998, 1–111.

[5] Antony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London – New York 1998, 27–46.

проучавање утицаја једних друштава на друга значајније питање како се врши модернизација, зашто су нека друштва модернија и који су утицаји једних на друге, модерних на предмодерна или традиционална. Постоје три основна критеријума, најчешће међусобно условљена, друштвено-политички, културни и економски. Уколико се избегне пренаглашавање једног од ових критеријума, кључни закључак како га је дефинисао Волт, Ростов поставља пред традиционална друштва захтев за променама у сфери економије, социјалне структуре и вредности. Симор Липсет сматра да је то могуће револуцијом или реформама, при чему су нужно праћени социјалним немирима, јер пут од традиционалног ка модерном доводи до привремене симбиозе укорењених и иновативних вредности и дифузионизма. Не треба занемарити да је степен привремености неизвестан, јер модернизација није загарантована простом чињеницом да пресликавање институција не успоставља и њихову аутоматску примену. Основна критика теорија модернизације се управо заснива на овим чињеницама, које оспоравају Талкота Парсонса у идеји о социјалној револуцији као неизбежној или Ајзенштата који пренаглашава улогу елите, односно бирократије. Баринггтон Мур је зато истакао другачије путеве модерности, демократску и антидемократску модернизацију. Основни закључак је да нема јединствене теорије модернизације као што не постоји монолитан образац модерности. Теорије о неразвијеним друштвима, односно теорије друштвеног развоја, допуниле су идеје о модернизацији фокусирајући се на неразвијена подручја која су захваљујући Самиру Амину и Имануелу Волерстину названи периферијом, тврдећи да им теоретичари модернизације априори одређују пасивну улогу.[6] Основно питање које се поставља јесте да ли може бити модернизације без Запада и да ли се модерним могу сматрати друштва која нису Западна или се нису модернизовала по истоименом обрасцу?

За разумевање одговора на ово питање потребно је објаснити концепт касне модернизације, односно признати да постоје **вишеструке модерности**. Касна модерност је појам који се односи на државе које нису биле под колонијалним утицајима Запада, попут Русије, Јапана и Турске. Њих карактерише аутономна модернизација као „властити пројекат“, што никако не кореспондира са вестернизацијом![7] Процес европеизације, за турског теоретичара Ибрахима Кају, подразумева евроцентричну слику, појам који одсликава европски идентитет и успоставља разлику између „цивилизованог Запада“ и „нецивилизованих других“.[8] Код концепта вишеструке модерности улога традиције није у конфронтацији са

[6] David Harrison, *The Sociology of Modernization and Development*, London – New York 2005, passim.

[7] Касна модерност, постмодерност, рефлексивна модерност, флуидна модерност синоними су којима се карактерише повезаност модерности са традицијом и њена зависност од западне модерности. Можда је најприхватљивији појам вишеструке модерности, који је у науци афирмисан 2000, захваљујући Ајзенштату и веома утицајном броју часописа *Дедалус* из те године. Shmuel. N. Eisenstadt, *Multiple Modernities*, Daedalus, No. 129, 2000, 1–29; Isti, *Some Observations on Multiple Modernities* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, (Eds. D. Sachsenmaier, J. Riedel), Leiden – Boston – Köln 2002, 27–41; Dominic Sachsenmaier, *Multiple Modernities – The Concept and its Potential* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, 42–67; Anđelko Milardović, *Druga moderna*, Zagreb 2011, 52–5, passim.

[8] Ibrahim Kaya, *Social Theory and Later Modernities. The Turkish Experience*, Liverpool 2004, 1–28.

модерним, већ поприма нове форме, кроз реинтерпретацију. Није занемарива улога измишљања традиције, с обзиром да транзиционе околности захтевају ревизију, измену или изградњу нових традиционалних образаца. Овај концепт сличан је Андерсоновој идеји о замишљеним заједницама.[9] Такође, вишеструка модерност не негира **вестернизацију**, односно утицај Запада или развијених друштава на мање развијена, али **модернизацију** посматра као аутономан процес. Коначно, вестернизација и модернизација нису идентичне, нити је западна модернизација једина аутентична. Зато касније модернизације нису варијације првобитних, већ идеолошки и институционално нови изазови. Јирген Кока сматра да постоје три начина преузимања модела и његове имплементације у процесу модернизације друштва: наметање, имитација и преговарање, под којим подразумева селективност, реинтерпретацију, модификовану инкорпорацију, односно промене у складу са сопственом традицијом и историјским искуством.[10] У проучавању интензитета страних утицаја индијски теоретичар национализма Парт Чатерџи сугерише да се они одвијају у материјалном домену, насупрот духовном, иманентно унутрашњем које путем елите креира и властити културни суверенитет. Прасинеџит Дуера истиче управо културу и цивилизацију као централне компоненте аутентичности.[11]

Паралелно са успостављањем теорија модернизације осетио се њихов утицај и у савременој османистици, најпре *Успоном Модерне Турске* Бернарда Луиса и *Развојем секуларизма у Турској* Нијази Беркеса.[12] Они су реформским динамизмом побијали, како то Картер Финдли истиче, ревизионистичке стереотипе о „болеснику са Босфора“ и афирмисали реформе XIX века као парадигму османске

[9] Еклатантан пример измишљања традиције јесте занемаривање османске историје и реафирмисање хетитских корена турске нације у почетним стадијумима кемализма, како би се турска национална идеја повезала са Анадолијом, који је убрзо напуштен. Међутим, условио је да турски национализам после Првог светског рата и пропасти Османског царства не осети терет пораза, већ се афирмише као победнички, због повратка коренима и изградње националне државе. Erik Hobsbaum, *Uvod – Kako se tradicije izmišljaju* u (Ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 5–25; Can Erimtan, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, London – New York 2008; Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998.

[10] Jürgen Kocka, *Multiple Modernities and Negotiated Universals u Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, 119–28.

[11] Појам цивилизације често се користи код теорија модернизације како би се нагласио процес глобализације, при чему се националне државе посматрају радије као цивилизације, како би се избегло пре свега територијално одређење. Насупрот западном становишту о хомогенизацији односно унификовању света по западном моделу, истиче се сукоб цивилизација, идеја коју је у истоименој студији разрадио Самјуел Хантингтон. Поједина радикалнија становишта везана за фундаменталистичке покрете негирају модернизацију и истичу традиционалне вредности као супротност Западу. Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World. A Derivative Discourse*, London 1993, Isti, *The Politics of the Governed. Reflections on Popular politics in Most of the World*, New York, 2004 1–81; Isti, *Our Modernity*, Rotterdam 1997; Prasenjit Duara, *Civilisation and Nations in a Globalizing World* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*,79–99; Самјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка,* Подгорица – Бања Лука 2000.

[12] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London – Oxford – New York 1960[1]; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul 2008. Беркес је првобитно књигу објавио на енглеском 1964. под називом *The Development of Secularism in Turkey,* да би јој касније придодао други том и тако обједињену публиковао на турском језику поводом педесетогодишњице Турске републике 1973.

европеизације, столетног пута током којег је заостала Османска империја претворена у модерну Турску. Суштинско питање турског идентитета, однос секуларизма и исламизма, како Картер закључује, није могуће одвојити, јер ни данас секуларизам не може искључити религију, али је одговор на питање односа исламизма и модернизма дао почетком XX века теоретичар турског национализма Зија Гокалп утврдивши да је исламска култура део европске цивилизације и да су туркизам и модернизам супротна начела панисламизму и османизму, дакле прогресивна.[13] С друге стране Луис и Беркес су афирмацијом XIX века као периода модернизације и изједначавањем појмова модернизације и европеизације означили почетак полувековног наратива који је танзимат посматрао као дисконтинуитет османске историје. Фокусирањем на предмодерно доба основна интенција овог рада је да утврди постоје ли симболички знаци модерности током XVIII века и који се процеси током тог дугог века[14] могу посматрати као османска аутентичност, односно, језиком Јиргена Коке, шта је наметање, имитација, а шта преговарање.

Османска модернизација – између централизације и децентрализације

Почивајући на идеологији газе и заснивајући експанзивну економију на експлоатацији, Османско царство „живело је за рат“. Ова широко распрострањена теза у савременој науци само је делимично тачна, или, речима Данијела Гофмана, штетан и погрешан стереотип.[15] Гофман сматра да је кроз теорију модернизације и периферализацију Османског царства конструисан стереотип о различитости Османлија у односу на Европу, о политичком и социјалном развоју изван оквира европског стандарда.[16] Поменута полемика упућује на потребу испитивања реалне перцепције Османлија о питању рата и контроверзе у самој историографији. Нема сумње да се Гудвинов закључак не може олако одбацити, али такође не може бити универзалан. У периоду трансформације османског средњег доба, XVII и XVIII веку, идеологија газе није представљала примарну легитимацијску основу, док је са децентрализацијом нарочито израженом у XVIII веку рат постајао непожељан. Од првобитног средства акумулације капитала, употреби ли се марксистичко тумачење, рат је постепено представљао расипање капитала којег реално није било, а самим тим се круг заинтересованих за учешће у њему сводио на малобројне угрожене ајане и локалне скупине неплаћених полувојних формација (levend) у потрази за

[13] Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876–1924*, Leiden 1985; Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History 1789–2007*, Yale 2010.

[14] Не постоји сагласност у савременој османистици око периодизације XVIII века, тако да се узима врло широк распон од 1683. до 1839. као хронолошки оквир века, иако се горња граница често помера на 1699. или 1703, а доња на 1826. односно 1789.

[15] Гофман се супротставља напред изнетој тези Џејсона Гудвина. Видети: Jason Goodwin, *Lords of the Horizons. A History of the Ottoman Empire*, London 1998, 65; Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002, 1–3.

[16] Инсистира на чињеници да се ране модерне државе нису толико разликовале како се то жели приказати, јер како су у Османском царству управне и војне функције биле повезане, тако је и у институцији шерифа у Енглеској примењен сличан модел. Сулејман Законодавац није водио мање ратова од Карла V и сл. Goffman, Op. cit., 4–20.

запослењем. Како истиче Сураја Фароки, ратови су у XVIII веку постали скупи, што је доводило до повећања пореза, неплаћених испорука, банкрота и рецесије.[17] Даљим поређењем XVIII века са класичним периодом[18] истиче се положај тимарника. Како првобитно нису били скупина која је плаћана на терет буџета а представљала је реалну војну снагу, не само да касније та војна формација више није била ефикасна већ је рат угрожавао опстанак производње на тимарским поседима. Системом илтизма и процесом чифтлучења класа тимарника постепено се тржишно оријентисала и убрзо је доминирала тржиштем и контролисала новчане токове, земљишне поседе и систем производње и дистрибуције. Требало би напоменути да су у тим пословима важан сегмент представљали јаничари, односно скупина која више није имала војни већ економски карактер јер су је чинили предузетници који су на тај начин избегавали плаћање пореза и добијали новчану накнаду. Процес *еснафизације јаничара* односно *јаничаризације еснафа*, како га назива Кафадар, узроковао је повећање номиналног броја активних припадника јаничарских орти са 25.000 на крају владавине Мехмеда III (1595) на 110.000 у време Селима III (1789–1807). Легализација продаје јаничарских места коју је извршио султан Махмуд I 1740. де факто је елиминисала јаничаре као војну формацију, иако је она као таква опстајала до 1826.[19] После 1740. држава је морала да обезбеди нову војну формацију како би штитила поредак и границе, са чим директно треба повезати наступајуће реформе.

У контексту европеизације османска историографија дуго је издвајала доба лала као парадигму, протореформски период током којег су Османлије „сусреле Запад“. Новија сазнања пружају донекле ревидирано гледиште о домету европских утицаја.[20] Анализа сефаретнаме Мехмед-ефендије Јирмисекиза Фатме Гоћек засенила је Дури-ефендијину сефаретнаму, односно историографија је преузимала наратив нагле османске трансформације, у домену политике, друштва и културе. Основна теза је истицала рапидан и свеобухватан продор европских утицаја налажењем поткрепљења оваквом ставу у изградњи палате Саадабад по европском моделу, појави штампе, естетици лала и пацифизму. Већ је Ширин Хамадех у расправи о питању европеизације доказала да се изградња павиљона Саадабад, свега девет месеци по повратку Мехмед-ефендије из Париза, не може сматрати

[17] Suraiya Faroqhi, *Sultanovi podanici. Kultura i svakodnevica u Osmanskom carstvu,* Zagreb 2009, 76–79.

[18] По Иналџику класично доба Османског царства трајало је од 1300. до 1600. Халил Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600,* Београд 2003.

[19] Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, (Neobjavljena master teza), Montreal 1981; R. Murphey, *Yeni Çeri*, EI^2, Vol. 11, 322–331; Ali Çaksu, *Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth – Century Istanbul* u *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, (Ed. Dana Sajdi), London – New York 2007, 117–132; Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*, London – New York 2009.

[20] О добу лала у историографији видети: Can Erimtan, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, London – New York 2008; Мирослав Павловић, *Интерпретација и употреба историје: Доба лала као парадигма архетипског у прошлости,* Споменица Историјског архива Срем, бр. 9, Сремска Митровица 2010, 224–240.

европским, већ источним, односно персијским моделом градње.[21] Париска сефаретнама представља резултат једне протоколарне посете, покушај османског двора да „стави Османлије на менталну мапу француских дворских кругова“ али такође испитује терен за политику пацифизма. Наратив о мирном добу, о преокрету османске политике, присутан у историографији од Рефика и Узунћаршилија[22] до данас може се, иако то у историографији није тако увек истицано, односити искључиво на европске границе. Зато персијска сефаретнама Дури Ахмед-ефендије указује на важнији спољнополитички изазов, посебно они делови који се односе на војне потенцијале. Да је заинтересованост за експанзију ка истоку била у фокусу владајуће елите сведочи и касније дипломатска мисија чувеног историчара Мехмеда Рашида, као и подела интересних сфера са Русијом 1724.[23] У контексту модерности свакако треба истаћи да је Османско царство оријентацијом на дипломатију променило не само начин вођења спољне политике већ перцепцију о месту и улози међу империјама у свом окружењу. Сходно том закључку дипломатске мисије нису утицале на промену политике, колико су представљале манифестацију те промене. Разматрајући питање вестернизације, Илбер Ортајли указује на две значајне прекретнице модерног доба, Тридесетогодишњи верски рат у Европи и неуспешну опсаду Беча код Османлија. Повезујући у веберовском смислу протестантску етику са технолошким променама у Европи, Ортајли са правом истиче османски барок, као симболички знак модерности супротстављајући се изненадном импорту технологије који заступају заговорници теорије модернизације.[24] Сходно том и сличним гледиштима Османско царство није се ни у једном тренутку одвојило од европског окружења, да би се касније суочило са изненадним напредним друштвом, као заостало периферно друштво. Криза феудалног система, изражена бирократизација, промене у сфери привреде и економије, приватизација поседа како то истиче Ариел Салцман, карактеристика су развоја модерних из степена предмодерних друштава. Питер Берк сликовито описује овај процес као кретање из патримонијалног ка бирократском систему власти. Зато Ортајли, фокусирајући опсаду Беча, указује на (од Карловачког мира) превласт цивилне бирократије као носиоца реформи и модернизације.[25]

Окончање османске експанзије са Карловачким миром довело је до побуне 1703, организоване уједињеним напорима улеме и јаничара-еснафа. Међутим, већ је

[21] Shirine Hamadeh, *Ottoman Expression of Early Modernity and the "Inevitable“ Question of Westernization*, The Journal of Society of Architectural Historians, Vol. 63, No. 1, Mart 2004.

[22] Ahmed Refik, *Lale Devri*, Istanbul 2005; İsmail Hakkı Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi, IV cilt, 1. Bölüm, 2. Başkı, Karlofça anlaşmasından XVIII yüzyılın sonlarına kadar*, Ankara 1978, 147–210.

[23] Suraiya Faroqhi, *An Ottoman Ambassador in Iran: Dürri Ahmed Efendi and the Collapse of the Safavid Empire in 1720–21* u *Another Mirror for Princes. The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception*, (Ed. Suraiya Faroqhi), New Jersey 2009, 165–187.

[24] Ilber Ortayli, *Tarihimiz ve Biz*, Istanbul 2008, 91–106; Ипак, само годину дана раније, у књизи атрактивног назива *На путу модернизације*, Ортајли без икаквог теоријског увода вестернизацију повезује са периодом Танзимата и касније. İlber Ortayli, *Batılılaşma Yolunda*, Istanbul 2007

[25] Ariel Salzmann, *An Ancien Régime Revisited: “Privatization”and Political Economy in the Eighteent – Century Ottoman Empire*, Politics and Society, Vol. 21, Dec. 1993, 393–424; Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, 36–41.

тада бирократија, било кроз институцију аге харема или реисулкутаба[26], снажније и трајније утицала на политику османске државе. Док су једни проблеме сагледавали у кризи институција, слабој власти и одрицању од становишта верског конзервативизма, одражавајући ставове поражених, бирократско решење проблема указивало је на, како то Вирџинија Аксан истиче, секуларни наратив. Он се огледао у, пре свега, војним реформама по западном моделу, упознавањем са западним техникама и експертима и коначно културној интеракцији, пре него културном трансферу.[27] Када је реч о културном домену, доба лала израженим хедонизмом и естетиком лала највише сведочи о прихватању европског профаног стила. Уколико се сагледају дворске интенције, може се уочити покушај имитације европске дворске атмосфере, где је властела окруживала владара. Османско царство, иако у фази урушавања феудалног система, није имало противтежу централној власти која се могла осетити у престоници, већ пре свега на периферији. Такво стање потрајало је све докраја XVIII века, када је децентрализација достигла свој максимум договором најистакнутијих ајана, тзв. Sened-i Ittifak-ом.[28] Проблем ајана појавио се од тридесетих година XVIII века и повезан је са процесом монетаризације, односно уништавањем феудалног поседа и феудалне ренте. Установљавањем система илтизма преко маликана[29] 1695. држава је добијала преко потребан новац којим је исплаћивала све већи број јаничара, али како је дефицит бивао већи потреба за новцем је прогресивно расла. Осим девалвација монете проширивран је број поседа претвараних у маликане на рачун тимара, што је остављало двојаке последице. С једне стране је класа тимарника прелазила у плаћенике, због чега су се тимарници упуштали у финансијске послове око закупа пореза, што је водило или чифтлучењу или формирању нерегуларних војних формација на које се власт ослањала као на фактор безбедности. Ајани, који су се налазили на челу, као најугледнији локални и све чешће провинцијални представници контролисали су преко мреже потчињених читаве територије номинално признајући централну власт. На тај начин тензије политичке природе у центру су избегнуте. Појава закупаца пореза, као друга директна последица маликанизације, суочила је производно становништво са захтевима који су превазилазили рентабилност. Резултат је њихово напуштање

[26] Није познато када је установљена ова институција. Првобитно је реисулкутаб био главни писар у канцеларији нишанџије. Успон реиса почиње после 1654, када је институција великог везира одвојена од палате, да би се почетком XVII века реис нашао на челу три канцеларије Дивана (Бејликчи, Руус и Тахвил), а докраја века и Амеди канцеларије. Први пут се у Сремским Карловцима 1699. појављује као главни Портин преговарач. Докраја века, сам реис је имао сто до сто педесет службеника само у оквирима своје канцеларије. Установљена је и институција главног тумача Дивана (Divan-ı Hümayun Tercümanı). У XIX веку институција реиса прерасла је у министарство спољних послова. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara 1988, 242–248.

[27] Virginia Aksan, *Islam-Christian Transfers of Military Technology, 1730–1918,* European History Online (EGO), Institute of European History (IEG), Jan 14, 2011.

[28] Споразум најмоћнијих ајана које је Мустафа-паша Алемдар (Барјактар) позвао на саветовање у Истанбул 1808, којим је договорена децентрализација и номинално признавање власти султана.

[29] Илтизам је закуп пореза који се заснивао на мукатама, једногодишњим закупима продаваним на јавним аукцијама, који су се касније могли додатно парцелисати и продавати. Маликане подразумевају праксу доживотног закупа.

земље и пролетерски статус који их је водио у плаћеничку војну или било какву другу службу. Реални политички фактор на локалу више нису представљали плаћени државни службеници, већ закупци пореза, који су контролисали земљу и економију. Систем илтизма је био заснован на тржишним принципима, лицитацијама које су успостављале пирамидалну структуру закупа и подзакупа, док је чифтлучење лавирало између пуке експлоатације и производно усмерених фармерских газдинстава под контролом и заштитом моћних ајана. Систем редистрибуције капитала између спахија, јаничара и еснафа више је остављао производним категоријама, а мање држави. Путем увакуфљивања моћни појединци су лични капитал претварали у задужбински номинално, а фактички под контролом зависних лица сопствене интисап мреже, при чему су овакве формације имале улогу кредитора.[30]

Већ од раног XVII века припадност капукулу групацији није имала престиж нити реални политички значај колико повезивање у интисап.[31] Могућност напредовања непосредно је зависила од протежирања моћног појединца за кога се врши служба. То је уједно била најмоћнија организација која је на интересним основама повезивала центар и периферију. Међусобно надметање више оваквих групација интисапа доводило је до несталности власти, док су поражени остављали наративе о пропасти и декаденцији толико експлоатисане у историографији.[32] Констатовати да сви они представљају јединствену, конзервативну или традиционалну скупину, услед толико различитих интереса не би било адекватно, али је њихов однос према реформама најчешће био сличан ако не и истоветан, садржан у захтеву за повратком на стара добра времена у најбољем халдуновском маниру. Читав XVIII век обележен је међусобним сукобљавањима која су доводила до насилних преврата и свргавања султана (1703, 1730. и 1807), односно до смене реформски и антиреформски настројених великих везира. Бирократија Високе порте и Царског дивана,[33] поменути „секуларни“ приступ полако и сигурно израстала је као антипод, као потпора султанског централизма, и пре свега као групација која је реформе перципирала кроз сарадњу са Европом. Иако је судбина кјатиба била непосредно повезана са интисапом, временом је, до средине XVIII века, дошло до формирања бирократских интисапа који су најпре елиминисали моћ аге харема,

[30] Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737–1808.)*, (Neobjavljena doktorska disertacija), Bilkent University, Ankara 2003, 1–38.

[31] Узајамна веза патронског и лојалног односа, која је у XVIII веку постала незамењива приликом напредовања у османској служби, нарочито у бирократским структурама Високе порте. Могла је бити и већег обима, захватајући провинцијалне великодостојнике, који су имали своје заштитнике у престоници.

[32] Дела османске политичке литературе деле се на три скупине: сијасетнаме, насихатнаме и ислахатнаме. Политички трактати писани као савети султану често се у историографији означавају јединственим појмом насихатнаме. Ислахатнаме су расправе реформистичког садржаја. Видети: Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanska misao* у *Historija osmanske države i civilizacije II*, (Prir. Ekmeleddin Ihsanoğlu), Sarajevo 2008, 304–316; Avigdor Levy, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Middle Eastern Studies, Vol. 18, 227–249.

[33] Царски или султански диван (Divan-ı Hümayun) је највише управно тело Османског царства све до танзиматских реформи. Висока порта (Bab-ı Ali) је током овог периода канцеларија великог везира (садразама, везириазама).

затим преузели позицију реисулкутаба и коначно самог великог везира. Први бирократа који је започео реформски процес у Османском царству, претеча европеизације како је то дуго истицано, био је Дамад Ибрахим-паша Невшехирли (1718–1730). Када се има у обзиру утицај који је имао ага харема (kızlar ağası) Хаџи Бешир (1730–1754)[34] и садразам Коџа Мехмед Рагиб-паша (1757–1763.), стиче се утисак о континуитету бирократске доминације османском политиком. Елиминација сејфија утемељила је и политику пацифизма, обезбедивши реформама најдужи период мира у османској историји који је претходио конфронтацији са Русијом 1768. Конзервативизам улеме, често истицан у контексту побуна, не одражава стање у највишим круговима ове групације, где је дошло до позиционирања по систему породичних веза и повезивања са цивилном бирократијом. Те нове бејефендије постале су мета султанових покушаја контроле, што најбоље илуструју именовања која су султани вршили али и Часови у присуству султана (huzur dersleri), институција која је продубљивала цивилне утицаје и на школски систем илмија.[35]

Измењени друштвени односи уништавали су феудални систем који није имао адекватну замену, због чега је долазило до све веће поларизације центра и периферије и до децентрализације на периферији, упоредо са централизацијом у престоници. Централизација је подразумевала реформе и модернизацију, које су се одвијале у два правца, на теријском нивоу кроз промену наратива насихатнама и првим реформама војних трупа по западном моделу, које би се могле сматрати импортом технологије. Први симболички знак модерности везан је за појаву османске штампарије Ибрахима Мутеферике. Иако је штампана књига остала ограничена на османску елиту и, како истиче Орлин Сабев, представљала краткорочну авантуру, позиционирала је османски интелектуални свет на мапу модерног доба. То је омогућило појаву новина крајем XVIII века[36], као основног предуслова развоја свести о припадности широј заједници, фундаменталног параметра модерности. Мутеферика је, као интелектуалац и мислилац, Османлијама оставио још трајније завештање. Његово разумевање европске цивилизације, прагматичко схватање модернизације и теорије власти, дијалектички интердисциплинарни приступ и огромна ерудиција чине га претечом османског просветитељства. У својим радовима говори о историјској еволуцији, апострофирајући да је технолошки напредак Запада наступио кроз период конфронтације са Османлијама, односно наглашава екстерни притисак као подстицај променама и насупрот унутрашњег друштвено-политичког развоја. Све то у прилог тези да је модернизација прагматички процес који није праћен признавањем цивилизацијске инфериорности, већ насупрот томе, и који не мора нужно бити праћен дубљим друштвено економским променама. У прилог

[34] Jane Hathaway, *Beshir Agha. Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford 2005.

[35] Madeline C. Zilfi, *Dindarlik Siyaseti: Osmanlı Uleması. Klasik Dönem Sonrası,* Ankara 2008; Ista, *A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century*, Journal of the American Oriental Society, Vol. 113, No. 2, 184–99; Ebül'ula Mardin, *Huzur Dersleri 1, 2, 3*, İstanbul 1951–66.

[36] Реч је о новинама на другим језицима, прве званичне османске новине *Takvim-i Vekayi* (Календар догађаја) су почеле да излазе 1831. Три године раније Мехмед-паша је у Египту покренуо новине на османском и арапском *Vekayi-i Mısrıyye*.

реформама иде и теза да је јака војна организација основа сваког поретка, при чему изоставља признање да под тим подразумева апсолутистички поредак.[37]

Научном афирмацијом тезе о конструкцији насихатнама у корист одређене социјалне групације Рифата ел Хаџа, а што је доказао и Габријел Питерберг када је реч о XVII веку,[38] теоријско утемељење владајућег поретка, политике пацифизма и модернизације присутно код Мутеферике показује у пуном светлу снагу бирократије, али и својеврсни континуитет са Наимом и Рашидом. Како се код њих може уочити критика повећане социјалне покретљивости, одсликавање кризе система који угрожава нова бирократија, тако се од средине века реформе и пацифизам позиционирају као доминантне теме политичке литературе. До реформи Селима III више није било дилеме у интелектуалним круговима о реформама и модернизацији по западном узору, већ само о модалитетима. Побуном против султана 1807. нови поредак који је у реакцији незадовољних рушен није имао алтернативу, што је постало јасно и његовим противницима, на шта их је упозоравао стари Коџа Сегбанбаши.[39] Упоредо је долазило до манифестне промене у месту и улози султана у османском свету, инсистирањем на систему праведности и на заштитничком карактеру владара подређивањем идеологије газе. Међутим, неуспех реформи све до Махмуда II сведочи у прилог тези о крхкости владајуће елите, која није успевала да обезбеди адекватну војну потпору, али и о диференцијацији елите или појави владајућих елита које су у честим борбама за власт занемаривале општи интерес.

Османлије и Европа – перцепције и сарадња

Један од основних параметара модерности према Гиденсу је разумевање простора од стране појединца. Осећај припадности широј заједници од локалне, имагинарној, и дефинисан однос према алтеритету, предуслов су организовања ширих друштвених заједница, посебно нације. Примењена теорија модернизације ограничена је на интеркултурално разумевање Османлија са Европљанима, које се сагледава у контексту „сусрета са Европом“. Тај изненадни судар, како се жели приказати, поткрепљује тезу о периферном друштву које покушава да надомести свој технички, материјални и у крајњем смислу цивилизацијски заостатак. Без оспоравања тезе о технолошкој напредности Запада, потребно је преиспитати појам

[37] Orlin Sabev, *İbrahim Muteferrika ya da İlk Osmanlı Serüveni (1726–1746.)*, İstanbul 2006; Vefa Erginbaş, *Forerunner of the Ottoman Enlightment: Ibrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape*, (Neobjavljena master teza), Sabancı University 2005; Ahmed Refik, *İbrahim Müteferrika y Alimler ve Sanatkarlar*, İstanbul 1924, 329–358, J. H. Mordmann, *İbrahim Müteferrika* y EI[1], Vol. 8, 439.

[38] Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteent Centuries*, New York 2005; Isti, *The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683–1703: A Preliminary Report*, Journal of American Oriental Society, Vol. 94, No. 4, 1974, 438–47; Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*, Berkeley – Los Angeles – London 2003.

[39] Ergin Çağman, *III Selim'e Sunulan İslahat Lâyihaları,* İstanbul 2010; Virginia Aksan, *Ottoman Political Writing 1768–1808*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 25, No. 1, 1993.

„сусрета“. У том смислу, субјект посматрања – Османлије, биће ограничен на османску владајућу класу без обзира на етничко порекло.[40]

Две утицајне студије из средине осамдесетих година XX века својим прозаичним насловима највише су утицале на креирање наратива о сусрету Османлија са Европом. Док Фатма Гоћек сведочи својим архивским радом у прилог тези, код Бернарда Луиса наслов не кореспондира са самим текстом у овом контексту. У првом случају реч је о поменутој дипломатској мисији Мехмед-ефендије Челеби Јирмисекиза у Париз 1720/1. која је представљена као синоним за интердржавне контакте током целог века. Луис, напротив тезом о муслиманском открићу, заправо сведочи о процесу средњег трајања, о контактима и разумевањима међу цивилизацијама.[41] Број оних који су посећивали Османско царство са Запада није се рапидно повећао у XVIII веку, нити је то време изненадних одлазака Османлија у европске земље, како се то може закључити код Гоћекове. Трговина у којој су учествовале Османлије први је прозор према Европи, и он није производ XVIII већ претходног века, када је у самој Венецији основана османска трговинска постројбина, Fondaco dei Turchi.[42] С друге стране, продор европских трговаца, нарочито Француза, допринео је процесу интеграције османске економије у европски привредни систем, док је сарадња на локалу елиминисала стереотипе о другима и градове попут Измира, Истанбула и Алепа претварала у праве медитеранске мултиетничке средине.[43] Оно што је разликовало Османлије и Европљане од предака јесте перцепција једних о другима. Док у ранијим периодима у Европи постоји страх од Турака, нарочито код народа који су antemurale christianitatis, како престаје војна опасност, почиње извесна опсесија Оријентом, од Мери Монтегју[44] до Нервала и Шатобријана, опсесија која код појединаца прелази у презир према „варварству“ (Волтер), односно од мистериозног Оријента до оријентализма како то карактерише Едвард Саид.[45] Међутим, када је реч о открићу, несумњиво је то век када су две цивилизације – исламска и хришћанска, европска –

[40] Suraiya Faroqhi, *Sultanovi podanici*, 64, 116–117.

[41] Fatma Müge Göçek, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford 1987[1]; Bernard Luis, *Muslimansko otkriće Evrope,* Beograd 2004 (1985[1]).

[42] Juergen Schulz, *Early Plans of the Fondaco dei Turchi*, Memoirs of the American Academy in Rome, 1997, No 42, 149–159; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu,* Istanbul 2008, 125–144.

[43] Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World 1550–1650*, Washington 1990; Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge 1999.

[44] *The latters and Works of Lady Mary Wortley Montagu vol. 1–3*, (Ed. Lord Wharncliffe), London 1837.

[45] Западно поимање Оријента Саид је довео до конструкције, јер ако би се његова теза применила на Османлије, проистиче да је „све веће европско знање о њима од средине XVIII века, ојачано колонијалним упознавањем и генерисано из моћи“ креирало њихов идентитет. Иако би се могао тумачити као први директан покушај супротстављања теорији модернизације, Саидов приступ негира постојање идентитета независно од Запада. Како је прво издање настало 1978, Луисово Муслиманско откриће Европе могло би се сматрати добрим панданом Саидовим тезама. Неки савремени аутори (попут Марије Тодорове) примењују сличан приступ посматрању европског Истока или европске периферије. Сам Саид, прилично оспораван, проширио је своју теорију истицањем „културног отпора“ империјализму, односно култури као извора идентитета. Edvard Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008, 42–57; Edward W. Said, *Culture and Imperialism,* New York 1993.

спознавале једна другу, проналазиле сличности, разбијале стереотипе архинепријатеља, када је страх елиминисала научна знатижеља. У том контексту може се говорити о османској ренесанси. Недостатак интересовања и интелектуалне радозналости муслимана за ванисламски свет окончан је потребом укључивања у европске дипломатске односе, нарочито са појавом хабзбуршке и руске претње на границама. С друге стране, европско просветитељство до Наполеонове инвазије на Египат 1798. је већ припремило терен за научно проучавање Оријента, односно, како истиче Бернард Луис, само средњовековне историографске продукције која је вероватно богатија од историографије свих европских држава.[46] Развој дипломатских односа са европским државама допринео је промени перцепција о непријатељу, односно легитимисање преко алтеритета, где је сопствена цивилизација супериорнија, под теретом војних пораза запало је у кризу. Самодовољност се претворила у страх од аутаркичности. Османски интелектуалци све чешће су употребљавали термин **декаденција.**[47] С друге стране, слика Турака који више нису представљали симбол страха у Европи се од неверника докраја XVIII века претварала у варварина, од религијске ка цивилизацијској дисквалификацији.[48]

На потребу редефинисања односа према европским државама указала је странка која се противила рату 1714–1718, на чијем се челу налазио будући велики везир Дамад Ибрахим-паша. Сарадња између њега и Маркиза де Бонака, француског амбасадора (1716–1724), допринела је знатно нијансиранијој политици Француске према Османском царству. Дипломатски наступ Ибрахим-паше означио је почетак доба бирократије у османској држави, која је разумела чињеницу да је француски амбасадор био кључна личност у потрази за савезником османске политике према Европи.[49] Упоредо је дошло до осетног пада француске левантске трговине, што би могао бити један од разлога приближавања са француске стране. Концентрисана највећим делом између Марсеља и Измира, трговина постаје незаобилазан политички чинилац, како због њене експанзије тако и због суверене доминације коју су Французи имали у овом послу. Током двадесетих и тридесетих година Де Вилнев и Морепас као француски амбасадори успели су да утврде положај марсељских трговаца у Османском царству, што је после обнове капитулација 1740. довело до

[46] Bernard Luis, *Muslimansko otkriće Evrope,* 211.

[47] Иако се теорија декаденције дуго под утицајем наративних извора задржала и у историографији, данас је дефинитивно поражена. Термином децентрализације који је доминирао од средине деведесетих година XX века није се постигло много више осим супротстављања сагледавању XVIII века као мрачног периода османске историје. Континуирана трансформација данас је најприхватљивији појам с обзиром да је током периода који је обележила политичка фрагментација аукцијама пореских закупа престоничка елита креирала услове којима је периферија остала зависна од центра. Donald Quataert, *Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline"*, History Compas,Vol. 1, August 2003, 38–48; Şerif Mardin, *Center – Periphery Relations: A Key to Turkish Politics*, Daedalus, Vol. 101, No. 1, 1973, 169–190.

[48] *Imaginarni Turčin,* (Ur. Božidar Jezernik), Beograd 2010; Iver B. Neumann, *Uses of the Other. „The East" in European Identity Formation*, Minneapolis 1999, 39–64.

[49] О односу Ибрахим-паше и Маркиза де Бонака, као и о приоритету који је, као посебан вид указивања почасти, добио амбасадор приликом сунећења принчева видети: Suraiya Faroqhi, *Negotiating a Festivity in the Eighteenth Century: Ibrahim Paşa and the Marquis be Bonnac, 1720* u *Another Mirror for Princes,* 149–163.

експанзије француске трговине. Док су се енглески и холандски трговци повлачили из левантске трговине, француски утицај је растао, због чега је већ почетком века Француска постала најзначајнији трговачки партнер Османског царства, па је од средине века у њеним рукама било концентрисано две трећине европске трговине са Левантом.[50] У другој половини века расте интересовање за техничке производе, као и за покушај њихове производње у Османском царству. То није довело до веће мануфактурне производње или зачетка индустријализације, иако је било покушаја. Главни разлог је немогућност постизања одговарајућег квалитета. Утицаји француске трговине на пољу европеизације ограничени су на формирање слоја комерцијалне буржоазије међу немуслиманским народима, која је у периоду наступајућих националних револуција била значајан фактор. Међу њима се истиче слој Османлија хришћанског порекла школованих на европским универзитетима, или оних попут Димитрија Кантемира који су отварали једну другу перспективу интеракција са Европом.[51]

Разумевањем културног наратива као интеракције уместо трансфера објашњава се већ помињаним перцепцијама Оријента међу Европљанима. Ако се занемари „конструкција Оријента", како то истиче Саид, и ако се присуство европског код Османлија назове модернизацијом, поставља се питање дефиниције присуства оријенталног у Моцартовом *Турском маршу*, или османске теме у Волтеровом *Кандиду* односно Русоовом *Емилу*. Насупрот томе потребно је разграничити спорадичне представе о далеком, непознатом и другачијем које су се јављале у литератури од перцепција под чијим је утицајима долазило до коренитих промена у друштву. У ову категорију могу се сврстати и Париска сефаретнама и Волтер, Русо и Моцарт. Међутим, развој милитарне технологије и установљење војних корпуса по европском моделу не може представљати интеракцију већ искључиво трансфер. Војне реформе су вршене у два корака, најпре прихватањем странаца у османску службу за војне саветнике који су нужно морали примити ислам (mühtadi) и касније њиховим либералнијим третманом, када верско опредељење није било довођено у питање. У првом кораку формирани су војни корпуси, док је у другом дошло до реформи војно-образовног система. Иако је долазило до укидања корпуса и каснијих обнова, јасан је тренд установљења модерних војно-поморских формација на које се ослањао бирократски централизам. Број странаца константно је растао, док је њихова улога проширивана. Када су ушли у учионице и организовали предавања на европским језицима и литератури, није се

[50] Иако је обим спољнотрговинске размене током века варирао, ипак је ишао узлазном путањом, а после криза и ратова следио је брзи опоравак. Увоз у Марсељ из Османског царства је са десетак милиона ливара почетком века достигао 60 милиона крајем века, док је француски дефицит износио до 15 милиона ливара, што је покривано обалским транспортом који су вршили француски бродови. Видети: Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in Eighteenth Century*, Brill 1999, 13–33.

[51] Кантемир је као део османске владајуће елите школован у Истанбулу, да би касније пребегао у Русију. Био је писац и архитекта, а занимао се и за музику. Његова *Историја Османског царства* оставила је дубок утицај у савременој Европи, док је током боравка у Истанбулу представљао посредника, омогућивши образованим Османлијама (међу којима је био и велики везир Мехмед-паша Рами) да упознају европску културу. S. Faroqhi, *Sultanovi podanici*, 112–117.

више могла спречити научна знатижења младих Османлија које су откривале ренесансу, просветитељство, а убрзо и демократске тековине Француске револуције. Први предлог о формирању корпуса страних војних инжињера поднео је Дамад Ибрахим-паши конт *Де Рошфорт*[52], француски хугенот, али је услед преврата патрона Халила 1730, тек конт Клод Александар *де Боневал* (Humbaracı Ahmed Paşa) добио султанов пристанак. Осим артиљеријске јединице основана је 1734. инжињеријска школа, која је под притиском убрзо затворена. И треће велико име османске модернизације долази из Француске, барон *Де Тот* је 1776. основао Царску поморско-инжињеријску школу. Следећи и најобимнији реформски циклус покренуо је Селим III означивши прекретницу у школству отварањем војних школа у којима су се изучавала достигнућа европске науке по европском школском систему.[53] Цикличност реформи, односно стални прекиди, укидања и поновна успостављања нових војних јединица везани су за превирања међу османском елитом у центру и поларизацију где је део елите тражио подршку међу онима којима је нови поредак укидао привилегије.

Примењена теорија модернизације у савременој османистици утицала је на афирмацију реформи посматраних у контексту вестернизације односно модернизације која је периферно и предмодерно друштво требало да доведе до степена модерности и по унутрашњим особинама унификује и инкорпорира у европски систем. Ако се занемари чињеница да је ова периферија опстала као таква, не достигавши своју модерност, теорија модернизације креирала је и својеврстан наратив о модернизацији од танзимата, пропуштајући да контекстуализује предтанзиматске реформе. Модернизација се посматра искључиво као вестернизација (у ранијим раздобљима европеизација), због чега остаје нејасна граница између културне интеракције и трансфера. У том контексту није одређена граница између форсиране и аутономне модернизације, односно између наметнутог услед спољних или унутрашњих притисака и аутохтоног, иманентног историјском развоју самог друштва. Та граница се у крајњем смислу идентификује у домену материјалног и духовног. Теоретичари који указују да се трансфер врши искључиво у материјалној сфери док је духовна одраз аутентичности, попут Чатерџија или чак Саида у новијим радовима, не само да заступају идеју вишеструке модерности, већ указују на потребу сагледавања духовног при анализи материјалног.

Појам модерности се, независно од односа национализма и модернизма(!), повезује са националном државом, због чега се не може говорити о модерним државама пре Француске револуције. Међутим, прелаз из предмодерне фазе у модерну карактеришу истоветни или слични процеси обележени, како то истиче Гиденс, симболичким знацима. Разматрање реформи и промена у домену културе, економије, политике, интелектуалне мисли, свакодневног живота током османског XVIII века требало би да укаже на симболичке знаке модерности, разграничи

[52] Претпоставља се један од четири мускетара Александра Диме.

[53] Детаљан списак странаца у османској служби погледати у: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, *Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi (1774–1807)* u *Osmanlılar ve Avrupa. Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim,* (Ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010, 421–448

аутохтоно од трансфера и коначно укаже на потребу сагледавања континуитета османске историје, где се реформе не појављују изненада, не раскидају са прошлошћу већ репрезентују централистичке тежње османске бирократије. Посебну пажњу потребно је усмерити на кризу феудализма као јасном симболичком знаку модерности, али и на, сходно Берку, прелазак из патримонијалног на бирократски систем власти. Управо стога што је криза феудализма довела до децентрализације, до губитка ефикасне контроле централне администрације у провинцијама, где се почињу развијати капиталистички односи, као пример културне интеракције, односно трговине са европским државама. Оставши без одговарајуће војне силе, ограничених материјалних могућности, централна власт је прибегла политици пацифизма, дипломатији и коначно модернизацији. Османски интелектуалци који су учили на европском искуству још тада су разликовали духовно богатство и „исламску цивилизацијску супериорност“ од техничке надмоћности Запада. Модернизација је представљала трансфер технике, испрва војне, али колико је развој војне силе служио одбрани Царства, толико је јачао бирократски централизам. Током XVIII века, закључно са реформама Селима III, постављене су основе танзиматских реформи, које су следиле колико трансферисан западни модел толико и сопствено историјско искуство.

Извори и литература:

Abou-El-Haj Rifa’at, ‘Ali, *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteent Centuries*, New York 2005

Abou-El-Haj, Rifa’at, ‘Ali, *The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report*, Journal of American Oriental Society, Vol. 94, No. 4, 1974

Aksan, Virginia, *Islam-Christian Transfers of Military Technology, 1730–1918*, European History Online (EGO), Institute of European History (IEG), Jan 14, 2011

Aksan, Virginia, *Ottoman Political Writing 1768-1808*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 25, No. 1, 1993

Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998

Bearman, Bianquis, Bosworth, Donzel, Henrichs, eds, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, Vol. XI, Leiden 2002

Berk, Piter, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma,* İstanbul 2008

Chatterjee, Partha, *Nationalist Thought and the Colonial World. A Derivative Discourse*, London 1993

Chatterjee, Partha, *The Politics of the Governed. Reflections on Popular politics in Most of the World*, New York, 2004 1-81; Isti, *Our Modernity*, Rotterdam 1997

Çağman, Ergin, *III Selim’e Sunulan İslahat Lâyihaları,* İstanbul 2010

Çaksu, Ali, *Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth-Century Istanbul* u *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, (Ed. Dana Sajdi), London – New York 2007

Duara, Prasenjit, *Civilisation and Nations in a Globalizing World* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations* (Eds. D. Sachsenmaier, J. Riedel), Leiden – Boston – Köln 2002

Eisenstadt, Shmuel. N, *Multiple Modernities,* Daedalus, No. 129, 2000

Eisenstadt, Shmuel. N, *Some Observations on Multiple Modernities* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations,* (Eds. D. Sachsenmaier, J. Riedel), Leiden – Boston – Köln 2002

Eldem, Edhem, Goffman Daniel, Masters Bruce, *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir and Istanbul,* Cambridge 1999

Eldem, Edhem, *French Trade in Istanbul in Eighteenth Century,* Brill 1999

Erginbaş, Vefa, *Forerunner of the Ottoman Enlightment: Ibrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape,* (Neobjavljena master teza), Sabancı University 2005

Erimtan, Can, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, London – New York 2008

Faroqhi, Suraiya, *Sultanovi podanici. Kultura i svakodnevica u Osmanskom carstvu,* Zagreb 2009

Faroqhi, Suraiya, *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople Under the Ottomans,* London – New York 2009

Faroqhi, Suraiya, *An Ottoman Ambassador in Iran: Dürri Ahmed Efendi and the Collapse of the Safavid Empire in 1720-21* u *Another Mirror for Princes. The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception,* (Ed. Suraiya Faroqhi), New Jersey 2009

Findley, Carter Vaughn, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History 1789-2007*, Yale 2010

Gidens, Entoni, *Posledice modernosti*, Beograd 1998

Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe,* Cambridge 2002

Goffman, Daniel, *Izmir and the Levantine World 1550-1650,* Washington 1990

Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons. A History of the Ottoman Empire,* London 1998

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* Oxford 1987

Hamadeh, Shirine, *Ottoman Expression of Early Modernity and the "Inevitable" Question of Westernization,* The Journal of Society of Architectural Historians, Vol. 63, No. 1, Mart 2004

Хантингтон, Самјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка,* Подгорица – Бања Лука 2000

Harrison, David, *The Sociology of Modernization and Development*, London – New York 2005

Hathaway, Jane, *Beshir Agha. Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem,* Oxford 2005

Hobsbaum, Erik, *Uvod – Kako se tradicije izmišljaju* u (Ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002

Иналџик, Халил, *Османско царство. Класично доба 1300-1600,* Београд 2003

Jezernik, Božidar Ur, *Imaginarni Turčin,* Beograd 2010

Kafadar, Cemal, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict,* (Neobjavljena master teza), Montreal 1981

Kaya, Ibrahim, *Social Theory and Later Modernities. The Turkish Experience,* Liverpool 2004

Kocka, Jürgen, *Multiple Modernities and Negotiated Universals u Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations* (Eds. D. Sachsenmaier, J. Riedel), Leiden – Boston – Köln 2002

Levy, Avigdor, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* Middle Eastern Studies, Vol. 18

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford, New York 1960

Luis, Bernard, *Muslimansko otkriće Evrope,* Beograd 2004 (1985[1])
Mardin, Ebül'ula, *Huzur Dersleri 1,2,3,* İstanbul 1951-66
Mardin, Şerif, *Center –Periphery Relations: A Key to Turkish Politics*, Daedalus, Vol. 101, No. 1, 1973
Марковић, Предраг, *Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље*, Годишњак за друштвену историју, бр.1, Београд 1994
Марковић, Предраг, *Концепт модернизације и/или вестернизације у новијој српској историји: одбацити или преиспитати?*, Култура полиса, број 1, Нови Сад 2004
Milardović, Anđelko, *Druga moderna*, Zagreb 2011
Neumann, Iver B, *Uses of the Other. „The East" in European Identity Formation*, Minneapolis 1999
Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanska misao* y *Historija osmanske države i civilizacije II,* (Prir. Ekmeleddin Ihsanoğlu), Sarajevo 2008
Ortayli, Ilber, *Tarihimiz ve Biz*, Istanbul 2008
Ortayli, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Istanbul 2007
Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu,* Istanbul 2008
Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, Leiden 1985
Павловић, Мирослав, *Интерпретација и употреба историје: Доба лала као парадигма архетипског у прошлости,* Споменица Историјског архива Срем, бр. 9, Сремска Митровица 2010
Перовић, Латинка, *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*, Београд 2006
Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*, Berkeley – Los Angeles – London 2003
Quataert, Donald, *Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline"*, History Compas,Vol. 1, August 2003
Refik, Ahmed, *Lale Devri*, Istanbul 2005
Refik, Ahmed, *İbrahim Müteferrika y Alimler ve Sanatkarlar*, İstanbul 1924
Sabev, Orlin, *İbrahim Muteferrika ya da İlk Osmanlı Serüveni (1726-1746.),* İstanbul 2006
Sachsenmaier, Dominic, *Multiple Modernities-The Concept and its Potential* u *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations* (Eds. D. Sachsenmaier, J. Riedel), Leiden – Boston – Köln 2002
Said, Edvard, *Orijentalizam*, Beograd 2008
Said, Edward W, *Culture and Imperialism*, New York 1993
Salzmann, Ariel, *An Ancien Régime Revisited: "Privatization"and Political Economy in the Eighteent-Century Ottoman Empire*, Politics and Society, Vol. 21, Dec. 1993
Schulz, Juergen, *Early Plans of the Fondaco dei Turchi,* Memoirs of the American Academy in Rome, 1997, No 42
Smith, Antony D, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London – New York 1998
Şahin, Canay, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808.),* (Neobjavljena doktorska disertacija), Bilkent University, Ankara 2003
Teokarević Jovan, *Modernizacija i društveni razvoj*, Beograd 1990
Uzunçarşili İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, IV cilt, 1. Bölüm, 2. Başkı, Karlofça anlaşmasından XVIII yüzyılın sonlarına kadar*, Ankara 1978
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara 1988
Wharncliffe, Lord Ed, *The latters and Works of Lady Mary Wortley Montagu vol. 1-3*, London 1837

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, *Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi (1774-1807)* u *Osmanlılar ve Avrupa. Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim,* (Ed. Seyfi Kenan), İstanbul 2010

Zilfi, Madeline C, *Dindarlik Siyaseti: Osmanlı Uleması. Klasik Dönem Sonrası,* Ankara 2008

Zilfi, Madeline C, *A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century*, Journal of the American Oriental Society, Vol. 113, No. 2

MIROSLAV PAVLOVIĆ

FORCED OR AUTONOMOUS MODERNIZATION? OTTOMAN REFORMS IN THE EIGHTEENTH CENTURY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INFLUENCES

Summary

The paper examines a development of modernization theories, and their influence in the contemporary Ottoman study, imprecise terminology of the concepts 'modernization' and 'Westernization (Europeanization)', with special emphasis on the contemporary thesis of multiple modernity. The relationship between cultural transfer and interaction, material and spiritual, was specially observed in order to determine the relationship between the impact of modern societies on the traditional societies, through the model of imposed modernization and autonomous development, immanent to the historical experience of the society which was developed from a pre-modern to a modern society. Perceptions of alteration were analyzed, and there was an attempt to identify the symbolic signs of modernity, as Anthony Giddens pointed out, i.e. the features which were not typical for traditional societies, in order to specify the nature of the Ottoman modernity.

Keywords: Ottoman Empire, the eighteenth century, modernization, multiple modernity, Westernization, reform, decentralization, centralization, cultural interaction, cultural transfer

UDC 271.222(497.15):355.48(=163.41)

Недељко В. Радосављевић
Историјски институт
Београд
nedjo.radosavljevic@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 14. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ДАБРОБОСАНСКА (САРАЈЕВСКА) МИТРОПОЛИЈА У РАТНОМ ПЕРИОДУ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1804−1815)*

Сажетак: У раду су дати основни подаци о положају Дабробосанске (Сарајевске) митрополије о оквиру Васељенске патријаршије за време ратног периода Српске револуције 1804−1815. Наглашено је да се ради о тада највећој епархији бивше Пећке патријаршије, са економски најмоћнијом Српском општином у Сарајеву. Извршено је поређење ситуације у којој се налазила Православна црква у Босанском пашалуку са стањем у Београдском пашалуку уочи избијања Првог српског устанка. Такође су анализирани улога и деловање тадашњег дабробосанског митрополита Калиника, али и његових викарних епископа, који су га замењивали у време док је био члан Светог синода Васељенске патријаршије.

Кључне речи: Васељенска патријаршија, Османско царство, Сарајево, митрополија, Српска револуција, црква, митрополити, верници.

У време уочи избијања Првог српског устанка, Дабробосанска (Сарајевска) митрополија била је у границама које су одређене након великих геополитичких промена на Балканском полуострву проузрокованих Хабзбуршко-османским ратом 1737−1739, и одредбама Београдског мира којим је он окончан.[1] У Босанском

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804−1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031), који се реализује у Историјском институту у Београду под руководством др Славенка Терзића, научног саветника. Аутор чланка др Недељко В. Радосављевић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд. Е-пошта nedjo.radosavljevic@gmail.com.

[1] Историјом Православне цркве у Босни и Херцеговини бавило се више аутора. Од дела која заслужују посебну пажњу треба поменути књиге Бранислава Ђурђева, Божа Мацара и Бориса Нилевића: Branislav Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964; Božo Madžar, *Pokret Srba u Bosni i Hercegovini za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982; Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево 1998. Посебан осврт на стање цркве у Босни и Херцеговини крајем 18. и почетком 19. века дао је и Ђоко Слијепчевић у делу *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991. На објављивању извора за историју цркве на тим просторима озбиљно се радило још почетком 20. века. Тако су изузетно важну, прворазредну грађу, у *Гласнику*

пашалуку тада су постојале четири епархије[2], а Дабробосанска је била највећа међу њима.[3] У оквиру својих граница она је, уз мање корекције, опстала до краја османске власти у Босни и у Херцеговини. Никакве промене њених граница, па ни смена архијереја који јој је био на челу, нису се десили ни у време укидања аутокефалности Пећке патријаршије 21. септембра 1766.

Дабробосанска митрополија је по броју православних кућа до 1808. била и највећа од свих епархија укинуте Пећке патријаршије. Сразмерно томе, плаћала је највиши годишњи порез султановој благајни. Уочи Првог српског устанка 1804, број православних кућа у њој сигурно је био већи од 15.000, колико их је било у Београдској митрополији, док их је у Ужичко–ваљевској митрополији било 12.597. То се може закључити из чињенице да је порез на њу износио 15.500 акчи. У исто време, Београдска је плаћала 15.000, а Ужичко–ваљевска митрополија 12.500 акчи.[4]

Од 1766, када је укинута аутокефалност Пећке патријаршије, до 1802, на челу Дабробосанске митрополије променило се више митрополита. С обзиром на њену величину и број верника, ова епархија била је једна од ретких која је, готово по правилу, имала и викарног епископа. Он је носио титулу *митрополит кратовски*. На челу епархије је од 1766. до 1776. био митрополит Серафим, добро образован архијерej бугарског порекла, који је претходно био игуман Рилског манастира и,

---

Земаљског музеја објавили Сејфудин еф. Кемура и Владимир Ћоровић, *Прилози за хисторију Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX столећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини (ГЗМ) XXIV, Сарајево 1912, 413−441. Већи број записа и натписа објавио је и Љубомир Стојановић у шестотомном делу *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд – Сремски Карловци 1902−1926. Ипак, поред бројних радова и објављених извора, изостала је синтеза о Православној цркви у Босанском пашалуку и њеним појединим епархијама у време управе Васељенске патријаршије, посебно у времену од 1766. до почетка танзиматских реформи 1839.

[2] Поред Дабробосанске, на подручју Босанског пашалука постојале су и Херцеговачка, Зворничка и Рашка митрополија. Висок митрополијски ранг ових епархија није, међутим, био резултат никакве црквене аутономије нити њихове сложене унутрашње структуре, већ прихватања обичаја Васељенске патријаршије да готово сви архијереји носе митрополитско звање, а све епархије ранг митрополија. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766−1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 439.

[3] По ферману којим се за дабробосанског митрополита 1776. потврђује митрополит Кирил, територија те епархије обухватала је простор Високог, Травника, Јајца, Ускопља, Језера (Ђол Хисар), Ливна, Гламоча, Вакуфа, Козарца, Бање Луке, Дервенте, Тешња, Маглаја, Сребренице, Вишеграда... С. Кемура – В. Ћоровић, нав. дело, док. 3, 416. Територија Дабробосанске митрополије обухватала је највећи део Босанског пашалука, односно његовог Сарајевског санџака. На северу и западу била је ограничена државном границом, на југу Херцеговачком митрополијом, а на истоку и југоистоку Зворничком митрополијом, затим Ужичко- ваљевском митрополијом која је била у саставу Београдског пашалука, и Рашком митрополијом. Рашка, касније Рашко–призренска митрополија, такође је била у склопу Сарајевског санџака, изузев у периоду од 1790. до 1817, када је био установљен Новопазарски санџак.

Када је реч о имену митрополије, у администрацији Васељенске патријаршије коришћена су оба назива, и *Сарајевска* и *Дабробосанска*, често и *Босанска*, док су се њени архијереји потписивали различито, као *дабробосански, сарајевски, боснасарајевски, босански и сарајевски* и слично. О томе видети опширније Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007, passim. У овом раду за митрополију је као основно узето старије име, које је такође често коришћено, посебно међу нижим свештенством.

[4] Само је обједињена Рашко–призренска и скендеријска митрополија после 1808. плаћала већи пешкеш, који је износио 16.000 акчи. Иван С. Јастребов, *Податци за историју Српске цркве*, Београд 1879, 33.

кратко, штипски (ћустендилски) митрополит. Увидевши расуло које је владало у Пећкој патријаршији, а као заговорник не само канонског већ и управног јединства целокупног православља, он је потписао молбу за њено укидање. Међутим, у епархији је имао јако добре односе са верницима и нижим свештенством. Склон мирном монашком животу, по сопственој жељи која је у Васељенској патријаршији готово увек поштована, повукао се у Рилски манастир, где је живео до смрти 1800. године.[5] Уместо њега, дошао је митрополит Кирил, први кога је поставила Васељенска патријаршија. Султан је ферманом од 4. маја 1776. потврдио његов избор.[6] По мишљењу Владислава Скарића и Саве Вуковића, он је највероватније био један од Серафимових придворних монаха.[7] На челу Дабробосанске митрополије Кирил је био само четири године. За то време, био је суочен са различитим судским споровима, јер је епархија одраније била оптерећена дуговима старим и до 30 година, али је највећи део тих проблема успео да реши.[8]

Марта 1779. Кирила је позвао васељенски патријарх Софроније да из епархије дође у Цариград. Пре одласка, управу над епархијом предао је намесницима Јеротеју и Пахомију, који су имали обавезу да уредно сакупљају архијерејске приходе и шаљу уобичајену милостињу у Цариград. У истом документу се, између осталог, помиње и дуг који митрополија има према Патријаршији, и који очигледно није био мали.[9] Разлог одласка митрополита Кирила на основу пристигле патријаршијске грамате није могуће утврдити, али с обзиром на то да се не помињу никакве казне нити премештаји, већ само *црквени послови*, може се претпоставити да се радило о унапређењу, премештају у другу епархију или о одлуци да се повуче у неки од манастира. То посредно потврђује и берат новог дабробосанског митрополита Пајсија. У том берату, издатом 28. марта 1780, наводи се да му митрополит Кирил *добровољно уступа епархију*. Поред општих места за ову врсту исправе, други подаци о новом митрополиту сем *да је вредан, да добро познаје народне обичаје, и да је изабран од патријарха и сабора архијереја* нису наведени.[10] Пајсије је деловао у сложеном времену, у коме је морао да, у интересу верника и цркве у целини, буде у добрим односима са локалним властима. Сарајевска црквена општина у почетку се жалила на њега јер још увек није потврдио њен статут, и тражио је више новца него што му по њему припада, али је тај неспоразум убрзо отклоњен.[11] Након што је на молбу грађана успео да издејствује ферман којим се дозвољава обнова сарајевске цркве која је изгорела у

[5] Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766−1891*, Београд 2009, 15−25.

[6] С. Кемура – В. Ћоровић, нав. дело, док. 3, 416.

[7] Вероватно се радило о митрополијском протосинђелу, али се не може одбацити ни могућност да је Кирил био викарни епископ. За ферман о потврђивању, митрополит Кирил је царској хазни уплатио пешкеш од 6.000, 00 аспри, Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Изабрана дјела II, Сарајево 1985, 45; Сава еп. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до даведесетог века*, Београд − Подгорица − Крагујевац 1995, 277.

[8] В. Скарић, нав. дело, 45.

[9] Исто, 46.

[10] С. Кемура − В. Ћоровић, нав. дело, док 7, 422.

[11] На ову жалбу из Цариграда је као одговор стигао ферман у коме се тачно наводи које дажбине и у ком износу митрополит може захтевати, В. Скарић, нав. дело, 46.

пожару 1. јула 1788, њихови односи постали су много бољи.[12] Молба грађана Сарајева митрополиту Пајсију написана је 6 (17) јануара 1793. Радови су убрзо отпочели и завршени су децембра те године, а у знак захвалности одлучено је да се име митрополита Пајсија увек помиње у литургији која се служи у сарајевској цркви.[13] У време последњег хабзбуршко-османског рата 1788−1791, Пајсије није подржао устанак и оснивање босанских фрајкора, већ је остао лојалан османским властима и трудио се да заштити вернике.[14] На челу митрополије остао је до смрти 1802. године. У сиџилу Цареве џамије у Сарајеву сачуван је препис берата од 13. новембра 1802, у коме се наводи да је митрополит умро, и да је народ замолио да се именује његов наследник. Свети синод Васељенске патријаршије је уместо њега изабрао и предложио султану митрополита Калиника I. Султан је тај избор потврдио и новом митрополиту издао уобичајени берат.[15] Време управе митрополита Калиника I највећим делом се подударало са ратним периодом Српске револуције, што је положај хришћанског становништва у Босанском пашалуку учинило знатно сложенијим него до тада.

Збивања у Београдском пашалуку, у коме је дошло до убиства законитог везира и преузимања власти од одметнутих јаничара, подржаних од Османа Пазван-оглуа из Видинског санџака, била су све време уско повезана са догађајима у Босанском пашалуку, где је централна власт имала знатно чвршћу контролу. Када је јануара 1801. убијен београдски везир Хаџи Мустафа-паша, управу над Београдским пашалуком преузеле су старешине одметнутих јаничара (дахије), које су потпуно поништиле полуаутономни статус православног становништва, потврђен са више фермана од лета 1793. до фебруара 1794. Након сазнања да су српски оборкнезови и друга угледна лица заједно са муслиманима лојалним султану планирали подизање устанка против њихове управе, дахије су се одлучиле на радикалне мере које би то спречиле: по њиховој замисли, кнезови и најугледнији свештеници били би убијени, а иста одмазда би се применила и на све мушке становнике Београдског пашалука који су у време последњег османско-хабзбуршког рата (1788−1791) имали десет и више година, док би остатак становништва био приморан да прихвати ислам.[16] Тако замишљене екстремне мере нису имале готово никаквих изгледа на успех, посебно ако се има у виду опремљеност локалних Срба оружјем из времена док су служили у одредима Хаџи Мустафа-паше. Треба, такође, истаћи и то да централна власт, која је узурпаторе привидно признала док не реши проблем Османа Пазван-оглуа, са тим планом није имала везе, и да је он био супротан како шеријату тако и дотадашњој

[12] Пожар је избио у кући једног јеврејског трговца и брзо се ширио градом, јер је највећи број млађих и способних мушкараца који су могли спречити његово ширење био мобилисан, Исто, 47, 154.
[13] Исто, 48, 154.
[14] Васо Чубриловић, *Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788−1791*, Братство XXVII, Београд 1933, 4−6, 8, 18, 21−23, 30−31.
[15] С. Кемура − В. Ћоровић, нав. дело, док. 10, 426.
[16] Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794−1804*, Београд 1949, 417−419; Славко Гавриловић, *Ка српској револуцији*, Историја српског народа IV/1, Београд 1986, 429.

државној пракси.[17] Преценивши своје снаге и потценивши могућност хришћана да се од тога одбране, дахије су почетком 1804. отпочеле сечу кнезова, у којој је страдало преко 70 најугледнијих Срба. Њихова последња жртва био је угледни архимандрит Хаџи Рувим Нешковић. Након тога, 2 (14) фебруара, подигнута је буна против дахија, односно Први српски устанак, који ће брзо прерасти првобитно локални значај. [18] Предели Босанског пашалука, а самим тим и православних митрополија на његовом простору, биће непосредно изложени утицајима тих збивања.

Када је почео Први српски устанак, информације о тим збивањима стизале су Порти и преко Васељенске патријаршије. Београдски митрополит Леонтије Ламбровић је, преко територије Хабзбуршке монархије и Влашке, 3 (15) маја 1804. однео молбу коју су за султана послали устаници са Скупштине одржане у Остружници крај Београда. Султану је молба предата посредством васељенског патријарха. У тој молби су наведене све неправде које је српски народ у Београдском пашалуку претрпео од узурпатора власти.[19] Убрзо се показало да је отпор дахија неодржив. Сем тога, устаници у почетку нису ни били у сукобу са државним властима, које су уклањање узурпатора доживљавале као користан чин, посебно важан за нов, коначан обрачун са Османом Пазван-оглуом у Видину. Зато нису третирани као побуњеници, већ су пре могли бити посматрани као лојални поданици, чији захтеви су се углавном сводили на враћање привилегија које су им одметнути јаничари бесправно поништили.

Када је реч о Босанском пашалуку, ситуација се битно разликовала у односу на простор Београдског пашалука. Док је у Београдском пашалуку османско турско друштво било једва присутно, ограничено на веће гарнизоне, вароши и касабе, а највише 10% становника било исламске вере, у Босанском пашалуку муслимански живаљ био је знатно бројнији, и чинио је значајну основу за попуну османске војске. Српски устанак у Босни зато није могао бити успешан, а ни православни хришћани нису имали намеру да масовно устану против власти. Они нису уживали привилегије које су имали Срби у Београдском пашалуку под управом Хаџи Мустафа-паше, и живели су под знатно тежим околностима. Број цркава и манастира био је мали, несразмеран броју верника, а цела провинција већ дуго је била почитлучена. Међутим, православни верници у Дабробосанској митрополији

[17] Једини османски владар који је имао сличну идеју, да све хришћанско становништво Цариграда преведе у ислам а цркве претвори у џамије, тврдећи да се град није предао већ да је у целости био освојен, био је Селим I Јавуз (1512−1520). Од тога су га на молбу патријарха одговорили велики везир и други угледни муслимани, јер је намера била супротна шеријатском праву и привилегијама које је Мехмед Освајач дао првом патријарху по заузимању града, Генадију Схоларису. О томе шта се хришћанима спремало патријарха Теолепта I обавестио је управо велики везир Пири Мехмед-паша. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 189−190. Тај пример из тада већ далеке прошлости који се односио на престоницу, свакако није био узор дахијама, који за њега можда нису ни знали.

[18] Д. Пантелић, нав. дело, 417−419.

[19] Радослав Перовић, *Први српски устанак, акта и писма I*, Београд 1977, док 30, 83; Велибор Берко Савић, *Карађорђе, документа I*, Горњи Милановац 1988, док. 14, 26; Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита*, 54.

нису били изложени масовном терору попут оног у Београдском пашалуку након убиства Хаџи Мустафа-паше 1801. године. Мали део Босанског пашалука, на коме је устанак наишао на плодно тле, био је простор Јадра и Рађевине. Административно у Зворничком санџаку, а у погледу црквене организације део посебне, Зворничке митрополије, он се географски налазио на простору Србије. Запоседање тог простора од локалних устаничких снага практично је значило елиминисање османског мостобрана на десној обали Дрине. Мањи устанички покрети средином 1804. године у околини Сарајева, лоше организовани и без икаквих изгледа на успех, као и у области Дробњака у Херцеговини, више су били одраз локалних прилика, или подстакнути из Црне Горе.[20]

Османске власти су пажљиво пратиле да се ситуација из Београдског пашалука не прелије у суседне провинције. У почетку су постојали и контакти устаника са босанским везиром, Абу Бекир-пашом, али и са другим муслиманским првацима, попут Мехмед-капетана из Зворника и Хаџи-бега из Сребренице, којима безвлашће у непосредном суседству није одговарало. И сам Абу Бекир-паша срео се са Карађорђем извршавајући задатак да се Београдски пашалук очисти од јаничарских одметника, али то није успео до краја, јер је Београд остао у њиховим рукама.[21] Српски устаници у то време нису сматрани непријатељским елементом, а сарадња са њима је постојала све до 1805, односно до првог отвореног сукоба са регуларном османском војском на Иванковцу. Овај везир, коме је у обрачуну са дахијама приписивана недовољна одлучност, у Босанском пашалуку је очувао мир и заштитио хришћанско становништво од већих и систематских насиља. У томе је свакако имао и подршку највиших црквених великодостојника, међу њима и митрополита Калиника. Они, уосталом, другог избора нису ни имали.

Године 1804. живот на простору Дабробосанске митрополије текао је готово уобичајеним током. Митрополит Калиник I се тада жалио сарајевском кадији да не може да наплати све митрополитске приходе, као и на то да му локални чиновници праве одређене сметње. Његова жалба стигла је до Порте, која је одговорила са два фермана, којима се потврђују владичанска права, и наређује земаљским властима да митрополиту не само не сметају, већ да му помогну приликом вршења његових послова.[22] Међутим, већ од следеће године ситуација се постепено усложњава, на шта пресудно утичу догађаји у Београдском пашалуку, у коме првобитна буна против дахија прераста у прву националну револуцију на Балкану, чији је циљ био ослобођење од османске власти. Да би заштитиле мирне поданике, централне власти су морале да путем султановог фермана наређе тадашњем босанском везиру Мустафа-паши и сарајевском кадији да спрече насиље над хришћанима и казне све који прекрше ту заповест.[23] Уочи очекиваних ратних припрема босанске војске, у интересу власти било је да она има мирну позадину.

---

[20] М. Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 48.

[21] Ангелика Кос, *Босанско Подрињe у устаничким плановима и операцијама*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 552.

[22] С. Кемура – В. Ћоровић, нав. дело, док. 14, стр. 427.

[23] Исто, док. 15, стр. 427–430.

Митрополит Калиник је у Цариграду у патријаршијским круговима уживао велики углед, јер је крајем 1807. или почетком 1808. био изабран за синодског митрополита, али је за то време задржао и право управе над својом епархијом.[24] Он је био први дабробосански митрополит који је постао члан тог тела, што је била велика част. Његов избор је, такође, потврђивао висок ранг Дабробосанске митрополије у патријаршијској структури. Након његовог одласка управу над Митрополијом практично је преузео његов викарни епископ Венедикт Краљевић. Он је имао добро образовање, стечено по грчким манастирима и школама, а једно време био је и учитељ деце влашког кнеза. Потом се вратио у Османско царство и отишао у Свету Земљу. Краће време боравио је у неком од синајских манастира. Године 1805. добио је дозволу да сакупља милостињу за синајске манастире у Далмацији. По повратку из Далмације задржао се у Босни, где га је митрополит Калиник, заједно са рашко-призренским митрополитом Јоаникијем и херцеговачким митрополитом Јеремијом, рукоположио за свог викарног епископа, титуларног *митрополита кратовског*, с тим да му у време одсуства из епархије исплаћује одређену суму новца. Ту Калиникову одлуку морале су да потврде Васељенска патријаршија и османске власти, јер без њихове сагласности не би била реализована.[25]

У време Калиникове управе, као и за време самосталне управе Венедикта Краљевића, положај православних поданика у Босанском пашалуку био је веома сложен. Операције босанске војске против српских устаника пратили су порази и губици у људству, а део православних је приликом продора устаничке војске у Босну приступио њој, што је довело и до миграције ка Србији када је почело њено повлачење. Умножила су се и насиља неодговорних локалних носилаца власти или војника који су се у нереду враћали са ратишта, посебно после битака на Мишару 1806. и код Лознице 1807. Од православних хришћана је, као што се у таквим околностима дешавало, одузимано оружје, а за мирно понашање раје јамчили су њени прваци. На основу чињенице да је тражено јемство за лојалност митрополита Венедикта Краљевића, може се закључити да је та мера примењена и 1807. године. Управо то је био његов велики проблем. Док је митрополит Калиник, који је тада вероватно већ био у Цариграду, настојао да олакша положај својих верника у време када је босанска османска војска на ратиштима трпела поразе, викарни епископ Краљевић имао је друге, у великој мери неостваривe замисли о подизању устанка у Босни. У српској историографији преовладало је мишљење да је због сумњи да је подложан симонији био непопуларан у Сарајеву, па за њега нико није хтео да гарантује. Поред његове авантуристичке природе, то је био један од основних

[24] Митрополит Калиник је, као синодски архијереј, потписан у Синодалном акту о самосталности патријаршијске егзархије Мецова у Епиру, Драгутин Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље VIII, свезак 2, Београд 1933, 111. Митрополит Калиник постао је сигурно синодски митрополит пре почетка априла 1808, јер је у то време већ био у Цариграду у том својству, одакле се писмима обраћао, између осталих, и Краљевићевом писару, Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Б , Сремски карловци, бр. 1- V/1808. (АСАНУК, Фонд Б).

[25] Н. Радосављевић, *Краљевић, Венедикт*, Српски биографски речник V, Нови Сад 2011, 326–327.

разлога због чега се одлучио да емигрира у Хабзбуршку монархију, земљу која је покушавала да привидно очува неутралну позицију.

Краљевић је, обећавши да ће прикупити одређену суму новца за свој откуп, био пуштен из травничког затвора, а у Хабзбуршку монархију прешао је 26. августа 1807. Његово објашњење о разлозима преласка, дато хабзбуршким пограничним властима, није се састојало од молбе за лично спасавање. Он је изнео намеру да тражи заштиту суседне силе и помоћ у дизању буне у Босни. Владимир Ћоровић сматра да је, с обзиром на његове личне контакте, заиста радио на подизању буне, што се касније и показало тачним у случају Јована Јанчића.[26] И цар Франц I већ је имао сазнања о тешкој ситуацији у Босанском пашалуку, али су му односи са Француском, која је преузела контролу над хабзбуршким поседима у Далмацији, онемогућавали да ради било шта на могућој акцији у пограничним османским областима.[27]

Карловачки митрополит Стефан Стратимировић примио је вести о Краљевићевом преласку границе почетком септембра 1807. Он му је, као и 1806. ужичко-ваљевском митрополиту Антиму, за боравиште одредио манастир Бешеново. Стратимировић, међутим, није према њима имао исти приступ: док је према Антиму Зепосу показивао велику наклоност и позивао га код себе у госте у Сремске Карловце, у случају Венедикта Краљевића био је јасан, одредивши поменути манастир као једино место његовог привременог боравка.[28]

После само неколико месеци Краљевић је прешао у Србију, где се придружио београдском митрополиту Леонтију, да би се већ у мају 1808. са руским пасошем појавио у Далмацији која је била под француском влашћу, и ставио се на располагање генералу Мармону.[29] Патријаршија је будно пратила његово кретање, о чему је сигурно била извештена и од османских власти Босанског пашалука. И док је викарни епископ емигрирао, посебну пажњу шта се дешава у његовој епархији показивао је управо сарајевски митрополит Калиник I. О стању у епархији био је информисан преко Краљевићевог писара, који није следио његов пут, већ је остао у Хабзбуршкој монархији. Његовим посредством Патријаршија је одржавала везу и са ужичко-ваљевским митрополитом Антимом Зепосом, који се у то време у истој држави лечио од тешког облика скорбута.[30]

У случају Венедикта Краљевића, један детаљ привлачи посебну пажњу: он је пуштен из османског затвора да би за себе прикупио суму која властима гарантује његову лојалност. Османске власти знале су да он тај новац нема, а дуг који би начинио прикупљајући га везао би га за тај простор, јер би и повериоци пратили

[26] В. Ћоровић, *Историја Срба III*, Београд 1989, 46–47.
[27] Исто, 47.
[28] Митрополит Антим Зепос је по сопственој жељи са пратњом октобра 1806. смештен у Бешенову, након што су хабзбуршке војне власти тражиле да све избеглице из Србије буду удаљене од границе. До тада, он се налазио у Сремској Митровици, Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, Београд 1941, 9–10.
[29] Никодим еп. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 478–479. Руски пасош за одлазак из Србије и пут до Далмације Краљевићу је дао руски представник у устаничкој држави, Родофиникин, Ђ. Слијепчевић, нав. дело, 462.
[30] АСАНУК, Фонд Б, бр. 1-I/1808.

његово кретање и спречавали га да напусти митрополију. Међутим, Краљевић новац није ни покушао да прикупи, већ је напустио земљу.

Чињеница да се налазио у затвору у време устаничких успеха указује на то да се слично могло десити и са другим архијерејима из Босанског пашалука. Власти су примењивале обичај да се у време кризних ситуација архијереји, као представници православног хришћанског милета, затварају и приморавају да шаљу прокламације верницима да остану мирни и одани султану да би их затим, пошто би их оглобиле, пуштале на слободу. Такву судбину можда би доживео и митрополит Калиник да се у то време налазио у епархији. Тај обичај примењиван је и касније. У устаничком периоду, међутим, ова мера била је можда примењена само на Краљевића, јер су херцеговачки, зворнички и рашко-призренски митрополити углавном били на слободи. Херцеговачки митрополит Јеремија је, на пример, знајући да је његова епархија под чврстом контролом османских власти, позивао вернике на мир, док је зворнички митрополит у једном тренутку чак био ангажован и у покушајима османских власти да мирно, преговорима са устаницима, реше српско питање.[31] У том послу сигурно је тражено и мишљење добробосанског митрополита Калиника.

До територије коју су контролисали Французи Венедикт Краљевић могао је доћи само преко Хабзбуршке монархије, јер би у противном био ухапшен да је покушао да то учини преко османске територије. Како је митрополит Калиник I остао у Цариграду као синодски архијерej, јер се у истом својству јавља и као потписник акта о спајању Нишке и Нишавске (Пиротске) митрополије у једну епархију под нишким митрополитом Мелетијем 1815. године, могуће је да је све до 25. октобра 1816, када је султановим бератом потврђен нови добробосански митрополит Венијамин, није враћао у њу.[32] Међутим, то не значи да је митрополија остала без архијерејског старања. У таквим ситуацијама Патријаршија је водила рачуна да се то питање што пре реши. Она је имала чврсту и добро организовану структуру, и до занемаривања и запуштања неке од епархија није могло да дође. Одласком Краљевића, који је својим деловањем изазвао само подозрење османских власти, решено је и питање новог викарног епископа: већ 1809. као *митрополит кратовски* помиње се Јосиф, сестрић Калиника I. Шест година касније, након смрти херцеговачког митрополита Јеремије 29. јула (10. августа) 1815, Јосиф је отишао у Цариград, и тамо био постављен на његово место.[33] Међутим, све до доласка новог митрополита Венијамина, он је наставио да управља и Добробосанском

[31] Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, Историјски часопис 57, Београд 2008, 180; У једном од писама насталом на османскотурском језику од 18. шевала 1227 (25. октобра 1812) у Цариграду, коме због механичких оштећења није могуће утврдити пошиљаоца и примаоца, наводи се да је софијски назир обавештен да је васељенски патријарх наредио зворничком митрополиту Гаврилу да по српском питању поново да своје савете, Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методиј, Ориентална архивна колекция, София, бр. 17/85 (НБКМ, ОАК).

[32] Митрополит Венијамин претходно је био управитељ патријаршијског двора у Цариграду. С. Кемура – В. Ћоровић, нав. дело, док 14, 433; Ђ. Слијепчевић, нав. дело, 462.

[33] Јоаникије Памучина, *Лѣтописъ преавославне цркве далматинске и херцеговачке. Почетак долазка грчки владика у Херцеговину, Србско-далматинскій магазинъ за лѣто 1848*, Задар 1848, 173–174.

митрополијом. Митрополит Јосиф се из Цариграда сигурно вратио пре 1 (13) марта 1816, када је издао једну синђелију свештенику Ђорђу у власеничком кадилуку, којом је одредио које приходе може да узима од верника. На том документу стајао је његов нови печат, на коме је, у централном делу на османскотурском а по ободу на грчком, урезан текст који гласи: *Јосиф, митрополит херцеговачки*. Саму повељу митрополит је потписао речима *Ерцеговачки Јосиф и молитвеник ваш*, али су у Дабробосанској митрополији свакако знали да се ради о њиховом архијереју, који је још увек вршио своју дужност до доласка новоизабраног митрополита.[34] Тако је решено једно важно питање из историје Дабробосанске митрополије, и потврђена чињеница да је након Краљевићевог напуштања епархије 1807. брзо успостављена канонска структура и редован поредак у њој.

У ванредним околностима у којима се за време ратног периода Српске револуције налазио Босански пашалук, архијерејска брига у Дабробосанској митрополији била је неопходна јер су епископи, као представници целокупног хришћанског православног милета, пред земаљским властима били одговорни за понашање својих верника. Међутим, под утицајем српских устаничких акција, део њих је узео активно учешће у рату прикључивши се српској војсци. Исто тако, у Босни су избијале спорадичне побуне које су османске власти лако гушиле, али су последице како за учеснике тако и за хришћане у областима где су избијале биле тешке. Године 1805, у источној Херцеговини се, захваљујући деловању игумана пет манастира (Завала, Дужи, Добриловина, Житомислић, Пива) и локалних народних старешина, формирала војска која је, по хабзбуршким проценама, имала до 19.000 припадника. Устанак који је избио у Дробњаку временом се угасио, јер комуникација са Карађорђем није била правовремена. Касније, црногорски владика Петар I Петровић Његош је у договору са Русијом дејство својих одреда усмеравао против француске војске у Дубровнику и Боки. Већ раније, хајдучке чете су се у већем броју појавиле у прстену српских села око Сарајева.[35]

Највећи устанички покрет у Босни била је буна коју је 1809. организовао Јован Јанчић, пушкар из Босанске Градишке. Иако су локална организација и окупљање устаника били његово дело, значајан утицај на те догађаје извршио је пребегли викарни епископ Венедикт Краљевић. Јанчић је с њим био у преписци коју су хабзбуршке власти пратиле. Краљевић га је чак позивао и на договор о томе, а цела идеја о подизању устанка у Босни прослеђена је и руском двору, одакле није било никакве реакције.[36] Додатне чињенице о Јанчићевој буни 1809. дао је Ђорђе Микић. Он је указао да је комуникација Јанчића и Краљевића трајала готово све време од када је епископ прешао у Хабзбуршку монархију, да га је Јанчић посетио док је боравио у манастиру Бешенову и предлагао му да се за помоћ прво обрати цару Францу I, као и то да је у циљу подизања устанка одржавана веза и са низом

[34] *Синђелија митрополита Јосифа јереју Ђорђу од 1. (13) марта 1816* (приредио С. Б.), Дабробосански источник за 1887, Сарајево 1887, бр. 1, св. 6, 93.
[35] Процена о 19.000 устаника свакако је претерана, М. Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815*, 47–48, 58.
[36] Исто, 63.

православних свештених лица, због чијег држања ће касније страдати и многи свештеници који са устанком нису имали никакве везе.[37]

Устаници су били окупљени 23. септембра 1809, али је Јанчић откривен, ухапшен и убрзо погубљен. Налазећи се између река Уне и Босне, далеко од српске војске, слабо наоружани и лоше вођени, они нису успели да угрозе османску власт. Одмазда је била сурова, о чему је и темишварски епископ Јосиф Путник обавестио Стратимировића. Исто тако, страни конзули су у Травнику могли лично да се увере у то како су извршаване смртне казне. Православно свештенство је посебно било на удару, као и цркве и манастири.[38] Ови догађаји показали су да је викарни епископ Краљевић имао одређен утицај у неким деловима Босне. Међутим, његове процене о могућем успеху устаника, засноване на неутемељеним претпоставкама о помоћи страних сила и ослонцем само на српску војску, нису биле добре. Све време османске власти су пратиле његову и Јанчићеву делатност, и спремно дочекале избијање буне. Због тога је устанак брзо био угушен. Након објављене амнестије у новембру 1809, више није било озбиљног покушаја да се подигне устанак докраја ратног периода Српске револуције.[39] Смиривању ситуације, која је била трагична како по учеснике устанка тако и по обичне вернике и свештенство, својим деловањем несумњиво је допринео и викарни епископ митрополита Калиника I, титуларни митрополит кратовски Јосиф.

Улога архијереја Васељенске патријаршије у време устаничких покрета у српским земљама често је била предмет спорења. У време постојања Пећке патријаршије, посебно током Великог бечког рата 1683−1699, и хабзбуршко-османског рата 1737−1739, део епископа и два патријарха ставила су се на страну хришћанских сила, отказавши послушност османској власти. Њихова акција довела је до две велике сеобе ка простору који је остао под влашћу Хабзбуршке монархије, а предели где су се водиле ратне операције били су готово опустели. У Првом и у Другом српском устанку део свештеника учествовао је у народним скупштинама и војним акцијама, иако су и од карловачког митрополита Стратимировића били саветовани да не узимају оружје у руке, већ да служе у црквама и на народ утичу речју и саветом.[40]

Чињеница је да архијереји Васељенске патријаршије који су били у епархијама насељеним верницима претежно српског и другог словенског порекла, уз изузетке попут београдског митрополита Леонтија Ламбровића или Венедикта Краљевића, нису учествовали у плановима за подизање устанака. У српској историографији присутно је и мишљење да то нису чинили зато што су били углавном Грци или грчки васпитаници, блиски османским властима. Међутим,

[37] Ђорђе Микић, *Буна Јована Јанчића*, Српска револуција 1804−1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 220−224.
[38] Исто, 231−234.
[39] Исто, 235.
[40] *Није добро да свјаштенство и калуђери оружја носе, у бој иду, церкве и молапстивија оставе и приме се званија које није њиово...Они свашгеници који су међу војводама сада да не забораве да су свјаштеници, и само поученијем, словом, саветом и бодренијем, а не оружијем, сабљом и пушком да началствују...*, Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766−1831*, 340−341.

подизање устанака и учешће у њима није била њихова мисија. Они су знали да ће њихова делатност на европској периферији Османског царства у таквој ситуацији имати последица и по православне хришћане у целој држави, па и на саму Патријаршију која је била веома рањива, јер јој је центар био у престоници, и о томе су водили рачуна. Зато су у кризним временима, какво је без сумње било ратно доба Српске револуције, пре свега деловали у смеру заштите својих верника. То су чинили дабробосански митрополит Калиник и његов викарни епископ Јосиф, али и херцеговачки, зворнички и рашко-призренски митрополити, ограничивши се на духовну мисију и представљање народа пред властима. На простору Босанског пашалука у чијим оквирима су деловали, није било услова за успех устанка у том тренутку, и они су то добро знали.

Верници и свештеници Дабробосанске митрополије су, након пропасти Првог српског устанка, у значајној мери помогли да се спасу бројне богослужбене књиге, антиминси и друге светиње, које су османски војници опљачкали по црквама на ратиштима где су били, и донели у свој завичај. Та пракса била им је својствена и у ранијим ратовима. Цркве и манастири пљачкани су и паљени, а посебно су страдале иконе и живописи. Међутим, богослужбене књиге су узимане и касније продаване, што значи да су војници који су живели у окружењу комшија православне вере знали колика је њихова вредност, како новчана тако и она која се односи на духовну димензију. Откупљујући их из османских руку, локални православни хришћани исказивали су своју побожност дарујући их својим парохијским црквама или манастирима, или их враћајући власницима. Тако су књиге из манастира Раче, чији је архимандрит био Хаџи Мелентије Стефановић, устанички војвода Соколске нахије, на крају завршиле у рукама сарајевских хришћана, а слично је било и са књигама из манастира Грабовца и Раванице, из села у Ваљевској нахији и других места.[41] Селективно пљачкање цркава и манастира, и пажљив одабир књига и других предмета који су могли бити продати православним хришћанима, потврђују да је таква врста одмазде била планска и систематски спровођена.

И током Другог српског устанка 1815, у борбама против устаника учествовала је османска војска из Босанског пашалука, али је он кратко трајао и на простору који је обухватала Дабробосанска митрополија није произвео значајније дејство. У ратним операцијама од 1804, посебно у источној Босни, страдао је један број цркава, које су постепено обнављане након окончања борби. Након Другог српског устанка уследила је обнова старих храмова, за које се са сигурношћу може тврдити да су оштећени и запустели у устаничком времену. Тај процес трајао је дуго, јер су дозволе за радове скупо коштале и споро су издаване.

Нови митрополит Венијамин дошао је на чело Дабробосанске митрополије у мирно време, али двадесетих и тридесетих година 19. века положај православног

[41] Ђорђе мит. Николајевић, *Старе књиге*, Дабробосански источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини 1, Сарајево 1887, св. 1, 26; св. 3, 43; св. 4, 58; Исти, *Старе књиге*, Дабробосански источник 2, Сарајево 1888, св. 1, 12−13; св. 2, 267; Исти, *Старе књиге*, Дабробосански источник 3, Сарајево 1889, св. 4, 46.

становништва у Босанском и у Београдском пашалуку временом се све више разликује. Док у Београдском пашалуку кнез Милош Обреновић постепено изграђује српску аутономију, што ће довести до стварања аутономне Кнежевине Србије 1830. и аутономне Православне цркве у њој 1831, православни верници у Босанском пашалуку, а посебно у Дабробосанској митрополији, постаће невољни сведоци и учесници догађаја који ће се негативно одразити и на њихов положај. Та тешка времена почеће са Грчким устанком 1821, а продужиће се због побуна босанског беговата против реформи које је покушавала да спроведе централна власт.

На крају, може се закључити да је у време трајања ратног периода Српске револуције на простору Дабробосанске митрополије углавном очуван мир, изузев мањих устаничких покрета који нису имали изгледа на успех, и повремених прелазака устаничке војске преко Дрине. Све то време сарајевски митрополит био је Калиник I (1802−1816), али је од краја 1807. боравио у Цариграду као синодски архијереј, док су га у епархији замењивали викарни епископи, прво Венедикт Краљевић (1807−1808), а затим и његов сестрић Јосиф (1809−1816). Изузимајући идеје Венедикта Краљевића о подизању устанка, сви други архијереји у Босанском пашалуку, на челу са митрополитом Калиником I, одговорно су вршили своју дужност и код локалних власти покушавали да заштите своје вернике, схватајући да не постоје реални изгледи за успех таквог подухвата у Босанском пашалуку. Они су се искључиво држали своје духовне мисије, и понашали су се у границама које им је одредило османско законодавство, као представници православног милета у својим епархијама пред државним властима. На тај начин, верници су поштеђени већих страдања, а посебно одмазде која је уследила по слому српске устаничке државе.

Извори и литература:

Извори:

Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Б, Сремски Карловци, бр. 1-I/1808, бр. 1- V/1808. (АСАНУК, Фонд Б),

Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методиј София, Ориентална архивна колекция бр. 17/85. (НБКМ; ОАК)

*

Анастасијевић, Драгутин, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље VIII, свезак 2, Београд 1933, 109-123.

Јастребов, Иван. С., *Податци за историју Српске цркве*, Београд 1879.

Кемура, еф. Сејфудин- Ћоровић Владимир, *Прилози за хисторију Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXIV, Сарајево 1912, 413-441.

Николајевић, мит.Ђорђе, *Старе књиге*, Дабробосански источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свешзенства у Босни и Херцеговини 1, Сарајево 1887, св. 1, 26; св. 3, 43; св. 4, 58.

Николајевић, мит.Ђорђе, *Старе књиге*, Дабробосански источник 2, Сарајево 1888, св. 1, 12-13; св. 2, 267.

Николајевић, мит.Ђорђе, *Старе књиге*, Дабробосански источник 3, Сарајево 1889, св. 4, 46.
Перовић, Радослав, *Први српски устанак, акта и писма I*, Београд 1977.
Радосављевић, Недељко, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007.
Синђелија митрополита Јосифа јереју Ђорђу од 1. (13) марта 1816 (приредио С. Б)., Дабробосански источник за 1887, Сарајево 1887, бр. 1, св. 6, 93
Савић, Велибор Берко, *Карађорђе, документа I*, Горњи Милановац 1988.
Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи I – VI*, Београд - Сремски Карловци 1902-1926.

Литература:

Вуковић, еп.Сава, *Српски јерарси од деветог до даведесетог века*, Београд-Подгорица – Крагујевац 1995.
Гавриловић, Славко, *Ка српској револуцији*, Историја српског народа IV/1, Београд 1986, 351-431.
Đurđev, Branislav, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.
Екмечић, Милорад, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815*, Српска револуција 1804-1815. године и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 37-71.
Кос, Ангелика, *Босанско Подриње у устаничким плановима и операцијама*, Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 551-563.
Madžar, Božo, *Pokret Srba u Bosni i Hercegovini za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.
Милаш, еп. Никодим, *Православна Далмација*, Београд 1989.
Микић, Ђорђе, *Буна Јована Јанчића*, Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, 219-238.
Нилевић, Борис, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*, Сарајево 1998.
Памучина, Јоаникије, *Лѣтописъ преавославне цркве далматинске и херцеговачке. Почетак долазка грчки владика у Херцеговину, Србско-далматинскій магазинъ за лѣто 1848*, Задар 1848,169-181.
Пантелић, Душан, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Београд 1949.
Перовић, Радослав, *О шабачком владици Антиму*, Београд 1941,
Радосављевић, Недељко, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007.
Радосављевић, Недељко, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, Београд 2009.
Радосављевић, Недељко, *Краљевић Венедикт*, Српски биографски речник V, Нови Сад 2011, 326-327.
Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.
Слијепчевић, Ђоко, Историја Српске православне цркве II, Београд 1991.
Скарић, Владислав, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Изабрана дјела II, Сарајево 1985.
Чубриловић, Васо, *Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788-1791*, Братство XXVII (сепарат), Београд 1933, 3-31.
Ћоровић, Владимир, *Историја Срба III*, Београд 1989.

NEDELJKO V. RADOSAVLJEVIĆ

DABAR-BOSNIA (SARAJEVO) METROPOLIS IN THE WAR PERIOD OF SERBIAN REVOLUTION (1804-1815)

Summary

Dabar-Bosnia (Sarajevo) Metropolitan was one of the four dioceses of the Bosnian Sanjak, and the largest and most populated diocese in general, settled by the Orthodox Serbs. During the First and the Second Serbian Uprising, it was located on the very border of the uprising state, which was directly exposed to influences arising from the war. Metropolitan Kalinik I was the head of it all the time. After he was elected Synod Metropolitan in 1807, the Metropolitan was run by the vicar bishops, first by Venedikt Kraljević, and then by Josif. The war spreaded to the area of Bosanski pashaluk, and a number of Serbs took part in the insurrectionist movements. However, there was no broader uprising due to a high concentration of the Ottoman army. Dabar-Bosnia Metropolitan Kalinik and Vicar Bishop Josif greatly contributed to calming the situation, and protecting the believers from violence, by intervening with the Ottoman authorities.

Keywords: The Ecumenical Patriarchate, the Ottoman Empire, Sarajevo, Metropolitan, the Serbian revolution, church, metropolitans, the believers.

UDC 271.222(497.113 Fenek)-523.6:347.235“1813/1815“

Владан Гавриловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
gavra1@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 15. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ИЗ ИСТОРИЈЕ МАНАСТИРА ФЕНЕКА – ПОПИСИ ИЗ 1813. И 1815. ГОДИНЕ*

Сажетак: Манастир Фенек спада у групу старијих манастира на Фрушкој светој гори. Он је кроз историју био чувар и поседник многих реликвија српског народа. Имовинско стање и економисање манастира је било различито, тако да сваки податак који употпуњује ту слику завређује нашу пажњу. У Патријаршијско-митрополијском архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА) наишли смо на два документа (пописа) о имовинском стању као и приходима и расходима манастира у периоду 1813–1815. године, које доносимо у целини.

Кључне речи: манастир Фенек, имовинско стање, пописи, Срби у Монархији.

Према хришћанском схватању манастири су скровита и усамљена места у која одлазе људи склони самоћи и молитвеном тиховању.[1] Такође, вреди истаћи мишљење пакрачког владике Никанора Грујића који манастире описује као „задужбине ове наших праотаца од почетка свога до данашњег дана, имале су неку особиту у животу нашег народа важност; оне су биле и у добру и у злу у најјачој свези с народом, служећи му за особито средство душевног живота, задовољство и једино прибежиште душевне његове утехе”.[2]

Фрушка гора је српском народу уморном од сталних миграција и бежања од непријатељског јарма својом лепотом и положајем пружала управо ту душевну утеху и била идеална за подизање манастира, који су већ до XVI века никли у толиком броју да се она почела називати и Светом гором фрушкогорском.[3]

На таквом једном тлу је између осталих никао и манастир Фенек. Иако се географски налази у доњем Срему, југозападно од Земуна, крај села Јањева у једном

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Атанасије Гатало, Јустин Јеремић, *Монаштво,* Фрушка гора, Београд 2007, 273.
[2] Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку,* Сремски Карловци 1914, 5.
[3] Динко Давидов, *Фрушкогорска Света Гора,* Фрушка гора, Београд 2007, 249.

равничарском пејсажу, он је по свом настанку и условима историјског развоја увек био најтешње повезан са осталим фрушкогорским манастирима, па се увек и третирао као један од њих.[4] Настанак манастира је повезан са легендом о ктиторској делатности српског деспота Стефана Бранковића и његове супруге Ангелине, о чему је писао у свом извештају децембра 1775. године тадашњи карловачки митрополит Вићентије Јовановић Видак, наглашавајући да су Стефан и Ангелина подигли и оближњи манастир Обеду, који је био "филијал" манастиру Фенеку.[5] Те податке карловачког митрополита Видака из легенде о настанку манастира користио је и неуморни историк и истраживач Димитрије Руварац, који још напомиње да су први поуздани историјски извори везани за манастир из 1563. године, када је у њему сачињен минеј који се налази у карловачкој Горњој цркви. С обзиром да је 1563. у манастиру радила преписивачка школа, Руварац правилно закључује да је манастир морао бити знатно старији од тога доба.[6] Како се манастир налазио надомак Београда и Земуна, на једном веома проходном и опасном терену, био је стално изложен великим ратним разарањима, походима војски, па и похарама, што је условило да је средином XVIII века за Фенек у изворима забележено да је изузетно сиромашан манастир. Отприлике у исто време, односно 1743. године, Фенек је добио конфирмациону диплому од царице Марије Терезије а од поседа је забележен само један и то веома скроман.[7] Како се цео потес од Земуна до Раче 1747. нашао у оквиру Сремске војне границе, тако је и манастир потпао под исту Границу. Војни систем је забрањивао да приватна лица (што је манастир правно био) имају личне поседе у Војној граници, што је увелико отежавало ионако тешку материјалну ситуацију манастирског братства, које се због тога издржавало највише од милостиње (прошње).[8] Позивајући се на раније издате привилегије, манастир је успео да прошири и донекле консолидује свој земљишни фонд, упркос опирању војних власти, па је 1777. једна царска комисија забележила да Фенек поседује 776 јутара и 1479 квадратних хвати. Од тога је чак више од половине (414 јутра и 768 квадратних хвати) отпадало на мочварно, необрађено земљиште, што је значило да је манастир користио нешто више од 300 јутара земље, у коју су се урачунавале још и ливаде, шуме, шљивици и виногради.[9] Поређења ради, у истом периоду, манастир Ковиљ, који се такође налазио у систему Војне границе, имао је готово два пута већи посед од Фенека, односно 1594 јутра и 1200 квадратних хвати, али је као код Фенека више од половине земљишта отпадало на мочварно и необрађено земљиште, тј. 827 јутара и 800 кв. хвати.[10]

---

[4] Бранко Вујовић, *Манастир Фенек,* Београд 1995, 13.

[5] Бранко Вујовић, Нав.дело, 15.

[6] Димитрије Руварац, нав. дело, 6.

[7] Исте године царица је потврдила Српске привилегије, што је омогућило и бољи третман манастира. За Фенек је између осталог у дипломи забележено да не прима десетак као остали фрушкогорски манастири (Димитрије Руварац, нав. дело, 7; Бранко Вујовић, нав. дело, 25; Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа1538–1918,* Нови Сад 2007, 67–73.

[8] Димитрије Руварац. нав. дело, 9.

[9] Лазар Ћелап, *Извештаји о имовном стању манастира Ковиља и Фенека у Славонско-Сремској војној граници из 1777. године,* Рад војвођанских музеја, бр. 12–13, Нови Сад 1964, 163.

[10] Лазар Ћелап, нав. дело, 161.

Услед тога годишњи приходи манастира, на које наилазимо у ретко сачуваним манастирским пописима, били су више него скромни. Примера ради, они су 1754. износили 490 а 1771. године свега 525 форинти, сакупљених од аренде и милостиње. Од тако малих прихода живело је братство од девет до тринаест калуђера.[11] У истом периоду, рецимо, приходи манастира Крушедола су 1758. године износили 2730 форинти, а 1770. нешто мање, односно 1585 форинти. Хопово је истих година (1758) имало 3377 а 1770. чак 4352 форинте прихода. За Бешеново је 1770. године забележен приход од 1820 форинти.[12]

Крајем XVIII века, односно по попису из 1790, стање манастира се донекле поправило па је забележено да је Фенек имао 2257 форинти и 29 крајцара прихода, а расхода, у исто време, 2231 форинту и 41 крајцару. Приходи су били нешто већи у односу на расходе те године, односно манастир је зарадио "целих" 25 форинти и 48 крајцара.[13]

На основу тога сматрали смо да сваки податак, па и најмањи, који иоле осветљава економику манастира Фенека завређује нашу пажњу. У Патријаршијско-митрополијском архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА) наишли смо на два документа (пописа) о имовинском стању као и приходима и расходима манастира у периоду 1813–1815. године, на основу којих можемо пренети подробнију слику економисања манастира.

Према попису манастира Фенека из новембра 1813. године који је сачинио гргетешки архимандрит Павле Хижић, Фенек је располагао солидним количинама вина и ракије, жита и кукуруза, као и са 300 оваца и 60 свиња. Манастирско братство је имало у својој ергели 20 расних и 10 коња за вучу, док је на околним ливадама манастир поседовао 60 својих кошница.[14] Без обзира на овако релативно повољну материјалну ситуацију на први поглед, расходи су били знатно већи од прихода, што је манастир стављало у доста тешко економско стање.[15]

Забележено је да је у првих шест месеци 1815. године манастир зарадио: од црквеног таса 107 форинти, што је износило 3,3% у односу на приход од 3243 форинте;[16] док је од моштију (кивота) приходовао 282 форинте на полугодишњем

[11] Сличне податке Руварац износи и за манастир Бешеново у овом периоду. Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, св. 2, Сремски Карловци 1913, 122; Бранко Вујовић, нав. дело, 25; Славко Гавриловић, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* Зборник Манастира Шишатовац, Београд 1989, 36; ДушкоМ.Ковачевић–Ненад Нинковић,*Инвентар манастира Бешенова из 1896. године*, Истраживања 21, Нови Сад 2010, 263–310.

[12] Славко Гавриловић, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* 36–37.

[13] Димитрије Руварац, *Стање српских православних манастира у митрополији карловачкој 1787–1791,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, св. 7–8 Сремски Карловци 1911, 103.

[14] Патријаршијско-митрополијски архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА), фонд "А", 304/1813.

[15] Исто.

[16] Доходак од црквеног таса је варирао од манастира до манастира. Тако је, рецимо, код Хопова тас износио средином XVIII века између 8–10% годишњег прихода, а код Бешенова крајем истог века непуних 2–3,5% (Славко Гавриловић, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* 37; АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815).

нивоу, односно 8,69% од укупне суме.[17] У попису из 1815. је поменуто двоје моштију које су се налазиле тада у манастиру, али није нажалост наглашено колико је од којих моштију манастир добио новца. Наиме, у манастиру су се од давнина налазиле честице Свете Петке,[18] док су студенички монаси на челу са својим архимандритом Мелентијем Никшићем после слома Првог српског устанка у јесен 1813. донели са собом мошти првог српског краља Стефана Првовенчаног. Ове мошти су се налазиле у манастиру до прве половине 1815, када су се они вратили у Србију.[19]

Полугодишњи приход од милостиње је у Фенеку износио 284 форинте, што је представљало 8,75% укупног прихода.[20]

Попис имовинских добара манастира из 1813. године доноси, између осталог, и податке о количинама манастирског вина и ракије, који су износили више стотина литара. [21] Вино и ракија су потицали од бербе са алодијалних (манастирских) винограда, као и са оних на које се плаћала винска десетина, а коју су обрађивали оближњи спахијски (у овом случају манастирски) поданици.[22]

У попису из 1815 (прихода и расхода манастира) нису заступљени подаци о манастирском вину и ракији, мада се може претпоставити да је добар део манастирских прихода потицао управо од њихове продаје.[23] У погледу Фенека је могуће да су приходи од вина и ракије изражени кроз најам крчме, у којој је манастир вероватно остваривао добит продајом ових производа.[24]

Преко 1/5 укупног полугодишњег прихода, односно 21,58%, манастир је зарадио од продаје дрва, јер је за 100 хвати дрва добио износ од 700 форинти.[25] Расходи су у истом полугодишњем периоду (јануар–јун 1815) били већи за 1,38% од прихода, односно износили су 4476 форинти и 30 крајцара. Манастирско братство Фенека је издвојило за своје одевање у оквиру расхода суму од 653 форинте, што је

---

[17] АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815.

[18] За мошти Свете Петке (Параскеве) сачињен је 1773. нови кивот, од сребра и позлате, који је даровао Филоден Недељковић трговац, из Земуна (Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* књ. 2, Београд 1983 (репринт), док. бр. 3388).

[19] Душан Петровић, *Историја сремске епархије,* Сремски Карловци 1970, 91; Атанасије Гатало, Јустин Јеремић, *Монаштво,* 286.

[20] С обзиром да је Хопово у другој половини XVIII века приходовало 20% укупног годишњег прихода од милостиње, можемо рећи да би се и Фенек, посматрано на годишњем нивоу, налазио на отприлике сличном проценту, односно између 15–20% (Славко Гавриловић, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* 37; Душко М.Ковачевић, Старо Хопово, манастир светог Пантелејмона, Нови Сад–Београд 2003; АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815).

[21] АСАНУК, ПМА, "А", 304/1813.

[22] Славко Гавриловић, нав. дело, 37.

[23] Поређења ради Хопово је у XVIII веку остваривало између 45 до 60% прихода од продаје вина и ракије а Бешеново од 45 до чак 65 % у појединим годинама (Славко Гавриловић, нав. дело, 37).

[24] Најамници (закупци) крчме су били различити трговци(домаћи и турски) а врло често у Срему и Јевреји. (Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан–Подунавље XVIII и XIX столећа,* Београд 1969, passim; Slavko Gavrilović, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII–XIX vek),* Istraživanja, br. 7, Novi Sad 1979, 467–506; Исти, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века,* Београд 1989, 2–4; АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815)

[25] Хват дрва је износио 1,80 метара (АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815).

представљало 14,59% свих расхода на полугодишњем нивоу. [26] Највише новца потрошио је манастир за коришћење лађе до Бођана, чак 700 форинти, односно 15,63% укупне расходне суме. [27]

У оквиру богатог историјата манастира Фенека споменућемо да је манастир походио и у њему ноћио 11. августа 1788. аустријски цар Јосиф II, који је при одласку даровао манастир са 100 дуката. [28]

Последње деценије XVIII и сам почетак XIX века дали су српској култури низ веома значајних стваралаца, чија је улога у буђењу и подстицању националне свести српског народа изузетно важна. На културном пољу, које је било главни подстрекач националне свести, оно је испуњено, пре свих, великим умовима Доситејом Обрадовићем и карловачким митрополитом Стеваном Стратимировићем. У круг њихових сарадника и следбеника ушао је и учен фенечки калуђер, национални проповедник и просветитељ Викентије Ракић. Осим што је у два наврата био архимандрит Фенека (1795–1798. и 1813–1818) био је настојник Српске црквене општине у Трсту (1798–1810) и управник прве српске богословије у Карађорђевој Србији, у Београду, 1810. године. Он је уједно и први који је описао дотадашњу историју свог манастира, која је послужила многима после њега као путоказ за даља истраживања. [29]

Исто тако треба споменути студеничког архимандрита Мелентија Никшића, који је заједно са својим студеничким монасима избегао испред Турака при слому Првог српског устанка, у јесен 1813, и настанио се у манастиру Фенеку, где је после неколико дана, октобра 1813, стигао и Карађорђе са још неколицином виђенијих војвода. Архимандрит Мелентије је постао и настојник манастира Фенека, а са собом је донео мошти (кивот) Стефана Првовенчаног, што је навелико подигло углед манастира. [30]

Ова двојица архимандрита (Ракић и Никшић) су најзаслужнији за увећање манастирске имовине и просперитет Фенека. На основу тога наведене манастирске пописе, настале у њихово време, доносимо у целини са нашим интервенцијама у угластим заградама. Пописи гласе :

[26] АСАНУК, ПМА, ''А'', 43/1815

[27] Исто.

[28] Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку,* 17.

[29] О Викентију Ракићу види: Драгољуб Павловић, *Викентије Ракић,* Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 1936, књ.VIII, св.1, 10–20; књ. IX, св. 2, 139–154.

[30] Када је Карађорђе почетком 1814. отишао за Русију, било је исто понуђено и архимандриту Никшићу са руском молбом да са собом понесе и мошти Стефана Првовенчаног, што је архимандрит одбио и остао у Фенеку, да би се у другој половини 1815. са својим студеничким монасима и моштима Светог Краља вратио за Србију (Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка,* Нови Сад 2004, пон. изд., 385, 387, 393, 435).

СПИСАНИЈЕ

Вешчеј сњедних и разних скотов в Монастирје ФЕНЕЦЈЕ за ниње находјашчисја

Наименованије вешчеј	Акова
Ардов о[т] 36 аков, В немже находитсја вина	15
Ардов поли вина	50
Ардов поли о[т] [вина]	40
Ракији у подруму находитсја	30
В шљивах и комиње будет ракији	60
	Пожунца
Жита	400
Кукуруза	130
	Комада
Овец	300
Свинеј	60
Конеј в ергеље разнија величини	20
Конеј шчалских	10
Говјад разнија величини	50
Кошниц	60

Кромје познанаго остатка почившаго игумена Арона Радовановича в 100 дукатјех и 400 ф[оринти] W[iener] W[erung] [31] состојашчагосја не имјејет инија готовости.

В М[онастирје] Фенецје 2-о Новембрија [1]813

Пав[ле] Хажич, м. п.
Архим[андрит] гергет[ешки]
Јефтимиј Иванович м.п.
протопресв[итер] земун[ски]

АСАНУК, ПМА "А", 304/1813

[31] Бечка вредност. У Хабзбуршкој монархији је 1811. године дошло до потпуног банкрота државе и пада раније номиналне вредности новца за готово 100%. Тада је уведена нова, папирна валута. (О паду вредности валуте упореди радове из економске историје: Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Вогањ (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; Исти, *Земљишна књига села Марадик 1758–1810*, Сремска Митровица 2009)

РАЧУН

Приходов М[о]н[ас]тирја ФЕНЕКА о[т] 1-о Јануарија до 13-о Јунија [1]815.

		Ф.	кр.
1-во. О[т] тасов и кивота			
О[т] кивота		199	
О[т] тасова		107	
О[т] кивота		83	
		389	
2. О[т] милостиње			
О[т] Јакова Јелича		35	
О[т] Марка из Земуна за бдениje		12	
О[т] Братоглићеве жене из Земуна		60	
О[т] старца за бдениje		12	
О[т] Алексија Дукича		50	
О[т] Бабе из Митровице		60	
Чрез старог Г[оспо]дина арх[имандрита] из Земуна		55	
		284	
О[т] марве			
За свиње		300	
За волове		300	
За овце		100	
За исте [овце]		500	
За коња		130	
За коже овчије		12	
За исте примио О[та]ц намјестник		40	
За восак		13	
За 100 фати дрва		700	
		2095	
4. О[т] биртсхауза примито			
3. кварта		225	
	[укупна] Сума	2993	
Примито за погреб пароха прогарског		250	
	[укупна] Сума	3243	

РАЧУН

Расходов М[о]н[ас]тирја ФЕНЕКА о[т] 1-о Јануарија до 13-о Јунија [1]815.

	Ф.	кр.
1-во. На церков и репарацију		
Францу палиру по квити	20	
Истом	64	
Ременару за хамове	20	
Клосеру за гвоздја кандилна пред фрон	60	
За поправу кола у Иригу	28	
Францу палиру	9	30
Јаношу сувачару	8	
Звонолеју за прељевање великог звона	195	
Учитељу Јоану	100	
Шлосеру	45	
Кулунжији у Земуну	14	
Ковачу	2	30
Пивару за сувачно камење	400	
Цимермајстеру за дервета под звона	150	
	1116	
2. На марву, винограде и воћњаке		
За грунт Компанији сурч[инској] чрез намјестника	44	
Оцу намјестнику	5	
Истом за ситниј трошак	107	
Стјепи гонећем марву до Руме трошка	10	
За цјепање прошћа	8	
	174	
3. На одјејаније и исплату слуг[а]		
За платно чакшире и проч по конти	32	
За ципеле оцу намјестнику	10	
Свињару Порцу од наима	42	
Момком платна, чакшире, чизме и проч[аја]	40	
Баби Вирсавији	4	
Филотеју најма	21	
За хаљине дијакону и старцу	60	39
Шумару Милисаву најма	22	
Цвејтку овчару најма	10	
Дилберу	10	
За платно слугам	15	
Гиоки мјешаји	5	

	Ф.	кр.
Старцу кувару	10	
Ивану кључару	10	
За дијакона у Хопово послато	54	
За платно слугам	28	
За исплату слугу оцу намјестнику	100	
Исплаћена конта о[т] 1-о априлија	179	53
	653	32

4. На различје

		Ф.	кр.
Павлу Буличу за вино		45	
Конту Марку Лазаревичу		168	46
Доктору и у апатеку		98	
Трошка у време комесија		84	
Павлу Бељи за сјечење фатова		11	
За 4 фунте чоколаде		9	
Иаплаћена конта о[т] 25. септем[брија] [1]814.		242	43
		658	29
Перњаворцем за сјечење фатова		103	
Марку Лазаревичу по конти		224	54
За месо говедско у Јакову		31	28
		359	22
		658	
		659	
		660	
		658	29
		659	
		660	
	[укупна] Сума	2993	
Примито за погреб пароха прогарског		250	
	[укупна] Сума	3243	

(АСАНУК, ПМА, ‘’А‘’, 43/1815)

Извори и литература:

Извори :

Патријаршијско-митрополијски архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА), фонд “А“, 304/1813.

АСАНУК, ПМА, ’’А’’, 43/1815.

Руварац, Димитрије, *Опис фрушкогорских манастира од 1771,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, св.2, Сремски Карловци 1913.

Руварац, Димитрије, *Стање српских православних манастира у митрополији карловачкој 1787–1791,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, св.7–8 Сремски Карловци 1911.

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи,* књ. 2, Београд 1983 (репринт).

Литература :

Вујовић, Бранко, *Манастир Фенек,* Београд 1995.

Гавриловић, Владан, *Земљишна књига села Вогањ (1758 – 1840),* Сремска Митровица, 2004.

Гавриловић, Владан, *Земљишна књига села Марадик 1758–1810*, Сремска Митровица 2009.

Гавриловић, Славко, *Војводина и Србија у време Првог устанка,* Нови Сад 2004.

Гавриловић, Славко, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* Зборник Манастира Шишатовац, Београд 1989.

Gavrilović, Slavko, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII–XIX vek),* Istraživanja, br. 7, Novi Sad 1979.

Гавриловић, Славко, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века,* Београд 1989.

Гавриловић, Славко, *Прилог историји трговине и миграције Балкан–Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969.

Гатало, Атанасије, Јеремић, Јустин, *Монаштво,* Фрушка Гора, Београд 2007.

Давидов, Динко, *Фрушкогорска Света Гора,* Фрушка Гора, Београд 2007.

Ковачевић, М. Душко, Старо Хопово, манастир светог Пантелејмона, Нови Сад–Београд 2003.

Ковачевић, М. Душко, Нинковић Ненад, *Инвентар манастира Бешенова из 1896. године*, Истраживања бр. 21, Нови Сад 2010.

Микавица, Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа1538–1918*, Нови Сад 2007.

Павловић, Драгољуб, *Викентије Ракић,* Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1936–1937, књ.VIII, св.1, књ.IX, св.2.

Петровић, Душан, *Историја сремске епархије,* Сремски Карловци 1970.

Руварац, Димитрије, *Споменица о манастиру Фенеку,* Сремски Карловци 1914.

Ћелап, Лазар, *Извештаји о имовном стању манастира Ковиља и Фенека у Славонско-Сремској војној граници из 1777.године,* Рад војвођанских музеја, бр.12–13, Нови Сад 1964.

VLADAN GAVRILOVIĆ

FROM THE HISTORY OF THE FENEK MONASTERY – CENSUSES FROM 1813 AND 1815

Summary

The Fenek monastery belongs to a group of old monasteries on the Fruška Gora Athos. The establishment of the monastery was related to the trustee's activity of the Serbian despot Stefan Branković and his wife Angeline in the late fifteenth century. The first reliable historical sources related to the monastery originated from 1563. Throughout history, it was the guardian and keeper of various relics of the Serbian people. The property situation and the economization of the monastery were different, so that any information which would complete the picture deserved our attention. We came across two documents (the lists) on the property situation, and the incomes and expenditures of the monastery in the period 1813-1815, which we found in the Archbishop-Episcopal Archives of the Serbian Academy of Arts and Sciences in Sremski Karlovci (ASANUK, PMA), and has been brought in whole.

Keywords: Fenek monastery, property, list, Serbs within the Monarchy

UDC 930(497.113 Veliki Bečkerek)
929 Šviker J. H

Филип Крчмар
Универзитет у Новом Саду
Докторанд
kikazr@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 26. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ЈОХАН ХАЈНРИХ ШВИКЕР И ЊЕГОВ ДРУШТВЕНИ АНГАНЖМАН У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ

Сажетак:[1] Уз кратак осврт на биографију и допринос Јохана Хајнриха Швикера српској историографији, у раду се на основу натписа великобечкеречког листа *Gross-Becskereker Wochenblatt* разматра његово деловање у друштвеном животу овог града.

Кључне речи: Јохан Хајнрих Швикер, Велики Бечкерек, Банат, Торонталска жупанија, историографија, педагогија, *Gross-Becskereker Wochenblatt.*

Име Јохана Хајнриха Непомука Швикера (1839–1902) добро је познато у српској историјској науци: његова *Политичка историја Срба у Угарској*, која обухвата период од Велике сеобе (1690) до укидања Илирске дворске канцеларије (1792), више је, него иједно друго дело о прошлости Срба у Хабзбуршкој монархији и Угарској, било коришћено у српској историографији.[2] Швикер припада плејади учених банатских Шваба који су у другој половини XIX, а и касније, у првој половини XX века, активно радећи на документовању прошлости своје етничке групе, узгредно обрађивали и теме из српске историје и културе.[3] Швикер је на том

[1] Поводом 150 година од *Историје Тамишког Баната*

[2] На основу овог рада Швикер је изабран и за дописног члана Српске академије наука у Београду; в. Славко Гавриловић, *Реч о Ј. Х. Швикеру и Политичкој историји Срба у Угарској,* у: Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској* (превод Томислав Бекић, приређивач С. Гавриловић), Нови Сад 1995, 7; Alexander Krischan, *Bio-Bibliographische Skizzen. Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie,* Freiburg 1983, 66.

[3] Њихови радови појављивали су се у виду чланака или фељтона у немачкој штампи, посебних мањих монографија или кратких извода из архивске грађе у оквиру научне периодике: Leonhard Böhm, *Eine Serbenerhebung wider die Türkenherrschaft im Jahre 1594 im Banat*, Südungarische General-Anzeiger, 15.12.1907; Исти, *Historische Bilder aus dem Banat*, Temeschwar 1915, 45–54; Феликс Милекер, *Прошлост српско-православног владичанства вршачког,* Нови Сад 1891; Felix Milleker, *Zwei serbische Nationalgesänge aus dem XV Jahrhundert aus der Wrschatzer Gegend,* Wrschatz 1938; Felix Milleker, *Kurze*

пољу отишао корак даље, будући да су по свом обиму и квалитету његови радови о прошлости Срба далеко превазишли слична дела осталих немачких завичајних историчара из Баната. Осим већ поменуте *Политичке историје Срба у Угарској*, они обухватају још и *Историју црквене уније у хрватској Војној крајини*[4] и *Уједињење Београдске и Карловачке митрополије 1731. године*.[5] Поред тога, познато је да је Швикер планирао да напише историју српских црквених сабора у XVIII веку, као и Историју цркве и школства код Срба (које није написао услед недостатка материјалних средстава).[6] Такође, он је 1878. год. превео на немачки двотомну историју Срба Бењамина Калаја.[7] Од осталих значајнијих Швикерових историјских дела ваља споменути следећа: *Историја Тамишког Баната*[8] (објављена у Великом Бечкереку пре тачно 150 година), *Последње године владе Марије Терезије 1763–1780*,[9] *Статистика Угарског краљевства*,[10] *Немци у Угарској и Ердељу*,[11] *Историја аустријске војне границе*,[12] *Цигани у Угарској и Ердељу*,[13] *Угарско краљевство*.[14]

Политичка историја Срба у Угарској намеће се као најзначајнији Швикеров допринос српској историјској науци.[15] Шест година он је марљиво радио на прикупљању грађе из бечких и будимпештанских архива, а осим тога се послужио и радовима оновремених мађарских и немачких историчара.[16] Прва два

Geschichte der Serben im Banat, Vršac 1941 (необјављен рад); Исти, *Das Banat und serbische Kultur*, Wrschatz 1938; Leo Hoffmann, *Popis srpskog pravoslavnog sveštenstva u Banatu iz 1754*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu 2 (1929), 411–412; Исти, *Die Wohlhabenheit des griechisch-orthodoxen Klerus in der Wojwodina im 18. Jhdt.*, Sondernabdruck aus GID, Neusatz 1929; Исти, *Spisak članova srpske i grčke trgovačke kompanije u Temišvaru iz 1753*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu 9 (1936), 427–429; Исти, *Kikindski distrikt 1755*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu 10 (1937), 323–332; Eugen Klier, *Jovan Sterija Popović, 1806–1856*, Wrschatz 1934; Исти, *Paja Jovanović achtzigster Geburtstag. Reportbiographie,* Wrschatz 1938.

[4] Johan Heinrich Schwicker, *Zur Geschichte der kirchlichen Union in der croatischen Militärgrenze*, o. O. 1874; овај рад штампан је 1875. год. у 52. свесци часописа *Archiv für österreichische Geschichte*. На српски језик био је превођен у два наврата: први пут 1991, други пут 1995. године и у оба наврата преводилац је био Никола Живковић: *Хисторија унијаћења Срба у Жумберку,* Крагујевац 1991; *Историја унијаћења Срба у Војној крајини,* Нови Сад 1995.

[5] Johan Heinrich Schwicker, *Die Vereinigung der serbischen Metropolien von Belgrad und Carlowitz im Jahre 1731,* Wien 1881; овај рад, непреведен, налази се у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (читаоница раритета).

[6] Ова намера је видљива из предговора његове *Политичке историје Срба у Угарској;* Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској* (превод Томислав Бекић), Нови Сад 1995, 12.

[7] Kállay Benjámin, *Geschichte der Serben*, Budapest 1878.

[8] Johan Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats*, Groß-Betschkerek 1861.

[9] Johan Heinrich Schwicker, *Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin-Königin Maria Theresia 1763–1780,* Wien 1871–1872.

[10] Johann Heinrich Schwicker, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Stuttgart 1877.

[11] Johann Heinrich Schwicker, *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*, Wien–Teschen 1881.

[12] Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*, Wien–Teschen 1883.

[13] Johann Heinrich Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen,* Teschen 1882.

[14] Johan Heinrich Schwicker, *Das Königreich Ungarn*, Wien 1886.

[15] Српски превод овог дела појавио се 1995. године у Новом Саду; приређивач текста био је Славко Гавриловић, а преводилац Томислав Бекић.

[16] С. Гавриловић, нав. дело, 8.

поглавља објавио је 1879. године у будимпештанском часопису *Књижевни извештаји из Угарске* [Literarische Berichte aus Ungarn].[17]

Швикер не само да је био део српске историографије, већ и део српске историје. О томе сведочи рад М. Томандла, који је својевремено за *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* приредио и научној јавности предочио сачувану преписку Швикера и горњокарловачког епископа Теофана Живковића.[18] Темељно анализирајући ову кореспонденцију, Томандл је приказао Швикерове везе са српским свештенством и његове ставове о важним црквеним и политичким питањима седамдесетих и осамдесетих година 19. века. На крају је закључио да Швикер „није био пријатељ српског народа, нити поборник за 'српску ствар' како се представљао, већ је покушавао да од српског свештенства извуче за своје радове што више користи"[19] (његова објективност у приказу српско-мађарских односа доведена је у питање, будући да је примећено да је редовно стајао на позицији великомађарских идеја и ставова; с друге стране, његово поимање односа бечког двора према Србима нешто је непристрасније и уравнотеженије).[20] Из Томандловог рада види се да је о Швикеру писала и новосадска *Застава*, а о његовим везама са српским свештенством сведочи и занимљив податак да је *Политичка историја Срба у Угарској* била посвећена, „у дубокој верности и поштовању", српском патријарху Прокопију Ивачковићу.[21]

Потомак немачких колониста из Трира, Швикер се родио у банатском месту Ново Бешеново (рум. Dudeştii Noi, нем. Neubeschenowa), недалеко од Темишвара.[22]

---

[17] Johan Heinrich Schwicker, *Die Serben in Ungarn. Historisch-politische Studie,* Literarische Berichte aus Ungarn 3, Budapest 1879, 49–84, 342–381.

[18] Миховил Томандл, *Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића,* ГИД VIII, Нови Сад 1935, 422–438; ГИД IX, Нови Сад 1936, 65–78.

[19] У закључку свог рада Томандл је записао: „Просуђујући дубље ову преписку ми морамо да константујемо, да Швикер није био пријатељ српскога народа каквим су га у оно доба сматрали и каквим га је приказивала *Застава*, кад је 1879. писала о њему, 'да је поборник за српску ствар', када се из ове преписке види да је радио само за свој лични интерес. Све што је чинио, он је то радио из материјалних побуда, имајући пред собом само један циљ, наиме: да од српске патријаршије, од српског епископата, а и од српског народа извуче за своје историске радове што више користи. Нека особита љубав и неко велико одушевљење за српски народ није владало у њему. Најмање у доба Милетићеве ере и снажне мађаризације. Немац Швикер, издавајући се за пријатеља српског народа, могао је донекле да стече симпатија код Срба већ из разлога, што беше родом из Тамишког Баната (у Новој Бешенови), што је учитељевао у Чакову и Великом Бечкереку, дружио се са Србима у Пешти и писао историске студије о српско-црквеним стварима, али он у души својој беше Великомађар у сваком погледу, и он је као такав делао и војевао за великомађарску државну идеологију..."; М. Томандл, *Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића,* ГИД IX, Нови Сад 1936, 78.

[20] С. Гавриловић, нав. дело, 9.

[21] Посвета гласи: „Његовој Екселенцији високоцењеном господину Прокопију Ивачковићу, грчко-источном архиепископу карловачке архидијецезе, српском митрополиту и патријарху, истинском тајном саветнику његовог ц. к. Апостолског Величанства, витезу првог степена ц. к. реда Гвоздене круне, почасном доктору теологије ц. к. универзитета у Черновицу. Посвећено у дубокој верности и поштовању". Johan Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Nach archivalischen Quellen dargestellt*, Budapest 1880.

[22] О Швикеру в.: A. Krischan, нав. дело, 62–74; С. Гавриловић, нав. дело, 7–9; Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1798–1799.

Рано оставши сироче, најпре је похађао Учитељски завод у Вршцу (1854–1856), и затим је конкурисао за место учитеља у Новом Саду. На наговор темишварског каноника Александра Бонаца, одатле се пребацио у католичку школу у Чакову, где се није дуго задржао – свега годину дана. Од 1857. до 1869. боравио је у Великом Бечкереку, где је похађао пијаристичку гимназију, положио матуру, заинтересовао се за историју, дошао у ближи додир са мађарским језиком и радио као учитељ и педагог. Ту је објавио и свој први озбиљнији рад из области историје – *Историју тамишког Баната*.[23] На позив тадашњег министра културе Јожефа Етвеша, прешао је 1869. године у Будим, где је постављен за директора Централног учитељског завода. Овде је обављао разне просветне функције и добио докторско звање филозофског факултета 1878. године. Бавио се активно и политиком, заступајући интересе ердељских Саса у Царевинском већу Аустроугарске. Био је почасни члан Историјског друштва у Берлину и дописни члан тамошњег Антрополошког друштва. Цар Фрања Јосиф одликовао га је Златном медаљом за уметност и науку. Умро је 1902. године.[24]

Након кратког боравка у Чакову, где је радио као суплент, осамнаестогодишњи Швикер се 1857. године на наговор Александра фон Бонаца[25] преселио у Велики Бечкерек, да похађа тамошњу пијаристичку гимназију. Овде је провео наредних дванаест година, засновао породицу[26] и активно се укључио у друштвени живот града. Запосливши се као наставник у гимназији, бавио се историјом, педагошким и просветним радом, те економским и другим питањима од јавног значаја. Стекао је 1865. године звање професора немачког језика и књижевности, географије и историје. Спријатељио се са чувеним сликаром Константином Данилом, који је у то време живео у Бечкереку и израдио портрете Швикера и његове породице.[27]

Најбогатији, а за сада изгледа и једини извор података о Швикеровом боравку и интензивном друштвеном ангажману у Великом Бечкереку представља

---

[23] Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats. Historische Bilder und Skizzen*, Großbetschkerek 1861.

[24] A. P. Petri, нав. дело, 1798–1799.

[25] Александар Бонац једна је од најзначајнијих личности Католичке цркве у историји Баната; рођен је 1812. године у Маронжију у Француској. Школовао се у Араду, Темишвару, Сегедину и Бечу; студирао је филозофију и теологију; за свештеника је заређен 1837. године у Темишвару, а свештеничку дужност обављао је у Карансепешу и Трибсветеру (данашњи Томнатик у Румунији). Обављао је важне црквено-просветне функције широм Баната (виценотар и секретар чанадског бискупског двора, професор теологије у Темишвару, школски инспектор за немачке и мађарске школе у Војводству Србији и Тамишком Банату итд.). Седам година (1853–1860) био је викар Чанадске бискупије, да би 1860. био постављен за бискупа од стране цара Фрање Јосифа лично; од 1862. године био је папски помоћник Пија IX; одликован је Витешким крстом Реда круне првог степена; учествовао је 1869. године на 70. Ватиканском концилу. За живота је саградио и реновирао преко 40 католичких цркава у Банату, а његове задужбине и разни прилози намењени у те сврхе премашили су вредношћу суму од два милиона форинти. Умро је 1889. године у Темишвару, где је и сахрањен (A. P. Petri, нав. дело, 183–185).

[26] Швикер се у В. Бечкереку оженио и добио два сина: Бруна (1860) и Алфреда (1864). Обојица су похађала бечкеречку гимназију и касније остварила успешне академске каријере: Бруно као географ и историчар, а Алфред као хемичар. О томе в.: A. P. Petri, нав. дело, 1797.

[27] Ови портрети данас се чувају у Народном музеју Зрењанин (Ф. К.).

локални недељник на немачком језику *Gross-Becskereker Wochenblatt*[28]. У годиштима овог листа од 1857. до 1869. године сачувано је тридесетак натписа – од кратких огласа до опширних елабората – који су потписани Швикеровим именом и презименом, а на основу којих се може пристојно реконструисати његово деловање на научном, просветно-педагошком, економском и верском плану.

Један од најранијих натписа у *Wochenblatt*-у у вези са Швикером је његов „историјски првенац": *Гроф Мерси*, рад који је излазио у наставцима од 7. априла до 5. маја 1860. године.[29] У њему је Швикер темељно обрадио живот и војевања Клаудијуса Флоримунда Мерсија, првог намесника Баната после аустријског освајања ове области у рату 1716–1718. У првој и најстаријој Мерсијевој биографији,[30] Швикер је ставио посебан акценат на његово управљање Банатом и мере које су допринеле привредном уздизању ове провинције. Врло занимљив је и приказ мање познатих Мерсијевих доживљаја у Италији током Рата за шпанско наслеђе (1701–1714) и рата 1717–1720.

Неколико година касније, поводом обележавања три века од рођења Вилијема Шекспира, Швикер је у два броја *Wochenblatt*-а објавио рад посвећен овом славном енглеском писцу.[31] У првом делу је прилично детаљно описао његов живот, док је у наставку дао анализу његовог стваралачког опуса у најопштијим цртама.

У издању великобечкеречког књижара **Франца Бетелхајма** 1861. године појавила се Швикерова *Историја Тамишког Баната*.[32] Велики Бечкерек је тако постао родно место банатске *Heimatgeschichte*,[33] будући да је реч о једном од првих радова завичајне историографије на овом подручју (Швикер је у то време имао свега 22 године!).[34] *Wochenblatt* је објавио рекламу са прегледом садржаја, а цена књиге износила је три форинте аустријске вредности.[35]

---

[28] Први број *Gross-Becskereker Wochenblatt*-а појавио се 4. јануара 1851. године и ово је најстарији немачки лист на територији данашње Војводине. Лист је покренуо регенсбуршки књижар Франц Паул Плајц, који је 1847. године добио штампарску привилегију. О томе в.: Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007; Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941*, Novi Sad 1995; до појаве мађарског недељника *Torontál* 1872. године, *Wochenblatt* је био једини новински лист у Вел. Бечкереку.

[29] Johann Heinrich Schwicker, *Graf Mercy*, Gross-Becskereker Wochenblatt (=GWb) 14, 7.4.1860, 6–7; GWb 15, 14.4.1860, 5–6; GWb 16, 21.4.1860, 6–7; GWb 17, 28.4.1860, 5; GWb 18, 5.5.1860, 10.

[30] О Мерсију в. такође: Josef Wolf, *Kaiserlicher Soldat und Statthalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat*, Banater Kalender 2008, Erding 2009; Gerhard Seewann, *Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau*, Südostdeutsches Archiv, XIX/XX, München 1977, 53–69; Josef Kallbrunner, *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat. Vorschau auf ein Bild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, Heidelberg 1952; Adam Maurus, *Claudius Florimund Graf von Mercy*, Volkswart 8, Novi Sad (Juli–September) 1934; Franz Wettel, *Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banats*, Temeswar 1932; Ludwig Baróti-Grünn, *Adatok Mercy Klaudiusz Florimund gróf élétehez*, Történelmi és Régészeti Értesitö 8, Temeswar 1910;

[31] Johann Heinrich Schwicker, *William Shakespeare. Erinnerung an dessen dreihundertjährigem Geburtsfeste (23. April 1864)*, GWb 18, 30.4.1864, 3–5; GWb 19, 7.5.1864, 3–4.

[32] Johan Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats*, Gross-Becskerek 1861.

[33] Heimatgeschichte (нем.) – завичајна историографија.

[34] Исте године се у Белој Цркви појавио истоимени рад Леонарда Бема: Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, Weisskirchen 1861; О Бему в.: Živan Ištvanić, *Leonard Bem (1833–1924). Biografija i*

Овај рад наишао је на одличан пријем у научним круговима, и то не само у Банату већ и шире: бечки *Католички књижевни лист* [Katolische Literatur-Zeitung] објавио је приказ *Историје Тамишког Баната*, у ком је ова књига топло препоручена читалачкој публици, а истовремено је изражена нада да ће Швикер наставити да се оглашава резултатима својих историјских истраживања[36]. *Wochenblatt* је 1865. године пренео и рецензију из једног темишварског листа[37], у којој је нарочито истакнута ауторова објективност[38]. Ову критику потписао је извесни „проф. Часар“ („Prof. Császár“), који је своју похвалу завршио речима:

> Истинско је задовољство проживљавати историју Баната са овом књигом у руци. Пошто желимо да сви образовани становници Баната буду у могућности да себи приуште ово задовољство, примећујемо, да је оно доступно по цени од две уместо три форинте аустријске вредности.[39]

Захваљујући неколицини очуваних огласа у *Wochenblatt*-у данас је познато да је Швикер био члан *Великобечкеречког паробродарског удружења* [Gr.-Becskereker Dampfschifffahrts-Gesellschaft]. У два таква огласа он се спомиње као „актуар“, односно статистичар,[40] а у једном као записничар седнице ове корпорације одржане 14. фебруара 1869. године.[41]

Швикер се ангажовао и као секретар *Великобечкеречког трговачког збора* [Gross-Becskereker Kaufmannshalle]. У том својству се у јесен 1867. обратио јавности Великог Бечкерека и Торонталске жупаније поводом акције овог удружења везане за решавање питања железница[42]. Наиме, предвиђени нацрт железничке мреже за Угарску, који је те године објавило Високо краљевско угарско Министарство за јавне радове и комуникације, претио је да угрози економске интересе Великог

---

bibliografija, Bela Crkva u Banatu 2010; Felix Milleker, *Leonhard Böhm (1833–1924). Monograph des Banats: Sein Leben und seine Werke,* Wrschatz 1925.

[35] *Im Verlage von Fr. P. Bettelheim in Gr.-Becskerek*, GWb 26, 29.6.1861, 3; GWb 28, 13.7.1861,2; књига је подељена у три веће целине и обухвата дванаест различитих временских епоха: I одељак: Банат од најстаријих времена до турског подјармљивања. Прво доба: Време почињуће сеобе народа. Друго доба: Време зачетка државног поретка и борбе против спољних непријатеља. Треће доба: Учвршћивање државног поретка и зачеци турске опасности. Четврто доба: Храбри борци против Турака. Пето доба: Опасност од Турака. Шесто доба: Жалосно време по Банат. II одељак: Банат као турски санџак. Седмо доба: Турска владавина. Осмо доба: Банат и Ердељ. Девето доба: Турска звезда на заласку. Десето доба: Ослободилачки рат – срећно време за Банат. III одељак: Банат под кућом Аустрије. Једанаесто доба: Нова изградња провинције. Дванаесто доба: Банат под коморском управом до поновног утеловљења у Угарску. Додатак: Етнографско-историјско-статистички подаци о народима који насељавају Банат од његовог поновног освајања.

[36] *Literarisches*, GWb 31, 2.8.1862, 5–6.

[37] *Temesvarer Wochenblatt* 13, 12.11.1864.

[38] „Macht sich aber ein Forscher ohne alle Tendenz, blos aus Wahrheitsliebe an dies Werk; vollendet er seine Aufgabe mit jener historischen Unpartheilichkeit, die selbst den erbittersten Gegner nicht erregen darf: so verdient er allerseits die größte Anerkennung. Der Verfasser des vorliegenden Werkes darf jedenfalls zu solchen unpartheiischen Geschichtsforschern gezählt werden“. *Literarisches*, GWb 2, 14.1.1865, 6.

[39] *Literarisches*, GWb 2, 14.1.1865, 6.

[40] *Anzeige*, GWb 4, 23.1.1869, 5; *Anzeige*, GWb 5, 30.1.1869, 6; GWb 6, 6.2.1869, 6.

[41] *Anzeige*, GWb 7, 13. 2. 1869, 4.

[42] *Die Eisenbahnfrage*, GWb 46, 16.11.1867, 7–8.

Бечкерека; стога је Трговачки збор покренуо иницијативу да се план измени на нивоу Торонталске жупаније; овај се подухват завршио успешно. Швикерово име се и у каснијем периоду појављује у новинским огласима везаним за ово удружење, махом у објавама и позивима на седнице и балове.[43]

Радећи као учитељ у гимназији, Швикер се посветио унапређењу народне просвете и на том пољу је оставио и највише трагова у Великом Бечкереку. Недуго након свог доласка у овај град, он се спомиње као учесник редовне годишње конференције наставника Средњеторонталског дистрикта, одржане 22. августа 1858. године; ово је уједно и најранији новински помен Швикера у Великом Бечкереку.[44] Осим редовне наставе у гимназији, држао је и приватне часове.[45] У јесен 1866. огласио се у *Wochenblatt*-у чланком под називом *Родитељима*, у ком је изнео потребу за оснивањем једне реалне школе у граду, која би била намењена школовању деце занатлијског и трговачког сталежа.[46] Швикер је добро уочавао значај занатства и трговине за Велики Бечкерек, који је у то време већ скоро сто година имао статус трговишта.[47] Приметио је да град стагнира и заостаје по броју становника за осталим градовима у окружењу (Суботица, Сегедин, Нови Сад, Вршац, Арад), те да се становништво (а првенствено омладина) одлива у друге средине. У циљу заустављања тог тренда, Швикер је сматрао да је неопходно ојачати и изградити докраја грађански сталеж, за шта су биле неопходне занатлије и трговци; подвукао је да је образовање предуслов за остварење тог циља, те да је реалка „насушна потреба нашег занатског сталежа“.[48]

Своју идеју за отварањем реалке Швикер је подробније разрадио у посебном елаборату под називом *Предлог за оснивање грађанске школе у Великом Бечкереку*, који је у наставцима објављиван средином наредне године.[49] Уводни део ове студије посветио је значају образовања, народне просвете и школа, те економским потенцијалима Вел. Бечкерека. Говорећи о локалним занатлијама, трговцима и пољопривредницима, као представницима нижег грађанског слоја, истакао је да је за овај сталеж неопходно знање из области које се не може стећи у

[43] *Ball-Anzeige*, GWb 2, 9.1.1869, 9; GWb 3, 16.1.1869, 6; *Anzeige*, GWb 3, 16.1.1869, 4; GWb 4, 23.1.1869, 4; *Annerkennung*, GWb 8, 20.2.1869, 5; *An das P. T. Publikum*, GWb 14, 3.4.1869, 4; *Anzeige-Hirdetmény-Објава*, GWb 23, 5.6.1869, 4.

[44] *Lehrer-Konferenz in Gr.-Becskerek*, GWb 37, 10.9.1859, 7–8.

[45] *Unterrichts-Anzeige*, GWb 29, 22.7.1865, 4; *Unterrichts-Anzeige*, GWb 29, 21.7.1866 6; *Eingesendet*, GWb 40, 6.10.1866, 10; *Schulunterricht*, GWb 34, 24.8.1867, 11; GWb 35, 31.8.1867, 7; GWb 36, 7.9.1867, 8.

[46] Johan Heinrich Schwicker, *An die Eltern!*, GWb 38, 22.9.1866, 9–10.

[47] Марија Терезија је Привилегијом од 6. јуна 1769. године доделила Вел. Бечкереку статус трговишта. У тој повељи јасно је била назначена намера да се у овом граду даље развијају занати и трговина. О овој проблематици в.: *Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен тржишта 1769. године у Бечу,* Архивска грађа градске Државне архиве у Зрењанину, год. I, св. 1, Зрењанин 1953, 9–16; Рајка Грубић, *Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина* (од XVI до прве половине XX века), Рад Музеја Војводине 49, Нови Сад 2007, 211–229.

[48] Johan Heinrich Schwicker, *An die Eltern!*, GWb 38, 22.9.1866, 9.

[49] Johan Heinrich Schwicker, *Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskerek*, GWb 21, 25.5.1867, 10–11; GWb 22, 1.6.1867, 11; GWb 23, 8.6.1867, 8–9.

народној школи или гимназији, већ искључиво у једној *грађанској* школи. Записао је:

> Отварање виших и нижих грађанских школа је дакле само захтев датих прилика. Размотримо ли околности и потребе нашег града, лако ћемо увидети да овде имамо бројан сталеж ситних занатлија, али нам у потпуности недостају и тзв. „виши“ практични сталежи [овде је Швикер претходно убројио фабриканте, крупне трговце, архитекте, инжењере, шумаре, рударе, апотекаре и др. – прим. Ф. К.]. Стога нам је хитно потребна нижа грађанска школа, како би се њоме задовољиле духовне тражње сталежа ситних занатлија и трговаца.[50]

У наставку је Швикер детаљно образложио сврху једне такве грађанске школе и „како би се иста могла уредити примерено нашим приликама“.[51] У трећем, завршном делу, изложио је своје мишљење о наставном језику, предавачима и ученицима предложене грађанске школе, те „најшкакљивије“ питање – проблем трошкова. Предвидео је да наставни језици у школи буду немачки и мађарски, док српски по Швикеру није био обавезан; ипак, ако би се којим случајем увео, Швикер је предложио најмање три часа недељно. Од наставних предмета, он се определио за исте оне које је раније поменуо у ауторском тексту *An die Eltern!* (немачки и мађарски језик, географија и историја, аритметика, биологија, физика, нацртна геометрија и краснопис), с тим што је овде уврстио и веронауку. Проценио је да би трошкови градње школе износили близу 3000 форинти, што је за ондашње прилике била прилично велика сума новца, мада је приметио да би се ови трошкови врло брзо исплатили. Елаборат је завршио речима:

> Овде сам желео да само једном прописно важну ствар изнесем јавно и подстакнем да се о њој дискутује. Утешен, сад могу, себи да кажем: Изрекао сам и спасао своју душу![52]

Овај Швикеров реферат наишао је на веома добар одјек, будући да је Торонталска штедионица (која је почела са радом у новембру исте године) основала фонд за отварање реалне школе у Великом Бечкереку. Прве уплате досегле су суму од 150 форинти,[53] а директор Штедионице Михаел Менцер позвао је грађанство да приложи новац како би се остварио овај циљ.[54]

Агилност Швикера на пољу народне просвете дошла је још више до изражаја крајем те и почетком следеће године. У Темишвару је децембра 1867. основано *Банатско учитељско удружење* [Bánsági Tanitóegylet], које је нешто касније променило име у *Јужноугарско учитељско удружење* [Délmagyarországi

---

[50] Johan Heinrich Schwicker, *Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskerek,* GWb 21, 25.5.1867, 11.

[51] Johan Heinrich Schwicker, *Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskerek,* GWb 22, 1.6.1867, 11.

[52] “Dixi et salvam animam meam!“; Johan Heinrich Schwicker, *Vorschlag zur Errichtung einer „Bürgerschule“ in Gr.-Becskerek III,* GWb 23, 8.6.1867, 9; О грађанским школама у В. Бечкереку в.: Александар Станојловић, *Петровград,* Зрењанин 2004³, 150–153.

[53] *Lokales*, GWb 47, 23.11.1867, 8.

[54] *Aufruf zu Beiträgen für eine Realschule in Gr.-Becskerek,* GWb 50, 14.12.1867, 14.

Tanitóegylet].[55] Ово тело, чија се делатност простирала на подручју Торонталске, Тамишке и Крашо-северинске жупаније, окупљало је око 400 учитеља и педагога, а циљ му је био да „уједини учитеље ових жупанија без обзира на веру и нацију, да унапреди народно просвећивање и да штити интересе својих чланова“.[56] Швикер се налазио међу оснивачима овог удружења и пет пута је председавао његовим годишњим скупштинама,[57] а дао му је огроман допринос и кроз уређивање гласила које је покренуо 1. јануара 1868. у Великом Бечкереку под називом *Ungarische Schulbote* [Мађарски школски гласник]. Оснивање овог листа, у сарадњи са локалним штампаром Францем Паулом Плајцем и Јожефом Рилом (учитељем из Модоша), било је почетак стручне педагошке штампе у Банату, која је у новинарство укључила велики број истакнутих професора и учитеља.[58] Швикер је детаљно изложио циљеве листа у предговору првог броја под насловом *Шта ми хоћемо*. Обим је износио 16–20 страна, а излазио је двапут месечно.[59] Швикер је наставио да уређује *Ungarische Schulbote* и након свог одласка из Великог Бечкерека, с тим што је седиште редакције било пресељено у Будимпешту. Лист је излазио до 1887. године.

Средином 1869. Швикер је ушао у полемику са *Вел.-Бечкеречким женским друштвом за доброчинство* [Gross-Becskereker Frauenverein] око иницијативе за отварање завода за чување деце предшколског узраста [Kinderbewahranstalt].[60] У опширном чланку под називом *An die Frauen!*, који је у два дела изашао на странама *Wochenblatt*-а, он се изјаснио против таквог потеза.[61] На почетку излагања своје аргументације записао је да такав завод „у својој уобичајеној форми није ништа друго до завод за дресуру, где се деца уче да мирно седе, играју се по команди, рецитују неразумљиве стихове и нажалост се често терају да читају и пишу. Код нас се још увек практикује да дете што је пре могуће почне са похађањем наставе и није нимало сујетно ако дете од 4-5 година познаје слова и пише или чита...“.[62] У другом делу текста објашњавао је преимућства тзв. „Фребеловог забавишта“, као тада модерног педагошког достигнућа, које је супротставио планираном „заводу“.[63]

---

[55] Ferenc Nemet, *Ungarische Schulbote*, Náplo 29.3.1995.
[56] Исто.
[57] A. P. Petri, Нав. дело, 1798.
[58] F. Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 32.
[59] Исто.
[60] Радило се о деци узраста 3–6 година (Ф. К.).
[61] Johann Heinrich Schwicker, *An die Frauen! (I)*, GWb 24, 12.6.1869, 8–9; Johann Heinrich Schwicker, *An die Frauen! (II)*, GWb 25, 19.6.1869, 9–10.
[62] Johann Heinrich Schwicker, *An die Frauen! (I)*, GWb 24, 12.6.1869, 8.
[63] Фридрих Вилхелм Август Фребел (Fröbel) творац је концепта модерног забавишта. Рођен је 21. априла 1782. у Обервајсбаху у Тирингији. По завршетку студија посветио се образовању младих и сарађивао две године у Швајцарској са оцем модерне педагогије Хајнрихом Песталоцијем; отворио је 1816. године Институт за васпитање, по узору на који су настале бројне сличне установе у Швајцарској. Објавио је низ радова у којима је анализирао природу човека и детета. Основао је 1840. године забавиште, у ком је спроводио своје педагошке методе. Оне су биле признате од најистакнутијих педагога тог времена у Швајцарској, Холандији, Белгији, Француској, Енглеској, Шпанији и САД. Умро је 21. јуна 1852 (*An die Frauen! (II)*, GWb 25, 19.6.1869, 9).

Ипак, његово убеђивање изгледа да овог пута није имало учинка, будући да је нешто касније завод ипак основан.[64] Швикер је у то време (1872) већ напустио Велики Бечкерек.

У огласу *Wochenblatt*-а из маја 1869, чланови месне римокатоличке црквене општине позвани су на седницу у просторијама градског магистрата; Швикер је потписан као председавајући овог тела.[65] Главна тачка дневног реда било је усвајање статута црквене општине, о чему сведочи Швикеров говор одржан на отварању поменутог скупа.[66] Том приликом он је изнео занимљиво схватање положаја католика у Угарској, које је почивало на тези да су католици од дотадашњег повлашћеног положаја и државног старатељства имали само штете, а не користи; таква пракса (туторство државе и обасипање црквених лица почастима, титулама и новцем – прим. Ф. К.) – према Швикеровом мишљењу – довела је до „жалосног раздора између свештенства и верника“. Нацрт поменутог статута требало је да уреди прилике на тај начин да се епископат брине о духовним потребама католика, а црквена општина о „материјалним“ и „организационим“ стварима које немају везе са верским питањима.

Непосредно пре тога била је окончана четворогодишња градња нове католичке цркве у Великом Бечкереку (1864–1868),[67] о којој је *Wochenblatt* такође редовно извештавао.[68] Иако до тада можда и није био на челу црквене општине, Швикер је морао бити упућен у дешавања око градње, будући да је његов покровитељ и пријатељ Александар Бонац био иницијатор тог подухвата. Швикер се на новом положају ангажовао на прикупљању прилога за унутрашње уређење цркве, односно набавци бочних олтара и клупа за исповести верника (Beichtstühle),[69] као и на унајмљивању оргуљаша.[70] Почетком новембра 1869. у *Wochenblatt*-у је осванuо кратак текст којим се опростио од Великобечкеречана:

---

[64] О томе в.: *Отварање завода за чување мале деце,* GWb 12, 23.3.1872, 8; GWb 13, 30.3.1872, 8; GWb 14, 6.4.1872, 6.

[65] *Anzeige,* GWb 21, 22.5.1869, 1; GWb 22, 29.5.1869, 5.

[66] *Rede bei Eröffnung der General-Versammlung der r. kath. Kirchengemeinde in Gr. Becskerek am 30. Mai 1869, gehalten vom Kirchen-Präses, Prof. Joh. Heinr. Schwicker,* GWb 23, 5.6.1869, 9.

[67] Нова црква, подигнута у неороманском стилу, посвећена је св. Јану Непомуку; извођач радова био је локални грађевински предузимач Стеван Ђорђевић, а унутрашњост су осликали сликари Јозеф Гојгнер из Бечкерека и Берталан Секељ из Будимпеште. Иницијатор и један од главних покретача овог посла био је већ поменути Александар Бонац, Швикеров пријатељ и покровитељ. О цркви в.: *Die neue r. k. Pfarrkirche in Gr. Becskerek und ihre Geschichte (mit einer Abbildung),* GWb 28, 14.7.1866, 7–10; F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918,* Wrschatz 1933, 59–60; А. Станојловић, *Петровград,* Зрењанин 2004³, 134; Vesna Karavida, *Zrenjanin – graditeljska baština,* Zrenjanin 2002.

[68] *Die feierliche Grundsteinlegung zur r. k. Pfarrkirche in Gr. Becskerek,* GWb 39, 24.9.1864, 8–9; *Die neue r. k. Pfarrkirche in Gr. Becskerek und ihre Geschichte (mit einer Abbildung),* GWb 28, 14.7.1866, 7–10; *An die Katholiken von Groß-Becskerek!,* GWb 43, 24.10.1868, 12; *Die neue Orgel in der r. kath. Pfarrkirche,* GWb 44, 31.10.1868, 12; *Kundmachung und Einladung,* GWb 48, 14.11.1868, 1; *Die Einweihung der r. kath. Kirche in Gr. Becskerek, am Dienstag den 24. November 1868,* GWb 48, 28.11.1868, 11. Није искључено да је Швикер био аутор неких од ових текстова, иако су они остали непотписани (Ф. К.).

[69] *Kundmachung,* GWb 39, 25.9.1869, 7; GWb 41, 9.10.1869, 1.

[70] *Kundmachung,* GWb 41, 9.10.1869, 1.

Свим пријатељима и познаницима, а нарочито поштованим родитељима мојих некадашњих ученика, при свом одласку изричем срдачно све најбоље у животу и препоручујем се њиховој пријатељској успомени.

Јох. Хајнр. Швикер
Директор и професор Краљевског угарског
Централног наставног завода у Будиму[71]

Извори и литература:

Gross-Becskereker Wochenblatt (1857–1869).

Грубић, Рајка, *Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина (од XVI до прве половине XX века)*, Рад музеја Војводине 49, Нови Сад 2007.

Karavida, Vesna, *Zrenjanin – graditeljska baština,* Zrenjanin 2002.

Krischan, Alexander, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1983.

Milleker, Felix, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933.

Nemet, Ferenc, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007.

Petri, Anton Peter, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums,* Marquartstein 1992.

Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен тржишта 1769. године у Бечу, Архивска грађа градске Државне архиве у Зрењанину, год. I, св. 1, Зрењанин 1953.

Станојловић, Александар, *Петровград,* Зрењанин 2004³.

Томандл, Миховил, *Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића,* ГИД VIII, Нови Сад 1935, 422–438; ГИД IX, Нови Сад 1936, 65–78.

Schwicker, Johann Heinrich, *Politische Geschichte der Serben im Ungarn. Nach archivalischen Quellen dargestellt*, Budapest 1880.

Швикер, Јохан Хајнрих, *Политичка историја Срба у Угарској* (превод: Томислав Бекић, приређивач Славко Гавриловић), Нови Сад 1995.

Швикер, Јохан Хајнрих, *Хисшорија унијаћења Срба у Жумберку*, Крагујевац 1991.

[71] *Abschied*, GWb 45, 6.11.1869, 3.

Константин Данил,
Портрет историчара Швикера
(Народни музеј Зрењанин)

FILIP KRČMAR

JOHANN HEINRICH SCHWICKER AND HIS SOCIAL ACTIVISM IN VELIKI BEČKEREK

Summary

Renowned scholar, pedagog and historian Johann Heinrich Schwicker is a widely recognized figure in Serbian historiography, mostly due to his work *Political History of Serbs in Southern Hungary*. From 1857 till 1869 he resided in Veliki Bečkerek, where his participation in the city's social life can be traced thanks to the local weekly newspaper *Gross-Becskereker Wochenblatt*. While working as a teacher in the local Grammar School, Schwicker also acted as a secretary of Veliki Bečkerek's Chamber of Merchants, member of Veliki Bečkerek Steamship company and Chairman of the Catholic Church Congregation. Here he published his first major historical work – *History of Banat of Tamiš*, initiated the establishment of a secondary modern school and launched the pedagogical review. In 1869 Schwicker moved to Buda, where he occupied numerous educational positions, until his death in 1902.

Keywords: Johann Heinrich Schwicker, Gross-Becskerek, Banat, Torontál County, historiography, pedagogy, *Gross-Becskereker Wochenblatt*.

FILIP KRČMAR

JOHANN HEINRICH SCHWICKER UND SEINE GESELLSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT IN GROSS-BECSKEREK

Zusammenfassung

Wegen seiner *Politische Geschichte der Serben im Südungarn* stellt der angesehene Wissenschaftler, Pädagog und Historiker Johann Heinrich Schwicker eine bekannte Name innerhalb serbischer Geschichtsschreibung dar. Von 1857 bis 1869 wohnte Schwicker in Gross-Becskerek, wo seine gesellschaftliche Aktivität auf Grund des lokalen *Gross-Becskereker Wochenblatt* gut dokumentiert ist. Als Lehrer in hiesige Gymnasium tätig, Schwicker war Sekretär der *Gross-Becskereker Kaufmanns-Halle*, Mitglied der *Gross-Becskereker Dampfschifffahrts-Gesellschaft* und Vorsteher der r.-kath. Kirchengemeinde. Hier veröffentlichte Schwicker seine *Geschichte des Temeser Banats*, initiierte die Errichtung einer Realschule im Gross Becskerek und begründete die pädagogische Zeitschrift *Ungarische Schulbote*. Im 1869 übersiedelte sich Schwicker nach Ofen.

Schlüsselwörter: Johann Heinrich Schwicker, Gross-Becskerek, Banat, Torontaler Komitat, Geschichtsschreibung, Pädagogie, *Gross-Becskereker Wochenblatt*.

UDC 323(497.5 Vukovar) „1848“

Боривој Чалић
Вуковар
borivoj.calic@vk.t-com.hr

Оригинални научни рад
примљено: 15. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ДОГАЂАЈИ ВУКОВАРСКИ 1848. ГОДИНЕ

Сажетак: У прилогу чланка донесен је текст штампане брошуре *Догађаји вуковарски*, у којој је анонимни аутор описао политичку и друштвену атмосферу у Вуковару у пролеће 1848. године.

Кључне речи: Вуковар, 1848.

У другом броју тад новопокренутог *Зборника за историју* објавио је 1970. његов први главни и одговорни уредник др Славко Гавриловић текст брошуре *Вуковарски догађаји*,[1] штампане у пролеће 1848. код Јована Каулиција у Новом Саду.[2] У брошури је описана друштвена атмосфера у Вуковару и Сремској жупанији у почетку политичких борби и бурних превирања која су уследила у то револуционарно доба. Неутврђени аутор, потписан псеудонимом „Домородни Славонци“, завршавајући свој текст речима: „продуљиће се“, најавио је описивање даљњих догађаја. У кратком, али исцрпном коментару уз „овај значајни и занимљиви“[3] текст, академик Гавриловић напоменуо је да до наставка „или није дошло, или нам се није очувао у нашим архивима и библиотекама“.[4] Наставак је,

[1] Славко Гавриловић, *„Вуковарски догађаји“, брошура из револуционарне 1848*, Зборник за историју 2, Нови Сад 1970, 111–116.
[2] Примерак књижице сада се налази у Рукописном одељењу Матице српске (сигн. М 11.451). На њему је власторучни запис дародавца: „Поклон дра Славка Гавриловића, проф. универзитета из Новог Сада. 9. III 1961“. Један примерак, купљен од др Георгија Михаиловића, има и Библиотека Матице српске (сигн. Р19Ср II 179.1).
[3] С. Гавриловић, нав. дело, 112.
[4] Исто.

ипак, написан и објављен а, на срећу, сачуван је у два примерка у фонду Народне библиотеке Србије у Београду.[5]

Брошура је објављена под насловом *Догађаји вуковарски – на даље*. Нешто је мањег формата од претходне,[6] штампана је на 12 страница такође у штампарији Јована Каулиције у Новом Саду, а непознати аутор, потписан истим псеудонимом, овај пут је свој спис датирао: „У Славонији дана 13/25 Травња 1848“. Најавио је и наставак, али уз ограду: „ако узатреба“. Аутор је одмах на почетку разрешио све иницијале које је раније употребио у свом тексту, управо онако како их је разрешио и академик Гавриловић објављујући текст прве брошуре.

У трагању за личношћу могућног аутора пажња се нужно најпре управља на Јустина Михаиловића, централну особу оновременог вуковарског јавног, па и политичког, живота. Пријатељ и кореспондент Вука Караџића водио је и дневник,[7] а своје чланке објављивао је у *Српском народном листу*, *Напретку*, *Српским новинама*, *Подунавци*, *Славенском југу*, *Augsburger Allgemeine Zeitung*-у, *Agramer Zeitung*-у и другде. Нажалост, из 1848. године познато је тек једно његово писмо Вуку Караџићу, оно од 11/23. маја,[8] али у њему, осим уопштених рефлексија о политичким приликама, нема подробнијег извештаја из Вуковара. Ипак, главни елемент који Јустина Михаиловића искључује као аутора ових брошура је његов језик. Јустинови новински чланци, дневник и сва писма Вуку, писана су екавски, док је текст брошуре јекавски. Своја сећања на догађаје у Вуковару 1848/49. записао је и Јустинов брат од стрица, ујак Бранка Радичевића, Константин, Коста, Михаиловић.[9]

Оновремени житељ Вуковара, близак Јустинов пријатељ, био је и Јоксим Новић Оточанин, извесном славом већ овенчани песник, посебно након објављивања његовог спева *Лазарица или Бој на Косову* (Нови Сад, 1847). Рођењем Личанин, стицајем животних околности доспео је у Вуковар. Онде се 1840. оженио Катарином, кћерком јединог вуковарског златара Глигорија, Глише, Пецикозића. У пролеће 1848. још је био адвокат у Вуковару и одмах се укључио у политичку борбу.[10] На Јоксима Новића као могућног аутора обеју брошура, осим његовог језика, могао би указивати и запис на примерку брошуре *Вуковарски догађаји* из Библиотеке Матице српске. Онде је на осмој страници запис: „Јоксим Новић?“. Осим тога, Новић се у самом тексту помиње на помало загонетан начин. Чини се као

[5] Оба примерка носе сигнатуру С-II 238. Први примерак стигао је у Библиотеку 1942, а други 1947. године. Нема података о начину набавке. Захваљујем се и овде Вери Црљић, библиографу у Народној библиотеци Србије у Београду на исцрпној провери историјата примерака ове брошуре.

[6] 18cm. Формат прве брошуре је 21 cm.

[7] Текст данас загубљене (изгубљене?) рукописне књижице, која се налазила у Музеју Вука и Доситеја у Београду, објавио је Боривоје Маринковић. В. *Дневник Јустина Михаиловића*, Зборник за друштвене науке 26, Нови Сад 1960, 103–128.

[8] *Вукова преписка* 8, Просвета, Београд 1994, 184–186.

[9] Славко Гавриловић, *Записи Косте Михајловића из Вуковара о револуцији 1848–49*, Зборник за друштвене науке 29, Нови Сад 1961, 111–115.

[10] Познато је неколико његових писама Људевиту Гају, међу њима и једно писано 14. маја 1848. у Сиску, где се Новић затекао на повратку из Загреба у Вуковар. Уп. Josip Horvat, Jakša Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, Zagreb 1956, 348–349.

да говори о себи у трећем лицу, pro domo sua. Ипак, до проналаска поузданих архивских или других трагова питање аутора ових занимљивих књижица остаје и даље отворено.

Текст књижице *Догађаји вуковарски – на даље* штампан је у целини вуковском ћирилицом (уз тек један изузетак у речи „Банъ“), те се овде доноси у оригиналном облику без икаквих измена. Најнужније прирећивачке интервенције донесене су у напоменама.

Догађаји вуковарски
– на даље –

Најприје нам ваља свој браћи, која ове *догађаје*[11] усчате и која онијем људима имена и презимена по првом слову не могу ласно дознати, који се људи ондје или хвале или погрђују, оне исте људе јасно очитовати и оповидјети. Ево их, браћо, пак их посве познајте: Ј. Ж. то је Јосип Житвај; Ј. Н. то је Јоксим Новић Оточанин; Д. Р. то је Димитрије Рогулић; Ј. Б. то је Јанош Бенко; А. Б. то је Александер Бенко; Ј. С. то је Јован Стојићевић; Ђ. Н. то је Ђорђије Новић; П. П. то је Паво Петровић; А. С. то је Анастас Самфир; М. А. то је Марко Андрашевић. Они р. к. пароси, које је Д. Р. онако бесрамно и јавно псовао, били су Ђука Матазевић из Товарника и Пославски из Берка; обојица, како је већ речено, честити и сваке похвале заслужни домородци.

Престали смо ондје, како је поджупан за зелену боју рекао: *Wukowar hat gesiegt,*[12] Вуковар је побједио; то је казао ондје гдје пароброди у Вуковару стају.

Онај час се отале крене на пароброду Јоксим Новић у Черевић, а отуд у Каменицу своме брату и у Нови Сад.

Најпреће је сад било Мађаронима, тога домородца на свом дому у Вуковару оцрњети. Те тако разгласе по Вуковару и по свој околини, да је исти Јоксим Новић сишао у Сријем, да га на Вуковар побуни, и пођу се договарати, како ће га убити. Исте подле душе није су то темељно измудриле, јер је било зрелија мозга људи у Вуковару, који су таки ту лаж спазили, разумљујући један другог, да исти Ј. Н. не би своју жену и нејаку дјечицу оставио у Вуковару, кад би збиља смишљао на Вуковар непријатељски ударити. Нашло се и онаких људи, који су Новићки дошли, и казали јој, да се за мужа не брине, и да ће они њега сачувати од душманске руке на путу, ако се дочује, да га душмани у засједи ишчекују и вријебају, да га убију потајно.

Ваљало је градомеђи по селима објавити свијету, колико му је слободе дошло од краља. Поджупан дође сам у Вуковар са једним одбором; но ту је већ спазио, да је врло погријешио, што је напустио Д. Р. да лаже и да напријед вара Вуковарце и са онакијем олакшицама ослобађањем, које се истекар још на хартији у краља искало. Исти је Д. Р. јавно Вуковарцима викао: да што гођ хоће, добиће, и Спахијска права вино точити, месо сјећи – regalia beneficia –, и све земље, које се још засад као особина – allodium – Спахилука находе. На такове ријечи из уста заклетог градомеђког присједника – асесора – народ је већ почео, свак за се које хотио, вино крчмити. Спахија се нато потужи поджупану, који таки то крчмење закрати Вуковарцима, који тадај тек збиља пријевару због зелене отров-боје спазе: и пођу је с капи садрљевати и бацати.

По селима у окружју Вуковарском и Товарничком ишао је одбор без поджупана. У томе је одбору био Јован Рогулић главни градомеђски касир-казначеј, хазнадар или како њеки хоће, пењазник – и Габро Мариновић мали градомеђски биљежник, са мађистратлијама. Сва су се околна села на Вуковар угледала, и сва од Д. Р. оно чула, што је и Вуковар. Њека су села збиља мислила као и Вуковар, особито Маркушица и Бобота. Та су села од својих Спахија највише и пострадала, јер су им Спахије и њине земље поотимале. Кад дође дакле одбор Маркушицу, не застане народа код општинског дома, већ му само кнез каже, да им свијем ваља ићи у атар напоље, да им се атар, то јест земља, преда, што им је Спахија отео био. Одбор се нађе у великом чуду, и каже кнезу, да ту власт сад нема, већ да је дошао, да

[11] У тексту спационирано.
[12] готицом.

објави народу у селу, да неће посад Спахији кулуковати ни десетка давати, и да Спахије своје судове и власти над народом губе, и даће идуће године сви појединаку порезу или данак плаћати; пак замоли кнеза, те дозове народ из атара у село. Но кад то Маркушичаии чуше, и да им се отета земља не враћа, побуне се и спопадну Мариновића, као да су знали, да је одљуд наше домовине и зликовац Мађарон, питајући га: од куд ти тај свилени шал око врата пак чак до земље? од куд ти то лијепо одијело? Све је то, рекоше, с нас скинуто, пак још не ма правде нама! И тако угурају и Мариновића н Ј. Рогулића у сеоски дом унутра, а остали одбор одмах оде у село Габош. Ј. Р. и Г. М. били су у тјешњару – а не као што се лажљиво по Иригу приповиједало, да су они јуначки својевољно у Маркушици заостали – и морали су људима све обећати. То је обећање за невољу било, али је и оне људе још већма храбрило, те су своју отету земљу опет отели, и зато им поджупан пошље капетане на екзекуцију у село и главне људе позатвора и у гвожђе окује, који се тако и данас иа ускрс налазе.

Исто је и у Боботи било. Бобоћани примивши сву слободу од Д. Р. и уздајући се у зелену поджупанову боју, преузму отете земље. Но најприје ваља знати, да су се Бобоћани своме краљу тужили били, и да је краљ заповијест дао градомеђи Сремачкој, да не да Спахији власт, да од Бобоћана, прије царске воље, земљу отме; које градомеђа, но боље рећи, поджупан, није слушао. Сад пак, кад им је и Д. Р. и поджупан, само да их какогођ помаџари, све обећао, нијесу људи ни могли сумњати, да криво раде. Но поджупан за хатар њекоме удари с катанама на село, и пријеваром позатвора најбоље Бобоћане.

Ласно је погодити, које томе свему злу крив. Кад је исти одбор дошао у Товарничко окружје, питали су га људи у многим селима: камо нам оно, што нам је Д. Р. рекао да су нам Маџари добили? Истога Д. Р. рођени брат Ј. Р. нашо се у чуду и казао је људима у једном селу: „није вама то мој брат рекао." Нато ту му људи иза гласа повичу: „Како није, ми смо њега добро разумјели, јер нам је Српски говорио, као и Ви, но гдје је сад, да нам то посвједочи." Судац Товарнички Ј. С. као честит и поштен човјек, рече одбору: „господо моја! јавите градомеђи тај сав догађај, нека се један пут види, како се и зашто се овај свијет вара."

Речено је већ, да је поджупан, очекујући од Маџара врховно жупанство за помаџарени Сријем и обећавши Д. Р. ваљада поджупанство а другијем Мађаронима већа, но што имају, достојанства, то све подадрио и урадио, и да је исти Д. Р. и његови другови сјекира, којом поджупан хотијаше нашу народност у главу ударити. Сви ти људи, знализу, да ће то потешко моћи бити, зато су мислили, да материалним интересом, макар најпретјеранијим, морални утуку, и тако су све оно обећавали, што су мислили, да ће прости народ вољети и што ће му преко свега мило бити. Но и пак је народ толико бољи био, колико су му душмани грђи и опачији били. За једним се народ мало потезао, што је мислио, како су му оне издајице тумачиле, да му то ослобађање Маџар може дати, те је њеки задржао и крај народнијех зелену отров-боју рад љубави Маџарске. Вуковар је први преварен био. Казали смо, да су се Мађарони постатрали, да домородце, који су што кадри учинити за народност, народу опадну; као оне свештенике, судце јурасора Вуковарског, Фишкала градомеђског и Ј. Н. Особито су на овога завикали по народу, да ће он настајати, да немешаг – племство – опет по старом обичају остане, јер му је, рекоше, жао што, ће му се, Бог зна какво, ваљада измишљено право укинутн. А баш су погодили, који би пожалио, за племством; зар онај човјек, који се на љутој Оточкој крајини родио, у Варадинској одрастао, и никада од дјетинства свога није се био научно, да је бољи од другог човјека, да толико гамзи за племством? Лијепе су памети, ти Мађарони, весели били! та они без псовке *крста, закона, триста вјера и самога Бога*,[13] нијесу са простим човјеком проговорити могли, кога је од њих истих Ј. Н. као овцу од звијера увијек бранио; пак су сад они народни људи у један пут постали; – ваљада њешто и од с[т]раха? – Вуковар је Мађаронима на срцу лежао, а Вуковар су преварили били, сад је требало, Вуковар да постоји у том лажљивом стању, а то се ни је дало тако ласно јер у Вуковару има трговаца главних и паметних људи, који су на брзо ту пријевару осјетили, ваљало је дакле Мађаронима те главне Вуковарце опасти и разгласити, да се они са Спахијом Грофом Елцом, који заиста – осим његових чиновника или беамтера – ником досадио није, пазе и да су од њега новце силне добили, да му Вуковар издаду. И та им је подлост за руком врло пошла била, но не знам са чијом ће се бруком свршити, јер су Вуковарци од исте господе много страдали и осрамоћени бивали, а добро познају оне људе, који су их у свако доба од сваког зла бранили и ријечма и новцима, а исто им тако у свакој невољи појединце помагали. Зар је један пут било, да градомеђа данак –

[13] спационирано.

порцију или порезу – напријеко заиште, а у каси ни паре се не деси, пак би служитељи градомеђски од сиротиње котлове и кревете однијели и мунтали за данак, да се не нађе који главан човјек, који за Вуковар по коју тисућу – хиљаду форинти у сребру напријед плати, и варош без интереса – камате – по по године за своје новце чека. Знаду то Вуковарци, пак ће они онако учинити, како што треба, а већ су почеле гардисте зелену стријеку око капа бацати, и само од три народне боје носити капе на глави. Зар је мало јасна знака томе угурсузлуку, кад су јавили по Вуковару, да је њеки трговац онај дан, кад је Вуковар најприје барјак развио, Вуковарце, као бунџије скупштини градомеђској тужио, а исти је човјек под барјаком онај час са другом својом браћом дошао пред дворану и у одбору Вуковарском пред скупштину дошао? Ето им образа! Исто су Србима римског закона по Вуковару говорили: да ће се повлашити, то јест грчки закон примити, ако замијене зелену боју са плавом! Ето грдна фанатизма у 19-ом вијеку.

У ту исту хуку и буку стигне и барон Г. Проф из Беча преко Загреба и преко Славоније дома у Вуковар. Сви наши домородци знаду, какав је то честит човјек, и колико нашој и својој народности вриједи и ваља, и да једне живе душе нема, која би се на тај красни дом и зашто могла потужити или на њ зажалити. Што их је гођ, тако су честити и смјерни, да би се могло рећи, да ће и мравку с пута се уклонити. Тај исти млади Кољеновић дође 6/18. т. м. са својим млађим братом на Дунаво, гдје се пароброд ишчекује. Његов је брат имао на глави црн шешир – шкрљак – на коме је на хартији било написано *„Славјани"*.[14] То се није допало Габру Мариновићу као Мађарону, но који се родио у Ђакову, и због кога је Г. Проф, као експедитор писарнице градомеђске г. 1846. ту службу оставио, да се само са човјеком, који је својој народности душманин, увијек зато не кавга и не псује. Тај Г. М. почне млађега Профа чикати и призове њеког терзију – шнајдера –, који је исто Мађарон као и он, у помоћ! али потајно, те изненада зграбе му ону хартију са шешира о подеру. Да су ти неучтиви безобразници заслужили били, да им човјек по набашка мало оштрије у очи погледа, то је истина, но тај младић Проф, и млад одвећ и врло миран момак, није томе подобан бити могао а и кад би подобан био, не би ишао с ким мејдана дијелити, јер су они оба подле кукавице. Истога Г. М. није савјест гризла ни трла зато, јер ми, познајући га, судимо, да у њега те унутарње судије није, већ од превелике пакости и бестидне безочности науми он још више зла учинити, и таки отиде капетану од гарде, коме слага, да му је поджупан заповједио, да удари у бубањ и да скупи њеколико гардиста. Исти капетан не сумњајући, да може човјек заклет у градомеђској служби штогођ непутно зактијевати, отобито чувши поджупанову заповијест, допусти те се удари у бубањ и скупе се до једно двадесет гардиста. С овима пође Г. М. из Старог Вуковара преко моста у Нови, и сретавши оба брата Профове код капеле Спајиске на путу, заустави их, и каже гарди, да је заповједио поджупан, да их опипају, да немају крај себе какова оружја, и да их поведу на добровољно признање – benevola fassio –. Гарда по заповијести поджупановој опипа Профове, и види да немају никаква оружја. Онда их Г. М. запита, гдје најволе, да их испитује, или у његовом или у свом дому. Но му Г. П. одговори, да најволи у градомеђској писарници, те тако парадно оду тамо, гдје шест гардиста у ред стану; но Г. М. заиште, да писари гардомеђски изађу напоље, да они сами са гардом унутри остану. Нато Г. П, побојав се Шпанског Доминиканског посла, без свједока не смједе остати, већ рече, нека и писари остану у писарници; и тако се испит почне. Најглавније је и најзнатније питање било: еда ли је Г. П. с Русима у каквом договору? Ту се јавно видјело, да је Г. М. од реда св. Доманика, али laicus, и да није нижи у фанатизму од својих старијих седамнаестог вијека у Мадриду. Не могавши ни до чега доћи, чим би боље од многих од себе бољих људи обиједити могао, и мислећи да му је Мађаризам, који га је као бијес скочио, њеки мејдан одржао, даде Г. Профу писмено, да се „до даљега извиђења његових дјела" отпушта. Исто писмо његово свједочи, да је он прави шарлатан и подла варалица, јер је тако написао, да би био жестоко лупан, да је граматиста или синтаксиста у школи; а кад је Проф поджупану отишао, њега упитао, зашто је тако шњим урадио, одговорио му је, да он зато ништа на свијету не зна. То је исто поджупан и сјутрадан у малој скупштинн јавно казао, гдје је Пајо Петровић и А. Самфир због тога на Г. М. скочио, који се, као ухваћен у очевидној лажи, није ни правдати могао. Сад се чека велика скупштина градомеђска, која ће казати, кога у колико цијени, и како ваља лажљивцу и варалицу наказити.

Ови су догађаји Вуковарски тако вјерно списани да свакој и најмањој ствари има на стотине свједока.

[14] спационирано.

У правом комаду ових догађаја заостало је било напоменути, да је поджупан Ј. Ж. њеким сељацима, као из Великих Радинаца, говорио: да је зелена боја знак траве и земље, из које трава и усјеви ничу, и да ће они људи своје земље погубити, или ће им когоћ – но не знамо само ко - отети! Исти је поджупан њеким људима говорио, да он о том њиховом ослобађању већ двадесет година – ваљада кад је био мали биљежник Vice-Notarius – ради, и једва им је уз Мађаре пристав подобио. Би ли му се ваљало насмијати мало?

Још овде ваља додати, да је у петак, по Благовијестима, стигла књига у Нови Сад од Д. Р. из Вуковара његовом њеком роћаку, у којој вели и јавља, како је онда, кад се 3-а т. м. по рим. народу напријед објавило, у колико је слободе или полакшице добио, протосинђел Грујић и парох Кукујевачки М. А. побјегао, и како су се оба у кокошињак или у свињац испод кокошињака његова брата Ј. Р. скрила била. Да је М. А. загребао за њека дрва у дворани, то је истина, али да је Грујић управо из онијех стопа од стола испред дворане у салу таки дошао, и да се нигдје крио, и то је истина. То је све пред кафаном код зеленог вијенца у Новом Саду Јосип Белановић онај исти дан, гдје се и кад се та лажљива књига мноштву свјета чатила, показао и Д. Р. издајицом народа нашег и лажом назвао. Судимо и ми, да треба то све и овим путем јавно казати и посвједочити, да је Ј. Б. истину говорио, а Д. Р. поштеног човјека опадао и лагао.

Да речемо још штогоћ и о томе, како смо и ми и Мађари онолико дуго вријеме под Турцима били, пак нам никад нијесу Турци наметали свог језика; а Мађари су наметали не само у говору, већ су натјеривали наше свештенство и Грчког и Римског закона – јер ми Срби немамо свог Српског закона, већ смо примили њеки Римски, а њеки Грчки – те су морали крштене књиге у цркви помађарити!!! Ко томе не вјерује, нека иде у Нови Сад, у Вршац и у Барању, пак ће видјети, да су нам Мађари гори од Турака били. Та ето је сад на дијети – земаљском сабору – већ био разговор, да нам и све црквене књиге са Руско – Славенског на Мађарски језик преведу, пак да „Слава тебје господи" Мађарски у цркви поимо. Ала су далеко дотјерали били, хвала Богу, те су и претјерали, јер како би се друкчије ми за удесна времена ове сретне буне сложили били!

А ето нам и дана намеће министериум Мађарски зелену боју, и како се гласа, то ће се јавно у великој Скупштини по ђурђеву у суботу – или 6-а Липња по римск. – прочатити , но не знамо, хоће ли се примити?

Да не заборавимо, како се наши Мађарони размећу и ружно гријеше. Они кажу свијету: да му слободу Мађар даје а не краљ: а то је лаж. Зато, велимо, да Мађарони ту падају под crimen laesae Majestatis – *Hochverrath*[15] –; јег ако они краља, који је још нама свијем господар, ни у што есапе, како могу бити безобразни и хвалити се шњиим министерима финанције – без једне паре – војске – без војника – и.т.д. и исте министре другом наметати, који од истих Мађарона даље виде и вичу: да живи краљ! да живи Слобода! да живи Бан и зајединство Баната, Бачке, Славоније, Хрватске и Далмације! Да живе браћа Словаци у Карпатима с Моравском и Ческом!

Ако узатреба продуљиће се.

У Славонији дана 13/25 Травња 1848.

Домородци Славонци.

Писмени Јована Каулицић.

[15] готицом.

Извори и литература:

Гавриловић, Славко, *„Вуковарски догађаји“, брошура из револуционарне 1848*, Зборник за историју 2, Нови Сад 1970, 111-116.

Гавриловић, Славко, *Записи Косте Михајловића из Вуковара о револуцији 1848-49*, Зборник за друштвене науке 29, Нови Сад 1961, 111-115.

Маринковић, Боривоје, *Дневник Јустина Михаиловића*, Зборник за друштвене науке 26, Нови Сад 1960, 103-128.

Horvat, Josip, Ravlić, Jakša, *Pisma Ljudevitu Gaju*, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, Zagreb 1956, 348-349.

BORIVOJ ČALIĆ

‘VUKOVAR EVENTS’ IN 1848

Summary

There is a text from the printed brochure *Događaji vukovarski [Vukovar Events]* attached to the article, that describes the political and social atmosphere in Vukovar in the spring 1848, written by anonimous author.

Keywords: Vukovar, 1848.

UDC 323+327(497.11):625“18“

Момир Самарџић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
samomomir@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 15. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

СУОЧАВАЊЕ СА МОДЕРНИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВОМ – БРИТАНСКИ ИНФРАСТРУКТУРНИ ПРОЈЕКТИ НА БАЛКАНУ 1851 – 1852. И СРБИЈА

Сажетак: У јуну 1852. у Београду се појавила група британских инжењера која је претходно у Истанбулу преговарала о изградњи трансбалканске железнице, односно о повезивању османске престонице са аустријском границом на ушћу Саве у Дунав. Овај рад представља покушај контекстуализације поменуте идеје, полазећи од британских настојања да на најпогоднијим тачкама на Балканском полуострву створе нова трговачка упоришта у османским лукама и омогуће продор у унутрашњост изградњом неопходне саобраћајне инфраструктуре, укључујући железницу. Са друге стране, рад прати делатност српске владе у вези са овом идејом, полазећи од тренутног стања српске привреде, политичких сукоба у држави, те места Србије у односима великих сила.

Кључне речи: модернизација, саобраћајна инфраструктура, трансбалканска железница, Велика Британија, Србија, Османско царство, уставобранитељи, Источно питање, 1851–1852.

У доба Индустријске револуције, од посебног значаја за привредни напредак сваке државе био је развој саобраћајне инфраструктуре. Све бржи индустријски развој западноевропских привреда, а пре свих британске и француске, наметао је питање изградње јединственог трансевропског транспортног система, односно укључење неразвијених и сировинама богатих области, у које је касније могуће извозити индустријске производе, као једно од најзначајнијих питања за развијене капиталистичке државе, усмеравајући улагања капитала, али и дипломатске напоре влада ка развоју саобраћајне инфраструктуре на европској географској и економској периферији као кораку ка изградњи јединствене европске транспортне мреже.[1]

[1] Ivan T. Berend, György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, 105–153.

Као последица оваквог развоја, идеја о железничком повезивању истока и запада преко Османског царства појавила се у западној Европи готово у исто време када је почела градња првих железница, као новог, револуционарног средства масовног превоза. У Великој Британији се већ тридесетих година 19. века говорило о изградњи железнице преко османске територије. Основни разлог била је жеља за успостављање непосредне везе између метрополе и најважнијег колонијалног поседа – Индије. Током тридесетих, четрдесетих и педесетих година постојали су разни планови и трасе којим су британски предузетници намеравали уз помоћ владе да остваре овај задатак.[2] Појава интересовања за краћу, медитеранску, руту према Индији, уместо до тада примарне око афричког копна, била је условљена променама у индустријском развоју, односно потребом за више сировина и већим тржиштем, али пре свега неопходношћу да се, у ситуацији када често тргујете храном, трговинска размена одвија на што ефикаснији начин. Међутим, поред везе са Индијом као дугорочним коначним циљем, британски трговци, подржани од владе, били су посебно заинтересовани за коришћење широких могућности које су пружала сировинска богатства Османског царства. Британски путници и трговци који су током тридесетих година посетили Царство вратили су се у метрополу са јасном свешћу о његовим привредним потенцијалима и стратешком значају за Велику Британију. Поред тога, у раздобљу од 1827. до 1853. британски извоз индустријских производа у Османско царство порастао је са 1.078.920 на 8.489.100 фунти и достигао 3% укупног британског извоза,[3] стављајући Царство испред држава попут Русије, Аустрије, Француске или Апенинског полуострва, односно италијанских државица. Нови изузетан положај који је Османско царство стекло у концепцијама британске спољне политике после 1833. био је у значајној мери условљен колико геостратешким толико и привредним значајем за британску индустрију.[4]

У годинама које су претходиле Кримском рату, британски трговци покушавали су да на најпогоднијим тачкама на Балканском полуострву створе нова трговачка упоришта у османским лукама и омогуће продор у унутрашњост изградњом неопходне саобраћајне инфраструктуре, укључујући железницу. У лето 1850. на обалама Јадранског мора појавили су се британски бродови и инжењери, уз Портину дозволу и пратиоце,[5] у потрази за луком на јадранској обали коју би било

---

[2] Yaqub N. Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire 1856–1914*, New York 1972, 64–65; Shereen Khairallah, *Railways in the Middle East 1856–1948. Political and Economic Background*, Beirut 1991, 32–34, 48–49; Kurt Grunwald, *Türkenhirsch. A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966, 28–29; Walter Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888* (=*Ein Beitrag*), рукопис докторске дисертације, Wien 1958, 29.

[3] Године 1848. британски извоз у Османско царство досегао је 11.186.524, да би се потом умањио до 1853.

[4] Frank E. Bailey, *The Economics of British Foreign Policy 1825–1850*, The Journal of Modern History, Volume XII, № 4 (December 1940), Chicago 1940, 449–466.

[5] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса: исправе из бечког државног архива*, сабрао Фердо Шишић, Суботица 1938, 107–108, 112, 212–213. У контексту првих идеја о изградњи железнице,

могуће повезати са Србијом и Београдом квалитетним, за трговину погодним каменим друмом.[6] Ова настојања обележила су и 1851,[7] а почетком 1852. појавиле су се вести о намерама британских финансијера да граде железницу од Истанбула до Београда.[8]

Британски планови за отварање балканских тржишта за британску трговину давали су могућност српској привреди да оствари непосреднију везу са европским тржиштима и ослободи се аустријског трговачког монопола, али и увлачили Србију не само у замршене односе великих сила на Балкану и њихове односе са Портом, већ и у сучељавање са османским сизереном са којим је уставобранитељски режим био у добрим односима.

*

У тренутку када су Британци тражили путеве ка коришћењу привредних ресурса Османског царства, а развој догађаја наметао мисао о железници, Србија је, као и остатак Царства, била далеко од степена привредног развоја који би наметао неопходност обезбеђења бржег транспорта веће количине производа.[9] Процес постепеног политичког осамостаљења није био праћен променама које би довеле до трансформације заостале, аграрне привреде у развијену, засновану на развоју мануфактуре и постепеној индустријализацији, односно, ове промене биле су споре.[10] Србија је била превасходно пољопривредна земља, али са доминантним ситним сељачким поседом и неразвијеном пољопривредном производњом, те са процентом сеоског становништва које је и према статистици из осамдесетих година 19. века износило готово 90% укупног броја становника.[11] Повољан географски положај на граници двају царстава искоришћен је за развој извозне трговине, односно извоза стоке, док је најзначајнији спољнотрговински партнер била суседна

појаву британских бродова у Јадрану у лето 1850. у потрази за погодном трговачком луком помињала је 1852. и српска штампа у угарском делу Хабзбуршке монархије (*Южна пчела*, бр. 22, 15. марта 1852).

[6] Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 15. и 30. септембра 1850, № 57 и № 63, Архив Србије (=АС), Foreign Office (=FO) 78/827.

[7] Лемперани Министарству спољних послова Француске, Београд 9. марта 1851, Direction Commerciale № 9, AC, Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (=MAE, AD), Correspondance Commerciale (=CCC), Belgrade, 1848–1862, Tome 2; исти Тиргоу, Београд 26. марта 1852, Direction Commerciale № 37, исто; Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 30. марта 1851, № 16, FO 78/862; исти истом, Београд 23. децембра 1851, № 79, исто.

[8] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 430; Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 23. јануара 1852, № 3, FO 195/383; Лемперани Тиргоу, Београд 7. фебруара 1852, Direction Commerciale № 33, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2.

[9] Momir Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa 2010, 8, 14–20.

[10] John R. Lampe, *Financial Structure and the Economic Development of Serbia 1878–1912*, рукопис докторске дисертације, University of Wisconsin 1971, 16–19.

[11] Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 58–61, 67–69; Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800 – 1914: еволуција без развоја*, Београд 2010, 87–103; J. R. Lampe, нав. дело, 11–16; Димитрије Ђорђевић, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис, XXIX–XXX, Београд 1983, 414. Према попису из 1884. сеоско становништво у Србији чинило је 87,5% укупног броја становника. Имајући у виду да су благонаклони статистичари „урбаном“ сматрали популацију варошица са мање од 2000, па чак и са мање од 1000 становника, нема сумње да је број сеоског становништва 1884. био значајно изнад 90%.

Хабзбуршка монархија, на чије тржиште је било усмерено просечно око 80% извоза.[12] Напредовање спољне трговине није, међутим, подразумевало развијеност унутрашњег тржишта. Управо затвореност унутрашњег тржишта, односно непостојање националног тржишта као неопходне везе између унутрашњег, локалног, тржишта и спољне трговине,[13] било је јасан показатељ неразвијености тржишног система у Србији.

Политички сукоби који су обележили прву деценију владавине уставобранитеља, укључујући и догађаје револуционарне 1848, као и усмереност пре свега на развој политичких институција модерне државе и њену централизацију, несумњиво су неповољно утицали на динамику привредног развоја Кнежевине, усмеравајући пажњу владајућих кругова на често турбулентну политичку свакодневицу, односно отежавајући осмишљавање целовитог програма привредног развоја. Са друге стране, уставобранитељски режим је, како то истиче Слободан Јовановић, „патио од хроничног дефицита“,[14] а стална финансијска криза утицала је да влада „у привредним питањима пушта да ствари иду како иду“.[15] Самим тим, стање државних финансија отежавало је било какво значајније улагање у привредни развој државе. Иста ситуација била је приметна и када говоримо о стању и развоју саобраћајне инфраструктуре, иако је спољна трговина подразумевала транспорт.[16] Уставобранитељи нису могли да се похвале значајнијим успесима на овом пољу, посебно не у првим годинама после победе над Обреновићима, иако су насути путеви тековина њихове владавине и иако је у државни буџет ушла стална свота за грађење путева. У непрестаном страху да не изазову незадовољство становништва, карактеристичном за све слабе режиме, настојали су да избегну изградњу кулуком као најјефтинијим начином да се дође до неопходне радне снаге, а предвиђена годишња свота од 5000 талира била је далеко од задовољавајуће.[17]

Међутим, без обзира на, из данашње перспективе, негативан биланс делатности уставобранитеља на унапређењу привреде и изградњи путева, за контекстуализацију перцепције идеје о повезивању са јадранском луком 1850–1852. и изградњи железнице 1852. од посебног значаја је чињеница да су крајем четрдесетих и почетком педесетих година уочљива интензивнија настојања усмерена ка бржем развоју привреде. Најзначајнија улога у подстицању улагања у привреду припадала је Илији Гарашанину,[18] тада министру унутрашњих дела, под чијом надлежношћу су се, поред полиције, војске и здравства, налазили и привреда

[12] С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875 године*, Београд 1902, 34–55; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914 mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 353–356.
[13] Karl Polanji, *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd 2003, 69–71.
[14] Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 103.
[15] Исто, 104.
[16] K. Polanji, нав. дело, 70.
[17] С. Јовановић, нав. дело, 82–84.
[18] Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 249.

и саобраћај.[19] Гарашанин је у честим представкама упућеним Државном савету оштро критиковао непродуктивну економску политику владе, замерајући јој одбацивање бројних предлога за подизање индустрије, као „снаге ... без које ни једна држава велика и снажна постала није“.[20]

У поређењу са претходним раздобљем, подухвати скраја четрдесетих и почетка педесетих били су замашни. После избијања револуције 1848. почела је изградња мале тополивнице у Београду, проширене и усавршене следеће године, а 1851. почели су радови на новим постројењима у Крагујевцу. Повезана са почецима војне индустрије била је и изградња топионице у Мајданпеку, рудишту са богатим слојевима гвоздене и бакарне руде, предвиђеном да постане главни топионичарски центар за будући развој индустрије.[21] Године 1848. донета је одлука о оснивању Рударског одељења у Министарству финансија и, поред Мајданпека, почели су рударски радови на Рудној глави, те у Кучајни и Мелници, а прва концесија страним финансијерима уступљена је 1849. једном руском друштву за истраживање, експлоатацију и испирање злата из речних наноса.[22] Крајем 1851. усвојени су неопходни закони о оснивању економије на Топчидеру[23] у оквиру које је 1852. отворена „Правитељствена чохара“, прва текстилна радионица (названа „фабрика“) за производњу чохе, гајтана, сукна и других текстилних производа, како за војску тако и за тржиште.[24] Сви наведени погони – тополивница, топионица и топчидерска чохара – представљају прве индустријске погоне у Србији, зачетке српске индустрије, и њихово оснивање у кратком временском периоду, праћено отварањем пољопривредне школе у топчидерској економији, изградњом првих млинова на парни погон, државне ергеле у Ћуприји и другим подухватима,[25] указује на присуство нове концепције која је, у оквирима финансијских могућности, подразумевала активнији рад на динамизацији привредног живота Кнежевине непосредно пре појаве идеје о изградњи железнице.

---

[19] Даница Милић, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења (Ур. Владимир Стојанчевић), Београд 1991, 368–374.

[20] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 152–153; Д. Милић, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, 374. У једном акту Државном савету Гарашанин је записао: „Куда би Србија за 10 година коракнула, када би јој се индустријални потисак дао!“

[21] Исто, 100–101, 152–154.

[22] Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 40–41, 70. Василије Симић, *Из скорашње прошлости рударства у Србији*, Београд 1960, 69–70. Неопходно је, ипак, напоменути да, услед банкротства руског друштва, до реализације концесије није дошло. Са друге стране, рудник у Кучајни убрзо је затворен, да би поново био отворен тек 1862.

[23] *Сборникъ закона' и уредба', и уредбенны' указа' изданы' у Княжеству Србіи. (Одъ пошетка 1851. до конца 1852. године.)*, VI, Београд 1853, 65; *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год.*, 30, Београд 1877, 317–328.

[24] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 197–198.

[25] Исто, 259–260; С. Јовановић, нав. дело, 93–95; Д. Милић, *Илија Гарашанин и привреда Србије*, 370; Стојан Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији (1853–1953)*, Београд 1956, 211.

Поред тога, иако ометана повременим забранама, извозна трговина стоком, пре свега на аустријско тржиште, била је у сталном успону,[26] подстичући размишљања о неопходности унапређења саобраћајне инфраструктуре као једног од предуслова бржег привредног развоја. Изградња путева који би повезали унутрашњост Србије са главним трговачким путевима, праћена пољопривредном производњом за тржиште, допринела би развоју унутрашњег тржишта такође као предуслову бржег привредног развоја, а посредно и непосредно допринело би и расту спољнотрговинске размене. Међутим, нема сумње да постојећа саобраћајна инфраструктура није могла да одигра улогу интегративног фактора и допринесе одлучујућем искораку на путу ка победи концепта тржишне привреде.[27] Први кораци ка постављању законских основа савременом начину пројектовања, грађења и одржавања друмова предузети су крајем 1848. Уредба од 18. децембра 1848,[28] допуњена 19. јуна 1852, представљала је прву законску меру о начину грађења путева у Србији, одређујући ширину поштанских и трговачких друмова, сеоских и осталих споредних путева, са нагласком на уређењу и одржавању најважнијих трговачких друмова са прогонима и прокопима.[29] Иако је разлика између нормативног и стварног била велика, иако су, уопштено гледано, путеви и даље били у лошем стању, а током кишне сезоне често непроходни, нема сумње да се за време уставобранитеља радило на изградњи и поправци путева, посебно када је реч о, за спољну трговину изузетно важном, Цариградском друму који једним делом добија нову трасу.[30]

*

Упоредо са напорима усмереним на развој привреде и саобраћајне инфраструктуре, владајућа уставобранитељска олигархија и кнез Александар Карађорђевић суочавали су се са изазовима које су им наметали британски планови за непосредније саобраћајно повезивање Србије са путевима британске трговине. Отварање конзулата Велике Британије у Београду 1837. било је превасходно мотивисано политичким циљевима супротстављања даљем јачању руског утицаја у

[26] С. Ђ. Милошевић, нав. дело, 34–55; H. Sundhaussen, нав. дело, 353–356. У време 1850–1852. забележен је значајан раст спољнотрговинске размене, делимично условљен и чињеницом да је 1848–1849. трговинска размена била скромних размера због ратних дешавања на простору јужне Угарске.

[27] М. Паларе, нав. дело, 108–120.

[28] Датуми у основном тексту наведени су према Грегоријанском календару, док су при навођењу извора, било да је реч о архивским документима или периодици, преузети датуми наведени у извору.

[29] *Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указа, изданы' у Княжеству Србскомъ одъ 1-огъ Јануара 1847 до конца Декемвра 1848*, IV, Београд 1849, 206–207; *Сборникъ закона' и уредба', и уредбенны' указа' изданы' у Княжеству Србіи. (Одъ пошетка 1851. до конца 1852. године.)*, VI, 113–115; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 122–124; исти, *Železnički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije u XIX. veku*, Acta historico oeconomica Iugoslaviae, V, Zagreb 1978, 171–173.

[30] Милан З. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана. Прилог историји народног живота и рада*, Београд 1932, 397–408. О стању саобраћајница педесетих година најбоље сведочи чињеница да је 1857, услед лошег стања на путевима, био онемогућен долазак сељака у Београд, што је довело до значајног поскупљења намирница (Владислав Миленковић, *Економска историја Београда до светског рата*, Београд 1932, 24, 125–126).

Србији,[31] док о конкретнијим корацима на успостављању непосреднијих трговачких веза до 1850. готово да није било речи.[32] Наравно, то није значило да трговина између Велике Британије и Србије није постојала, али је њен обим био незнатан, одвијала се преко Трста, најзначајније аустријске луке на Јадрану, а нису били ретки случајеви да на путу од мора до српске границе роба буде задржавана или оштећена.[33] Од лета 1850. Британци трагају за погодном луком на јадранској обали преко које би, изградњом пута према српској граници, била могућа неометана трговинска размена са Србијом. Неколико лука на албанској обали, пре свега Љеш, као и херцеговачке луке Клек[34] и Суторина[35], смештене на два уска појаса копна који су били део Османског царства, односно бар формално нису били под аустријском контролом, били су потенцијалне тачке уласка британске робе на овај део Балкана и изласка српског извоза на британско тржиште.[36]

Иако је простор преко којег је требало да пређе замишљени пут ка мору био почетком педесетих година 19. века поприште крвавих сукоба и експедиција османске војске са задатком његове „пацификације“,[37] Британци су добили начелну сагласност Порте и обећање да ће бити изграђен део пута од морске обале до српске границе, а на благонаклон пријем наишли су и у Србији. У његовој позадини налазила се жеља за еманципацијом српске трговине од аустријског монопола, поменута још у Заховом *Плану*, а прихваћена и продубљена у Гарашаниновом *Начертанију*.[38] Поред тога, управо у контексту Гарашаниновом руком скицираних

---

[31] Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 358–359; Јелена Пауновић-Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд 2007, 114–116; Александар Растовић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000, 15–24; Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004, 3–4.

[32] Радомир Поповић, *Аврам Петронијевић*, рукопис докторске дисертације, Београд 2009, 231–232. Истицањем превасходно политичког значаја отварања британског конзулата у Београду не желимо да занемаримо увек присутне привредне интересе који су стајали иза корака британске дипломатије. Под утицајем Дејвида Уркварта, британски министар спољних послова лорд Палмерстон истицао је да Србија, поред примарног значаја као препреке ширењу руског интересног простора, представља и тачку привредне пенетрације на Балкан (Ј. Пауновић-Штерменски, нав. дело, 114–115). У том смислу сачињене су и инструкције првом британском конзулу Хоџесу (FO 78/312) и он је 1837. упутио у Лондон извештај о економским могућностима Србије и њеном извозу (FO 78/312). Међутим, у извештајима британског конзула из Београда у време 1837–1849. привредна питања готово се не помињу. У једном тренутку, Фонбланк је 1842. предлагао снабдевање британске флоте усољеним месом из Србије (FO 78/485), али све до 1850. у извештајима се не помињу конкретна настојања на интензивирању трговинске размене између две државе.

[33] Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 11. фебруара 1850, № 7, FO 78/828; Фонбланк Бидвелу, Београд 20. маја 1850, № 7, исто.

[34] Место јужно од ушћа Неретве у Јадранско море.

[35] Место у Боки которској, западно од Херцег Новог.

[36] М. Бан И. Гарашанину, Београд 22. фебруара 1851, АС, Фонд Илије Гарашанина (=ИГ)–783; Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 15. и 30. септембра 1850, № 57 и № 63, FO 78/827.

[37] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 98–116; Бранко Павићевић, *Стварање црногорске државе*, Београд 1955, 302–322.

[38] Р. Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993, 141–142, 162–163. У извештају из Београда још почетком 1850. Фонбланк је посебно поменуо

основа спољне политике Србије, односно тежње сваке националне државе да државне границе поистовети са границама перципираног етничког простора,[39] саобраћајно повезивање са Јадраном несумњиво би водило ка успостављању ближих веза са Црном Гором и снажењу утицаја Србије на простору Старе Херцеговине, Босне и Далмације на којем је Гарашанин управо почео са стварањем мреже владиних повереника задужених да у погодном тренутку подигну устанак за уједињење са Србијом.[40]

Имајући у виду вишеструку корист од успостављања ближих веза са јадранском обалом, српски кнез и владајући кругови били су наклоњени овом плану. Крајем лета 1850. Париз и Лондон посетио је Петар Јокић, особа од поверења кнеза Александра, са задатком да преговара о успостављању ближих трговачких веза.[41] Складишта за српски извоз требало је да буду у Карановцу или у карантину у Рашкој, граничној тачки и будућем споју српске и османске деонице пута ка мору.[42] У настојању да дође до одговора на питање о најповољнијој траси ка Јадрану Гарашанин је ангажовао Матију Бана, који је значајан део претходне две године провео у Дубровнику организујући мрежу српских пропагандиста.[43] Разматрајући могуће трасе – „друм херцеговачки", са излазом на обалу код Клека, и „друм арнаутски", са излазом код Љеша, Бан се, као Дубровчанин, али и сматрајући да прва траса више одговара политичким циљевима Србије, залагао за излаз код Клека.[44]

Са друге стране, прагматичнији Британци били су свесни да узак појас земљишта у Херцеговини, притешњен између аустријских обала, није најповољније решење, те су закључили да Љеш треба да буде тачка са које ће, преко Рашке, британска роба улазити у Србију.[45] На овакву одлуку упућивао је и непријатељски

Гарашанинову жељу да аустријска трговина буде делимично потиснута са српског тржишта (Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 11. фебруара 1850, № 7, FO 78/828).

[39] Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997, 11–12.

[40] Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 300–311; Душан Берић, *Илија Гарашанин и устанак у Херцеговини 1852–1854*, Илија Гарашанин (1812–1874), 339–350; Миомир Дашић, *Додири и везе црногорских брдских племена и Србије у доба владавине уставобранитељског режима*, исто, 435–452.

[41] Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 15. септембра 1850, № 57, FO 78/827.

[42] Исти истом, Београд 30. септембра 1850, № 63, исто.

[43] Јеремија Д. Митровић, *Рад Матије Бана у Дубровнику 1848–1850. по налогу владе Србије и Илије Гарашанина*, Илија Гарашанин (1812–1874), 361–368.

[44] М. Бан И. Гарашанину, Београд 22. фебруара 1851, АС, ИГ–783; Лемперани Тиргоу, Београд 9. марта 1851, Direction Commerciale № 9, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2.

[45] Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 30. септембра 1850, № 63, FO 78/827. Из извештаја из 1851. и 1852. несумњиво се намеће овакав закључак јер се увек помиње Љеш као тачка до којег или од којег треба обезбедити сигуран превоз робе. Интересантан је податак да је Фонбланк у поменутом извештају № 63 од 30. септембра 1850. предложио Форин офису да Порта Србији на управу уступи узак појас земљишта од српске границе до албанске обале као најбољи начин да овај пут буде што пре изграђен. Иако је у једном од каснијих извештаја навео да је одустао од ове идеје (Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 23. децембра 1851, № 79, FO 78/862), она ће ући у његов предлог о стварању поткраљевине Србије из новембра 1853. према којем је, између осталог, „територијално проширење Србије требало да обухвати земље до реке Искар у Бугарској, од њеног ушћа у Дунав до изворишта, затим Нови Пазар и део

став који је Аустрија – све озбиљније угрожена продором британске робе у унутрашњост Балкана и страхујући од опадања значаја тршћанске луке – заузела према покушају британског уласка у Јадран. Аустријске дипломате инсистирале су месецима на Порти да буде усвојен став о затворености Клека и Суторине за османске бродове, страхујући да се иза покушаја Порте да користи луке за снабдевање трупа у Босни и Херцеговини и трговину сољу, као и иза идеје о повезивању Клека и Суторине каналом, актуелне крајем 1850, крије покушај британске владе да обезбеди улазну тачку за преузимање трговине сољу на овом простору.[46] Повезане са овим настојањима несумњиво су биле и вести о протесту аустријског канцелара принца Шварценберга против отварања албанских лука за британску трговину, као непријатељске демонстрације против тршћанске луке.[47] Поред тога, пажњу аустријске дипломатије привукло је и путовање британског публицисте Томаса Сквина – према Радосављевићевом мишљењу агента британске владе – у Србију и Босну у мају–јуну 1851, односно гласине о изградњи железнице од Београда до Јадранског мора, са излазом на обалу у Клеку.[48]

Иако су на путу остварења идеје копненог каменог друма из Србије према Јадрану стајале разноврсне препреке – од финансијских проблема Порте и стварне спремности за остварење пројекта, преко вероватног непријатељског става локалног становништва на траси од српске границе ка Јадрану, до противљења аустријске дипломатије уласку британских бродова у Јадран – она је у већој или мањој мери била присутна током целе 1851, о њој се говорило и у првој половини 1852, а средином исте године била је додатно актуелизована и доласком британских пословних људи из Манчестера (*Manchester Goods & Sheffield Cutlery*) који су пре краја године покренули замашан пројекат прераде свињетине и извоза преко Смедерева.[49] У вези са могућим отварањем пута ка Јадрану вероватно су били и радови на изградњи дела пута од Рашке према Карановцу, важној деоници ове трасе унутар граница Србије, праћени радовима на изградњи путева у унутрашњости ради олакшања унутрашње трговине.[50]

Дакле, иако је почетком педесетих развој српске привреде био и даље далеко од нивоа који се сматра почетним степеном индустријске револуције, године које су претходиле британској железничкој иницијативи 1852. обележили су напори државе на динамизацији привредног развоја и унапређењу саобраћајне инфраструктуре, праћени плановима о еманципацији српске трговине од

Горње Албаније који би Србији омогућио добар и брањив гранични појас северно од луке Улцињ и јужно од луке Љеш“ (чл. 3), при чему би поменуте луке постале „слободне луке за трговину свих народа који стоје у савезу с Портом“ (чл. 8) (Ч. Антић, нав. дело, 71, 146–147).

[46] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 193–198, 200–203, 208–209, 210–215, 217, 219–220, 226–229, 247–248, 257, 275–276, 297–299.

[47] Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 30. март 1851, № 16, FO 78/862.

[48] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 343–346, 349–355.

[49] Лемперани Тиргоу, Београд 26. марта 1851, Direction Commerciale № 37, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2; исти истом, Београд 14. јун 1852, Direction Commerciale № 40, исто; Фонбланк Малмсберију, Београд 8. јула 1852, № 9, FO 78/900; исти истом, Београд 19. августа 1852, № 12, FO 195/383; исти истом, Београд 31. децембра 1852, № 23, исто; *Српски дневник*, бр. 34, 9. октобра 1852.

[50] *Српски дневник*, бр. 21, 30. августа 1852.

аустријског монопола изградњом пута према Јадрану – квалитетно пројектованог и изграђеног, за трговину погодног, каменом насутог друма. Међутим, почетком 1852. појавиле су се вести у страној штампи о плановима британских финансијера да граде железницу од османске престонице до Београда.[51] Ови планови наметали су српском кнезу Александру Карађорђевићу и уставобранитељској олигархији неопходност заузимања става у вези са овим питањем.

*

Први предлог о изградње железнице у Србији датира из 1837,[52] у службеним *Српским новинама* још средином четрдесетих прижељкивана је њена изградња на територији Кнежевине,[53] а почетком педесетих образованим Србима идеја изградње железнице није била страна.[54] Нема, међутим, доказа да су кнез и уставобранитељска олигархија размишљали о изградњи железнице кроз Србије упркос актуелности идеје отварања пута ка Јадрану. Историја изградње српске железнице, па и идеја које су јој претходиле, потврда је тезе о спољнополитичкој условљености њихове изградње, односно доказ да је развој саобраћајне инфраструктуре, а посебно железница, на европској географској и економској периферији значајно претходио општем привредном развоју.[55] Железницу као тему наметали су интереси великих сила и у Београду су о њој почели да размишљају тек када су били принуђени спољнополитичким разлозима, односно вестима о делатности британских инжењера у Истанбулу.

Убрзо после објављивања вести у страној штампи о путу британских инжењера, пре него што су стигле вести о преговорима с Портом и евентуалним резултатима преговора, у разговору са аустријским конзулом Теодором Радосављевићем крајем јануара 1852. кнез Александар је изјавио да је његова жеља да деоница на територији Србије буде изграђена од стране аустријског друштва, поменувши експлицитно као пожељног финансијера будуће српске железнице барона Георгиоса Сину, аустријског банкара грчког порекла, у том тренутку вицегувернера *Аустријске националне банке* (Österreichische Nationalbank).[56] Прве

[51] Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 23. јануара 1852, № 3, FO 195/383; *Босна и Херцеговина за везированја Омер-паше Латаса*, 430; Лемперани Тиргоу, Београд 7. фебруара 1852, Direction Commerciale № 33, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2.

[52] Момир Самарџић, *Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице*, Истраживања 18, Нови Сад 2007, 140–141.

[53] *Српске новине*, бр. 24, 24. марта 1845; Јездимир С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 18–19. У тексту о царинским односима Србије са суседним државама помиње се потреба да се влада побрине за изградњу насутог пута, а у догледно време и железнице.

[54] Ђорђе Ђурић, *Вук Маринковић, биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад 2007, 63–64. У светосавској беседи 1851. Маринковић је говорио о гвозденим путевима који треба да „као мрежа горе наше и долине изплету".

[55] I. T. Berend, G. Ránki, нав. дело, 130.

[56] *Босна и Херцеговина за везированја Омер-паше Латаса*, 430; W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 30; A. Lanier, *Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina*, Frankfurt / M. – Berlin 1998, 135–146. О овој теми кнез и Радосављевић су разговарали крајем јануара и почетком марта 1852. Према досадашњим сазнањима, било је то први пут да је у званичним контактима представника српске државе са конзулима страних држава поменуто питање изградње железнице. О првим корацима владе у вези са изградњом железнице први је, у раду посвећеном двадесетпетогодишњици пуштања у промет железнице Београд–Ниш, писао

реакције у Београду указале су на суштину става који ће Србија заузети у вези са овим питањем. Британски планови о каменом друму према Јадрану подразумевали су да ће Србија самостално одлучивати о свим сегментима усавршавања и изградње путне мреже на својој територији, те је ова идеја наишла на одобравање у Београду, а кнез је у Париз и Лондон послао Петра Јокића, као особу од личног поверења, са задатком да укаже на значај који Србија придаје успостављању трговачких веза са западним силама и отварању пута према Јадрану.[57] Са друге стране, натписи у страној штампи о путовању инжењера у Истанбул указивали су да би железнички пројекат требало да буде британско-османски, иако је подразумевао пролазак линије преко територије Србије. Другим речима, о изградњи железнице преко територије Кнежевине требало је да се одлучује изван њених граница и без консултација са кнезом и владајућим круговима у Београду. Због тога је суштину државне политике чинио став да је изградња железнице на територији Србије као аутономне кнежевине у оквиру Османског царства питање о којем није могуће одлучивати без консултовања српског кнеза и владе.

Један од начина супротстављања намерама Порте било је и самостално одлучивање о будућем концесионару, независно од Портиних преговора са британским финансијерима. Логичан избор било је окретање суседној Аустрији која је интензивно приступала изградњи железничке мреже на својој територији. У том смислу, као најпогоднија личност за покретање ове теме пред Радосављевићем био

Таса Ђ. Ивковић. Том приликом Ивковић је навео да је кнез Александар Карађорђевић 1851. први на Порти покренуо питање изградње железнице преко територије Србије, али да није наишао на добар пријем у Цариграду (Таса Ђ. Ивковић, *Споменица двадесетпетогодишњице српских државних железница: од 3. Септембра 1884. до 3. Септембра 1909. год*, Београд 1909, 3–4). Његове тврдње преузели су каснији писци повеснице српских железница (Драгомир Арнаутовић, *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934, 18–19; исти, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves 1825–1937*, Paris 1937, 38; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 11–12; Jovan Raičević, *Železnice u Srbiji 1884–1958*, Privredna hronika VI, Beograd 1959, 8–9; Ђурађ Мрђеновић, *Гвоздени пут Србије*, Београд 1974, 28; Ј. С. Николић, нав. дело, 31; Милан Грујић, Зоран Бундало, *Железнице Србије*, Београд 2004, 24), као и Даница Милић у тексту о железничком питању у Србији средином 19. века (D. Milić, *Die Pläne zum ausbau der Eisenbahn in Serbien in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in der Beziehungen der Österreichischen mit den Südslawischen Ländern (Hrsg. R. G. Plaschka), Wien 1993, 32), иако не постоје сачувани савремени историјски извори који би говорили у прилог Ивковићевим наводима. Поред тога, сумњу у датирање побуђује и податак – на чију проблематичност је указао већ Арнаутовић (D. Arnaoutovitch, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves*, 41) – да је Ивковић у исту годину сместио и инцидент с британским инжењерима. Међутим, нема сумње да се поменути инцидент догодио 1852. јер о томе говоре извештаји француског, британског и аустријског конзула у Београду из јуна исте године. Према нашем мишљењу, могуће је да се разлог за овакву погрешку налази у чињеници да је поменуто Ивковићево дело писано као пригодан текст поводом обележавања двадесет пет година од пуштања у саобраћај прве српске железнице, недуго пошто је дошло до смене династија, те је на овај начин истакнута улога оца краља Петра Карађорђевића у промовисању идеје изградње железнице у Србији. Познати историјски извори, међутим, не остављају никакву сумњу у вези са хронолошким оквирима проблема насталих у вези са појавом британских инжењера у Истанбулу и њиховим каснијим доласком у Србију, док нема никаквог помена о било каквом самосталном кораку на Порти који би томе претходио.

[57] Фонбланк Стратфорд Канингу, Београд 15. септембра 1850, № 57, FO 78/827; Д. Страњаковић, нав. дело, 135–136.

је кнез Александар који се у унутрашњополитичким сукобима са уставобранитељском олигархијом у Државном савету и обреновићевском опозицијом, сукобима који су у пролеће 1852. били све израженији, ослањао управо на подршку аустријског конзула. Промена у аустријском конзулату крајем 1850, праћена подизањем нивоа дипломатског представништва са конзулата у генерални конзулат, означила је почетак успона аустријског утицаја, а Радосављевић је, поред Срба из Хабзбуршке монархије који су били на високим државним положајима у Србији, посебну пажњу усмерио на кнеза и његове саветнике, убеђујући их недуго после доласка у Београд „да им Аустрија, као суседна сила, може највише помоћи у случају крајње потребе и да они могу на њену помоћ рачунати“.[58]

Међутим, став српског кнеза према идеји изградње железнице кроз Србију од стране британских финансијера довео је аустријског конзула у незгодан положај. Суседна монархија била је начелно заинтересована за спречавање продора британског капитала и индустријских производа у унутрашњост Балканског полуострва и имала је финансијских могућности да учествује у изградњи железнице кроз Србију, али влада у Бечу није у том тренутку била спремна да разматра питање железничког повезивања са Османским царством преко Србије. Иако је угарски парламент још 1836. усвојио план будуће железничке мреже на којем се налазила линија Пешта–Земун,[59] преузимање надзора над угарским железницама од стране аустријске владе у марту 1850. представљало је корак уназад. План аустријске владе из 1851. о изградњи железница на територији Хабзбуршке монархије био је у погледу изградње железница према Истоку усмерен на повезивање монархије са Османским царством и излазак на Црно море преко Трансилваније и дунавских кнежевина Влашке и Молдавије, док је према југу ишла тек једна споредна линија према Дунаву. Из Беча су у првом реду тежили да добију железничку везу с лукама Браилом и Галцом и румунском обалом према Бугарској. Аустријски *Drang zum Meer* био је средином XIX века условљен привредним, политичким и стратешким интересима монархије на Истоку. Са једне стране, нерегулисан ток Дунава и помањкање других саобраћајних веза с подручјем доњег Дунава представљали су велику препреку аустријској трговини, док је, са друге стране, монархија на овом простору, као и осталим балканским провинцијама Царства, покушавала да се избори с трговачком конкуренцијом западних држава, често се служећи и дипломатским притиском на Порту, о чему је сведочио и отпор уласку британских трговачких бродова у Јадран. Са погледом усмереним према дунавским кнежевинама, перципираним као најпогоднији пут за успешну борбу са трговачком конкуренцијом Велике Британије и Француске, аустријска дипломатија није у том тренутку била заинтересована за железничко повезивање са Османским царством преко територије Србије.[60] Ситуацију је додатно усложњавала чињеница да је

[58] Д. Страњаковић, нав. дело, 159–171; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925, 45–46; Ч. Антић, нав. дело, 7–15.

[59] Намера угарског парламента да успостави железничку везу са Србијом изражена је још једном 1848.

[60] W. Rechberger, *Ein Beitrag,* 29–32; исти, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan* (=*Österreichische Eisenbahnpolitik*), Österreichische Osthefte 5, Wien 1960, 348–350; Gerhard Rosegger, John H. Jensen, *Transylvanian Railways and Access to the Lower Danube 1856–*

Србија била вазална кнежевина, те није имала право склапања међународних уговора (ius contrahendi) независно од Порте.[61]

Са друге стране, суштински заинтересовани за спречавање продора британског капитала и индустријских производа у унутрашњост Балканског полуострва, владајући кругови у Бечу нису могли да не буду забринути услед вести које су стигле у марту 1852. о идеји коју је у Београду промовисао драгоман амбасаде Велике Британије у Истанбулу Алисон[62] о комбиновању идеје пута ка Јадрану и железнице према Истанбулу изградњом железнице која би из османске престонице ишла преко Ниша до Јадрана, са огранком преко Алексинца до Београда.[63] Иако је сам Алисон у Сарајеву пред аустријским конзулом Атанацковићем за железницу према Скадру, односно Љешу, говорио да „спада у царство немогућих ствари" услед финансијске ситуације у којој се Царство налазило и одбијања Порте да се дугорочно задужи, аустријском конзулу није промакло да је британски драгоман сарајевским трговцима ипак говорио о предностима трговачког пута према Јадрану.[64]

У таквој ситуацији, имајући у виду неопходност очувања утицаја Монархије у Србији, влада у Бечу није се одмах отворено изјаснила о предлогу кнеза Александра да аустријско друштво гради српску железницу.[65] Извештаји из Истанбула деловали су умирујуће у вези са остварењем идеја која је Алисон представио у Београду,[66] али је даљи развој догађаја наметнуо неопходност јаснијег

1914, East European Quarterly XXIX, 4 (January 1996), Boulder 1996, 428–429; Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Sarajevo 1974, 7; Janos Majdan, *A magyar-szerb vasúti kapcsolatok kiépülése*, Српско-мађарски односи кроз историју: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јуна 2007. године у Новом Саду (Ур. Золтан Ђере), Нови Сад 2007, 257–262; М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, рукопис докторске дисертације, Нови Сад 2007, 23–24.

[61] Драгутин П. Ђетвај, *Развој међународног уговорног капацитета Србије у XIX веку*, Суботица 1939, 31–32.

[62] Разлог доласка Алисона у Београд било је решавање спора између српске владе и британског конзула Фонбланка насталог услед разбијања прозора на конзулату 11. октобра 1851. које је довело до привременог затварања конзулата. После дугих преговора, који су подразумевали учешће Порте, британског амбасадора у Истанбулу, као и српског капућехаје, уследила је Алисонова посета Београду. Спор је коначно решен 4. априла 1852. поновним истицањем британске заставе праћеним топовском канонадом из артиљеријске касарне (Д. Страњаковић, нав. дело, 168–172).

[63] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 440–441.

[64] Исто, 450. Из Атанацковићевог извештаја, као и из писања српске штампе у Угарској (*Јужна пчела*, бр. 22, 15. марта 1852; бр. 23, 19. марта 1852), која је преносила писање загребачког листа на немачком језику *Аграмер цајтунга* (Agramer Zeitung), те француског листа *Журнал де деба* (Journal des Débats, 16. фебруара 1852), који је преносио писање немачког *Келнише цајтунга* (Kölnische Zeitung), видљиво је да су јавности у Хабзбуршкој монархији биле познате гласине о британским намерама да граде пут од Скадра ка Србији и Дунаву. Интересантно је да је истовремено у најугледнијем немачком дневном политичком листу *Алгемајне цајтунг* (Allgemeine Zeitung) изашао чланак који је промовисао идеју изградње линије Београд–Солун као трасе која највише одговара интересима немачко-аустријске индустрије (целокупан текст чланка у: D. Arnaoutovitch, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves*, 39).

[65] W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 30.

[66] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 459–460.

дефинисања политике Монархије према железничком повезивању са Османским царством преко Србије.

*

Крајем априла у Истанбулу се појавила нова група британских инжењера,[67] представника финансијског друштва *Fox, Brassy & Co*,[68] са задатком да преговарају о изградњи линије Истанбул–Београд. Почетни преговори са Портом завршени су одобрењем да инжењери друштва изврше проучавање терена на главној линији која би од Истанбула, преко Једрена, Пловдива, Софије, Ниша, Алексинца, Параћина, Ћуприје, Јагодине и Смедерева ишла до Београда, док би споредна линија излазила на Дунав код Видина.[69] Почетком јуна у Београду су се појавила четири инжењера друштва – Едвард и Метју Лихи, Серафин Гебеји и Фридрих Браунсон – са Портиним ферманом који им је дозвољавао обављање неопходних испитивања трасе.[70] Српски кнез и влада нити су обавештени о њиховом доласку у Србију, нити је од њих захтевано одобрење за планирана мерења. Стигавши у српску престоницу, јавили су се османском команданту тврђаве Куршид-паши, разговарали су и са представницима великих сила, али нису учинили службену посету кнезу Александру.[71] Убрзо су напустили Београд и Србију, нејвероватније у смеру Видина.[72]

---

[67] Исто, 495–496.

[68] Ч. Антић, нав. дело, 168.

[69] Конзул Француске у Београду министру спољних послова Француске, Београд 16. јуна 1852, Direction Commerciale, № 40, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2.

[70] *Босна и Херцеговина за везирована Омер-паше Латаса*, 520. Радосављевић у извештају помиње да су инжењери стигли пре пет дана, дакле вероватно 6. јуна 1852.

[71] Исто; конзул Француске у Београду министру спољних послова Француске, Београд 16. јуна 1852, Direction Commerciale, № 40, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2; Фонбланк Малмзбериј, Београд 9. јуна 1852, № 19, FO 195/383. Није извесно да ли су инжењери пре доласка у Београд обавили неопходна мерења. Из писања штампе, као и из наведених извештаја страних конзула у Београду о разговору са инжењерима, могло би се закључити да су они стигли у Србију копненим путем, пратећи трасу будуће железнице, те да су због тога били упознати са проблемима са којима би могли да се сусретну приликом изградње железнице. На исти закључак упућује и непоуздани Таса Ђ. Ивковић, као и остали писци повеснице српских железница, несумњиво на основу његових тврдњи. Према најдетаљнијим наводима (Т. Ђ. Ивковић, нав. дело, 3–4, Д. Арнаутовић, *Историја Српских железница*, 19), локалне власти су обавестиле кнеза о доласку инжењера, те их је он позвао у Београд, разговарао са њима и љутито реаговао када су му саопштили разлоге своје посете. У сачуваној архивској грађи Министарства унутрашњих дела, Внутреног и Иностраног одељења Министарства иностраних дела, те Државног савета, нисмо успели да пронађемо никакво сведочанство о доласку британских инжењера и њиховом боравку и радовима на територији Кнежевине, односно о обавештењима локалних власти о њиховој делатности. Без обзира на то, сматрамо да извештаји страних конзула пружају довољно доказа да можемо да претпоставимо да су одређена мерења заиста обављена, у крајњој линији да су инжењери у Србију стигли копненим путем и прешли пут од Алексинца до Београда. Са друге стране, извесно је да Ивковићеве тврдње о посети кнезу нису тачне.

[72] *Босна и Херцеговина за везирована Омер-паше Латаса*, 520. Према наводима Тасе Ђ. Ивковића (Т. Ђ. Ивковић, нав. дело, 3–4), које је преузела већина аутора повеснице српских железница (П. Миленковић, нав. дело, 11–12; Ђ. Мрђеновић, нав. дело, 28; Ј. С. Николић, нав. дело, 31; М. Грујић, З. Бундало, нав. дело, 24) као и Даница Милић (D. Milić, *Die Pläne zum ausbau der Eisenbahn in Serbien*, 32), британски инжењери протерани су из Србије. Интересантно је, међутим, напоменути да се у извештајима представника великих сила у које смо имали увид (Аустрија, Велика Британија, Француска) не помиње

Одлазак инжењера из Београда није значио и пропаст идеје о трансбалканској железници. Преговори у Истанбулу између британских финансијера и Порте о уступању концесије тек су предстојали, а кнез, Државни савет и влада у Београду морали су да учине све неопходно да заштите интересе Србије. Специфичност политичке ситуације у Кнежевини – све отвореније сукоб између кнеза и Савета, смрт Аврама Петронијевића, кнежевог представника и министра иностраних дела и једног од најзначајнијих и најугледнијих представника уставобранитеља, као и вишемесечно одсуство Илије Гарашанина, друге утицајне личности режима – одређивала је, у значајној мери, тренутни став према британском пројекту. У одсуству утицајнијих личности режима, кнежева улога у доношењу политичких одлука била је приметнија, а његово лично незадовољство поступком британских инжењера, грађана државе са чијим представником у Београду је имао лоше односе, одлучујуће је утицало на неуспех њихове мисије у Србији. Са друге стране, чињеница да су политички сукоби у земљи водили ослањању појединих политичких групација на дипломатске представнике појединих великих сила, омогућила је изузетан утицај појединих конзула, али и Порте, на чију се подршку уставобранитељски режим ослањао.[73]

Управо раније ослањање на Порту и утицај сизерена додатно су усложњавали питање остварења британско-османског железничког пројекта уз подразумевајући прећутни пристанак Београда. Кнез Александар надао се да би уз помоћ аустријске владе било могуће превазићи настале проблеме, како у вези са изградњом железнице у Србији од стране аустријског друштва, тако и у вези са пристанком Порте на овакво решење. Према Радосављевићевом извештају из Београда, пре доласка инжењера о овом питању је у његовом присуству неколико пута било речи и став кнеза и круга око њега и даље је био да изградњу железнице у Србији треба поверити барону Сини или неком другом аустријском предузимачу, уз учешће српске владе. Предвиђено је да српска влада уступи земљиште и на територији Србије по набавној цени обезбеди камен, дрво и остали неопходан грађевински материјал у мери у којој то буде могуће. Новчана вредност материјала и потребна радна снага били би улог српске владе, док би остали трошкови били улог страног предузимача. На тај начин, железница би била заједничко власништво и добит би се делила сразмерно уложеном капиталу. Поред тога, српски кнез надао се да ће влада у Бечу обезбедити пристанак Порте да Србија сама гради железницу, односно да ће спречити интервенцију Истанбула и Лондона против плана који је несумњиво отежавао извођење британског железничког пројекта. Блиски односи

протеривање инжењера, већ само незадовољство због непоштовања статуса који је Србија имала у оквиру Османског царства. Протеривање се не помиње ни у чланку у *Србском дневнику* (бр. 3 од 28. јуна 1852), листу често критичном према српској влади услед веза са Обреновићима (Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 111–112), који несумњиво не би пропустио добру прилику за критику кнеза Александра и уставобранитељског режима. Тиме још једна од основних општеприхваћених Ивковићевих теза долази у питање.

[73] Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин. Државник и дипломата*, Београд 1987, 148–158; Д. Страњаковић, нав. дело, 132–133, 156, 166–172, 176–179.

кнеза и Радосављевића,[74] али и константна агитација аустријског конзула против овог пројекта,[75] дозвољавали су првом да експлицитно тражи јасан одговор да ли може да рачуна на заштиту аустријске владе, предлажући истовремено слање у Беч представника опуномоћеног да у том смислу одмах започне неопходне преговоре о овом питању.[76] Упоредо са тражењем подршке у Бечу, српски капућехаја у Истанбулу Константин Николајевић, кнежев зет, при повратку у османску престоницу средином јуна добио је упутства да протестује против поступка Порте који је, према мишљењима у Београду, био противан аутономним правима Кнежевине. Пре одласка, Николајевић је француском конзулу Полу Реноару говорио о незадовољству кнеза и изјавио да Србија ни под којим условима неће дозволити пословање страним компанијама мимо њене воље.[77] Помоћ Француске у отпору намерама Порте било је оно чему су се у Београду надали,[78] не искључујући ни могућност привлачења француског капитала и инжењера у пројекат трансбалканске железнице.[79]

*

Док је кнез Александар покушавао да обезбеди подршку аустријске владе, у Истанбулу су настављени преговори између Порте и британских финансијера. Крајем августа у европској штампи појавили су се гласови о промени трасе трансбалканске железнице, односно о томе да ће се линија, уместо преко Београда, преко Видина и Влашке спојити са аустријском линијом која ће ићи од Солнока, преко Темишвара и Оршаве, до Калафата.[80] Овакве вести нису биле без основа. На

---

[74] Према наводима британског конзула, Радосављевић је посећивао кнеза неколико пута дневно, на тај начин активно учествујући у свим државним пословима (Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 12. априла 1851, № 18, FO 78/862).

[75] Радосављевић се и пре доласка британских инжењера у Београд, према властитим речима, „потрудио да ојача у свим приликама (...) одбојност према енглеском грађевинском друштву“ (*Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 521).

[76] *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса*, 521–523.

[77] Реноар Тиргоу, Београд 14. јуна 1852, Direction Commerciale, № 40, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2

[78] Исти истом, Београд 3. јула 1852, Direction Commerciale, № 41, исто.

[79] Исти истом, Београд 14. јуна 1852, Direction Commerciale, № 40, исто; исти истом, Београд 19. јула 1852, Direction Commerciale, № 42, исто; Министарство спољних послова Француске конзулу у Београду, Париз 7. септембра 1853, № 44, исто.

[80] *Journal des Débats*, 5. маја 1852; 25. августа 1852; *Српски дневник*, бр. 11, 26. јула 1852; Д. Арнаутовић, *Историја Српских железница*, 19; исти, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves*, 41; J. C. Николић, нав. дело, 33. Иако је европска штампа повремено од почетка 1852. доносила кратке вести о намерама британских финансијера да граде линију Истанбул–Београд, и без обзира на чињеницу да су ове вести преносили српски листови у јужној Угарској (*Јужна пчела*, бр. 22, 15. марта 1852; бр. 23, 19. марта 1852; бр. 24, 22. марта 1852; *Српски дневник*, бр. 3, 28. јуна 1852; бр. 8, 16. јула 1852; бр. 11, 26. јула 1852), у *Српским новинама*, полузваничном гласилу српске владе, овој иницијативи није придавана пажња све до септембра 1852. Додуше, два пута пренете су, у рубрици *Прегледъ Јужнославенски журнала*, кратке вести о чланцима у српским листовима у јужној Угарској – *Српском дневнику* (чланак од 28. јуна 1852. поменут у *Српским новинама* 3. јула 1852) и *Српско-народном вестнику* (чланак од 17. јула 1852. поменут у *Српским новинама* 22. јула 1852), у којима се помиње железница Истанбул–Београд. *Српске новине* нису, међутим, пренеле оне делове у којима се наводи да је реч о британском пројекту. Тек у броју 108 *Српских новина* од 20. септембра 1852, после напомене уводничара да му није познат став владе о

Порти су заиста у једном тренутку изашли са захтевом да железница не иде долином Мораве већ преко Видина.[81] Међутим, британски преговарачи инсистирали су на овој линији и у предложеној верзији уговора остала је одредба о линији од Истанбула до Београда са деоницом према Видину, уз 6 % годишње камате на уложени капитал у раздобљу од тридесет година.[82] Средином септембра преговори су били у завршној фази, а Порта је, према саопштењима једног од браће Лихи отправнику послова у амбасади Велике Британије пуковнику Роузу, коначно одобрила градњу линије. Међутим, негативно расположена према целокупном концепту страних улагања, односно узимања дугорочних зајмова, Порта је захтевала да Царство ни симболично не учествује у финансирању радова, а експлоатација железнице била би ограничена на тридесет година.[83]

Вести о измени трасе указивале су на незадовољство Порте ставом Србије и британске дипломате настојале су да подстакну превазилажење ове препреке. У Истанбулу, пуковник Роуз је разговарао са Николајевићем. Српски капућехаја уверавао га је у жељу Србије да гради железницу, али само као равноправан преговарач. Његово изненађење када му је Роуз поставио питање којим средствима Србија намерава да гради железницу, као и одговор да би могла да их позајми од британског друштва којем Порта уступи концесију, првенствено су указивали на чињеницу да су кнез и његов капућехаја пажњу првенствено поклањали политичкој страни овог питања, док је економска страна била у другом плану. Са друге стране, Роуз је истакао да политички уступак на којем је српски кнез инсистирао не би Србији донео и неопходне привредне резултате, јер би главна линија заобишла Србију.[84]

Упоредо са Роузовом делатношћу у османској престоници, Фонбланк је сличним аргументима у српској престоници промовисао британски железнички пројекат, истичући све административне, политичке, финансијске и привредне разлоге који су ишли у прилог његовом остварењу.[85] У својим извештајима, Фонбланк је доследно инсистирао на чињеници да је српски отпор пре свега

овом питању, пренет је чланак из француског часописа *Журнал де деба* (број од 19. септембра 1852) у којем се истиче незадовољство српског кнеза непоштовањем које му је исказано начином на који је Порта решавала ово питање. Могуће је да је изузетак у септембру 1852. учињен због тога јер је тиме указано на став кнеза Александра према овом питању. Не треба, међутим, занемарити две чињенице: (1) овај текст објављен је неколико дана после постављања за кнежевог представника и министра иностраних дела Илије Гарашанина, несумњиво наклоњеног железничком пројекту (Фонбланк Роузу, Београд 10. октобра 1852, № 54, FO 195/383); (2) у пролеће 1852. Јован Мариновић је постигао споразум са листом *Журнал де деба* о промовисању интереса Србије на његовим страницама (И. Гарашанин Ј. Мариновићу, Париз 19. јуна 1852, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу: књига прва: од 29 марта 1848 до 31 дец. 1858*, средио Ст. Ловчевић, Београд 1931, 27).

[81] Ч. Антић, нав. дело, 168.

[82] D. Arnaoutovitch, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves,* 43–45. Интересантно је да је, у верзији коју је француски амбасадор Лавалет доставио у Париз, и линија према Видину требало да иде делимично преко територије Србије – преко Гургусовца и Неготина.

[83] Ч. Антић, нав. дело, 168–169.

[84] Исто, 169–170.

[85] Фонбланк Роузу, Београд 12. јула 1852, № 38, FO 195/383; исти Малмсберију, Београд 3. септембра 1852, № 32, исто.

резултат интрига аустријског конзула и његовог утицаја на кнеза Александра, који се даље, посредством родбинских веза са Николајевићем, преноси и на службени став који Србија заузима пред османским сизереном.[86] Управо због тога, делатност је усмерио на кнежеве утицајне политичке неистомишљенике. У том смислу, ситуација се значајно изменила повратком Илије Гарашанина у Србију у септембру 1852. Иако су односи кнеза и Гарашанина од 1850. били често лоши, а сукоб био константно подстицан од људи из кнежевог окружења, унутрашњополитичка ситуација, односно делатност противника уставобранитељског режима, кнеза и владе, али и сукоби у њиховим редовима, захтевали су одлучне мере у циљу подизања ауторитета власти и спречавања немира у унутрашњости. Три дана после Гарашаниновог повратка са лечења у иностранству, кнез га је, пет месеци после смрти Аврама Петронијевића, 25. септембра именовао за представника и министра иностраних дела.[87]

Гарашанин је био међу ретким политичарима који је са Фонбланком, упркос лошим односима српске владе и британског конзула, очувао током дужег временског раздобља односе који би могли да се назову чак и пријатељским.[88] Његов опрезан став према суседној монархији и наклоност ка западним силама несумњиво су били у основи добрих односа које је нови кнежев представник гајио како према британским, тако и према француским дипломатским представницима у Србији. Своја вишемесечна путовања по Европи ради лечења 1851. и 1852. Гарашанин је искористио и за успостављање непосредних снажнијих контаката са западним силама – у лето 1852. пре свега са француским принцем председником Лујом Наполеоном.[89]

Као министар унутрашњих дела надлежан за привредна и инфраструктурна питања подржавао је британске планове за отварањем трговачког пута ка Јадрану 1850–1852. као могућност ослобођења од монопола суседне монархије на српску трговину. Нови железнички пројекат представљао је нову могућност ка остварењу истог циља. После вести из Истанбула да су Порти уручени коначни планови железничког пројекта, две недеље после преузимања нове дужности Гарашанин је посетио Фонбланка и формално му изјавио „да српска влада дезавуише сваки протест који је у њено име можда учињен против подухвата у којем види велику прилику“, отворено се негативно изјаснивши о страним утицајима везаним за ово питање. Фонбланк је био уверен да је Гарашаниново именовање на нову дужност одлучујући корак ка остварењу железничког пројекта.[90]

Са друге стране, у време Гарашаниновог повратка у Србију, изневерена су надања кнеза Александра у отворену помоћ из Беча. Имајући увек на уму приоритетну железничку везу са румунским кнежевинама, аустријска влада није начелно била противна да подржи жељу кнеза Александра да аустријски

[86] Исти Малмсберију, Београд 3. септембра 1852, № 32, исто.
[87] Д. Страњаковић, нав. дело, 138–142, 179–180.
[88] Ч. Антић, нав. дело, 9.
[89] Д. Мекензи, нав. дело, 149–162.
[90] Фонбланк Роузу, Београд 10. октобра 1852, № 54, FO 195/383.

финансијери и предузимачи граде српску железницу, те на тај начин отежају продор британског капитала и трговаца на Балкан, али су били свесни проблема који су произлазили из међународноправног положаја Србије и неспремности Порте на дугорочно задуживање на страном финансијском тржишту. У том смислу, дуготрајни преговори Порте и британских финансијера били су добродошли. Тек у септембру, три месеца после питања упућеног из Београда, кнезу је усмено саопштено да би било пожељно сачекати одлуке Порте о овом питању. Но, да не би створили утисак да је аустријска влада у принципу против овог пројекта, из Беча су негативан ефекат учињеног саопштења настојали да компензују начелним пристанком да влада упути опуномоћеника у Беч на разговоре о финансијском аспекту питања, односно обезбеђењу неопходног капитала.[91] Другим речима, понуда српског кнеза није отворено одбијена, али му је на дипломатски начин стављено до знања да би било пожељно сачекати повољнији тренутак.[92] Радосављевић се пред кнезом и даље изјашњавао против британског пројекта отворено изјављујући да Аустрија никада неће дозволити британској компанији да гради железницу у Србији и стављајући у изглед споразум са владом у Бечу.[93] Тек вести о намерама аустријске владе да гради железницу која је на Дунав требало да изађе јужно од Ђердапа, код Оршаве, наштрб интересима Београда и Србије, уверile су српског кнеза у неискреност Радосављевићевих савета и подстакле га да у пролеће 1853. Фонбланку изјави спремност да са британском компанијом преговара о изградњи железнице у Србији.[94] У том тренутку, била је то само формална изјава о начелној сагласности, јер преговори Порте и британских финансијера, упркос обећавајућем почетку, нису довели до уступања концесије за изградњу трансбалканске железнице и за њену експлоатацију. Још увек је било рано за изградњу прве железнице у Османском царству уз помоћ страног капитала. Тек рат 1853–1855. у савезништву са Великом Британијом и Француском, праћен значајним задуживањем у иностранству услед ратних потреба, довешће до отварања Османског царства за продор страног капитала, посебно за велике инфраструктурне пројекте, какав је била изградња железнице.[95]

*

Разматрајући значај британских планова о привредном продору у унутрашњост Балкана почетком педесетих година 19. века, могли бисмо истаћи да су се они подударали са до тада најзначајнијим напорима српске владе на плану економског развоја државе. Међутим, упркос томе, посматрајући делатност кнеза

---

[91] W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 30–32.

[92] Исти, *Österreichische Eisenbahnpolitik*, 350.

[93] Фонбланк Роузу, Београд 1. марта 1853, № 8, FO 195/407. Исти документ у: FO 78/942.

[94] Исти Кларендону, Београд 25. априла 1853, № 4, FO 78/946.

[95] Sevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire 1830–1913*, рукопис докторске дисертације, University of California, Berkeley 1978; 95–102; G. Rosegger, J. H. Jensen, *British Railway Builders along the Lower Danube 1856–1869*, The Slavonic and East European Review, Volume XLVI, № 106 (January 1968), London 1968, 106–109; W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 33–43; Y. N. Karkar, нав. дело, 65–66; S. Khairallah, нав. дело, 49–50; М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 24–30.

Александра и уставобранитеља у вези са британским инфраструктурним пројектима, посебно идејом изградње трансбалканске железнице, намеће се закључак да је бављење овим проблемом било у највећој мери спољнополитички условљено. Док је саобраћајно повезивање са јадранским лукама и отварање српској трговини новог пута ка европским тржиштима, независног од аустријске контроле, у значајној мери кореспондирало са потребама, финансијским могућностима и степеном привредног развоја Србије, изградња железнице несумњиво је превазилазила потребе неразвијеног српског тржишта и заостале, аграрне привреде која је била далеко од развоја који би наметао неопходност обезбеђења бржег транспорта веће количине производа. Међутим, без обзира на доминантно спољнополитичку условљеност, од посебног је значаја чињеница да су, ставом који су заузели у односу на преговоре Порте и британских финансијера о изградњи трансбалканске железнице, кнез Александар и уставобранитељи већ тада поставили основни принцип којег су се држали и будући владари и владе – никакав споразум који би Порта постигла са неким страним друштвом није се могао односити на Србију уколико српски владар и влада не пристану на то. Србија је намеравала да самостално одлучује о овом питању упркос свом вазалном положају. Изградња железнице била је исувише значајна за политички и привредни развој сваке државе да би српска влада дозволила да се о овом питању одлучује мимо знања њених легитимних представника.

Извори и литература:

Извори:

Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина.

Архив Србије, Foreign Office.

Архив Србије, Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques, Correspondance Commerciale, Belgrade, 1848–1862, Tome 2.

Босна и Херцеговина за везирована Омер-паше Латаса: исправе из бечког државног архива, сабрао Ф. Шишић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа: друго одељење: споменици на туђим језицима: књига XIII, Суботица 1938.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год., 30, Београд 1877.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу: књига прва: од 29 марта 1848 до 31 дец. 1858, средио Ст. Ловчевић, Београд 1931.

Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены указа, изданы' у Княжеству Србскомъ одъ 1-огъ Јануара 1847 до конца Декемвра 1848, IV, Београд 1849.

Сборникъ закона' и уредба', и уредбенны' указа' изданы' у Княжеству Србіи. (Одъ пошетка 1851. до конца 1852. године.), VI, Београд 1853.

Sundhaussen, H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.

Литература:

Антић, Ч., *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856): неутралност као независност*, Београд 2004.

Арнаутовић, Д., *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934.

Арнаутовић, Д., *Histoire des chemins de fer Yougoslaves 1825–1937*, Paris 1937.

Bailey, F. E., *The Economics of British Foreign Policy 1825-1850*, The Journal of Modern History, Volume XII, December 1940, Number 4, 449–466.

Berend, I. T., Ránki G., *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996.

Берић, Д., Илија Гарашанин и устанак у Херцеговини 1852–1854, В. Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991.

Влајинац, М. З., *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана. Прилог историји народног живота и рада*, Српски етнографски зборник, СКА, књига XLIX, друго одељење Животи и обичаји народни, књига 21, Београд 1932.

Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981.

Vučo, Nikola, *Železnički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije u XIX. veku*, Acta historico oeconomica Iugoslaviae, V (1978).

Гелнер, Е., *Нације и национализам*, Нови Сад 1997.

Грујић, М. – Бундало, З., *Железнице Србије*, Београд 2004.

Grunwald, K., *Türkenhirsch: A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966.

Дашић, М., *Додири и везе црногорских брдских племена и Србије у доба владавине уставобранитељског режима*, В. Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991.

Ђетва,ј Д. П., *Развој међународног уговорног капацитета Србије у XIX веку*, Суботица 1939.

Ђорђевић, Д., *Србија и српско друштво 1880-тих година*, Историјски часопис, XXIX–XXX (1983).

Ђурић, Ђ., *Вук Маринковић, биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад 2007.

Ивковић, Т. Ђ., *Споменица двадесетпетогодишњице српских државних железница: од 3. Септембра 1884. до 3. Септембра 1909. год*, Београд 1909.

Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990.

Juzbašić, Dž., *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Sarajevo 1974.

Karkar, Y. N., *Railway Development in the Ottoman Empire 1856–1914*, New York 1972.

Khairallah, S., *Railways in the Middle East 1856–1948: Political and Economic Background*, Beirut 1991.

Крестић, В., *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980.

Lampe, J. R., *Financial Structure and the Economic Development of Serbia 1878–1912*, рукопис докторске дисертације, University of Wisconsin, 1971.

Lanier, A., *Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina*, Frankfurt/M. – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998.

Љушић, Р., *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.

Љушић, Р., *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993.

Majdan, J., *A magyar–szerb vasúti kapcsolatok kiépülése*, у: З. Ђере (ур.), *Српско-мађарски односи кроз историју: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јуна 2007. године у Новом Саду*, Нови Сад 2007.

Мекензи, Д., *Илија Гарашанин: државник и дипломата*, Београд 1987.

Миленковић, В., *Економска историја Београда до светског рата*, Београд 1932.

Миленковић, П., *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936.

Милић, Д., *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.

Милић, Д., *Илија Гарашанин и привреда Србије*, В. Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991.

Милић, Д., *Die Pläne zum ausbau der Eisenbahn in Serbien in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, R. G. Plaschka (ур.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in der Beziehungen der Österreichischen mit den Südslawischen Ländern*, Wien 1993

Милошевић, С. Ђ., *Спољна трговина Србије од 1843–1875 године*, Београд 1902.

Митровић, Ј. Д., *Рад Матије Бана у Дубровнику 1848–1850. по налогу владе Србије и Илије Гарашанина*, В. Стојанчевић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, Београд 1991, 361–368.

Мрђеновић, Ђ., *Гвоздени пут Србије*, Београд 1974.

Николић, Ј. С., *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980.

Павићевић, Б., *Стварање црногорске државе*, Београд 1955.

Паларе, М., *Балканске привреде око 1800 – 1914: еволуција без развоја*, Београд 2010.

Pamuk, S., *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire 1830–1913*, рукопис докторске дисертације, University of California, Berkeley 1978.

Пауновић-Штерменски, Ј., *Уквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд 2007.

Петровић, С., *Сто година пољопривредних школа у Србији (1853–1953)*, Београд 1956.

Polanji, K., *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd 2003.

Поповић, В., *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.

Поповић, В., *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949.

Поповић, Р., *Аврам Петронијевић*, рукопис докторске дисертације, Београд 2009.

Raičević, J., *Železnice u Srbiji 1884–1958*, Privredna hronika, VI (1959), 3–107.

Растовић, А., *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000.

Rechberger, W., *Zur Geschichte der Orientbahnen: Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888*, рукопис докторске дисертације, Wien 1958.

Rechberger, W., *Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan* (=*Österreichische Eisenbahnpolitik*), Österreichische Osthefte, 5 (1960).

Rosegger, G., Jensen, J. H., *Transylvanian Railways and Access to the Lower Danube 1856–1914*, East European Quarterly, XXIX, 4 (January 1996).

Rosegger, G., Jensen, J. H., *British Railway Builders along the Lower Danube 1856–1869*, The Slavonic and East European Review, Volume XLVI, Number 106 (January 1968),

Самарџић, М., *Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице*, Истраживања, 18, Нови Сад 2007.

Самарџић, М., *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, рукопис докторске дисертације, Нови Сад 2007.
Самарџић, М., *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue 1878-1881*, Pisa 2010.
Симић, В., *Из скорашње прошлости рударства у Србији*, Београд 1960.
Страњаковић, Д., *Влада уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932.
Чалић, М-Ж., *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004.

MOMIR SAMARDŽIĆ

FACING THE MODERNIZATION CHALLENGE – BRITISH INFRASTRUCTURAL PROJECTS ON THE BALKANS 1851 – 1852 AND SERBIA

Summary

British plans for economic infiltration into the interior of the Balkans in the early fifties of the nineteenth century coincided with the then major efforts of the Serbian government in the field of economic development of the country, and desires for liberation of the Serbian trade from the Austrian monopoly. Observing the activities of Prince Alexander and the Constitution defenders related to the British infrastructure projects, especially to the idea of Trans-Balkan railway construction, the conclusion has been made that dealing with this problem was conditioned by the dominant foreign policy. While the traffic connection with the Adriatic ports and the opening of the Serbian trade towards the new route to European markets, which was independent of the Austrian control, mostly corresponded with the needs, financial capabilities and a level of economic development of Serbia, the construction of the railway undoubtedly exceeded the needs of the undeveloped Serbian market and the backward agrarian economy that was far from development which would impose the necessity to provide faster transport of the large quantities of products. However, regardless of the foreign policy requirements, a particular importance was given to the fact that the position taken in relation to negotiations between Porta and British financiers to build the Trans-Balkan railway set up the basic principle of the Prince Alexander and the defenders of the Constitution, which was the principle of the future rulers and governments as well - any agreement made between Porta and a foreign company could not apply to Serbia if the Serbian ruler and the government did not agree to it. Serbia intended to independently decide on this issue despite of its vassal status. Construction of the railway was too important for political and economic development of each country, and therefore the Serbian government did not allow deciding on this matter without the knowledge of their legitimate representatives.

Keywords: modernization, road infrastructure, Trans-Balkan railway, Great Britain, Serbia, Ottoman Empire, Defenders of the Constitution, the Eastern question, 1851-1852

UDC 327(470)“1856/1875“

Душко М. Ковачевић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
profesorkovacevic@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 25. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

СПОЉНА ПОЛИТИКА РУСИЈЕ ОД КРИМСКОГ РАТА ДО ПОЧЕТКА ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1856–1875)*

Сажетак: Еволуција спољне политике Русије после Кримског рата била је условљена како неопходношћу реформи у самој земљи тако и измењеним околностима у међународним односима. Русија је морала да „обезбеди предах после изгубљеног рата за спровођење унутрашњих реформи", али у исто време морала је да тражи и начин да изађе из „опасног и понижавајућег положаја” у који ју је довео Париски мировни уговор. Било је потребно да земља изађе из међународне изолације, у којој се нашла пред антируском „кримском коалицијом” европских држава.

Руска дипломатија је остварење својих задатака у Европи постигла прво путем зближења са Француском, а када се то показало неуспешним, са Пруском. Први корак у зближењу са Пруском учињен је у време устанка у Пољској 1863. године, да би 1871. године, после пораза Француске, Русија искористила погодан тренутак и дипломатским средствима, уз подршку Пруске, добила измену чланова Париског уговора који су ограничавали њена права у Црном мору.

Тај успех био је такође „купљен" великом ценом, пристанком на уједињење Немачке под вођством Пруске, што је суштински изменило прилике у Европи, а самим тим и положај Русије. Поставило се после тога питања осигурање западних граница земље, настала је потреба за тражењем нових савезника ради обезбеђења позиције земље у међународним односима. Прво је нађен излаз у зближавању са Немачком и Аустроугарском, у форми Савеза три цара. Али, тај „консултативни пакт“ конзервативних држава показао се недовољно постојаним, због противречности интереса његових чланица у Европи и на Балкану.

Кључне речи: Русија, Француска, Пруска, Париски конгрес, пољски устанак, крај неутралности Црног мора, Савез три цара.

Приближавање Француској

Император Русије Никола I, „који никада није боловао”, умро је почетком марта 1855. године од грипа. „Има основа да се каже да је узрок смрти Николе I био

у непосредној вези са неуспехом у Кримском рату". Умирући, Никола I се кајао пред својим наследником. „Предајем теби моје заповедништво, на жалост, не у оном поретку како сам желео, остављам много тешкоћа и брига".[1] Поразом у Кримском рату Русија није „изгубила статус велике државе", али је њен међународни положај ослабио. Париски мировни уговор закључен 30. марта 1856. године био је понижавајући за Русију. Уговор је потврдио пораз Русије и тиме, између другог, нанео удар и њеном утицају на Балкану. За Русију су посебно тешки били чланови уговора који су се тицали Црног мора. Одредба о неутрализацији Црног мора забрањивала је Русији да у његовим водама држи флоту, гради утврђења и инфраструктуру. Конвенција о режиму пловидбе мореузима потврђивала је „древно право" Турске (Османског царства), да у време мира онемогући војним бродовима страних држава пролазак кроз Босфор и Дарданеле. Али у време рата у којем би учествовала Турска, султан је могао да „пропусти флоте држава својих савезника", што је представљало опасност за безбедност југа Русије. Протекторат Русије над Влашком и Молдавијом и њено право да штити хришћане у Турској замењени су колективном гаранцијом шест европских држава, учесница Париског конгреса. Русија је тиме изгубила право на легалну подршку националним покретима балканских народа. Губитком Јужне Бесарабије, Русија је „лишена контроле ушћа Дунава". У корист Турске на Кавказу морала је да се одрекне Карса, који је у рату освојила, мада јој је заузврат враћен Севастопољ. Погоршан је и положај Русије на Балтику, због демилитаризације Аландских острва. Поред тога, уговором између Велике Британије, Француске и Аустрије, Турској је гарантована независност и територијални интегритет, чиме је створена „кримска коалиција" . Русија је тиме била принуђена да се одрекне своје раније улоге у Европи. Променио се и однос снага на континенту, па је водеће место уз Велику Британију, чији је утицај знатно ојачао, заузела Француска. Савезнички односи Петрограда и Беча раскинути су у рату, јер је Аустрија била на страни руских противника. Уз то Русија није могла да се поузда ни у Пруску, која је у сукобу са европским државама била уздржана, чиме се земља нашла у пуној дипломатској изолацији. Цар Александар II, који је 1855. године наследио Николу I, „делио је у многоме погледе свога оца", али је за разлику од њега био свестан да се мора мењати спољна политика. Нови цар је схватао да се са Кримским ратом „завршила цела једна епоха у историји Русије", те да је потребно „потражити своје место у координатама нових међународних односа".[2]

Радост после смрти Николе I била је општа. Професор Петроградског универзитета, историчар Константин Кавелин, писао је 4. марта 1855. године у Москву свом колеги професору Тимофеју Грановском: „Калмицки полубог, прошао је ураганом, бичем и рашпом руском државом у протеклих 30 година, ... уништио је хиљаде карактера и умова ... Ако време које долази не би било тако страшно и

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] М. Гелер, *История Российской империи*, Т. III, Москва 1997, 75.

[2] *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 гг.*, Москва 1956, 23–41; Н. С. Кинямина, *Внешняя политика России второй половины XIX в.*, Москва 1974, 12–14; *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*, Москва 1997, 49–50; М. Гелер, нав. дело, 76–77.

тмурно, будућност тако тајанствена и загонетна, можда би с ума сишли од радости и опили се од среће". Будућност је за Русију била „тајанствена и загонетна", страх је изазивао и нови цар. Била је позната његова привржености крепосном праву, као и његова „наслеђена страст према војним парадама". Алексеј Хомјаков убеђивао је своје пријатеље славенофиле да ће нови цар бити реформатор. Основу свог оптимизма он је црпео у историјском искуству Русије. У концепцији Хомјакова био је присутан и рационални моменат, који је произлазио из чињенице да је "нови цар отпочињао своју владавину са обавезом да поправи очајно стање земље, које је добио у наследство". У писму цару Александру II, Константин Аксаков настојао је да окарактерише стање духа у Русији: „Сви лажу један другога, увиђају то и продужавају да лажу, неизвесно је до чега ће то довести" . То очајно стање земље које је у наслеђе оставио Никола I, поставило је пред руску владу и Министарство спољних послова неопходност промена, "што је захтевало нове методе деловања и нове људе". Цар је знао да су земљи неопходне унутрашње реформе, које су се могле остварити само ако на границама завлада мир, што је захтевало да се у спољној политици предузимају „опрезна и одмерена решења", а спољнополитички спорови решавају једино дипломатским средствима. Већина државних делатника Русије била је са тим сагласна. Министар спољних послова и канцелар К. В. Неселроде, који је „служио царевима а не држави", на крају дипломатске каријере истицао је, да је неопходно да се земља окрене „својим унутрашњим пословима и моралном и материјалном развитку". Указивао је да је дотадашња спољна политика готово занемарила властите националне интересе, због „опште европских, а искуство указује да би убудуће спољна политика морала да произилази из националних интереса".[3]

За новог министра спољних послова и наследника канцелара Неселродеа цар је именовао кнеза Александра Горчакова, „човека... који је, за разлику од свог претходника, имао властите погледе на задатке спољне политике Русије". Горчаков је представљао „нови тип дипломате", који је тежио да односе међу државама не гради „превасходно на династичким, већ на политичким и економским везама". Нови министар отпочео је рад у крајње сложеним околностима, у међународној изолацији и економској заосталости, када је Русији било важно да, како је говорио Горчаков, „залечи ране". „У садашњем положају наше државе у Европи, ... главна пажња Русије мора да буде усмерена на наш унутрашњи развитак и сва спољна политика треба да је подређена том задатку". Пензионисање Неселродеа и постављање Горчакова за министра „означило је одлучан заокрет" у спољној политици Русије. Општи правац руске спољне политике формулисан је у Горчаковљевој циркуларној депеши од 2. септембра 1856. године, упућеној руским дипломатским представницима у европским престоницама. *Белешку о политичким односима Русије*, саставио је у фебруару 1856. године барон Неселроде. Било је то завештање дипломате, који се тридесет година налазио на челу Министарства спољних послова Руске империје. Пораз у Кримском рату убедио је једног од архитеката Свете алијансе у неодложност окретања "унутрашњим пословима" и

[3] С. С. Татищев, *Император Александр II. Его жизнь и царствование*, Москва 2006, 111–112, 115.

одрицање од сваке "спољне делатности", која би то могла да угрози. „Мир, закључен у Паризу најављује почетак нове политичке ере. Узнемиреност услед жестоких борби, замењују односи, пуни узајамних добрих намера“. Управо тај правац у спољној политици одобрио је Александар II, пошто му је Горчаков, после преузимања министарске дужности, изложио њен концепт. Политика Русије, наглашавао је Горчаков, мора се водити у сопственом интересу, али „не на штету других”. „Кажем, Русија се љути. Не Русија се не љути, она се усредсређује”. Русија је, дакле, требало да „сабира своје снаге и концентрише своје напоре на унутрашњи опоравак“, а да се истовремено уздржава од „активног уплитања у европске послове“. Горчаков је желео да истакне мирољубиве намере своје земље, али је упозоравао да то не искључује њено активно учешће у међународним односима. Основни спољнополитички задатак Русије после Кримског рата тицао се измене одредаба Париског уговора о неутрализацији Црног мора и успостављања изгубљених позиција на Балкану. Тако је пораз у Кримском рату показао не само слабост земље већ је одредио још "уже поље деловања Русије − Европу", Балкан, где је она могла да рачуна на савезништво православног становништва.[4]

„Усредсређивање” које је Горчаков поставио у средиште руске спољне политике, подразумевало је „неопходан предах за успостављање пређашње снаге“, али оно није потрајало дуго. Задатак „повратка моћи и престижа империје" могао се остварити само уз помоћ савезника, међутим, „тражење савезника увлачило је Русију у сложен систем међународних односа“. О избору будућег савезника није било јединственог мишљења − цар је тежио споразуму са Пруском, а Горчаков са Француском, којој је нагињало и јавно мњење. Према Аустрији Горчаков се односио непријатељски, а савез са Пруском сматрао је недовољним за обнову утицаја Русије у Европи. Цар Александар II је, у тренутку „када су државни интереси превагнули над осећањима династичке солидарности", коначно подржао Горчакова, који је после тога изјавио да „међу правим савезницима ми видимо само Француску”. Горчаков је схватио да би савез са Француском, која је била „главни арбитар у Европи после 1856" , означио рушење „кримске коалиције". Тако се у потрази за савезником Русија окренула Француској, која је била "иницијатор и главни њен противник на Криму". Жељу за приближавањем показао је и Париз, за обе земље заједнички интереси били су очигледни. Приближавање Русије и Француске имало је основа у супарништву са Великом Британијом, као и заједничким интересима на Балкану. Прихватање Горчаковљевог плана представљало је остварење његове замисли исказане 1856. године, да ће се Русија зближити са Француском. „У Источном питању ми ћемо се приближити Француској, рачунамо на њу као на противтежу нашим противницима“. Руска влада се надала да ће приближавањем Француској ослабити свог највећег супарника Велику Британију, уз то савез је отварао за Русију и перспективу слабљења „кримске коалиције”, те поништавања одредбе Париског уговора о Црном мору. Оправданост Горчаковљевог плана, као да

[4] С. С. Татищев, нав. дело, 182–183; Н. С. Киняпина, нав. дело, 13–14; К. В. Нарочницкая, *Россия и отмена нейтрализаций Ченого моря 1856–1871 гг*., Москва 1989, 8–9; *История внешней политики России*, 52–54; М. Гелер, нав. дело, 114.

је потврђивао и програм француског цара Наполеона III, који је намеравао да прошири границе своје државе и учврсти њену хегемонију у Европи. Наполеон III је планирао да Француској припоји Савоју, Ницу и леву обалу Рајне. Да би тај план остварила, Француска је морала да се суочи са Аустријом и да неутралише утицај Велике Британије, а за то јој је био потребан савез са Русијом. У исто време политичка подршка принципу народности коју је прокламовао Наполеон III, те жеља да се ослабе вишенационална царства Аустријско и Турско, одговарали су и интересима Русије.[5]

Први корак у зближавању две државе учинио је Наполеон III, који је на крунисање Александра II послао свог поверљивог саветника Морнија, присталицу савеза са Русијом. Морни је у Петроград стигао у августу 1856. године, као нови француски посланик. На „достојанственом и ласкавом“ пријему у Петергхофу, цар се Морнију обратио речима: „Ја вас радо видим овде... Ја сам веома захвалан цару Наполеону и никада нећу заборавити његову благонаклоност према нама током преговора [у Паризу]“. Истовремено је у Париз на место посланика упућен гроф Кисељев са намером да успостави „срдачне и поштене“ односе, који је уз то подржавао замисао Горчакова о савезу Русије и Француске. Морни и Кисељев почели су одмах са припремама плана о зближавању две државе, што је омогућило да у зиму 1856–1857. године и у Петрограду и у Паризу отпочну тајни преговори о будућем савезу. Упоредо са дипломатском делатношћу, текло је обнављање економских и трговинских веза. Било је сасвим извесно да је преостао још само корак до заједничког циља, стварања савезничких односа две земље. Као први виднији корак у остварењу плана о савезу требало је да послужи посета царевог брата великог кнеза Константина Николајевича Паризу у пролеће 1857. године. Уочи рата са Аустријом Наполеон III је настојао да разјасни став руске владе, према француском плану о анексији Савоје и Нице. Наполеон III се надао да ће добити подршку Русије за присаједињење италијанске територије Француској, па је као знак добре воље понудио Русији компензацију у Галицији. План је изложен великом кнезу Константину, али он није пристао да разматра то питање − сматрао је да је опасно подржавати намере Наполеона III јер би то могло да увуче Русију у нови војни сукоб. Посета великог кнеза Константина Паризу била је први корак у зближавању два двора, други је требало да представља сусрет двојице царева.[6]

Ипак, ,,коначна реч у преговорима припадала је владарима", стога је било договорено да се они сретну у Штутгарту. Наполеон III није скривао забринутост за судбину француско-енглеског савеза, плашио се да би приближавање Русији могло да доведе до кварења односа са Великом Британијом уз чију подршку је Француска вратила своје место у Европи. У разговору са Кисељевом Наполеон то није скривао, када је рекао: „Ја мислим да је за очување поретка, за безбедност Француске, за status quo,... савез са Енглеском нужан. Друго је питање када је неопходно одлучно

[5] Архив внешней политики Российской империи (даље АВПРИ), ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1856 г., л. 26; W. E. Mosse, *The Rise and Fall of Grimean system 1855–1871*, London 1963, 50–105; М. Гелер, нав. дело, 122–123.

[6] С. С. Татищев, нав. дело, 184, 188; *История внешней политики России*, 54–55.

деловање, када мислимо да мењамо карту Европе, тада и само тада нужан је савез са Русијом. До тог тренутка ми треба да останемо само добри другови и да не идемо даље. Од свега је најважније да живимо у споразуму са свима, а посебно са Енглеском“. Горчаков је знао за ту дилему француског цара када је рекао да „са једне стране Француска тежи ... пуном споразуму са нама, а са друге жели да избегне раскид са Енглеском”. Енглеска влада је, у намери да осујети руско-француско зближавање, упозорила Париз да би Русија тиме желела да обезбеди подршку за заузимање Цариграда. Наполеон III није делио то мишљење, пошто је његово приближавање Петрограду имало за циљ да спречи стварање савеза Русије, Пруске и Аустрије, који би превасходно био уперен против Француске. Наполеон III је пред пут у Штутгарт поставио пред француску дипломатију један далекосежан задатак, који се тицао промене уговора из 1815. године и стварања нове карте Европе. Руска дипломатија није имала јасан и конкретан план деловања, већ је на сусрет царева гледала као на могућност да проникне у намере друге стране. Додуше, Горчаков је са својим плановима упознао амбасадора у Паризу Павла Киселъева, када му је саопштио да „тражи човека који би му помогао да поништи чланове Париског уговора, који се тичу црноморске флоте и границе Бесарабије”. Такав човек је, по мишљењу Горчакова, могао да буде Наполеон III, који је тежио учвршћивању хегемоније Француске у Европи. Иако је Горчаков сусрету у Штутгарту придавао значај „историјског догађаја“, његове намере нису ишле даље од захтева за измену Париског уговора о неутрализацији Црног мора.[7]

Сусрет Александра II и Наполеона III у Штутгарту од 25. до 27. септембра 1857. године показао је целој Европи срдачне односе двојице дојучерашњих противника. Наполеон III је током тих разговора изнео план о преуређењу Европе, који се првенствено тицао италијанског питања. Намеравао је да сазна шта Русија мисли о његовој помоћи Италији у борби против Аустрије. Русија је била спремна да подржи Француску, али је захтевала промену члана Париског уговора о неутралности Црног мора. Учесници састанка су се сагласили о неопходности међусобне координације у питањима спољне политике. Уједно су се обавезали да „неће учествовати ни у једном од крупних европских питања, а да се претходно међусобно не посаветују”. Али, разговори о Пољској изазвали су прве међусобне несугласице. На изјаву Наполеона да између Француске и Русије стоји „једно питање око кога се не могу сагласити", цар Александар је после разговора љутито рекао „Са мном се усудио да говори о Пољској“. Због тога или због узрока који су се тицали поништења Париског уговора споразум није био потписан. Усаглашена су само акта која су се тицала „другостепених питања“, о пловидби мореузима и државном уређењу Дунавских кнежевина. Мада није донео никакве конкретне резултате, сусрет у Штутгарту представљао је ипак корак ка поновном учвршћивању утицаја Русије у Европи. Наполеон III је, наиме, пристао да две државе на Балкану делују заједнички. После Кримског рата Источно питање је и даље играло значајну улогу у спољној политици Русије, мада је сада она морала да

[7] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1857 г., л. 8, 18; Н. С. Кинямина, нав. дело, 17–18.

делује много опрезније. Оцењујући пристанак Наполеона III на заједничко деловање на Балкану, Горчаков је писао: „Француска је проценила значај подршке Русије..., али је схватила да на њу може да рачуна под условом да помогне руску владу на Истоку". Међутим, Александар II био је знатно мањи франкофил од свог министра спољних послова. Цара је онеспокојавала италијанска политика Наполеона III, у Петрограду су на Италију гледали као на жариште револуције. Син цара Николе I давао је предност Пруској и Аустрији, без обзира на њену непостојаност. Али, било је, ипак, очигледно да би савез са Француском помогао Русији да поврати део изгубљеног престижа на Балкану.[8]

Да би показала да је променила спољну политику, Француска је одлучила да подржи Русију као заштитника балканских народа, пре свега Срба и Румуна. Руско-француска сарадња онемогућила је 1858. године Турску да силом успостави суверенитет над Црном Гором. Интервенција Русије и Француске присилила је Турску да прекине војне операције и пристане на разграничење са Црном Гором. Заједничко деловање двеју држава предупредило је и аустријско мешање у унутрашње ствари Србије 1858. године, у време преврата и повратка династије Обреновића. Највећи успех постигнут је у Румунији 1857. године, када је Аустрија морала да повуче трупе из Влашке и Молдавије. Потом су на Парискоj конференцији 1858. године проширена аутономна права румунских кнежевина, а у јануару 1859. године Русија и Француска подржале су избор Александра Кузе за владара Влашке и Молдавије. Султан је 1861. године био принуђен да дâ сагласност на стварање јединствене владе Дунавских кнежевина чиме је, захваљујући сарадњи Русије и Француске, отпочео процес стварања независне румунске државе.[9]

Развој догађаја на Балкану уверио је Петроград у исправност политике савеза са Француском. За Наполеона III, који се у то време припремао за рат против Аустрије у Италији, била је изнад свега важна подршка Русије. "Одсуство формалног споразума" са Русијом спутавало је Наполеона III да отпочне рат против Аустрије. Наполеон III је иступајући заједно са Русијом на Балкану рачунао да ће задобити њену подршку у рату са Аустријом. Од великих европских држава једино је Русија била вољна, у тренутку када је Наполеон објавио циљ рата „Италија, слободна од Алпа до Јадрана!", да подржи Француску у решењу италијанског питања. Наполеон III је стога предузео мере у циљу постизања споразума са Петроградом. Русија је с друге стране желела да се ослободи одредаба Париског уговора, због чега је била спремна да „жртвује оно што је раније бранила". Посредством руског дипломате Кисељева, Наполеон III је покушао да сазна какву ће позицију заузети Русија у случају рата. После закључења споразума са Кавуром у Пломбијеру у јулу 1858. године, о "заједничком иступу против Аустрије", француски цар је сматрао да је наступио тренутак за договор са Русијом. Француског цара је додатно охрабрила посета Паризу великог кнеза Константина, па је у септембру 1858. године послао у Варшаву свога брата од стрица принца

[8] С. С. Татищев, нав. дело, 190, 194–195.
[9] В. Н. Виноградов, *Россия и обьединение румынских княжеств*, Москва 1961, 28–39.

Жерома. Наполеон III је посредством Жерома настојао да увери руску владу да ће се рат водити не само у интересу Француске и Италије већ и Русије, чиме би Петрограду дао могућност да Аустрији „супротстави Словене". Пошто је знао за привржености Александра II Пруској, Наполеон је цару указао на могућност стварања тројног руско-француско-пруског савеза „који би помрачио славу Аустрије". За Горчакова је пресудна била француска подршка измени одредбе Париског уговора, због чега је настојао да преговоре са Француском држи отворене. У Петроград је после тога француска влада послала пројекат будућег уговора, у коме је предлагала да Русија заузме став „благонаклоне неутралности и да пошаље војску према аустријској граници" и „тиме одвуче њене снаге са италијанског ратишта". Русија је требало да изврши притисак и на друге државе Немачког савеза, да их на тај начин задржи од отвореног иступања против Француске. Подршка Француске Русији у односу на измену Париског уговора и овога пута је изостала, у предлогу уговора дато је само обећање да ће Париз о томе утврдити коначан став месец дана пре објаве рата.[10]

Као што је Француска избегавала да се изјасни о најважнијем питању за Русију, тако је и званични Петроград настојао да избегне све обавезе које би могле да увуку земљу у рат и „доведу до европског пожара". Због тога је за руску владу француски предлог, о прекиду дипломатских односа са Аустријом био неприхватљив и она је одбила да о њему преговара. Влада у Петрограду је и поред договора са Наполеоном III настојала да очува добре односе са Пруском и Аустријом. Горчаков није искључивао могућност да у будућем француско-аустријском рату Пруска подржи Аустрију. Ту дилему изразио је крајем новембра 1858. године, у писму принцу Жерому: „Ако ми будемо иницијатори ... непријатељства према Аустрији, да ли можемо рачунати да Немачка неће стати на њену страну". Горчаков тиме није желео да прекине преговоре са Француском, али је одбио да прихвати услове „чије испуњење је претило увлачењем Русије у европски рат". Пошто је изостала подршка Француске измени одредбе Париског уговора о Црном мору, пројекат уговора није могао да задовољи руску владу. Понуда Француске да осигура потпору Русији за присаједињење Галиције била је за Горчакова неприхватљива. Горчаков је то категорички одбио, када је изјавио да је „Русији довољна њена територија".[11]

Преговори су после тога били прекинути, да би у децембру 1858. године Француска иступила са новим предлозима. Наполеон III је ублажио раније захтеве према Русији и настојао да од ње добије пристанак да ће "на својој граници везати значајне аустријске војне снаге". Иако су се цар Александар II и министар Горчаков плашили да би упућивање војске на аустријску границу могло да доведе до рата, били су одлучни да прихвате ризик; њихов услов је био да се у пројекат уговора

[10] *История внешней политики России*, 56–57.

[11] Р. И. Рыжова, *Сближение России с Франции после Крымской войны и русско-французкий договор 3. марта 1859 г.* Учены записки МГУ им. В. П. Потемкина, Т. XXVIII, Вып. 4, Москва 1959, 146–157, 160–168; *История внешней политики России*, 57.

укључи јасна подршка Француске за измену Париског уговора. Русија је дакле била спремна или да се обавеже на очување неутралности, или, пак, да на границу са Галицијом упути "војне снаге довољне да вежу 150.000 аустријских војника". Заузврат од Наполеона III је тражено да пристане да приликом закључења мира ,,употреби сав лични утицај да анулира чланове Париског уговора, који су ограничавали руске поморске снаге у Црном мору и да постави питање уступања Бесарабије Молдавији". Наполеон III је одговорио Горчакову да је ,,дужан да поштује већ раније преузете уговорне обавезе, па га стога ни нови договори не могу ослободити од њих". [12]

Пошто су предлози једне и друге стране били познати, даље преговоре око закључења уговора водили су француски министар спољних послова Валевски и амбасадор Кисељев. Руски дипломата је био свестан чињенице да је његовој земљи потребан мир, страховао је да би измена појединих чланова Париског уговора могла да изазове ,,протесте других европских држава и да доведе до рата". Кисељев је сматрао да је за његову земљу боље да се ,,наоружа стрпљењем" и да до даљег не изазива нове заплете, већ да са Француском закључи уговор који Русију не би превише обавезивао. Александар II за кога је Париски уговор био ,,вечити кошмар" и Горчаков којем је циљ било његово поништење, одлучили су и поред резервисаности Наполеона III према руском захтеву да прихвате споразум са Француском. Тако је Русија пристала да 3. марта 1859. године закључи са Француском уговор, који су у Паризу потписали Валевски и Кисељев. Русија се сагласила да сачува ,,благонаклону неутралност" према Француској, у време њеног рата са Аустријом. Прихватила је, такође, да утиче и на очување неутралности других европских држава. Обавезе Француске биле су "сасвим неодређено дефинисане", Париз се, додуше, сагласио да се о измени важећих уговора који се тичу обе земље, тиме и Париског уговора, расправља у тренутку закључења мира. Александар II је после тога пристао да ради олакшања француских ратних операција "упути војску према аустријској граници". [13]

Показало се да је споразум био повољнији за Француску, пошто је предупредио стварање аустро-пруско-енглеског савеза. Русија није добила ни територијалне компензације, ни чврсте гаранције Француске за измену одредаба Париског уговора о Црном мору. Али, и поред тога не може се одрећи његов значај за Русију, споразум јој је омогућио да изађе из међународне изолације. Само постојање савеза ,,са првом државом Европе" подигло је ауторитет Русије, док је посредно ,,представљало потврду њене снаге и утицаја". Руско-француски уговор утицао је истовремено и на захлађење односа између Француске и Велике Британије, што није промакло Горчакову: ,,Одустајање од уговора значило би ... поновно гурање цара Наполеона у загрљај Енглеске. Прошлост нам је тачно показала какве из тога могу да произађу последице". Упркос клаузули о тајности и одрицању обе стране да он постоји, споразум није остао непознат. Аустрија је

[12] А. Л. Нарочницкий, *Международные отношения и внешняя политика России от Парижского (1856 г.) до Франкфуртского мира*, Москва 1946, 3–13.
[13] *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 69–70.

покушала да се у последњем тренутку приближи Русији, нудећи јој „споразум у питањима Истока". Бечки двор је послао у Петроград грофа Каролија, али је Александар II, који још није опростио Аустрији држање у време Кримског рата, одбио понуђене преговоре.[14]

У рату 1859. године Русија је указала Француској знатну дипломатску подршку, чиме је онемогућила Пруску и друге државе, чланице Немачког савеза, да се умешају у сукоб. Горчаков је 27. маја 1859. године упутио циркуларну ноту руским дипломатским представницима акредитованим на немачким дворовима, у којој се изјаснио против њихове евентуалне војне подршке Аустрији. Да би умирио чланове Савеза, Горчаков их је уверавао како му је француска влада потврдила да „нема никаквих непријатељских намера према Немачкој". Иако је то представљало несумњиву подршку Француској, Наполеон III је ипак био незадовољан, у првом реду због чињенице да Русија није упутила војску на границу Галиције и тиме онемогућила слање појачања аустријској армији у Италију. После пораза Аустрије, отпочели су у јулу 1859. године у Вила Франки мировни преговори. Наполеон III и Франц Јозеф били су сагласни да Аустрија уступи Сардинији Ломбардију, али да задржи Венецију. Несигуран у држање Пруске Наполеон је настојао да од грофа П. А. Шувалова сазна да ли би Русија објавила Пруској рат у случају да она крене против Француске. Шувалов му је, међутим, одговорио „ни зашта на свету". Руске захтеве Наполеон III није ни поменуо, али је рат ипак био од користи за Петроград. Уздрмао је „кримску коалицију" и створио предуслове за руско деловање на Балкану, мада је наговестио и непостојаност руско-француског споразума. Томе је свакако допринела и чињеница да Француска није намеравала само да очува своје интересе на Балкану, већ није желела да због Русије квари односе са Великом Британијом. Због тога је и подршка Наполеона III балканској политици Русије била ограничена и недоследна, што је њену дипломатију уверило да не може озбиљно да рачуна на заједничко деловање са Француском. Држањем Француске био је незадовољан и цар Александар, који је у октобру 1859. године, приликом сусрета са Кисељевом у Варшави признао: „Моје поверење у политичке погледе Луја Наполеона, страшно је поколебано". Када је потом гроф Кисељев представио цару пројекат "формалног уговора" са Француском, Александар II је на њему написао: "Против кога?" Тиме се дошло до суштинске промене, у односима Русије и Француске. Додуше то још није био прекид у међусобним односима, али је Француска престала да буде главни руски савезник − „њено место заузела је Пруска".[15]

Крајем 1859. и почетком 1860. "дошло је до нових немира међу хришћанским становништвом Балкана", што је подстакло Горчакова да "иступи са низом нових иницијатива". Могућности руске политике на Балкану, међутим, биле су „омеђене оквирима" Париског уговора. Горчаков је стога настојао да путем преговора регулише односе Русије и Турске и тиме осигура покровитељство над

[14] *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 69–70; Н. С. Кинямина, нав, дело, 21–22; Л. И. Нарочницкая, нав. дело, 35–36.
[15] С. С. Татищев, нав. дело, 200–202.

хришћанима. Политика Горчакова имала је за циљ да подигне престиж Русије међу балканским народима, да тиме покаже европском јавном мњењу да без ње не може ,,да буде решено ниједно важно питање на Истоку". Подржавајући принцип очувања status quo-a на Балкану, она је настојала да одржи ,,антиосманске покрете" и поред тога што се цар Александар II прибојавао "да се на Истоку не закува каша". Амбасадор Кисељев је у преговорима са Наполеоном III добио његов пристанак за заједничко деловање, ради ,,очувања мира на Балкану". На тражење савеза са Паризом утицала је и чињеница да је Француска имала готово пресудан утицај у Турској, о чему је Игњатијев писао: „представник Француске има одлучујућу реч... на Истоку, све се дешава уз његову сагласност". У међувремену је заједничка интервенција Петрограда и Париза присилила Турску да у августу 1862. године закључи мир са Црном Гором. Иступом Русије и Француске заустављено је потом продубљавање сукоба Србије и Турске у јуну 1862. године. Али, већ од 1863. године отпочела је ,,нова етапа у балканској политици Русије". После погоршања односа са Француском због устанка у Пољској, Русија не само да је изгубила њену подршку на Истоку већ је одлучила да истраје у намери да ,,искључи мешање европских држава у односе између Турске и њених хришћанских поданика". У инструкцији Николају Игњатијеву, који је 1864. године наименован за амбасадора у Цариграду, Горчаков је упозоравао: ,,Ваше постављење треба да симболизује добре намере Русије и жељу да следи конзервативну, а не револуционарну политику на Истоку". Под ,,конзервативном политиком", Горчаков је подразумевао обазривост у односима ,,према национално-ослободилачким покретима хришћанских народа и очување status quo-a на Балкану". Ослабљена у Кримском рату Русија се прибојавала могућег распада Турске, сматрала је да се тиме могу окористити друге европске државе. Горчаков је то у извештају Александру II недвосмислено истицао, када је упозоравао, ,,наши интереси обавезују нас да не убрзавамо њен крај".[16]

Положај хришћана у Турској постао је такорећи стална тема разговора Наполеона III, његовог министра спољних послова Тувнела и руског амбасадора Кисељева. Горчаков је још увек рачунао да ће успети да придобије Француску за своје планове, па је од Кисељева захтевао да предложи влади у Паризу заједнички споразум о Балкану. Предлог Горчакова је у плановима француског цара добио другу конотацију, пошто је он желео да један такав споразум прошири и на италијанско питање. Замисао Наполеона III била је да Аустрији као компензацију за изгубљену Венецију уступи територије на обали Јадранског мора. Кисељеву је наложено да саопшти француској влади да је ,,предложена замена немогућа". И поред овог новог неуспеха Горчаков се није одрекао плана да придобије и остале државе, да заједничким притиском и без француске подршке натерају Турску на реформе у својим европским провинцијама. Наиме, Горчаков је 16. маја 1860. године приликом сусрета са представницима великих европских држава у Петрограду, указао на неопходност да се учини крај хаотичном стању у Турској.

[16] С. С. Татищев, нав. дело, 199–200; Н. С. Кинямина, нав. дело, 41–42; *Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг.*, Москва 1986, 28–31, 56–65; *История внешней политики России*, 63–65.

Затим је упутио циркулар руским дипломатским представницима акредитованим на европским дворовима, у коме је указао на неопходност споразума са Портом ради поправљања положаја хришћана. У циркулару је упозоравао да се „може догодити да Европа буде обележена као саучесник у одржавању за њих тако несносног стања“. Истовремено је Горчаков од Кисељева захтевао да од француског двора затражи пристанак на уговор који би потврдио савез између Француске и Русије у свим важнијим питањима, па тиме и у Источном. Међутим, уговор није био потписан, руска влада се коначно уверила у непоузданост савеза са Паризом. Горчакову је преостало само да констатује да је подршка Француске за Русију била „неискрена и сасвим ограничена”. Пресудну улогу у хлађењу руско-француских односа одиграо је сусрет руског цара Александра II са пруским краљем Фридрихом Виљемом и аустријским царем Францом Јозефом у октобру 1860. године у Варшави.

Варшавски сусрет царева
Пољски устанак и приближавање Пруској

Русија је после неуспешног савеза са Француском, променила спољнополитичку оријентацију и одлучила да ослонац за своју политику потражи у Пруској и Аустрији. И Аустрија је после пораза у Италији настојала да заборави све противречности које су је удаљавале од Русије, у првом реду на Балкану, и да отпочне политику приближавања две државе. Русија је такође била спремна да „опрости” непријатељско држање Аустрије у време Кримског рата. Први корак на зближавању учинио је лично Александар II, који је поручио цару Францу Јозефу: „Ми нисмо злопамтила”. Приближавању две до јуче супротстављене државе допринело је свакако и хлађење односа између Аустрије и Пруске. Али, Пруска је овога пута настојала да осујети руско-аустријско приближавање, тако што би Русији понудила споразум о савезу. Тај задатак био је поверен Оту фон Бизмарку, кога су у Русији „примили као посланика рођачког двора“ уз све „званичне почасти и церемоније". Током три године проведене у Петрограду, Бизмарк је својим деловањем „дубоко укорењо и на Двору и у јавном мњењу мисао" да је Пруска искрени пријатељ и поуздани савезник Русије. Аустријски цар је такође желео да разјасни ставове Русије и Пруске па је, посредством посланика у Бечу Балабина, предложио цару Александру II да се лично састану у Варшави. Горчаков је у међувремену обавестио Наполеона III да они не долазе у Варшаву „да би тамо створили коалицију већ примирје" и да никакав савез против Француске није могућ „зато што то неће Русија“. Циљ Горчакова био је да тиме предупреди не само зближавање Француске и Велике Британије већ да је привуче на „сарадњу са сва три двора". Иако Наполеон није одбацио могућност таквог споразума, сматрао је да би претходно требало сачекати резултате сусрета три цара у Варшави.[17]

Цареви су боравили у Варшави од 22. до 26. октобра 1860. године, а централно место у разговорима било је посвећено потреби јединственог деловања

[17] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1861 г., л. 64–64 об; С. С. Татищев, нав. дело, 203–206, 213–214.

влада трију земаља у „борби против револуционарних покрета". Франц Јозеф је означио Француску као земљу из које је долазио најснажнији подстицај за такве покрете, при чему је упозорио да она жели да подстакне револуцију не само у Италији већ и у Угарској и Пољској. Да би се томе стало на пут, аустријски цар је предлагао закључење споразума упереног против Француске. И Пруска, која је истакла своје претензије на леву обалу Рајне, била је незадовољна политиком Француске. Русија је покушала да ублажи ставове Аустрије и Пруске када је Александар II изјавио „да Русија не жели да се веже споразумом усмереним против француских интереса", већ да тежи „општеевропском јединству влада". Истога мишљења био је и кнез Горчаков, који је сматрао да Русија и поред тога што „нема никаквих илузија о карактеру политике цара Наполеона" жели очување добрих односа са Француском. Сусрет царева је ипак показао да препрека приближавању Русије и Аустрије није била Француска већ антируска политика Беча на Балкану. Горчаков о томе није имао илузија: „у Србији, Црној Гори и Херцеговини политика коју спроводи Аустрија непријатељска је за Русију".[18]

Сусрет у Варшави није донео нека конкретна решења, био је то у ствари само покушај да се сазна мишљење друге стране. Ипак, три године касније, у време пољског устанка, показали су се резултати. Било је потребно, како је писао Кисељев, да се приликом сусрета утврде добри односи са Аустријом и Пруском, те да се означе претпоставке заједничког деловања уколико то буде потребно. Али, то није било довољно уверљиво за француску владу која је, пред опасношћу од стварања руско-аустријско-пруске коалиције, настојала да заинтересује Русију за успостављање „трајнијих пријатељских односа". Француски министар спољних послова Тувнел је, после сусрета у Варшави, предложио основе „поверљивог споразума" Француске и Русије. Пројекат француске владе садржао је предлог о италијанском и Источном питању „која су била од интереса за обе стране". Русија је словом уговора требало да призна, сматрали су у Паризу, новонастало стање у Италији, то јест присаједињење Савоје и Нице Француској. Тако су обавезе Русије биле сасвим јасно утаначене, док Француска у питању Истока "није на себе ништа преузела".

И поред тога руска влада није сасвим одбацила предлог о споразуму, јер је сматрала да он може да послужи као основа за неке будуће разговоре. Наполеон III је, међутим, одустао од даљих преговора, сматрао је да Француска мора да има „одрешене руке у односима према немачким државама и Великој Британији". Руска дипломатија је, дакле, после сусрета у Варшави намеравала да води политику на два колосека, да очува добре односе са Француском и отпочне приближавање Аустрији и Пруској. Краткотрајно приближавање Француској, до чега је дошло због српско-турског сукоба 1862. године, није могло да измени основни правац руске спољне политике која је била усмерена ка Пруској. Последице тога морао је да осети и министар спољних послова Горчаков, када је у влади почело отворено да се говори о његовом погрешном спољнополитичком усмерењу земље. У октобру 1862. године

[18] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1861 г., л. 64–64 об; С. С. Татищев, нав. дело, 203–206, 213–214.

смењен је дотадашњи посланик у Паризу П. Д. Кисељев, наследио га је А. Ф. Будберг, присталица савеза са Пруском. Тако су руско-француски односи незадрживо ишли силазном путањом, да би током пољског устанка 1863. године потпуно захладнели. Устанак у Пољској поново је Русију супротставио државама које су чиниле ,,кримску коалицију" . У Француској су сви били на страни устаника, Велика Британија је такође била на страни Пољака. Лондон је уз то сматрао да ће устанак ослабити Русију и да ће, неминовно, довести до прекида њених односа са Француском. Устаници су уз то уживали и подршку Аустрије, иако је она 1846. године жестоко угушила покрет Пољака у Галицији. Али, ниједна од њих није намеравала да Пољацима пружи ,,реалну помоћ". Уз то и делатност Бизмарка, током његове посланичке службе у Петрограду, била је усмерена против уређења руско-пољских односа, што се може објаснити чињеницом да су "добри односи између Руса и Пољака водили учвршћивању руско-француских веза".

И овога пута се показало, да је поновно учвршћивање позиција Русије у Европи било тешко и мукотрпно. Када је 22. јануара 1863. године избио устанак у руском делу Пољске, Русија је доведена пред нова искушења. Горчаков је с правом указивао, да су се ,,политички интереси у тој години суочили у Пољској. То питање било је камен спотицања за све државе". Догађаји у Пољској показали су да ће Русија имати највише проблема са Француском, за разлику од Пруске чије је држање ишло наруку руској влади. Канцелар Бизмарк предузео је енергичне мере да би онемогућио ширење устанка на западни део пољских земаља. Бизмарк се руководио жељом да онемогући обнову независне Пољске, а као главни спољнополитички циљ Пруске одредио је заједничко деловање са руском владом. При томе је рачунао да ће поред стицања наклоности цара Александра II, онемогућити закључење руско-француског савеза. Бизмарк је стога истицао да је гушење устанка у интересу Пруске, „није реч само о руској политици, нити о нашим односима према Русији, већ о односу Пруске према Пољском питању,... ако она [Русија] буде постојан савезник Пруске против других држава,... Познањ и Данциг остају у пруским рукама". Потом је ту своју мисао пророчки обликовао: "Између Француске и нас никада неће бити мира, са Русијом никад неће бити неопходан рат, под условом да прилике не измене либералне глупости и династичке апсурдности". Да би успоставио пуну сарадњу са владом у Петрограду, Бизмарк је у Русију послао генерала Густава фон Алвенслебена са овлашћењем да сачини договор о заједничком деловању у Пољској. Тиме је отворен пут за закључење тајне конвенције о сарадњи у гушењу устанка, која је и потписана у Петрограду 8. фебруара 1863. године. Конвенција је омогућавала начелницима генералштабова руске и пруске војске да ради ,,успостављања поретка и спокојства" указују једни другима узајамну помоћ, а ,,у случају неопходности да пређу границу, да би се супротставили устаницима који би прешли из једне земље у другу". Бизмарк је

после тога могао са правом да закључи да је „Конвенција... била успешан шахмат пешака, који је омогућио да се добије партија“.[19]

Горчаков је сматрао да је конвенција "непотребна и опасна” по Русију, мада није могао да се супротстави прусофилским осећањима цара који је у споразуму са Пруском видео потврду ,,монархистичке солидарности”. Показало се да је Горчаков био у праву, јер је потписивање конвенције погоршало односе са европским државама и појачало антируско расположење у Француској и Великој Британији. Споразум Русије и Пруске дао је тако основа државама западне Европе, да покушају да пољском питању дају међународни карактер. Енглеска влада је тежила не само да поквари односе Русије и Француске, већ и да допринесе слабљењу међународних позиција Петрограда. Горчаков је то добро уочио и означио је Велику Британију, као носиоца антируске кампање у Европи: ,,све се своди на Енглеску. Да ли ће се она устремити на Исток у Европу,... у целини мир је угрожен ради обнове Пољске”. Иако су и у Бечу са благонаклоношћу гледали на такав став Велике Британије, ипак нису отворено иступили против Русије због страха да се устанак не прошири и на аустријске области у Галицији.[20]

Енглеска влада је у међувремену одлучила да у вези са пољским питањем упути 12. марта 1863. године сопствени демарш којим је, позивајући се на одредбе Бечког уговора, предложила давање устава Пољској и захтевала амнестију за устанике. Пошто је изостао заједнички иступ три европске државе, Горчаков је то искористио и у Лондон упутио усмени приговор против таквог захтева. У лето 1863. године устанак је захватио готово целу Пољску, чиме се појавила опасност од нових заплета у Европи. Томе је свакако допринео и Наполеон III, који је "наизглед неочекивано иступио са пројектом о стварању независне Пољске". Наполеон III је сматрао да би то могла бити добра прилика за промену карте Европе, што би њему дало могућност да реализује сопствене планове. Предлог Наполеона III није подржан ни у Лондону ни у Бечу, али је нанео тежак ударац односима Француске са Русијом. Услед ширења устанка у Пољској, руска влада је поред примене репресивних мера била приморана и на уступке. Објавила је манифест о амнестији устаника, као и о административним реформама. Владини акти дошли су са закашњењем, услед чега нису могли да "предупреде колективно уплитање западних држава". Водећа улога у антируској кампањи у првој етапи устанка у Пољској припала је Великој Британији, којој је превасходни задатак био да посеје ,,семе раздора" између Русије и Француске.[21]

Русији је 17. априла 1863. године упућена нота од стране Велике Британије, Француске и Аустрије, у којој се захтевало да предузме мере ,,ради прекида крвопролића у Пољској”. Тако је акција око Пољске била крајње непријатна за руску владу, она је по сваку цену тражила излаз. Петроград је стога деловао

---

[19] Bismark, *Gedanken und Erinnerungen*, Stuttgart–Berlin 1928, 213, 282; С. С. Татищев, нав. дело, 375–376; В. Т. Рувененков, *Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия*, Москва–Ленинград 1957, 122–144; М. Гелер, нав. дело, 126.

[20] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1863 г., л. 81–82; *История внешней политики России*, 68–69.

[21] В. Т. Рувененков, нав. дело, 314–319.

опрезно, али сасвим одлучно. Положај руске владе олакшали су донекле и сами пољски устаници, који су тражили укључење западних делова Белорусије и Украјине у састав Пољске. Такав захтев допринео је да се против устаника у Русији окрену и присталице компромиса. У исто време Горчаков је предузео и мере на дипломатском плану да би ојачао позиције Русије. У одговору свакој држави појединачно, настојао је да је увери да ће "руска влада спровести неопходне реформе" у Пољској. У ноти упућеној у Лондон Горчаков је тврдио да Русија "није нарушила одредбе Бечког уговора". Док је покушавао да стиша незадовољство званичног Лондона, према француској влади био је донекле оштрији. Указивао је да је управо Француска допустила да се на њеној територији припреми завера која је довела до устанка у Пољској.[22]

Наполеон III је знао да се у борбу против Русије не може упустити сам, због чега је настојао да на своју страну привуче Аустрију, којој је заузврат обећао подршку у питању уједињења Немачке. Влада у Бечу одбацила је понуду Наполеона III, била је свесна да би је то одвело у сукоб са Русијом. И поред подршке Пољацима у Лондону су страховали да би обновљена Пољска ступила у савез са Француском. Тиме би Француска постала најјача држава у Европи, што је Лондон донекле удаљавало од пољског питања. У Бечу су такође били свесни да би обнова Пољске представљала „лош пример за словенско становништво Монархије". На крају је постало јасно да због Пољске неће доћи до заплета у међународним односима. Али су и поред тога Велика Британија, Француска и Аустрија упутиле јула 1863. године поново ноту у Петроград. У ноти су предлагале спровођење реформи у Пољској, амнестију устаника, повратак „уставне повеље из 1815. године" и сазивање европске конференције представника држава учесница Бечког конгреса ради разматрања пољског питања. Горчаков је одговорио да је "пољско питање унутрашња ствар Русије", да она о њему може да разговара само са учесницима деобе Пољске, што је значило са Аустријом и Пруском. На тај начин су из разговора о Пољској биле искључене Француска и Велика Британија, али је укључена Пруска. У ноти руске владе од 7. септембра 1863. године посланицима у Лондону, Берлину и Бечу, Горчаков је обећао да ће руска влада учинити све да се поврати мир, али да она "прекида даље преговоре о Пољској са европским државама". Руска влада је знала је да између Велике Британије, Француске и Аустрије не постоји чврсто јединство, као и да ће оно са приближавањем краја устанка бити још слабије.[23]

Тиме се „заштита" Пољака од западних држава „свела само на изливе незадовољства и на добре жеље". Било је јасно да нико не жели да ратује да би обновио Пољску, тим пре што је руска војска под командом генерала Ф. Ф. Берга крајем 1863. и почетком 1864. године уништила и последње одреде устаника. Репресивне мере руске владе и наговештене реформе допринеле су неуспеху устанка у Пољској. Горчаков је после тога могао да у извештају цару напише да унутрашње тешкоће земље „траже неодложно решење" и да је стога нужно да се питања спољне политике потчине унутрашњим, због чега је „пре свега потребно

[22] В. Т. Рувененков, нав. дело, 127–135, 142–148; *История внешней политики России*, 69–70.
[23] Исто.

подржати општи мир“. Међутим, крај пољског устанка значио је и ликвидацију споразума Русије и Француске, па је Петроград после раскида са Паризом морао да промени своју спољнополитичку оријентацију и да се приближи Пруској. После пољског устанка у Европи се оцртавао нови распоред снага, Француска се за Русију поново преобратила у противника, што је означило и крај настојања да се уз подршку Наполеона III промене одредбе Париског уговора о Црном мору. Русија се као и раније сучељавала и даље са Аустријом на Балкану, а са Великом Британијом у Централној Азији. Због тога је морала да потражи новог савезника у Европи, а осим Пруске „никога није било на видику“. У Кримском рату била је побеђена Русија, "ко је из њега изашао као победник постало је јасно кратко време после тога". Један од победника који је учествовао у рату био је Пијемонт, "који је постао стожер уједињења Италије". Други победник била је Пруска, ,,која није учествовала у рату, али јој је савез са Русијом помогао да створи немачку империју" .[24]

Пруска је била једина европска држава, која је подржала руску владу у њеној борби са пољским устаницима. Политика уједињења Немачке под вођством Пруске ,,гвожђем и крвљу” захтевала је, с Бизмаркове тачке гледишта, пријатељске односе са Русијом. У Петрограду су у то време постојале две спољнополитичке концепције. Једна, коју су заступали славенофили, а донекле и кнез Горчаков, била је ,,антинемачки настројена”, а друга пронемачка, чији је "постојани поборник и у време зближења са Француском", био Александар II. Пруска и Аустрија представљале су „бедем спокојства“ у Европи, према њима је стога „ишла царева наклоност“. Спор око одређивања даљег смера руске спољне политике окончан је 1863. године, када је коначну „превагу однео немачки правац“. Петроградска конвенција потписана у фебруару 1863. године, била је за Бизмарка од знатне дипломатске користи. Пруска је добила као награду за Алвенслебенову конвенцију сагласност Русије на заузимање Шлезвига и Холштајна, две данске провинције. Горчаков је био категорички против, тврдио је да ,,никада Русија неће допустити, да Белт постане нови Босфор”. Али, против воље цара он није могао и дански теснаци ће, у Првом светском рату, затворити руску флоту у Балтичком мору.[25]

Бизмарков програм уједињења Немачке спровођен је ,,одозго” под вођством Пруске, прве ,,жртве” постали су Шлезвиг и Холштајн. Тренутак после смрти данског краља Фридриха VII, који је умро 15. новембра 1863. године, чинио се повољан. Пруска је још четрдесетих година безуспешно покушала да их анектира, али су против тога иступиле готово све европске државе, па и Русија. Шездесетих година прилике су биле знатно повољније. Али, то ни тада није било „лако учинити“, како је касније говорио Бизмарк. „Сви су били против мене. Поједине личности на двору, Аустрија, мале немачке државе, Енглези који нису желели да у наше руке пређе Килски теснац. Са Наполеоном је требало начинити споразум јер је он желео да према њему преузмемо одређене обавезе... сви су они били против мене

[24] *История внешней политики России*, 70.

[25] Л. И. Нарочницкая, *Россия и войны Пруссии в 60-х годах за объединение Германии „сверху“*, Москва 1960, 78–102; Н. И. Хитрова, *Триумф А. М. Горчакова, Отмена нейтрализации Черного моря,* у *Российская дипломатия в портретах*, Москва 1992, 211.

и још многи други“. Да би предупредио евентуалне неспоразуме са европским државама, Бизмарк је Бечу предложио да заједнички војно интервенишу ради ,,ослобађања Немаца“ из херцогства Шлезвиг и Холштајн од Данске у тренутку када је на престо ступио нови краљ Кристијан IX и када је усвојен нови устав, којим је озакоњено присаједињење Шлезвига Копенхагену. Канцелар је рачунао да ће ,,отпасти могућа коалиција европских држава против Пруске” уколико она буде иступала заједно са Аустријом. Пруски предлог против Данске прихваћен је у Бечу.[26]

Бизмарк је у исто време желео да осигура и подршку Русије за рат против Данске који је, како је писао Миљутин, био „већ раније припремљен у његовим плановима у борби за уједињење Немачке”. Влада у Петрограду није имала могућност избора, јер је тада отпочела са освајањима у Централној Азији и морала је да води крајње ,,промишљену" политику у Европи. Горчаков је и поред тога покушао да нађе компромисно решење, али се Бизмарк са тим није сложио, већ је захтевао да се Русија јасно определи. У Петрограду су убрзо схватили да би "претеран притисак на Пруску" могао да подстакне Бизмарка "на антируски савез са Француском". Тим пре што пруски канцелар то није скривао и у више наврата је дао до знања руском амбасадору Убрилу да ће ,,он бити принуђен да потражи савез са Француском и тада ће неизбежно поново оживети пољско питање”. Поред тога савез Пруске и Француске могао је да значи ,,трајно опстајање” Париског уговора и руска влада је одлучила да не иступа против намера Пруске и Аустрије да ратом реше спор са Данском. Кнез Горчаков не само да није упутио протест већ је одобрио тај корак двеју немачких држава. Руска влада је тиме „платила дуг“ Пруској за указану подршку у време пољског устанка.

Пруска и Аустрија упутиле су јануара 1864. године ултиматум Данској, а када га је она одбила, објавиле су јој рат. Већ у јуну 1864. године дански отпор је био сломљен, краљ Кристијан је морао да уступи сва своја права на Шлезвиг, Холштајн и Лауенбург аустријском цару и пруском краљу. Миром закљученим 30. октобра у Бечу, Шлезвиг се нашао под влашћу Пруске, а Холштајн Аустрије. Пред Пруском је сада стајало отворено питање како се ослободити Аустрије, ,,главног супарника у процесу уједињења Немачке". Предмет расправе није била превласт у данским покрајинама, већ у Немачкој. Бизмарк се без имало колебања одлучио за савез са Италијом, која је то била спремна да прихвати са жељом да преотме власт над венецијанском облашћу која се налазила у рукама Аустрије. Русија је покушала да спречи сукоб, почетком 1866. године Александар II иницирао је преговоре са царем Аустрије и краљем Пруске. Горчаков је током преговора схватио да је Бизмарк одлучан да поведе рат против Аустрије, а да је ,,краљ Виљем I под његовим утицајем”. Русија је страховала да би читав простор могао да постане „трусан“, што је Александар II саопштио пруском генералу Швајницу. ,,Тај рат би представљао општу беду и од њега би користи имали само револуционарни елементи, непријатељи свих”, писао је руски император. Упозорења нису изменила план

[26] *История внешней политики России*, 71.

пруске владе, тим пре што је Француска обећала Пруској да ће остати неутрална. Горчаков је сматрао да Русији не одговара прекомерно јачање Пруске, уз то није одобравао ни Бизмаркове политичке методе. Мислио је да Русија као противтежу Пруској мора одржати добре односе са Француском, на коју је гледао као на „природну савезницу". Мада је мишљење Наполеона III о промени Париског уговора остало непромењено, Горчаков је сматрао да треба оставити отворена врата за зближење са Француском. Али, он је морао да уважи мишљење цара Александра II, што је значило да у избору будућег савезника Русија предност даје Пруској.[27]

Тако је година 1866. донела нове заплете у међународним односима, конфликт Пруске и Аустрије око хегемоније у Немачком савезу прерастао је у „братоубилачки рат". Руска влада је заузела неутралну позицију, очекивала је да ће се рат Пруске и Аустрије завршити нерешено. Рат који је почео у јуну 1866. године завршен је поразом аустријске војске код Садове 3. јула. После победе над Данском, Пруска је "учинила први корак ка стварању империје". Победом над Аустријом "учињен је и други корак". Карта Европе, "скројена од стране победника над Наполеоном 1815, изменила се". Пруска је постала одлучујући чинилац у Немачкој, због чега се Наполеон III спремао да „заштити" Аустрију од потпуног пораза. Наполеон је 17. јула обавестио пруског краља Виљема I да се Аустрија обратила Француској са молбом за посредовање у преговорима са Пруском. Бизмарк је пристао на посредовање Француске, али је и сам намеравао да сачува Аустрију као савезника када је показао спремност да са њом „потпише мир без анексије Одбио је захтев војног врха, који је подржавао краљ Виљем I, да се „иде докраја" и заузме Беч. На дан битке код Садове, Бизмарк је изјавио: „Са спорним питањима је завршено, сада следи поновно успостављање пријатељских односа са Аустријом". Услов је био да Аустрија напусти Немачки савез и Холштајн и сагласи се са стварањем Севернонемачког савеза, под вођством Пруске. На тим основама је 26. јула у Николсбургу закључено примирје, а 24. августа у Прагу је потписан и мир.[28]

Пруска се тиме преобразила у озбиљну противтежу западним државама чланицама „кримске коалиције", што је добро осетио Александар II који је у Берлин послао поздравни телеграм „са жељом да у међународним односима Русија и Пруска делују споразумно". Александар је тиме открио пруском краљу „ту скривену мисао", која се тицала измене одредбе о неутрализацији Црног мора. Краљ Виљем је очигледно то прихватио са одобравањем па је у писму Александру истицао да би задовољење „руских интереса" могло да веже две државе за „цео један век". У инструкцији Мантојфелу Бизмарк је писао да ако Русија жели да се ослободи одредби Париског уговора о Црном мору, „Пруска није ни најмање заинтересована за очување његових одредби". Већ у лето и јесен 1866. године отпочели су преговори између Берлина и Петрограда, када је у руску престоницу стигао пруски генерал Мантојфел. Договорено је да ће Пруска помоћи Русији да се измене одредбе Париског уговора, ако се Петроград не супротстави хегемонији Пруске у

[27] С. С. Татищев, нав. дело, 461–462.

[28] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1866 г., л. 6–7; *История внешней политики России*, 72–73; Л. И. Нарочницкая, нав. дело, 78–82; М. Гелер, нав. дело, 127–128.

Севернонемачком савезу. У исто време антируска политика Аустрије и Француске на Балкану „посредно је допринела приближавању" Русије и Пруске. Владе западноевропских држава страховале су да би ослободилачки покрети на Балкану могли довести до стварања независних држава, а тиме и до учвршћивања утицаја Русије. Да би то предупредили, у Салцбургу су 1867. године Наполеон III и Франц Јозеф потписали споразум о очувању целовитости Турске. Када се потом, после свргавања Александра Кузе са румунског престола, поставило питање избора Карла Хоенцолерна за његовог наследника, кнез Горчаков, који је те 1867. године наименован за канцелара, био је уздржан. Горчаков је то разјаснио у писму Игњатијеву, када је истицао „наш унутрашњи положај, реформе које спроводимо, терају нас да одустанемо од учешћа у томе". Руска влада је, дакле, као и у претходном периоду тежила да избегне нове сукобе на Балкану, о чему Горчаков није остављао недоумице. „У тренутку када ни Русија, ни хришћанско становништво Турске нису спремни за одлучну борбу, сваки покрет на Истоку био би исхитрен и опасан". Тиме је Горчаков осујетио план амбасадора у Цариграду Николаја Игњатијева да у време устанка на Криту Русија подржи општебалкански устанак у Турској који би предводила Србија. Горчаков је опоменуо Игњатијева да заоштравање Источног питања противуречи интересима Русије.[29]

Крај неутрализације Црног мора. Савез три цара

Завршетак рата Аустрије и Пруске није означио крај сукоба у Европи, већ је наговестио "коренште промене у равнотежи снага". После успешних ратова против Данске и Аустрије, Пруска је одлучила да „баци изазов француској хегемонији у Европи". Русија је морала да се определи, како због чињенице да би победа Француске, сматрали су у Петрограду, учврстила не само положај Наполеона III на континенту, већ и због тога што би то значило нови „импулс кримској коалицији". Руска влада је сматрала да би тиме био отворен и пут савезу између Француске и Аустрије. У Петрограду су процењивали да Француска у случају успеха не би дала свој пристанак на измену Париског уговора, док је Пруска наговестила спремност да „плати цену" и подржи Русију у намери да измени одредбе о неутрализацији Црног мора. Горчаков је са задовољством могао да констатује да су „све државе усмерене сада ка Западу" и да је нужно искористити ту околност ради решења „за нас животно важних интереса на Истоку". У априлу 1867. године Горчаков је у циљу подршке Пруској изјавио да је Русија спремна да, уколико дође до савеза Француске и Аустрије, створи Бечу „озбиљне неприлике". Канцелар Бизмарк је тиме могао да буде задовољан. После тога Бизмарк је упутио у Петроград депешу, у којој је наговестио да би „Пруска могла подржати жеље и намере Русије" у односу на Париски уговор. Јуна 1867. године Александар II и Горчаков посетили су Светску изложбу у Паризу, „чији блесак није могао да сакрије пукотине у здању империјалне Француске", са намером да отпочну преговоре са Наполеоном III, али

[29] Н. С. Кинямина, нав. дело, 51–53.

се сусрет завршио неуспешно. Наполеон III је одбио разговор о измени одредби о неутрализацији Црног мора, што је указивало да Русија не може да рачуна на подршку Француске. Горчакова је то навело да закључи, да је „озбиљан и постојан споразум с Пруском најбоља комбинација".[30]

После повратка из Париза цар и Горчаков почели су да делују много одлучније у правцу зближења са Пруском. Бизмарк је истовремено чинио све да убеди Русију у предности савеза са Пруском. У фебруару 1868. године Александар II је у писму Виљему I изразио жељу да са Пруском „продужи споразум" сачињен још за „владавине Александра I и Фридриха Виљема III". Био је то сигнал за отпочињање преговора две државе, чиме је Русија охрабрена да за измену Париског уговора о неутралности Црног мора подршку тражи од Пруске. Бизмарк је обећао Горчакову да ће "подржати главни захтев Русије у замену за благонаклону неутралност у случају рата са Француском и обавезу да паралише главне војне снаге Аустрије". Сагласност канцелара око кључних питања омогућила је да већ марта 1868. године буде сачињен начелни споразума две државе. Споразумом је предвиђено да у случају пруско-француског рата, Русија сачува неутралност и "демонстративно упути на границе Аустрије армију од 100.000 војника". Пруска је заузврат званично потврдила раније обећање да ће подржати Русију у напорима за промену одредбе Париског уговора о Црном мору. Као и раније, целокупна спољна политика владе у Петрограду била је посвећена том циљу, док је Бизмарк боље од Наполеона знао како да се тиме окористи. У августу 1868. године Бизмарк је саопштио Петрограду да Русија може да рачуна на подршку Пруске у промени Париског уговора. „Ми ћемо радо урадити за њу све што је могуће", изјавио је канцелар.[31]

Прецењујући своју војну снагу, министар Лебеф је изјавио да пруска армија „не постоји и да је он не признаје"; Француска је 19. јула 1870. године објавила рат Пруској. Три дана касније Русија је обелоданила *Декларацију о неутралности*. „Његово императорско величанство одлучно је да очува строгу неутралност у односу на ратујуће државе, али само до тренутка док рат не угрози интересе Русије." У *Декларацији* је исто тако истакнуто да је „царска влада увек спремна да пружи најискренију помоћ свакој тежњи којој је циљ да ограничи размере ратних збивања, да скрати њихово трајање и врати Европи благодети мира". Из Петрограда је потом упућена порука у Беч и Париз да ће, ако Аустроугарска уђе у рат, Русија следити њен пример. Посланику Аустроугарске у Петрограду саопштио је Горчаков да „ако Аустрија приступи мобилизацији, то ће урадити и Русија, ако она узме учешће у рату ми ћемо бити у стању да заштитимо сопствене интересе". Беч је после тога заузео неутралну позицију, као и Велика Британија и Италија. Пруска армија се на бојишту показала супериорнијом. После катастрофе код Седана 2. септембра 1870. године, када је заједно са војском заробљен и цар Наполеон III, Француска је

[30] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1866 г. и 1867 г., лл. 12–15 и 95–96; *История внешней политики России*, 75.

[31] С. С. Татищев, нав. дело, 474–475; Л. М. Шнеерсон, нав. дело, 101–122; С. В. Оболенская, *Франко-пруская война и общественное мнение Германии и России*, Москва 1977, 58–73.

фактички била поражена. Опште незадовољство у Француској довело је до формирања владе Народне одбране, свргавања Наполеона и проглашења републике 4. септембра 1870. године. У Петрограду "нису очекивали тако брз пораз Француске" и били су "непријатно изненађени претензијама Пруске на француске покрајине Алзас и Лотарингију". Цар Александар је писао пруском краљу сугеришући му да не намеће Француској понижавајући мир, али је Вилљем I одговорио да му „јавно мњење неће дозволити да се одрекне анексије". Када је потом председник француске републике Тијер посетио Петроград, Горчаков му је саопштио да „треба имати срчаности и закључити мир".[32]

Заинтересованост за подршку Берлина у погледу Париског уговора, није дозвољавала цару Александру II да иступи против захтева Пруске. Тако је рат Пруске и Француске указао Петрограду на прави тренутак за измену чланова Париског уговора, који су ограничавали његова права у Црном мору. После Седана Горчаков је сматрао да је наступио тренутак да „спере љагу која је остала на образу Русије још од Кримског рата". Горчаков је потом саопштио цару да је време да се постави питање о „оправданости захтева" Русије. Предлог Горчакова разматран је 27. октобра 1870. године на заседању Савета министара, али није било јединственог мишљења, мада је канцелар Горчаков сматрао да ће се противљење европских држава свести само на „рат на хартији". Руски министар је тврдио да је прилика крајње повољна јер је Француска као једна од гарантних сила Париског уговора „била оборена", а без ње Аустроугарска "није смела да ризикује да се супротстави Русији". Услед промењене равнотеже снага, "било је мало вероватно да ће против Русије иступити Турска". Преостала је само Велика Британија, али она се сада налазила у „исвесној изолацији". Стога је било неопходно да Русија делује брзо, док је за Пруску њена подршка још била од значаја.[33]

Горчаков је учинио први корак, који је наговестио намере Русије у погледу даљег извршења Париског уговора. Руски канцелар је 31. октобра 1870. године упутио циркулар дипломатама акредитованим у престоницама држава потписница Париског уговора. У циркулару је подсећао да је Русија доследно испуњавала чланове уговора када су то чиниле и друге државе, при чему је истицао да у измењеним околностима она „не може да допусти да уговор, нарушен у многим појединим и општим члановима, остане обавезујући у оним члановима који се тичу њених интереса". Тако је уговор довео Русију у неравноправан и опасан положај, због чега се руска влада, упозоравао је Горчаков, више не сматра обавезном на поштовање одредбе која ограничава њена суверена права на Црном мору. Стога је захтевао од руских дипломатских представника да владама код којих су акредитовани разјасне да је циљ његовог демарша само да заштити безбедност Русије, уз обећање да ће Русија све остале чланове Париског уговора „постојано испуњавати", што је значило да неће „отварати ни Источно питање". То је учињено

[32] Л. И. Нарочницкая, нав. дело, 71–96; Л. М. Шнеерсон, *Франко-пруская война и Россия*, Минск 1976, 91–100.

[33] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1870 гг., л. 24–25; С. К. Бушуев, *А. М. Горчаков*, Москва 1961, 91–98; *История внешней политики России*, 77.

у тренутку капитулације француске армије у Мецу, што је "потврдило да је Француска била елиминисана као фактор супротстављања Русији". Преостале су Велика Британија и Аустроугарска које су се одлучно противиле намери Русије, али нису имале реалне могућноси да то спрече. Сједињене Америчке Државе подржале су Русију, међутим, од највеће важности је била подршка Пруске. Бизмарк је касније тврдио да је 1870. године подржао Русију, због тога што је забрана слободне пловидбе у "сопственом мору за њу била неприхватљива". „Ми смо радо стали на страну Русије... да би је ослободили ограничења наметнутих Париским уговором. Она су била неприродна, а забрана пловидбе крај сопствених морских обала била је за такву државу као што је Русија неодржива на дуже време, јер је била понижавајућа". Прави смисао Бизмарк је открио касније када је рекао да је за Немачку пожељније да се Русија окрене на исток него на запад.[34]

У Европи је циркулар био изненађење. Енглеско Министарство спољних послова саопштило је да руска влада не би требало да иступи са једностраном изјавом, већ да је неопходно да се обрати и другим државама потписницама Париског уговора са предлогом за измену његових одредби. Канцелар Бизмарк, иако незадовољан, како је говорио „неправовременим" иступом Горчакова, био је одлучан да докраја испуни обећање дато Русији. Истога мишљења је био и краљ Виљем, када је свом саветнику Швајницу рекао да „сама по себи *Декларација* је сасвим исправна". Пруска је после тога предложила сазив конференције држава потписница Париског уговора, са циљем да се размотре питања која је поставио Горчаков у циркулару. Велика Британија и Аустроугарска сагласиле су се са предлогом, „под условом да резултати конференције не буду одлучени раније" и да у њеном раду учествују све државе потписнице Париског уговора. Русија је прихватила одржавање конференције, али под условом да она само санкционише одлуку руске владе. Влада и цар су пристали, рачунали су на Бизмаркову подршку и повољне међународне околности.[35]

Лондонска конференција европских држава, сазвана на иницијативу Бизмарка, за коју је Горчаков сматрао да треба да буде „кратка и да има чисто практични смисао", одржана је од 17. јануара до 13. марта 1871. године. Велику Британију је на конференцији представљао министар спољних послова Гренвил, док су "друге земље заступали дипломатски представници акредитовани у Лондону". Задатак руског посланика Брунова био је да одлуку Горчакова из цирлукара „учини међународном". Уз то, Горчаков је у инструкцији Брунову саветовао да буде „умерен и опрезан, да пажњу учесника конференције усмери на погубност Париског уговора за унутрашњи развитак Русије, њену пољопривреду, индустрију, безбедност". Најзначајније дискусије вођене су о условима регулисања пловидбе мореузима. Велика Британија и Аустроугарска прихватиле су на крају споразум о измени одредбе Париског уговора о неутрализацији Црног мора. Режим пловидбе мореузима претрпео је тиме неке "за Русију не сасвим прихватљиве измене". Султану је дато право да регулише режим пловидбе мореузима и „у миру у корист

[34] С. С. Татищев, нав. дело, 478–479.
[35] *История внешней политики России*,78.

војних бродова пријатељских и савезничких држава", ако Турска "нађе да је то неопходно, да би осигурала испуњење одредбе Париског уговора". "Тај члан погоршао је положај Русије у њеним одбрамбеним плановима у односу на конвенцију из 1841. године", која је одређивала да у време мира мореузи буду затворени за војне бродове, осим лаких, свих држава. Потом је уследило потписивање конвенције између Русије и Турске, којом је била анулирана конвенција из 1856. године. Измена одредбе о неутрализацији Црног мора представљала је лични успех Горчакова, који је умео да искористи међународне околности за „избављање Русије од најтежих услова Париског уговора". Русија је поново успоставила своја суверена права на Црном мору и тиме повратила престиж велике силе. Лондонска конференција се тако сагласила са изменом свих дотадашњих ограничења, што је значило да је Русија могла да у Црном мору држи флоту и гради утврђења. Била је то "дипломатска победа без рата", важна за њен положај у Европи. Током петнаест година, колико је Русији требало да анулира одредбе Париског уговора, прилике у Европи су се промениле, „Немачка је постала империја". Удео Русије у томе цар Виљем није скривао, што је и признао у писму цару Александру: „ Никада Пруска неће заборавити да је она вама дужна за то што рат (против Француске) није добио шире размере. Да Вас за то благослови Господ!".[36]

Уједињење Немачке, проглашено у Версају 18. јануара 1871. године, када се „Југ који је дуго задржавао неутралну позицију ујединио са Севером", довело је до "новог распореда снага на континенту". Русија је сада на својим границама имала моћног суседа, због чега јој даље слабљење Француске није одговарало. У руској јавности чули су се гласови за поновно зближење са Француском. Тог мишљења био је и Горчаков, који је схватао значај Француске као противтеже обновљеној Немачкој. „Нама је потребна јака Француска", изјавио је Горчаков, мада је француска влада била свесна тадашње блискости „петроградског и берлинског двора". Министар спољних послова Жил Фавр сматрао је да Француска у том тренутку не може ништа да очекује од Русије, али да ће се пре или касније показати да се „нова немачка империја више не може ширити, а да при томе не угрози безбедност Русије". Русија је у међувремену отпочела са активном политиком у Централној Азији, што је заоштрило њене односе са Великом Британијом. Због тога јој је сада био потребан чврст ослонац у Европи, који је једино могла да нађе у Немачкој. Руска влада је рачунала да ће уз помоћ Немачке онемогућити експанзију Аустроугарске на Балкан, где је после пораза у рату 1866. године она усмерила своју активност. Министар спољних послова Аустроугарске гроф Андраши такође је тражио подршку Немачке против Русије, у којој је видео главног противника. Бизмарк је у исто време подстицао активност Аустроугарске на Балкану, на тај начин желео је да одвуче њену пажњу од Централне Европе. Али он није хтео да Аустроугарску сасвим удаљи од Немачке, у будућности јој је наменио улогу савезника. У исто време био је спреман на споразум са Русијом, да би онемогућио руско приближавање Француској. По мишљењу руског дипломате грофа Петра

[36] *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 107–110; М. Гелер, нав. дело, 133.

Шувалова, Бизмарка је прогонио „кошмар коалиције“. Тај „кошмар“ није случајно нарушавао спокојство немачког канцелара, међународни односи почетком осамдесетих година давали су основа за могуће зближавање Русије са Аустроугарском и Француском. После 1871. године Бизмарк је чинио све да очува постигнуто, при чему је „показао зрелу политичку мудрост“. Аустроугарска је за њега била „идеалан партнер", стога што је савез са њом гарантовао немачку превласт у Средњој Европи.

Руска влада је са пажњом пратила односе Берлина и Беча, рачунала је са Немачком као "пожељним савезником", а у исто време и као посредником у разрешењу спорних питања са Аустроугарском. Приближавање Аустроугарске и Немачке требало је да буде озваничено у септембру 1872. године, када је планирана посета цара Франца Јозефа Берлину. Да би предупредио стварање двојног савеза, Александар II је у писму Виљему I дао до знања да жели да учествује у сусрету двојице монарха. Руски цар је страховао од могућности закључења аустро-немачког савеза, па је цар Виљем I, по савету Бизмарка, пристао да састанку присуствује и руски цар. Александар II је, стога, почетком септембра 1872. године отпутовао у Берлин, где је Виљем I позвао и цара Франца Јозефа. Преговори у Берлину довели су до приближавања ставова Горчакова и Андрашија. У погледу Балкана постигнут је договор о подршци status quo-a, споразум је уз то допуњен и заједничком изјавом „да се ниједна од страна неће мешати у унутрашње послове Турске“. Бизмарк је подржао договор па је приликом сусрета са Горчаковом изјавио да ће прихватити оне акције на Балкану које усагласе Петроград и Беч. Касније је Горчаков писао да у разговору са Бизмарком није било ничег новог, осим жеље за што „чвршћим јединством између Русије и Аустрије“. Тиме се Бизмаркова интервенција свела, како је писао Горчаков, „само... на што веће јединство Русије и Аустрије”. Бизмарк је, наиме, планирао савез са недавно побеђеном Аустријом, а намеравао је да у нову алијансу увуче и Русију.[37]

Сусрет у Берлину поставио је добре основе за постизање коначног споразума три државе. Почетком маја 1873. године цар Виљем I је у пратњи Бизмарка и фелдмаршала Молткеа стигао у посету Петрограду. Резултат сусрета немачког и руског цара било је закључење војне конвенције, коју су 6. маја 1873. године потписали начелници генералштабова Берг и Молтке. Обе стране су прихватиле обавезу да уколико би нека од европских држава напала једну од потписница конвенције, друга би „у најкраћем року ангажовала армију од 200.000 људи”. Конвенција и поред тога „није садржала ничег непријатељског према било којој нацији, или пак влади“. Међутим, Бизмарк је желео да се споразуму прикључи и Беч, тврдио је да конвенција „неће имати снагу ако њој не приступи Аустрија". У јуну 1873. године Александар II је у пратњи Горчакова посетио Беч, у намери да убеди Франца Јозефа да приступи руско-немачкој конвенцији. Током преговора две државе су се сагласиле да у случају угрожавања европског мира претходно постигну међусобни споразум о „начину заједничког деловања”. У случају, пак, да се појави

[37] АВПРИ, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1872. г., л. 26об-27; М. Гелер, нав. дело, 133–134.

неопходност прибегавања сили, предвиђено је да се представници двеју држава састану да би конкретизовали обавезе о међусобној подршци. Две државе би само у том случају прибегле закључењу војне конвенције. Споразум, ради „учвршћивања мира“, потписан је 6. јуна 1873. године у дворцу Шенбрун. Била је то политичка, а не војна конвенција, пошто аустријска влада није желела да јој дâ обавезујући карактер. Али цар Александар II је био задовољан, што је потврдио у писму Виљему I. „Ја сам добио, не без великог труда, резултат, који смо ми желели..., ни цар, ни Андраши нису хтели да се сагласе да споразум добије форму војне конвенције, једнаку оној која је била потписана од стране двојице наших маршала“.[38]

Коначно, 23. октобра 1873. године конвенцију је потписао и немачки цар приликом посете Бечу, чиме је створен „консултативни пакт између три државе који је Европа назвала Савез три цара“. То и није био уговор о савезу већ споразум три конзервативне државе, у коме је свака од његових потписница следила сопствене спољнополитичке циљеве. У пракси формални уговор цареви нису закључили, ограничили су се само на измену нота о три проблема: очувања постојећих граница у Европи, Источном питању и предузимању заједничких мера против револуције ,,која је могла да угрози све три државе". Споразум је потписан, али су супротности међу државама, посебно између Русије и Аустроугарске, остале. Свака од њих је тежила да не допусти другој превласт на Балкану и свака од њих је рачунала да ће за своју политику придобити Немачку. Са друге стране, Немачка је желела да искористи супротности између Русије и Аустроугарске за добијање одрешених руку у западној Европи. Немачка је тежила да стекне доминацију на континенту, да коначно као супарника елиминише Француску.

Цар Александар II и канцелар Горчаков, који је формално водио руску спољну политику, ,,видели су у могућности преображаја Немачке у моћну империју опасност за Русију". Али, Александар II је донео коначну одлуку, јер је у империји свога ујака Виљема I видео верног савезника, не само у борби против револуције већ и у решењу Источног питања. Јачање Немачке и њен преображај у империју имало је за последицу изливе антинемачких осећања од стране представника различитих друштвених кругова Русије. Славенофили су упорно понављали да је Немачка главни непријатељ Словена. Додуше, то се пре свега тицало Аустрије, али јачање моћи Пруске почело је "озбиљно узнемиравати и дипломате и војнике“. Публициста Михаил Катков који је играо важну улогу у јавном и политичком животу, „до њега Русија није знала за публицисту, који је имао такав утицај на политику земље", сматрао је да је за Русију опасан савез са Немачком, коју је окарактерисао као ,,непријатеља Словена”. Ништа мање емотивно изражавао је своје погледе и генерал Михаил Скобељев, прослављен у ратовима у Централној Азији и са Турском. За генерала Скобељева све је било јасно: ,,Да! Странац је код нас свуда. Рука његова присутна је свуда. Ми смо играчка његове политике, жртве његове интриге, робови његове силе... и желите ли да сазнате од мене ко је тај

[38] С. С. Татищев, нав. дело, 494–499; *Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917*, 124, 126–127; Л. М. Шнеерсон, *На перелутье европейской политики. Австро-русско-германские отношения (1871–1875)*, Минск 1984, 91–107.

странац,... то је интригант, то је непријатељ Русије и Словена, ја ћу вам рећи то је Немац. Понављам вам и молим вас да не заборавите, наш непријатељ је Немац".[39]

Русији је уговор са Немачком и Аустроугарском осигурао безбедност западних граница и тиме олакшао њену политику у Централној Азији. Бизмаркова намера да, услед заузетости Русије „источним пословима", успостави хегемонију Немачке у Европи показала се илузорном. Руска влада је добро схватила опасност од хегемоније Немачке на континенту и стога није желела да је подржи. Посебно је то дошло до изражаја почетком 1872. године када је Бизмарк, у настојању да још више ослаби Француску, отпочео са политиком изазивања новог конфликта. Повод за такав Бизмарков иступ било је објављивање, током 1872. године, закона о општој војној обавези, којим је Француска желела да обнови своју војску. Француском министру спољних послова Деказу „једину наду представљало је тражење покровитељства руског цара". У разговору са Лефлоом, који је потом уследио, Горчаков је стао на страну Француске. „Ја сам Вам већ то рекао и сада то понављам, нама је потребна снажна Француска". Русија је тиме јасно ставила до знања да не жели даље слабљење Француске и да не подржава Немачку. Захваљујући ставу Русије, криза је тада превазиђена, али односи Берлина и Париза поново су заоштрени 1874. године. Француски посланик у Петрограду Лефло указао је Горчакову на опасност која његовој земљи прети од Немачке. Министар спољних послова Деказ тражио је заштиту од Петрограда. Горчаков је обећао да ће Русија заштитити Француску. Готово идентичан одговор добио је француски дипломата и од цара Александра II. У пролеће 1875. године онеспокојена брзим опоравком Француске, Немачка је отпочела са припрема за нови рат, да не би, како се изразио Бизмарк, „болесна Француска оздравила". Руски канцелар Горчаков био је категорички против давања пристанка за превентивни рат против Француске, коју је од њега тражио Бизмарк. Рат је на тај начин избегнут, али је Бизмарк за свој неуспех сву кривицу бацао на Горчакова, када је изјавио да је „једини гарант постојаности руске сарадње са Немачком личност цара".[40]

Бизмарк је овога пута рачунао да ће због заузетости Русије у Централној Азији, у обрачуну са Француском имати пуну слободу деловања. У фебруару 1875. године затражио је, посредством свог дипломатског изасланика Радовица, од руске владе пријатељску неутралност у случају новог сукоба са Француском, а заузврат јој је обећао сарадњу на Истоку. Бизмарк је, дакле, за подршку Русији на Истоку тражио да она напусти Француску, али му је одговорено да Петроград „тамо нема ништа у виду осим спокојства и општега мира". Истовремено су француском посланику у Петрограду и цар и канцелар саопштили да ће пружити његовој земљи дипломатску подршку. Цар Александар је француском посланику још рекао да ће Немачка, ако иступи без стварног повода, „преузети на себе велики ризик". Александар II је свој став потврдио и приликом пропутовања кроз Берлин у мају 1875. године, када се изјаснио против новог немачко-француског рата. После тога Бизмарк је био принуђен да се повуче, а цару Александру II саопштено је „да

[39] М. Гелер, нав. дело, 126, 135–136.
[40] *История внешней политики России*, 82–83; Bismark, нав. дело, 516, 528.

никакво агресивно деловање против Француске није планирано". Одговорност за ратне припреме канцелар је пребацио на генерале, за које је рекао да се ,,ништа нису разумели у политику". Русија је тиме отклонила Бизмаркову намеру ,,превентивног" рата против Француске. Пошто је коначно отклоњена опасност од рата, Горчаков је руским дипломатским представницима у европским престоницама упутио лаконску поруку: ,,Од сада је мир обезбеђен". ,,Војна узбуна" 1875. године допринела је хлађењу односа Русије и Немачке, али није довела до распада Савеза три цара јер су обе стране биле заинтересоване за очување првобитног споразума. Избијање Источне кризе 1875. године показало је сву дубину противречности и сву ,,трошност" Савеза три цара. Када је Горчакову пошло за руком да убеди Александра II у опасност која потенцијално прети од Немачке, променила се и руска политика. Кнез Бизмарк није скривао своје разочарење и упозорио је Горчакова: ,,Кажем вам отворено: ја сам добар пријатељ мојим пријатељима и непријатељ мојих непријатеља". Непријатељ Бизмарка био је Горчаков а потенцијални савезник цар Александар II.[41]

Еволуција спољне политике Русије после Кримског рата била је условљена како неопходношћу реформи у самој земљи тако и измењеним околностима у међународним односима. Русија је морала да ,,обезбеди предах после изгубљеног рата за спровођење унутрашњих реформи", али у исто време морала је да тражи и начин да изађе из ,,опасног и понижавајућег положаја" у који ју је довео Париски мировни уговор. Било је потребно да земља изађе из међународне изолације, у којој се нашла пред антируском ,,кримском коалицијом" европских држава.

Руска дипломатија је остварење својих задатака у Европи постигла прво путем зближења са Француском, а када се то показало неуспешним, са Пруском. Први корак у зближењу са Пруском учињен је у време устанка у Пољској 1863. године, да би 1871. године, после пораза Француске, Русија искористила погодан тренутак и дипломатским средствима, уз подршку Пруске, добила измену чланова Париског уговора који су ограничавали њена права у Црном мору.

Тај успех био је такође ,,купљен" великом ценом, пристанком на уједињење Немачке под вођством Пруске, што је суштински изменило прилике у Европи, а самим тим и положај Русије. Поставило се после тога питања осигурања западних граница земље, настала је потреба за тражењем нових савезника ради обезбеђења позиције земље у међународним односима. Прво је нађен излаз у зближавању са Немачком и Аустроугарском, у форми Савеза три цара. Али, тај „консултативни пакт" конзервативних држава показао се недовољно постојаним, због противречности интереса његових чланица у Европи и на Балкану.

[41] С. С. Татищев, нав. дело, 505–509; Ю. В. Борисов, *Русско-французские отношения после Франкфуртского мира 1871–1875 гг.*, Москва 1951, 218–253; В. М. Хвостов, *История дипломатии*, Т. II, Москва 1974, 51; М. Гелер, нав. дело, 137.

Извори и литература:

Архив внешней политики Российской империи, ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел.

Bismark, *Gedanken und Erinnerungen*, Stuttgart–Berlin 1928.

Борисов, Ю. В., *Русско-французские отношения после Франкфуртского мира 1871–1875 гг.*, Москва 1951.

Бушуев, С. К., *А. М. Горчаков*, Москва 1961.

Гелер, М., *История Российской империи*, Т. III, Москва 1997.

История внешней политики России. Вторая половина XIX века, Москва 1997.

Кинямина, Н. С., *Внешняя политика России второй половины XIX в.*, Москва 1974.

Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг., Москва 1986.

Mosse, E., *The Rise and Fall of Grimean system 1855–1871*, London 1963.

Нарочницкая, К. В., *Россия и отмена нейтрализаций Ченого моря 1856–1871 гг.*, Москва 1989.

Нарочницкая, Л. И., *Россия и войны Пруссии в 60-х годах за объединение Германии „сверху“*, Москва 1960.

Нарочницкий, А. Л., *Международные отношения и внешняя политика России от Парижского (1856 г.) до Франкфуртского мира*, Москва 1946.

Оболенская, С. В., *Франко-пруская война и общественное мнение Германии и России*, Москва 1977.

Рувененков, В. Т., *Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия*, Москва–Ленинград 1957.

Рыжова, Р. И., *Сближение России с Франции после Крымской войны и русско-французкий договор 3. марта 1859 г.* Учены записки МГУ им. В. П. Потемкина, Т. XXVIII, Вып. 4, Москва 1959.

Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 гг., Москва 1956.

Татищев, С. С., *Император Александар II. Его жизнь и царствование*, Москва 2006.

Хвостов, В. М., *История дипломатии*, Т. II, Москва 1974.

Хитрова, Н. И., *Триумф А. М. Горчакова, Отмена нейтрализации Черного моря,* у *Российская дипломатия в портретах*, Москва 1992.

Шнеерсон, Л. М., *На перелутье европейской политики. Австро-русско-германские отношения (1871–1875)*, Минск 1984.

Шнеерсон, Л. М., *Франко-пруская война и Россия*, Минск 1976.

DUŠKO M. KOVAČEVIĆ

FOREIGN POLICY OF RUSSIA FROM THE CRIMEAN WAR TO THE GREAT EASTERN CRISIS (1856-1875)

Summary

The evolution of the foreign policy of Russia after the Crimean war was conditioned by the necessity to reform the country, as well as by changed circumstances in the international relations. Russia had to 'have a break after the lost war in order to implement internal reforms'. At the same time, Russia had to find a way out of 'dangerous and degrading position' to which it was brought by the Paris Peace Treaty. It was necessary to took the country out of international isolation, which it faced before the anti-Russian, 'Crimean coalition' of the European countries.

Russian diplomacy managed to implement its tasks in Europe primarily through rapprochement with France, and when this proved unsuccessful, it reproached Prussia. The first step in the rapprochement with Prussia was made at the time of the uprising in Poland in 1863, and in 1871, after the defeat of France, Russia used the right moment and diplomatic means, with the support of Prussia, to change Articles of the Paris Treaty which had limited its rights in the Black Sea.

This success was also 'purchased' with high price, by agreeing to the unification of Germany under Prussian leadership, what substantially changed situation in Europe, and thus the position of Russia as well. After that, there were raised issues related to the Western borders of the country, and there was emerged a need to find new allies to ensure the country's position in the international relations. Primarily, the way out was found in the rapprochement with Germany and Austria-Hungary, in the form of the Union of Three Emperors. However, this 'consultative pact' of conservative countries proved to be insufficiently stable, due to the contradiction of interests among its members in Europe and the Balkans.

Keywords: Russia, France, Prussia, the Paris Congress, the Polish uprising, End of neutrality of the Black Sea, the Union of Three Emperors

UDC 329:323(497.11)“1860/1869“

Дејан Микавица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
mikavica@ff.uns.ac.rs

Оригинални научни рад
примљено: 30. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

МИЛЕТИЋЕВЦИ НА ПУТУ ФОРМИРАЊА СТРАНКЕ 1860–1869*

Сажетак: Присталице и следбеници Милетићеве иделогије су у деветогодишњем периоду обновљеног парламентарно-политичког живота (1860–1869) настојали да у оквиру различитих омладинских, културно-просветних и национално-политичких удружења, установа и организација оснаже претпоставке за остварење националних и демократских циљева српског народа у Хабзбуршкој монархији. Свестрано прихватајући тековине европских либералних покрета, милетићевци су успели да српску националну политику, после укидања апсолутистичког режима, дефинишу на другачији, напреднији, либерално-демократски начин и тако увећају изгледе за целовит друштвени и духовни препород народа који су представљали. У борби против владајуће доктрине политичке неравноправности грађана и народа на ширем простору Угарске нису успели да осигурају подршку и савезништво мађарских и хрватских либерала, док је у области српске црквено-просветне аутономије интензивирано њихово сучељавање са конзервативно-клерикалним представницима црквене јерархије. Упркос томе, прогресивно су утицали на све области друштвеног живота пречанских Срба, свестрано допринели оснивању и активностима Уједињене омладине српске и најзад основали Странку која је пред собом имала изузетан задатак, да заступа интересе свих Срба у Аустроугарској и утиче на државну и националну политику Србије и Црне Горе.

Кључне речи: Светозар Милетић, Матица српска, Источно питање, Уједињена омладина српска, Угарски сабор, Српски црквено-народни сабор, Срби, Хрвати, Мађари, Војводина.

Ближу предисторију Српске народне слободоумне странке употпунило је деловање новообновљених српских академских дружина и њихово обједињавање у оквиру Уједињене омладине српске, која је баштинила тековине европске грађанске револуције, српску духовну и државотворну традицију и национално-политичку мисао црвених и световних првака пречанских Срба дефинисану на Црквено-народним саборима од краја XVII века. Идеологији Милетићеве странке се у литератури, са извесном историјском оправданошћу, аналогно тражи исходиште у

Текелијиној политици на Темишварском сабору 1790, демократско и национално одређење у ратном искуству 1848–1849,[1] друштвено упориште у економски ојачалом српском грађанству,[2] а писано програмско утемељење у *Туцинданском чланку* који је, као одговор на царско решење о укидању Војводства Србије, написао и објавио у *Србском дневнику* првак српских либерала, тридесетчетворогодишњи Светозар Милетић.[3] Овим чланком оспорена је сврсисходност дотадашње српске лојалности Бечком двору, а Милетић, тада већ харизматични предводник српског грађанства и народни трибун, јасно се одредио према аустрофилству српске црквене јерархије, према питању Српске Војводине и према мађарској либералној политици у Хабзбуршкој монархији.[4] Подсећајући да је Бахово Војводство укинуто, дефинисао је критичан став према политици Бечког двора напоменувши да на њу пречански Срби убудуће не могу и не смеју рачунати. Указао је да је са пропашћу Војводства још нешто „сахрањено", нешто што никад више неће моћи васкрснути, јасно алудирајући на традиционално српско поверење, ослонац и сарадњу са владарима хабзбуршке династије. Старим путем више се није могло, по Милетићевом суду, и због тога је сматрао да је дошло време да се закључе рачуни „с досадашњом владом". Формалном оградом, која је пратила ову мисао, задржао је легитимни оквир свог политичког става: „Ту као уставни људи не мешамо цара и краља, који је свет и неодговоран, него владу аустријску". Суштински одбацујући потребу политичке сарадње Срба са Бечким двором, Милетић није одбацио историјско-привилегијална права[5] односно право позивања на привилегије које је српском народу за војне заслуге давао и потврђивао аустријски цар од краја XVII века.[6] Српско Војводство дефинисао је као „биће политично народа српског с ове стране", верујући да ће оно „у прображеном виду, ма и без имена тога зацело васкрснути". Свестан историјског значаја који је имала Војводина као национално-политички програм српског народа у Хабзбуршкој монархији није намеравао да га

---

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] С. Гавриловић, *Политичка борба за Српску Војводину у Аустријској царевини 1848–1918,* зборник радова Српски покрет у револуцији 1848–1849, Нови Сад 2000, 7–31.

[2] Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, Сремски Карловци 1968, 2.

[3] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 1, Београд 1999, 232–234.

[4] Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић, живот и политика,* Београд 2009, 40–41.

[5] В. Гавриловић, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века,* Ветерник 2001; Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју Срба 1538–1918,* Нови Сад 2007, 13–25.

[6] У књижевној и историографској литератури често је мишљење да су национални и политички захтеви Срба у Аустрији и Угарској увек имали привилегије као једино легитимно упориште: „Борба Срба у Угарској за национални опстанак базираше се на једном застарелом привилегијалном праву, на које су аустријски цареви радо заборављали, а одговорне владе игнорисале па чак и презирале. Сталним и вештим маневрисањем са тим својим привилегијалним правом на црквено-политичком терену, они су са питањима уређења своје Цркве, како на својим црквеним саборима, тако и у државном сабору били у прилици, да су поред ствари, које се беху односиле на Цркву, могли да стављају на дневни ред и своја национално – политичка питања и да њима обрате пажњу на своја права и националне потребе" (М. Томандл, *Светислав Касапиновић,* Панчево 1940, 16).

одбаци нити да, после укидања Круновине, одбије од себе заговорнике и присталице идеје српске политичко-територијалне аутономије као једине поуздане гаранције очувања српског националног идентитета у држави у којој нису имали статус равноправног политичког народа. Због тога је писао како је „Војводство у Бечу и Пешти сарањено", али не и „у срцима честитих Србаља", да не треба жалити због нестанка „Баховог Војводства", али и да не постоје разлози за радост због његовог укидања: „Војводство је сарањено – али ми му нисмо „очи заклопили, и злосретан би Србин био, који би неверном ногом ковчегу Војводства приступио ма и само да га целива, а камоли да ликује".[7]

Своје виђење нове Војводовине Српске, прижељкиване на принципу национално заокружених угарских жупанија, првенствено Бачко-бодрошке и Торонталске (Банатске), са надлежностима које су понекад подсећале на суверенитет швајцарских кантона, бранио је, кад год су за то постојали услови, свим расположивим политичким средствима, одушевљено подржаван од стране својих бројних присталица, на Благовештенском сабору и после њега, у преданом и пожртвованом двадесетогодишњем нестраначком и страначком деловању, у новинским чланцима и полемикама, на скуповима, у надахнутим, аргументованим, провокативним и визионарским беседама на Угарском, Хрватском и српском Црквено-народном сабору.[8] У овом духу су пречански либерали, углавном његови истомишљеници и следбеници, настојали да осмисле српску националну политику, да Војводину представе као административно решење које не противречи идеји мађарског државног суверенитета и концепту федералног дуализма као битне саставнице очекиваног аустријско-мађарског споразума. О предусретљивости милетићевих либерала и спремности на попуштање мађарској страни, посебно сведочи њихова уздржаност у посланичком иступању коју су морали запазити сви који су пратили рад Угарског сабора 1861.[9] Шмерлингову политику су, често неоправдано, оцењивали неискреном и неспремном да српским захтевима, после укидања Војводства Србије, на било који начин изађе у сусрет.[10] Михаило Полит Десанчић, Милетићев ученик, најискренији следбеник и најистрајнији политички присталица, веровао је да све зависи управо од овог аустријског државног министра али да он једноставно „нема одважности да сазове српски политички сабор у тој цели, да успостави Војводину па да та Војводина шаље посланике у рајхсрат бечки", већ да се „ограничио само на то да сазове српски сабор на ту цел (Благовештенски сабор – Д. М.), да се посаветује о гаранцијама за српску народност у бившој Војводини према изреченом утеловљењу у Угарску".[11] Другачије мишљење нису имали ни други милетићевци, угледни представници српског либералног грађанства, еминентни интелектуалци, јавни и књижевни радници из Милетићевог

[7] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 1, 232.
[8] Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад 2006, 35–37, 100,
[9] *Az 1861-dik évi april 2-ikara hirdetett orszaggyulés képviselohazanak naploja*, I–II, Pest 1861; Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић,* Београд 2006, 87–90; *Српски дневник,* 1861, бр. 25, 29, 33, 42, 43.
[10] Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* Нови Сад 2011, 116–117.
[11] Михаило Полит Десанчић, *Све досадашње беседе*, књ. 1, Нови Сад 1889, 10.

круга. Њихова очекивања грађена су на уверењу да су Мађари спремни да, после трагичних искустава из српско-мађарског рата, прихвате Србе као равноправан народ, озаконе њихова политичка права, да им осигурају гаранције за несметан развој и очување националног идентитета у Угарској. У том погледу су предњачили Петар Чарнојевић и Јаков Игњатовић. Јован Суботић је сазивање српског Сабора 1861. видео само као маневар Беча против мађарске владе у Пешти, барон Јован Живковић показивао је отворену наклоност према мађарској страни,[12] Јаков Игњатовић је мађарске законе из 1848. представљао као повољније решење за Србе него што је била Бахова управа у Војводству Србији од 1849,[13] Стеван Павловић је био уверен да ће Угарски сабор уважити српска права и осигурати српску народност,[14] док је Петар Чарнојевић пред српским Сабором 1861. предочио да као свој најбитнији задатак сматра „народно благостање у савезу и љубави с Мађарима".[15] Званична Србија подржавала је оваква гледишта упућујући пречанске Србе да траже аутономију српске народности у Угарској али и да мађарске законе из 1848. прихвате као гаранцију слободе и напретка.[16] Није изостало ни еуфорично „кафанско братимљење" Срба и Мађара у којем је демонстрирана спремност да се постигне, до тада незамисливо у српском политичком искуству, братско савезништво два народа, српског који је представљао Милетић и мађарског који су предводили првенствено Деак и Андраши. Овај ентузијазам је достигао врхунац на прослави стогодишњице Текелијиног рођења[17] на којој су емотивно евоцирана сећања на његов говор на српском Сабору 1790[18], неумерено уздизано српско-мађарско пријатељство[19], декламовани стихови посвећени Текелији, уприличена велика, тријумфална бакљада.[20] У тим тренуцима је мађарска политичка јавност усмеравана у духу одушевљене подршке Србима који су показивали спремност да

[12] Ј. Суботић, *Автобиографија,* трећи део: *Лето,* Нови Сад 2009, 134, 142.
[13] *Српски дневник,* 22. јануар 1861, бр. 7.
[14] *Српски дневник,* 9. март 1861, бр. 20.
[15] Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, 98.
[16] *Српски дневник,* 19. март 1861, бр. 23.
[17] Матица српска је преузела на себе организацију ове прославе. Јован Ђорђевић је, по угледу на мађарско обележавање стогодишњице њиховог реформатора Ференца Казинција, изнео у *Српском дневнику* још у новембру 1859. предлог да се оваква свечаност одржи. На спровођењу овог предлога ангажовали су се у други милетићевци, пре свих Антоније Хаџић, тада секретар Матице српске, Павле Којић, њен председник, владика бачки Платон Атанацковић. Матица српска је предлог прихватила крајем априла 1860, а свечаност је одржана 29. августа 1861. у Новом Саду.
[18] В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790–1792,* Нови Сад 2005, 131–147.
[19] Поједини српски посланици из Милетићевог круга брзо су губили популарност код својих сународника јер нису умели да пронађу прихватљиву меру у залагању за српско-мађарско савезништво. Посебно је Петар Чарнојевић осуђиван због „безусловног пристајања уз Мађарску" (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, 165).
[20] Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић,* Нови Сад 1964, 187–190; Исти, *Текелијанумске историје,* Нови Сад 1997, 91–102; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић,* 49–50; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам,* 407–408.

се одрекну сваке сарадње са Бечким двором и националне интересе потпуно подреде договору са мађарском страном.[21]

Другу упоришну тачку програма Милетићевих либерала представљало је решење Источног питања, онако како је уобличено у низу новинских чланака, а нарочито у Политовој расправи *Die Orientalische Frage und ihre organische Lösung,*[22] и Милетићевој студији *Источно питање* објављеној 1863[23]. У њима је предочено да се од српских кнежевина, Србије и Црне Горе, очекује одлучна и јединствена национална и спољна политика у циљу стварања самосталне српске државе („веће Србије")[24] која би обухватала Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Стару Србију и један део Македоније.[25] Политичка гледишта Милетића и његових сабораца и следбеника према другим значајним политичким питањима у деценији која је претходила Бечкеречкој конференцији 1869. исказивана су највише у *Српском дневнику* од 1861. до 1864. и у *Застави* која је почела да излази у Пешти 1866. Управо око ових листова створено је језгро из којег ће касније нићи, формално прва српска страначка политичка организација, Српска народна слободоумна странка.[26] Пишући и објављујући чланке и студије и активно се одређући према актуелним дневно-политичким темама, милетићевци су профилисали погледе према кључним националним питањима и неколико година касније спонтано их преточили у писани страначки програм.[27] Према хрватским политичким опцијама, задржали су критички став, посебно када се у хрватској јавности и на Хрватском сабору инсистирало на томе да Срби немају право на политичку посебност на простору Хрватске и Славоније. Страначку политику Штросмајера, Рачког и Мразовића, оцењивали су, у ово време, као „великохрватску", искључиву према српским интересима у Војној граници и Срему и усмерену ка стварању велике, етнички и политички јединствене,

---

[21] Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878,* Нови Сад 2001, 82–83.

[22] Источно питање у Политовој политичкој идеологији заузима централно место од 1857. године, када је објавио прве чланке о њему у новосадском листу *Српски дневник* (бр. 44–47). После 1857 године, Полит је објављивао чланке о Источном питању у чувеном листу *Allgemeine Zeitung* (1860–61), а касније и у бечким листовима *Ost und West*, штутгартским *Detsche Vierteljahrsschirft*, париским *Revue dex deux Mondes*, лајпцишким *Unsere Zeit*, минхенским *Münchener Zeitung*, да би се истој проблематици вратио у *Српском дневнику* (1861), с надом да ће најзад „сунце са истока и Србство озарити" и да ће се „једаред Срби при решавању источног питања ујединити и Србство ону важност у Европи добити која Србима по повесници и по народном карактеру приличи".

[23] Битнија разлика између ова два списа запажа се у томе што је, у контексту стварања балканских држава уместо Османског царства, Милетић сматрао да Солун треба да припадне Србији, док је за Полита Солун требало да буде неутралан град.

[24] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/1, 155.

[25] Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској,* Нови Сад 2007, 135.

[26] В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914,* Нови Сад 1980, 144, 150, 151–194.

[27] И у листовима који нису делили Милетићева гледишта, као што су били *Србобран* и *Напредак,* објављивани су чланци који су указивали на подударност када је реч о многим актуелним питањима. Федерализам на националној основи заговарао је и *Напредак* (1863), за српски језик као службени и на Угарском сабору, за српску аутономну област као и против хрватских национално-политичких концепција иступао је и *Србобран* (1861–1864). Разлике су, међутим, биле очигледне у односу на политику Бечког двора, значају српске црквене јерархије, односу према мађарским либералима (В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914,* 158–159, 170–171).

католичке Хрватске.[28] Милетић и његове присталице су на Хрватском сабору 1861. пристајали уз Уставно-народну странку као странку која је, за разлику од хрватских либерала окупљених у Народно-либералној странци, показивала спремност да српске национално-политичке захтеве узме у обзир. Као посланик на Хрватском сабору 1866. Милетић је говорио у прилог политичке посебности српског народа у Хрватској и у *Застави* објавио захтеве српског народа у Хрватској који су се сводили на равноправност српског народа са хрватским у свим културним, верским и политичким аспектима. На тај начин је учврстио захтеве Срба да им се правно-политички статус у Хрватској уреди на тамошњем сабору одговарајућом законском регулативом.[29]

У српским културно-просветним и црквено-народним установама милетићевци су стицали превласт осам година пре него што је Српска народна слободумна странка формално основана. У Матици српској постигли су значајан утицај већ 1861. када је Милетић израдио нацрт Устава за ову установу[30], превагу су остварили три године касније када је она пресељена у Нови Сад, а потпуну домининацију 1867. године.[31] Не чело Матичиног Књижевног одељења Милетић биран је четири пута, од 1864. до 1867. и већину у овом одељењу одржавале су његове присталице[32]. Убрзо после Милетићевог избора на положај градског начелника Новог Сада 1861. године[33], уследио је и његов долазак на чело Српске читаонице у оквиру које је, првенствено његовим и Ђорђевићевим залагањем, основан Одбор за Српско народно позориште и тако осигуране претпоставке за деловање још једне установе од изузетног националног значаја. Да је Нови Сад већ 1861. постао „тврђава за одбрану српске народности" потврђено је и одлуком градске скупштине којом се српски језик уводи као службени језик.[34] И у књижевним кафанама, у којима је преовладавало у то време либерално расположење и национални романтизам, окупљали су се Милетићеви политички истомишљеници, уважени писци, уметници и јавни радници, често водећи важне политичке разговоре, размењујући мишљења о деловању у прилог српских националних интереса, одржавајући чувене здравице, утичући на атмосферу, јавно мнење и

[28] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 1, 211–213; књ. 2/1, 102–104, 303–310; књ. 3, 378–380.
[29] Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* 107; Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју Срба 1538–1918,* 268–269, 291–292.
[30] До тада је важио Устав написан још 1826. године.
[31] Ж. Милисавац, *Историја Матице српске 1826–1864,* књ. 1, Нови Сад 1986, 887–909; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам,* Нови Сад 2005, 524.
[32] Јован Ђорђевић, Јован Андрејевић Јолес, Ђорђе Натошевић, Ђура Вукичевић, Глигорије Гига Гершић, Антоније Хаџић, Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Ђура Даничић.
[33] Јаков Игњатовић је изабран за главног бележника, а Јован Јовановић Змај за првог подбележника. Милетић је други пут изабран за градског начелника 1867, за великог бележника Лаза Костић, за почасног великог бележника Антоније Хаџић, а за великог подбележника Коста Трифковић.
[34] Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић,* 41.

народно самопоуздање.[35] Успон милетићеваца у српској средину су с посебно великом забринутошћу пратили владини чиновници.[36]

На српском Благовештенском сабору либерално опредељени српски прваци настојали су да прецизно и сагласно духу времена дефинишу националне и демократске захтеве српског народа и да се уверљиво представе као легитимни заступници целокупне српске политике, северно од Саве и Дунава.[37] Међутим, на овом сабору, сазваном после укидања Војводства Србије, они су остали у мањини иако се њихова гледишта нису суштински разликовала од мишљења већине предвођене патријархом Јосифом Рајачићем и Ђорђом Стојаковићем који су успели да придобију посланике да гласају за одлуке које су се сводиле на стицање, уз подршку и сагласност Бечког двора, посебне српске територије, Српске Војводине, која би захватала Срем, Бачку, Банат и Војну границу, са самосталном политичком и управном организацијом, на челу са војводом, обласном скупштином, српским језиком са ћирилицом као службеним језиком, грбом са четири оцила, црвено-плаво-белом заставом.[38] На траженом простору Срби би чинили приближно половину становништва. У овом погледу милетићевци нису имали битно другачије мишљење, али су ипак предлагали корекције одређених саборских решења како би изгледе за придобијање мађарске стране учинили реалнијим.[39] На црквено-народним саборима, после 1861. Милетићеве присталице, у које убрајамо и световне и црквене представнике[40], покушавале су остваре политичке и националне резултате у духу већинског расположења пречанских Срба, сагласно мађарофилској опцији владе кнеза Михаила и формално необавезујућој либерално-демократској политици мађарске политичке елите. Постизање ових циљева подразумевало је постизање превласти у вођењу националне политике и просветно-школске аутономије пречанских Срба из руку већинског дела српске православне црквене

[35] Многе од тих састанака, посебно у „Белој Лађи" и „Код Камиле" будно су пратили полицијски доушници (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, 215, 477–479).

[36] Аст Фердинанд, у функцији владиног комесара у Новом Саду, извештавао је мађарског министра унутрашњих послова да је Милетић „ у срећној ситуацији стекао огроман утицај и на Матицу српску, Текелијанум, Јовановићеву задужбину, овдашњу српску црквену општину и на Удружење Срба занатлија". Даље је у извештају навео: „велики број појединаца, из материјалних разлога везаних за ове установе, фондове и удружења, окупља се под барјаком његове опасне политике из личног интереса. Њена два битна фактора представљају српска Омладина склона необузданости, која га слепо слуша, затим нижа и најнижа класа српског становништва коју је он завео и која чини ону опасну масу с којом Милетић безусловно располаже, користећи њу за своју агитацију на социјалном пољу против мађарске државе и која се раширила не само у граду и околини него чак и у Војној граници..." (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, 490).

[37] Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* Нови Сад 2011, 129–132.

[38] *Српски дневник,* бр. 31.

[39] Милетић и његове присталице су предлагале, за разлику од већине, да се посланици (24) за Угарски сабор бирају по угарским срезовима а да само два члана буду делегирана из Војводине, да из граница Војводине буду искључени Ада, Сента, Стара Кањижа и Мартонош, да војводу Војводине бирају сви грађани Војводине (Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* 38–40).

[40] У њих убрајамо првенствено Јована Суботића, Лазу Костића, Стевана Павловића, Александра Сандића, Јована Ђорђевића, Васу Ђурђевића, владику Платона Атанацковића, проте Бранковића, Јову Јовановића и друге.

јерархије. На српском Илинданском сабору 1864. разлике између конзервативно-клерикалне и либерално-демократске струје манифестовале су се највише у избору митрополита-патријарха, где је „Милетићева странка"[41] желела да види Платона Атанацковића, затим у питању приоритета којим би Сабор требало да се бави: да ли да најпре уреди аутономне установе (школе, фондове, цркву) како су то мислили Милетићеви либерали или да се најпре изабере митрополит-патријарх, како је стајало у диктату царског комесара Јосипа Филиповића.[42] Друго питање, које се односило на Румуне, решено је накнадно, 24. децембра формирањем Румунске митрополије. Изразита лојалност црквених великодостојника, пре свих изабраног (устајањем) митрополита-патријарха Самуила Маширевића и архимандрита Никанора Грујића била је посебан разлог незадовољства у редовима милетићевих присталица. На овом црквено-народном сабору, на којем је свештенство бирало 25 посланика, а број представника грађанства смањен са 50 на 25 док је 25 представника стизало из Границе, унапред је од стране владе осигурана доминација конзервативно-клерикалне струје. Она се очувала у следећих пет година. У овом периоду милетићевцима је преостало једино да критикују и осуђују црквену јерархију, притом неретко прелазећи границе уобичајено прихватљивог политичког неслагања. Сам Милетић је на Илинданси сабор отишао са речима „Идемо да поповима капу кројимо", док су други милетићевци ишли много даље од оваквих претњи. Тим пре што су се на наредном српском Црквено-народном сабору, одржаном после Нагодбе и неколико месеци после формирања Милетићеве Српске народне слободоумне странке, политичке разлике између Милетићевих либерала и конзерваtиваца показале као још непомирљивије.[43] Неспоразуми су почели већ око позива митрополиту-патријарху да отвори српски Сабор јер су либерали били против овог обичаја. Сукоби су се појачали око попуњавања упражњених посланичких места[44], имена Сабора[45] и око избора председника Сабора[46], а прекинути су тиме што су 34 нелиберална посланика напустили Сабор и тиме довели до његовог распуштања. И милетићевска и конзервативна страна у српском Црквено-народном сабору обратиле су се Јожефу Етвешу, мађарском министру

[41] Тако су често називане присталице Светозара Милетића у конфидентским извештајима са српских Сабора. Употребљаване су и различите квалификације као замена њеном имену: „Озлоглашена Милетићева странка" итд. (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, 490).

[42] Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, 238–240.

[43] Сабор је одржан у Карловцима од 1. јуна до 3. јула 1869, био је расправног карактера и на њему се требало расправљати само око израде саборског устројства.

[44] Реч је о местима која су остала непопуњена после отцепљења Румуна.

[45] Милетић и његове присталице тражили су да се Сабор назове Српски народни сабор како би се тиме истакло да он представља национално представничко тело и како би му се тиме дао снажнији световно-либерални карактер.

[46] Милетићевци, иако у мањини, тражили су да се то место попуни избором, а не да се препусти, као до тада, митрополиту-патријарху.

просвете.[47] И поред свега тога, Милетић је пет година касније оценио да је већ на овом српском Сабору „народна свест славила свој морални тријумф".[48]

На Угарском сабору 1861.[49] политичко-парламентарно деловање милетићеваца видело се, поред поменутог ћутања српских посланика у прва три месеца саборског рада, највише у пледирању за постизање основних националних и грађанских права свих грађана и свих народа Угарске. Амандмани представника немађарских народа/народности, Румуна Сигисмунда Поповића и Србина Стефана Брановачког,[50] о којима је решавано 10. јуна 1861, на 31. тачку Деаковог предлога која се односила на намеру да се задовоље народности, били су одбијени. Први је желео да се истакне спремност Сабора да се при задовољењу интереса народности иде до крајњих граница које не угрожавају интегритет Угарске, а други је истицао посебна историјска права Срба. Одбијањем амандмана који је предложио Имре

---

[47] Он је јавио патријарху да Сабор може да настави рад, али због Маширевићеве смрти (7. јануар 1870), он то није учинио, већ је ова дужност припала администратору Карловачке митрополије, будимском епископу Арсенију Стојковићу.

[48] Писао је у *Застави*, крајем септембра 1874: „Година 1869. на већ обележеном земљишту народне автономије доведе борбу хијерархије с народом у другу фазу. Заоштри противност међу противборним странама, и иза несрећног маневра 'бекства' са остваренога и једино за борбу оправданог земљишта, са Сабора, хијерархија би у отвореној борби и морално побеђена. Свест народна и спознање пута своме спасењу (подвукао Д. М.) славило је свој морални тријумф" (*Сабрани списи*, књ. 3, 214). Сасвим другачије је мислио Никанор Грујић. Он је записао следеће: „У тој жалосној расправи показало се, да су се скупили на тај конгрес понајвише јеретици или одпадници и безверци, којима није до вере ни до цркве, него им је до своје личне користи, коју траже за се на црквеном пољу, а да лакше могу доћи до ње, морају срушити власти црквене, и узети све господство и господарство у цркви у своје руке. Патријарх се изгубио у тој расправи са свијем. А они кад виде, да ту нема никаквога ауктoритета, отму мах, па почну говорити противу Христа, противу Матере Божије, противу светаца и противу свега онога, на чему се оснива вера и црква православна. Ко је то слушао, а није био занешен тај није могао ни помислити да су се ту скупили људи једне вере и једне крви ... него је морао судити да су с ту скупили сами противници и непријатељи вере Христове и крви српске па хоће да се потуку с онима, који бране ту веру и ту крв српску..." (Н. Грујић, *Автобиографија*, Ср. Карловци 1907, 138). У Суботићевим мемоарима сукоб на Сабору 1869. приказан је без ових детаља (Ј. Суботић, *Автобиографија,* књ. 5, Нови Сад 1910, 9–35).

[49] Угарски сабор 1861. је радио у краљевској палати у Будиму од 2. априла до 22. августа и његов основни задатак је био да прими на знање промену на престолу, састави крунидбену повељу и да, у смислу Фебруарског патента, пошаље заступнике у Царевинско веће / Рајсхрат и на њему су формиране две мађарске странке, Странка адресе и Странка декрета/одлуке, назване по програмском опредељењу које се односило на политику према Бечу. Прва је, предвођена Ференцом Деаком, прихватала фактичко стање и била спремна да адресом тражи од владара уставно-територијалну реституцију, док је друга, предвођена Ласлом Телекијем, прихватала једино персоналну унију са Аустријом као облик државног уређења, Франца Јозефа није прихватала као наследника Фердинанада V образлажући то формално-правним и процедуралним разлозима и адресу је одбијала као начин обраћања тадашњем хабзбуршком владару. У суштини, обе странке су полазиле од „уставне самосталности" и „законске независности". Већину на Угарском сабору, на којем су били посланици бирани 1848, постигла је Странка адресе. Међутим, обе адресе које је упутио Угарски сабор 1861 (24. јун и 14. јул) биле су одбијене, за владара је била прихватљива једино реална унија Аустрије и Угарске, принципи Октобарске дипломе и Фебруарског патента, слање посланика у Царевинско веће. С обзиром да је Угарски сабор остао при ставу да треба вратити законе из 1848. и именовати мађарску владу, уследило је његово распуштање.

[50] Светозар Милетић се на овом Сабору одрекао посланичког мандата у његову корист.

Иванка,[51] да се разјасни појам интегритета отаџбине, потврђена је очигледна искључивост мађарских саборских посланика. И приликом претреса 40. тачке, која се бавила проблемом законског регулисања положаја народности, у третирању народносног питања остало се на принципу равноправности свих држављана Угарске без обзира на националност и вероисповест, с тим да је усвојен амандман, који је потекао од Ференца Деака, да се посебно истакне намера Сабора да још у истом сазиву задовољи претензије суграђана других народности „у свему, што се може остварити без политичког комадања земље и жртвовања њене законите независности".[52] У двадесетседмочланој Комисији Угарског сабора, формираној за утврђивање начина решења народносног питања, било је свега три Србина, а од тога двојица милетићеваца – Петар Чарнојевић и Стефан Брановачки[53], и они нису могли да онемогуће усвајање закључка да у Угарској постоји само једна политичка нација.[54]

У време Шмерлинговог провизоријума (1861–1865), мађарски либерални политички прваци показивали су начелну спремност да постигну договор са милетићевцима, али никакав конкретан политички договор није остварен. Мађарска политичка јавност је у то време будно пратила збивања на Балкану зазирући од свега што би могло личити на остварење идеје о „српском царству" уз помоћ Русије. На следећем Угарском сабору 1865–1869.[55] српски либерали су превазишли предизборне несугласице[56] и иступили јединствено, али у настојањима да учине саборску већину благонаклоном према национално-демократским тежњама балканских народа изнова су наишли на револт, непопустљивост и огорчење мађарске стране. Све интерпелације немађарских посланика, њихови предлози, резолуције које су се односиле на српско и народносно питање одбациване су и игнорисане.[57] Споразум Бечког двора и Угарског сабора 1867. донео је коначан сумрак настојању милетићеваца да се договоре са мађарским либералима у заједничком интересу, а народносно питање је сведено на општи принцип равноправности. Суочени са чињеницом да српска нација није у адреси Угарског сабора ни поменута, Светозар Милетић и Ђорђе Стратимировић су узалуд

[51] Имре Иванка (Imre Iványka, 1818–1896), официр царске војске, посланик од 1865. до 1895, припадник опозиције, а затим владине странке.

[52] Mikó Imre, *Nemzetisegi jog nemzetisegi politika*, 98–99, 102–103.

[53] Уколико изузмемо као трећег Јакова Игњатовића. Председник Комисије био је барон Јожеф Етвеш.

[54] Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору,* 124.

[55] Овај Сабор је радио од 14. децембра 1865. до избијања аустро-пруског рата 14. јуна 1866. Поново се састао 19. новембра 1866. и радио до средине 1869.

[56] Уочи избора за Угарски сабор већ је било извесно да Ђорђе Стратимировић представља озбиљног ривала Светозару Милетићу за вођство у српском либералном покрету, али су они ипак постигли договор да на изборима наступе заједно како би избегли поделу гласова српских бирача. Стратимировић и Милетић су били међу десет српских кандидата које је предложио Средишњи одбор. Стратимировићеве присталице су уочи постизања овог договора оспоравали Милетићу способност да успешно заступа српску политику на Угарском сабору објашњавајући то његовим недовољним знањем мађарског језика и због наводне неодмерености у политичким наступима.

[57] А. Лебл, *Омладина и српско питање у пештанском Парламенту 1867–1871,* зборник радова Уједињена омладина српска, Нови Сад 1968, 358.

покушавали да макар поједине одредбе у адреси буду измењене. Нацрт народносног закона, који је подразумевао да се немађарским народима обезбеди равноправност језика, политичко-управна аутономија и арондација жупанија, потписан од стране 24 немађарска посланика, од тога осам Срба, предали су Сабору 11. фебруара 1867. Милетић, Брановачки и Мочоњи, али је он наишао на јединствену, оштру осуду мађарске посланичке већине.[58]

У години која је претходила постизању аустро-угарске нагодбе, милетићевци су у одлучујућој мери допринели организационом обједињавању младог српског нараштаја у оквиру Уједињене омладине српске.[59] Ова национално-романтичарска организација напредних просветитељских и либерално-демократских опредељења, усмерена ка буђењу српске националне свести, слављењу српске прошлости и проповедању словенске солидарности, имала је у тридесетрогодишњем Владимиру Јовановићу и четрдесетогодишњем Светозару Милетићу најпрепознатљивије вође, идеологе и узоре.[60] У оквиру Омладине обједињена су сва кључна књижевна, културна и политичко-филозофска гледишта и национални потенцијали водећих српских омладинских трибуна, теоретичара и идеолога либералне оријентације.[61] Осим јачања српске националне свести и учвршћивања духовног и културног заједништва Срба, омладинци су се ангажовали у објашњавању значаја образовања као претпоставке за привредни напредак друштва и материјално благостање грађана. У том правцу омладинска друштва су организовала јавна предавања, писала и преводила научну литературу, издавала календаре, држала ,,беседе" према омладинском задатку, потпомагала позоришну уметност, издавала и распростирала књиге, бринула о чистоти и правилности српског језика, јавном моралу и народној традицији.[62] Најпознатија гесла Омладине била су ,,просветом до слободе" и ,,све на основу истине а с помоћу науке".[63] Искуство и допринос милетићеваца у политичком деловању Омладине значило је пуно у осмишљавању будуће активности и дефинисању политичког програма Српске народне слободоумне странке, а многи проблеми у раду Омладине, често превазилажени управо захваљујући Милетићевим најближим сарадницима, послужили су као корисна поука у предстојећем страначком деловању. Ипак,

---

[58] Г. Васин, *Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884,* Истраживања 21, Нови Сад 2010, 326.

[59] Уједињена омладина српска је основана у време када је био известан исход аустријско-пруског рата, као пандан сличним раније насталим организацијама у Италији и Немачкој, у дворани Српске гимназије где се окупило око 400 ђака, књижевника, политичара. Делокруг рада и устројство Омладине одређени су на основу предлога ,,брата Владимира". Руководство Омладине чинили су студенти, а председавајући прве скупштине био је Бранко Стефановић, председник бечке *Зоре*. Омладинска схватања ширена су у новинама и часописима *Застава, Србија, Јединство, Млада Србадија, Вила, Матица, Јавор.*

[60] Већ почетком августа 1866. је полиција у Будимпешти оцењивала да је Светозар Милетић ,,као главни заступник великосрпске идеје" у непосредном ,,споразуму са свим плановима српске омладине" (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, 307–320).

[61] Д. Микавица, *Лаза Костић, политичка биографија,* Нови Сад 2011, 42–44.

[62] Омладинска схватања ширена су у новинама и часописима *Застава, Србија, Јединство, Млада Србадија, Вила, Матица, Јавор.*

[63] Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност,* Београд 1925, passim.

демократски принцип у управљању Уједињеном омладином српском, јасно изражен у омладинским скупштинама[64], чије су одлуке биле једино морално обавезујуће, константно несагласје у питању реда, дисциплине и организације често су представљали нерешив проблем.[65]

Највећи противници делатности Уједињене омладине српске били су исти они који су се одлучно, три године касније, свако из својих разлога, пратили, критиковали и прогонили странку милетићеваца – мађарска влада, аустроугарске државне службе и влада Кнежевине Србије.[66] Слабљењу Уједињене омладине српске посебно је допринело њено унутрашње нејединство којем су умногоме допринели социјалистички оријентисани омладинци. У отпору њима истицали су се највише милетићевци који су и касније били у врху његове странке, Лаза Костић, Миша Димитријевић и други.[67] Упркос честом несагласју у редовима Омладине, резултати њеног деловања примећивани су свугде где су живели Срби и у свим областима њиховог друштвеног и духовног живота, у Хабзбуршкој монархији и изван ње. На јавно мнење посебно су утицала предавања, текстови и публикације које су објављивали њени чланови. Омладинци су на виспрен, одважан, учен и аргументован начин разматрали кључна питања из области националног, политичког, образовног и културног живота. Отворено се дискутовало о потреби словенске узајамности, учешћу жена у омладинском покрету, увођењу дисциплине у омладинску организацију, о материјалном стању народа, државном уједињењу Срба, политичком и историјском значају српске православне цркве. До отвореног сукоба Уједињене омладине српске са кнезом Михаилом дошло је на другој омладинској скупштини у Београду[68], када је Милетићу српска влада забранила прелазак, а затим полиција растерала омладинце због преовлађујућег критичког расположења према унутрашњим приликама у Кнежевини Србији и избора Јеврема Грујића за председника омладинске скупштине.

Против реалистичног критицизма у животу и политици, који је снажно изражен на четвртој скупштини Уједињене омладине, одважно и одлучно иступили су милетићевци романтичарских и лебералнo-демократских уверења. Актуелни сукоби либерала и клерикалаца на српским црквено-народним саборима нису

---

[64] Омладинске скупштине одржаване су једном годишње и било их је укупно шест од 1866. до 1871. Држане су у Новом Саду, Београду, Великом Бечкереку, Великој Кикинди, Новом Саду и Вршцу. Нису заседале по унапред прописаном пословнику, на њима су присуствовали и страни јавни и национални радници (Хрвати, Руси, Чеси Словенци), одржаване су и под ведрим небом као што је био случај у Београду и Кикинди и трајале су неколико дана.

[65] У питању увођења реда и дисциплине у организацију Уједињене омладине није било сагласности. Чланови *Зоре* предлагали су увођење установе јавних укора у новинама за оне који не изврше дате обавезе, а социјалиста Живојин Жујовић се противио увођењу дисциплине. Устав Уједињене омладине српске није битније утицао на учвршћење њене организације. Ни један појединац није могао бити искључен из Омладине без одлуке двотрећинске већине на Скупштини и то на предлог најмање десет чланова. По Уставу, који је написао Светозар Милетић, одлуке Скупштине требао је да спроводи Годишњи одбор који се састојао од најмање пет чланова.

[66] В. Н. Кондратјева, *Уједињена омладина српска и њено доба*, Нови Сад 1977, 69–74.

[67] Д. Микавица, *Лаза Костић, политичка биографија,* 58–75, 83.

[68] Одржаној 6–8 августа 1867.

остали изван интересовања омладинских скупштина. Омладинци су се на њима одређивали и према намесничком режиму у Србији, односу према тек основаној Српској народној слободоумној странци и називу посебног омладинског листа[69]. Иако није била довољно организационо осмишљена, Уједињена омладина је окупила бројне присталице и чланове, дефинисала свој Устав[70], покренула листове и часописе, одушевљено заступала либерално-демократску идеологију у функцији српског националног ослобођења. Милетићевци и други омладинци у окриљу ове организације пронашли су простор за свестрано политичко ангажовање. Омладинци су као својеврсна странка, својим називом, политичком улогом, јавним и прикривеним националним и демократским деловањем, остављали утисак респектабилног политичког фактора. Мада је политика Уједињене омладине српске директно повезана са деловањем Милетићеве странке, није код свих омладинаца постојала сагласност у овом погледу. Владимир Јовановић је предводио оне чланове Омладине који били против мешања у страначку борбу. Они су остали у мањини насупрот већини која је стала на страну Милетићевих либерала 1869[71]. Аустријско-мађарске државне власти и убудуће су будно пратиле рад Уједињене омладине, предузимале различите репресивне мере у циљу сузбијања и онемогућавања њеног политичког деловања сматрајући га деструктивним у односу на државну целовитост и расположење словенске јавности у целини. У време када су милетићевци припремали оснивачку конференцију Странке, чланови Омладине били су много даље од остварења својих национално-романтичарских уверења него три године раније, када је Уједињена омладина створена. Ипак, на путу формирања Странке, милетићевци су у Омладини имали јединог политички поузданог, природног савезника.

Српска народна слободоумна странка основана је с много мање омладинско-романтичарског одушевљења, а с много више рационалног политичког прагматизма који је подразумевао дисциплиновану и добро организовану парламентарну борбу за постизање грађанских права и осигурање националне једнакости свих народа у Угарској. Међутим, спознаја о неповољним друштвено-економским и међународним околностима у тадашњој Европи, свест о стабилизацији дуалистичког поретка у Хабзбуршкој монархији и најзад Закон о народностима[72] и Закон о Црквено-школској аутономији, усвојени на Угарском сабору 1868. опомињали су милетићевце на могућност да ниједан од постављених програмско-политичких циљева не буде испуњен и да промену правно-политичког положаја Срба у Угарској не доживи њихова политичка генерација.[73] Да би се

[69] Александар Сандић је предлагао да то буде *Омладинска заједница,* Лаза Костић је желео назив *Омладина,* а Владимир Јовановић је однео превагу са предлогом *Млада Србадија*. Овај лист је излазио у Новом Саду и Београду од 1870 до 1872, у великом тиражу од приближно 2000 примерака.

[70] Устав Уједињене омладине је усвојен на трећој омладинској скупштини.

[71] Пола године после формалног, програмског конституисања Српске народне слободоумне странке.

[72] З. Ђере, *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868*, Истраживања 14, Нови Сад 1992, 63–77.

[73] Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* 179–268.

постигли што бољи резултати, писао је Милетић, „треба у првом реду да се сложимо, да личне односе, пријатељске одношаје наспрам наши противника, замерања и слабости одбацимо, а да обгрлимо одушевљено и својски искрени рад, само оном се одазивајући, у ком је очеличено поштење и чија је прошлост светла". Повољан исход на предстојећим изборима очекивао је ослањајући се првенствено на „пробуђену свест и патриотизам народни". Износећи мисао о оснивању Странке, у *Застави* 31. децембра 1868. уочи одржавања избора за Угарски сабор, Милетић је истакао да није сасвим задовољан дотадашњим посланичким радом његових сабораца и да је неопходно посланике обавезати на одговорније и преданије политичко деловање у складу са прецизно дефинисаним програмом. Страначки програм намеравао је да изнесе пред јавност на конференцији и она је сазвана за 28. јануар 1869. у Великом Бечекереку.[74] Милетићу и његовим присталицама тек је предстојала дуготрајна и крајње неизвесна борба у којој се показала сва чврстина мађарских институција и непопустљивост мађарских државника и политичара према сваком чину, предлогу и захтеву који би на било који начин могао територијални интегритет и државни суверенитет Угарске довести у питање.

Извори и литература:

Az 1861-dik évi april 2-ikara hirdetett orszaggyulés képviselohazanak naploja, I–II, Pest 1861.

Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам,* Нови Сад 2005.

Васин, Горан, *Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884*, Истраживања, Нови Сад 2010.

Гавриловић, Владан, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века,* Ветерник 2001.

Гавриловић, Владан, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790–1792,* Нови Сад 2005.

Гавриловић, Славко, *Политичка борба за Српску Војводину у Аустријској царевини 1848–1918,* зборник радова Српски покрет у револуцији 1848–1849, Нови Сад 2000.

Грујић, Н., *Автобиографија*, Ср. Карловци 1907.

Ђере, Золтан, *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868*, Истраживања 14, Нови Сад 1992.

Ковачевић, Душко М., *Јаков Игњатовић,* Београд 2006.

Ковачевић, Душко М., *Светозар Милетић, живот и политика,* Београд 2009.

Ковачек, Б., *Јован Ђорђевић,* Нови Сад 1964.

Ковачек, Б., *Текелијанумске историје,* Нови Сад 1997.

Кондратјева, В. Н., *Уједињена омладина српска 1860–1875*, грађа из совјетских архива, Нови Сад 1977.

Крестић, Василије, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980.

[74] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 17–18.

Лебл, А., *Омладина и српско питаање у пештанском Парламенту 1867–1871*, зборник радова Уједињена омладина српска, Нови Сад 1968.
Микавица, Дејан, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад 2006.
Микавица, Дејан, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској,* Нови Сад 2007.
Микавица, Дејан, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011.
Микавица, Дејан, *Лаза Костић, политичка биографија,* Нови Сад 2011.
Микавица, Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју Срба 1538–1918*, Нови Сад 2007.
Пал, Тибор, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад 2001.
Петровић, Н., *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, Сремски Карловци 1968.
Mikó, Imre, *Nemzetisegi jog nemzetisegi politika*, Kolozsvár 1994.
Милетић, Светозар, *Сабрани списи,* књ. 1–3, Београд 1999–2001.
Милисавац, Ж., *Историја Матице српске 1826–1864*, књ. 1, Нови Сад 1986
Полит Десанчић, Михајло, *Све досадашње беседе*, књ. 1, Нови Сад 1889.
Скерлић, Ј., *Омладина и њена књижевност 1848–1871*, Београд 1925.
Суботић, Ј., *Автобиографија,* књ. 5, Нови Сад 1910.
Суботић, Ј., *Автобиографија,* трећи део: *Лето,* Нови Сад 2009.
Томандл, М., *Светислав Касапиновић,* Панчево 1940.

DEJAN MIKAVICA

MILETIĆ'S SUPPORTERS ON THE WAY TO ESTABLISH THE PARTY 1860-1869

Summary

The supporters and followers of the Miletić's ideology sought to strengthen the preconditions for achieving national and democratic goals of the Serbian people in the Habsburg Monarchy within different youth, cultural-educational and national-political associations, institutions and organizations in the nine-year period of renewed political life (1860 - 1869). Versatile recognizing the achievements of European liberal movements, the Miletić's followers managed to define the Serbian national politics in a progressive, liberal-democratic way, after the abolition of the absolutist regime, thus increasing the chances of a comprehensive social and spiritual rebirth of the people whom they represented. Fighting against the ruling doctrine of political inequality of citizens and nations in the broader area of Hungary, they failed to provide support and alliance of Hungarian and Croatian liberals, while their confrontation with the conservative-clerical representatives of the ecclesiastical hierarchy was intensified in the field of Serbian religious and educational autonomy. Nevertheless, they progressively influenced all the spheres of social life of Prečani Serbs, contributed to the establishment and activities of the United Serbian Youth, and finally, established a political party which goal was to represent the interests of all Serbs in Austria-Hungary.

Keywords: Svetozar Miletić, Unified Serbian Youth, Hungarian Parliament, Serbian Church-National Parliament, Serbs, Croats, Hungarians, Vojvodina

UDC 37.016:94(075)“18“

Светозар Бошков
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
svetozarboskov@hotmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 1. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ИСТОРИЈА КАО НАУКА У УЏБЕНИЦИМА СТОЈАНА БОШКОВИЋА*

Сажетак: Циљ овог рада је да на основу података у уџбеницима историје које је написао Стојан Бошковић представимо његове погледе на циљеве и задатке историје у васпитно-образовном процесу, као и да представимо унапређење наставе историје и утицај који је имала на образовање српске омладине у XIX веку.

Кључне речи: Стојан Бошковић, историја, уџбеник, XIX век.

О историји као науци написано је много студија. Историчари су од античких времена па до данашњих дана тражили одговоре о судбини људи, друштвеним процесима у којима су учествовали и посебно о државним уређењима и системима у којима су људи живели с циљем да спознају суштину људског деловања и опстанка. Наш истакнути историчар и академик Чедомир Попов је написао да је увек постојала та тежња човека ка великим мисаоним, религиозним, идеолошким или философским системима, помоћу којих ће спознати и сагледати целину света, његову природну и социјалну суштину и своје место у њему.[1] Српска историографија се током XIX века развијала на специфичан начин, у тешким друштвеним и политичким околностима тежећи да активно прати европске и светске трендове у проучавању историје. Стојан Бошковић је био један од оних историчара који су на специфичан начин, преко образовног процеса, утицали на развој историје као науке код Срба у XIX веку.

Српске гимназије у XIX веку биле су организоване по принципу класичне наставе, а прошлост старих Грка и Римљана чинила је основу образовања српских ђака. Античка прошлост није се слушала само на предмету историја, него и на књижевности, философији, географији, реторици и многим другим предметима, а

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, Сремски Карловци – Нови Сад 1999, 16.

један од циљева и задатака историје био је да образује будуће генерације српских интелектуалаца на античким принципима. У то време основу наставе историје чинили су уџбеници историје, а један од аутора тих уџбеника био је и Стојан Бошковић. Он је написао неколико уџбеника историје, а овде ће бити представљена два. Први се појавио 1866. године под насловом *Историја света за народ и школу, књ. 1, Историја старог века*, а други 1883. године под насловом *Историја света за више разреде средњих школа са сликама, део 1, Стари век, св. 1*. У оба уџбеника забележене су новине које нису биле карактеристичне за уџбенике у то време, а посебно у погледу представљање историје као науке.

Његов први уџбеник из 1866. године штампала је Државна штампарија у Београду и састоји се од 389 страница и једне историјске карте која је дата као прилог на самом крају. На овој карти је приказана Грчка у време Пелопонеског рата, Исток у време Александра Великог и Запад у време Римљана. Основна карактеристика уџбеника историје на српском језику који су се појавили пре овог уџбеника С. Бошковића била је у томе да се на почетку расправља о постанку света, при чему доминирају одломци из Старог завета у чијој основи је прича о Адаму и Еви, а затим се излаже историја старих народа према географској распрострањености. Међутим, у овом уџбенику дошло је до неколико крупних промена, а најважнија је да је на почетку излагања историја представљена као наука. Неколико уводних поглавља обухвата објашњење шта проучава историја, како се развија историја, које су помоћне историјске науке, шта су то историјски извори и како се дели историја света.

У уводном делу уџбеника Бошковић објашњава чиме се бави историја и који су њени задаци. Он каже: „а сви (народи) заједно мање више раде или бар мисле да раде за боље; онда ћемо се уверити, да се је живот људима и народима непрекидно мењао, на боље или на горе; па морамо да се запитамо, како ли је било пре нас, пре наших очева и дедова, пре стотине и хиљаде година, какви су у то и то доба били људи и народи, и како ли је свет дошао до свакога стања како сада видимо око нас. Тако истражујемо узроке и послетке тима изменама, том развитку живота човечанског, те дознајемо зашто је било и одкуда је дошло све оно што замаша у судбину народа. Кад то чинимо, па још увиђамо зла и погрешке прећашњих векова, а примамо к срцу добра дела и угледамо се на лепе примере старијих колена; онда не радимо друго већ се бавимо науком над свима наукама, учимо историју, повестницу рода људскога. И тако историја је прича о истинитим а важним догађајима, са којих се измену облик народнога и општега човечанског живота“.[2] Дакле, Бошковић у први план истиче истину и причу о важним догађајима из прошлости живота старих људи као основни предмет проучавања историје. У том процесу важно је представити и добре и лоше примере из живота старих људи и тражити узроке и последице тих примера, јер они показују како се развијало човечанство. Истина, колико год она била добра или лоша, представља основ историјског знања, а ученици на основу примера који су представљени у уџбенику усвајају те историјске истине и уче како да разликују добро од лошег и да у сличним

[2] Стојан Бошковић, *Историја света: за народ и школу. књ. 1, Историја старог века*, Београд 1866, 2.

ситуацијама реагују сходно моралним начелима, која треба да представљају покретаче историјског процеса.

О задацима историје Бошковић каже: „А особито њој је задатак да објасни оне знамените покрете и промене, што за векове пресуђују судбу народима и крче пут развитку људског рода; а то су или мирне поправке (реформе) што проистичу из опште свести а извршују се заједничким договором између народа и поглавица – или су насилни потреси и буне (револуције), кад народи сами понајвише с оружјем у руци потраже правду и хоће да се ослободе насилничког јарма. Тако је историја огледало прошлости, она је видело садашњости, она нам показује пут будућности“.[3] Јасно је да задатак историје није нимало лак. Развој људског рода, како каже Бошковић, условљен је друштвеним променама и околностима у којима су се те оне одиграле. Да би се те промене правилно сагледале, историчар мора, пре свега, истинито да представи прошле догађаје, како би они користили будућим генерацијама. С обзиром да се друштвене околности стално мењају, задатак историје је да истинито представи и тумачи прошле догађаје с циљем да се што лакше објасне и сагледају нове друштвене промене. У том процесу важан задатак имају и помоћне историјске науке.

У уџбенику су представљене две помоћне историјске науке: земљопис или географија и хронологија. По Бошковићу, једна од најважнијих помоћних историјских наука је земљопис или географија. Он каже да земљопис представља основ историје и његов задатак је да нам покаже место, односно где се догодило све што је важно за историју. Историчар поготово мора да води рачуна о станишту народа где живе, односно о природи и околини у којој живе. Током излагања поставља питање да ли би сви народи који су нам познати у историји заиста допринели развоју човечанства да су се којим случајем затекли на другом месту.[4] На ово питање је и данас веома тешко одговорити. Оно што је извесно је да су антички народи, које ми данас познајемо, славу стекли и због простора који су насељавали и где су развијали своје друштво, и управо су тешки услови живота и борба за преживљавање одиграли важну улогу у процесу промене и развоја друштва код тих народа. Принцип географске поделе приликом представљања одређених народа примењиван је и у овом уџбенику, као и у претходним уџбеницима историје на српском језику. По правилу су се увек прво представљали народи старог Истока, затим Африке и на крају Европе, али никад до тада земљопис (географија) није представљен као помоћна историјска наука.

Друга важна помоћна историјска наука по Бошковићу је хронологија. Њен задатак је да одреди време када се неки догађај одиграо. Овај задатак није лак. Основни проблем представља то што нису сви народи исто рачунали време, нити је година, како наводи Бошковић, код свих исто трајала, нити је у исто време почињала. Као пример он представља разлику у бројању година, односно почетку рачунања времена. Тако Грци рачунају време од прве Олимпијаде 776. године пре нове ере, Римљани од оснивања града 753. године пре нове ере, а хришћани од

[3] С. Бошковић, *Историја света 1866*, 3.
[4] Исто, 5–6.

рођења Христа, с тим да и ту постоји разлика од 12 дана у зависности од тога да ли је у питању западни или источни календар. Посебно је важна упоредна хронологија. За неке народе, иако се спомињу у историјским изворима, немамо тачне податке о томе када се шта догодило, али упоредном хронологијом са постојећим догађајима можемо приближно одредити време.[5] Бошковић је први српски аутор који се детаљно бавио питањем и улогом хронологије у историјском процесу.

Бошковић затим даје преглед историјских извора. Он каже да „можемо говорити само о историји оних народа, од којих је остало буди каквих споменика. А народ који је прошао или још живи (нпр. дивљачки), па од прошлости његове ништа важно није заостало потомству, − такав народ не може ни да изађе на поље историје. Многи народи преминули су, затрли се или се прелили у друге народе, па од њих нема сада ни гласа ни трага.“[6] Оно што је важно за историју као науку код Бошковића је да историјске изворе дели усмене, неме (мртве) и писмене. У усмене изворе спадају приповетке, казивања и народна предања (традиције) с оца на сина и народне песме. Он каже да са овим изворима морамо бити крајње опрезни, јер они нису поуздани. У неме (мртве) изворе спадају слике и грбови (хералдика), зграде и зидови, скулптуре, стубови, развалине од градова, храмови и куће, посуђе, оруђе и оружје. Наука која се бави овим изворима је археологија.

У писаним изворима постоји разлика и дели их у две групе. У првој су писани извори у које спадају натписи (епиграфика), новац (нумизматика), медаље и печати (сфрагистика), а у другој групи су јавна писма, државни уговори, наредбе владара и укази (повеље), уговори, споразуми и извештаји, дипломе, летописи (анали) и хронике. Али најважнији од свих извора су, по Бошковићу, историјске књиге. Ипак, веома је важно што Бошковић на крају пописа свих извора каже „да сви извори тек онда вреде, кад се историјском критиком претресу, пречисте и оцене“,[7] јер је то процес којим се долази до историјске истине. Међутим, иако напомиње да су историјске књиге најважнији од свих извора, он само у фусноти наводи списак најважнијих писаца старог века за периоде које је представио у књизи па је тако за Јевреје извор Библија, за Грке Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Полибије, Дионисије из Халикарнаса, Диодор са Сицилије и Плутарх, а за Римљане Салустије, Тит Ливије, Корнелије Непот и Такит.[8]

Иако их у претходном делу о помоћним историјским наукама није издвојио као посебне науке, Бошковић објашњавајући који све историјски извори постоје и како су подељени практично говори о још неколико помоћних историјских дисциплина. На првом месту то је археологија која се бави проучавањем, како Бошковић истиче, „немих (мртвих) извора“, а затим набраја још и епиграфику, сфрагистику и нумизматику које спомиње приликом описа писаних историјских извора.

[5] С. Бошковић, *Историја света 1866*, 7−11.
[6] Исто, 11.
[7] Исто, 12−13.
[8] Исто, 13.

Према мишљењу С. Бошковића последњи важан фактор за историју као науку је периодизација. У уџбенику из 1866. године Бошковић историју дели на два периода – стари, који још назива и *незнабожачка периода*, и нови, који назива *периода нова*. Стари период обухвата време од стварања света до појаве Христа Спаситеља и у ту велику епоху укључује и пропаст Римског царства, а трајање ове епохе Бошковић ограничава на 3000 година. Други период, *периода нова*, период је хришћанства и траје све до данашњих дана. У оквиру овог новог периода Бошковић издваја још два периода од којих први рачуна од појаве Христа до проналаска Америке и реформације, а други период траје од тог времена до данас и назива га нови век. У периодизацији коју нам даје Бошковић примећујемо неколико недоследности. Пре свега, приликом одвајања *незнабожачког периода* и *периоде нове* као границу користи рођење Христово. Међутим, управо ту је и проблем ове периодизације, јер је Римско царство трајало и после Христовог рођења и то још пет векова. Интересантан је и назив првог периода, *незнабожачки период*, јер по њему испада да пре појаве Христа народи и друштва која су организована нису познавали веровање у богове и негира постојање самих божанстава, што знамо да није тачно. Пре бисмо могли да истакнемо да је Бошковић овде хтео да одвоји хришћанство од претходних религија, али то није урадио на адекватан начин. Чак и наставак текста овог уџбеника говори сасвим супротно називу овог периода, јер Бошковић веома често говори о веровањима старих народа током излагања њихове историје.

Ако је први уџбеник представљао пионирски рад у представљању историје као науке, онда је други уџбеник *Историја света за више разреде средњих школа* из 1883. године показао једну сасвим нову Бошковићеву тежњу, којом је отишао корак даље и покушао да објасни потребу учења историје у школама. Данас нам је сачувана само прва свеска, која носи наслов *Стари век*, али се бави преисторијским добом. У уводу овог уџбеника С. Бошковић је писао о стању школа у најразвијенијим европским земљама: "У другим земљама, где је настава и литература школска много одмакла, предаје се историја у већем пространству. Тако у Француској по најновијем наставном плану и с програмом од 1880. године сама историја источних народа у једној књизи од 400 страна ситнијег текста долази, у једном разреду, историја Грка опет засебно у једној, а Римљана у другој години (по Француском уређењу VI, V и IV разред, а то одговара нашем III, IV и V разреду). У трећем разреду (нашем шестом) историја Јевропе и Француске до краја 16. века у једној књизи од 700 страна ситнијег слога. Тако је народна и општа, средња и новија историја распоређена поступно у нижим и вишим разредима. У Немачкој и Инглеској сврађа се такође велика пажња и даје довољно простора овом предмету. Но озбиљни научници с гледишта педагогије и хигијене саветују, да се ученици не товаре сувише часовима. А за историју нарочито мисли се, да вредан и добро спремљен професор може и с мање часова да савлада доста грађе, па и ученицима да омили предмет толико да га сматрају као прилику за корисну поуку, и средство за лепу духовну забаву."[9] Иако је и сам писао уџбенике, С. Бошковић посебно истиче

[9] Стојан Бошковић, *Историја света: за више разреде средњих школа. Део I: Стари век. Св. 1*, Београд 1883, X.

важну улогу наставника у наставном процесу, без обзира на литературу и уџбенике које поседује, али и опомиње на потребу да су настави историје у српским школама потребни нови уџбеници на српском језику.[10] Овде бисмо помислили да се ради о једном класичном уџбенику, међутим није тако. У овој књизи Бошковић се више бави питањима потребе проучавања историје и обима градива које треба да има историја у средњим школама. Затим лекције су потпуно различите од онога што се очекује од средњошколског уџбеника. На пример, у овом уџбенику постоје лекције које се баве стаништима првих људских заједница, њиховој привреди, облачењу или трговини, али у таквом обиму да би се пре могло рећи да се ради о једном научном историографском делу са критичким осврtом на досадашња проучавања, него о средњошколском уџбенику. Бошковић на више места посебно истиче да историја увек мора да буде подложна критици, а подаци који се износе морају да буду у складу са истином.

С обзиром на данашњи развој историографије веома је тешко говорити о историји као науци у српским уџбеницима историје који су изашли у XIX веку. Међутим, ти уџбеници представљају пионирске подухвате у нашој историографији и поред свих својих специфичности и мана представљају важне прекретнице на путу развоја историје као науке код Срба током XIX века, а Стојан Бошковић је само један од аутора који је дао свој допринос том развоју.

Извори и литература:

Бошков, Светозар, *Уџбеници античке историје у српским школама у 19. веку*, Зборник радова са скупа, Антика и савремени свет, Београд 2007, 21−34.

Бошковић, Стојан, *Историја света: за народ и школу. Књига 1, Историја старог века*, Београд 1866.

Бошковић, Стојан, *Историја света: за више разреде средњих школа. Део I: Стари век. Св. 1*, Београд 1883.

Попов, Чедомир, *О историји и историчарима*, Сремски Карловци – Нови Сад 1999.

[10] Светозар Бошков, *Уџбеници античке историје у српским школама у 19. веку*, Зборник радова: Антика и савремени свет, Београд 2007, 26.

SVETOZAR BOŠKOV

HISTORY AS A SCIENCE IN TEXTBOOKS OF STOJAN BOŠKOVIĆ

Summary

Based on data in the history textbook written by Stojan Bošković in this article are presented his views on the goals and tasks of history in educational process and influence that had on the education of the Serbs in 19th century.

Keywords: Stojan Bošković, history, textbook, 19th century.

UDC 091=163.41“1874“
061.75=163.41“1874“

Дејан Микавица
Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за Историју
mikavica@ff.uns.ac.rs
keano11@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 1. септембар 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ПОТВРДНА ДИПЛОМА ПАТРИЈАРХА КАРЛОВАЧКОГ ПРОКОПИЈА ИВАЧКОВИЋА

Сажетак: После смрти патријарха Самуила Маширевића јануара 1870, у више наврата је долазило до покушаја избора новог првојерарха Карловачке митрополије. На црквено-народним саборима одржаним 1871, 1872 већина посланика либерала подржавала је будимског епископа Арсенија Стојковића. Ипак влада у Будимпешти није била сагласна са тим избором. Слично је било и са епископом пакрачким знаменитим Никанором Грујићем. Тако је на црквено-народном сабору одржаном у Сремским Карловцима јуна/ јула 1874, избран поново владика Стојковић, али је влада одбила да потврди вољу посланика и наметнула избор митрополита румунске цркве Прокопија Ивачковића. Убзо је владар потврдио овај избор и на свечани начин у складу са законом Двојне монархије озаничио почетак архипастировања новог митрополита-патријарха, који је столовао Митрополијом до 1879.

Кључне речи: Патријарх Прокопије, потврда, црквено-народни сабор, комесар Хубер, избор, Франц Јозеф

Патријарх Самуило Маширевић је умро на Јовањдан 1870. Убрзо после тога почеле су припреме за изборни црквено-народни сабор. Либерласка већина на челу са Светозарем Милетићем инсистирала је на првом месту да се измени устројство Сабора, те да се по новим правилима изабере првојерарх Карловачке митрополије. У међувремену за Администратора Митрополије је именован епископ будимски Арсеније Стојковић. Тако се током заседања сабора током маја-јуна 1870. углавном расправљало о начину бирања митрополита и стању у црквено-школској аутономији. Милетић и његова странка су однели превагу над струјом епископата српске цркве. Власт јерархије над црквено-народним саборима суштински је престала. Из тог разлога епископат подноси Влади тзв *Сепаратни вотум* на Устројство сабора. Ускоро се показало да је Вотум био повод Влади да у првој половини 1871, не санкционише одлуке српског црквено-народног сабора, јер су његове одлуке биле у несагласју са Законом о црквено-школској аутономији из 1868.

На следећем црквено-народном сабору одржаном 1871, наставила се прича са претходног заседања. Теме из црквено-школског живота уз међусобне оптужбе две завађене струје обележиле су ток сабора. Питање избора митрополита-патријарха остало је у другом плану. Лоше стање у српским школама заокупљало је пажњу саборске већине. Покушај либерала да за патријарха изаберу будимског владику Стојковића био је безуспешан. И поред закључака сабора који су се односили на српске школе, питање упражњене митрополитске столице није решено на адекватан начин. Влада није дозвољавала избор епископа Стојковића. Следећи Преображењски сабор из 1872, суштински није ни почео, пошто посланици нису желели да по старом обичају дочекају комесара Молинарија, нити да бирају патријарха па старим правилима, већ новим изгласаним на сабору из 1870. Стање у Митрополији постајало је све теже, пошто је место првојерарха било упражњено у дугом периоду. Тек је на Сабору 29 маја/ 11 јуна 1874, изабран митрополит Румунске цркве Прокопије Ивачковић. Сам избор митрополита-патријарха Ивачковића није прошао без проблема. На гласању епископ Стојковић је добио апсолутну већину гласова. Пошто Влада поново није желела да потврди избор и шта више забранила је Стојковићеву поновну кандидатуру, избор је пао на митрополита Ивачковића. Устоличење патријарха Прокопија обављено је 19 јула 1874. у Саборној цркви у Сремским Карловцима.

Патријарх Прокопије Ивачковић је још 1835, од стране митрополита Стратимировића рукоположен за протођакона и на тај начин је започео своје деловање у цркви. Најпре је обављао више функција у Богословској школи од 1835 до 1844, а потом је изабран за архимандрита у Крушедолу 1846. За епископа арадског је изабран 1853. Ускоро почиње његово деловање везано за румунску митрополију. Родом из Делиблата у Банату, добро је познавао румунски језик, а Румуни су га често доживљавали као свог епископа. Приликом издвајања Румунске (Сибинске) митрополије из окриља српске цркве, готово у свим преговорима епископ Прокопије је заступао румунску страну. После смрти митрополита барона Андреја Шагуне, изабран је за румунског митрополита 1873. По избору за карловачког патријарха суочио се мноштвом проблема. Сабор је наставио свој рад током 1874-1875, али са ограниченим капацитетима за одлучивање. Влада је потврдила Устројство из 1870, али у знатно измењеном облику. Избијање Велике источне кризе и хапшење Светозара Милетића 1876, обележило је политичку сцену Срба пречана. Разједињени са великим међусобним несугласицама и лошим стањем у школама и Митрополији генерално ни српски јерарси нису успевали да допринесу бољитку својих верника. Током 1876, 1877, 1878, црквено-народни сабори се нису састајали, а црквени живот је био обележен покушајима да се сачува постојеће стање. Архипастираска делатност Прокопија Ивачковића, завршена је молбом за пензионисање, неколико месеци после покретања питања српске цркве у Босни и Херцеговини и учешћа Карловачких архијереја у овом канонском питању. После пензионисања децембра 1879, Ивачковић је живео у Даљу и Белој Цркви. Умро је 11 маја 1881, а сахрањен је у Саборној цркви у Сремским Карловцима.

Потврда Прокопија Ивачковића у патријарашко звање, потписана је од стране цара Фрнаца Јозефа и председника угарске владе Стефана Бито од

Сарошфалве. У потврдној повељи, у протоколу (уводном делу) најпре је у дата интитулација владара Аустро Угарске монархије. Потом је уследила адреса (инскрипција) , која сведочи о положају и статусу српског митрополита. У главном делу (експозицији) повеље потом долази разјашњење законских чланака (диспозиција) којима је гарантован избор Карловачког митрополита-патријарха, те и сам поступак. Најпре је ишло именовање комесара Сигисмунда Хубера и одобрење сазива сабора и датум одржавања сабора. Потом се констатује да је изабран дотадашњи Румунски и Трансилванијски митрополит Прокопије Ивачковић, са свим правима и обавезама које закон допушта и дозвољава изабраном да убудуће управља српском митрополијом. Такође митрополит се утврђује и у својим обавезама да наследи ингеренције својих претходника које гарантују закони и Круна, али и да се оабевеже да ће их поштовати. На тај начин избор патријарха Прокопија је санкционисан од Владара и председника Владе, и потврђен висећим печатом са инсигнијама Двојне Монархије (кооборација). У есхатоколу повеље налазимо датум издавања повеље, место издавања повеље и потпис Владара и председника Угарске владе.

Ову драгоцену потврдну диплому нашли смо у Архиву САНУ у Сремским Карловцима. Сматрали смо да је од великог значаја да се њен садржај представи јавности. Текст овог важног документа у целости гласи:

Nos
FRANCISCUS JOSEPHUS
PRIMUS.

Divina favente clementia

AUSTRIAE IMPERATOR
HUNGARIAE APOSTOLICUS-
BOHEMIAE DALMATIAE CROATIAE SLAVONIAE GALICIAE LODOMERIAE ILLYRAE
HYEROSOLIMAE
REX
ETC

ARCHIDUX AUSTRIAE; MAGNUS DUX HETRURIAE ET CRACOVIAE
DUX LOTHARINGIAE, SALISBURGI, STYRIAE, CARINTHIAE, CARNIOLIAE ET BUCOVINAE, MAGNUS PRINCEPS TRANSYLVANIAE MARCHIOMORAVIAE, DUX SUPERIORIS ET INFERIORIS SILESIAE, MUTINAE, PARMAE PLACENTIAE ET GUASTALLAE, OSVIECINAE ET ZATORIAE TECHINAE, FORO-JULII, RAGUSAE ET JADERAE ETC. COMES HABSBURGI, TYROLIS, KYBURGI, GORITIAE ET GRADISCAE, PRINCEPS TRIDENTI ET BRIXINAE, MARCHIO SUPERIORIS ET INFERIORIS LUBATIAE ET ISTRIAE, COMES ALTAE AMISSIAE, FELDKIRKI BRIGANTIAE ETC. DOMINUS TERGESTI, KATTARI, MARCHIAE SLAVONICAE ETC.

Memoriae commendamus tenore praesentium
significantes, quibus expedit universis:

Quod posteaquam anno 1870 venerabili ac Devoto Sammuele Masirevics ecclesiae graecae orientalis Archiepiscopo et Metropolita Carloviciensi ac Patriarcha Serbico exhac vita egresso congressus serbicus nationalis ecclesiasticus in senon articuli IX 1868 anni et in consequentiam benignae resolutionis nostrae de dato 15 maji 1874 emanatae, ad diem 11 julii (: 29 junii st. veteri Carlovicium indicto fuisset Deputati ibidem congregati die 31 julii (: coram fideli, Nobis dilecto Spectabili Sigismundo Hueber, Consiliario Nostro Aulico,

Praeexsistentis Consilii Nostri locumtenentalis Hungarici Praesidis Vices gerente ordinis Nostri Ferreae coronae III clasis Eqvite tamquam ad Congressum hunc nationalem ecclesiasticum a Nobis benique delegato Commissario Nostro Regio suffragiorum praevalenti majoritate loco defuneti fidelem Nobis sincere dilectum honorabilem ac Devotium

PROCOPIUM IVACSKOVICS

hucdum ecclesiae graecae Orientalis Archiepiscopum et fidelium Romanicae nationalitatis in Regno Nostro Hungariae ac Magno Principatu Transsilvaniae Metropolitam actualem Jutimum Nostrum Consiliarium, in verum et legitimum suum

ARCHIEPISCOPUM ET METROPOLITAM CARLOVICIENSEM ET PATRIARCHAM SERBICUM ELLEGERINT.

idem deputati demissas Nobis supstravere preces ut electionem hanc rati. habentes clementer confirmemus.
pro ea igitur qua erga fideles Ecclesiae graecae Orientalis Metropoliae Serbicae ferimur animi paterni propensione ac elementia praefatae illorium deputatorum petitioni omni lubenter deferre volentes, erga humillimam propositionem a ministro Praeside Nostro Hungarico in mutua cointelligentia cum ministro Nostro Hungarico Cultus et Publicae institutionis et Regimine Nostro Croatico-Slavonico-Dalmatico Nobis factam dictum

PROCOPIUM IVACSKOVICS

concessione Nostra et assensu memorato clero et populo rite electum in hac considerata non solum integra ipsius vitae morumque probitate peculiaribusque meritis sibi jam antehac comparatis expleta dein landabiliter offici sui episcopalis et archiepiscopalis obligatione atque his omnibus conciliata inter nos et vicinos existimatione ac praeeminentia conspicuis itidem virtutibus allisque conpluribus animi dotibus ac ornamentis verum etiam praestantis ejus scientiae Prospecti rerum agendarum usus vero disereti sui quo se valide commendabilem reddidit commipsa sibi tractandi negotia modi nec non ob constantem erga Nos et Augustam domum Nostram pronti et Regnum Nostrum Hungarie Constitutionem item et leges Regni devotionis suae belum oportunitate quavis data com probatum, habita quoque ratione arctis. sine de fide Nobis perpetuo servandae in facie ecclesiae praefalique commissarii Nostri Regii ac Deputatorum ab eodem neo-electo solemnissime praestiti ac pro fiducia Nostra accuratissime observandi jurisjurandi, excerta Nostra scientia sano consilio animoque bene deliberato nec non de potestatis Nostrae plenitudine et auctoritate Suprema benique confirmavimus, constituimus et aprobavimus, pront eum facta praevie per eundem in praegestam hucus. que Metropolitanam dignitatem ab dicatione vigore praesentium Archiepiscopum et Metropolitam Carloviciensem nec non Patriarcham Serbicum elementer confirmamus, constituimus et Approbamus.
Ipse itaque plenaria facultate omnes Ecclesiae et Religionis suae Metropolitanas functiones peragendi cunetisque consuetudinibus, juribus ac praerogativis eidem ut pote tali competentibus, quamdin ipse in debita erga Nos et Augustam Dominum Nostram pronti et Regnum Nostrum Hungariae constitutionem et Leges Regni- veluti plane confidimus- devotione ac fidelitate persistet absque ullo impedimento aut contradictione per totam suam Provinciam Metropolitanam libere ac pacifice uti, et gandere possit ac valeat.
Inquorum majorem fidem has mann Nostra subseriptas et Sigili Nostri Majoris munitas appensione dedimus litteras per manus fidelis nobis sinceri dilecti spectabilis ac Magnifici Stephani Bitto de Sarosfalva Ministri Praesidis Nostri regii Hungarici in Urbe Nostra Viennensi die 6 Augusti anno milesimo Octingentesimoseptuagesimo quarto, Regnorum Nostrorum Hungarie et Bohemiae vicesimo sexto.

Franciscus Josephus

Stephanus Bitto
De Sarosfalva

Извори и литература:

Кириловић, Димитрије, *Српски народни сабори, грађа из бечких архива*, књ 1-2, Нови Сад 1938

Ковачевић, Душко, *Светозар Милетић-живот и политика (1826-1901)*, Београд 2009

Микавица, Дејан, *Михаило Полит Десанчић- вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007

Микавица, Дејан, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006

Микавица, Дејан, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690-1920- историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад 2005

Микавица, Дејан, *Српско питање на Угарком сабору 1690-1918*, Нови Сад 2011

Милетић, Светозар, *Сабрани списи*, II/2, приредили: Ч. Попов и Д. Микавица, Београд 2001

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, I, Грађа за историју народа Војводине, Сремски Карловци 1968

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, II, Грађа за историју народа Војводине, Сремски Карловци 1869

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, III, Грађа за историју народа Војводине, Нови Сад 1985

Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*,II, Београд 1991.

DEJAN MIKAVICA
GORAN VASIN

PROCLAMATION OF PATRIARCH OF SREMSKI KARLOVCI PROKOPIJE IVACKOVIC

Summary

After Patriarch Samuilo Masirevic had died in January of 1870, there were several attempts on several occasions to reelect new first bishop of The Metropolitanate of Karlovci. On church-national assemblies held in 1871 and 1872 the majority of Liberal Party representatives supported Arsenije Stojkovic, bishop from Buda. However, the government in Budapest disagreed with such election. Similar thing happened with bishop of Pakrac well known Nikanor Grujic. That is how bishop Stojkovic got reelected on church-national assembly which was held in June/July of 1874 in Sremski Karlovci. Still, the government refused to acknowledge the election will of its representatives forcing the election of Prokopije Ivackovic metropolitan of Romanian church. Soon this election was officially confirmed in accordance with the law of dual monarchy by the ruler himself thus marking the beginning of new metropolitan-patriarch rule over Metropolitanate which had lasted until 1879.

Keywords: Patrairch Prokopije, church-national assembly, Romanian church, Metropolitanate of Karlovci

UDC 329(497.11)“18“

Милош Савин
Универзитет у Новом Саду
Докторант
milsavin@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 15. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

СТАВОВИ СРПСКИХ ЛИБЕРАЛА ИЗ УГАРСКЕ О СРПСКО-БУГАРСКОМ РАТУ

Сажетак: Милетићева српска народна слободоумна странка се 1884. диференцира на три фракције: „Нотабилитетску“, радикалну и либералну. Српски либерали Угарске се окупљају око часописа *Браник* чије оснивање 1885. коинцидира са предратном кулминацијом односа Србије и Бугарске. Српски краљ Милан и шеф напредњачке владе Милутин Гарашанин, незадовољни уједињењем Бугарске, без храбрости и подршке да траже обештећење на рачун Турске, покрећу рат против Бугарске, чији циљ није заузимање бугарских територија, већ враћање Балкана у претходно стање. Српски либерали из Угарске, Миша Димитријевић, Паја Јанковић и Никола Јоксимовић, критикују тежњу Србије да ратује против Бугарске, сматрају праведном надокнадом заузимање Македоније и Старе Србије. Када до рата ипак дође, апелују на Српство да буде солидарно са српском војском. Након српског пораза, бугарског заузимања Пирота и примирја које је издејствовала Аустроугарска, сматрају да је излаз из ситуације наставак борбе, победа и одбијање аустроугарског мешања. У периоду између почетка примирја 28. новембра 1885. па до потписивања мира 3. марта 1886. долази до интензивне политичке акције у Србији. Краљ иницира први контакт са вођом опозиционих српских либерала Јованом Ристићем, након чега српски либерали из Угарске оштрицу својих речи фокусирају на Гарашанина и напредњаке, постепено аболирајући одговорности краља – како би направили одступницу за евентуалну владу себи блиске либералне партије у Србији.

Кључне речи: либерали, *Браник*, Српство, Србија, Бугарска, Аустроугарска, Русија, Миша Димитријевић, Паја Јанковић, Никола Јоксимовић, краљ Милан, Милутин Гарашанин, Александар Батенберг.

Српска народна слободоумна странка Светозара Милетића, односно, Српска народна либерална странка како се често називала а како се и данас неретко назива у историографији, због изворно либералног програма и изједначавања појма

слободоуман и либералан, представљала је почетком осамдесетих година деветнаестог века општенародни скоро дезидеологизовани српски покрет. Након Милетићеве пасивизације услед болести, долази до диференцијације три политичке струје у вези са Бечкеречким програмом. Део странке тзв. „Нотабилитети“ 1884. усвајају Великокикиндски програм, знатно умањујући српске захтеве и на фону реалне политике идеолошки се приближавају угарској владиној странци. Акционо јединство противника Великокикиндског програма се наредних годину дана цепа на две групе. Прву групу чине народњаци окупљени око Јаше Томића и Лазе Нанчића, који су још за време Милетићевог вођства ушли у спор са њим тражећи допуну Бечкеречког програма питањем хлеба, тј. додавањем одређених социјалистичких програмских начела; ова група ће временом прерасти у Српску народну радикалну странку. Другу групу чине либерали који се противе било каквим променама и допунама Бечкеречког програма. На челу ове групе, до повратка Михајла Полит-Десанчића у политику 1887. и званичног конституисања странке, налази се шајкашки посланик на Угарском сабору Миша Димитријевић, у друштву Илије Вучетића, Николе Јоксимовића, Паје Јанковића и других. Димитријевићева односно Политова фракција ће све време постојања задржати назив Српска народна слободоумна странка држећи се декларативно Бечкеречког програма и чисте народно-либералне политичке платформе. Историјском конвенцијом, од 1884. можемо групу, фракцију, односно странку коју су у првом реду представљали Миша Димитријевић и Михајло Полит-Десанчић (од 1887) назвати Српском либералном странком. Поред идеолошке долази и до персоналне конфронтације либерала и радикала приликом избора за Новосадску црквено-народну општину, преузимања старог милетићевског гласила *Заставе* из руку „Нотабилитета“ од стране Томића, након формирања либералне већине и Томићевог враћања мандата у црквено-народном сабору и оснивања листа *Браник* од стране Мише Димитријевића.

Тема овог чланка је искључиво однос српских либерала у Угарској, окупљених у конкретном историјском тренутку око листа *Браник*, према српско-бугарском рату 1885/86. године.

Пред избијање српско-бугарског рата 1885. године, Србија, односно „Земља чуда“ како су је често називали српски либерали из Угарске, налазила се у деликатним унутрашњополитичким и геополитичким околностима. Србијом је владао комплетни краљев апсолутизам упркос формално постојећем правном поретку[1], као и потпуна аустрофилија – која је превазишла фазу геополитичких интереса, прерастајући у личну опсесију краља Милана.[2] Непуних месец дана пре објаве рата Бугарској, тадашњи вођа српских либерала и њихов заступник у угарском сабору Миша Димитријевић формулише српски народно-либерални став: „Према суседној краљевини Србији заступаћемо све оно, што њеном унутрашњем ојачању и њеној спољашњој самосталности и независности у прилог иде. Од свију данас тамошњих странака држимо да овоме програм тамошње Либералне странке

[1] *Историја српског народа* (шеста књига, први том), Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд 1983, 75.
[2] Исто, 77.

највише одговара“.[3] Став српског слободоумног првака из Угарске недвосмислено пркоси тадашњем апсолутизму и аустофилији краља и владе у Србији. Либерална странка у Србији није претрпела интензиван прогон, попут радикала, али је као бескомпромисна опозиција била у немилости власти.

Поред значајних концепцијских разлика у жељи за проширењем на рачун Турске, у којима је Русија судећи по Санстефанском уговору давала предност Бугарима[4], између Србије и Бугарске је већ дуже време расла тензија, пре свега због благонаклоности Бугарске према српским емигрантима (радикалима, после пропасти Тимочке буне), који су вршили антивладину агитацију са пограничне бугарске територије, као и због поседа код Брегова на Тимоку који је променом тока те реке прешао на турску, касније бугарску страну границе.[5] У тренутку најнапетијих односа између Бугарске и Србије, бугарски родољуби свргавају у Пловдиву турског гувернера, ослобађају Источну Румелију што доводи до уједињења Бугарске 18. септембра 1885. Бугарска је увећана на рачун Турске, у оквиру свог етничког простора, не задирући у подручја на која је претендовала и Србија. Краљ Милан је са својом камарилом, уместо да у легализацији бугарског уједињења види прилику за компензацију према Србији и српско ширење на рачун територија које су још биле под турском окупацијом, убрзао припреме за рат против Бугарске, у којој је видео смртну опасност по српске интересе.[6] Страхујући од турске војне снаге, Милан је одбацио помисао о кретању у правцу Македоније.[7]

Српски либерали у Угарској трезвеније виде ситуацију на Балкану, те у свом гласилу истичу: „Ми дубоко жалимо, да брат на брата диже руку. Ми држимо да пут Српске војске није у Софију већ у Стару Србију.“[8] Поред очигледног неслагања са политиком краља Милана и напредњачке владе, родољубље им не дозвољава да окрену леђа „српском Пијемонту“, што истичу у ставу „Ако баш мора бити српско-бугарског рата, држимо, да не сме бити ни једног Србина, који ће правити сметње Србији.“[9] Националну солидарност српских либерала Угарске најбоље илуструје реченица: „Ми смо у првом реду Срби, па онда Словени, а у оваквим приликама тек у последњем реду – политичари.“[10]

„Гордијевом чвору“ који је очигледно превазишао могућност перцепције геополитичких односа краља Милана и политички безличног опортунисте Милутина Гарашанина[11], допринео је и читав сплет међународних односа. Русија која је прва иницирала бугарско уједињење у овом тренутку нија била на тим позицијама – није јој одговарала личност антируског „бугарског“ кнеза Александра

[3] *Браник*, бр. 1, 17. октобар 1885.
[4] Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, део II, Београд 1990, 232.
[5] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2005, 410.
[6] *Историја српског народа*, 79.
[7] Слободан Јовановић, нав. дело, 235.
[8] *Браник*, бр. 2, 20. октобар 1885.
[9] Исто.
[10] Исто
[11] *Историја српског народа*, 76.

Батенберга, рођака енглеске краљице Викторије[12], који је на сваки начин покушавао да докаже да Бугарској не треба руска подршка. Руски официри и војни саветници су повучени из Бугарске. Аустроугарска се није залагала за бугарско уједињење, али га је прихватила као свршен чин, и није имала интерес да учини било шта против тога. Српски либерали у Угарској свеснији ситуације почињу да се изразито антибугарски изјашњавају и постављају питање обештећења, односно права на територијално проширење Србије и Грчке због уједињења Бугарске, али науштрб Турске.[13]

Либерални *Браник* у својим текстовима брани право Србије да буде обештећена, али критикује неконтролисану бугарофилију хрватског јавног мнења – „пало нам је у очи, да се наша браћа Хрвати јако симпатишу са Бугарима“[14], констатујући да „премда су и Бугари унеколико криви, Хрвати су сасвим на страни бугарској“.[15]

Један од најистакнутијих и најактивнијих српских либерала из Угарске у том периоду Паја Јанковић, поредећи, индиректно, покушаје помађаривања и стварања „једног политичког народа“ у Угарској са ситуацијом на Балкану, запажа да се неке „државе труде да од својих грађана вештачки створе један народ, а и то да народи теже да се у једној народној држави уједине“.[16] Поредећи метод формирања држава на принципу народне тежње да створи уједињену народну државу и други кад државе накнадно вештачки створе свој народ, за први начин закључује да „је природан и истинит, а други неприродан и лажан“.[17]Јанковић истиче да „Остварење начела о народној држави видимо и у најновијој кризи на балканском полуострву, то начело је руководило Бугаре при присаједињењу Румелије; а и Србија и Грчка ништа друго не траже и не могу тражити, него да и оне присаједине српске и грчке земље“.[18] Јанковић верује да су супротности и анимозитети између Бугара, Хрвата и Срба изазване вештачким путем од стране непријатеља и да Хрвати и Бугари треба то да схвате и врате се слози. Међутим, оштро се противи хрватским тезама да су Срби и Хрвати (па и Бугари) један народ.[19] У овоме види покушај асимилације Срба у Хрватској (и Македонији). Доследно бранећи принцип права народа да се уједини, Јанковић каже: „Ми би јако жалили кад би Србија била поводом да се Бугарска не уједини, као што би жалили да због Бугарске Србија претрпи огромну материјалну штету...“[20] Међутим, овај знаменити српски либерал остаје непоколебљив – „Али ни за један моменат не би могли бити у двојби на кога да бацимо кривицу због ових жалосних

[12] Владимир Ћоровић, нав. дело, 412.
[13] *Браник*, бр. 8, 3. новембар 1885.
[14] *Браник*, бр. 6, 29. октобар 1885.
[15] Исто.
[16] *Браник*, бр. 9, 5. новембар 1885.
[17] Исто.
[18] Исто.
[19] *Браник*, бр. 10, 7. новембар 1885.
[20] *Браник*, бр. 9, 5. новембар 1885.

резултата“.[21]„Ми би бацили кривицу у првом реду на Берлински уговор а у другом на ненародну политику бугарских шовиниста“.[22]

Своју анализу српијанско-бугарских односа Јанковић враћа у призму Миланове аустрофилске политике и безрезервног ослањања на Аустроугарску, као и дволичне аустроугарске политике према Србији, запажајући следеће: „Не може се знати је ли Србија мобилизирала војску у споразуму са Аустријом, али да је Србија рачунала и рачунати могла на потпору аустријску, потврдио је говор Тисин у угарском сабору“.[23]

Занимљиво је да став српских либерала у Угарској поводом већ извесног српско-бугарског рата иритира владине кругове у Србији. Тако београдски лист *Видело* оптужује Србе у Угарској, а на првом месту Димитријевићев либерални *Браник* за бугарофилију и антисрпство. У одговору једног од најистакнутијих српских либерала Угарске, одговорног уредника *Браника* Илије Јоксимовића, садржана је есенција политичког става који заузимају српски либерали Угарске: „Врло добро знамо да Бугари нису невини јагањци. Али зато не можемо да одобримо све што ради Српска влада“,[24]„Не бранимо Бугаре; добро знамо да је у српско-бугарском рату сваки Србин обавезан да морално подупире Србију, али док се не огласи рат, дужност нам је да кажемо, да овај рат неће уродити добрим плодом“.[25]

Увидевши да драстичних мера великих сила према Бугарској неће бити, краљ Милан је 14. новембра 1885. објавио рат Бугарској. Миша Димитријевић је одмах критички одреаговао: „Међу суседима словенским, међу браћом рођеном, међу Србима и Бугарима, букнуо је ужасни крвави рат.“[26]„Али уз данашњу убојну трубу не чујемо ми тај клик одушевљења. Нити га чујемо нити га сами осећамо.“[27]„Је ли овај рат бар ичим оправдан? Је ли он нужна коректива поремећених суседних одношаја? Је ли Бугарска завитлала убојно оружије на своју сестру Србију? Ми од свега тога ништа не видимо.“[28]„Зар малена краљевина Србија, тај српски Пијемонт, нема истоветне тежње уједињења и проширења?“[29]„Но ми нећемо да свалимо цео терет одговорности на саму Србију. Велики део овог терета носи и Бугарска.“[30] Међутим, остајући непоколебљив у свом родољубљу, Димитријевић закључује: „Је ли овај озбиљан покрет руководила српска мисао или није, да ли је српске јунаке испратило на бојно поље одушевљење народа, или је све то дело више политике, па су синови земље по својој поданичкој дужности морали да пођу преко границе – није сада питање.“[31]„Срби на осталим крајевима које није

[21] Исто.
[22] *Браник*, бр. 9, 5. новембар 1885.
[23] *Браник*, бр. 11, 10. новембар 1885.
[24] Исто.
[25] *Браник*, бр. 13, 14. новембар 1885.
[26] *Браник*, бр. 14, 17. новембар 1885.
[27] Исто.
[28] Исто.
[29] Исто.
[30] Исто.
[31] *Браник*, бр. 15, 19. новембар 1885.

притисла ратна невоља, треба да се нађу пострадалим борцима српским на невољи“.[32]

У циљу развијања најшире солидарности са српском војском, с обзиром да је очигледно да се закаснило са мирним решењем, либерални *Браник* истиче: „Нужно је да српска војска што пре доконча овај рат.“[33]„Како су се развиле ствари, сваки Србин мора желети победу српском оружију, иначе за Србију нема излаза из овог ћор-буџака“.[34] „Садашња Политика Србије то је нешто прелазно, важност Србије, то је нешто стално. А највећа несрећа би била да Србија буде потучена, јер уколико буде она слабија, утолико је више упућена да тражи туђу помоћ и заштиту“.[35]

Услед лоше команде, тактике и читавог планирања овог непотребног сукоба, ратно клатно се са Бугарске пребацило на територију Србије – након пораза код Сливнице у Бугарској, лоше командована, обезглављена и деморалисана српска војска изгубила је и Пирот у Србији. Одмах потом, 28. новембра Аустроугарска је енергичним посредовањем (претњом да ће аустроугарска војска ући у Србију, а руска у Бугарску) издејствовала код бугарског кнеза примирје – које је суштински представљало и крај рата.[36] Веома је занимљив и један од аустроугарских аргумената предочених бугарском кнезу – велико узнемирење српског становништва Хабзбуршке монархије.[37] Званичан мировни уговор између Србије и Бугарске је потписан тек 3. марта 1886.

Српски либерали у Угарској су се од почетка противили оваквом авантуризму владајуће камариле у Србији, а целокупна политика Србије у том периоду била је супротна српским либералним начелима које је према краљевини Србији истакао Миша Димитријевић – на првом месту: унутрашње ојачање и спољашња самосталност и независност. Пораз, аустроугарско посредовање и заштита, измољено примирје, другим речима национална срамота, за српске либерале у Угарској је била неприхватљива – *Браник* о томе пише: „Пораз српске војске још није пораз српске државе, до меродавних фактора у Србији стоји да се ове погрешке изгладе како то интереси српства захтевају“,[38] „Дужност Србије је да прекрати примирје, да рат обнови и да аустријско наметање одбије на најдостојнији начин. Бугари у Пироту а Аустрија да их тера из Пирота – не то није згодан тренутак који би годио Србији“.[39] Не кријући огорчење према србијанској влади, Никола Јоксимовић ламентира: „Тешко је што су Бугари у Пироту, још теже је што су српски државници слаби, најтеже је што покровитељ помаже. Свему томе треба да народ у Србији учини крај“.[40] Не мирећи се са поразом Србије у рату против ког

[32] *Браник*, бр. 15, 19. новембар 1885.
[33] *Браник*, бр. 17, 24. новембар 1885.
[34] Исто.
[35] *Браник*, бр. 18, 26. новембар 1885.
[36] *Историја српског народа*, 83.
[37] Слободан Јовановић, нав. дело, 271.
[38] *Браник*, бр. 19, 28. новембар 1885.
[39] *Браник*, бр. 21, 3. децембар 1885.
[40] Исто.

је био, запажа да „Велика Бугарска под оваквим приликама опаснија је за Србију а и за дужи мир на истоку, јер ће Бугарска тек после овог рата имати маха за агитацију“[41], и закључује: „Неуспех српског оружја убрзао је уједињење Бугарске“.[42] Помало се наивно нада да ће доћи до извесног преокрета: „Ако Србија продужи рат и буде успешно нападала, њено ће се стање побољшати“[43].

Поред дипломатске активности, пре свега великих сила, у периоду између почетка примирја 28. новембра 1885. и потписивања мира 3. марта 1886. дошло је и до интензивних политичких активности у самој Србији.[44] До првог контакта краља Милана и либералског вође Јована Ристића дошло је 24. децембра. Већ у иступима српских либерала у Угарској од 26. децембра приметно је намерно диференцирање краља и Гарашанина, како би се оставила отворена врата за договор краља са Ристићем, што је у складу са програмским начелима према краљевини Србији које је у првом броју *Браника* формулисао Миша Димитријевић, посебно у реченици: „Од свију данас тамошњих странака држимо да овоме програм тамошње Либералне странке највише одговара“.

Браник српских либерала у Угарској већ 26. децембра 1885. враћа балкански проблем на питање геополитике и односа великих сила и равнотеже на Балкану, понављајући почетну тезу, коју су српски либерали из Угарске, одмах након бугарског уједињења презентовали наводећи следеће: „Ако се призна велика Бугарска, треба да се повећа и Србија.“[45] Понављајући да то може бити учињено „само на рачун Турске, да ће Србија морати да уђе у Стару Србију и Македонију“.[46] Плашећи се нестабилности и угрожености династије у Србији, а извесно знајући за контакте Јована Ристића, вође српских либерала, и краља у циљу смене Гарашаниновог кабинета, *Браник* постепено аболира и краља Милана казујући: „Свако насилно рушење постојећег стања у Србији држимо да је непатриотично и противно српској мисли“[47], „Нека Србија буде јака нека добије накнаду, нека заузме некадашње српске земље, па кад то учини, онда нека се врати на унутрашња питања и нека ради што за добро нађе“,[48] „Прво прикупите раскомадане делове српства, уђите у Призрен, па онда мењајте краља ако вам овај није по вољи“.[49]

У дефинисању одговорности, али на начин да се отворе врата разговорима српских либерала са краљем, српски либерални првак из Угарске Паја Јанковић поново погађа у центар, прецизним и убојитим речима: „Шта дакле још хоће ти напредњаци? Хоће ли још и даље да срамоте Србију, да срамоте цело Српство? Зар Гарашанин сме и да буде у Србији коју је тако љуто осрамотио, а некамоли и даље да седи у фотељи министра председника. Зар краљ Милан заиста хоће да веже своју

[41] *Браник*, бр. 23, 8. децембар 1885.
[42] Исто.
[43] Исто.
[44] Слободан Јовановић, нав. дело, 285.
[45] *Браник*, бр. 31, 26. децембар 1885.
[46] Исто.
[47] Исто.
[48] Исто.
[49] Исто.

судбину за напредњаке? Зар он баш силом жели да изазове грађански рат због ових јадника?“,[50] „Грађанског рата данас у Србији не сме бити“,[51] „Нека краљ Милан добро поразмисли о положају свом тако и положају Србије, отаџбине своје“,[52] „Нека се не везује са онима који морају пасти, него нека учини сам оно, што би иначе морала Србија учинити. Нека одбаци од себе напредњачку уиту, ту срамоту целог српства“.[53]

Миша Димитријевић, аналитично и интелигентно у свом маниру, као неспорни идеолог српских либерала тог периода постепено релаксира фактички, али још увек не и формално, завршени српско-бугарски рат геополитичком анализом: „Када би велесиле ствар источног питања са гледишта источних народа посматрале, онда би се брзо нашао излаз из данашњих заплета“,[54] „Балкански полуострв је магазин убојног материјала. Једна искра, једна варница, довољна је па да цела зграда одједампут у пламен букне“.[55]

Након формалног потписивања српско-бугарског споразума, орган српских слободоумаца износи своју анализу, генерализујући претходне догађаје и новонасталу ситуацију, али чврсто стојећи на бранику својих досадашњих ставова – „И козу су пренели и курјака су превели и спасили купус“,[56] „Мир је међу Србијом и Бугарском Склопљен. Но после овог мира неће потећи мед и млеко на балканском полуотоку“,[57] „Ми поздрављамо мир који је закључен међу Србијом и Бугарском и желимо, да он буде претеча српско-бугарског пријатељства и слоге источних народа, и да никад не дођу у тај сраман положај да их Европа мири, а Турска да им натурује пријатељство“.[58]

Извори и литература:

Извори:
Браник, бр. 1, 2, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 31, 33, Нови Сад 1885.
Браник, бр. 4, 21, Нови Сад 1886.

Литература:
Попов, Чедомир, et.al, *Историја српског народа VI-1, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918,* Београд 1983.
Слободан, Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1990.
Владимир, Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2005.

[50] *Браник*, бр. 33, 31. децембар 1885.
[51] *Браник*, бр. 31, 26. децембар 1885.
[52] Исто.
[53] Исто.
[54] *Браник*, бр. 4, 23. јануар 1886.
[55] Исто.
[56] *Браник*, бр. 21, 4. март 1886.
[57] Исто.
[58] Исто.

MILOŠ SAVIN

STANDPOINTS OF SERBIAN LIBERALS FROM HUNGARY OF SERBO-BULGARIAN WAR

Summary

Serbian liberal party in Hungary was divided into three fractions in 1884: Conservative, Radical and Liberal. Conservatives accepted a new program in Kikinda which made them closer to the Hungarian government. Radicals wanted to keep the old "Beckerek program", but they also wanted to supplement it with some socialist ideas. Liberals, as a continuing political party, kept the name Serbian Liberal Party until the end of their existence and they held on to declarative "Beckerek program" and pure national and liberal political platform. From 1885, Serbian liberals from Hungary gathered around "Branik" magazine, which foundation coincided with prewar culmination of relations between Serbia and Bulgaria. There was a dispute between Serbia and Bulgaria due to Serbian emigrants, who escaped to Bulgaria after the failure of mutiny and agitated against the ascendancy of Serbian Kingdom from Bulgarian bordering areas. Moreover, the Timok River changed its course, so that a minor Serbian property near Bregovo belonged to Bulgaria. Russia's earlier plans were to create "The Grat Bulgaria", including some Turkish territories which Serbia claimed to it. The duke Aleksandar Betenberg ruled Bulgaria. Russians were against him, and Austrians were on the side of the Serbian government that was supporting Austria. There was a sudden amalgamation of Bulgaria in September 1885, when the Bulgarian patriots in the province of Eastern Rumelija deprived the Turkish governor of his duties. King Milan of Serbia and the chief of progressive government, Milutin Garašanin, were dissatisfied with Bulgarian amalgamation and had neither courage, nor support to get compensation from Turkish territories. Therefore they started a war against Bulgaria, which cause was not taking Bulgarian territories, but returning the Balkans into the previous state. Serbian Liberals from Hungary, Miša Dimitrijević, Paja Janković and Nikola Joksimović, criticized Serbia's will to begin the war against Bulgaria. They considered Serbia taking Macedonia and Old Serbia to be a fair compensation. Although Serbian Liberals in Hungary were against Serbo-Bulgarian war, they thought that if the war began nevertheless, all Serbs should give their support to it. Serbian Liberals criticized Croatian public which had shown that they were greater sympathizers of Bulgaria than of Serbia. The Liberals answered false accusations of Belgrade newspapers that they supported Bulgaria. When the war began, they appealed to the entire Serbian population to be supportive of Serbian army. After Serbia's defeat, Bulgarian taking over of Pirot and truce that was due to Austro-Hungarian Empire, Serbian Liberals in Hungary considered continuation of fight, victory and declining of Austria's interference to be the way out of the situation. In the period between the beginning of the truce on November 28, 1885 and the ratification of the peace on March 3,

1886, there was an intensive political action in Serbia. The king made the first contacts with the leader of the opposing Liberals in Serbia, Jovan Ristic, who made the Serbian Liberals from Hungary to focus their speeches and critics both on Garasanin's politics and the government of Progressive Party. That way they enabled the abolition of the king's responsibilities in order to make a fallback for potential government of the political party in Serbia with similar goals.

Keywords: Liberals, Branik, Serbian attitude, Serbia, Bulgaria, Austro-Hungary, Russia, Miša Dimitrijević, Paja Janković, Nikola Joksimović, the King Milan, Milutin Garašanin, Aleksandar Batenberg.

UDC 070(497.11:497.16)“17/18“

Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
keano11@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 1. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ПРЕЧАНСКА ШТАМПА О ПРОГЛАШЕЊУ ЦРНЕ ГОРЕ ЗА КРАЉЕВИНУ*

Сажетак: Уздизање Црне Горе у ранг краљевине и прослава педесетогодишњице владавине Николе Петровића важна је тема писања српске штампе. Политичка анализа овог поступка црногорског владара била је незаобилазна прича из броја у број, на првом месту новосадске *Заставе* и загребачког *Србобрана*. О Цетињској прослави у овим листовима писало се крајње негативно, често и врло непримерено, политички острашћено. Владар Црне Горе описан је као аутократа, који нема слуха за грађанске и демократске реформе. Са друге стране, лист новосадских либерала *Браник* писао је потпуно афирмативно о јубилеју и заслугама будућег краља Николе за Српство. Политичке страсти српске пречанске сцене тако су и у вези са овим догађајем показале да је било каква форма јединства радикала, самосталаца и либерала готово немогућа.

Кључне речи: Црна Гора, Никола Петровић Његош, краљевина, прослава, Цетиње, Русија, пречани, штампа.

Педесетогодишњица владавине Николе Петровића Његоша обележена је у државно-правном смислу на највиши могући начин. Црна Гора је уздигнута у ранг краљевине. Књаз Никола постао је краљ. Овај важан моменат историје Црне Горе, налазио се у средишту пажње целокупне српске штампе, како у Србији тако и у Аустроугарској. Читавих месец дана на страницама *Заставе, Браника, Србобрана* писано је о манифестацијама и свечаностима одржаним од 15. до 17. августа 1910. на Цетињу. О величини и важности овог догађаја сведочи податак да су припреме почеле још током марта 1910, када је оформљен Одбор за прославу. Чланови овог Централног одбора били су: митрополит Митрофан Бан (председник), Божидар Перазић, војвода Гавро Вуковић, Живко Драговић, ђакон Иво Калуђеровић, Јован Матановић, Лабуд Гојнић, Лазар Мијушковић, Марко Ђукановић, Медо Лукачевић, Мило Дожић, Ристо В. Поповић, Славо Рамадановић, Стеван Радосављевић и Филип Јерговић. Поред Централног одбора формирани су још и Одбор за дочек и размештај гостију, Одбор за кићење вароши, осветљење и бакљаду, Одбор за уређење вароши, Одбор за одржавање прописаног поретка. Све је сведочило о томе

да се спрема велика државна прослава која је требало да симболише просперитет и напредак Црне Горе у времену од када се на њеном челу налазио књаз Никола.[1] Одбор је током пет месеци рада, односно припрема овог важног догађаја, одржао неколико десетина седница на којима се расправљало о најразличитијим темама и аспектима Цетињске прославе.[2]

Пре централне манифестације на Цетињу је одржана и једна мања, али такође важна прослава − обележавање јубилеја 25 година архипастирског рада митрополита црногорско-приморског Митрофана Бана, 6. априла 1910. Књаз Никола и књагиња Милена су поздравили заслужног архијереја.[3] У својој беседи

---

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Приликом прославе четрдесет година владавине књаза Николе, која је организована 1900, одржане су такође многобројне манифестације. Тако је већ тада разматрана опција да се Црна Гора уздигне у државно-правном смислу на виши ранг. Током 1898, књаз је писао Валтазару Богишићу о Манифесту који треба да претходи проглашењу Црне Горе за велику књажевину. Према истом плану црногорски књажеви имају и почасну титулу краљевско височанство. Сам Никола Петровић је тврдио да оваква промена приличи једној независној држави, јер књажевско достојанство носе и владари вазалних држава. Неке државе на Балкану већ имају и краљевске титуле (Србија и Румунија), тако да проглашење Црне Горе за велику књажевину није противно европским нормама, а и не вређа ничије достојанство или поредак европских владарских кућа. Треба напоменути да Црна Гора, као наследница Зете, само враћа своја стара знамења, писао је књаз. У допуни овог предлога, Валтазар Богишић је додао да у Немачкој постоји 6 великих кнежевина и да најмања има свега 316 км2, а од независних држава такви примери су Лихтенштајн и Монако. Међутим, после Богишићевих интервенција и дужег промишљања од ове идеје се 1898. ипак одустало. Како се сећао Симо Поповић, Никола Петровић је имао идеју да се прогласи за српског краља, а наслов велика књажевина за Црну Гору суштински није била никаква промена, али јесте био корак уназад у тежњама за проглашење краљевине. Прослава 40 година књажеве владавине била је повезана са поновним идејама о промени владарског звања. Гавро Вуковић је сматрао да је материјално стање у самој земљи било врло лоше и да су недостајала средства да се држава уздигне на ранг краљевине. Ипак, донета је одлука да владар почне са употребом звања краљевско височанство. Прослава је била скромнија од манифестација које су уследиле 1910. Најпре је 15. августа 1900. освећен новоподигнути велелепни храм Св. Василија Острошког у Никшићу, уз присуство књаза, његове породице и свих народних првака. Потом је за Никољдан 1900. изашао проглас Државног савета о додељивању титуле краљевско височанство књазу Николи Петровићу Његошу (Симо Поповић, *Мемоари*, Подгорица 1995, 411−432; Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ, 2, Цетиње 1985, 187−228).

[2] Одбор је пред собом имао важан задатак да организује сваки детаљ манифестације која је требало да Црну Гору представи као јаку и просперитетну државу, нагласак је био на повезаности народа, династије и војске, уз истицање личности владара као обједињујућег фактора поменуте државне целине. Одржано је преко 50 седница Централног одбора. Расправљало се о свим сегментима прославе. Не дневном реду биле су набавке осветљења, цвећа, потом храна, позоришне представе, превоз и смештај гостију, израда слика и албума будућег краљевског пара и целокупне прославе. Посебно се разговарало и о финансијској страни прославе. Детаљна упутства су добили и представници свих министарстава и сви чиновници који су према плану имали да учествују у прослави. Сви свештеници такође су добили наредбу о времену и начину служења благодарења у данима Цетињског јубилеја. Посебна пажња посвећена је доласку страних делегација и њиховом боравку у Црној Гори. Одређене су и обавезе војника који су били изабрани за учешће на дефилеу на Обилића пољани (Velimir Vujačić, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, Zbornik dokumenata, Cetinje 2010, 24−60, 79, 83−84, 88−90, 105, 110−111, 119−120, 124−125, 146−152, 187−188, 201, 223, 270−271).

[3] Цела манифестација је почела благодарењем које је служио епископ рашко-захумски Кирило Митровић уз присуство чланова књажевске породице и руске делегације (отправник послова Дјаченко, војни агент Потапов и конзул у Скадру Стројев). Митрополит Митрофан Бан (Главати, Грбаљ, 15. 3. 1841 − Цетиње 30. 9. 1920) спадао је у ред најистакнутијих архијереја Српске православне цркве свог времена. Још 1862. као искушеник борави у манастиру Праскавици, а замонашен је у Савини од стране далматинског епископа Стефана Кнежевића 1865. године. Био је учесник Бокељског устанка 1869, тако да је морао да пређе из Аустругарске у Црну Гору, где је постављен за игумана манастира Мораче (1869−1879). У борбама око манастира 1877. нарочито се истакао. Током 1878. водио је преговоре са Нури-бегом око предаје Колашина. У време 1878−1879. постао је цетињски архимандрит и учитељ престолонаследника Данила. Администрира Митрополијом (1882) и Захумско-рашком епархијом (1882−1884). За митрополита Црне Горе и Брда је изабран 1884. Хиротонисан је у Санкт Петербургу (у Исакијевском

владар је напоменуо да митрополит *једини од свих епископа у целом Српству* има медаљу Обилића, симбол јунаштва и ратништва, што говори о свим заслугама и врлинама слављеника. Истакнуто је такође да су везе Русије и Црне Горе нераскидиве. Књаз је здравицу подигао у част цара Николаја, а цар је митрополита одликовао медаљом Светог Александра Невског другог степена.[4] Прослава јубилеја митрополита Митрофана била је лепа увертира за августовске свечаности које је требало да промовишу Црну Гору у ред европских краљевина. Књаз Никола је уочи прославе намеравао да поправи свој однос према опозицији, пошто су политичке тензије током 1908−1909. досегле проблематичан ниво. Нарочито је помиловањем неких појединаца кренуо у смеру отопљавања политичке климе, укључивањем чланова Народне странке у неке од одбора за прославу, као што су Шако Петровић Његош (председник Уставотворне скупштине из 1905. и први председник Народне скупштине из 1906), војвода Гавро Вуковић, Јанко Тошковић, Милош Радовић и други. Са друге стране, чланови Народне странке желели су да докажу да нису против књаза Николе.[5]

сабору) уз присуство цара Александра и његове породице. Пуно је радио на побољшању стања у цркви. Такође у организационом смислу начинио је неколико крупних промена у функционисању Цркве. У време ратова 1912−1918. био је председник Црвеног крста и активно је радио на скупљању материјалне помоћи за војнике и бринуо се о рањеницима као духовни пастир. Приликом уједињења и обнове Патријаршије имао је значајну улогу (*Српски биографски речник*, том 1, Нови Сад 2004, 398−399).

[4] Честитку су упутили и краљ Петар Карађорђевић, митрополит Димитрије са епикопатом, прота Ђурић, прота Алекса Илић, Удружење новинара Србије, будући архијереји СПЦ Гаврило Дожић, Севастијан Дабовић, Симеон Поповић из манастира Дајбабе (данас светитељ Српске цркве), све свештенство из Црне Горе, потом Антоније Хаџић из Новог Сада, епископ бачки Митрофан, професори Карловачке богословије, као и стотине свештеника, монаха и поштоваоца овог великог архијереја.

[5] Помиловање политичких осуђеника било је везано за Бомбашку аферу и Колашински процес. Ова два важна догађаја чинила су велику препреку у односима Србије и Црне Горе. Политичка напетост између две српске државе имала је многобројне форме. Црногорска омладина у Београду нарочито је била критична према стању у Црној Гори. Сличан је био и став водећих српских листова у Аустроугарској. Напетости на релацији Омладина − опозиција и књаз Никола видљиве су још од доношења Устава 1905. Услед унутрашње политике књаза Николе, коју је Омладина доживљавала као недемократску, дошло је до неминовног сукоба две идеје и две концепције. Књаз је за Лучиндан 1905. обавестио Црногорце да ће им о Никољдану подарити Устав. Прожимана идејом јачих уставних и политичких слобода у Црној Гори и револуционарних стремљења ка јединству свих Срба Омладина је у Београду штампала *Ријечи универзитетске омладине* у виду брошуре (21 новембар 1905). Иако је на самом почетку критика садржана у *Ријечи* била блага, она ускоро постаје један од камена међаша између књаза и Омладине. На изборима 27. новембра 1905. прошли су углавном државни службеници. Ипак, о уставу није било расправе у Скупштини. Уставом је књаз суштински већи део власти задржао у својим рукама (Црна Гора је постајала уставна, али не и парламентарна држава), тако да је априла 1906., поново издат манифест универзитетске омладине. Највише су се истицали Марко Даковић и Тодор Божовић. Током 1906. формирана је и прва модерна политичка странка у Црној Гори. Програм странке је написан по узору на програм Радикалне странке у Србији и Српске народне радикалне странке у Монархији. По својој суштини странка није била антидинастичка. Она се напросто залагала за модернизацију политичког живота у Црној Гори. Књаз ипак није благонаклоно прихватао опозицију, па је под притиском део посланика морао да напусти Клуб народне странке (присталице књаза оформиле су Праву народну странку, тзв. праваши). Маја 1907. појављује се проглас српске омладине из Црне Горе који је оштријим тоном напао књаза. Са друге стране влада Лазара Томановића је сматрала да иза ове групације стоји управо званична Србија. Притисак на присталице Народне странке бивао је све јачи, а донета је и одлука да странка не учествује на изборима. Ускоро је и Тодор Божовић послао за Црну Гору бомбе (15 комада). Конкретан план за употребу ових бомби није постојао. Народна странка и њени прваци нису ступили у контакт са Даковићем и Божовићем. Ускоро је особа која је чувала бомбе предала исте полицији на Цетињу. Књаз Никола је у свом говору у Скупштини нагласио да је откривена завера која је за циљ имала уништење и обезглављивање династије. Убрзо је на предлог књаза изгласан Закон о устројству суда за суђење анархистичким злочинцима. Оптужбе да су бомбе набављене у Београду изазвале су бурну реакцију штампе у Србији. Београдски листови су оптужили цетињску полицију да је режирала аферу.

Раније светковине оваквог карактера у Црној Гори биле су скромније, па се постављало питање на који начин се може финансирати овај велики догађај. Материјално стање Кнежевине није било на завидном нивоу, о чему је штампа доста писала. Сјај и помпа који су пратили проглашење Краљевине наметали су огромне финансијске издатке. Било је потребно завршити Дом књажеве владе (Владин дом), потом Народну скупштину, и почети зидање новог Саборног храма на Цетињу. У ту сврху подигнут је кредит у вредности од 6 милиона перпера код енглеских банака. Уочи саме прославе спроведено је ново осветљење, а и завршетак нових репрезентативних зграда на Цетињу дао је у потпуности нову слику црногорске престонице.[6] Од значаја за проглашење Краљевине је и податак да је Никола Петровић својим родбинским везама стекао доста наклоности европских владарских породица.[7] Велики број европских дворова послао је своје представнике на Цетиње. Од владара били су присутни бугарски цар Фердинанд и италијански краљ Виктор Емануел. Посебно интересантну здравицу владар Црне Горе одржао је бугарском госту, истичући да цени бугарску независност и да према Бугарима гаји посебну љубав, *коју ми Срби најближа браћа гајимо према Вама и вашем народу*.[8] На

Суђење на Цетињу је трајало од 25. маја до 13. јуна 1908, и оптужене су 52 особе. Сведок оптужбе, аустроугарски агент Ђорђе Настић, оптужио је друштво Словенски југ, престолонаследника Ђорђа и фактички Владу у Београду. Међу осуђенима је 6 добило смртне казне, а 43 временске, укључујући и 13 оснивача Народне странке. Убрзо се десила још једна афера. У Подгорици је 14. јануара 1909. формирано револуционарно удружење, које је за основу програма одредило абдикацију књаза Николе и довођење на престо престолонаследника Данила. Статут је саставио пензионисани мајор Никола Митровић. Црна Гора мора постати слободна и демократска, што се има извести мирним путем, а ако не буде друге могућности и револуцијом, стајало је у Статуту. Како је полиција почела да открива организацију, поручник Никола Ђиновић је непромишљено кренуо у акцију, која се завршила неуспехом. Ускоро је формиран Велики војни суд у Колашину. Оптужена је 161 особа. На смрт је осуђено њих 11. Влада на Цетињу затражила је од Србије да испоручи особе које су осуђене у ова два процеса, а односи две државе били су на доста лошем нивоу уочи јубилеја 1910. Јавно мњење широм Аустроугарске и Србије сматрало је да се помиловање политичких осуђеника у Црној Гори мора спровести у потпуности. Књаз Никола је проценио да се мора искористити размимоилажење чланства Београдске студентске омладине и Народне странке у Црној Гори (група Марка Даковића) да се направи избалансирана селекција на списку за помиловања (Јован Маркуш, *Народна странка 1906−1918*, Подгорица 2006, 309−318, 326−332, 347−361; Новица Ражнатовић, *Лична власт књаза и политичке борбе*, у: *Историја српског народа*, VI/1, 219−224, 226−231; Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, Београд 1964, 85−86, 90−92, 101−118, 190−197, 255−269, 557−558; Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, Београд 1991, 373−381; Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 407−412; Симо Поповић, *Мемоари*, 507−549).

[6] У споменици која је штампана на Цетињу поводом педесет година владавине Николе Петровића и обнове краљевине нарочито је истакнут велики напредак црногорске војске, потом више од 100 обновљених и подигнутих цркава на територији Црне Горе, унапређење школа, финансија, путева и привреде. Црна Гора је понос Српства, просперитетна држава, која је за 50 година књажеве владавине направила крупне помаке на свим пољима друштвеног и политичког живота, стоји у овом важном историјском извору (Вид.: *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, приредио Лазар Томановић).

[7] Никола Петровић је током низа година склопио више бракова својих кћери са члановима европских владарских породица. Најпре је 1883. удао Зорку за Петра Карађорђевића, будућег краља Србије, потом 1889. Милицу за Петра Николајевића, великог књаза, исте 1889. Анастасију (Стану) за великог кнеза Ђорђа Романовског, а други пут 1907. за великог кнеза Николаја Николајевича Романова. Ћерку Јелену удао је 1896. за прица Викторија Емануела, будућег краља Италије, и Јелену за Франца Јозефа Хесенског. Његов син престолонаследник Данило био је ожењен Јутом (Милицом), ћерком војводе од Мекленбурга (Јован Маркуш, *Краљевина Црна Гора*, Споменица јубилеја 1910, Подгорица 2010, 100−101).

[8] У Србији је са друге стране нарочито лоше примљена вест о похвалним тоновима које је књаз Никола упутио Фердинанду Кобуршком. Сматрало се да је бугарски владар крајње антисрпски настројен и да лично жели да из својих интереса умањи значај Србије и на прво место у међудржавним односима постави Црну Гору. Са друге стране ни Црна Гора није желела да изостави своје интересе на Балкану.

Цетињу је боравила и делегација Краљевине Србије коју је водио престолонаследник Александар са министром војним генералом Степом Степановићем. Дочекали су их градоначелник Цетиња Јанко Дрљевић и сердар Јанко Вукотић.[9] Турску делегацију водио је Хилми-паша.

Пре почетка главног дела прославе, митрополит Митрофан Бан је 14. августа 1910. освештао новоподигнуту зграду Владе и Скупштине, да би се у њој сутрадан одржала свечана седница на којој ће Скупштина затражити од књаза да се прихвати краљевског достојанства и уздигне Црну Гору на ранг краљевине. Цела прослава је почела 15. августа литургијом у Цетињском манастиру коју је служио митрополит Митрофан. После тога почело је заседање Народне скупштине. Председник Марко Ђукановић је рекао да посланици желе да се умоли Слављеник, у дану великог јубилеја, да обнови краљевско достојанство. Прва српска држава Светог краља Владимира настала је на територији Црне Горе, потом Зета, дедовина Стефана Немање, а зетски господар Иван Црнојевић се није приклонио судбини осталог српског народа те није признао турску власт, већ се склонио и вековима борио на последњој стопи српске земље и чувао последњу искру српске слободе и независности. После Ђукановића говорио је председник Савета Лазар Томановић. Слично као и Ђукановић, беседио је о српској краљевини и историји српства у Црној Гори. Књажевина која је на Балкану увек била прва у борби за крст часни има право да се уздигна на ранг краљевине. Напредак Црне Горе је неоспоран, а њени успеси су на углед у целој Европи, уз подршку братске Русије. Поновљена је теза о средњовековној српској држави на територији Зете, Рашке и Захумља, као доказ континуитета, односно обнове црногорске краљевине. Цетињска митрополија, наставио је Томановић, једина је светосавска епископска столица, која је очувана

Цетиње је врло лако пратило догађаје у Турској преко избеглих Срба из поглавито Беранске нахије. У прилог овој тези иде и податак да су Русија и Црна Гора потписале тајни споразум 17. новембра 1910. По својој суштини овај уговор је нарочито био значајан за будуће наоружавање црногорске војске. Руска влада се обавезала да ће црногорској војсци обезбедити опрему, наоружање, медицински материјал, а новчано се помагао и буџет саме Црне Горе. Ниједан војни путез Цетиња не сме се догодити без претходног знања царске владе. Такође Црна Гора се обавезује да на позив Русије стави своје војне снаге на располагање царској војсци. У време рата у црногорској војсци борави руски генерал у својству начелника штаба, док је краљ и даље врховни командант армије. У пролеће 1911. појавили су се руски војни и инструктори на Цетињу (Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, 559−560, 562−565).

[9] У говору начелник општине Дрљевић је рекао да је ова српска престоница срећна што у великом српском слављу поздравља Србију и Црну Гору, а српски народ Великом слављенику додаје најсјанији алем у српској круни. Ипак, атмосфера у вези са посетом престолонаследника Александра била је крајње напета. Штампа је била препуна натписа о лошим односима две династије после процеса 1908−1909. Сматрало се да Србија не гледа са одобравањем на обнову краљевине у Црној Гори. Међусобне оптужбе које су изрицане током година уочи јубилеја нарушиле су покушаје јединства српских држава. Према тврдњама *Србобрана*, грађани Цетиња су покушавали да искажу своје незадовољство престолонаследнику Александру, али су их жандарми растерали. Иако су дед и унук (књаз Никола и Александар Карађорђевић) деловали срдачно, чини се да ситуација ипак није била до те мере позитивна. Краљевина Србија није желела да покаже анимозитет према Црној Гори, са друге стране у свом обраћању књаз је похвално говорио о својој породици у Србији и Српству уопште. Ипак, односе је можда најбоље одсликавао интервју престолонаследника Александра римској штампи. У разговору за лист *Tribune* престолонаследник Александар је одбацио све тврдње како је у Београду са негодовањем дочекана вест о проглашењу Црне Горе за краљевину. «Свака српска и црногорска радост и бол су заједничке, а мој ђед је украшен генералском униформом српске војске и носи највиши српски орден Св. Саве». Ипак, престолонаследник није имао одговор на питање када ће краљ Никола посетити Београд (Јован Маркуш, *Краљевина Црна Гора*, 103−104; Velimir Vujačić, *Obnova crnogorskog Kraljevstva,* Cetinje 2010, 101−102; *Србобран*, бр. 17, 30. август 1910).

без прекида и која је наследница Пећке патријаршије. Томановић је сматрао да се овој старој српској земљи мора вратити њено достојанство, а тај њен успех подржавају и велике силе, са циљем да се успостави ред и мир на Балкану, на радост целог Српства и Словенства.[10]

Убрзо после тога делегација Народне скупштине одлази у Двор да саопшти своју одлуку (молбу) књазу Николи. Недуго затим, владар Црне Горе се обратио посланицима говорећи да одобрава обнову старог краљевског достојанства са жељом да се крене у бољу будућност. Такође, књаз је напоменуо да је захвалан Русији и богу на овом тренутку. Црна Гора има историјско право на ово достојанство, а Српство поред краљевине у Подунављу има српску краљевину у Приморју. Словенство и Српство имају још један гарант за опстанак и напредак српског племена.[11]

Штампан је и проглас о проглашењу Црне Горе за краљевину. У неколико реченица је стајало да се награђује народ за храброст, пожртвовање и све напоре, а историјски се потврђује некадашња моћна прва српска краљевина.[12] Истог дана Народна скупштина је изгласала Закон о проглашењу Црне Горе за краљевину, а краљ Никола га је одмах потписао. На тај начин Црна Гора је проглашена за наследну краљевину, а Никола Петровић Његош за њеног првог наследног краља. У свом говору у Двору краљ Никола је, обраћајући се посланицима, крунисаним европским монарсима и многобројним гостима, између осталог рекао да никада није сумњао у родољубље и оданост свог народа, јер је сав напредак Црна Гора остварила захваљујући таквом снажном и јаком народу. Срце народа куцало је за Српство, у вери својих предака и подршци Русије. Обновљена је краљевина немањићке Зете, а Европа на овој страни Српства има јемство мира.[13] Приликом обнове краљевине, на Цетињу није било крунисања краља Николе. Такође није било ни чина миропомазања. У традицији династије Петровић Његош владичанска традиција хиротоније (примања благослова Духа Светога) трајала је више генерација, па је приликом успостављања књажевине уведена само симболичка промена (капа, порфира, скиптар). Тако краљ Никола није имао краљевску круну, а симболички на капи је носио брилијантима украшени грб Црне Горе.[14]

Прослава на Цетињу настављена је према предвиђеном програму још два дана. Најпре је обележена 50-годишњица брака краља Николе и краљице Милене, златни пир, са нагласком на великом значају црногорске мајке и жене и развитку и јачању Црне Горе.[15] Краљица Милена је са пијететом поштована као ослонац

---

[10] *Глас Црногорца*, бр. 35, 15. август 1910.
[11] Исто.
[12] Исто.
[13] *Глас Црногорца*, бр. 36, 19. август 1910; Јован Маркуш, *Краљевина Црна Гора*, 125−126.
[14] Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 597−602.
[15] Никола Петровић се венчао са Миленом Вукотић 27. октобра 1860, на Цетињу у Влашкој цркви, без много помпе услед жалости за покојним књазом Данилом. Званична веридба је објављена још 1853, а Милена је живела у Николиној кући од 1856, када је он отишао на школовање у Париз. Благодарење приликом прославе педесет година брака такође је обављено у Влашкој цркви од стране митрополита Митрофана. По изласку из цркве, слављеници су поздрављени са 101 плотуном. Овај важни породични јубилеј краљу и краљици су честитали Влада, представници Народне скупштине, верски поглавари Црне Горе, државни чиновници, делегације из великог броја градова, али и многобројни ратници из битака

владара, она која својим ставом и речју симболише Црногорке уопште, те је у оквирима прославе посебно место посвећено истицању вредности брака.[16] У вечерњим сатима у Зетском дому одржана представа је *Балканска царица*, у извођењу Хрватског земаљског казалишта.[17]

Трећи дан прославе на Цетињу био је посвећен педесетогодишњици владавине краља Николе Петровића Његоша. Свечани дефиле црногорске војске био је на Обилића пољани. Војници су први пут обукли нове униформе, које су шивене по угледу на руске. Више од 3000 војника учествовало је дефилеу. Краљ Никола је желео да пошаље недвосмислену поруку о снази Црне Горе и њене војске пред решавање важних питања на Балкану. Стиче се утисак да је из тих разлога приказивање снаге нове војске био централни догађај свечаности 17. августа 1910. Краљ је желео да представи целу Црну Гору у војном смислу као снагу са којом се мора озбиљно рачунати. Велике победе Црне Горе у балканским ратовима потврдиле су да смотра на Обилића пољани није била само сликања ради. После дефилеа, важно је истаћи, сердар Јанко Вукотић прочитао је проглас цара Николаја о именовању краља Николе за фелдмаршала руске војске. Свечану златну фелдмаршалску палицу владару Црне Горе је уручио велики кнез Николај Николајевич Романов. Симболика овог геста руског Двора значајно је утицала и на пораст угледа Црне Горе у Српству и шире, међу Јужним Словенима. После завршетка војних свечаности, митрополит Митрофан Бан је осветио земљиште за будући Саборни храм на Цетињу, а ктитори храма били су цар Николај и краљ Никола. Целокупна прослава на Цетињу била је на тај начин прожета истицањем значаја руско-црногорских веза и истицањем важности Русије у снажењу и јачању независне Црне Горе.[18]

На тај начин су завршене тродневне свечаности на Цетињу у оквиру проглашења Црне Горе за краљевину. Краљ Никола је послао и јасну политичку поруку, да се са фактором Црне Горе у решавању свих балканских питања мора рачунати. Такође, порука је упућена и осталим Јужним Словенима, па и самој Краљевини Србији. Српство има још један ослонац и још један важан центар, који неће остати ван догађаја за будуће ослобођење и уједињење. Подршка Русије и истицање симболичке везе две династије, два владара и православне цркве само је још више појачавала утисак Црне Горе у Српству.

Управо ова политичка димензија Цетињске прославе била је највише анализирана на странама пречанске штампе. *Застава* и *Србобран* у својим

Црне Горе 1876−1878 (Краљ Никола, *Мемоари*, Подгорица 2009, 26−30; Јован Маркуш, *Краљевина Црна Гора*, 164−171).

[16] Дан је започео литургијом коју је служио митрополит Митрофан (као духовник брачног пара), а потом су цео дан долазиле депутације које су честитале јубилеј.

[17] Извођење представе *Балканска царица* коју је написао књаз Никола 1881−1884, од стране Хрватског земаљског казалишта, у пречанској штампи дочекано је са негативним коментарима. Радикали су сматрали да је на тај начин краљ Никола угрозио јединство српске идеје, јер је према њиховом мишљењу представу требало да изведе Београдско народно позориште. Са друге стране мора се истаћи чињеница да је насупрот писању *Заставе*, приликом прославе певало Београдско певачко друштво на чело са Стеваном Стојановићем Мокрањцем (Velimir Vujačić, *Obnova crnogorskog kraljevstva*, Zbornik Dokumenata 167−168, 170−171, 173, 204−205, 208−212; *Застава*, бр. 180, 1. септембар 1910).

[18] Јован Маркуш, *Краљевина Црна Гора*, 194−199.

натписима нису штедели књаза Николу. Нагласак је био на негативним странама Николине владавине. Црна Гора је у писању ова два листа проглашена за недемократску и аутократску књажевину где нису поштована основна људска и грађанска начела. Небезбедност, самовоља владиних службеника, прогон политичких противника и чак убиства огорчених непријатеља династије били су синоними за књаза-краља Николу у призми ова два листа. Као што су на страницама штампе на Цетињу наглашене манифестације које су симболисале јединство народа и династије, затим снагу економског напретка и велику подршку црногорском владару, тако су *Застава* и *Србобран* искључиво писали о свим негативним политичким чиниоцима у Црној Гори. Често су наслови или речи на страницама пречанске штампе деловали чак неумесно. Нарочито се пуно писало о односу краља Николе према Краљевини Србији, уз констатацију да је тај однос лош и непријатељски. Читаоци су на динамичан и ефектан начин били информисани о свим догађајима на Цетињу, са нагласком на чињеници да је стање у Црној Гори лоше, да је славље изрежирано и да суштински краљ Никола прави лажну слику о себи и својој владавини.

Први натписи у *Србобрану* о проглашењу краљевине јављају се већ током јула 1910. Бечка штампа (преноси загребачки лист) јавља да је црногорска влада решила да затражи од књаза Николе да обнови краљевину. Политички значај овог потеза лежи у томе што ће породица Петровић бити истог ранга са српском краљевском породицом у Београду. Даљи коментар уредништва *Србобрана* био је како Црна Гора у свом такмичењу по господству безмерно претерује, односно *због чега нису главари одмах прогласили своју државу царевином, а Николи дали Душанову круну?*[19] На спољнополитичком плану, писао је загребачки лист, интензивира се сарадња Црне Горе и Бугарске. Никола Петровић у својим здравицама помиње Фердинанда, али не и краља Петра.[20] Стање у Црној Гори је све лошије, почиње да ради инквизиција, док су прогони неистомишљеника од стране цетињских перјаника црногорска свакодневица, писало је у тиражној новини.[21]

Стиче се утисак да су натписи у *Србобрану* били усмерени директно на владавину самог књаза. Из броја у број се писало похвално о црногорској омладини или њеним напредним идејама, а обнова краљевине тумачена је само као беспотребни хир Николе Петровића који шкоди Српству. Стање у Црној Гори не може поправити скупа и испразна титула, цетињски зликовци сада планирају да шаљу своје убице по Старој Србији, Турској и чак до Америке, да ликвидирају своје непријатеље (у Америци је тада боравио Симо Шобајић) − био је један од уобичајених натписа.[22] Ширене су и непроверене информације, да је паника и страх

---

[19] *Србобран*, бр. 137, 2/15. јул 1910.
[20] *Србобран*, бр. 147, 14/27. јула 1910.
[21] *Србобран*, бр. 148, 15/28. јул 1910.
[22] Симо Шобајић је био један од осуђеника на доживотну робију на процесу вођеном маја−јуна 1908. Наводно је у Београду пред сведоцима рекао: *Мене је књаз Никола осудио на смрт, али и ја њега*. На смрт су осуђени: Тодор Божовић, Марко Даковић, Јован Ђоновић, Петар Новаковић, Ђуро Војводић и Васо Ћулафић (Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, 419−421; *Србобран*, бр. 155, 24. јула / 6. августа 1910).

у редовима владе и да је цела војска мобилисана у источној Црној Гори, јер се чуло да Никола Митровић покушава да организује групу и изврши побуну у данима прославе на Цетињу.[23]

Под насловом *Око јубилеја* објављен је 162 број *Србобрана*, који је за главну тему имао свечаности на Цетињу. Расположење Црногораца је приказано тамним бојама, уз напомену да становништво на овај јубилеј не гледа са одобравањем. Министарство полиције спремило је спискове и послало по капетанијама да се организују људи за Цетињску прославу, и да се строго нареди на који начин се исти морају понашати, шта имају рећи и да буду што орнији за народно весеље. Подељена је и црквица сиромасима, да имају шта да поједу подно Орлова крша. Депутације се морају обући по правилима, што свечаније и помпезније, пошто прослава мора бити гламурозна, писало је у *Србобрану*. Нарочито су финансијски пострадали Херцеговци и Бокељи. О бесплатној храни, која треба да сведочи о благостању нове краљевине, да не пишемо, јер је то недостојно. Сваки паметан човек може на догађај на Цетињу са презрењем пљунути, био је закључак на страницама самосталског листа.[24] Донет је и натпис о протестима омладине. Црногорска академска омладина из Београда упутила је жесток протест поводом Николиног јубилеја и пира на Цетињу. Овакав јубилеј није симбол никаквог друштвеног ни националног успеха. Лажни спољашњи сјај служи као маскарада да прикрије све слабости једног недемократског режима. Обезглављени народ мора да се радује и кличе, али више му је до кукања и плача. Пир је обележен крвљу мученика и злочином према народу. Јубилеј је врхунац безумља, који осуђујемо, стајало је у прогласу.[25]

Слично се писало и на страницама новосадске *Заставе*. Често погрдно и неумесно књаз Никола је описан као тиранин, који је подигао целу земљу због свог личног хира. Под насловом *Црна Гора−краљевина*, крајем јула пренета је информација о уздизању Књажевине на виши државно-правни статус. Вести стижу у Нови Сад, да ће 19. августа Црна Гора бити на Скупштини проглашена за краљевину. Скупштина ће умолити кнеза Николу да се прихвати краљевске титуле. Никола неће желети да се замери скупштини па ће прихватити. Да ли ће црногорском народу на тај начин бити боље, то се наравно народ и не пита. Неколико дана пошто је стигла вест да је кнез Никола донео одлуку да се прихвати краљевске титуле, долазе и информације да је владар Црне Горе решио да предузме путовање по Европи. Посетиће све владаре и европске дворове, уз посету и Београду, како тврди руска штампа. У Санкт Петербургу пишу да је Никола на тај начин решио да убрза помирење српских династија које се прижељкује у самој Русији, иако је краљ Петар изјавио да неће путовати у августу на Цетиње, писао је лист Српске радикалне странке.[26]

---

[23] *Србобран*, бр. 156, 26. јул / 8. август 1910.
[24] *Србобран*, бр. 162, 3/16. август 1910.
[25] *Србобран*, бр. 173, 17/30. август 1910.
[26] *Црна Гора − краљевина*, Застава, бр. 147, 8/21. јул 1910; *Застава*, бр. 149, 23. јул 1910, Црногорска београдска студентска омладина такође је потписала проглас против проглашења Црне Горе за краљевину. У прогласу је стајало да је народ у Црној Гори непросвећен, необавештен, терорисан, и да не

Слично као у *Србобрану*, уочи саме манифестације појавио се чланак који је у својој анализи црногорске политичке сцене жестоко напао књаза. Под насловом *Цетињски крволоци* на страницама *Заставе* стајало је да се сав поштени свет на вест проглашења Црне Горе за краљевину и књаза Николе за краља надао бар једној лепој вести како ће се сунце слободе осмехнути и жртвама цетињске тираније. У тамници труну најбољи синови Црне Горе, услед афере о подметнутим бомбама. Цетињски крволоци нису задовољни. Спремни су за нова злодела и крволоштва уочи славља књаза Николе − јадно му славље, уочи славља Црне Горе − јадно јој славље. Синови Куча одавно су трн у оку цетињских крволока. Томановићева влада задала је велику рану племену Куча, па сад стрепи од освете. Стрепи од буре коју је посејала својим насиљем и крволоштвом. У Подгорици је ухапшен Лазар Рашовић Вујашевић из племена Куча. Неколико година је провео ван земље, учећи школе. Пре него што је и стигао до куће, жандарми су га ухапсили и одвели у Јасовачу. Влада тврди да је ухапшен зато што је под псеудонимом Виктор у бечкој *Зори* писао лоше о стању у Црној Гори, иако је параграф 210 Устава Црне Горе дозволио слободу штампе. Црногорским крволоцима се привиђају капетан Иван Петровић и мајор Никола Митровић, који наводно спремају упад из Албаније. Лазар је Иванов рођак, па отуда и хапшење, *јадна Црна Горо, јадно ти славље*! Тако је у овом жестоком нападу на књаза Николу стајало у новинама новосадских радикала.[27]

Колумна под насловом *Цетињска прослава* пише о атмосфери и изгледу Цетиња пред почетак ове велике манифестације. Престоница је окићена свечаним рухом и заставама. Народ Црне Горе притеран властима и перјаницима учествује телом у прослави, али да ли учествује и душом. Тамнице су препуне његових синова, народ изложен беди, прогањању, па и животи нису сигурни. Народ би пре ишао на парастос или дању, да оплакује своју судбину и судбину своје домовине. Но, заповест перјаника и жбирова мора се слушати, иначе ће кућа над главом бити згариште, а народ плаћа главом или одлази у тамницу. Мајор Митровић је убијен у Скопљу по налогу црногорске владе, пре почетка свечаности. Сви који су стајали иза Митровићевог убиства у Скопљу пуштени су на слободу. Нема помиловања за политичке осуђенике, њих 48 у Јусовачи. А да је кнез Никола волео свој народ, не би доводио Томановићеву владу, и не би водио хајку на своје најбоље синове и свој народ. Чини се да црногорски народ неће добити светлије дане овим проглашењем. Имаће да издржи још тежих и горких искушења и очајне борбе док не створи за себе и домовину бољу судбину.[28]

сме да изрази незадовољство о овом акту књаза Николе. Режим је критикован због недемократских метода владавине и лошег стања у самој Црној Гори. Проглашење краљевине није симбол никаквог напретка већ искључиво политичке жеље Цетиња да се забораве афере, беда, немаштина и процеси против грађана Црне Горе (Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, 552−554).

[27] *Застава*, бр. 159, 5. август 1910.

[28] *Застава*, бр. 170, 18. август 1910. Иза убиства мајора Митровића стајао је Стеван Ристов Которанин из Призрена, пореклом из Црне Горе. После пресуде суда у Колашину (смртна казна) Митровић је затражио азил. Живео је у хотелу «Империјал» у Скопљу. Нападнут је камом у хотелској соби ноћу 31. јула, а од последица рана је преминуо 25. августа. Окривљени су конобар из хотела Ставра Николић, Стеван Которанин (Которчевић) и власник хотела Тодор Јовановић. Државни тужилац их је именовао као агенте црногорске владе. Председник Владе Јован Пламенац сматрао је да се акција прогона противника режима мора наставити и ван Црне Горе. Тако је његов пашеног Станко Марковић био ангажован да уништи

Застава није штедела ни своје политичке противнике у Монархији. Пренета је вест из Будимпеште да је Пештер Лојд писао о томе да је на Цетињу поводом 50 година владавине књаза Николе говорио Михаило Полит Десанчић. *Застава* је додала иронично: сада Полит може да се братими са бураским краљем и почне све своје здравице речима: када сам био на Цетињу и братимио се са бугарским краљем...[29] Овај коментар *Заставе* у погледу боравка Михаила Полита Десанчића на Цетињу симболички представља и однос две странке (радикала и либерала) и њихова два листа (*Заставе* и *Браника*) према Црној Гори и јубилеју. На прву вест о обнови краљевине *Браник* је афирмативно констатовао како се Црна Гора радује (цео народ од Дурмитора до Бара и Дечана), а витешки књаз Никола прославља и јубилеј своје владавине. Црна Гора је за српску слободу поднела велике муке, док њен владар води рачуна о држави и свом народу, те његова круна симболише и јединство и душу народа, али и династије. Он као владар зна да му круна није потребна, она је потребна народу као ново достојанство и нова награда. Цела Црна Гора и Српство и Словенство са радошћу ће поздравити овај догађај, писало је у *Бранику*.[30]

Такође, треба се осврнути и на текст *Кнез Никола као српски владар*, објављен у листу *Neue Freue Presse*.[31] Иако овај лист није поглавито просрпски расположен, ипак је пренео новости о томе да је Никола владар који је знао да задобије углед целе Европе својим делима и шире брачним везама; најпре је затражио дозволу европских владара и потом прогласио своју земљу краљевином. Он није желео да заостане за својим зетом, па ни бугарским и румунским владарем, а његов углед и значај дали су му за право да тако и поступи (Гледстон је именовао књаза Николу за најдаровитијег међу својим познаницима, а цар Александар III јединим верним пријатељем Русије). Он је дипломата, ратник, политичар, песник, речју, личност великог значаја, пренео је *Neue Freue Presse*. Црна Гора тек у време његове владавине почиње да се развија као модерна држава. После овог текста срамота је да цела Европа хвали српског кнеза, а да га неки блате, констатује Полит Десанчић.[32]

У чланку *Црна Гора и Србија*, објављеном у *Бранику*, сматрало се бесмисленим објашњење краља Петра да не путује на Цетиње јер није добио званичан позив. Слављеник прима честитања, а не шаље позиве! Пашић на такав начин забија гвоздени клин између две српске државе. Некоректан и несрпски поступак Владе у Београду, констатовано је на страницама либераског листа.[33] Издвајамо и чланак *На Цетиње*, у којем стоји како је брука што српски краљ не долази у посету будућем српском краљу, јер ове свечаности су од великог интереса

емигранте Тодора Божовића и Јована Ђоновића (Никола Шкеровић, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, 547−548).

[29] *Застава*, бр. 174, 24. август 1910.

[30] *Браник*, бр. 147, 6/19. јул 1910.

[31] Исти текст је пренет и на страницама *Србобрана*, али без дела који је афирмативно писао о књазу и његовој владавини.

[32] *Браник*, бр. 148, 7/20. јул 1910.

[33] *Браник*, бр.149, 9/ 22. јул 1910.

за цело Српство. Велике силе знају да књаз Никола не жели да учини ништа непромишљено на Балкану, што је и подстакло европске кругове да подрже његов чин. Сваки поштени Србин мора бити задовољан. Невероватно је да са српске стране излазе прогласи (Омладине) који на најодвратнији и најнедостојнији начин нападају прославу и поручују Србима да се не иде на Цетиње. Мора се мислити на Николину педесетогодишњу владавину у име Српства. Са мајушним средствима ова држава је победница 1876−1878, и кренула је у процес унутрашње изградње. Зар је само бомбашка афера разлог оваквим нападима и потирању велике улоге Црне Горе у борби за Српство?[34] *Браник* је у низу бројева, 173−178, 180, 182−183, 184, преносио званичне вести о делегацијама и посетама, као и званичне објаве о проглашењу краљевине, затим Прокламацију краља Николе и остала званична саопштења са Цетиња.

Писало се и о томе да је Михаило Полит Десанчић срдачно дочекан на Цетињу, да су га примили владара и председник Савета.[35] Говор Михаила Полита Десанчића на Цетињу посебно је одисао политичком идеологијом вође либерала и идејама о односу Србије и Црне Горе, и шире: месту Црне Горе у Српству. На почетку Полит је поменуо свој боравак на Цетињу 1860. и велике победе црногорске војске које су уследиле у ратовима 1876−1878. Данас Црна Гора (коју су некада називали војничким логором) има развијене све сегменте друштва, она је средиште балканске политике, а њен владар је стекао поверење целе Европе. Црна Гора је својим конзервативизмом очувала највредније традиције Српства. Нама Србима у Монархији, каже се, најбитиније јесте да краљ Црне Горе има добре односе са Царевином, и за нас нема веће радости него да цела Европа уважава Николу Петровића. Стога поздрављамо српског јунака, државника, песника и дипломату, беседио је Полит.[36]

Други новосадски лист писао је сасвим супротно. Лист пречанских радикала није, стиче се утисак, поштовао ни основне норме пијетета према владару једне суверене државе. *Застава* је објавила песму која је описивала Николину владавину најцрњим бојама, а уз речи и строфе чувене химне *Онамо, намо* коју је написао књаз још 1867, и којом је читавом Српству ставио до знања да је Косовска легенда (како је и сам често говорио − *аманет*) један од стубова његове владарске идеологије.[37]

---

[34] *Браник*, бр. 166, 1/14. август 1910.
[35] *Браник* бр. 179, 20. август / 2. септембар 1910.
[36] *Браник*, бр. 186, 29. август / 11. септембар 1910. Михаило Полит Десанчић је у више бројева *Браника* (189−193) објавио и своје личне утиске о боравку на Цетињу под насловом *После педесет година на Цетињу*, где је похвално писао о владавини краља Николе и генерално напретку који је Црна Гора остварила у економији, правосуђу, изградњи путева, али и придобијањем нових области после ратова 1876−1878.
[37] У својим многобројним беседама, прокламацијама и кроз писану реч, Ккраљ Никола Петровић Његош је истицао осветy Косова и Васкрс српског царства, као важне сегменте своје владарске идеологије. Приликом поласка црногорске војске 1876. у рат са Турском, примера ради, управо је цела атмосфера одисала испуњењем косовског завета. Веза Црне Горе са државом Немањића важан је фактор у континуитету државности и представља кључну чињеницу *не у успостављању, већ у обнови Краљевине Црне Горе*. Истицање Српства у говорима господара Црне Горе на прослави 1910. имало је и јасну поруку Влади у Београду. Цетиње има своју улогу у обнови некадашње Душанове државе. Црна Гора је током дугог низа година, нарочито код пречана, сматрана јединим делом слободног Српства који баштини

Онам', онамо... за брда она,
Гдје Ловћен грли Владичин гроб,
Онамо нема правде, слободе –
У својој земљи Србин је роб!...

Онам', онамо... Тамнице пуне
Синцима првим: метн'о их кнез
Мемла их бије и кост им трухне,
Кнез својом руком притеже вез...

Онам', онамо... за брда она
Чује се вапај, пригушен плач:
То седи владар припрема славље –
За дјецу своју он оштри мач...

Онам', онамо... за брда она
Био је негда јуначки збор;
Данас је сјен од краљевског трона,
А око њега најмљени хор...

Онам', онамо... из развалине
Части и славе нагрно црв,
Што прије да их у блато срине,
И да им пије јуначку крв...

Онам', онамо... за брда она
Кнез данас страшни пирује пир:
Ода свуд јаче погребна звона,
На сваки корак ври крви вир...

Видиш ли, кнеже, праву крв ову?!...
Чујеш ли, кнеже, погребни јек?! –
Неопојани гробови зову,
Вапије правду окова звек:

„Докле ћеш, кнеже?!... Зар није доста?!...
„Над главом палиш рођени дом!...
„Крв и тамница нек ти је проста –
„Врати се, кнеже, народу свом!...[38]

Овакав напад на цетињску прославу свакако је био један од најжешћих у пречанској штампи. Поставља се питање да ли је оваквим ставом *Застава* наносила више штете радикалној странци у Аустроугарској, Краљевини Србији или самој Краљевини Црној Гори?

Читаоци *Заставе* читали су и о томе да је петроградски лист *Реч* писао о односима Србије и Црне Горе. У чланку се говори и о томе ко је кривац за раздор

немањићке традиције. Са тог аспекта, политичко-филозофска мисао Николе Петровића представља незаобилазни фактор српске и балканске политике током читавих пет деценија (Вид.: Краљ Никола, *Говори*, Подгорица 2009, 13−17, 19, 21−22, 27−34, 36−38, 46, 62−69, 76−80, 93−100).

[38] *Застава*, бр. 178, 30. август 1910.

међу српским владалачким породицама. Према аутору текста, главна одговорност је на краљу Николи. После смрти краља Александра Обреновића он је желео да на престо Србије дође његов син Мирко Петровић. Србијанци, ценећи Карађорђа, желели су да има владар буде Петар Карађорђевић, а не апсолутистички васпитани црногорски кнежевић. Кнез Никола тада јесте послао Мирка на крунисање, али је зато добио 200.000 динара. Када је руски цар изразио жељу да краљ Петар дође на Цетињску прославу, депеша са позивом од кнеза Николе владару Србије није стигла. Према писању *Речи*, у Анексионој кризи Никола је играо двоструку улогу, затим је од краља Петра тражио да испоручи Црногорце побегле у Србију приликом афере са бомбама. Имовински краља Петра је такође оштетио Никола Петровић. Када се Зорка удавала за Петра, мираз је дао руски цар и био је намењен Петровој деци, али није исплаћен, а Петров двор у Бару такође је присвојио Никола, пренео је новосадски лист. [39]

На такав начин је завршено писање српских пречанских листова о проглашењу Црне Горе за краљевину и јубиларним свечаностима на Цетињу. Владарска и политичка идеологија краља Николе, која је основу имала у Косовској легенди, Васкрсу српског царства и везама са Русијом, није наишла на одговарајуће место у *Застави* и *Србобрану*.[40] Владар Црне Горе критикован је због аутократског начина управљања државом, због слабих политичких слобода или односа према опозицији, нарочито после Бомбашке афере и Колашинског процеса. Мало простора у овим листовима је посвећено успесима Николине владавине – територијалним проширењима или модернизацији државе и државне управе. Краљ Никола нарочито је оптужен за лоше односе са Краљевином Србијом и неретко је проглашаван за главног кривца. У колумнама на страницама *Заставе* и *Србобрана* је писало како је за Српство боље да има један центар окупљања. Либерални *Браник* није сматрао да је то природно стање ствари. Величајући Црну Гору и њеног господара, Михаило Полит Десанчић је покушавао да докаже како су Српству неопходни слога, јединство и равноправност Цетиња и Београда! Његова мисао до данас није изгубила на актуелности.

---

[39] *Застава*, бр. 183, 4. септембар 1910.

[40] Занимљив је став новије црногорске историографије о политици краља Николе и Цетињској прослави уопште. Никола I је окарактерисан као искусан политичар који је покушавао да у име ослободилачке мисије своје земље прикрије хегемонистичке претензије на суседне народе православног верског обреда. Такође, прогласи Црногорске универзитетске омладине, који су писали против књаза, сматрају се антицрногорским плановима иза којих је стајала званична Србија, са циљем да се поткопа углед Црне Горе и њеног владара. Чак се разматрало насилно укидање црногорске династије и рушење црногорске државе, која је требало да постане колонијални привезак Краљевине Србије. Црногорско српство краља Николе тумачи се чињеницом да је Турска била слаба и да је на њеним развалинама било могуће извршити територијално проширење. На тај начин, уз фактор Русије која је била други чинилац Николине политике, српство је било начело које је конципирао и практично изводио, уз циљ стварања православне државе на Балкану (Velimir Vujačić, *Obnova crnogorskog Kraljevstva*, Cetinje 2010, 8, 30, 41−42).

Извори и литература:

Извори:
Периодика: *Застава*, *Браник* и *Србобран*
Вуковић, Гавро, *Мемоари*, књ. 1,Цетиње−Титоград 1985.
Поповић, Симо, *Мемоари*, Подгорица 1995.
Петровић, Његош Никола, *Говори*, Подгорица 2009.
Петровић, Његош Никола, *Мемоари*, 1−2, Подгорица 2009.

Литература:
Ацовић, Драгомир, *Хералдика и Срби*, Београд 2008.
Vujačić, Velimir, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, Cetinje 2010.
Крестић, Василије, Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918*, Београд 1991.
Љушић, Радош, *Српска државност 19 века*, Београд 2008.
Маркуш, Јован, *Народна странка у Црној Гори 1906-1918*, Подгорица 2006.
Маркуш, Јован , *Краљевина Црна Гора, споменица јубилеја 1910-2010*, Подгорица 2010.
Педесет година на престолу Црне Горе, Цетиње 1910.
Ражнатовић, Новица, *Лична власт књаза и политичке борбе*, у: *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994.
Шкеровић, Никола, *Црна Гора на освитку 20 вијека*, Београд 1964.

GORAN VASIN

PREČANI PRESS ON PROCLAMATION OF THE KINGDOM OF MONTENEGRO

Summary

Proclamation of the Kingdom of Montenegro was in the spotlight of Prečani press. The most influential newspapers *Zastava*, *Srbobran* and *Branik* wrote about the event for several weeks in each issue. The newspapers of Novi Sad radicals and Zagreb independents were leading in their criticism of the rule of King Nikola. They characterized him as an autocrat and a tyrant who suppressed political freedom and hindered the development of Montenegro. From a political point of view, they felt that such a move of the ruler of Montenegro was only an attempt to satisfy personal vanity, which caused a great damage to the Serbian idea. Unlike *Zastava* and *Srbobran*, the newspapers of Prečani Liberals, *Branik*, wrote about the rule of Nikola Petrović with reverence. There was glorified his role in the overall fight for the Serbian idea and emphasized s need for unity of the two Serbian Kingdoms.

Keywords: Montenegro, Nikola Petrović Njegoš, Kingdom, celebration, Cetinje, Russia, Prečani, the press.

UDC 327(436-89:497)“1901/1914“

Милош Ковић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
mkovic@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
примљено: 30. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

„ЦИВИЛИЗАТОРСКА МИСИЈА“ АУСТРОУГАРСКЕ НА БАЛКАНУ: ПОГЛЕД ИЗ БЕОГРАДА (1901–1914)

Сажетак: У чланку се сукоб Србије са Аустроугарском у годинама уочи Првог светског рата сагледава у ширем, светском контексту «доба империја». Балкан је за Аустроугарску био оно што су за остале колонијалне силе тога доба биле Африка или Азија. Као идеолошко образложење империјалних похода Двојне монархије коришћена је, најчешће, њена „цивилизаторска мисија“ на „полудивљем“ Балкану. У овом чланку показано је да су водећи српски интелектуалци овог доба, који су се окупљали око *Српског књижевног гласника*, били свесни колонијалне суштине и «цивилизаторских» амбиција Хабзбуршке политике на Балкану. Своје јавно деловање, укључујући и научну и уметничку продукцију, они су прилагођавали потреби отпора «културној мисији» суседне империје.

Кључне речи: империјализам, колонијализам, „цивилизаторска мисија“, национализам, Аустроугарска, Србија, *Српски књижевни гласник*.

I

Пјер Ренувен је давно приметио да историја Србије у деценији уочи Првог светског рата не може да се разуме ван контекста њеног сукоба са Аустроугарском.[1] Штавише, Ренувенову опаску могли бисмо да проширимо у тврдњу да се политичка, економска, па ни културна историја српског народа у добу између уласка трупа Аустроугарске у Босну и Херцеговину 1878. и Сарајевског атентата 1914. не може разумети ван оквира оцртаних отпором српског национализма пред Хабзбуршким империјализмом. Овај отпор зачео се у српском друштву, у масовном одзиву гласача на поруке Народне радикалне странке, да би се сасвим уобличио 1895, окретањем чак и Српске напредне странке Русији.[2] После нестанка Обреновића са историјске сцене 1903. друштво је „освојило“ државу, па је отпор српског друштва

[1] Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 99.

[2] Вид. Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 43–56.

пред империјалним амбицијама суседне царевине узео облик сукоба између две државе.

Овим чланком покушаћемо да подсетимо на шири, европски и светски контекст овог сукоба. Светска збивања у овом добу била су, пре свега, одређена феноменом империјализма – борбом великих сила за стварање колонијалних царстава. Ерик Хобсбаум, у својој славној трилогији посвећеној 19. веку, није случајно цео период од 1875. до 1914. назвао «доба империја».[3] Студије империја и империјализма данас се сматрају посебно важном, актуелном темом и литература о овим феноменима непрекидно расте.[4]

Поробљавање „малих", далеких земаља и народа није било нешто ново у светској историји. Ипак, у „добу империја" процес европских освајања и колонизације удаљених континената нагло се убрзао, да би, у овој првој ери глобализације, до 1914, скоро цео свет био подељен између великих сила. Нова су била и теоријска, идеолошка образложења, коришћена за оправдавање ових освајачких подухвата. Економска оправдања позивала су се на потрагу за новим тржиштима, изворима сировина и јефтине радне снаге. Расистичке теорије, намењене поробљавању Африке и, у мањој мери, Азије, позивале су се на нужност да „више", „чисте" расе владају „нижим", „мешаним" расама. Социјалдарвинисти су тврдили да би, баш као у природи, слаби и неприлагодљиви требало да подлегну у борби за опстанак, на корист великих, јаких и прилагодљивих друштава и држава. Коначно, било је много оних који су веровали да је дужност Европљана била да помогну „примитивним" народима да усвоје благодети цивилизације. Тврдили су да су локални, племенски ратови могли да буду заустављени само страном окупацијом. Европска администрација требало је да заведе мир, поправи исхрану, услове становања, здравство, комуникације. Затим би локално становништво могло да ужива у благодетима хришћанства, западњачке науке и уметности. Ова доктрина називана је „цивилизаторском мисијом" (*la mission civilisatrice*). Понекад се називала и „теретом белог човека" по популарној песми Радјарда Киплинга (*The White Man's Burden*), из 1899, у којој се проповедала „дужност" белог човека да „помогне" осталим расама да се успну стазама „цивилизације". У Бечу су, уместо ових израза, чешће користили синтагму „културна мисија". Коначно, новија литература, нарочито у оквиру постколонијалних студија, трага за теоријским образложењима и изворима империјализма и колонијализма у уметности и науци. Ту се посебан нагласак ставља на теорије моћи и потребу колонизатора да владају душама, имовином и природним ресурсима других људи.[5]

---

[3] Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, London 1987.

[4] Корисни општи прегледи су: *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800–1914*, I–II (ed. by Carl Cavanagh Hodge), Westport – London 2008; *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, I–III (ed. by Thomas Benjamin), Detroit – New York 2007; Andrew Porter, *European Imperialism 1860–1914*, Houndmills –London 1994; Wolfgang J. Momsen, *Theories of Imperialism*, Chicago 1982.

[5] За општи увод вид. Robert J. C. Young, *Postcolonialism: A Very Short Introduction*, Oxford – New York 2003; John Tomlinson, *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*, London – New York 2002. У оквиру постколонијалних студија и изучавања «културног империјализма», за нашу тему посебан значај имају књиге: Edvard Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.

Примена ових теорија на политику Аустроугарске на Балкану, пре свега на њену управу над Босном и Херцеговином и деловима Новопазарског санџака 1878–1914. значила би да је за Беч владавина над овим земљама била оно што је за Лондон била владавина над Египтом или Индијом, а за Париз над Индокином или Алжиром. Извори, заиста, потврђују да се на балканску политику Хабзбуршке монархије гледало као на „цивилизаторску мисију". Балканске земље налазе се, истина, у Европи и насељене су белим становништвом, али су сматране варварским и полуоријенталним, при чему се наглашавало да су биле хронично раздиране сукобима и уназађене примитивном привредом. У делу савремене стручне литературе се на политику Двојне монархије на Балкану, нарочито на њену управу над Босном и Херцеговином, гледа позитивно, као на велики модернизацијски подухват, што је само друго име за „цивилизаторску мисију". Има, ипак, и историчара који владавину Аустроугарске над Босном и Херцеговином сматрају типичном за „доба империја", при чему, да би је описали, користе и изразе „цивилизаторска мисија" и „терет белог човека".[6]

До сада, међутим, није истражено да ли су тадашње локалне, балканске елите у напредовању Аустроугарске на Балкану виделе „цивилизаторску мисију", и да ли су је сагледавале у оквирима светских трендова из „доба империја". Покушаћемо да истражимо ова питања на примеру групе водећих српских интелектуалаца, која се од 1901. до 1914. окупљала око најзначајнијег српског часописа, београдског *Српског књижевног гласника*.[7] Реч је о интелектуалцима који ће, како је писао један од њих, Милан Грол, после 1903. „доћи на власт",[8] и чије ће се идеје у потоњем добу претворити у званични културни модел Краљевине Србије.

II

Током осамдесетих и деведесетих година 19. века, сазревајући у Србији, угроженој, у тек стеченој независности, амбицијама суседне царевине, и школујући се у метрополама колонијалних царстава, генерације које ће се окупити у *Српском*

[6] За неслагања историчара о природи управе Аустроугарске у Босни и Херцеговини, уз закључак да је у питању класичан пример империјализма, вид. Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, London – New York 1989, 243–246. Вид. нарочито: Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007, vii–ix, 217–223, 251–257. Да је Босна и Херцеговина за Аустроугарску била «терет белог човека», као што је то за друге империје била Африка, тврди и Ален Џ. П. Тејлор, *Хабсбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 173. „Цивилизаторска мисија" у схватањима некрунисаног владара Босне и Херцеговине Бењамина Калаја посебно се истиче у: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987, 61–87.

[7] Литература о „старој серији" *Српског књижевног гласника* је обимна и не може се обухватити једном напоменом. Међу новијим радовима свакако вид.: Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Београд 1990; *Сто година Српског књижевног гласника, Аксиолошки аспект традиције у српској књижевној периодици* (ур. Станиша Тутњевић и Марко Недић, Матица српска и Институт за проучавање књижевности и уметности, Београд 2003. Вид. и Љубица Ђорђевић, *Библиографија Српског књижевног гласника*, Београд 1982.

[8] Милан Грол, *Богдан Поповић*, Из предратне Србије: Утисци и сећања о времену и људима, Београд 1939, 59.

књижевном гласнику упознале су империјализам из непосредног искуства. Тумачења и објашњења овог феномена проналазили су, опет, у књигама западноевропских писаца.

Јован Скерлић се већ у време студија у Лозани сусрео са теоријским образложењима империјализма и „цивилизаторске мисије“. У књизи *Политички и социјални проблеми крајем XIX века* француског историчара Едуара Дриоа, Скерлић је пронашао тврдњу да је империјализам био најважнија политичка појава у тадашњој Европи. У приказу те књиге, који је из Лозане, 1900. године, послао београдској *Звезди*,[9] Скерлић је препричавао Дриоове идеје, додајући им повремено и своја тумачења. Он пише: “Најкарактеристичнији појав при крају XIX века то је колонијално ширење”.[10] “Никада на кугли земљиној сила није била бруталнија, слаби бесправнији, а велики злочини прикривани крупнијим речима” – примећује, са Дриоом, Јован Скерлић.[11] Он уочава и да се у Европи све учесталије помиње “цивилизаторска мисија“. Разлози “маније за колонизацијом” јесу економске природе, али “капиталистичка класа” је својим “полугусарским жељама и тежњама ударила маску интереса цивилизације и хришћанства“.[12] У колонијалним освајањима предњаче западне силе, Енглеска и Француска; чак и Америка “која је за читавих сто година тако часно, и својом историјом, и својом политиком, заступала ствар националне слободе, и она се отровала империјализмом, и са Кубе скочила на Филипине”.[13] Русија се бави “глођањем Кине са севера”, Немачка и Италија продиру у Африку и “бацају се” на већ “полумртву Кину”.[14]

Посебно важно било је то што је Скерлић код Дриоа пронашао следећу тврдњу: “Аустрија је једина од великих сила која нема колонија, али то само привидно. Дрио тврди да је Балканско полуострво у плану да постане аустријска колонија и пут којим ће Немачка продирати за Малу Азију”.[15] Скерлић је, дакле, код француских писаца проналазио не само тумачење “цивилизаторске мисије” као изговора за империјалистичка освајања, него и тврдње да је за Хабзбуршку монархију Балкан био оно што су за остале силе биле Африка и Кина.

По Скерлићевом повратку са студија у иностранству, исти мотиви јављају се и у његовим текстовима у *Српском књижевном гласнику*. Његови чланци у овом часопису већ тада су били веома запажени. Када буде преузео уредништво од Богдана Поповића, прво заједно са Павлом Поповићем (1905–1907), а затим сасвим сам (1907–1914), он ће давати тон целом *Гласнику*.

---

[9] Јован Скерлић, *Политички и социјални проблеми крајем XIX века, Les problemes politiques et sociaux á la fin du XIX-e siècle, par E. Driault, professeur agrégé d'histoire au lycée d'Orléans*, Фељтони, скице и говори, Сабрана дела Јована Скерлића VII, Београд 1964, 49–52.
[10] Исто, 49.
[11] Исто, 50.
[12] Исто, 49.
[13] Исто, 50.
[14] Исто.
[15] Исто.

У чланку *Омладински конгреси* из 1904, Скерлић је балканске народе упозоравао на опасност од "полу-феудалне и клерикалне Аустрије",[16] и тврдио да ће они или сарађивати, или ће им преостати само да очекују "дан када ће се постати или руска губернија или аустријска провинција".[17] Пошто је одбацио средњоевропске и источноевропске утицаје, Скерлић је закључио "да је Запад извор светлости и жижа живота на земљи; да за нове народе има два пута, или примити западну културу, као Јапанци, и живети, или јој стати на супрот, и бити прегажен, као амерички Црвенокошци или аустралијски Црнци…"[18]

Помињање Јапанаца, црвенокожаца и црнаца показује да је Јован Скерлић размишљао о глобалним феноменима, и да је искуство Срба са суседном царевином стављао у тај контекст. У тексту *Начело солидарности* он ће чак Србију назвати "Кином на Балкану".[19] Свест о значају културне припадности за будућност "малих" и "нових" народа, донела је уверење да је примање "западне културе" основни услов опстанка. При томе, требало је одбацити наметљиве, колонијалне, средњоевропске културне моделе и усвојити западњачке, француске, британске, па и америчке културне обрасце. У тим идејама требало би тражити суштину идеологије *Српског књижевног гласника*.

По мишљењу *Гласникових* уредника и сарадника, иза "цивилизацијске" реторике Беча стајале су империјалне, освајачке амбиције немачких елита; иза њих наслућивала се много већа, пангерманска опасност. Цивилизаторске амбиције суседне империје биле су један од главних узрока *Гласникове* изразито "западњачке" идеологије. Доказивањем свог западњачког идентитета, и "способности за културу", како се тада говорило, требало је Аустроугарској одузети њене „цивилизаторске" аргументе и сачувати самосталност; у исто време, тиме је требало стећи подршку Запада за остваривање сопствених националних циљева.

Да је Јован Скерлић јасно уочавао основне одлике доба империја види се и из његових текстова написаних пред крај живота. У чланку *Нови омладински листови и наш нови нараштај* из 1913. он пише: "Ми живимо у добу културног назатка, оживљавања мрског 'права песнице', када су човечански идеали, право и правда бачени под ноге, и када се у немилосрдном гажењу малих и слабих чује варварски крик: тешко малима, тешко побеђеним. Брутална сила једино има реч, и канцелари великих сила, када се ради о праву на живот малих народа, говоре језиком из доба када су тевтонски ритери 'мачем и огњем' истребљивали балтичка словенска племена."[20]

Књиге и чланци француских писаца биле су важан извор сазнања о феномену империјализма. У време Скерлићевог уредништва, *Гласник* је објавио превод огледа Ренеа Пинона о немачком и енглеском империјализму, у коме је посебно истакнут специфичан цивилизаторски жар, као особеност немачког

[16] Исти, *Омладински Конгреси*, Српски књижевни гласник (даље: СКГ), 1904, XIII, св. 2, 126, 127.
[17] Исто, 124.
[18] Исто, 127.
[19] Исти, *Начело солидарности*, Исто, 1904, XI, св. 8, 592.
[20] Исти, *Нови омладински листови и наш нови нараштај*, Исто, 1913, XXX, св. 3, 221.

империјализма. Пинон је тврдио да Немци носе у себи осећање цивилизацијске супериорности, удружено са спремношћу да се, у ширењу те цивилизације, послуже силом: "Немци налазе код својих филозофа ову идеју о Немачкој која влада силом и служи се њоме да васпостави један виши ступањ цивилизације, припремљене немачким генијем. Од Хегла до Ничеа читава једна поворка мислилаца засновала је метафизику о благотворној сили и о рату носиоцу реда и напретка. Ово су схватање, коме је Вагнер био псалмопевац а Бизмарк га приводио у дело, професори универзитета раширили све до најдубљих слојева народа. Батаљонима и оклопњачама немачким, трговином и поморством, треба да се рашири царство немачке науке и културе."[21]

Српски интелектуалци из *Гласника* нису, наравно, имали лепих речи ни за британски и француски империјализам. Примећивали су, уосталом, да је било британских и француских писаца који су поздрављали „цивилизаторску мисију" Аустријанаца у Босни и Херцеговини. Посебно је занимљив чланак Косте Кумануди у *Гласнику* из јула 1902, у коме се указивало на чињеницу да су Французи умели да упореде управу Двојне монархије у Босни и Херцеговини са својом влашћу над афричким и азијским колонијама. Кумануди је ту, наиме, приказао чланак о достигнућима Аустроугарске у Босни и Херцеговини, који је, у утицајном часопису *Revue des Deux Mondes*, гласилу либералних, прокатоличких париских кругова, објавио Анатол Лероа-Болије,[22] један од водећих идеолога француског империјализма.[23] У Калајевој управи над Босном и Херцеговином Лероа-Болије је, наиме, видео уношење западњачког реда и цивилизације међу инертне становнике истока.[24] Он је чак, како преноси Кумануди, тврдио да би Босна и Херцеговина требало да буду узор из кога би и Француска могла да извуче поуке за своју колонијалну управу у Алжиру, Тунису и Индокини.[25] Лероа-Болије је подржавао и језуите који су, за разлику од непоузданих локалних фрањеваца, у Босни и Херцеговини спроводили идеје папе Лава XIII и бискупа Штросмајера, о савезу између Рима и Словена, и о уједињењу римокатоличке и православне цркве.[26]

Знало се и да Енглезима није било страно поређење хабзбуршке управе над Босном и Херцеговином са њиховим колонијалним искуством у Египту. Јован Јовановић Пижон ће 1912. пренети читаоцима *Гласника* садржај једног чланка из лондонског листа *Times*, из кога се видело да је оваквих идеја било и у Бечу и у Лондону. Ту се, поред осталог, тврдило да је министар иностраних послова Аустроугарске, гроф Ерентал, приликом сусрета Едварда VII и Франца Јозефа I, уочи самог припајања Босне и Херцеговине Хабсбуршкој монархији 1908, стављао

[21] Рене Пинон, *Енглеско-немачко супарништво* (Са француског прев. М. Зебић), Исто, 1909, XXIII, св. 10, 777–778.

[22] Коста Кумануди, *Једно Мишљење о Босни и Херцеговини. L'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine. Nationalités, religions, gouvernement, Revue des deux mondes, 15 mars 1902*, Исто, VII, св. 6, 1102–1109.

[23] E. Said, нав. дело, 293.

[24] К. Кумануди, *Једно Мишљење о Босни и Херцеговини*, 1107–1109.

[25] Исто, 1108–1109.

[26] Исто, 1105–1106.

на знање Енглезима да се, као нешто сасвим природно, очекује да и они припоје Египат својој империји.[27]

У *Гласнику* су се ипак, приликом писања о моћном суседу, пажљиво мериле речи; његова мисија била је управо у томе да он, као модеран, српски и западњачки часопис, упркос цензури, редовно стиже међу Србе на подручју Аустроугарске. За време криза у односима између две земље, страх од "културне најезде" ипак је избијао на површину. Коста Кумануди је тако, после претећег споразума Аустроугарске и Русије у Мирцштегу 1903. године, отворено назвао Аустроугарску претходницом пангерманизма у походу на Словене,[28] и закључио: "Под својим добрим жељама и цивилизаторском глеђи, Аустро-Угарска од увек крије ненаситу халапљивост, сва њена политика носи у себи освајачке амбиције".[29] Владимир Ћоровић је, после Анексионе кризе 1908–1909, приказујући путопис једног немачког официра о Мостару, писао да је овај одлучио да "*замочи сабљу у мастило* [курзив В. Ћоровића], и отпочне књижевну каријеру радовима из земаља, гдје има толико мунара и харема, из крајева нових, неисцрпених, страних оној наивној њемачкој публици, која, кад се спрема на једну аутомобилску вожњу преко Саве, носи чадоре, конзерве и оружје, као да се спрема негдје у Тибет, или у оне толико страшно описиване крајеве око извора Нила".[30] Ироничним и горким тоном, Ћоровић је, у ствари, оптуживао немачку публику да на Босну и Херцеговину гледа као на обичну, ваневропску колонију.

III

Одбацивање културног, научног и књижевног туторства суседне империје било је уочљиво у *Гласнику* још од његових првих бројева. Тада, 1901, у време уредништва Богдана Поповића и на почетку опозиционе борбе *Гласника* против режима краља Александра Обреновића,[31] требало је демонстративно показати своје мишљење и у питању односа Србије са Аустроугарском. У томе су предњачили они чланови *Гласниковог* Уређивачког одбора, који су долазили из Политичко-просветног одељења српског Министарства иностраних дела, задуженог за националну пропаганду у Старој Србији и Македонији. У прегледу дотадашње спољне политике кнежевине и краљевине Србије, Слободан Јовановић је поредио положај Србије према Аустроугарској, после "Тајне конвенције", са односом Туниса према Француској, после колонијалног освајања из исте године.[32] У закључку, Јовановић је отворено писао да ће Србија морати да уђе у сукоб са

[27] Иностранi, *Гроф Ерентал. Избори у Турској*, Исто, 1912, XXVIII, св. 5, 392.
[28] Коста Кумануди, *Поглед на улогу Русије и Аустрије у Источном Питању*, Исто, 1903, X, св. 8, 604.
[29] Исто, 605.
[30] Владимир Ћоровић, *Mostar, von Robert Michel, Prag 1909*, Исто, 1910, XXIV, св. 5, 390.
[31] Вид. Милош Ковић, *Политичка улога "Српског књижевног гласника" 1901–1914*, Сто година Српског књижевног гласника, 363–378; Слободан Јовановић, *Политичко порекло С. К. Гласника*, СКГ, 1931, XXXII, св. 2, 129–131; Исти, *Светислав Симић,* Исто, 1941, LXII, св. 6, 437–439; Исти, *Оснивање Српског књижевног гласника*, Тамо далеко, год I, бр. 1, окт.–дец. 1958, 2–12; Исти, *Влада Александра Обреновића II (1897–1903)*, Београд 1931, 267–270.
[32] Исти, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, 1901, IV, св. 6, 472.

Аустроугарском.[33] Светислав Симић и Љубомир Јовановић, међу *Гласниковим* сарадницима признати за стручњаке у пословима "националног рада", такође нису крили нерасположење према северном српском суседу.[34] Љубомир Јовановић је, разматрајући дотадашњи "национално-политички живот српски", тврдио да је, са почетком хабзбуршког продора ка југоистоку, на Берлинском конгресу, на место главног српског противника, уместо Турске, дошла Аустроугарска, и да ће "XX век моћи видети многу борбу између ње и српства".[35]

Драгомир Јанковић је, као и Слободан Јовановић и Светислав Симић, имао значајно искуство у националној пропаганди. У прегледу стања у српском позоришту, који је у *Гласнику* објавио 1901, док је у МИД-у водио Политичко-просветно одељење, приметио је да на репертоарима преовлађују преводи са мађарског и немачког језика.[36] "Ми тиме губимо и у културном и у националном погледу" – упозорава Јанковић.[37] Он додаје да се у Србији чак и француски и енглески писци преводе са немачког, и предлаже да се, по француском узору, заштите национални писци и национална драма.[38]

За тему одбијања научног старатељства Аустроугарске од стране српских интелектуалаца, посебно је значајан био један текст Љубомира Стојановића, објављен у првој *Гласниковој* свесци из 1901. Његов приказ студије Милана Решетара *Српско-хрватски нагласак у југозападним говорима* у издању "Балканске комисије" Бечке академије наука, објављен је одмах иза Јанковићевог прегледа позоришних прилика. Стојановић је ту навео делове из једног саопштења "Балканске комисије", у коме је стајало да су историографско-археолошка и филолошко-етнографска истраживања Балкана "*један од природних, Академије достојних и првих наших културних задатака*" [курзив Љ. Стојановића].[39] "Израз 'сфера интереса' тако је постао омиљен у Аустрији, да га аустријски научењаци употребљавају и у науци кад се тиче – Балканског полуострва" – примећује Стојановић.[40] Препознајући у томе намере које нису биле само научне природе, он додаје: "Не треба сметати с ума да су из Беча слате и да се шиљу научне експедиције и у друге стране света (на пр. у Индију, одакле су донели и мало куге у Беч), а научна сфера интереса није помињата, она је резервисана само за Балкан, ту не сме нико да дође сем њих."[41] У истом тону, поводом филолошких истраживања

[33] Исто, 472–473.
[34] Милош Ковић, *Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и "Српски књижевни гласник" 1901–1911*, Европа и Источно питање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене (ур. Славенко Терзић), Српска академија наука и уметности, Београд 2001, 618–622.
[35] Љубомир Јовановић, *Преглед национално-политичког живота српскога у XIX веку*, СКГ, 1901, III, св. 1, 49.
[36] Драгослав Јанковић, *Поглед на данашње позоришне прилике*, Исто, I, св. 1, 63–65.
[37] Исто, 67.
[38] Исто, 63, 65.
[39] Љубомир Стојановић, *Српско-хрватски нагласак у југо-западним говорима од Милана Решетара*, Исто, 1901, I, св. 1, 70.
[40] Исто, 69.
[41] Исто, 70.

бечких научника на Балкану, Стојановић закључује: "Свршили људи код куће испитивање свих многобројних језика, па неће да седе беспослени већ се кренули на Балкан."[42]

Љубомир Стојановић отворено је написао оно што је било на уму *Гласникових* оснивача: патронату немачке и аустроугарске науке требало је супротставити се подизањем квалитета националне продукције, уз угледање на француске и енглеске узоре. Неколико година раније, Љубомир Стојановић је већ био ступио у полемику са Ватрославом Јагићем, својим бившим бечким професором и водећим славистичким ауторитетом, пошто је, по Стојановићевом мишљењу, Јагић својим стручним радовима подржавао владину политику у Босни и Херцеговини, оличену у Бењамину Калају.[43] У приказу Решетарове књиге Стојановић се, као бивши немачки ђак, није случајно потписао са: "У Паризу, јануара 1901, Љ. Стојановић".[44] Он ће се, скоро тридесет година касније, у *Гласниковој* "новој серији", сећати да је, уочи Великог рата, сам Франц Фердинанд волео да каже да "Балкан треба задобити за европску цивилизацију".[45]

Овај програмски отпор успостављању "научне сфере интереса" Аустроугарске на Балкану, уз ослањање на француске и енглеске узоре, још јасније ће демонстрирати Михаило Гавриловић. У својој критици *Историје српског устанка* Бењамина Калаја, коју је приредио Калајев најближи сарадник, историчар Лајош Талоци,[46] Гавриловић је указао на читав низ доказа њихове методске неспремности. У Талоцијевом тексту он уочава "више мање дискретне лекције Србима и извесну висину када говори о њиховим стварима. Ми се на томе нећемо заустављати, тај је манир већ постао право и мађарских листова другога реда."[47] Гавриловић се, као ђак француске историографске школе, уместо тога, зауставио на примерима Талоцијеве политичке пристрасности, чињеничних грешака, непознавања архивске грађе и литературе француског, руског и српског порекла.[48] Талоци, како је тврдио Гавриловић, није добро познавао ни француски језик.[49]

Исти мотиви подстакли су још једног француског ђака, Богдана Поповића, да, као уредник *Гласника*, износи опште, негативне судове о дометима тадашње аустријске и немачке књижевности.[50] Зато и Тихомир Ђорђевић, школован у Средњој Европи, као и Љуба Стојановић, када набраја "најкрасније градове" Европе,

---

[42] Исто.

[43] Исти, *Приступна академска беседа Љуб. Стојановића говорена на свечаном скупу Академије 11. јан. 1896*, Глас Српске краљевске академије, LII, 34, Београд 1896, 25–29; Исти, *Јагић и Облак о приступној академској беседи*, Дело, XIV, 1897, 347–362.

[44] Исти, *Српско-хрватски нагласак у југо-западним говорима од Милана Решетара*, 74.

[45] Исти, *Хрватска "Аустријанштина"*, Исто, 1926, XVII, св. 5, 360.

[46] Вид. T. Kraljačić, нав. дело, 252–256, 267–272.

[47] Михаило Гавриловић, *Историја српског устанка 1807–1810 од Бењамина Калаја*, СКГ, 1910, XXV, св. 9–10, 788.

[48] Исто, 787–797.

[49] Исто, 794.

[50] Непотписано, *Немачка сецесионистичка лирика*, Исто, 1902, V, св. 5, 392; Исти, *Пол Верлен у Немаца*, Исто, 1902, VII, св. 6, 473; (У. Б.), *Артур Шницлер, "Потпоручник Густел" (1901)*, Исто, V, св. 3, 237.

не помиње Берлин или Беч, него Париз и Лондон,[51] док француски ђак Милан Грол пише да у "београдском Народном позоришту није место ни аустријским валцерима ни капларским галантеријама".[52] Те идеје допиру свуда где стиже *Гласник*; Јован Скерлић је задовољно преносио захтеве омладине из Босне и Херцеговине за "признање логичне, француско енглеске интерпункције, којом се данас све више пише у Београду, у место немачке, граматичке интерпункције".[53]

Скерлић је, као и обично, био најотворенији. Од *Омладинских конгреса* из 1904, преко расправа са "пречанским" српским интелектуалцима, до полемике са Станојем Станојевићем из 1910. године, он је упорно потцењивао "аустријску полукултуру" и заговарао културну еманципацију Србије, уз угледање на западњачке узоре. Најјаснији је био у полемици са Станојевићем, када је лични сукоб претворио у начелну дебату између присталица француских и немачких културних и научних узора. Пошто је нагласио да је Станојевић "аустријски ђак" и да "он тврдо мисли да је Беч средиште светске културе и источник највише мудрости",[54] Скерлић примећује да је Станојевић сасвим лишен познавања "других култура, и то култура не равних аустријској култури но несравњено виших од ње."[55] После неколико општих, потцењивачких опаски о интелектуалним моћима Немаца,[56] *Гласников* уредник закључује: "Г. Станојевић зна само оно што су га у школи учили, мисли да сем немачке културе нема друге културе, и да је Беч Атина нашега доба. Он није у стању да схвати цео овај наш успешни покрет последњих двадесет година да се Србија отресе аустријске полукултуре, да не буде проста духовна провинција аустријска. Г. Станојевић, са својим уским и примитивним схватањима, не може да појми да се ми данас учимо на правим изворима наше књижевне науке, код оних који друге уче, код Француза и Енглеза, и да смо ми у нашој еманципацији од 'славистичкога' филолошкога празнословља и троме и несварене немачке учевности толико успели да се данас историја српске књижевности може модерно и европски учити и радити само у Београду, у Београду и нигде више!"[57]

У жару расправе, Скерлић је овде отворено и јасно рекао оно што је на другим местима само наговештавао. У неколико реченица, ту су истакнути политички мотиви научне и књижевне мисије *Српског књижевног гласника*. Вреди, међутим, приметити и да је у *Гласнику*, тако, на колонијалне аргументе из Беча и Берлина, узвраћено истом мером, генералним оценама о читавим народима и о "вишим" и "нижим културама". Из свог времена није се могло изаћи.

Уочи Првог светског рата Слободан Јовановић ће, у ректорској беседи, заговарати претварање Београдског универзитета у не само српски него и

[51] Тихомир Ђорђевић, *О етнологији*, Исто, 1906, XVII, св. 7, 520.
[52] Милан Грол, *Питање о оперети у Народном позоришту*, Исто, 1904, XI, св. 4, 302–310.
[53] Јован Скерлић, *Нови омладински листови и наш нови нараштај*, 216.
[54] Исти, *Оцена Г. Станоја Станојевића о "Српској књижевности у XVIII веку*, Исто, 1910, XXV, св. 7, 546.
[55] Исто.
[56] Исто.
[57] Исто, 547.

југословенски "научни центар", који ће заузети "прво место" у "научном испитивању целог Балкана".[58] Текстови о Београдском универзитету и ректорске беседе у *Српском књижевном гласнику* често су представљали праве национално-политичке програме.[59] На Скерлићевој сахрани 1914, његове основне идеје понављао је Павле Поповић, у говору у име Универзитета, да би закључио: "И у Берлину и Бечу умиру професори, али ђаци не плачу за њима."[60]

Иза начелних, научних и идеолошких подела стајали су, као и обично, лични сукоби. Јован Скерлић и Павле Поповић седели су, у "српском семинару" београдског Филозофског факултета заједно са Станојем Станојевићем и Александром Белићем.[61] Станојевићев отац Скерлићу је био венчани кум, а Белић му је био пријатељ из детињства.[62] Увод у сукоб било је објављивање негативне оцене Станојевићеве *Историје Босне и Херцеговине* у *Гласнику* из 1909, коју је потписао Јован Томић,[63] близак пријатељ Павла Поповића; у њиховој приватној преписци, из исте године, критичке опаске на рачун Станојевића и Белића нису биле ретке.[64] Отворен сукоб избио је 1910. године, када је Станојевић, у *Летопису Матице српске*, објавио необично оштре критике Скерлићевих и Поповићевих научних радова.[65] У одговорима, штампаним у *Српском књижевном гласнику*,[66] Скерлић и Поповић тврдили су да су Станојевићеви мотиви били сасвим лични, и да је он покушавао да, по сваку цену, дође до места редовног професора на Универзитету, при чему је њих двојицу доживљавао као супарнике.[67] После овог сукоба кроз "српски семинар" повучена је невидљива линија раздвајања: са једне стране били су Скерлић и Поповић, ђаци француских позитивиста, а са друге Станојевић и Белић, васпитаници аустријско-руске филолошко-критичке школе.

---

[58] Слободан Јовановић, *Универзитетско питање*, Исто, 1914, XXXII, св. 3, 191–199.

[59] Вид. Петар Л. Вукићевић, *Белешке о Универзитету*, Исто, 1904, XIII, св. 8, 599–601; Сава Урошевић, *Пред Српским Универзитетом*, Исто, 1905, XIV, св. 3, 192–204; Исти, *О Задатку Универзитета на просвећивању и моралном препорођају народа*, Исто, 1909, XXII, св. 3, 198–201; Исти, *Наша Универзитетска Омладина*, Исто, 1910, XXIV, св. 3, 184–198.

[60] Павле Поповић, *Др Јован Скерлић*, Исто, 1914, XXXII, св. 10, 786.

[61] Драгољуб Павловић, Димитрије Вученов, *Катедра за историју југословенске књижевности,* Сто година Филозофског факултета (ур. Радован Самарџић), Народна књига, Београд 1963, 358.

[62] Живомир Младеновић, *Универзитетска каријера и женидба*, Живот и дело Јована Скерлића, Београд 1998, 81.

[63] Јован Томић, *Ст. Станојевић, Историја Босне и Херцеговине. У Београду у Државној штампарији Краљевине Србије 1909*, СКГ, 1909, XXII, св. 10–11, 783–789, 846–855.

[64] Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Јован Томић, заоставштина, Београд, 14509/V-93/9, П. Поповић – Ј. Томићу, Беч 10. 12. 1909; Исто, 14509/V-93/10, Беч 15. 1. 1910; Исто, 14509/V-93/12, Петроград На Св. Саву 1911.

[65] Станоје Станојевић, *Стара српска књижевност у Прегледу српске књижевности г. Павла Поповића*, Летопис Матице српске, 1910, св. 268, 50–61; Исти, *Јован Скерлић, Српска књижевност у XVIII веку*, Исто, 61–69.

[66] Јован Скерлић, *Оцена Г. Станоја Станојевића о "Српској Књижевности у XVIII веку"*, 1910, СКГ, XXV, св. 6–7, 457–473, 544–550; Павле Поповић, *Станоје Станојевић, Критика на "Преглед српске књижевности"*, Исто, св. 10–12, 767–787, 853–876, 929–955.

[67] Ј. Скерлић, *Оцена Г. Станоја Станојевића о "Српској Књижевности у XVIII веку"*, 548–550; П. Поповић, *Станоје Станојевић, Критика на "Преглед српске књижевности"*, 767–768.

IV

Примери осталих европских "малих народа", који су се сукобљавали са немачким империјализмом, охрабривали су српске интелектуалце у отпору према "културној мисији" суседне царевине. *Гласник* је пажљиво пратио сукоб Масарикових Чеха са Немцима, и њихов, како су говорили, "културни приватан рад".[68] На исти начин *Гласник* је тумачио чак и норвешко питање. У приказу извођења дела Едварда Грига у Народном позоришту, Цветко Манојловић је 1908. писао о намери норвешког композитора да ослободи норвешку музику од немачких утицаја. По њему, Григ је схватио да "Норвешка може да створи свој језик, своју слободу и потпуно независну уметност. Стога је у првом реду требало: 'Одвојити се од иностранства, одвојити се од Немачке'."[69]

Још је занимљивија била белешка Павла Поповића о Бјернстјерне Бјернсону, у којој су на место "културних поробљивача" Немаца, постављени Данци, стари господари Норвешке.[70] "Норвешки народ, политички слободан, полако се ослобађао од некадашњег интелектуалног утицаја Данске",[71] али је у норвешкој књижевности још увек преовлађивао застарели дански романтизам.[72] Тада се овај "усамљени артиста" који "носи у себи душу, аспирације и наде целе Норвешке,"[73] ставио "на чело радикалне партије и покрета за интелектуалну еманципацију", ослоњен на "модеран европски дух", на дела Џона Стјуарта Мила, Иполита Тена и других западних писаца.[74] Изговорити име Бјернстјерне Бјернсона значило је, по Поповићу, "завитлати норвешком заставом".[75]

Оваква слика Бјернсона није значајније одударала од његове реалне улоге у норвешком културном и политичком животу.[76] О њему је у *Гласнику* и касније доста писано.[77] Тиме као да се хтело нагласити да је Бјернсон, конвенционални грађански

---

[68] (И.Ш.) [Иван Шајковић], *Slovanska kancelar ("Agence Slave")*, Исто, 1902, V, св. 3, 239–240; Исти, *Naše Doba*, Исто, св. 4, 317–318; Исти, *Zemedelska politika*, Исто, 319; Исти, *Прва раденичка изложба у Прагу*, Исто, 320; Др. Иван Шајковић, *Словенски клуб у Београду*, Исто, св. 5, 343–348; Непотписано, *Česka otazka*, Исто, 391; Непотписано, *"Једноженство и многоженство" од Т. Г. Масарика*, СКГ, 1902, VII, св. 6, 472; Јаша Продановић, *О задацима ђака. Од проф. Т. Г. Масарика. Превео Др Иван Шајковић* 1902, СКГ, 1902, VII, св. 2, 233–235; Др Томаж Масарик, *Етика и алкохолизам*, Исто, 1909, XXIII, св. 2, 122–138.

[69] Х.Х.Х., *Едвард Григ*, Исто, 1908, XX, св. 1, 64.

[70] Непотписано, *Бјернстерне Бјернсон*, Исто, 1903, VIII, св. 1, 79–80.

[71] Исто, 80.

[72] Исто.

[73] Исто.

[74] Исто.

[75] Исто, 79.

[76] О Бјернсону и његовој политичкој улози вид. Ronald. G. Popperwell, *Norway*, London–Tonbridge, 1975, 240–242.

[77] Вид. опширан оглед Георга Брандеса, *Бјернстјерне Бјернсон* (с немачког прев. Никола Стајић), СКГ, 1909, XXIII, св. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 204–216, 288–297, 453–460, 532–544, 605–613, 694–700; вид. и: (Р.) [Павле Павловић], *Бјернстјерне Бјернсон. "Laboremus"*, Исто, 1901, III, св. 2, 156–158; Непотписано, *Бјернстјерне Бјернсон*, Исто, 1903, VIII, св. 1, 79–80; Л. [Бранко Лазаревић], *Бјернстјерне Бјернсон*, Исто,

писац 19. века, бранилац права малих народа и капетана Драјфуса,[78] *Гласнику* био много ближи него његов земљак, радикални индивидуалиста, побуњеник и модерниста Ибзен. Штавише, поводом Ибзенове смрти, писац читуље у *Гласнику* је чак приметио да је овог писца нарочито поштовала "германска штампа".[79]

***

Водећи интелектуалци у Краљевини Србији, окупљени, после 1901, око *Српског књижевног гласника*, били су, по свему судећи, веома свесни чињенице да су живели у «добу империја». Штавише, свој укупан јавни рад видели су као израз одбране српске културе од колонијалне, «цивилизаторске мисије» Аустроугарске. То је идеолошки оквир који је потребно имати на уму приликом сваке анализе не само спољне и унутрашње политике Краљевине Србије него, пре свега, њене културе, у одлучујућим годинама уочи Првог светског рата.

Извори и литература:

Извори:

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Јована Томића

Српски књижевни гласник 1901-1941

Грол, Милан, *Из предратне Србије: Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића II (1897-1903)*, Београд 1931.

Јовановић, Слободан, *Оснивање Српског књижевног гласника*, Тамо далеко, год I, бр. 1, окт-дец. 1958, 2-12.

Скерлић, Јован, *Фељтони, скице и говори*, Сабрана дела Јована Скерлића VII, Београд 1964.

Станојевић, Станоје, *Стара српска књижевност у Прегледу српске књижевности г. Павла Поповића*; *Јован Скерлић, Српска књижевност у XVIII веку*, Летопис Матице српске, 1910, св. 268, 50-69.

Стојановић, Љубомир, *Јагић и Облак о приступној академској беседи*, Дело, XIV, 1897, 347-362

Стојановић, Љубомир, *Приступна академска беседа Љуб. Стојановића говорена на свечаном скупу Академије 11. јан. 1896*, Глас Српске краљевске академије, LII, 34, Београд 1896, 25-29.

Литература:

Витошевић, Драгиша, *Српски књижевни гласник 1901 – 1914*, Београд 1990.

Војводић, Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

Ђорђевић, Љубица, *Библиографија Српског књижевног гласника*, Београд 1982.

1910, XXIV, св. 9, 718–720; Милан Грол, *Банкротство, комад у четири чина, од Бјернстјерна Бјернсона*, Исто, XXV, св. 8, 602–605.

[78] R. G. Popperwell, нав. дело, 242.

[79] Ив. [Милош Ивковић], *Хенрик Ибзен*, СКГ, 1906, XVI, св. 10, 799–800.

Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800-1914, I-II (ed. by Carl Cavanagh Hodge), Westport – London 2008.
Encyclopedia of Western Colonialism since 1450, I-III (ed. by Thomas Benjamin), Detroit – New York 2007.
Young, Robert J. C., *Postcolonialism: A Very Short Introduction*, Oxford – New York 2003.
Ковић, Милош, *Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и "Српски књижевни гласник" 1901-1911*, Европа и Источно питање (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене (ур. Славенко Терзић), Српска академија наука и уметности, Београд 2001, 595-628.
Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987.
Младеновић, Живомир, *Живот и дело Јована Скерлића*, Београд 1998
Momsen, Wolfgang J., *Theories of Imperialism*, Chicago 1982
Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford 2007.
Popperwell, Ronald. G., *Norway*, London - Tonbridge, 1975.
Porter, Andrew, *European Imperialism 1860-1914*, Houndmills -London 1994.
Renouvin, Pierre, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.
Said, Edvard, *Orijentalizam*, Beograd 2008.
Sked, Alan, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London - New York 1989.
Сто година Српског књижевног гласника, Аксиолошки аспект традиције у српској књижевној периодици (ур. Станиша Тутњевић и Марко Недић), Матица српска и Институт за проучавање књижевности и уметности, Београд 2003.
Сто година Филозофског факултета (ур. Радован Самарџић), Народна књига, Београд 1963.
Тејлор, Ален Џ. П., *Хабсбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.
Tomlinson, John, *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*, London – New York 2002.
Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire 1875-1914*, London 1987.

MILOŠ KOVIĆ

THE AUSTRO-HUNGARIAN "CIVILIZING MISSION" IN THE BALKANS: A VIEW FROM BELGRADE (1901–1914)

Summary

In this article the conflict between Serbia and Austria-Hungary on the First World War's eve is scrutinized within the context of the "Age of Empires". The main ideological tool of the Austria Hungary's colonial enterprize in the Balkan was its "civilizing mission" in the "semi-oriental", "barbarian" Balkan lands. The leading intelectuals of Serbia, mainly educated in the West, which were gathering around the "Serbian Literary Herald" magazine, were perfectly aware of these circumstances. Their articles in the "Herald" and other magazines and journals demonstrated different strategies of resistance to the colonial pressure of the neighbouring Empire. One of those strategies was the avoidance of cultural colonization through the westernization of Serbian culture, but according to French and British, and not the German or Austro-Hungarian patterns.

Keywords: empire, imperialism, "civilizing mission", nationalism, Austria-Hungary, Serbia, "Serbian Literary Herald"

UDC 342.4(430)“1919“

Михаел Антоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет Сомбор
antolovic.michael@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 4. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

„НЕМАЧКА РЕПУБЛИКА ЈЕ НАЈДЕМОКРАТСКИЈА ДЕМОКРАТИЈА НА СВЕТУ“ – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ УСТАВНОГ УРЕЂЕЊА ВАЈМАРСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Сажетак: У раду се на основу стенографских бележака немачке Националне скупштине у Вајмару и историографске литературе анализирају историјски услови у којима је донесен устав прве немачке републике. Посебна пажња посвећена је идејним утицајима којима су се руководили творци устава, у првом реду Хуго Пројс (Hugo Preuss), темељним уставним одредбама као и критици либерално-демократског поретка утврђеног уставом од стране политичке деснице и левице.

Кључне речи: устав, Немачка, Вајмар, револуција, либерализам, Хуго Пројс.

Вајмарски устав немачке републике заузима посебно важно место у модерној немачкој историји будући да је њиме остварена организација немачког друштва и државе на начелима идеологије либерализма истакнутим још 1848−1849. у раду немачке Националне скупштине у Франкфурту. По окончању покрета за немачко национално уједињење, ауторитарна структура новог немачког рајха онемогућавала је либерализацију политичких односа те је немачка монархија током читавог свог постојања, упркос убрзане економске и друштвене модернизације, у области политичких односа задржала одлике „бонапартистичке полудиктатуре“: неки од важних елемената државне организације попут војске, државне службе и дипломатије, остали су у искључивој надлежности цара и високих аристократских кругова мимо било какве спољне контроле од стране владе или парламента.[1] Упркос захтевима немачких либерала за политичком реформом, немачки либерализам је почетком 20. века губио на снази будући да су широки слојеви немачког грађанства прихватали национализам као доминантну идеологију, док је бројно радништво највећим делом пригрлило идеје немачке социјалдемократије. Снажне социјалне,

[1] Hans-Ulrich Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871−1918,* Göttingen 1975, 60−69.

економске, идеолошке и политичке поделе присутне у немачком друштву додатно је заоштрио велики ратни сукоб (1914−1918) да би их демографско исцрпљивање, војни пораз и економски колапс земље довели до врхунца. Свеобухватна криза са којом се друштво империјалне Немачке суочило окончањем Првог светског рата послужила је као катализатор снажног незадовољства постојећим политичким и социјалним односима који је довео до револуционарног слома „старог режима“ и тражења нових облика друштвеног и политичког организовања. Одатле су пропаст традиционалног монархијског државног уређења са једне, те реална могућност бољшевичке револуције на другој страни, представљали историјски оквир у коме је у новембру 1918. формирана прва немачка република. Установљавајући либерални парламентарно-демократски политички систем, она је представљала раскид са немачком конзервативном традицијом и изразити вид демократизације немачког друштва. При томе, развоју либерално-демократских институција прокламованих уставом озбиљну сметњу представљала је послератна стварност Немачке обележена перманентним кризама – економском, друштвеном, политичком, које су водиле снажењу масовних идеологије политичке деснице и левице, непријатељских према идеји либерализма и грађанског друштва. „Клизећи из једне кризе у другу“ Вајмарска република је током непуне деценије и по свога постојања постепено губила подршку јавности што је, на концу, омогућило долазак на власт Национал-социјалистичке немачке радничке партије потпомогнуте конзервативним немачким елитама традиционално неповерљивим према идејама демократије и парламентаризма. Будући да је историја „нацистичког преузимања власти“ проучена са разних аспеката, намера овог рада је да укаже на историјске услове настанка прве немачке републике и основе њеног политичког система утврђене Вајмарским уставом. Ово посебно, с обзиром да је у постојећој историографској литератури на српском језику ово питање тек овлаш дотицано, најчешће у контексту сличности и разлика између устава немачке републике и уставног уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[2]

[2] Упореди са: Божидар Влајић, *Непосредна демократија у Немачком Уставу од 1919*, Српски књижевни гласник, књ. V, бр. 6, 1922, 442−448; Данило Ј. Данић, *Устав Немачке републике с погледом на модерну демократију*, Архив за правне и друштвене науке, књ. VII (XXIV), бр. 6, 1924, 401−418; Ljubica Kandić, *Socijalno ekonomske odredbe Vidovdanskog ustava i Vajmarski ustav*, Zbornik radova, Pravni fakultet, Novi Sad, god. 3, 1969, 321−337; Олга Поповић-Обрадовић, *Сличности државно-правног положаја покрајина по уставном нацрту Стојана Протића (1920. год.) и земаља по Вајмарском уставу (1919. год.)*, Анали Правног факултета у Београду, бр. 1−3, 1986, 152−161. Поново објављено у: Olga Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država?Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX−XXI veka*, Beograd 2008, 357−368. Сумаран поглед на развој уставног питања у Немачкој дао је Слободан Јовановић у својој теорији државе. Види: Слободан Јовановић, *Држава*, Београд 1990, 463−480.

Литература о разним аспектима историје Вајмарске републике је изузетно обимна те упућујемо на неколико општих прегледа који пружају увид у савремено стање истражености појединих проблема: Wolfgang Benz, Ursula Büttner, *Der Aufbruch in die Moderne − das 20. Jahrhundert. Weimar − die überforderte Republik 1919−1933*, Stuttgart 2010; Eric D. Weitz, *Weimar Germany: promise and tragedy*, Princeton, New Jersey 2007; Eberhard Kolb, *The Weimar Republic*, New York 2005; Hagen Schulze, *Weimar. Deutschland 1917−1933*, München 2004; Hans Mommsen, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill, London 1996; Richard Bessel, *Germany After the First World War*, Oxford 1993; Edgar J. Feuchtwanger, *From Weimar to Hitler: Germany 1918–1933*, Basingstoke 1993. У старијој литератури и даље је сачувало

***

Ратни сукоб, који је државни и политички врх немачког рајха отпочео у циљу очувања постојећег ауторитарног поретка у земљи и остварења империјалистичких циљева немачке „светске политике“, до пароксизма је заоштрио постојеће политичке и социјалне односе суочивши Немачку у јесен 1918. са револуцијом. Уместо да трајно обезбеди Немачкој „место под сунцем“ и допринесе учвршћивању положаја немачких конзервативних елита које су усмеравале политички живот немачког рајха током претходног раздобља, дуготрајни светски сукоб је својеврсном историјском иронијом довео до дискредитације монархије, пада династије Хоенцолерна и „провале маса у политику“ које су захтевале признавање својих интереса посредством радикалне демократизације политичких односа. Очекивања која су се јавила међу широким слојевима бројног немачког радништва кретала су се у широком луку од реформе политичког система на либерално-демократским основама на једној, до захтева за потпуним револуционарним преокретом, одбацивањем свих „буржоаских“ институција и успостављањем пуне демократије у виду „државе већа“ на другој страни. У околностима обележеним изненадном капитулацијом војног врха, отказивањем дисциплине у војсци и истицањем револуционарних парола широм Немачке, грађанске странке, и саме дискредитоване колапсом система коме су пружале подршку, биле су затечене збивањима. Нашавши се у стању потпуне пасивности, оне су водећу улогу у политичком животу земље препустиле снагама политичке левице – немачкој социјалдемократији.[3]

Револуционарни покрет војничких и радничких већа која су почетком новембра 1918. успостављена широм Немачке те безизгледност њеног спољнополитичког положаја, навео је владу Макса Баденског да 9. новембра објави абдикацију цара Вилхелма и преда власт Фридриху Еберту, председнику највеће опозиционе странке − Социјалдемократске партије. Од далекосежне важности била је чињеница да немачка социјалдемократија од 1917. више није била јединствена – социјалдемократска Већина је своје деловање ограничавала на либерализацију и демократизацију односа унутар парламентарног политичког система, Спартаков савез је за циљ имао изградњу државе већа посредством темељног револуционарног преображаја по узору на руске бољшевике док су се између ове две политичке опције, реформиста и револуционара, налазили Независни социјалисти заступајући компромисна, и често недовољно јасна, решења. За разлику од Спартаковаца, обе социјалдемократске партије, Већина и Независни, прихватале су парламентарно-демократски систем као оквир за своје политичко деловање упркос одређеним резервама Независних који су настојали да поједине револуционарне тековине буду потврђене будућим уставом. У намери да предупреди радикалније потезе

вредност класично дело Курта Зонтхајмера: Kurt Sontheimer, *Antidemokratische Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*, München 1962.

[3] Види: Helmut Neuhaus, *Das Ende der Monarchie in Deutschland 1918*, Historisches Jahrbuch, 111, 1991, 102−136; Sönke Neitzel, *Weltkrieg und Revolution 1914−1918/19*, Berlin 2008, 147−166. О ратним циљевима Немачке види: Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914−1918,* Düsseldorf 1964.

Спартаковаца, представник Већине, Филип Шајдеман, обзнанио је укидање монархије и прогласио прву немачку републику 9. новембра 1918. године да би наредног дана била образована привремена влада – Веће народних опуномоћеника на челу са Ебертом, у коју су ушли представници Већине и Независних социјалиста. Будући да је првенствени циљ социјалистичке Већине било сазивање Народне скупштине која би одлучила о будућем државном и друштвеном уређењу Немачке, привремена влада је већ 30. новембра донела закон о изборима за Уставотворну скупштину на принципу општег и једнаког права гласа које се односило и на жене. Потврду за своју политику привремена влада добила је у другој половини децембра на првом Националном конгресу радничких и војничких већа одржаном у Берлину на коме је одлучено да се избори одрже 19. јануара наредне године. Будући да су представници социјалистичке Већине имали суверену превагу у конгресу, предлог крајње левице да систем већа представља „основу устава социјалистичке републике“ није био прихваћен. Незадовољни реформистичком политиком привремене владе Спартаковци су, променивши назив у Комунистичку партију Немачке, 5. јануара 1919. започели демонстрације у Берлину које су биле окончане тек након вишедневних борби у којима је страдало неколико стотина немачких комуниста. Супротставивши се захтеву за спровођењем комунистичке револуције, привремена влада је, ослањајући се на војни апарат и добровољачке јединице, онемогућила револуционарни преврат и приступила консолидацији крхких темеља на којима је почивао новоуспостављени либерално-демократски режим немачке републике.[4]

На изборима за уставотворну скупштину одржаним 19. јануара, свега неколико дана након угушења „јануарског устанка“ немачких комуниста, Социјалдемократска партија освојила је 37,9% гласова и 165 посланичких мандата, док је за Независне социјалисте гласало 7,6% бирача што им је обезбедило 22 места у скупштини. Упркос томе, две социјалистичке странке нису имале већину нити су могле саме да образују владу те су започеле сарадњу са либералним странкама које ће представљати основу тзв. *Вајмарске коалиције*. Реч је о католичкој Партији центра која је освојила 19,7% гласова и 91 посланички мандат и Немачкој демократској партији која је, надовезујући се на традиције предратне либералне Прогресивне странке, освојила 18,5% и 75 посланичких места. Странка десног центра, Немачка народна партија Густава Штреземана освојила је свега 4,4% гласа, односно 19 места у парламенту, док је конзервативна монархистичка Немачка национална народна партија на челу са Алфредом Хугенбергом, представљајући све друштвене снаге политичке деснице противне начелима либерализма и демократије, освојила 10,3% и 44 посланичка мандата.[5]

---

[4] „Verordnung über die Wahlen zur verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung (Reichswahlgesetz). Vom 30. November 1918“, у: *Handbuch der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung Weimar 1919. Biographische Notizen und Bilder*, herausgegeben vom Bureau des Reichstags, Berlin 1919, 10−18; Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе (1919−1939)*, Београд 1974, 125−160; Hans Mommsen, нав. дело, 20−50; Eberhard Kolb, нав. дело, 7−17.

[5] Детаљну статистику резултата избора за Уставотворну скупштину види у: „Verzeichnis der Mitglieder der verfassunggebenden Nationalversammlung nach der Parteien“, у: *Handbuch der verfassunggebenden deutschen*

Национална скупштина састала се 6. фебруара 1919. у провинцијском Вајмару поштеђеном револуционарних немира. Поред настојања да њен рад не буде ометан сукобима у Берлину, Вајмар је изабран за место заседања Националне скупштине како би се домаћој и иностраној јавности и на симболичкој равни упутила порука да нова послератна Немачка своје постојање темељи на хуманистичкој традицији немачке културе насупрот милитаризму пораженог рајха. Да би указао на дисконтинуитет са аутократском влашћу немачке монархије, Фридрих Еберт је, на почетку заседања, означио Националну скупштину као „врховног и јединог суверена у Немачкој".[6] Први задатак који се нашао пред посланицима скупштине било је законско санкционисање новоуспостављеног стања посредством доношења новог устава. Рад на састављању устава није био праћен већим политичким ломовим и сукобљавањима будући да су политичке снаге које су учествовале у његовој изради – социјалдемократска Већина, десно крило Независних социјалиста и грађанске либералне партије, настојале што пре да озаконе републикански поредак и отклоне опасност комунистичке револуције. У том погледу, већ је Закон о привременом управљању рајхом од 10. фебруара 1919. наговестио потоња уставна решења у односу на унутрашњу организацију државе као и расподелу ингеренција између извршне и законодавне власти.[7] Закон је предвиђао дводомни скупштински систем – поред рајхстага, изабраног на основу једнаког и општег права гласа, утврђено је и постојање Горњег дома − Дома држава (*Staatenhaus*) у коме би биле представљене појединачне немачке државе антиципирајући, на тај начин, потоњи рајхсрат. При томе, законодавна моћ рајхстага била је ограничена претходном сагласношћу Горњег дома. Закон је утврдио и да се територијалне границе немачких држава не могу мењати без њихове сагласности. Истовремено, руковођење пословима немачког рајха поверено је председнику државе кога бира Национална скупштина и који образује владу одговорну рајхстагу.[8] Иако привременог карактера, закон је утврђивањем надлежности рајхстага, председника и владе, великим делом антиципирао будуће уставно уређење немачке републике. На темељу закона, Национална скупштина је већ 11. фебруара за првог председника републике изабрала Фридриха Еберта док је састављање владе поверила Филипу Шајдеману. Прву владу немачке републике образовали су представници социјалистичке Већине, Католичког центра и Немачке демократске партије чиме је створена тзв. *Вајмарска коалиција*. Осим што је уживала највећу подршку бирачког тела, она је поседовала историјски и револуционарни легитимитет за управљање државом будући да су се странке заступљене у коалицији још током вилхелминског раздобља залагале за демократизацију политичких односа у немачком рајху да би заједничким иступом у

Nationalversammlung Weimar 1919. Biographische Notizen und Bilder, 114−119; Eberhard Kolb, нав. дело, 224; О водећим политичким странкама у Вајмарској републици види: Hagen Schulze, нав. дело, 71−86.

[6] *Verhandlungen der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung*, Band 326, Berlin 1920, 6. Februar 1919, 1.

[7] „Gesetz über die vorläufige Reichsgewalt. Vom 10. Februar 1919", у: *Handbuch der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung Weimar 1919. Biographische Notizen und Bilder*, 5−9.

[8] Исто, 7.

рајхстагу 1917. затражили увођење парламентарног поретка.[9] Доношењем Закона о привременом управљању рајхом и изборором Еберта за председника, Национална скупштина је законски санкционисала тековине „новембарске револуције“ – успостављање републиканског облика власти на темељу политичког либерализма. Револуционарни нереди усмерени ка продужетку револуције и успостављању државе већа који су током наредних месеци потресали Минхен, Лајпциг, Хамбург, Бремен, Берлин и Рајнску област, будући да су представљали претњу по новоуспостављени политички поредак били су угушени војном силом коју је влада употребила против револуционара.[10]

Након избора председника и формирања владе, Национална скупштина је приступила разматрању уставних предлога како би у што краћем периоду озваничила раскид са ауторитарним наслеђем немачке монархије начинивши, истовремено, и брану у односу на захтеве комунистичке левице за продужењем револуције и успостављањем државе већа. У том циљу, привремена влада је још средином новембра 1918. израду уставног нацрта поверила Хугу Пројсу, угледном професору и стручњаку за уставно-правна питања, и именовала га за државног секретара у Министарству унутрашњих послова. Пројс је своја схватања у погледу на државу и право формирао у традицијама 19-товековног немачког либерализма. Представљајући свој нацрт устава, он је устврдио да је његова водећа мисао садржана у чињеници да је немачки народ „први пут у историји остварио темељни принцип да државна власт почива на народу“.[11] Одатле је Пројсова превасходна намера била да посредством потпуног парламентарног система отклони ауторитарне елементе у државном уређењу Пруске које је она задржала током постојања немачког рајха, одређујући великим делом карактер читаве савезне државе.[12] Осим либералних схватања Пројса и његових сарадника, на карактер устава велик утицај имали су и ставови председника САД Вилсона Вудроа који је још уочи потписивања примирја обавестио вођство немачког рајха да демократизација и успостављање

[9] Fritz Fischer, нав. дело, 334−339; Eberhard Kolb, нав. дело, 18; Hagen Schulze, нав. дело, 71−72.

[10] Michael Kotulla, *Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Alten Reich bis Weimar (1495−1934),* Berlin, Heidelberg 2008, 583−584.

[11] *Verhandlungen der verfassunggebenden Deutschen Nationalversammlung. Stenographische Berichte*, Berlin 1920, Band 326, 24. Februar 1919, 285.

[12] Хуго Пројс (Hugo Preuss, 1860−1925), рођен је у Берлину у имућној породици јеврејских предузетника. Након студија права, историје и филозофије, хабилитирао је на Правном факултету у Берлину. Упркос признања које је уживао у стручним круговима, као Јеврејин и публициста демократских и либералних погледа није могао да буде биран за професора на берлинском Правном факултету, већ је тек 1906. изабран за професора уставног права на Високој трговачкој школи у Берлину. У својим публицистичким списима залагао се за либерализацију политичких односа у немачком рајху полажући наде у личност цара Фридриха III (1888). Неопходност политичке реформе изложио је по избијању светског рата у делу *Немачки народ и политика* (*Das deutsche Volk und die Politik*, 1915). Као државни секретар у Министарству унутрашњих послова он је сачинио нацрт будућег устава који је изложио Националној скупштини у Вајмару. У име Немачке демократске партије обављао је дужност министра унутрашњих послова у влади Филипа Шајдемана (фебруар−јун 1919). Након оставке владе 20. јуна 1919. у знак протеста због Версајског мировног уговора, Пројс је током последњих година живота учествовао у раду пруског ландтага. Види: Manfred Friedrich, „Hugo Preuss“, у: *Neue Deutsche Biographie*, Band 20 (2001), 708−710.

уставног поретка представљају предуслове за постизање мировног споразума. У том смислу сасвим је оправдана тврдња Хагена Шулцеа да је Вајмарски устав био не само резултат захтева за либерализацијом политичких односа у Немачкој већ и „плод пораза у рату“.[13]

Под Пројсовим руководством, комисија за израду устава, у којој је суделовао и Макс Вебер, сачинила је први уставни нацрт већ почетком јануара 1919. године.[14] Надовезујући се на немачку либералну традицију 19. века – у првом реду, пруског реформатора барона Штајна те либерале окупљене у Франкфуртској скупштини током револуције 1848/49, Пројс је полазио од републиканског облика владавине и демократије као темеља новог уставног уређења. При томе, он није разматрао питање основних људских права већ је у уставном предлогу тежиште ставио на унутрашње уређење земље. У том смислу, нацрт је предвиђао централизацију немачког рајха посредством укидања ранијих савезних држава (*Länder*) и организовања 16 нових територијалних целина сведених на ниво административних јединица уједињених унутар граница јединствене унитарне државе.[15] Немачке државе, представљене у Већу држава, привлачило је првенствено питање односа надлежности централне владе према ингеренцијама појединачних држава. Одатле је, услед противљења немачких држава оваквом уставном предлогу, Пројс био принуђен да сачини нови нацрт, на шта га је приморавао и тежак спољнополитички положај у коме се налазила Немачка. У истом правцу деловао је и председник Еберт који је настојао да предстојеће преговоре о миру води влада заснована на новом уставу те се рад на изради устава одвијао у сенци мировне конференције у Паризу. Пројсова намера да практично поништи државност немачких држава, укључујући и Пруску као највећу међу њима, није била остварива у ситуацији када је положај владе и даље био угрожен устанцима и опасношћу од револуционарног преврата. Поред остатака царске војске и новообразованих добровољачких јединица – *фрајкорпса* који нису били довољно поуздани, једина снага на коју се влада могла ослонити током прве половине 1919. како би осигурала свој положај био је полицијски и државни апарат Пруске. Стога, планирана „атомизација“ Пруске није била изводљива те је извршена модификиција Пројсовог нацрта тиме што су му додате одредбе о темељним грађанским правима док је предвиђена територијална реорганизација немачких држава остављена за неко будуће време. У измењеном виду, предлог устава објављен је 20. фебруара и упућен Националној скупштини на разматрање. Како је она била усредсређена на проблеме везане за потписивање мировног уговора, рад на усаглашавању ставова око уставних питања одвијао се највећим делом унутар скупштинског Уставног одбора, који је бројао 28 чланова, и није изазивао значајније полемике. Обе социјалистичке партије приступале су уставном питању на формалистички начин губећи из вида да уставна решења детерминишу однос политичке моћи. Ово првенствено будући да је

[13] Hagen Schulze, нав. дело, 86−87.

[14] Види Веберове чланке − „Будући државни облик Немачке“ и „Председник Рајха“ у: Maks Veber, *Politički spisi,* Beograd 2006, 384−414, 426−429.

[15] *Verhandlungen der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung*, Band 326, Berlin 1920, 24. Februar 1919, 284−292.

немачка социјалдемократија традиционално тежиште својих разматрања посвећивала социјалним односима и друштвеном уређењу а не државноправним питањима. Са друге стране, партије политичке деснице – Немачка национална народна партија и Немачка народна партија, прихватиле су проглашење републике као нужно зло и политичку неминовност залажући се за уставну и парламентарну монархију. У таквим околностима, највећи утицај на коначну физиономију и садржај устава дали су немачки либерали. Поред Пројса, међу њима су била и нека од најугледнијих имена немачке науке попут Макса Вебера, Роберта Редслоба, Валтера Јелинека и Фридриха Мајнекеа који су из рационалних разлога, као нужност опстанка државе, прихватили успостављање републике (*Vernunftrepublikaner*).[16] Национална скупштина је, у међувремену, преузела на себе прерогативе законодавног тела и донела одлуку о привременом формирању војске и продужила важење старих законских одредби које нису биле у супротности са новоуспостављеним правним поретком. Након потписивања мировног уговора у Версају 28. јуна 1919. и његове ратификације од стране Националне скупштине 16. јула, приступило се усвајању устава. На седници одржаној последњег дана јула 1919. Национална скупштина усвојила је устав са већином од 262 гласа док је против било 75 посланика. Председник Еберт потписао је текст устава 11. августа и он је ступио на снагу 14. августа, даном објављивања у службеном листу.[17]

***

Вајмарски устав састоји се из два дела у којима је уставна материја изложена у 181 члану. Први део посвећен је устројству и задацима немачког рајха док су у другом делу побројана основна права и дужности немачких грађана. Карактеристично је да је устав као темељни принцип прокламовао идеју народног суверенитета означивши народ као носиоца државне власти. У краткој преамбули устава изричито је речено да је „немачки народ дао себи устав" док је у чл. 1 утврђено да република представља облик државне власти немачког рајха у којој власт проистиче из народа.[18]

Прво поглавље устава (чл. 1−19) посвећено је унутрашњој *државно-правној организацији* немачког рајха који је дефинисан као савезна држава састављена од појединих немачких земаља (*Länder*). При томе, остављена је могућност прикључења других покрајина на основу права народа на самоопредељење (чл. 2) упркос томе што је Мировни уговор изричито забрањивао уједињење Немачке и Аустрије.[19] Ово првенствено стога што у тренутку доношења устава још увек није била утврђена коначна припадност територија у северном Шлезвигу, источној и западној Пруској, Горњој Шлезији и Сарској области као и раширеног уверења у

[16] Hans Mommsen, *The rise and fall of Weimar Democracy*, The University of North Carolina Press, 1996, 51−52; Peter Stirk, *Hugo Preuss, German political thought and the Weimar constitution*, History of political thought, Vol. 23, No. 3, 2002, 497−516; Waldemar Besson, *Friedrich Meinecke und die Weimarer Republik. Zum Verhältnis von Geschichtsschreibung und Politik*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 7, 1959, 113–129.

[17] Michael Kotulla, нав. дело, 587−588.

[18] У раду смо користили текст устава објављен у службеном листу немачког рајха: *Die Verfassung des Deutschen Reichs*, Reichsgesetzblatt, Nr. 152, Jg. 1919.

[19] Члан 80. Мировног уговора у Версају забранио је аншлус – припајање Аустрије немачком рајху.

немачкој јавности да ће принцип самоопредељења народа бити доследно примењен и на немачке земље.[20] Према томе, у тренутку доношења устава, немачки рајх се састојао од укупно 24 јединице да би докраја 1928, услед територијалне реорганизације, њихов број био сведен на 17 земаља.[21] Будући да чланице немачког рајха нису располагале суверенитетом, он је, по суду Карла Шмита, представљао „савезну државу без савезног темеља". Савезна држава имала је своје правно утемељење у одлуци Националне скупштине а не на одлукама њених чланица да ступе у државни савез. Устав је прописивао искључиво суверенитет немачког рајха обавезујући за све земље. На тај начин је и положај највећег конститутивног дела рајха – Пруске, која је сачињавала чак 3/5 савезне државе, формално-правно изједначен са осталим немачким земљама.[22] Уставом нису биле прописане гаранције за очување државноправних посебности појединих немачких земаља чиме је остављена могућност за потоње унутрашње преуређење рајха док је, истовремено, чл. 17 обавезивао сваку земљу да своје уређење усклади са републиканским обликом немачког рајха, обезбеди опште право гласа и устроји парламентарни облик власти. На тај начин, устав је настојао да онемогући успостављање власти у појединим немачким земљама на монархистичким темељима или, пак, на принципу совјетске републике већа. За разлику од устава немачког царства из 1871. који је државама-чланицама остављао могућност да саме уреде облик државне власти, Вајмарски устав је посредством „клаузуле о хомогености" прописао да устави земаља морају бити усклађени са његовим темељним принципима те су, закључно са 1923, све земље донеле нове уставе.[23]

Уставом је било одређено да се у искључивој надлежности централних власти налазе питања спољних послова, држављанства, војске, штампања новца, царина и пошта (чл. 6). Истовремено, законодавна овлашћења рајха односила су се и на области грађанског, кривичног и процесног права, путне исправе, штампу, удружења и скупове, здравство, саобраћај и социјалну политику (чл. 7), а у случају потребе и на социјално старање и заштиту јавне безбедности и државног поретка (чл. 9). У домен рајха уврштено је и уређење основних принципа у области верских организација, школства, чиновништва и јавних служби, сахрањивања, земљишног права и опорезивања (чл. 10). Надлежност у преосталим областима устав је препуштао ингеренцији савезних држава. Важна је чињеница да је рајх, задржавши за себе у потпуности надлежности у области финансијске политике као и увођењем јединственог пореског система, укинуо финансијску самосталност немачких земаља. Спровођење закона рајха било је, према уставу, у надлежности појединих земаља

[20] Упореди са: Maks Veber, нав. дело, 388−389, 395.

[21] Након територијалне реорганизације, од краја 1928. немачки рајх сачињавали су: Пруска, Баварска, Саксонија, Виртемберг, Баден, Хесен, Тирингија, Мекленбург-Шверин, Мекленбург-Штрелиц, Олденбург, Брауншвајг, Липе, Шаумбург-Липе, Анхалт, Хамбург, Либек и Бремен. Види: Michael Kotulla, нав. дело, 589.

[22] Иако је изгубила свој посебан положај који је имала раздобљу 1871−1918., Пруска је и у вајмарској Немачкој представљала нарочито важан чинилац политичког живота као „фактички хегемонијална сила". Исто, 589−590.

[23] Исто, 590.

(чл. 14.) при чему је централна власт задржала за себе право контроле. У случају уочених неправилности у спровођењу државних закона земаљске власти биле су у обавези да по налогу централних власти неправилности отклоне (чл. 15).

Уставна материја посвећена *органима немачког рајха* изложена је у другом, трећем и четвртом поглављу Вајмарског устава. У њима су утврђени органи рајха − председник, влада, рајхстаг, рајхсрат, привредно веће рајха, Уставни суд, и дефинисана њихова овлашћења. Сходно одредбама устава, *председник рајха* јесте врховни државни поглавар. Имајући у виду начин избора, трајање мандата и распон овлашћења председника, уочљива је сличност са положајем некадашњег цара у политичком систему империјалне Немачке. Одатле је функција председника већ од савременика била означена као једна врста „замене за цара" (*Ersatzkaiser*). Посебан положај председника немачког рајха проистицао је из чињеница да је устав прописивао да њега бира „читав немачки народ" а за председника може да буде изабран „сваки Немац који је напунио 35 година живота" (чл. 41). Трајање председничког мандата било је ограничено на седам година уз могућност поновног избора (чл. 43). Будући да је биран на непосредним изборима, легитимитет председника рајха изједначен је са легитимитетом рајхстага.[24] Овлашћења председника била су веома широка и подразумевала су заступање рајха, именовање и отпуштање чиновника рајха, врховну команду над војском, именовање и смењивање канцелара и министара те право помиловања (чл. 45−49). Поред тога, председник је имао право да распусти рајхстаг али само једном по истој основи (чл. 25) те да нареди употребу „оружане силе" против чланице рајха која „не испуњава обавезујуће дужности које проистичу из устава и закона рајха" (чл. 48).[25] У истом члану устав је прописивао да председник рајха у случају угрожавања јавне безбедности и поретка, може преузети „неопходне мере" и „по потреби да поступи уз помоћ оружане силе" као и да привремено, у целини или делимично, обустави важење основних грађанских права попут личне слободе, неповредивости стана, тајности писма, поште, телеграфа и телефона, слободе мишљења и штампе, слободе окупљања, неповредивост својине (чл. 48, став 2). Имајући и виду овако широка овлашћења која је устав давао председнику снабдевајући га „диктаторском влашћу" ради очувања уставом прописаног поретка, несумњиво је да су и сами творци устава гајили неповерење у односу на карактер парламентарног система владавине.[26]

[24] Први председник Вајмарске републике, Фридрих Еберт, није био биран на изборима већ је, у светлу нестабилних политичких прилика, рајхстаг продужио његов мандат до 30. јуна 1925. године. Како је Еберт преминуо у фебруару 1925, на изборима одржаним у априлу исте године за председника је изабран фелдмаршал Паул фон Хинденбург, Michael Kotulla, нав. дело, 592; Hans Mommsen, нав. дело, 234−237.

[25] Ову могућност у три наврата је искористио председник Еберт – два пута против радикалних лево оријентисаних влада у седам малих држава у Тирингији у првој половини 1920. и у октобру 1923. против комунистичке земаљске владе у Саксонији. Последњи пут је „егзекутива рајха" била употребљена за обарање пруске владе у лето 1932. са образложењем да се није супротставила комунистичким изгредима.

[26] Томе у прилог сведочи и оновремени суд Фридриха Мајнекеа који је у широким овлашћењима додељених уставом председнику рајха видео „кротитеља демократског-ирационалних снага", Michael Kotulla, нав. дело, 593. Види: Friedrich Meinecke, „Bemerkungen zum Entwurf des Reichsverfassung", у: Friedrich Meinecke, *Politische Schriften und Reden,* herausgegeben von Georg Kotowski, Darmstadt 1968, 299−312.

Владу рајха према уставу чине канцелар и министри (чл. 52). На предлог канцелара, председник рајха именује, односно разрешава, поједине министре (чл. 53) док је влада у целини одговорна рајхстагу (чл. 54). Имајући у виду нестабилност политичких прилика, политички живот Вајмарске републике био је обележен краткотрајним владама. Именовање канцелара било је у надлежности председника рајха који је на ту функцију предлагао кандидата парламентарне већине. У случају да у рајхстагу није било могуће успоставити неопходну већину или је рајхстаг био распуштен, председник је имао право да именује канцелара и владу без сагласности парламента. Такав је био случај током година кризе републике од марта 1930. до Хитлеровог ступања на власт у јануару 1933. године.[27]

Рајхстаг је заузимао средишње место у политичком систему Вајмарске републике. Рајхстаг чине посланици који су „представници читавог народа" и у своме деловању „подложни су само својој савести" (чл. 21). Посланике бирају сви мушкарци и жене старији од двадесет година на основу општег и једнаког бирачког права посредством тајног и непосредног гласања (чл. 22).[28] Чисти пропорционални систем избора посланика за рајхстаг настојао је да онемогући изборне манипулације карактеристичне за парламентарне изборе у немачком царству али је, истовремено, имао за последицу заступљеност мноштва малих партија у рајхстагу што је, у великој мери, отежавало његов рад. Осим тога што је располагао искључивом законодавном влашћу, рајхстаг је имао право законодавне иницијативе (чл. 68), искључиво право утврђивања државног буџета (чл. 85−87) док су се његове надлежности односиле и на објаву рата и закључење мира те ратификацију међудржавних уговора (чл. 45). У надлежности рајхстага било је и да „тужи председника, канцелара и министре државном кривичном суду немачког рајха" у случају да су они извршили кривичну повреду устава или државних закона (чл. 59). Према томе, кривична одговорност носилаца извршне власти представљала је значајну новину у односу на уставна решења у Немачком царству. Законодавна власт била је делом ограничена чињеницом да је проглашење закона било у ингеренцији председника републике који је могао, у случају неслагања са законским предлогом, да року од месец дана распише референдум на коме би се бирачи изјаснили о предложеном закону. Ипак, током постојања Вајмарске републике овај институт није кориштен. Са друге стране, сходно начелима парламентаризма, устав је прописао одговорност канцелара и владе рајхстагу. Променљиви однос снага у рајхстагу и одсуство стабилне парламентарне већине условили су често смену влада

[27] Eberhard Kolb, нав. дело, 116−135.

[28] Измене и допуне изборног закона које се уследиле 1920. и 1924. утврдиле су 35 изборних јединица у којима су политичке странке постављале своје бирачке листе. Број посланичких места у рајхстагу није био утврђен, већ је зависио од броја гласача који су изашли на биралишта при чему је 60.000 освојених гласова у једној изборној јединици доносило странци један посланички мандат. Одатле је, у зависности од излазности на биралишта, број посланика заступљених у рајхстагу флуктуирао од 466 након избора у јуну 1920. и чак 608 после избора у јулу 1932. године. Michael Kotulla, нав. дело, 593.

те се са правом може говорити о трајној кризи парламентаризма као обележју политичког живота Вајмарске републике.[29]

По узору на бундесрат током раздобља царства, устав је утврдио постојање Горњег дома − *Рајхсрата* као тела у коме су „представљене немачке земље приликом доношења закона и управљања рајхом“ (чл. 60). Број представника са којима је свака појединa земља била заступљена у рајхсрату зависио је од броја становника, при чему је устав прописивао да свакој држави припада барем једно место у овом телу. Како би се онемогућила бројчана превласт најмногољудније Пруске у којој је према попису из 1925. живело чак 38 милиона грађана док је у свим осталим немачким земљама заједно живело само 24 милиона грађана, устав је утврђивао да ниједна земља не може да има више од 2/5 представника у рајхсрату (чл. 61).[30] Ова одредба била је од посебне важности имајући у виду чињеницу да чланови рајхсрата нису бирани на изборима већ су били делегирани чланови својих земаљских влада. Изузетак је, опет, представљала Пруска у којој су половину њених гласова чинили представници пруских провинција (чл. 63). Председавање рајхсратом припадало је представнику владе рајха који је руководио и радом његових одбора, при чему су чланови владе имали право али и обавезу да учествују у његовом раду (чл. 65). Рајхсрат је располагао правом вета на законске предлоге рајхстага и могао је да их врати на поновно разматрање. Уколико би предлог закона у поновљеном гласању добио двотрећинску подршку рајхстага, председник републике имао је могућност да закон објави или да, пак, распише референдум (чл. 74).

У циљу рада на законском уређивању социјалних и привредних питања, устав је предвидео успостављање *Привредног већа рајха*. Замишљено као представништво привредних институција посредством кога би се оснажио утицај радништва на токове економске политике, ово тело требало је да даје стручно мишљење о законским предлозима који су се тицали економских и социјалних односа док је, истовремено, и само располагало правом законодавне иницијативе (чл. 165). У политичком животу, ово тело практично никада није заживело.[31] Коначно, уставом је било предвиђено оснивање *Уставног суда* за немачки рајх на основу посебног закона (чл. 108), а до његовог доношења установљен је привремени Уставни суд од седам чланова од којих је четири предложио рајхстаг а три Врховни суд (чл. 172). Уставни суд основан је средином 1921. у Лајпцигу и бавио се решавањем поступака везаних за уставно право, у првом реду мерама централних власти према појединим немачким земљама. Устав је утврђивао и елементе непосредне демократије у виду плебисцита приликом територијалних измена и

[29] У раздобљу 1919−1933. формирано је чак 14 влада. Последњу, 15. по реду, владу републике образовао је Адолф Хитлер 30. јануара 1933. године.

[30] У случају доследне примене пропорционалне заступљености немачких земаља у рајхсрату, сама Пруска би у њему са своја 54 гласа била у апсолутној већини у односу на 41 глас свих преосталих немачких земаља заједно. Одатле је у раздобљу 1926−1928. рајхсрат бројао укупно 68 чланова од којих је Прускоj припадало 27, Michael Kotulla, нав. дело, 593.

[31] О Привредном већу рајха види: Gerhard A. Ritter, *Die Entstehung des Räteartikels der Weimarer Reichsverfassung*, Historische Zeitschrift, 258, 1994, 73−112.

стварања нових земаља (чл. 18), избора председника републике (чл. 41) те његове смене пре истека седмогодишњег мандата (чл. 43).[32] Коначно, устав је прописао и могућност грађанске иницијативе посредством подношења законских предлога уколико се обезбеди подршка 1/10 бирачког тела. У случају да рајхстаг одбаци поднети законски предлог, о његовој судбини одлучивало би се на референдуму (чл. 73–76).[33]

У другом делу устава побројана су „основна грађанска права и дужности Немаца“ (чл. 109–165). Полазећи од равноправности свих грађана пред законом, устав је учинио крај привилегованом положају племства укинувши повластице на основу рођења или припадности одређеном сталежу (чл. 109). Истовремено, уставом је била прописана равноправност мушкараца и жена (чл. 109, 119). Поред класичних либералних вредности – правне једнакости, слободе и неповредивости личности, слободе говора, штампе, удруживања, те тајности писма, уставом су били нормирани и принципи на којима треба да се одвија друштвени живот (*Gemeinschaftsleben*), у првом реду наглашена је важност породице и нормиране обавезе родитеља, васпитање деце те рад друштвених организација и удружења. Посебна поглавља устава била су посвећена уређењу питања везаних за религију и верска удружења (чл. 135–141), образовање и школу (чл. 142–150) и привредни живот (чл. 151–165). Устав је гарантовао слободу вероисповести, несметан приступ државним и чиновничким функцијама без обзира на конфесионалну припадност, као и приватност личних религијских уверења. Утврђујући непостојање службене државне цркве, устав је омогућио слободно деловање верских организација као корпорација јавног права у законом прописаним оквирима. Устав је, даље, прописивао слободу научног и уметничког стваралаштва и њиховог подучавања којима држава „обезбеђује заштиту и учествује у њиховом неговању“. Истовремено, утврђено је постојање обавезног основношколског образовања у трајању од најмање осам година, као и обавеза државне потпоре ученицима и студентима лошијег социјалног положаја. Устав је дефинисао да се у „свим школама мора тежити моралном образовању, државном осећању те личној и професионалној ваљаности у духу немачке народности и разумевања међу народима“, чиме су творци устава још једном нагласили своју привржености републиканским идеалима (чл. 148). У поглављу посвећеном привредном животу, садржана је истоветна идеја у одредби да устројство привредног живота мора да одговара „принципима правичности у циљу гаранције достојанственог људског живота за све“ (чл. 151). Са овог становишта, устав је утврдио основна социјална права попут права на здраво становање, право породице на стамбено и привредно пребивалиште у складу са њеним потребама,

[32] Плебисцити поводом територијалних измена организовани су само поводом поделе Горње Шлезије 1922. и издвајања Хановера из Пруске 1924. године, у оба случаја без успеха.

[33] На основу ове уставне могућности у три наврата организован је референдум. Иницијатива подстакнута 1926. од комуниста и социјалдемократа за плебисцитом у корист одузимања кнежевских добара стављених под секвестар 1918. доживела је неуспех као и иницијатива 1928. усмерена против изградње нове оклопне крстарице. Последњи пут ову уставну могућност искористиле су десничарске политичке странке покушавши, такође без успеха, да осујете спровођење Јанговог плана о репарацијама, 1929. године.

стварања свеобухватног социјалног осигурања у циљу збрињавања последица узрокованих „старошћу, слабошћу и несрећама“ (чл. 161), право радника да радом обезбеди своје издржавање као и да „равноправно у заједници са послодавцима учествује у утврђивању услова рада и надница као и у укупном привредном развоју производних снага“ (чл. 165). У овим одредбама уочљива је интенција устава не само да, у духу либералног поимања уставности, заштити појединца од свемоћи државе, већ да се управо посредством државних институција обезбеди поштовање, првенствено, социјалних права појединаца чиме је устав приписао немачкој републици одлике социјалне државе.[34] У погледу дужности грађана немачког рајха устав је прописао дужност родитеља да васпитавају децу (чл. 120), дужност преузимања додељених почасних служби (чл. 132), војну обавезу (чл. 133), обавезу плаћања пореза у складу са сопственим способностима (чл. 134), обавезност похађања школе (чл. 145), дужност земљопоседника да обрађују своје поседе (чл. 155) и дужност коришћења сопствених духовних и телесних снага у корист општег добра (чл. 163).

***

Пуних седам деценија након иступа немачких либерала у националној скупштини у Франкфурту, Вајмарски устав афирмисао је принципе либералне политичке идеологије. Имајући у виду историјски значај овог чина Едуард Давид, министар унутрашњих послова, након усвајања устава са патосом је устврдио да је немачки устав најконсеквентније спровео у дело идеју демократије, чиме је „немачка република најдемократскија демократија на свету“.[35] Ипак, упркос намерама уставотвораца, политичка реалност Немачке није погодовала развоју либерално-демократских институција. Тежак међународни положај као и сложени економски, друштвени и политички проблеми са којима се суочила Вајмарска република непосредно по своме постанку, условили су слабу подршку немачких грађана новоуспостављеној држави те се веома брзо показало да она представља „републику без републиканаца“. Установљена у тренутку војног и националног пораза, немачка република и њен устав прихваћени су у широким круговима немачке јавности као нешто само по себи страно немачком духу, наметнуто од стране победничких сила у Првом светском рату. Уместо рационалног суочавања са ситуацијом проистеклом окончањем Првог светског рата, кругови политичке деснице конструисали су мит о „ударцу у леђа“ и „новембарским криминалцима“ приписавши га „мангупима без отаџбине“ – припадницима немачке социјалдемократије који су посредством револуције издали државу и признали капитулацију наводно непоражене немачке војске. Настала у круговима антирепубликанске опозиције одане династији Хоенцолерна и традицијама немачке монархије, теза о „новембарској издаји“ скована је са намером да пренебрегне реалност ратног пораза и дискредитује политичке снаге које су успоставиле републикански поредак. Ова квалификација је потом приписивана свим

[34] Michael Kotulla, нав. дело, 599.

[35] *Verhandlungen der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung*, Bd. 329, Berlin 1920, 31. Juli 1919, 2195.

поборницима немачке републике и политике испуњавања одредби Версајског мировног уговора. Припадници политичке деснице су као „новембарске криминалце“ означавали водеће личности политичког живота републике попут Фридриха Еберта, Филипа Шајдемана, Матијаса Ерцбергера, Валтера Ратенауа па чак и Густава Штреземана.[36] Одатле је немачка република започела своје постојање у изразито антидемократској политичкој култури непријатељској у односу на принципе либералног парламентарно-демократског уређења утврђеног уставом. Надовезујући се на идеју о „немачком посебном путу“, поборници конзервативних недемократских идеја заговарали су вредности органске заједнице насупрот модерном друштву утемељеном на слободном појединцу истичући, истовремено, супериорност немачке културе у односу на тековине декадентне, на материјализму утемељене, западноевропске цивилизације. У склопу ових идеја одбациван је и парламентаризам као неприкладан немачком „националном духу“ будући да представља формализовану владавину безимене већине. Заједно са порицањем вредности либерално-демократског политичког поретка и партијског система, одвијала се и критика Вајмарског устава са позиција политичке деснице. На другој страни, уређење које је утврдио устав било је предмет беспоштедне критике немачких комуниста који су се залагали за спровођење револуције, укидање капитализма и успостављање диктатуре пролетеријата. Док су комунисти, у духу пролетерског интернационализма, захтевали успостављање совјетске републике као истинске државе немачких радника, различите струје немачких десничара уједињавала је отворена мржња према републиканском поретку. Сматрајући Вајмарски устав неприкладан немачкој традицији, политичка десница је захтевала доношење устава који би уважавао особености немачког историјског развоја, обезбедио јединство немачког народа издељеног различитим политичким интересима и омогућио поновно снажење немачког рајха у унутрашњој и спољној политици. О расположењу националистичких и конзервативних духова сликовито сведочи став историчара Аделберта Вала који је револуционарне „идеје из 1789. год.“ сматрао узроком пропасти Немачке. Попут широког круга својих истомишљеника, Вал је истицао да настојање да „Немачка оздрави посредством увођења западноевропског (читај: француског) устава“, представља „гротескну идеју“.[37]

У историографији и публицистици отворено је питање нису ли управо слабости у структури политичког система утврђеног Вајмарским уставом условиле његово перманентно слабљење пред снагама крајње политичке деснице и левице које је, у време светске економске кризе, коначно довело до краха републике. На овај проблем указао је још 1928. историчар Артур Розенберг запитавши се да ли би можда демократија у Немачкој имала снажније упориште у случају да је револуција 1918/1919. била свеобухватнија и далекосежнија. Са становишта потоњег развитка,

[36] Види: C. Paul Vincent, *A Historical Dictionary of Germany's Weimar Republic*, Westport − Connecticut, London 1997, 345−346.

[37] Kurt Sontheimer, нав. дело, 180−249, на овом месту 236. Упореди са: Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919−1945*, Beograd 1978, 127−218.

историографија након Другог светског рата прихватила је став да је социјалдемократска Већина, настојећи да онемогући радикалне друштвене и политичке промене, пропустила историјску прилику да успостави истински демократски поредак и либерализује немачко друштво. У том смислу, карактеристичан је суд савременог историчара Рајхарда Рирупа који сматра да немачка социјалдемократија није извршила разградњу ауторитарног система империјалне Немачке пропустивши тиме могућност да, у сарадњи са радничким и војничким већима, спроведе „далекосежну демократску реорганизацију политичких, друштвених и економских односа" која би развој демократских односа учинила стабилнијим.[38] Са друге стране, Волфганг Момзен указује на чињеницу да је након успостављања Вајмарске републике социјалдемократска Већина извршила стабилизацију новог политичког поретка посредством политике војних репресалија у односу на припаднике комунистичке левице. Тиме је даљи поход револуције у немачким земљама био окончан, али је он за последицу имао снажне социјалне поделе унутар немачког друштва па чак и у немачком радништву које су, у значајној мери, ослабиле друштвену основу на којима је почивала немачка република.[39] Одатле, у тренуцима свеопште друштвене, економске и политичке кризе (1930−1933) одсуство општег друштвеног поверења у институције републике показало се од пресудне важности. Ово првенствено, будући да је тиме био омогућен долазак на власт ауторитарном националистичком покрету који је у првих неколико месеци владавине одстранио све елементе уређења утврђеног Вајмарским уставом и успоставио режим фашистичке диктатуре.[40]

Извори и литература:

Benz, Wolfgang, Ursula Büttner, *Der Aufbruch in die Moderne - das 20. Jahrhundert. Weimar - die überforderte Republik 1919-1933*, Stuttgart 2010.

Bessel, Richard, *Germany After the First World War*, Oxford 1993.

Besson, Waldemar, *Friedrich Meinecke und die Weimarer Republik. Zum Verhältnis von Geschichtsschreibung und Politik*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 7, München 1959, 113–129.

Влајић, Божидар, *Непосредна демократија у Немачком Уставу од 1919*, Српски књижевни гласник, књ. V, бр. 6, Београд 1922, 442-448.

Данић, Данило Ј., *Устав Немачке републике с погледом на модерну демократију*, Архив за правне и друштвене науке, књ. VII (XXIV), бр. 6, Београд 1924, 401-418.

Feuchtwanger, Edgar J., *From Weimar to Hitler: Germany 1918–1933*, Basingstoke 1993.

Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf, 1964.

Friedrich, Manfred, *Hugo Preuss*, Neue Deutsche Biographie, Band 20, München 2001, 708-710.

[38] Wolfgang J. Mommsen, *Die deutsche Revolution 1918−1920. Politische Revolution und soziale Protestbewegung*, Geschichte und Gesellschaft, 4. Jg., H. 3, 1978, 367.

[39] Исто, 391.

[40] Детаљно у: Hans Mommsen, нав. дело, 490−544.

Gesetz über die vorläufige Reichsgewalt. Vom 10. Februar 1919, Handbuch der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung Weimar 1919. Biographische Notizen und Bilder, (herausgegeben vom Bureau des Reichstags), Berlin 1919, 5-9.

Hamilton, Alaster, *Fašizam i intelektualci 1919-1945*, Beograd 1978.

Јовановић, Слободан, *Држава*, Београд 1990.

Kandić, Ljubica, *Socijalno ekonomske odredbe Vidovdanskog ustava i Vajmarski ustav*, Zbornik radova 3, Pravni fakultet, Novi Sad, 1969, 321-337.

Kolb, Eberhard, *The Weimar Republic*, New York 2005.

Kotulla, Michael, *Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Alten Reich bis Weimar (1495-1934)*, Berlin-Heidelberg 2008.

Meinecke, Friedrich, *Bemerkungen zum Entwurf des Reichsverfassung*, Friedrich Meinecke, Politische Schriften und Reden, (herausgegeben von Georg Kotowski), Darmstadt 1968, 299-312.

Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе (1919-1939)*, Београд 1974.

Mommsen, Hans, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill-London 1996.

Mommsen, Wolfgang J., *Die deutsche Revolution 1918-1920. Politische Revolution und soziale Protestbewegung*, Geschichte und Gesellschaft Jg.4, H. 3, Berlin 1978, 362-391.

Neitzel, Sönke, *Weltkrieg und Revolution 1914-1918/19*, Berlin 2008.

Neuhaus, Helmut, *Das Ende der Monarchie in Deutschland 1918*, Historisches Jahrbuch 111, Freiburg-München 1991, 102-136.

Поповић-Обрадовић, Олга, *Сличности државно-правног положаја покрајина по уставном нацрту Стојана Протића (1920. год.) и земаља по Вајмарском уставу (1919. год.)*, Анали Правног факултета у Београду 1-3, Београд 1986, 152-161.

Popović-Obradović, Olga, *Kakva ili kolika država?Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd 2008.

Ritter, Gerhard A., *Die Entstehung des Räteartikels der Weimarer Reichsverfassung*, Historische Zeitschrift 258, München 1994, 73-112.

Schulze, Hagen, *Weimar. Deutschland 1917-1933*, München 2004.

Sontheimer, Kurt, *Antidemokratische Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*, München 1962.

Stirk, Peter, *Hugo Preuss, German political thought and the Weimar constitution*, History of political thought, Vol. 23, No. 3, Exeter-Devon 2002, 497-516.

Veber, Maks, *Politički spisi*, Beograd 2006.

Verhandlungen der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung, Band 326, Berlin 1920.

Die Verfassung des Deutschen Reichs, Reichsgesetzblatt, Nr. 152, Berlin 1919.

Verordnung über die Wahlen zur verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung (Reichswahlgesetz). Vom 30. November 1918, Handbuch der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung Weimar 1919. Biographische Notizen und Bilder (herausgegeben vom Bureau des Reichstags), Berlin 1919, 10-18.

Vincent, C. Paul, *A Historical Dictionary of Germany's Weimar Republic, Westport - Connecticut*, London 1997.

Wehler, Hans-Ulrich, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Göttingen 1975.

Weitz, Eric D., *Weimar Germany: promise and tragedy*, Princeton-New Jersey 2007.

MIHAEL ANTOLOVIĆ

"GERMAN REPUBLIC IS THE MOST DEMOCRATIC DEMOCRACY IN THE WORLD" – CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CONSTITUTIONAL ORDER OF WEIMAR REPUBLIC

Summary

On the basis of the shorthand notes of the German National Assembly in Weimar, and historical literature, the paper analyzed historical conditions in which the Constitution of the first German Republic was brought. A special attention was paid to the ideological influences which guided the creators of the Constitution, primarily Hugo Preuss, to the basic constitutional provisions, as well as to the criticism of the liberal-democratic order established through the Constitution by the political right and left wings.

Keywords: Constitution, Germany, Weimar, revolution, liberalism, Hugo Preuss.

UDC 329(497.1)(=163.4)

Саша Марковић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет Сомбор
milnik.markovic@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 17. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ПОСЛАНИЦИ БУЊЕВАЧКО-ШОКАЧКЕ И ЗЕМЉОДИЛСКЕ СТРАНКЕ У РАДУ УСТАВОТВОРНЕ СКУПШТИНЕ 1920−1921. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду ћемо представити, на основу историјских извора и постојеће литературе, учешће Буњеваца у политичком животу новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца током избора за Уставотворну скупштину и њеног рада непосредно до доношења Видовданског устава 1921. године. С обзиром на то да су Буњевци имали значајан удео у раду Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена Баната, Бачке и Барање, од њеног формирања 25. новембра 1918. године па до демисије њених органа Народне управе и Великог савета почев од марта 1919. године, и узимајући у обзир њихов народни покрет у Аустроугарској монархији, очекивало се и њихово укључење у политички живот југословенске државе. Они се укључују у активности за избор представника за Уставотворну скупштину али и у припреме за сам чин избора учествујући у раду Привременог народног представништва. Погођени поделом изазваном разграничењем са Мађарском, већина већ препознатих представника Буњеваца сматрала је да је потребно да формирају сопствену страначку организацију и њен рад определе политичким циљевима и програмом који уважава конкретне интересе сународника. Тако се формира Буњевачко-шокачка странка која је, по свом ставу према уставном уређењу земље, била блиска федералистичким концепцијама, и Земљодилска странка као део Народне радикалне странке која је подржавала централистички концепт. И једна и друга странка имају представнике који учествују у раду Уставотворне скупштине.

Кључне речи: Буњевци, странка, политика, устав, скупштина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Буњевци и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

У вези са улогом Буњеваца у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Југославије, код нас, не постоји обимнија литература. И у најпознатијим синтезама историјског развоја међуратне југословенске државе готово да нема помена о учешћу Буњеваца у политичком и страначком животу земље. Овакав однос према овом проблему, на основу историјске грађе и периодике,

неодржив је. Што се тиче литературе, Буњевци се помињу у контексту локалних историјских дела без намере да се заузме један општији поглед који би научно окарактерисао место Буњеваца у политичком животу међуратне Југославије. Највећи део њих настао је у међуратном периоду.[1] Савремена научна истраживања су малобројнија и нередко политички инструментализована, отворено рефлектујући тренутне проблеме националних односа Срба и Хрвата. Треба истаћи да су у Хрватској истраживања политичког живота Буњеваца у Краљевини Југославији најобимнија,[2] док је у Србији рад сведен на појединачне напоре.[3] Озбиљан недостатак ових истраживања јесте њихова некоординираност, међусобна изолованост и повремено априорно етикетирање.

Учешће Буњеваца у догађајима који су се одиграли на простору Баната, Бачке и Барање, односно Војводине, како је већина савременика називала тај простор без икаквог прецизирања његовог територијалног обима, почев од октобра 1918. године било је, са становишта стварања нове југословенске државе, изузетно значајно и незаобилазно. Заједно са српским народом али и осталим словенским народима са ових простора Буњевци су се укључили у оснивање народних одбора чији је политички циљ био стварање услова за победу југословенске државне идеје, афирмацију народних покрета и потпуни раскид са Аустроугарском монархијом. Отуд је њихово учешће у раду Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена Баната, Бачке и Барање од 25. новембра 1918. године у Новом Саду било запажено и посећено. Зенит тих активности био је говор Блашка Рајића, свештеника и једног од првака јединственог словенског покрета за отцепљење од Угарске у Банату, Бачкој и Барањи. Био је то врло емотиван говор који је откривао искрену побуду и идеалистичко занесењаштво. Такав „топао и фулминантни патриотски говор“[4] био је примерен тренутку у којем је на политичке потезе пресудно утицало јединство народа и масовност подршке за прагматичне циљеве – ослобођење од Угарске и политичка еманципација.[5] „Наша будућа југословенска држава је као јаје,

[1] Петар Пекић, *Повијест Хрвата у Војводини, од најстаријих времена до 1929*, Матица хрватска, Загреб 1930; Миленко Бељански, *Сомбор и буњевачки препород (1870−1945)*, Сомбор 1971; Мијо Мандић, *Педесетогодишњица суботичке Пучке касине (1878−1928),* Суботица 1928; Александар Мартиновић, *Истина о Буњевцима и Шокцима*, Суботица 1940; Иве Прћић, *Суботица и Буњевци: да се зна и не заборави,* Сутотица 1936; Јосо Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938; Дионисије Јосип Шокчић, *Путоказ Буњевцима и Војводини*, Суботица 1925 и др.

[2] Овом приликом истичемо истраживања Роберта Скендеровића. Између осталих и: Роберт Скендеровић, *Буњевачко-шокачка странка 1920−1926*, Часопис за суврeмену повијест, 3, Загреб 2006, 759−816.

[3] Овде указујемо на нашу монографију: Саша Марковић, *Буњевци Војводине у политичком животу Краљевине СХС, Југославије, 1918−1941*, Суботица 2010. У овој монографији је дат синтетички осврт на проблем коме је посвећена истраживања у овом раду.

[4] Јован Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Књижевни север, књ. 5, св. 1, Суботица 1929, 11. О политичкој делатности Јована Јоце Лалошевића, угледног српског политичара из Војводине у првим деценијама, 20. века ближе види: Саша Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор 2011.

[5] Ово је констатовао и Петар Пекић: „Блашко Рајић је у каснијем образложењу свог говора тврдио, да је непосредно припојење Војводине Краљевини Србији као савезници Антанте било сигурнија гаранција њеног коначног ослобођења од Угарске, него да се прикључила загребачком Народном вијећу, чији је

из кога ће се излећи орао, који ће се дићи небу под облаке. Но као што јаје, ако је у њему само беланце, не вреди ништа, јер нема у њему садржине, жуманцета, тако ни Југословенство само за себе не вреди ништа; оно би било само беланце у јајету, а садржај је овога јајета српски народ у Србији.“[6] Био је ово израз јединственог српског, буњевачког и уопште словенског наступа словенског становништва Војводине у вези са одређењем будућности која је препозната у једној држави.[7]

Након стварања најпре Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Буњевци су се активно укључили и у друштвени живот нове државе. Тако су се међу челним људима Суботице нашли и Стипан Матијевић, Врања Сударевић, Стипан Војнић-Тунић, Јосо Прћић, Мирко Ивковић-Ивандекић, Тиме Војнић и Мијо Мандић. У то време најважнији задатак, по мишљењу буњевачких представника, за њихове интересе било је укључење што шире територије на којој Буњевци живе у састав југословенске државе. Народна управа за Банат, Бачку и Барању, заједно са Великим саветом који је формирала Велика народна скупштина од 25. новембра 1918. године су се трудили да преузму административну управу над Војводином (Банатом, Бачком и Барањом)[8] и да дају сву потребну подршку званичним представницима Краљевине Србије на мировној конференцији како би успели да аргументују припајање територија на којима живи словенско становништво. Под притиском, а на основу процене политичких околности владе у Београду, било је одлучено да се спроведе демисија Народне управе и у оквиру централних министарстава формирају одсеци који би, у зависности од ресора, били задужени за проблеме јавне управе у Војводини.

Ова одлука је реализована тек када су представници Демократске странке из Војводине напустили Велики народни савет. Представници Буњеваца нису били против демисије и прихватили су да буду изабрани за Привремено народно представништво које је, заједно са краљем и владом, чинило привремену власт[9] и које је требало да припреми изборе за Уставотворну скупштину Краљевине Срба,

---

државни териториј сачињавао саставни део Антантине непријатељице Монархије.“; Петар Пекић, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица 1939, 316.

[6] Записник Скупштине од 12 (25) новембра, Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М.7417*; Споменица ослобођења Војводине 1918,* 160–167; Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад 2001, 52; Јосо Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938, 167.

[7] „Буњевачка национална свест и народна слога суб.(отичких) Буњеваца и Срба прије 50 година савладала је наше најљуће непријатеље и ударила темељ онима вратима, оном славолуку, кроз који славолук је 1918. године јуначка српска војска славобитно на суб.(отичко) земљиште ступила, а од суб.(отичких) Срба и Буњеваца одушевљено поздрављена и дочекана."; Мијо Мандић, *Педесетогодишњица суботичке Пучке касине (1878−1928)*, Суботица 1928, 19.

[8] "Сав овај програм извршен је за непуних девет месеци и када је Народна управа након 6. месеци рада разрешена, задаћа њена је била потпуно извршена. Војводина је не само на папиру и у теорији, него де факто у животу и пракси била оцепљена од Угарске, империјум над том покрајином био је у пуној мери у нашим рукама и он је предат Краљевској Влади у Београду која је од тога доба несметано управаља и влада у тој покрајини"; Јован Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив, Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

[9] Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918−1988*, прва књига, Београд 1989, 86.

Хрвата и Словенаца.[10] Велики народни савет Баната, Бачке и Барање је предложио 24 делегата међу којима и четири Буњевца: Блашка Рајића, Јосипа Хајдук Војнића[11], Мартина Мартића и Иву Еветовића.[12] Први иступи Буњеваца у овом телу били су пуни наде и оптимизма насталих као последица југословенског уједињења. „Ми, Буњевци и Шокци, који смо пар стотина година трпели под мађарским јармом, придрушили смо се првом позиву слободе и приступили смо у коло југословенске наше браће Срба, Хрвата и Словенаца да, с њима заједно, изградимо и учсвстимо своју нову, повећану државу.“[13] Представници Буњеваца трудили су се да буду присутни у току рада Привременог народног представништва када су се питања о којима се расправљало односила на привредне и политичке проблеме територије на којој су живели. Тако је Стипан Војнић-Тунић био члан Одбора који је требало да се стара о доношењу закона о аграрној реформи.[14] У вези са осталим законским предлозима, а који нису значајно дотицали интерес Буњеваца, њихови представници су се трудили да у време гласања бар један од њих присуствује седници. Њихови гласови су били подршка свим законским иницијативама Привременог народног представништва. Постепеним сређивањем прилика у земљи, и код Буњеваца чији народни покрет потиче од времена стваралаштва Ивана Антуновића[15], јавља се потреба за политичким артикулисањем ставова који би у новонасталој ситуацији обезбедили очување њихових интереса.

Одлуку Буњеваца за укључење у страначки живот поспешило је и њихово разочарење у вези са преговорима око територијалног разграничења са Мађарском. Правдајући се вишим националним и државним интересима, представници Краљевине прихватили су разграничење на основу којег је тзв. Бајски троугао

[10] На седници Скупштине која је уследила сутрадан 27. фебруара 1918. године, а којој је присуствовало 286 чланова, изабрана су 24 посланика за Привремену народну скупштину. Кандидати за посланике су биле присталице Радикалне странке и четири представника Буњеваца. Сви чланови Великог народног савета који су поднели оставку замењени су новим члановима, такође припадницима и присталицама Радикалне странке и њиховог политичког мишљења; вид. ближе*: Записник седнице Велике Народне Скуштине од 27. фебруара 1919*, Архив Војводине, Фонд 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918−1919), 2 – Велики народни савет – записници.

[11] Њега је убрзо заменио др Стипан Војнић-Тунић.

[12] Види ближе: Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 2. претходни састанак, 4. март 1919. године, стр. 3а и 3. претходни састанак, 12. март 1919, 8.

[13] Говор др Стипана Војнић-Тунића, 5. редовни састанак Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 22. март 1919. године, 59.

[14] Ближе види: 15. редовни састанак Привременог народног представништва, 11. април 1919, 319.

[15] Иван Антуновић је оснивач покрета за очување језика, традиције и обичаја Буњеваца у Аустроугарској монархији. „Моја је вира од светих отацах заjмљена; да се покерстит пук не може утаманити… Братjо још је поље за нас отворено, немојмо каснити, на крилих нашег по науку умивеног материнстког језика на то ступити, да се се непозвани, као вође нашем милим или можда заслипљеним пуку наметну, његово серце не отрују, памет бистру не замраче…Није доста истом рећи – Сербљи и Хрвати не пишу оним језиком, којег су нађи прећаши говорили, већ ваља словницу и ручник приверћати, пак све оно што још незнамо научити, да на мејдан изиђемо и у истину пука вођам постаемо…“; Иван Антуновић, *Отворена књига Ивана Антуновића Калачког каноника на све учене Буњевце и Шокце напутјена*, Калача 1870.

припао Мађарској. За многе Буњевце је ово било неприхватљиво. Зато је тим поводом био и сачињен један исцрпан меморандум којим се покушало аргументовано придобити међународна заједница за геостратешку повезаност тог терена са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца. Аутори овог меморандума били су Радивој Симовић, лекар из Сомбора, и Лајчо Будановић, бачки бискуп, са средиштем у Суботици. „На целој спорној територији Бајског трокута има само 5 мађарских села... и та су насељена, пошто су са њих Срби растерани... Сва су та села још 1720. год. била чисто српско-буњевачка... Да сви Срби, Шокци и Буњевци у целом Бајском трокуту желе нама да припадну, то доказују и оне многе депутације, које су слали у Београд и молили да се на мировној конференцији уваже њихове жеље. Па је чак и у Париз ишла депутација Буњеваца да и тамо оправда своје захтеве.“[16]

Међутим, у околностима које су и формирале атмосферу Версајске мировне конференције и диктирале начин разграничења, упркос разочарењу многих[17], додела Бајског троугла југословенској држави била је неизводљива. Без обзира на активно учешће Блашка Рајића[18] пре[19], за време а и након потписивања споразума са Мађарском[20], аргументи Буњеваца и Срба са ових простора, по њиховом мишљењу, били су игнорисани. Јавио се осећај запостављености, изиграности и изневерености[21], међутим, евентуалну радикализацију таквог става[22] није

[16] *Меморандум упућен међународној комисији за разграничење између нас и Мађарске*, Историјски архив Сомбор, Ф–56, инв. бр. 369.

[17] „Мир је потписан, а уговор вели, Да је душман добио овај наш крај цијели. Зато Буњевцима ви реците свима, Да ће сви предани бити тиранима... Зар ће Српска Војска сад да нас издаде, Пред којом душманин на колена паде?“; Петар Пекић, *Бајски трокут или Спомен-вијенац Буњеваца*, Суботица 1920, 17, 25.

[18] „Буњевци енергично наглашују да се влада заузме за спасавање бајског трокута и за долучно чишћење у Суботици и Бачкој – уредити саобраћај, те спријечити криомчарење и привилегиране извозе појединаца на нашу штету“; *Изјаве народног посланика г. Блашка Рајића*, Невен, бр. 50, 3. март 1920.

[19] „У Паризу се кројила нова карта Европе. Одређивање су границе појединих држава. Мађари су тамо доказивали да су Словени у Војводини само у релативној већини, и да од Словена Буњевци и Шокци не пристају на присаједињење Војводине Краљевини Србији. Ова вест изазвала је међу Буњевцима и Шокцима оправдане протесте, и она је имала ту последицу, поражавајућу за Мађаре, да су Буњевци и Шокци у свима местима одржавали зборове на којима су резолуцијама тражили исто оно што и Срби да се Војводина отцепи од Мађарске, и да се присаједини Србији. Резолуције Буњеваца и Шокаца однео је у Париз поп Блашко Рајић, који се и речима залагао да се испуни оно што се у резолуцијама тражи”; *Споменица ослобођења Сомбора*, Сомбор 1938.

[20] „Говор г. Блашка Рајића пред министрима и нар. Посланицима о грозотама Маџара на нашем живљу и о пристрасности антантине комисије, која је хтјела за вољу Хортхуја помакнути границу на штету Суботице, саслушан је помњиво и учинио је велики утисак на присутне министре и посланике. Министарски савет је одлучио да не попушта Маџарској ни педља земље, осим што је у Тријанонском уговору предвиђено”; *Говор Блашка Рајића о маџарским насиљима*, Невен, бр. 201, 16. септембар 1921.

[21] „Ако се већ евакуација није могла избећи, требало ју је бар на неколико дана одложити, да се она у реду и постепено изврши, те да уједно наши експонирани родољуби добију нешто времена за сређивање својих имовинских прилика и сеобу у Југославију. Али у том смислу се у Београду није ни покушавало нешто учинити, него се наш свијесни народ пустио на милост и немилост Мађара”; Петар Пекић, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица 1939, 351.

[22] Став незадовољства демонстриран је протестним окупљањима поводом ситуације са Бајским троуглом. „На дан 27. марта (1921. године – примедба С. М.), у недељу пре подне, одржан је велики протестни збор

дозвољавала нестабилност у спровођењу мировног уговора са Мађарском. И Буњевци су били свесни комплексног међународног положаја земље. „Спољна ситуација наше државе није нимало ружичаста...”[23] Она је изазивала честе кризне ситуације и захтевала одговорну државу са релативно добрим међународним положајем, државу која ће бити у стању да очува добијене границе и буде њихов стабилни гарант[24] – на путу таквог положаја била је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.[25] Коначно потписивање Тријанонског мировног уговора са Мађарском у Суботици стварало је осећај успешности, па је због те активности организована прослава 20. јуна. „Послије дуга робовања пуна понижавања и прогона, послије побједоносне борбе храбре српске војске и југословенских легија, послије неизвесности по потпису примирја, Суботица са околином једном за увијек припада Југославији”.[26]

Страначко опредељење

Буњевачка интелигенција, свесна своје малобројности и опасности од политичке асимилације, у почетку, није била за укључење у страначки живот. „Буњевачка интелигенција је пре неколико недеља заузела своје такорекућ једногласно становиште, да се – за сада – неће пачат у партајске борбе, нити ће се одлучити ни за једну или другу партијску групу, него ће одржати своју независност у корист целокупног буњевачког народа, јербо одговара најбоље нашем народним интересима и нарави самом буњевачком народу, који се не воли без замашног узрока опирати ама ни једној власти”.[27]

Убрзо су они своју одлуку прилагодили потребама сопственог политичког организовања. Њој су допринос дали и моћни политички притисци које су вршиле друге странке у намери да Буњевце придобију за свој програм. „Путем појединих партајских листова сазнајемо, да тако у Београду, као и у Загребу нису задовољни са правцем наше политике. Радикали желе, да се прикључимо њима, демократе обратно, да се определимо за њих, сељачка странка рачуна на нас и.т.д. сви чине

против отцепљења Бајског трокута... Збор је отворио велики жупан др. Врање Сударевић”; Јосо Шокчић, *Суботица...*, 253.

[23] *Немила спољна ситуација*, Невен, бр. 209, 21. септембар 1920.

[24] „Када је Цвијић (Јован Цвијић – примедба С. М.) стигао до г. Мандића (Мијо Мандић – примедба С. М.) било је споменуто име овога. Цвијић је изненађе учинио један корак натраг и рекао: − Шта сте ви оном Мандићу, који је 1897. написао брошуру о Бајском трокуту? – Он је тај Мандић..., рекоше Маноjловићи! – А ви сте Мандић?... Честитам!... Вама имамо много да захвалимо, што је Суботица припала Југославији!”; *Г. Мијо Мандић у светлости историје Суботице*, Југословенски дневник, бр. 92, 5, 6, 7. април 1931.

[25] „Када је комисија за разграничење са Мадјарском у петак 7. травња довршила своје дјеловање код нас у граду, изашла је посебним возом на границу града Суботице... Овде... Мадјари су вриједљивим изразима демонстрирали против југословенских чланова разграничне комисије”; (*Инцидент код разграничења са Мађарском*, Невен, бр. 14, 15. април 1922.

[26] Јосо Шокчић, *Суботица...*, 239.

[27] *Буњевачки народ и политика*, Невен, бр. 2, 3. јануар 1920, вид. у вези с тим и чланак *Суботица и разграничење према Мађарској*, Невен, бр. 76, 4. април 1920.

неке примедбе да нас спасе".[28] Избегавајући политичку ангажованост, али трпећи све снажније притиске, Буњевци су инсистирали да остану верни народном идентитету – уздајући се у победу југословенске идеје.[29] „Буњевци и Шокци су по пореклу – Босна, Херцеговина, Далмација – и по наречју ближи Србима, а по вјери Хрватима... Докле Срби и Хрвати не нађу пута, којим да се зближе, дотле ми нећемо, да их нашим опредељивањем, још већма отуђимо".[30]

Ипак, коначни прелом догодио се 15. септембра 1920. године када је основана Буњевачко-шокачка странка. „Ми смо се у Суботици два три пута састајали и договарали се, којој странци да се прикључимо, али радикалној или демократској... Било је неких који су за демократе били и других, који су били за радикале... Кад смо се обратили и на једну и на другу странку помоћи није било, онда смо мислили да оснујемо једну странку али не да будемо сепаратисти, да не признајемо ову државу, не да нећемо да будемо брат са братом у свакој незгоди и невољи".[31] Међу оснивачима ове странке најистакнутији су били: Блашко Рајић, Мијо Мандић, Матија Ишпановић, Мирко Ивковић-Ивандекић и др. Од 1. октобра *Невен* је почео да излази као гласило ове странке. Странка се у свом програму определила за политичку аутономију Војводине, без икаквог прецизирања ставова, а што је отварало неизбежни простор за политички маневар у трагању за савезником. Концепцијски је потпуно неодређено да ли је аутономност подразумевала административно-управну самосталност, која је унеколико могла да подсећа и на локалну самоуправу, или је била реч о аутономности у оквиру реконструисаног државно-правног уређења државе.

„У оквиру врховног начела јединства државе и народа автономија Војводине, по примјеру самоуправе Хрватске или Словеније... Враћање права потпуне општинске самоуправе и модернизације државе... заштита и унапређивање војвођанских, господарских а нарочито земљоделских интереса... Спроведба аграрне реформе на темељу стручно израђеног закона према потребама данашњег времена''.[32] Политичка аутономија је потребна јер Војводина има интересе који нису својствени другим покрајинама. Црквена аутономија била је нужна католицима у Бачкој, Банату и Барањи да не би у погледу црквене јурисдикције зависили од мађарске црквене организације; она би се постигла уздизањем дијецезе у

[28] *Наша политика, Невен*, бр. 7, 11. јануар 1920, вид. и чланак *Изјава народног посланика др. Стипана Војнића Туњића*, Невен, бр. 100, 6. мај 1920.

[29] Буњевци се опредијелише за Југославију као Југославени, а зазиру од свих партајно краткотрајних успеха, *Опредељење Буњеваца*, Невен, бр. 34, 13. фебруар 1920.

[30] *Буњевци и јединство*, Невен, бр. 23, 30. јануар 1920.

[31] Говор Ивана Еветовића, предстаника Буњевачко-шокачке странке у Уставотворној скупштини, Стенографске белешке, XXVI редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 9. мај, 1921, 15.

[32] *Нацрт програма Буњевачко-шокачке странке,* Невен, бр. 194, 15. септембар 1920. Програм не прецизира национално опредељење Буњеваца. То је вероватно и био разлог за одређене констатације које говоре о томе да су Буњевци и Шокци "били спремни потиснути истицање хрватског националног идентитета."; Роберт Скендеровић, *Буњевачко-шокачка странка 1920−1926*, Часопис за суврмену повијест, 3, Загреб 2006, 807.

Суботици."[33] Политичка аутономија, као битан елеменат програма Буњевачко-шокачке странке, али заснована на општим начелима, јавно је изгласана и на збору странке 10. октобра 1920. године у Суботици. Њена конкретизација била је у овом тренутку ирелевантна и зависила је од тренутне политичке констелације са отвореним простором за прилагођавање. Други битан сегмент програма Буњевачко-шокачке странке односио се на заштиту интереса католичких верника и афирмисања њихове културне аутономије. Тим поводом је Блашко Рајић, свештеник, и говорио о интересима католичке цркве. „Ако дакле волимо нашу нову, слободну отаџбину – а ми је волимо, већма од живота нашега – онда имамо право, па и дужни смо, да од владе тражимо, да се црква наша поштеди, уважи и узме у заштиту".[34]

И у Сомбору, другом центру Буњеваца, почетком новембра 1920. године, била је организована Буњевачко-шокачка странка.[35] У наредном периоду странка се врло предано и озбиљно ангажовала у предизборној кампањи. Један од најагилнијих био је Јосип Ђидо Вуковић. „Ми хоћемо да Буњевац и Шокац буде у овој краљевини грађанин првогог реда... Ако победи буњевачко-шокачка странка сванит ће нам дан праве слободе. Зато немојмо се цијепкати, јер тому се радује наш противник... Буњевци и Шокци! Живила слоба Буњеваца и Шокаца! Живила Буњевачко-шокачка странка!"[36] Све то пратио је *Невен* својим извештајима.

Снажан утицај на политичко опредељење Буњеваца имала је и Радикална странка. Већ од 1920. године[37] паралелно са Буњевачко-шокачком странком, на локалном нивоу почела је да егзистира Земљодилска странка, везујући своју делатност за сарадњу са Радикалном странком. Самосталност Земљодилске странке у концепту политичког наступа и начелима програма била је у много чему привидна и декларативна. „Кад се Радикална странка удружила са буњевачком такозваном 'Земљодилском странком' тада је основан за ове две политичке струје заједнички орган 'Бачванин' који је излазио једанпут недељно, а третирао је не само локална партијска питања, већ и општедржавна. Штампан је био ћирилицом и латиницом, а 'Невен' само латиницом. На листу је стајало да је уредник био Буњевац, Јаша Мачковић, земљодилац, док је уствари уређивање, коректура листа била у мојим рукама."[38]

Већ од првог броја лист *Бачванин* је одредио карактер свог деловања. „Излазимо пред јавност са првим бројем нашег листа, који ће заступати начела радикалне и земљодилске странке... Пред изборе за уставотворну скупштину

[33] Богумил Храбак, *Становишта буњевачких политичара о централизму, аутономији и федерализму 1918–1928*, Зборник центра за друштвена истраживања Славоније и Барање (ЦДИСБ), 21, Славонски Брод 1984, 100.

[34] *Говор г. Блашка Рајића, одржан 10. октобра на збору буњевачко-шокачке странке*, Невен, бр. 230, 15. октобар 1920.

[35] *Буњевачко-шокачка странка у Сомбору*, Невен, бр. 245, 3. новембар 1920.

[36] *Буњевцима и Шокцима у сомборском округу*, Невен, бр. 260, 24. новембар 1920.

[37] Богумил Храбак пише да је ова странка почела са радом тек 1922. године. „Једни су као земљодилци били радикалска фракција међу Буњевцима (1922. и даље); Богумил Храбак, нав. дело, 112.

[38] Тоша Искруљев, угледни припадник Радикалне странке из Суботице, *Биографија*, Рукописно одељење Матице српске, М 12431.

основаше прави, истински и прије свега искрени буњевачки родољуби земљодилску странку у Суботици... Странка ова прихватила је свесрдно програм народне радикалне странке... Остали пак Буњевци основаше такозвану буњев.-шокачку странку, Њихов програм састоји се у мржњи на све и сва што није католичко... На жалост и на срамоту, у нашој Суботици излази један словенски политички лист *Невен*, који сркивајући се за божанствени наук кршћански распирује мржњу и увлачи франковачки дух, дух непријатељства међу браћу Буњевце".[39] Истичући заједничко порекло Срба и Буњеваца,[40] Земљодилска странка је своју делатност, кроз гласило, фокусирала и на критику сарадње Буњевачко-шокачке странке, односно другог крила политчког удруживања Буњеваца и Шокаца, са Хрватском републиканском сељачком странком, оправдано се плашећи да ће доћи до њихове симбиозе, али истовремено сматрајући априорном и непотребном за оправдавање сопствену симбиозу са Радикалном странком. „Изасланик буњевачко-шокачке странке на недавној Радићевој скупштини у Загребу др Прћић изјавио је, да Радић у Суботици не треба два пут да куца, чим приви пут закуца на врата Суботице, сва ће буњевачко-шокачка странка похрлити у његов табор. Знао је добро др Прћић, да ће ове речи његове заболети сваког Србина, али он је то и хтео..."[41] *Невен* је често одговарао на критике отварајући тако простор за међусобне полемичке тонове који су опет указивали на сву слабост буњевачке разједињености, али и на комплексност њиховог одређења. „У броју од петка 25. марта замера *Невен* нашем уреднику Јаши Мачковићу, што је покренуо лист *Бачванин* и што напада у листу два најстарија католичка жупника у Суботици (Блашка Рајића и Лајчу Будановића), па вели: 'Брука и срамота! Никад не чујемо, да би се који Чивутин, Калвин или Србин нашао да напада свога рабинера, пастора или попу, али вазда се нађе несвисни међу католицима, који попут плаћених Јуда придводе фаризејске чете против својих свећеника.' Пре свега 'Невен' лаже да се никад није нашао ни један Србин, који би свога попа напао... Нека Срби похађају њихову православну, ми Буњевци ћемо похађати нашу католичку цркву, у томе једни другима нећемо сметати, а кад из цркве изиђемо, кда се на политичком пољу нађемо, онда ћемо и Буњевци и Срби... заједнички радити као што пристоји рођеној браћи, исте крви и истог језика".[42] Као и код других странака којима су припадали Буњевци, реторика се радикализовала нарочито пред изборе. „Сложна браћо, Буњевци и Срби, у Слози нам је спас! Нека је проклет Блашко Рајић, који хоће да нас завади! Доле са издајицама рода нашега".[43]

---

[39] *Прва реч, Земљодилска странка у Суботици*, *Наш лист Невен*, Бачванин=Бачванин, број 1, 12. март 1921.

[40] „Срби и Буњевци су синови истог народа и сва је разлика медју њима, што су Срби православне вере, а Буњевци католици"; *Буњевци и Срби, поводом издајуничког писања Невенова*, Бачванин=Бачванин, бр. 2, 18. март 1921.

[41] *Стјепан Радић и његови помагачи*, Бачванин=Бачванин, бр. 4, 1. април 1921.

[42] *„Нападаји 'Невена' на нашег уредника"*, Бачванин=Бачванин, бр. 4, 1. април 1921, вид и чланке: *Како издајице раде и буне против Срба?*, Бачванин=Бачванин, бр. 8, 29. април 1921; *Невеновом Буњевцу*, Бачванин=Бачванин, бр. 10, 13. април 1921; *На Невенову лаж?*, Бачванин=Бачванин, бр. 11, 20. мај 1921 и др.

[43] *Предизборни чланак*, Бачванин, бр. 10, 14. март 1923.

Ово страначко раслојавање и неумерено међусобно критизерство било је видљиво и у иступима буњевачких посланика у раду Уставотворне скупштине.

Учешће у раду Уставотворне скупштине

Представници Буњеваца су се укључили у рад Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца након избора 28. новембра 1920. године, а на основу изборног закона од 3. септембра.[44] Овај изборни закон донео је престолонаследник-намесник Александар Карађорђевић и Привремено народно представништво. Изборни окрузи у Банату и Бачкој били су истоветни са судским окрузима. На нивоу државе изборни окрузи били су различите величине. Београд, Загреб и Љубљана су били издвојени као засебни изборни окрузи, док су остали градови, међу којима и Суботица као један од највећих градова ондашње државе, били у оквиру изборног округа заједно са околним селима, што је релативизовало значај градског становништва. Што се тиче Буњеваца, њима су, с обзиром на значајну популацију која је живела у сеоским срединама, оваква изборна правила погодовала. Бирачко право имали су сви мушки држављани са навршеном 21 годином, без обзира колики износ државног пореза су плаћали. Био је то принцип општег права гласа са изразитом полном дискриминацијом, с обзиром на то да жене нису имале право гласа. Међу Буњевцима, жена је била изразито важан чинилац очувања народних обичаја, традиције и културе. Многи истакнути предводници буњевачког народног покрета су немали број пута то истицали, посебно у време актуелног процеса мађаризације Буњеваца у другој половини 19. и почетком 20. века. За народног посланика могао је бити изабран сваки држављанин Краљевине СХС који је имао 25 година и који је знао да чита и пише. Свака листа морала је да има известан број тзв. квалификованих кандидата, односно кандидата са завршеним факултетом или вишом стручном спремом. И ова околност је значајно отежавала политичко артикулисање Буњеваца с обзиром на то колико је сразмерно чињено на образовању становништва. Треба истаћи да је то био један општи проблем са којим су се суочавале кандидатске листе свих странака у изборним окрузима, нарочито периферних подручја. Значај избора образовних кандидата с обзиром на одговорност парламентарног живота и политичког плурализам којима је у околностима неизвесне будућности младе државе политичка култура била више

[44] Буњеваци су имали своје предтавнике у Уставотворној скупштини, мада то често није констатовано у историјским синтезама које се односе на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца / Југославију у међуратном периоду. „Избори за Уставотворну скупштину одржани су 28. новембра 1920. године... Бирано је 419 посланика. Демократска странка је добила највише гласова – 319.448 и 92 мандата; Народна радикална странка – 284.575 и 91 мандат; Комунистичка партија Југославије (КПЈ) – 198.736 и 58 мандата, односно 59 мандата; Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) Стјепана Радића 230.590 и 50 мандата; Савез земљорадника 151.603 или 39 мандата; Југословенска муслиманска организација 110.895 и 24 мандата; Хрватска тежачка странка (Народни клуб) 3.400 и 7 мандата; Хрватска заједница 25.867 и 4 мандата; Национална турска организација 30.039 и 8 мандата; Републиканска странка 18.136 и 3 мандата, а Хрватска странка права 10.880 и 2 мандата.“; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918−1988*, прва књига, Нолит, Београд 1989, 118−119.

него неопходна, минимизирао је негативне околности и потешкоће са којима су се суочавале странке и истовремено претендовао да утиче на ограничење популистичких и демагошких приступа.

Буњевачко-шокачка странка је на изборима и у Суботици и у Сомбору имала значајан број гласова – била је међу првим странкама уз, изненађење на државном нивоу комунисте, и очекивано радикале. „У Суботици је странка била на другом месту са 2.550 гласова, одмах иза радиклне која је имала 2.600 гласова. Тиме је странка добила три посланичка места која су добили Блашко Рајић, Стипан Војнић-Тунић и Врање Сударевић.“[45] У раду Уставотворне скупштине Буњевци су били укључени, преко избора, у два политички супротстављена блока. У раду Уставотворне скупштине учествују представници Буњевачко-шокачке странке са четири представника[46] и Земљодилске странке у оквиру Народне радикалне странке са једним представником. Изабрани представници Буњевачко-шокачке странке су се придружили Југословенском клубу у Скупштини које је предводио др Антун Корошец и који је објединио Словеначку пучку странку, Хрватску пучку странку и Буњевачко-шокачку странку. Овај клуб је од самог почетка рада скупштине био опозиционо настројен према предлозима Радикалско-демократске коалиције. Најпре је критикован Привремени пословник о раду Скупштине који је донела влада Миленка Веснића. Разлог критике почивао је на, како су сматрали и посланици Југословенског клуба, ограничавању суверености Уставотворне скупштине недозвољеним и прекомерним уплитањем у њен рад тренутне владе која је заправо представник политике монарха чији је циљ потпуна контрола рада Скупштине. „Од девет скуштинских група, седам је тражило укидање тог пословника: републиканци, социалисти, комунисти, земљорадници, Југословенски клуб, Народни клуб и Муслимански клуб. – Против примременог пословника навиђени су ови разлози: (1) Сувереној Уставотворној скупштини не може се једном уредбом прописивати пословник; у осталом, баз и да није суверена, она је, по праву аутономије која припада сваком парламенту, власна да своје унутрашње ствари уређује сама, без мешања икоје друге власти. (2) Привремено пословник постао је назаконитим начином. По члану 121 изборног закона, влада је имала да пропише привремени пословник у споразуму са једним одбором привременог Народног представништва, Привремени пословник издан је 8. децембра 1920, а привремено Народно представништво распуштено 28 новембра, − што значи, да у том тренутку издавањеа привреног пословника онај праламентарни одбор са којим је влада на том пословнику радила није више правно постојао. (3) Привремени пословник по својим појединим прописима није давао довољно јемства да ће устав бити донет путем братског договора и споразума између три племена наше државе, без икаквог надгласавања бројно слабијих племена хрбатсог и словеначког бројно јачим племеном српским.“[47] Из ових разлога Југословенски клуб, а тиме и представници

[45] Подробније види *Невен*, број 265, 30. новембар 1920. године.
[46] *Резултати избора*, Политика, бр. 4534, 5. децембра 1920.
[47] Слободан Јовановић, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Политичке и правне расправе*, прва свеска, Геца Кон, Београд 1908, 408.

Буњевачко-шокачке странке, заједно са комунистима и Народним клубом нису положили заклетву и нису желели да учествују у раду Скупштине све док она не донесе нов пословник. С обзиром на то да је притисак за доношење новог пословника био вишеструк − седам од девет посланичких клубова је тражило његово доношење − формиран је, средином јануара 1921, одбор за промену пословника. Круцијално спорно питање које је третирано у предлогу новог посланика односило се на број потребних гласова за усвајање устава. По новом пословнику било је предвиђено 210 гласова за усвајање устава што је било „скоро два пута више него кворумска већина.“[48] За представнике Хрватске републиканске сељачке странке, односно Народног клуба који је ова странка предводила, ово су били неприхватљиви услови јер је на тај начин било омогућено племенско надгласавање, односно, с обзиром на број посланика српске националности, то је значило доминацију Срба у скупштини. Они су сматрали да се ова мајоризација могла спречити само двотрећинском већином посланика који би гласали у Скупштини. Крајем јануара 1921. године усвојен је нови пословник; тада су и представници Буњевачко-шокачке странке положили заклетву.[49]

Предлог нацрта устава Југословенског клуба заснивао се на тековинама формираних историјских покрајина и инсистирању на социјалној реформи државних привредних потенцијала. У вези са предлогом очувања историјских покрајина Југословенски клуб се приближио федералистичким концепцијама, а у вези са социјално-економском компонентом социјалистима. Концепт заступљеније социјалне димензије устава крио је извесне опасности од могућности да се политичке водиље о социјално праведнијем друштву преточе у отворени комунизам који ни у ком случају није одговарао владајућем концепту у југословенском монарху Александру Карађорђевићу. „Што се тиче организације економског и социјалног живота у нашој држави, морам казати... да је влада овдје учинила уместо читав један корак само пола корака. То је само почетак, али није све. У овим социјално-економским одредбама је предложено, да се земља социјализира, да се велики поседи и шуме раздиеле. Сасвим добро. Сасвим добро. Али кад је владина већина ишла за тим, да социјализира земљу, онда не разумем зашто није учинила још један логичан и доследан корак даље, па није дошла до тога, да унесе и принцип социјализације у индустријским предузећима, у кућама у капиталу.“[50] Друга суштинска разлика предложеног концепта југословенског устава односила се на критику унитаристичког концепта и отварала је простор за разлике у третирању националног питања. „Че се ми впрашамо, како сталишће завземајо племена нашега народа гледе на разделитев државе в велике лаи манјше области, видимо то, да је огромна вечина српскега племена за мале области. На други страни па видимо, да је већина Хрватов ин Словенцев за велико вечје области,... ки би имело, да речем

[48] Слободан Јовановић, нав. дело, 411.

[49] „Настаје заклетва посланика Југословеснког народног клуба и буњевачке групе...“; 8. Редовни састанак Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 29. јануар 1921, стр. 8. Између осталих, заклетву су положили и: Фрањо (у стенографским белешкама грешком пише Фрањо уместо Врање – примедба С. М.) Сударевић, Стјепан (треба Стипан – примедба С. М.) Војнић-Тунић, Блашко Рајић и др.

[50] Говор др Антона Коршеца, 15. редовни састанак Уставотворне скупштине..., 15. април 1921, 15.

одкрито, згодовимнске меје. (Велик немир ин медклици: 'То је австријанство')... Вечина Словенцев ин Хрватов захтева згодовинске меје зарадитега кер мислимо, да бомо в совјих згодовинских мејах лахко успешнеје бранили ин надаљевали своје културно, господарско ин политично живљење... Нам ни главна реч згодовина, нам је глава реч надаљеване ин континуитета нашега културнега, нашека политичнега ин господарскега живљења. (Посланец Блашко Рајић: Мо хоћемо бити господари в своји хиши). Посланец д-р Жарко Миладиновић: То је сепаратизам)... Ја мислим, да био ова подела земље на историјске границе била од великога успеха... Ја мислим, да један идеал, тип демократски уређене државе не може бити и није никакав централизстички, него да је идеал тип демократски уређене државе само децентралистички у својој управи и својем законодавству."[51]

Подршку Корошечевом концепту предлога устава дао је, током свог обраћања, и Блашко Рајић. Уз ограду да није вичан правној терминологији и разграничењу федерализма од аутономности, Рајић је инсистирао да се на неки начин препозна различитост коју је нова југословенска држава гранично објединила. Позивајући се на своју националну посвећеност коју је доказао 25. новембра 1918. године, Рајић је инсистирао на уставној препознатљивости Војводине која доприноси стабилности земље. „Господо, ако ми хоћемо, да се свет не смеје, да се наши злотвори и непријатељи и наше комшине не радују, онда имамо да настојимо, да ову нашу кућу тако уредимо, да не буде у њој те темељите погрешке... јер други начин уређења наше државе, особито онај, који предвиђа овај нацрт Устава, не даје нам никакове гаратније, да нећено бити изложени на милост и немилост, не племена него извесних људи... ја предлажем... да између нових крајева и између оних који сада овдје сачињавају већину, да буде тај споразум: аутономија; да се даде та жељена, та трађена аутономија, коју ми само привремено желимо. Не марим после, кад се среде прилике, нека се та аутономија помало и укине и нека онда дође тај жељени, тај 'свети централизам, једино спасоносни централизам' који ће нас учинити велике напрама нашим комшијама и напрама ванјсим државама."[52] Оваква манифестација политичких ставова од владајућих странака третирана је као израз сепаратизма. Представници Буњевачко-шокачке странке су се трудили да те квалификације демантују. „Господо ја сам питао наше вође у чемо смо ми сепаратисти? У ћемо ми не признајемо нашу државу, нисмо ли ми синови ове домовине, нисмо ли ми верни посданици владаочевог дома?! Ако нисмо случајно демократе или ако нисмо радикали, зато можемо бити поштени људи и добри држављани."[53]

У раду Уставотворне скупштине учествовали су и Буњевци чланови Земљодилске странке преко свог представника Ивана Црнковића. Они су подржавали владин нацрт устава сматрајући да је самоуправа локалних заједница сасвим препознатљив и афирмативан оквир политичког деловања у јединственој држави. „Господо, овде је највише ината око тога и највише се пребацује да

[51] Исто, 15, 16, 17.
[52] Говор Блашка Рајића, 23. редовни састанак Уставотворне скупштине..., 23. април 1921, 38, 39.
[53] Говор Ива Еветовића, 26. редовни састанак Уставотворне скупштине..., 9. мај 1921, 14.

незадовољство постоји због неких аутономија и што у Уставу није фомулисано, можда, баш онако, као би то појединци замишљали. Што се тога тиче, ја ствар разумем тако, да окружне власти, жупаније треба да буду тако формулисане, да оне одговарају својим циљевима као правне самоуправне јединице; а да за оне који захтевају сада аутономије, видели смо господо, да су они, док су били на влади, сматрали да има аутономије, а сад када су сишли, држе да нема аутономије.“[54]

Претрес уставног нацрта у Уставотворној скупштини трајао је од 17. маја до 27. јуна 1921. године. Посланици Буњевачко-шокачке странке су остали доследни ставу Југословенског клуба и у коначном гласању о уставу нису учествовали. Посланик Земљодилске странке је подржао уставни нацрт. „У изгласавању Видовданског устава наредног дана учествовало је 258 народних посланика: 223 посланика гласало је за а 35 против, док је 158 апстинирало.“[55]

Политичка подела Буњеваца која се показала у раду Уставотворне скупштине и након доношења Устава имала је континуитет. „Временом се Буњевачко-шокачка странка фрагментисала. Формиране су три струје које су, у мањој мери, успеле да очувају одређен вид аутохтоности, а доминантно су се утопиле у политички миље националних странака.“[56] Ово политичко раслојавање Буњеваца тешко су прихватале угледне народне вође попут Мије Мандића. Међутим, његов став је био више израз меланхолије за прошлим, а мање одређена будућности. Критикујући новонасталу ситуацију, Мандић се у писму Васи Стајићу присећао времена када су се Срби и Буњевци „надметали ко ће боље дочекати српску војску”. Горко искуство новоформиране државе, по Мандићу, погодило је и Буњевце. „Та братска љубав, то узајамно миловање трајало је годину дана, докле дотле, док нису позвана и непозвана браћа: Срби, Хрвати и Далматинци насрнули на Суботицу... Буњевац је у својој вароши запостављен и презирен од своје браће.“[57] Други велики проблем, чију неминовност Мандић није желео да прихвати, било је политичко размимоилажење међу Буњевцима. „Истина је, има међу Буњевцима и непоузданих елемената; неких Војнића, Мамужића, Жуљевића... и др. Али то су господине мој изроди и потурице, издајице свог племена, које свесни Буњевци мрзе и презиру.“[58] Неминовност плурализма узимала је маха у политичком организовању Буњеваца. Сврставање у страначке оквире била је последица опште ситуације у земљи и односа водећих и утицајних политичких снага према централним темама: националном идентитету и уставном питању.

---

[54] Говор Ивана Црнковића, 24. редовни састанак Уставотворне скупштине..., 26. април 1921, 23. види и чланак *Говор г. Ивана Црнковића, Бачванин=Бачванин,* број 9, 6. мај 1921

[55] Бранко Петрановић, нав. дело, 128. Подаци се донекле разликују код Слободана Јовановића: „За устав је гласало 223 посланика, а против 35. Посланика који нису гласали било је 161.“; Слободан Јовановић, нав. дело, 417.

[56] Богумил Храбак, нав. дело, 112.

[57] Мијо Мандић, *Узроци незадовољства Буњеваца*, писмо Васи Стајићу, 16. јул 1922, Рукописно одељење Матице српске, 8423.

[58] Исто.

Извори и литература:

Извори:

Архив Војводине, Фонд 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918-1919), 2 – Велики народни савет – записници, (АВ; НУ ББББ);

Историјски архив Сомбор, Ф–56, инв. бр. 369, (ИАС);

Рукописно одељење Матице српске, (РОМС).

Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца;

Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Часописи: *Невен, Југословенски дневник,Бачванин=Бачванин,Политика.*

Литература:

Антуновић, Иван, *Отворена књига Ивана Антуновића Калачког каноника на све учене Буњевце и Шокце напутјена*, Калача 1870.

Бељански, Миленко, *Сомбор и буњевачки препород (1870-1945)*, Сомбор 1971.

Идентитет бачких Хрвата, Зборник радова међународног знанственог скупа, Хрватски институ за повијест, Хрватско академско друштво, Загреб-Суботица 2010.

Јовановић, Слободан, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Политичке и правне расправе*, прва свеска, Геца Кон, Београд 1908.

Мандић, Мијо, *Педесетогодишњица суботичке Пучке касине (1878-1928)*, Суботица 1928.

Марковић, Саша, *Буњевци Војводине у политичком животу Краљевине СХС, Југославије, 1918-1941*, Суботица 2010.

Марковић, Саша, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор 2011.

Мартиновић, Александар, *Истина о Буњевцима и Шокцима*, Суботица 1940.

Његован, Драго, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад 2001.

Пекић, Петар, *Бајски трокут или Спомен-вијенац Буњеваца*, Суботица 1920.

Пекић, Петар, *Повијест Хрвата у Војводини, од најстаријих времена до 1929*, Загреб 1930.

Пекић, Петар, *Повијест ослобођења Војводине*, Суботица 1939.

Петрановић, Бранко, *Историја Југославије 1918-1988*, прва књига, Београд 1989.

Прћић, Иве, *Суботица и Буњевци: да се зна и не заборави,* Суботица 1936.

Скендеровић, Роберт, *Буњевачко-шокачка странка 1920-1926*, Часопис за суврему повијест, 3, Загреб 2006.

Споменица ослобођена Сомбора, Сомбор 1938.

Храбак, Богумил, *Становишта буњевачких политичара о централизму, аутономији и федерализму 1919–1928*; Зборник центра за друштвена истраживања Славоније и Барање (ЦДИСБ), 21, Славонски Брод 1984.

Шокчић, Дионисије Јосип, *Путоказ Буњевцима и Војводини*, Суботица 1925.

Шокчић, Јосо, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица 1938.

SAŠA MARKOVIĆ

GENERAL REPRESENTATIVES OF BUNJEVCI- ŠOKCI PARTY AND AGRICULTURAL PARTY IN THE CONSTITUENT ASSEMBLY FROM 1920 TO 1921

Summary

Shortly after creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Bunjevci got engaged in the political life. The intention of the most Bunjevac intelligence was to preserve the unity in the political performance, in the same way as it existed in the cultural and artistic creation. However, under the influence of national and political centers of power, primarily from Serbia and Croatia, it was hardly sustainable. Bunjevci first established Bunjevci-Šokci party, which ran the pre-election campaign with its recognizable program of the Autonomous Program of Vojovodina, inaccurate contents and open interpretations, winning few seats in the Constituent Assembly. Supporting the inertia of the parliamentary session, representatives of the party joined the established Yugoslav club in the parliament, lead by the Slovenian People's Party. In this way, they supported the multinational and federal concept of proposals for the constitutional system of the country. On the other hand, a number of Bunjevci supported the establishment of the Agricultural party and participation of its general representative in the Assembly. The party eventually joined the National Radical Party, demanding a preservation of the national Unitarianism and the centralized concept of the government system. Stratification of political attitudes among Bunjevci was visible in the next period of the inter-war political history of the Kingdom of Yugoslavia.

Keywords: Bunjevci, party, politics, Constitution, Parliament, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians.

UDC 928:32 Šumanović

Страхиња Л. Радаковић
Универзитет у Новом Саду
Докторанд
radakovic.strahinje@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 9. мај 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ ШИДСКОГ ПЕРИОДА У СЛИКАРСТВУ САВЕ ШУМАНОВИЋА

Сажетак: Рад се бави истраживачки занимљивим питањем односа уметника и времена у ком живи. Аутора занима сликар Сава Шумановић и његов повратак из Париза у Шид 1930. године. Тешке историјске прилике од 1931. до 1942. године рефлектовале су се на живот и рад сликара, на крају Шумановић ће постати жртва тих прилика, током акције Виктора Томића ухапшен је и стрељан у Сремској Митровици августа 1942. године. Однос Шумановића према времену и историјским приликама у којим је живео и стварао можемо сагледати из писама Растку Петровићу и Вери Миловановић. У тим писмима сликар жестоко напада стварање Бановине Хрватске и хрватски национализам, помиње фашистичке земље, збегове народа и наслућује опасност која вреба од фашистичких земаља.

Кључне речи: Сава Шумановић, Други светски рат, Шид, Виктор Томић, хрватски нацоинализам.

Након школовања у Шиду, прва четири разреда, Сава Шумановић (1896–1942) одлази у Земун где похађа Реалну гимназију (1906–1914).[1] Несигурност пограничног подручја утицала је на Милутина да пошаље сина у Загреб, код свог рођеног брата Светислава Шумановића.[2] Шумановић је положио пријемни испит на Вишој школи за умјетност и умјетнички обрт у Загребу. За кратко време (1914–

[1] Рођен је у Винковцима где је отац Милутин био шумарски инжењер. Родитељи су потицали из угледних шидских, грађанских породица. Милутин се врло рано вратио у Шид са четворогодишњим Савом, посветио се вођењу великог имања, а мајка Персида је отворила контрактуалну пошту.

[2] Светислав Шумановић (1860–1945) је био веома утицајна личност, доктор правних наука, бавио се адвокатуром и политиком. Био је посланик, народни заступник Шидског среза у Хрватском сабору, руководилац унутрашњег одела Земаљске владе, подбан (1903–1907), председник Управног одбора Српске кредитне банке а касније је постао и члан Сабора Независне Државе Хрватске. Сликар је био близак са Светиславовом ћерком Кристином, касније удатом Ђорђевић. Жељко Фајфрић, *Шид од оснивања до 1914. године*, Шид 2003, 250–253.

1918) стекао је добру технику, коју су му могли дати загребачки професори. Под утицајем француских и немачких часописа, упознао се са делима великих француских сликара и настојао да их подражава. Револуционарни уметнички покрети начинили су Париз привлачним за уметнике из свих крајева света. Такозвана модерна почела је још средином осме деценије деветнаестог века са импресионизмом, затим су се надовезивали симболизам, фовизам и кубизам. У Паризу су тражили уточиште уметници из Загреба али и из Београда, поготово од 1908. године када у духу протеста због анексије Босне и Херцеговине окрећу леђа бечким и минхенским академијама. Сигурно је сарадња и пријатељство Срба и Француза током Првог светског рата довела до појачаног прилива наших уметника у Париз после рата. Међу првима су се средином друге деценије у разрађивању Сезановог наслеђа окушали Моша Пијаде и Петар Добровић а нешто касније Мило Милуновић и многи други. У јесен 1920. године и Сава Шумановић је дошао у Париз и почео да слика у атељеу Андреа Лота, тада професора на Академији Нотрдам де Шам.[3] Након почетног одушевљења Паризом, Шумановић наилази на бројне недаће – имао је великих проблема да у Паризу јавно излаже своје слике, постојала је и забрана продаје његових слика, ту је и проблем продужетка дозволе боравка у Паризу, што је све утицало на то да је некада најпознатији франкофил међу сликарима српским, хрватским и словеначким постао равнодушан према Француској и њеном савременом сликарству.[4]

Отежани услови рада, лоше критике и низ других личних догађаја довели су уметника до нервне исцрпљености, па се у фебруару 1928. године враћа у Шид на опоравак.[5] Сећајући се тих дана, Шумановић је касније рекао: „Све је ишло добро док моја уморна глава и ослабели нерви, од тих свих шикана нису подлегли једној грозници, која је код мене провоцирала лудило. Дошао је Салон независних, ја сам имао слику 'Пијани брод'. Слика је била дискутована а ја сам полудео.“[6] Марта 1930. године био је смештен на клинику др Раденка Станковића у Београду.[7] Лечили су га др Андра Николић и др Воја Арновљевић. Доктор Воја Арновљевић је о Савином стању рекао: „Сатима и сатима знао је стајати или клечати без речи, без

[3] Флорен Флез, угледни француски књижевник и ликовни критичар. Шумановића је повезивао са Амедеом Модиљанијем, Пикасом, говорио је да је Сава најдаровитији и најинтелигентнији од свих југословенских уметника који су се у то време налазили у Паризу. Љубица Миљковић, *Сава Шумановић. Препуштање пасији*, Београд 2007, 38–39.

[4] *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, Шид 1971, 5–7.

[5] Растко Петровић је у новембру 1927. године боравио у Паризу и дружио се са Шумановићем. Њихово познанство датира из 1921. године, од Шумановићеве изложбе у Загребу. Све што се дешавало између њих двојице још увек је обавијено велом тајне, али је чињеница да је Растко Петровић био изузетно важна личност у Шумановићевом животу. Преводио је „Пијани брод“ Артура Рембоа, изговарао је стихове на француском и говорио Шумановићу да се мора доказати у делима са великим захтевима. Подстицај Шумановићу био је и Жерикоов „Сплав Медузе“ из 1818. године као и Делакроов „Христ на мору“. За седам дана грчевитог рада завршио је и слику „Пијани брод“. Напоран рад на слици, усамљеност, незадовољства из прошлости и садашњости учинили су да крајем 1929. године Шумановић западне у депресију и нервно растројство, а у фебруару 1928. године доживи нервни слом.

[6] *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 13.

[7] Документација болнице уништена је приликом бомбардовања у Другом светском рату, те нема никаквих поузданих извора о Шумановићевој дијагнози.

покрета, без знака живота“.[8] Шумановићева сестра од стрица, Криста, причала је са Александром Дероком о Сави и његовој болести. Криста је намеравала да, ако не успе лечење, пође у Беч код професора Сигмунда Фројда, чију је ћерку Ану упознала за време студија. Занимљиво је да управо тада из болнице Шумановић пише писма Растку Петровићу једном месечно. У тешком здравственом стању он износи и свој страх од рата са Италијом, за који сматра да је неизбежан и за Србију и за Југославију.[9] По повратку у родитељски дом, постепено се враћа сликању. На смирење Шумановићеве болести утицали су повучен живот у Шиду, одмор, шетње по околини Шида и падинама Фрушке горе. Шумановић ипак у свом предговору Каталогу изложбе 1939. године каже да је услед очеве болести, финансијске кризе, јефтиног сликарског материјала, болест хистерије потрајала до 1936. године.[10]

Шид тих година јесте мала средина али неизбежно под утицајем историјских дешавања. Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године донео је Краљевини СХС нов назив и нова управна подручја, бановине. На подручју сада Краљевине Југославије формирано је девет бановина и Управа града Београда.[11] Гранична линија између две бановине, Дринске и Дунавске, Срем је поделила на два дела. У састав Дринске бановине са седиштем у Сарајеву ушли су њени западни и средишњи срезови: Вуковар, Винковци, Жупања, Шид и Сремска Митровица.[12] Подела Краљевине на нова подручја у пракси је показала одређене недостатке. Новим законом од 28. августа 1931. године и Уредбом од 14. септембра 1931. године извршена је нова територијална реорганизација. Котари Жупања, Винковци и Вуковар припајају се Савској бановини, док су котари Шид и Сремска Митровица припојени Дунавској бановини.[13] Те године извршен је попис становништва. По подацима, Шидски срез има 34.365 становника.[14] У Шиду и околним местима до 1941. године деловаће Социјалистичка странка, Радикална странка, Комунистичка странка, Демократска странка, Српска сељачка странка, Хрватска заједница, Хрватска републиканска странка, Клерикална странка.[15] Неке од ових странака су биле више везане за околна села, поготово Хрватска републиканска странка и Клерикална странка, које су биле најјаче у селима са хрватским становништвом. Одмах после рата најјачи су били социјалисти, али су веома брзо посустали и на њихово место су тренутно доспели комунисти. Радикали су након тога били основна политичка снага све до 1941. године. Они су жестоко нападали социјалисту Витомира Кораћа да се као министар веома брзо обогатио.[16] То је све допринело рушењу његовог угледа у Шиду, иако је

[8] Dimitrije Bašičević, *Sava Šumanović. Život i delo*, Novi Sad 1997, 28.
[9] Živko Brković, *Tragedija, valcer*, Beograd 1996, 145–149.
[10] *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 16.
[11] *Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја*, Београд 1930.
[12] *Алманах Краљевине Југославије*, IV јубиларни свезак, Загреб 1932, 511.
[13] Ранко Кончар, *Срем 1918–1945*, Зборник Музеја Срема, бр. 3, Сремска Митровица 1997, 96.
[14] Жељко Фајфрић, *Шид од 1914. до 1945. године*, Шид 2007, 28.
[15] Сима Томовић, *Монографија Шида*, Шид 1973, 89–93.
[16] Витомир Кораћ, рођен у Шиду, једно време је боравио у Београду, где је упознао Васу Пелагића и прихватио социјалистичке идеје. Више пута је хапшен због свог политичког деловања. Био је посланик у Хрватском сабору и ушао у историју као први и једини посланик социјалиста у Хрватској и Славонији, С.

остала неоспорна његова политичка енергија и значај који је превазилазио оквире Шида.

У периоду после Првог светског рата Шид је аграрна средина. Од пољопривреде живи преко 70% становништва. Постоји неколико финансијских организација, тј. штедионица. Од индустрије Шид има фабрику сухомеснате робе, предионицу вуне, пецару шпирита, млинове, циглане и неколико мањих предузећа. Од 1927. године занатлије имају своје удружење, одржавају своје редовне скупштине. Током 1927. године Шид добија струју. Постојала је и штампарија која од 1926. године прелази у приватне руке, а до тада је била у рукама социјалдемократа.[17] Културни живот Шида базирао се на деловању културно-уметничких друштава: читаоница, певачког друштва „Јавор-гусле“, соколске организације која је деловала до 1940. године. Шид је имао биоскоп од 1922. године. Деловало је ватрогасно друштво, Црвени крст и разна друга удружења. Сигурно велику улогу у друштвеном животу Шида као и другим местима имају кафане.

У Шиду је Шумановић од 1931. до 1942. године сликао и покушавао да сачува мир а самим тим и здравље. Првих неколико година слика искључиво пејзаже и актове. Тада настају слике: „Пејсаж из Шида“, „Предео са црквеним торњем“, „Стара циглана“, „Салаш“, „Црвена кућа“. Иако је удаљен од светских уметничких збивања, ипак није био потпуно заборављен и необавештен о уметничким дешавањима. Сигурно га је посетио Љуба Ивановић а вероватно је контактирао и са другим сликарима и критичарима.[18] Његове слике су биле присутне на изложби Савремене југословенске уметности у Градском музеју у Амстердаму и у Палати уметности у Бриселу 1932. године. Позитивна реакција холандских и белгијских стручњака утицала је да се пуним интензитетом С. Шумановић врати сликарству и усмери ка својим највећим дометима. Током 1933. године наставља да слика пределе: „Предео из Срема I и II“, „Шидски пејсаж“, „Сремски предео са жичаном оградом“. Тада настају и његова изузетно значајна дела: „Мост на Шидини у снегу“, „Шид под снегом“, „Зима у Срему“.

Током 1934. године завршен је „Акт у црвеној фотељи“ започет две године раније. Те године настају и циклуси предела са расцветалим воћкама „Пролеће у долини Свете Петке“ и „Пролеће у шидским баштама“. Створио је тада: „Воћњак у цвету“, „Дрвеће у цвету II“, „Пролећни пејсаж I, II“, „Пролећне пејсаже“ (смеђи и зелени), „Сремски пејсаж с тарабом“, „Козјаково гумно“, „Отопљени снег“ и „Снег на циглани“. Сем поменутог „Акта у црвеној фотељи“ те године настао је и низ актова са различитим положајем тела и главе. Слика и девојке у народној ношњи „Русинке у зеленом“ и „Русинка у наранџастом“ где јасно наглашава њихов природни облик и израз лица. Шумановићева кућна помоћница, Русинка Цила, служи му као мотив на слици са целом фигуром Русинке у народној ношњи. То се дешава 1935. године, када је видљива Шумановићева жеља да реално прикаже

Томовић, нав. дело, 51–56; Андрија Раденић, *Почеци социјалистичког покрета на сремском селу,* Шидина, бр. 4, Шид 1988, 9–13.

[17]Ж. Фајфрић, нав. дело, 161–170.

[18] Љуба Ивановић – сликар и графичар, предавао у Уметничкој школи у Београду.

чистом ликовношћу. То је очито и на сликама „Шид под снегом“ и „Предео с путем“. О свом новом приступу и стилу у сликарству је рекао: „Данас радим стил који зовем сам пред собом именом ’Како знам и умем’- стил, који није ни академичан а ни левичарски нег онакав, како ми га мотив, моје знање и моје расположење диктира ... Мотиви тих слика су покупљени из разних страна шидског краја, па сложени тако како их видите на много слика, увек сличне, зато да добијем деловање јединствено, у том циклусу композиција. Тај шидски крај је најсликовитији крај и мени најлепши, (после њега околина Париза)“.[19]

Шумановић је 1935. године започео и циклус шидских „Купачица“ који ће његову пажњу окупирати неколико година, све до 1938. Купачице су сликане на платнима великих димензија, смештене у пределе где се виде небо, вода, шума и пропланак. Наглашена је скулптуралност њихових фигура у различитим покретима, као и контраст црвених сенки на голим телима са зеленом бојом дрвећа и траве. Током 1936. оне су готово једина тема Шумановићевих радова: „Седећи женски акт“, „Сунчање“, „Купање“, „Три акта у пејсажу“, „Сунчано пополдне“, „Купање“ итд. Назвао их је „Шидијанке“, архаизам за Шиђанке, који је и касније свесно задржан због аутентичности назива који алудира на грађанке Шумановићевих композиција. На сликама се појављују исте фигуре, то је производ жеље али и тешкоћа при проналажењу женских особа које би у то време биле спремне да наге позирају. Сликару је тих година позирала певачица и забављачица из шидског хотела „Код ватрогасца“. То је била млада и витка Словенка Бетика, позната и као Беба или Бети. Она је Шумановићеву понуду прихватила професионално, без оклевања и аматерских условљавања.[20] Шумановић је касније о својим „Шидијанкама“ рекао: „Мислим да вам неће дојадити тај циклус ’Шидијанки’ купачица, које стварно и непостоје у Шиду (јер у потоку се купају само деца и кадгод која девојка скривена ћубуњем). Мучила ме је одавно жеља да начиним за себе самога такав циклус где се исте фигуре понављају, јер сам видео, да су сликари често баш тиме добијали јединство стила (Реноар, Марес), а крај тога тај плави модел, који ми је у Шиду позирао (боље него модели које сам имао у Паризу), био је једини, који сам имао за тих 10 година (црнке су по цртежима донетим из Париза)“.[21]

Шумановићева одмерена, отмена појава запажена је и остала у сећањима његових савременика. Елегантно одевен, готово увек у исто време, шетао се улицама Шида, а приликом обиласка предела у околини Шида ради сликања, возиле су га кочије којима је управљао кочијаш Урош. О Шумановићевом боравку у Шиду, када су настале његове најбоље слике, о његовом одевању и шетњама по Шиду Цветанка Тубић, тада девојчица каже: „Сава је био веома елегантан господин. Одисао је мирисом и чистоћом. Увек беспрекорно обучен, по последњој моди. Он је у Шиду имао свога кројача Тончу Бриндла, коме је давао нацрте како да му шије одело. Немогуће је заборавити Савино драп одело од најфинијега твида, са драгоном

[19] *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 19.
[20] Ž. Brković, нав. дело, 211–231.
[21] *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 19.

на сакоу. За Шид је то био ’последњи крик’ моде. Уз то комбиноване драп и браон ципеле, борсалино шешир са мало ширим ободом, и обавезни шпацирнштоk. Увек је у одређено време излазио у послеподневну шетњу. Неки су говорили да се по његовим изласцима могао навијати сат. Свакога на улици је поздрављао наклоном и скидањем шешира. Био је веома омиљена личност. Све фине ствари куповао је код тече Нове Дебељачког: кошуље, веш, кравате, а особито лептир машне. Посебно се интересовао за француске парфеме. Имао је многе на располагању, а на крају је изабрао мошус, који је задовољио његов укус“.[22] Сава се 1939. године уписао у плесну школу, у исто време када се уписала и Цветанка Тубић, са којом је једном приликом и плесао. Цветанка се тих дана радо сећа и каже: „Било је то 1939. године, када сам се уписала у плесну шлолу. Премда сам и раније учила окретне игре, моме друштву и мени било је интересантно да поново уживамо у ритмичком кретању. Ми млађарија лепо смо се забављали за време учења плеса. Истовремено, али посебно, не са нама, уписао се у школу играња и Сава Шумановић. За њега је учитељ посебно држао часове. Али, када је требало да се одржи завршни бал, дошао је и Сава на свечаност. Наши каваљери били су лежерно обучени, јер нису имали гала одела, а Сава је блистао у тамном оделу, белој кошуљи и белим рукавицама, са црном лептир машном, и обавезном белом марамицом у џепићу од сакоа. Играо је сваку игру, највише са једном лепом црнкицом, звала се Мица Шеша. Била је округластих облина, слична његовим купачицама. Али, и ја сам имала част да са њим одиграм један танго. За време игре ништа нисмо разговарали. Имала сам утисак да он пази да нешто не погреши, а беспрекорно је плесао. Једино се мени није свиђало његово мало укочено држање, ми млади смо имали лежерније држање и много слободније покрете. У оно време плесао се танго, слофокс, инглиш валцер, свинг, ламбетвок, палеглајт, фокстрот, бечки валцер, можда још нешто. Треба погледати фотокопије Савиних прибељежака о учењу појединих игара. Прецизно је описао сваку игру, како га је учио танцмајстор“.[23]

Шумановићу је 1937. године умро отац Милутин. Сем осећања туге то му је донело и бројне обавезе око вођења домаћинства. Те године више пута одлази у Сремску Митровицу зубном лекару, одатле доноси цртеже са Саве, које касније преноси на платно. Почиње тада да учи и енглески језик. На сликама насталим те године осећа се недостатак полетне енергије којом је стварао претходних година. Тада су настали радови: „Вече на води“, „Сликарев атеље“, „Вече“, „Девојка на брегу“, „Лежећи женски акт“, који припадају серији актова у природи великог формата из претходних година.

Сликарев рад је 1939. године био интензиван и тада, између осталог, настаје и серија дечјих портрета. Насликао је тридесетак девојчица и два дечака, наглашавао је битне детаље на лицу и повећавао очи. Сликао је децу из комшилука, као и децу која би се враћала из школе, делећи им разноразне слаткише. Директорка Галерије слика „Сава Шумановић“ Весна Буројевић каже о Шумановићевим дечјим ликовима: „То сигурно нису били наручени портрети деце, настали по жељи

[22] По сведочењу Цветанке Тубић.
[23] Исто.

родитеља, како је уобичајено, већ студија сликара са дубоком психолошком подлогом, која је можда промакла пажњи претходних посматрача, јер је дубоко скривена веома једноставним сликарским језиком. У обиљу знакова који карактеришу серијал дечјих портрета, као главна карактеристика се издваја наивистички приступ у самом поступку, који је без сумње намеран. Дечија наивност је једна драга особина која краси само децу и још понеког срећника. Повлачењем паралеле између сликарског поступка и саме дечије природе, сликар је на себи својствен начин то додатно истакао. Сведочења портретисаних драгоцена су за проучавање овог циклуса од самог настанка. Такође сведоче о томе да уметник ни у овом случају није одступио од свог уобичајеног начина рада и да је свакој слици претходило неколико скица".[24] Током 1939. године Шумановић слика пределе а све чешће и мртве природе. Тада настају слике: „Гибарачки пут", „Мали шидски храст", „Зима у Срему", „Лале и перунике", „Чинија с воћем", „Пролећни пејсаж", „Лонац са цвећем", „Звончићи", „Пред кишу".

Шумановић је 1939. године посетио у Народном музеју у Београду Изложбу француске уметности. Вероватно је тада пожелео да прикаже јавности своје стваралаштво. Уз заузимање Александра Дерока одлучио је да после једанаест година приреди самосталну изложбу. Дероко му у писму шаље распоред и димензије просторија Новог универзитета где би требало да одржи изложбу. Писмо је завршио речима: „Ако Вам за шта било још требам не устручавајте се пишите ми, радо ћу Вам учинити – и то не због слике коју ми обећавате (мада се унапред јако радујем на њу јер Ваше сликарство од увек адмирирам) већ због пријатељства које имам према вама".[25] Сликару се тада отвара могућност да прикаже између осталих и своја дела настала у Шиду. Дела која су била производ Шумановићевог револта према Паризу и покушаја стварања дела високе уметничке вредности са мотивима родног краја. Тада ће очима јавности представити и дела на којима се назире и социјална тематика, као и мотиви свакодневице обичних људи шидског краја и околине. Добио је жељу да свима пркосно покаже светлост, лепоту и сликовитост шидског краја, коме даје предност у односу на париски. Његов Шид добио је тада шансу да засија са његових слика више и снажније него све светиљке уметничког Париза. Мотиви шидског краја и околине, који су били познати мештанима тог краја, добили су прилику виртуозношћу Шумановићевог приказа да одмере снаге са водећим критичарима тог времена. Са Шумановићевих платана посматрачима ће пленити пажњу и бунтовни намаз боја које је сам правио, да би између осталог доказао како му више ни француске боје нису потребне.

Изложба је почела 3. септембра 1939. године, неколико дана после Хитлеровог напада на Пољску, а на дан француске и енглеске објаве рата Немачкој. Истог дана је у част рођендана краља Петра II Карађорђевића одржан је први гран-при око Калемегдана. Са железницом се Шумановић договорио око задржавања воза у Шиду, ради утовара двадесет једног сандука са сликама. Поставка је обухватала 410 Шумановићевих слика. Изложбени простор је био испуњен

[24] Весна Буројевић, *Сава Шумановић. Дечији ликови 1939*, Шид 2008.
[25] Писмо Александра Дерока. Документација Галерије „Сава Шумановић", бр. 47.

актовима, пределима, мртвим природама, композицијама и портретима. Целокупан приход од продаје улазница поклонио је фонду за школовање сиромашних студената. Изложба је трајала до 22. септембра 1939. године а током изложбе је продао 115 а поклонио 30 слика. Изложба је била велики сликарев успех код публике, колекционара, али и строгих ликовних критичара и штампе.

Шумановић је после изложбе у Београду, пун радног елана, наставио да ради. Имао је и довољно новца па наручује велике количине сликарског материјала, о чему сведоче документи у Галерији слика „Сава Шумановић". Током 1940. године насликао је неколико актова, једну мртву природу и један портрет, али и мноштво предела. Тада настаје његово изузетно значајно и препознатљиво дело „Црква у Шиду", као и „Старо дрво". Враћа му се те године сећање на Париз, тако да ствара више дела са мотивима из Француске: „Мост на Сени", „Пејсаж са жутим кочијама", „Мотив из Фонтенејо Роз", „Парк Монсури". Настају тада и слике: „Шидска станица", „Виноград", „Расцветала трешња". Уочљив је, на појединим платнима, и мотив пута са дрворедом који води у небо.

Шидски срез, који се налазио у Дунавској бановини, споразумом Цветковић–Мачек, 26. августа 1939. године укључен је у Бановину Хрватску.[26] У Шиду је то изазвало велико незадовољство, владајући кругови су желели да Шид и даље остане у Дунавској бановини. Др Јован Радивојевић, адвокат из Шида а бан Дунавске бановине, захтевао је враћање Шидског среза у Дунавску бановину. Драгиша Цветковић му је то озбиљно замерио, па је тако и Јован Радивојевић смењен са дужности бана. По укључењу Шидског среза у Бановину Хрватску, дошло је до великих персоналних промена у општини, срезу и школама. Један број учитеља српске народности је премештен, а и за општинске службенике су постављани Хрвати. То је све допринело погоршању међунационалних односа. Самостална демократска странка, која је била савезник Хрватској сељачкој странци (ХСС) у Сељачко демократској коалицији, указивала је руководећим људима у Загребу на штетност политике која се спроводи у Шидском срезу. Средином 1940. године у Шиду је организован велики политички збор, где је говорио др Јурај Крњевић, потпредседник ХСС и једна од најутицајнихих личности у ХСС. Говорио је о потреби заједничког споразума између Срба, Хрвата и осталих народности у срезу.

Сава Шумановић је у то време био веома упућен у политичка дешавања у држави. Коментарише ситуацију насталу формирањем Бановине Хрватске у писму од 09. 12. 1939. године упућеном Вери Миловановић, ћерки сликара Милана Миловановића. Између осталог у писму каже: „На жалост више се нећу мислим имати права да се обраћам на Ваше одељење, јер су наша три српска среза где смо ми у релативној (и то великој) већини отргнули Срему и припојили бановини чије име од мржње нећу ни да споменем, па сада видим да су и компетенцију Уметничког одељења пренели на тај одурни Загреб, за уметничка питања оних који припадају под ту варош. Уосталом од државе нисам тражио никада ништа и ваљда нећу морати ни надаље, а ако будем одлазио у Београд изложићу као и досад као

[26] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1980, 296–297.

приватно лице, па се нећу морати обратити Уметничком одељењу, а оно што се у Загребу оснива оно ме се неће тицати ни толико колико ово у Београду што је. Трудићу се да останем независан колико могу. Што се може десити једног дана, да таква каква креатура која дође на управу тога дела државе, коме припада по најгорој и најсрамнијој политичкој сили, забрани уметницима са те територије да излажу у Београду и међу Србима. Уопште, из какових њихових разлога које сам ја, у 11 година живота у Загребу видео, да налазе врло брзо и вешто, и онда када нису на власти, па их приведу тако, да такве који се усуде рецимо да изложе тамо где њима није повољно, или да насликају оно што им иде у очи (слике Отона Ивековића са српским хисторијским садржајем) бојкотују до границе која није људска.“[27]

Србе је тешко погодио долазак хрватске заштите на коњима, која је својим држањем деловала провоцирајуће. Односи између Срба и Хрвата одразили су се и на држање Русина и Словака, који се везују за ХСС. Током 1939. и 1940. године у Шиду се одржавају састанци чланова Комунистичке партије и симпатизера код Николе Влашког, Срете Славујевића и Мирка Торме. Године 1939. владао је велики интерес за изборе одборника за котарску скупштину. Са апсолутном већином победу је однела српска листа проте Нешка Нешковића.[28] У Шидском срезу живело је више од 3000 Немаца а највише их је било у Шидским Бановцима, Товарнику и Бапској. У свим селима где је било Немаца, као и у Шиду, постојале су организације културбунд, наоко културне а у ствари полувојничке. Те организације су радиле по упутствима њиховог центра у Новом Саду, који је добијао информације из Немачке. Главни представници немачке групе у Шиду били су корпар Антон Гас, који је имао функцију ортслајтера, тј. месног заповедника, и млинар Петар Лауфер. Окружни заповедник немачке групе, тзв. крајслајтер за Шидски срез био је Филип Фолфајтер, штрикер из Шидских Бановаца. У селима где је постојала бројнија немачка група биле су основане задруге које су имале помоћ централе у Новом Саду, на чијем се челу налазио Стефан Крафт, дугогодишњи посланик и вођа немачке мањине између два рата.

Рушење владе Цветковић–Мачек у Шиду је изазвало велико одушевљење. Двадесет седмог марта кроз Шид су се вијориле заставе, певале песме и узвикивале пароле усмерене против пакта. Демонстранти су пролазили кроз главне улице Шида, школе и трговине су биле затворене, а становништво није скривало радост. Током ових манифестација једна група људи усташки настројених скупила се у просторијама Хрватске господарске банке у Шиду и посматрала одушевљену поворку грађана.[29] Дошла је тако и 1941. година, рат је постајао све ближи. Шумановић је крајем јануара 1941. године позван на војну вежбу у Осијек, 1916. је проглашен неспособан за војну службу, али је после Првог светског рата накнадно оспособљен. Упућен је био у Раднички батаљон, где је у штабу батаљона радио као цртач. Старешине су му омогућиле да се храни у хотелу и станује приватно код очевог познаника Штајнера, бившег власника гвожђаре у Шиду. Шетао је тада

[27] Архив САНУ, бр. 14625.
[28] Историјски архив Срема, Ф 2, кутија 22, фасц. 27.
[29] С. Томовић, нав. дело, 149.

Осијеком и обалом Драве, правећи мале цртеже од којих је неке исте године пренео на платно. Батаљон се у априлу повукао у Босну, све до Тузле. Батаљон се у Тузли предао Немцима, тако да се Шумановић са другим војницима нашао у импровизованом логору. Према сећању мајке Персиде, причао је како су их Немци три дана након заробљавања разврстали у две групе: Србе и Хрвате. Када је он кренуо према групи Срба, један Хрват га је ухватио за руку и прикључио групи Хрвата, што потврђује и отпусница Ортскомандантуре у Тузли датирана 19. 4. 1941. године, када је отпуштен кући.[30] Шумановић је те године насликао десет слика са темом цвећа, четири композиције са актовима, али и „Пејсаж по мотиву из Осијека", „Јесењи пут", „Виноград".

Уследио је Априлски рат и капитулација војске Краљевине Југославије. У Шиду је настала општа забуна, пошто је брза капитулација тешко погодила већину грађана. Поједине групе војника пролазиле су кроз Шид без икаквог реда. Непријатељски авиони су првих дана рата бацили неколико бомби на периферију Шида близу вашаришта, и све је то деловало застрашујуће а органи власти су били избезумљени. Југославија је распарчана према унапред утврђеном плану. Немачке трупе су 10. априла 1941. године стигле у Загреб а истог дана је пензионисани пуковник Славко Кватерник са загребачке радио-станице прогласио оснивање тзв. Независне Државе Хрватске. Чим је почео рат, усташе у Шиду су почеле да се припремају и договарају о даљим активностима. У свим селима су још одраније били одређени усташки повереници. Већ 11. априла 1941. године усташе су од среског начелника др Фрање Макара преузеле власт. За усташког логорника тј. на главни усташки положај у Шиду именован је лекар др Ђура Вујић, који је још као студент медицинског факултета у Загребу био присталица франковачке и клерикалне студентске групе. На место среског начелника дошао је др Мато Грегорић. За усташког таборника постављен је Јоса Шук, пропали трговац, стари присталица Шимракових клерикалаца. Почели су и први таласи насиља над српским становништвом, хапшења и убиства.

У септембру 1941. године у кући Саве Шумановића нашла се као кућна помоћница Марија Демшар, прогнаница из немачке окупационе зоне у Словенији. Она тада из Шида пише писма својој родбини, а у тим писмима износи многе речи хвале о Сави Шумановићу и његовој мајци Персиди. Марија је својим рођацима писала о домаћинству и навикама породице Шумановић, а другог дана након доласка у кућу Шумановића је написала: „Данас ми је јасно колико је важно образовање и лепо понашање."[31] Шумановић тих ратних година остаје прибран, води послове око домаћинства и чак наручује нове модерне машине за обраду земље. Наставља да слика али се више не потписује на своје слике. Ћирилица је у НДХ постала непожељна, а сматра се да му је једном приликом један усташа рекао: „Нема више ћирилице господине Саво". Шумановић се тада вероватно у знак протеста није хтео потписивати латиницом. Насликао је 1942. године, између

[30] D. Bašičević, нав. дело, 31–33.

[31] Марија Станоник, *Етнологија у писмима и сликама*, Београд 2008, 26–27; Марија Станоник је ћерка Марије Демшар.

осталог „Илочки друм“ и „Пејсаж с кућицама“. Те године је насликао и „Берачице“, три уља на платну великих димензија. Директорка Галерије слика „Сава Шумановић “ Весна Буројевић овако тумачи то дело: „Да би се сагледао целокупни значај овог триптиха неопходно је чињенично размотрити време и околности када је настао овај триптих. Шид за време владавине НДХ свакако није било тихо мирно место као десет година раније када је почео такозвани шидски период. Породица и васпитање је такође један од битних фактора за разумевање овог триптиха. Породица Шумановић била је угледна грађанска породица православне вероисповести. Ако се узму у обзир ова два аспекта у сагледавању слика насталих у то време, затим наравно и високо образовање сликара, почиње ново ’читање’ композиција. Композиција триптиха чине: 12 снажних младих жена у берби грожђа. Оне су наглашено снажне јер носе корпе пуне црног грожђа. Једна је благо издвојена и окренута леђима, а две клече нагнуте над корпама пуним грожђа, нама су окренута њихова чиста стопала. Сунце сија као да је најлепши дан у јулу, у центру највеће средишње композиције, између размакнутих редова винограда простире се њива зрелог жита. Сада се већ уочавају јасне асоцијације на симболе хришћанства. Много је јасних суштинских хришћанских симбола да би се могли занемарити, наћи неко оправдање у болести или недостатку инспирације сликара и сврстати ове три слике у композиције са жанр сценама које је сликар претходно радио. У прилог овом ставу говоре истовремено и сва одступања од реалистичког приказивања бербе грожђа коју је сликар годинама гледао, учествовао и сликао. На овим сликама влада једна надреална атмосфера, захваљујући светлости, колориту, монументалности формата и фигура и укидању временских граница као на фрескама. Мноштво је појединачних детаља који својим постојањем указују да је у питању симболика, а не Шумановићев поетски реализам. Жене су свакако учеснице у берби грожђа, али у стварној берби грожђа корпе носе искључиво мушкарци. Берба се одвија у септембру или чак октобру када више нико не иде бос. Два бурета пуна грожђа су на земљи, а иначе су увек на запрежним колима јер не постоји начин да се пуна бурад подигну на кола и превезу до места где је квеча.[32] Нарочито је упечатљива представа зрелог жита и грожђа истовремено, што се у природи не дешава, а непоштовање временских оквира тако је типично за религиозно сликарство. Симболи хришћанства, грожђе које представља вино, односно крв Христову, Евхаристија,[33] сама је суштина хришћанства установљена на Велики Четвртак када је Христос својој дванаесторици следбеника пренео Свету тајну. Стога је порука триптиха интуитивно наслућен наговештај нечег страшног што нас очекује, али и порука где је спас и шта је суштина живота, као да зрачи из ’Берачица’. Оне се сигурно моле за спасење душе јер мимика која се чита на њиховим лицима није ни бол или патња проузрокована радом, њихова отворена уста не певају јер и певање изискује напор који би се видео. Оне се моле, нека с погледом у небо, а неке клечећи у молитвеном ставу. То што се определио да на сликама буду

[32] Квеча – направа којом се меље и цеди грожђе.

[33] Евхаристија – молитва захвалница преосвећивања хлеба и вина приликом причешћивања, причешће као света тајна, претварање хлеба и вина у тело и крв Исусову.

само жене, да оне буду тако наглашено снажне можда се може приписати рату у ком се зна где су мушкарци или томе да су жене те којима је од Бога дато да дарују живот. То потврђују њихова боса стопала којима су потпуно повезане са земљом и природом. После свега потпуно је јасно да су 'Берачице' једна завршена целина, триптих којим је велики уметник показао да је био потпуно свестан времена у ком је живео са свим страхотама и неизвесностима.“[34]

Немачки насељеници, у Срему су видели део будућег немачког подунавског подручја „Донаураума“, па су се ту осећали као господари. Када је велики жупан Срема, тј. жупе Вуке, постао Јакоб Еликер, адвокат из Бачке Паланке, њихове жеље дошле су до пуног изражаја. Еликер је био и заменик вође народне групе у Независној Држави Хрватској Бранимира Алтгајтера. Еликер је био експонент немачких интереса у делу усташке државе, тако да је настојао да придобије котарске предстојнике и буде на њиховој страни у споровима са усташама. Немци и усташе су били сагласни у томе да им је сметња већинско српско становништво у Срему, па су настојали да се број Срба драстично смањи. У Руми, Антон Бауер спроводи масовна хапшења и спрема жртве за каснија стрељања. На ужем састанку између Анте Павелића, Еугена Кватерника и Виктора Томића договорено је да се изврши масакр над српским становништвом. Акцијом је требало да нестане српска интелигенција, трговци, занатлије, имућнији сељаци, појединци омладинци и ђаци виших разреда гимназије српске народности у Срему. У Срем је упућено више редарствено повереништво на челу са Виктором Томићем, преки суд на челу са др Ивицом Видњевићем и државним тужиоцем др Владимиром Вранковићем. Виктор Томић је имао писмену наредбу да му се за време његове акције у Срему морају ставити на располагање сва редарства, усташке власти и јединице, домобранске јединице и сви котарски предстојници. Томић је 10. августа 1942. године стигао у Вуковар а 11. августа је већ почело хапшење невиних људи у Срему и њихово спровођење невиних људи у Вуковар. Велики број људи из Сремске Митровице био је ухапшен. Акција је била инсценирана као борба против комуниста и њихових симпатизера. Сви који нису били осуђени на стрељање упућени су у Јасеновац. У Шиду се причало о хапшењима и стрељањима, поготово када је у другој половини августа Преки суд прешао у Сремску Митровицу. Мали број Шиђана се склонио из Шида, док је велика већина остала код својих кућа, без обзира на застрашујуће приче које су стизале из разних крајева Срема. После Томићевог састанка са усташким логорницима, у шидском усташком логору је 16. августа одржана седница локалних усташких функционера.

Виктор Томић је у Шиду лично руководио хапшењем, иако је то иначе ретко чинио. Наредио је из Сремске Митровице Јоси Шуку да домобранске јединице дискретно блокирају место чим се смрачи, а он ће доћи ноћу када га нико не очекује. Стигао је са својим људима око 11 сати увече 27. августа, дочекали су га домаћи усташки функционери са својим људима. Почело је хапшење по српским кућама. На темељу цедуљица, које им је предао Јосо Шук. Хапшење је трајало целу

[34] Весна Буројевић, *Прилог проучавању сликарства Саве Шумановића – ново читање Берачица*, Шид 2008.

ноћ, све до 10 сати преподне 28. августа. Ухапшен је 141 Шиђанин, од којих 124 мушкарца, 13 жена и четворо деце. Похапшена је шидска интелигенција, трговци и занатлије, као и један број радника и сељака. Међу ухапшенима је најстарији био др Драгутин Грчић, теча Саве Шумановића, 83 године, док је најмлађа била Љубица Илић, 12 година. Тада је ухапшен Сава Шумановић, као и два стара школска надзорника Кузман Хинић и Спасоје Томић. Неки су били одмах претучени или чак избодени ножевима. Неколико људи је умрло не могавши издржати усташка мучења. Све жене, изузев Виде Илић која је преминула, пуштене су кући, као и поједина деца. Претученим Шиђанима узете су све вредније ствари, чврсто су везани жицом – били су спремни за пут у неповрат. Сто двадесет један Шиђанин и 17 затвореника, раније ухапшених из околних места, угурани су у аутобусе и превезени до железничке станице, где су их чекали вагони. Стрељани су касно увече 30. августа 1942. године, на православном гробљу у Сремској Митровици. Са стрељања је успео да побегне једино Стеван Маријан, који је успео да преплива Саву.[35]

Шумановић је и те како био свестан времена и опасности које су биле пред вратима становника Шида и околине. Многи познаници су му саветовали да оде из Шида. Можда због стрица Светислава, тада народног заступника у Хрватском сабору, осећао се сигурним и ипак је остао. Ухапсиле су га усташе 28. августа 1942. године, заједно са многим другим угледним Шиђанима. Усташе су у шест сати ујутру дошле по Саву Шумановића. Замолио их је да му дозволе да се најпре окупа и спреми, што су му дозволили. Опростио се са мајком и заувек отишао. Перса је писала молбе на неколико надлежних места, као и познаницима из Сремске Митровице, Вуковара и Загреба, у нади да ће спасити сина. Све је било узалуд, Шумановић је заједно са својим сугрђанима после мучења стрељан у Сремској Митровици, у ноћи између 29. и 30. августа 1942. године. У атељеу за сталком остало је свеже довршено последње платно „Берачице“.

[35] С. Томовић, нав. дело, 207–225.

Извори и литература:

Bašičević, Dimitrije, *Sava Šumanović. Život i delo*, Novi Sad 1997.
Brković, Živko, *Tragedija, valcer*, Beograd 1996.
Кончар, Ранко, *Срем 1918-1945*, Зборник радова Музеја Срема, бр. 3, Сремска Митровица 1997.
Миљковић, Љубица, *Сава Шумановић. Препуштање пасији*, Београд 2007.
Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I. Beograd 1980.
Протић, Миодраг Б, *Сава Шумановић*. Шид 1985.
Раденчић, Андрија, *Почеци социјалистичког покрета на сремском селу*, Шидина. бр. 4, Шид 1998.
Станоник, Марија,*Етнологија у писмима и сликама*, Београд 2008.
Томовић, Сима, *Монографија Шида*. Шид 1973.
Фајфрић, Жељко, *Шид од оснивања до 1914 године*, Шид 2003.
Фајфрић, Жељко, *Шид од 1914. до 1945. године*, Шид 2007.

STRAHINJA L. RADAKOVIĆ

HISTORICAL CONTEXT OF SAVA ŠUMANOVIĆ'S ŠID PERIOD

Summary

The theme of the paper deals with the interesting research issue - a relation between the artist and the era in which he lived. In a particular case, the author was interested in the painter Sava Šumanović and his return from Paris to Šid in 1930. The painter's poor health made him return to Sid. Difficult historical events which continuously occurred from 1931 to 1942 influenced the life and work of the painter who eventually became their victim, since he was caught by Ustaša-followers during the raid led by Viktor Tomić, and executed in Sremska Mitrovica in August in 1942. The painter's relation to the era and historical events in which he lived and worked could be understood by studying the letters which he wrote to Rastko Petrović and Vera Milovanović. The painter fiercely attacked the creation of Banovina of Croatia and Croatian nationalism, mentioning the fascist countries and refugees, and feeling the danger lurking from the fascist countries.

Keywords: Sava Šumanović, The Second World War, Šid, Viktor Tomić, Croatian nationalism.

UDC 341.322.3(439:497.1)
341.49(439:497.1)
343.15:344(439:497.1)

Александар Касаш
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
alkasas@yahoo.com

Оригинални научни рад
примљено: 15. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ПРОТОКОЛ О ИЗРУЧЕЊУ РАТНИХ ЗЛОЧИНАЦА ИЗМЕЂУ ДЕМОКРАТСКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И МАЂАРСКЕ, ИЗ НОВЕМБРА 1945. ГОДИНЕ*

Сажетак: У раду се анализирају разлози до којих је дошло до сарадње ДФЈ и мађарске државе о изручењу ратних злочинаца, посебно, главноодговорних за рацију из јануара 1942. године, који су оптерећивали југословенско-мађарске односе на крају Другог светског рата, посебно Министарстава унутрашњих послова двеју држава и изручења ратних злочинаца за суђење на оним територијама где су злочини чињени, а посебно на сарадњи двеју држава по том питању, када још нису били успостављени дипломатски односи.

Кључне речи: мађарско-југословенски односи на крају Другог светског рата, рација 1942. године, ратни злочини, протокол о изручењу ратних злочинаца између ДФЈ и Мађарске.

Завршетак Другог светског рата отворио је и питање појединачне и колективне кривице за ратне злочине почињене у јужној Бачкој јануара 1942. године. Мађарско-југословенске (српске) односе, у време припрема за Мировну конференцију, посебно је оптерећивало страдање преко четири хиљаде Срба, Јевреја и Рома током Другог светског рата. Још 17. септембра 1944. године основана је Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Тада се оснивају и тзв. Већа статистичара која су имала задатак да прикупе податке о свим злочинима на територији Војводине. Главни народноослободилачки одбор придавао је раду на тим пословима посебан општенародни, политички и национални значај. Октобра се доноси посебан Правилник о раду Комисије. Међутим, и поред прецизних упутстава и правила у Војводини, посебно у Бачкој, јавили су се примери личне освете, али и самовоље Органа за заштиту народа (ОЗН), који нису најбоље познавали прилике у вишенационалној Војводини.[1] Проблем кажњавања оних који

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] *Стенографски записници са суђења главноодговорнима за рацију у јужној Бачкој 1942. године*, (Аутор уводних напомена, предговора и приређивач Александар Касаш), Нови Сад 2008, 19–20.

су сматрани за главне и одговорне за злочине био је на војвођанским просторима, посебно у Бачкој, присутан већ од самог ослобођења октобра 1944. године, од времена увођења Војне управе за Банат, Бачку и Барању чији је задатак, између осталог, био и кажњавање Мађара за чињења у рацији јануара 1942. године. Мада су многи од њих побегли са тих простора при крају рата, још септембра 1944. године, из страха од „српске и бољшевичке одмазде". Том приликом несумњиво је било случајева личне освете, када је страдало невино становништво мађарске националности чији је број и данас непознат и њиме се „манипулише из политичких разлога". Ипак, историјска је чињеница да је комунистичка власт у Војводини, без обзира на то да „победници на крају рата имају своју истину", ипак покушавала да дâ какав-такав правни карактер и основ, али је засигурно била присутна чињеница и да се желела дати сатисфакција преживелим члановима страдалих (српских) породица у јужној Бачкој, посебно у Шајкашкој. Зато народна власт, већ средином новембра 1944. године, доноси наредбу о забрани уништавања докумената у општинским архивама и регистратурама, јер су она потребна као доказни материјал у будућим суђењима за ратне злочине. Већ 17. јануара 1945. године, првих дана након ослобођења Будимпеште, Трива Милитар, као члан Анкетне комисије при Комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у Војводини, и добар зналац мађарског језика и војвођанских међунационалних односа и прилика, уз совјетску пуномоћ боравио је у главном граду Мађарске са задатком да прегледа тамошње архиве и прикупи што више података за предстојећа суђења ратним злочнцима, али и за писање Елабората[2] који је требало да послужи југословенској делегацији на будућој Мировној конференцији. На овој конференцији требало је да и Мађарска буде кажњена као савезник пораженог Хитлеровог савезника. Присуство Црвене армије на територији Мађарске омогућило је органима ОЗН-е интензивнији рад на проналажењу, хапшењу и привођењу окривљених народном суду, али је вредно истаћи да су им касније судили војни судови. Тако се, када је рат већ био завршен на територији Мађарске, велики жупан Бач-бодрошке жупаније др Лео Деак пријавио совјетским властима у Будимпешти 11. марта 1945. године, а на тражење југословенских органа. Највероватније је и он, као и други, сматрао да је био носилац цивилне власти у успостављању оних историјских ситуација које су прекинуте 1918. године и да је његова одговорност знатно мања него одговорност војних органа, посебно про немачки оријентисаних мађарских официра.

Завршетак Другог светског рата условио је да се разреши проблем изручења оних за које се сматрало да припадају категорији најодговорнијих ратних злочинаца, односно да Мађарска и новоформирана југословенска држава ДФЈ, тј. Министарства унутрашњих послова ових двеју држава, отпочну званичне разговоре о изручењу ових лица.

[2] Елаборат је штампан следеће године. Према мојим вишегодишњим истраживањима овај званично објављени Елаборат је мало умеренија верзија. Разлог се можда може наћи у чињеници да нова комунистичка Југославија није желела да још више отежава положај мађарских комуниста у тој држави приликом доласка на власт уз помоћ Совјета.

Разговор је отпочео 8. новембра 1945. године у Министарству унутрашњих послова Демократске Федеративне Југославије између представника нашег Министарства међу којима су били председник Комисије и помоћник министра Милош Радовић, начелник Одељења Ђура Станковић и шеф Одсека Светозар Чобрда. Сви су они имали пуномоћ Министарства бр. Каб 1349/45. Представници мађарске стране били су др Ендре Хортобађи, заменик шефа Политичког одељења начелника Комесаријата мађарске државне полиције у Будимпешти, и чиновницика Отоа Хонигсберга и Иштавана Денеша, који су имали пуномоћја свог Министарства од 1. новембра 1945. године бр. 143.323/45 И.Б.М. IV/12.[3] Овај разговор иницирала је мађарска страна, а предмет разговора био је да се:

„1. Успостави веза са Југословенским полицијским и политичко-полицијским властима. 2. Помоћу Југословенских полицијских и полицијско-политичких власти сакупити податке против оних мађарских јавних службеника (полицајаца, жандарма, агената, протушпијунаже – К остаљаца[4] и уопште свих других војних и грађанских лица (који су били у служби у Војвођанским местима, а који су побегли за Мађарску. 3. Донети евентуално већ сакупљене конкретне податке о таквим лицима. 4. Сакупити податке о ратним злочинцима Југословенске народности који се крију по Мађарској. Преговори су отпочели у 10 сати са изменом пуномоћја и међусобних поздрава. Након тога према предложеним тачкама утврдио се дневни ред. Отпочело се са дискусијом: Представник Мађарске изјављује да је Мађарска Влада већ до сада дала похватати велики број ратних злочинаца, а да је извјесне од тих већ предала Југославији на привођење заслуженој казни. Многи се још налазе у рукама Мађарских власти, те да је Министар Унутрашњих послова Мађарске изразио да би било пожељно да по томе питању допутује у Будимпешту г. Министар Унутрашњих Послова ДФЈ, или његов опуномоћеник који би са Мађарским Министарством уредили питање предаје и уопће даљег поступка са тим ратним злочинцима. На ово одговара Представник Југословенске делегације друг Радовић Милош, да код Државне Комисије за Утврђивање ратних злочина, већ постоји скоро читави елаборат у погледу утврђивања кривице и одговорности великог броја Мађарских грађана, из којег се елабората може потпуно и у великој мјери питање кажњавања и привођења тих ратних злочинаца извршити. Тај елаборат треба да садржи двије категорије ратних злочинаца, т.ј. оних који су већ као ратни злочинци окатегорисани и регистровани код Међународне Комисије, и оних који су починили злочине у нашој земљи, и за које је одговорност несумњиво утврђена, а да нису још регистровани код Међународне комисије. Износи значај и потребу брзог и ефикасног кажњавања свих ратних злочина, њихово хватање и откривање, како у интересу Југословенског тако и у интересу Мађарског Народа. Тај Меморандум је већ спремљен и треба да у најскорије вријеме буде упућен Народној Влади Мађарске. Меморандум ће носити одређена делегација од двојице лица, који требају бити веза између Власти у Мађарској и наше Владе.

Сматра да се ова друга категорија ратних злочинаца, наиме тих који још нису регистровани код Међународне комисије, треба посредством Мађарске Владе што прије привести заслуженој казни и предати Југословенским Властима на суђење.

Све бирократске и формалне поступке, који би одуговлачили поступак треба и једна и друга земља у интересу правде избјећи.

Сматра да ће и даљња сарадња између двију земаља у велико овисити о правилном ријешењу овог питања.

Овлаштени Представник Мађарског Министарства, изјављује, да уколико му је познато, да Мађарска Влада стоји на становишту што бржег и ефикаснијег поступка, против свих ратних злочинаца, и да ће се они у том погледу апсолутно руководити брзим поступком.

Вођа делегације Мађарске предлаже да би због проналажења ратних злочинаца и њиховог откривања они жељели послати двојицу полицијских агената у нашу земљу, ради проналаска ратних

[3] Архив Југославије Београд, 110-746-803.

[4] Тзв. поверљиви људи, који су најчешће били доушници.

злочинаца и откривања злочина у вези са истрагама против извјесних злочинаца који се налазе у Мађарској а злочине су починили у Југославији. Каже да би се ово односило у главном на мале ратне злочинце, жандарме, полицајце и друге мање личности, који би се на овај начин откривали и проналазили.

Помоћник Министра Унутрашњих послова ДФЈ Радовић поводом тога изјављује да је то апсолутно непотребно јер да наши органи власти имаду такове везе са Мађарским народом у нашој земљи и да ће наши органи апсолутно све потешкоће у том погледу пребродити, прикупити све податке, обавештења и информације, још потпуније него што би то могли односна двојица полицијских агената Мађарске полиције. Други делегат Станковић, надопуњује помоћника Министра тиме да се у погледу изручивања ноторних злочинаца, имаде право изручивања по Међународним правилима, за изручивање злочинаца Југословенске народности, да се требају такођер изручивати без неких посебних формалности, а да се овде ради о злочинцима који су мање личности.

На то Мађарски делегат изјављује да се баш о тим мањим злочинцима и ради, који су се склонили односно који живу у Мађарској, а о њима се нема довољних података. Каже да они мисле да би се на овај начин, изашиљањем двојице својих људи за прикупљање података у сарадњи са нашим органима безбедности, поступци убрзали и постали ефикаснији. Сматра да би у том погледу требало избјећи све потребне међународне формалности и дипломатске форме.

Друг Станковић, изјављује да ми неби одустали од свога схватања у том погледу и да би у томе Мађарска Влада, давањем података из својих архива и администрације, о учешћу одређених лица у акцијама и дјелима која су се мјерила са злочином, давањем података из тих архива, тко, гдје и када је учествовао, по чијој заповјести, када и на који начин. Шта је учинио итд. потпуно задовољила потреба информација и обавештења за утврђење свих тих злочинаца и да би их на основу тога наши органи могли апсолутно утврдити и аргументирати.

Друг помоћник Министра надопуњује да би случај сарадње органа безбедности једне и друге земље могао да долази до изражаја само у извјесним конкретним случајевима повремено, што би се могло утврђивати кратким путем, ради кратког договора о поступку у извесном случају и сл.

Након тога се Мађарска делегација слаже са мишљењем Југословенске делегације, једино сматрају да би требало већ сад одредити лица која би у тим случајевима била у вези.

Помоћник Министра Југославије, изјављује да ће двојица лица који буду носили поменути елаборат Влади Мађарске имати овлашћења и за сав остали рад по овоме питању, те тако и за везу и свим конкретним случајевима. Њихова имена да им можемо доставити накнадно.

Овлаштени Делегат Мађарске упознава комисију, да је у Мађарској при сваком надлештву формирана Контролна комисија, за испитивање критеријума свих државних службеника, који се налазе у државној служби, који су били па напустили држ. службу, кои се враћају у исту или који желе да ступе у исту. Тако у вези тога долази из Немачке велики број бивших жандарма и полицајаца, који су раније службовали у Војводини, те се поновно желе вратити у Мађарску држ. службу. Комисија испитује, али у случајевима да нема неких доказа о учешћу у злочинима или нешто друго да га комисија предлаже за службу.

Због тога сматра да би контролну комисију требало упознати са свим случајевима злочина и лицима која су у тим злочинима учествовали како би се могло не само избећи од увлачења фашиста и злочинаца у држ. апарат Мађарске, већ и како би се они који су починили злочине могли подврћи казни.

Помоћник Министра ДФЈ износи да наши органи власти у свим случајевима тражења информација од стане Мађарских власти истима излазе у сусрет, а да ће излазити и у будуће.

Други делегат Станковић, надопуњује да се сви ти подаци за Мађарске контролне комисије, могу црпети из Српске и елабората који ће бити ускоро Мађарској Влади од Наше Владе, као и из каснијих надопуна тога елабората.

Вођа Мађарске делегације поновно предлаже да би у овим случајевима, као и вези ранијег њиховог предлога и мишљења било добро да дође један њихов орган, иначе поручник Ј.А. који познаје мађарски језик па да би он директно код Мађарског становништва, испитивао и настојао ући у траг свим злочинима и свим злочинцима – Мађарским фашистима, те да би на тај начин се олакшао посао.

Помоћник Министра ДФЈ. износи да сматра да то није згодно ни политички у односу на Мађарски народ у Југославији, који о новој Југославији треба да стекне друго мишљење, него о старој, и да та стара полицијска метода апсолутно није потребна. Понавља да ће органи наших власти са

родољубивим мађарским становништвом и антифашистичким особама, ући у траг свим злочинима из времена окупације. Надаље конкретизује досадашњи ток дискусије, како следи: 1/. Народна Влада Мађарске, ће добити од Владе ДФЈ. односно од Државне Комисије за утврђивање ратних злочина, елаборат са потребним доказима и аргументацијом већег броја злочинаца Мађарских грађана. 2/. Тај досије донијети ће двојица представника Владе ДФЈ. 3/. Сарадња по овом питању да се и даље одвија преко друга Мајора Ј.А. у делегацији при Савезничкој Контролној Комисији, у вези са двојицом представника под тач. 2. 4/. Веза и сарадња обију земаља у овом погледу треба да буде директна као и до сада, но још чвршћа и чешћа него до сада, без бирократије и непотребних формалности. 5/ О лицима која ће интересовати Мађарску владу, а која небуду у реченом досијеу или у накнадним извештајима, да траже преко нашег делегата у Мађарској, по чему ће наши органи поступати, а евентуално успостављати и лични контакт.

Ово до сада би био начин успоставе везе по криминалитету политичког карактера, док би такођер требало извјесне ствари расправити по питању осталог криминалитета и његовог међусобног сузбијања.

Након тога Помоћник Радовић, предаје извод из списака ратних злочина у Војводини, с тим да ће све остало бити садржано у досијеу.

Мађарски делегат моли да се у Будим Пешту пошаље лице у делегацији са меморандумом, које располаже са знањем мађарског језика.

Потом се осврће на публикацију коминикеа, те наша делегација износи сувишност тога, с обзиром на карактер самих преговора и начин на који су дошли, као и чињеницу да још не постоје дипломатски односи између две земље. Наши представници констатују да сам текст имаде лијеп израз и да би као такав могао бити поздрављен од нашег народа, али да публикација из предњих разлога није потребна.

Прелази се на дискусију у погледу сарадње на привредном пољу, сузбијања изношења валуте из једне земље у другу, фалсификовање новчаница и хартија од ваљаности, преношење намирница итд.

У циљу овога би требали органи и једне и друге земље на граници појштрити будност.

Друг Радовић наваћа да би ми са наше стране апсолутно пристали на ову сарадњу, а она би требала да иде истим везама и каналом као и сарадња по, политичком криминалу за ратне злочинце. Све остало би се могло и узајамно преписком надоместити.

Мађарски делегати изнашају, да је и код њих на том пољу криминалитета велика борба, због постојеће економске ситуације и струјања намирница са истока на запад, а валуте и сл. обрнуто. Каже да се појављује и таквих лица која у униформи Совјетског војника или униформи официра Ј.А. врше разне црноберзијанске послове, па да њихови органи привредне полиције успоставе већу сарадњу са нашом делегацијом при СКК (Савезном контролном комисијом).

Изнаша да неко наше филмско предузеће из Југославије пребацује у Мађарску намирнице, маст и др., и у замјену добива аутомобиле и сл. материјал.

Друг помоћник Министра ДФЈ. предлаже да би сва она лица која једна држава ухвати на шверцу на свом подручју требало што хитније предавати органима безбедности његове земље, а трошкове спровођења да сноси свака земља за пратњу на свом подручју.

Након тога Мађарска делегација износи поруку г. Габош Петра Генерал мајора Мађарске политичке полиције, да би већ одмах са овом делегацијом или другче, али одмах, наша Влада изаслала неког свог делегата који би учествовао приликом истраге Мађарским ратним злочинцима и да би то било у интересу истраге и даљњег развоја утврђивања ратних злочина.

Делегација која поднесе меморандум такођер треба да се повеже са г. Командантом Мађарске политичке милиције.

На ово друг Помоћник одговара, да ће овом предлогу се настојати изаћи у сусрет, и да ће о томе најпречим путем бити упознат г. Командант Мађарске Политичке милиције.

Р. Миоковић, записничар“

Већ следећег дана, 9. новембра, у Министарству унутрашњих послова ДФЈ под Каб. бр. 1355 заведен је ПРОТОКОЛ о закључцима разговора од претходног дана. Занимљиво је да је сачињен у два примерка и то оба на српском језику.[5]

И овај документ доносимо у целини:

„На предлог Господина Министра унутрашњих послова Демократске Федеративне Југославије, дошло је дана 8. новембра 1945. године у Београду до састанка претставника једног и другог ресора.

Делегацију Министраства унутрашњих послова ДФЈ чинили су: 1. МИЛОШ РАДОВИЋ, помоћник Министра; 2. ЂУРО СТАНКОВИЋ, начелник Одељења и 3. СВЕТОЗАР ЧОБРДА, шеф Одсека.

Делегација је била снабдевена пуномоћјем К. бр 1349/45 од 8. новембра 1945. године.

Делегацију Министарства унутрашњих послова Мађарске сачињавали су: 1. др ХОРТОБАЂИ ЕНДРЕ, заменик шефа политичког Одељења Начелника Комесаријата државне полиције у Будимпешти, 2. ХОНИГСБЕРГ ОТО, виши чиновник и 3. ИШТВАН ДЕНЕШ, виши чиновник полиције. Делегација је била снабдевена пуномоћјем Министаства унутрашњих послова Мађарске бр. 143.323/45 И.Б.М. IV/12 од 1.новембра 1945. године.

Дискусија је вођена према Дневном реду утврђеном у акту Господина Министра унутрашњих послова Мађарске бр. 143.323/45 који гласи: Извештавам да изаслата лица /наводе се имена лица означена у пуномоћју/ долазе у Југославију са циљем да изврше следећи задатак: 1. да успоставе везу са југословенским полицијским и политичко-полицијским властима. 2. да сакупе податке помоћу југословенских полицијских и политичко-полицијских власти против оних лица тј. мађарских јавних службеника, полицајаца жандарма, агената, војне протушпијунаже К-остаљаца и осталих војних и грађанских лица која су била на служби или вршљала у Војводини. 3. да се донесу већ сакупљени подаци. 4. да се сакупе подаци о ратним злочинцима југословенске народности, који се евентуално крију у Мађарској. Након исцрпне дискусије по свим тачкама дневног реда донесени су следећи закључци: А/[6] Досије са именима и подацима мађарских фашиста, оглашених од Државне комисије за утврђивање ратних злочинаца окупатора и њихових помагача Д.Ф.Ј. биће ускоро достављен Влади Мађарске са захтевом да се лица оглашена за ратне злочинце предају Влади Југославије на одговорност и свима њима изрекла заслужена казна од народног суда народа над којим су чинили злочине. Овај досије предаће Влади Мађарске два за то опуномоћена лица, која ће, што ће се накнадно утврдити, евентуално дуже остати у Мађарској да са мађарско полицијско-политичким властима сарађују на проналажењу и екстрадицији за Југославију свих тражених лица. Б/ Министарство унутрашњих послова Мађарске радиће на томе да се захтев југословенских власти у погледу издавања свих ратних злочинаца који се данас налазе на територији Мађарске спроведе у потпуности. Ц/ Веза и сарадња обеју земаља у погледу издавања ратних злочинаца и даље полицијске сарадње треба да буде директна, као и до сада, ослобођена бирократије и непотребних формалности. Ова веза и сарадња одвијаће се преко лица која је раније у том циљу делегирано при Савезничкој Контролној Комисији. Д/ Накнадне податке, које прикупе југословенске власти, а тичу се ратних злочинаца који се налазе на територији Мађарске, достављаће надлежни органи Југославије властима Мађарске са захтевом да се издају Југославији ради њиховог привођења и судског кажњавања. Е/ Уколико досијеом Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача ДФЈ, или другим накнадним актима исте врсте, небуду обухваћена сва она лица – мађарски држављани која су у својству одговорних функционера провела време окупације на територији Југославије, а за које, према подацима до којих дођу мађарске власти, постоје докази да су учествовали у злочинима против народа Југославије, било потребно да се подаци мађарских власти надопуне истрагом наших југословенских полицијско-политичких власти, мађарске власти ће досијее са подацима о таквим лицима достављати редовним путем југословенским полицијско-политичким властима које ће их након прикупљања података и проведене истраге – надопуњене, враћати мађарским полицијско-политичким властима на даљи поступак. У оваквим случајевима /надопуне досијеа мађарских власти/ није потребно да мађарске полицијско-политичке власти делегирају своје органе, који би такве

[5] AJ, 110-746-803.

[6] Сви документи у овој фасцикли писани су латиничним писмом.

податке прикупљали непосредно у Југославији, јер ће то радити на бази досијеа мађарских власти, југословенске полицијско-политичке власти. Ф/ Југословенске полицијско-политичке власти прикупљаће на захтев мађарских власти, исцрпне податке о држању и владању појединих мађарских чиновника, који су за време окупације били одговорни функционери у Југославији и достављати их мађарским властима на даљу употребу и решење о томе дали ће дотични чиновник бити предат суду, отпуштен из службе и слично. Ово важи за оне мађарске чиновнике о којима су прикупљени такви податци да их на основу њих југословенске власти нису огласиле за ратне злочинце. Г/ Органи Министарства унутрашњих послова ДФЈ, као и органи Министарства унутрашњих послова Мађарске, обавезују се да ће једни другима у борби противу криминала (хотелских крадљиваца, трговаца белим робљем, фалсификатора новчаница, хартија од вредности, путних исправа, шверца валутом, робом и сл.), који је уперен противу друге државе сауговорнице указивати сваку помоћ и сигнализирати сваку опасност, као и извештавати о резултатима проведених истрага, који би за другу државу биле од интереса и послужиле успешном сузбијању свих криминалних случајева.

Дискусија по свим предњим питањима, у вези доношења наведених закључака, била је пуна узајамног разумевања и прожета срдачним и пријатељским намерама.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ !

У Београду, дне 8. новембра 1945 год.“

Следе потписи трочланих комисија обе државе, али је према овом документу Протоколу додат извод из Досијеа Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача ДФЈ са именима 133 ратна злочинца[7], који је предат делегацији Министарства унутрашњих послова Мађарске. Протоколу је додат још један прилог који доносимо такође у целини:

„овај Протокол обавезује и једну и другу страну уговорницу уколико Протокол буде потврђен потписом Господина Министра унутрашњих послова Мађарске, о чему ће Министарство унутрашњих послова Мађарске обавестити службеним актом Министарство унутрашњих послова Демократске федеративне Југославије.

За Министраство унутрашњих послова Мађарске

Др. ХОРТОБАЂИ ЕНДРЕ, с.р.

За Министарство унутрашњих послова ДФЈ

МИЛОШ РАДОВИЋ, Помоћник Министра, с.р.

Оверава препис: М. Димитријевић

Мађарски министар унутрашњих послова актом бр. 7/45, пов. IV.12.МУП обавестило је министра унутрашњих послова ДФЈ о својим ставовима. ’Изасланици и опуномоћеници г. Министра водили су у Београду 8. новембра 1945. год. преговоре по предмету трагања и хватања починитеља мађарских држављана који су у Југославији починили ратне злочине. Споразуми постигнути у току преговора унешени су у записник у Београду 9. новембра 1945. године и овај записник су потписали од стране пуномоћника југословенског Министра унутрашњих послова г. Милош Радовић, Помоћник Министра унутрашњих послова, а са стране мојих изасланика пак Др. Хортобађи Ендре.

На основу два додатка – прилога, који су прикључени записнику споразуми који се налазе у записнику обавезани су за обе стране, само у том случају, када ове закључке – споразуме потврди и одобри својим потписом и Мађарски Министар унутрашњих послова.

Част ми је известити г. Министра да сам споразуме наведене у горе назначеном записнику по предмету сарадње Југословенске и Мађарске милиције, са своје стране у целости прихватио.

С обзиром на то, да је по случајевима екстрадиције надлежан поступити мађарски Министар правде преко мађарског Министра спољних послова и пошто се указује потреба и закључења конвенције – споразума о екстрадицији, молим г. Министра да подејствује да Влада Федеративне Југославије у циљу закључења конвенције – споразума о екстрадицији ступи у контакт са мађарском Владом.

[7] Списак се не налази у фасцикли.

Молим г. Министра да прими изразе мога високог поштовања:
Будимпешта, 1945 год. 8. новембра
Препис оверава Милан Јорговић“[8]

Министарство унутрашњих послова ДФЈ актом Каб. бр. 1355 од 11. децембра 1945. године обавестило је Одељење заштите народа Југославије, тј. потпуковника Ђуру Станковића, о свим овим активностима те су активности у вези са проналажењима, изручењима и касније суђењима подигнути на међудржавни ниво.

Извори и литература:

Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996.
Рокаи, Петер, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.
Šajti, Eniko, *Delvidek 1918-1947*, Novi Sad 2010.

[8] AJ, 110-746-803.

ALEKSANDAR KASAŠ

A PROTOCOL ON EXTRADITION OF WAR CRIMINALS SIGNED BETWEEN THE DEMOCRATIC FEDERAL YUGOSLAVIA AND HUNGARY, FROM NOVEMBER 1945

Summary

The issue of the research, finding war criminals for the crimes committed by Hungarian invaders in the territory of Yugoslavia, especially in Backa, in January 1942, had burdened relations between the two countries since the fall 1944. However, only at the end of the following year, this issue raised to the interstate level, i.e. a decision of Anti-Hitler coalition started to be implemented, which prescribed that the war crimes would be tried in the countries where they had been committed. The text explains important documents which authenticate that the Ministries of DFY and Hungary were willing to cooperate, especially concerning the activities on the eve of the upcoming Peace Conference.

Keywords: Hungarian-Yugoslav relations at the end of The World War II, raid in 1942, war crimes, The Protocol on extradition of war criminals between DFY and Hungary.

UDC 371.3::94(497.11)“1945/1947“

Драгица Кољанин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
mbkoljanin@gmail.com

Оригинални научни рад
примљено: 28. јун 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

КА НОВОЈ ИСТОРИЈСКОЈ СВЕСТИ: НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ 1945–1947*

Сажетак: По преузимању власти комунисти су интензивирали активности у сфери културе и просвете. У посебном фокусу било је основно образовање које је обухватало најбројнију ђачку популацију, као и настава историје. Ово истраживање се бави анализом тока доношења одлука, њиховом применом и расправама које се вођене између централних југословенских органа и Министарства просвете Србије о циљевима наставе историје у основној школи, њеним плановима и програмима, начинима реализације и посебно питањем уџбеника. Детаљно су анализирани планови и програми наставе историје у основној школи из 1945. и 1947. Рад је написан на основу архивских истраживања, објављених историјских извора и савремене периодике.

Кључне речи: Југославија, Србија, основна школа, настава историје, наставни програми, уџбеници.

После победоносног ослободилачкиг рата и револуционарне промене друштвеног система у Југославији 1941–1945, нова друштвена елита је настојала да овековечи новостворени систем, како на политичком тако и на идеолошком пољу. Како је власт свој легитимитет заснивала управо на променама насталим током ослободилачког рата и револуције, овај историјски период је добио посебно место у јавном дискурсу.[1] На њега се гледало као на главно средство за обликовање историјске свести младих генерација тако да је она добила и посебно место у школској настави историје.

Како је основношколски узраст ученика формативни период у коме се усвајају основни појмови и знања о друштвеној заједници и њеној историји,

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] Marija Obradović, *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995, passim; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988, passim.

креатори нове просветне политике су и у периоду од 1945. до 1947. највећу пажњу посвећивали „неговању тековина народноослободилачког рата“ посебно у оквиру наставе историје. Међутим, просветне власти су се суочиле са бројним препрекама у организовању наставе.[2] Један од главних проблема у просветној реформи коју је спроводила нова власт био је недостатак одговарајућих уџбеника историје за основне школе, које је требало „идејно“ прилагодити новим приликама. Убрзо се показало да су резултати ревизије целокупне историјске науке у духу марксизма-лењинизма били далеко од очекиваних и прижељкиваних.

Одмах по формирању нове владе Министарство просвете ДФЈ је настојало да изврши темељну промену у настави историје. Први корак је било потпуно одбацивање уџбеника историје из времена Краљевине Југославије. Министарство је истицало да је један од најпречих задатака израда нових уџбеника историје и писање историје Народноослободилачке борбе. Недељу дана после формирања Привремене владе ДФЈ, 14. марта 1945, Министарство просвете ДФЈ је упутило Повереништву за просвету Србије акт у којем је наведено следеће: „На основу брижљиво скупљеног материјала у појединим федералним јединицама, који ће систематски и објективно бити обрађен, моћи ће се приступити изради историје народно-ослободилачког покрета у читавој Југославији и то ће извршити нарочита комисија. Исто тако је потребно приступити објективном обрађивању историје наших народа за наставу у нашим школама. У старој Југославији се до сада учила историја наших народа необјективно и једнострано. Потпуно је био занемарен утицај друштвених снага и напредних идеја времена у историском развоју југословенских народа. Нису била довољно обрађена дела наших великих заслужних људи нити њихова улога у нашем друштву. Уџбеници за историју у старој Југославији, ни по грађи ни по својој обради, ни по својој методи не одговарају нити се могу употребити у нашим школама. Зато се намеће и ту битна потреба да се већ сада приступи изради уџбеника у свакој федералној јединици“.[3]

Министарство просвете ДФЈ је 10. априла 1945. упутило Министарствима просвете федералних јединица распис у вези са израдом новог плана и програма за редовну наставу из историје. Осим ових иницијатива и налога „одозго“, настојало се и на томе да се чује глас „одоздо“, односно да се изјасне и сами наставници историје о томе какве треба да буду промене. Наставни савет Министарства просвете Србије је 22. маја 1945. тражио је од свих директора школа да наставници историје „писменим путем дају своје предлоге и сугестије за израду плана и програма за редовну наставу из историје у идућој школској години“.[4]

---

[2] Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, Београд 1980, 48–55; Драгомир Бонџић, *Просвета и наука у Србији 1945–1990*, Историја 20. века 2, Београд 2008, 398–399; Момчило Павловић, *Школство у Србији 1945–1950*, Образовање Срба кроз векове, Београд 2003, 290–292.

[3] Архив Југославије, фонд Министарство просвете Владе ФНРЈ, Београд, фонд 313, фасцикла 2 (АЈ, 313-2).

[4] АЈ, 313-2.

Министарство просвете ДФЈ није било задовољно сарадњом са федералним јединицама на остваривању нове просветне политике. Министарство просвете није ни до 25. маја 1945. примило од федералних држава ниједан извештај. Министар просвете Владислав Рибникар је о томе известио Председништво Министарског савета ДФЈ и друге највише органе државе, при чему је нагласио следеће: „Овакав поступак не само да онемогућава исправан рад овог министарства, већ је поуздан доказ да рад у дотичној јединици не тече како би требало. Не одашиљањем извештаја министарства просвете тих федералних јединица онемогућавају да се просветни рад стабилизује, среди и да одговори својим задацима“.[5]

Министарство просвете Србије је у другој половини маја 1945. донело наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета који је објављен и као посебно издање.[6] Планом је предвиђено да се изводи настава из 11 предмета: српски језик, историја, земљопис, рачун, природа и привреда, ручни рад, цртање, писање, певање, телесне вежбе и веронаука. Историја се изучавала у трећем разреду са три часа недељно (од укупно 27) и са четири часа недељно у четвртом разреду основне школе (од укупно 29). Програмирање градива у трећем и четвртом разреду је била комбинација хронолошко прогресивног принципа и принципа концентричних кругова. Дат је потпуно разрађен (детаљни) план рада где је по наставним темама распоређен годишњи фонд часова наставе историје.

Наставни план за основне школе у Србији 1945/1946.

Предмети	Разреди			
	I	II	III	IV
Српски језик	10	10	7	7
Историја	-	-	3	4
Земљопис	-	-	2	3
Рачун	6	6	5	5
Природа и привреда	-	-	4	4
Ручни рад	1	1	1	1
Цртање	1	1	1	1
Писање	1	1	1	1
Певање	1	1	1	1
Телесне вежбе	1	1	1	1
Веронаука	1	1	1	1
Укупно	**22**	**22**	**27**	**29**

[5] АЈ, 313-2-562.

[6] *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета,* Београд 1945.

У наставном плану циљ наставе историје је дефинисан у складу са основним идеолошким опредељењима нове власти: „Упознавање ђака са историјском прошлошћу народа, развијање љубави према отаџбини и њеним народима, учвршћивање братства и јединства наших народа као и безграничне оданости отаџбини и развијање мржње према свима онима који су против јединства наших народа и слободе наше отаџбине. Ова настава треба да код ђака створи уверење о непрестаном друштвеном развијању, као и да су народи носиоци историског и друштвеног развитка. Исправно упознавање ђака са историским догађајима и друштвеним развитком народа послужиће развитку његових социјалних и националних осећања. Оно ће такође допринети оспособљавању младих генерација за правилно и тачно вршење грађанских дужности и права. Ученици се морају упознати са народно-ослободилачком борбом која је проистекла из народа чија је борба праведна и која је спасла наше народе, њихову част и обезбедила им бољу будућност“.

Следила су методичко-дидактичка упутства о извођењу наставе. Тражено је да се историјска настава обрађује „хронолошким редом историских догађаја и што приступачнијим начином према узрасту и духовној моћи ученика. /.../ Приликом обраде историског градива не треба се ограничити само на уџбенике, већ развијајући љубав и интерес према овом предмету, њихово знање употпуњавати и грађом, која ће у већој мери расветлити догађаје“.[7]

У настави трећег разреда на три часа (11,1% од укупно 27 часова) недељно обрађиван је период од праисторије до Првог српског устанка. Следио је период од стварања Југославије до Народноослободилачког рата и стварања народне власти. Препорука је била да се углавном изучава завичајна и национална историја, односно историја Србије. У трећем разреду обрађивано је девет тема: 1. Упознавање са праисторијским развитком; 2. Постојбина старих Словена и живот у њој; 3. Сеоба Јужних Словена; 4. Живот и обичаји Јужних Словена у новој постојбини; 5. Примање хришћанства и прва писменост; 6. Стварање првих српских држава: Немањићи, Косовска битка, Краљевић Марко, робовање под Турцима и Први устанак (укратко); 7. Стварање старе Југославије. Други светски рат и капитулација; 8. Окупација (живот под окупацијом); 9. Партизани и Народноослободилачка борба.

За обраду наведених тема, од укупно 111 часова, предвиђено је 69 (62,2%) часова, док су 42 часа предвиђена за утврђивање и понављање градива. За обраду историје Југославије предвиђена су 34 (49,3%) часа, односно половина часова предвиђених за обраду новог градива. Према програму, изучавање теме Другог светског рата ограничено је углавном на територију Србије. „Укратко дотаћи се другог светског рата и капитулације. Недела и злочини окупатора (стрељање, вешање и масовно убијање у Јајинцима, Крагујевцу, Краљеву и Мачви). Партизани

[7] *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета,* Београд 1945, 10.

и народно-ослободилачка борба. Вођ народно-ослободилачке борбе Јосип Броз Тито. Народна власт“.

Програмирање градива у трећем и четвртом разреду је била комбинација хронолошко прогресивног принципа и принципа концентричних кругова. У трећем разреду изучавање националне историје завршавало се Првим српским устанком. Затим се прелазило на изучавање историје Југославије, при чему је највећа пажња посвећена Народноослободилачкој борби (20 часова, 29% од укупног броја часова за ново градиво).

У четвртом разреду историја се изучавала на четири часа (13,8% од укупно 29 часова) недељно. Од укупно 148 часова, предвиђена су 94 часа (63,5%) за обраду новог градива, а 54 часа за утврђивање и понављање градива. Обрађивано је укупно 7 тема: 1. Немањићи; 2. Косовска битка и робовање под Турцима; 3. Први и Други устанак; 4. Ратови за национално ослобођење од 1876 до 1918 године; 5. Стварање старе Југославије и њено политичко уређење; 6. Други светски рат и Народноослободилачка борба; 7. Кратак преглед историје других федералних јединица (Хрватске, Словеније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније).

Уочљиво је да је националној историји Србије, од Немањића до формирања Југославије, посвећен већи број часова, 50 часова (53,2%). Периоду од стварања Југославије до краја Народноослободилачке борбе посвећена су 24 часа (25,5%), од тога Народноослободилачкој борби, као и у трећем разреду, 20 часова (21,3%). У оквиру пете теме предвиђена је обрада следећих наставних јединица: стварање Југославије, политичко уређење, устав из 1921 (неравноправност народа, противнародна владавина). У шестој теми биле су следеће наставне јединице: Други светски рат, капитулација југословенске војске, окупација Југославије од стране фашистичке Немачке и Италије, недела и злочини окупатора, народни издајници и њихова служба окупатору, народни устанак у Србији, Црној Гори 1941. године, партизани, њихова борба, оснивање Народноослободилачке војске, вођ Народноослободилачке борбе Јосип Броз Тито, прво заседање Антифашистичког већа у Бихаћу 1942. године, његове одлуке, организовање народне власти, прва антифашистичка скупштина Србије и њене одлуке, стварање Федеративне Демократске Југославије и учвршћивање јединства свих народа Југославије.[8]

Очигледно је било да је наставни план и програм врло детаљно разрађен, али и да је био врло захтеван. Осим уводних наставних јединица из опште историје у трећем разреду, изучавала се национална историја, и то углавном историја Србије. У последњим наставним јединицама о историји Југославије и Народноослободилачкој борби, историја Србије је делом уклопљена у историју Југославије. У четвртом разреду дате су кратке историје других народа, односно других федералних јединица.

[8] *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета,* Београд 1945, 12–13.

На првом заседању Просветног савета при Министарству просвете ДФЈ августа 1945. вођена је и расправа о уџбеницима историје. Показало се да нема приручника за историју Народноослободилачке борбе, као и да су федералне јединице испољиле велики немар у прикупљању грађе за њено писање. Изнето је и мишљење да мора да се изврши темељна ревизија уџбеника историје јер су тумачења у њима неприхватљива. „Међутим, потреба уџбеника у Србији толика је, да је потребно поступити најбржим начином, а тај је начин израда путем комисије". Прихваћен је став да федералне јединице издају посебне уџбенике.[9]

Министар просвете ДФЈ Владислав Рибникар је 28. септембра 1945. прописао Оквирни наставни план и програм за основне школе. Овај план и програм у понечему се разликовао од оног који је објавило Министарство просвете Србије. Преовлађујући принцип у Оквирном плану је био хронолошко прогресивни и једина наставна тема која се понављала и у трећем и у четвртом разреду била је тема Народноослободилачке борбе. Верска настава је постала необавезан предмет.

Оквирним планом и програмом је предвиђено да се изводи настава из 10 предмета: Народни језик, Историја, Земљопис, Природне науке, Рачун, Цртање, Певање, Телесно васпитање, Лепо писање и Верска настава. Предвиђено је да се настава историје изводи у трећем разреду са два часа (8,33% од укупно 24) и у четвртом са три часа (11,5% од укупно 26) недељно. Оквирним планом је наведен следећи циљ наставе историје: „Упознавање ученика са историјском прошлошћу наших народа и наше домовине Југославије. Развијање љубави и оданости према домовини и њеним народима. Учвршћивање братства и јединства наших народа и свих тековина народно-ослободилачке борбе. Васпитање деце у непомирљивој мржњи према непријатељима домовине, према свима онима који раде на уништавању тековина НОБ".[10] У трећем разреду предвиђена је обрада историје федералне јединице са којом је требало да се повежу најважнији моменти из историје јужнословенских народа у Југославији. Изучавање би отпочело са праисторијом, животом старих Словена у старој постојбини, њиховом сеобом и животом у новој постојбини. Следила је историја првих јужнословенских држава, хришћанство и писменост, прва словенска држава (Само), почеци хришћанства међу Јужним Словенима, карантански Словени, Панонска и Далматинска Хрватска, Људевит Посавски и борба против Франака, Бугари, Срби – Рашка и Зета, друга македонска држава – Самуило, Ћирило и Методије и његови ученици – Климент и Наум, прва писменост. Следећа тема је била „Устанак и тековине борбе за ослобођење наших народа. Тито".

И у четвртом разреду би се обрађивала историја народа федералне јединице са којом је требало да се повежу најважнији моменти из историје јужнословенских народа у Југославији. У свакој федералној јединици (Србија, Хрватска, Словенија,

[9] AJ, 313-3, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, Београд, 6–14. августа 1945.

[10] AJ, 313-4, Оквирни наставни план и програм за основне школе Демократске Федеративне Југославије, Београд, 28. септембар 1945.

Босна, Црна Гора, Македонија) обрађивана је њена средњовековна историја до губитка државне самосталности. По истом моделу обрађивало би се пропадање средњовековних држава и потпадање под страну власт, њихови покрети и борбе за ослобођење. Следили су Балкански рат, Први светски рат, стварање Југославије, Југославија од 1918. до 1941. На крају су биле теме Други светски рат, слом Југославије, борба за ослобођење и тековине НОБ.

Оквирним наставним планом и програмом прописан је и наставни план за мањинске школе. Оне су имале наставне предмете као и остале школе, с тим што су имале и предмет језик федералне јединице у којој мањина живи. Настава из тог предмета изводила се у трећем и четвртом разреду са по три часа недељно. Предмет Историја се предавао као Историја Југославије са историјом народа коме мањина припада, а број часова је био исти као и у осталим школама. Предмет земљопис се предавао као Земљопис Југославије са земљописом народа коме мањина припада. Наставни предмет Верска настава је био необавезан.

Министар просвете је прописао да овај Оквирни наставни план и програм ступа на снагу од школске 1945/1946. године на целом подручју ДФ Југославије. Он је нагласио да овај наставни план и програм представља максимум. „Министарство просвете федералне јединице, уколико је потребно, израдиће минимални наставни план и програм, тј. заокружиће градиво“. Нагласио је и да се од тога изузима настава историје: „Назначени програм историје не може се скратити, тј. све градиво треба повезати са националном историјом народа федералне јединице“.[11]

Према извештају Одељења за школство Министарства просвете ДФЈ за септембар 1945, Оквирни наставни план и програм упућен је министарствима просвете свих федералних јединица. Израђен је и програм за више основне школе и требало је да буде упућен федералним јединицама октобра 1945. Израђен је и програм за српски или хрватски језик у мањинским школама као и наставни план за мањинске школе. Они су такође упућени министарствима федералних јединица.[12] Према извештају истог одељења за октобар 1945, федералне јединице су биле дужне да донесу детаљне наставне планове и програме на свом подручју. Међутим, Министарство није имало податке да је то и спроведено и било је упознато са тим „да федерална Србија још не ради по новом наставном плану и програму“.[13] Ни у децембру 1945. у основним школама у Србији није се радило по новом, него по старом наставном плану и програму из 1944/1945. године. Министарство просвете ДФЈ није било задовољно како се остварује просветна политика у основним школама. „Да би се остварио јединствени школски систем неопходна је координација по свим питањима основне школе од плана и програма па до израде уџбеника, а то се у овом питању нарочито осећа.“[14]

[11] АЈ, 313-4, Оквирни наставни план и програм за основне школе Демократске Федеративне Југославије, Београд, 28. септембар 1945.
[12] АЈ, 313-3.
[13] Исто.
[14] Исто.

Показало се да се велики број школа не придржава наставног програма историје. Због тога је Министарство просвете ДФЈ тражило да се са таквом праксом прекине. Главни разлог забринутости Министарства било је свођење целокупне наставе историје на Народноослободилачку борбу која је при томе, по његовој оцени, приказивана крајње формалистички, чиме се губио значај њених порука. Помоћник министра просвете Мартин Менцеј је 21. јануара 1946. упутио свим народним републикама акт где је наведено да се установило да се „у многим школама уместо градива историје предвиђеног новим програмом предаје још увек само историја НОБ. То се је исто радило и током прошле 1944/1945 године. Та се пракса показала потпуно некорисном и непедагошком, јер је већи део наставника, непознавајући ширину тог предмета, сводио сав рад на набрајање офанзива, залазећи у непотребне детаље и учење напамет имена места и села где су се водиле борбе, кретање наших /и/ непријатељских јединица, имена фашистичких дивизија итд. итд. При томе се занемарила суштина и значај НОБ. Није се залазило дубље у опште историске проблеме, који су у непосредној вези са борбеним покретом наших народа и са драгоценим тековинама које су у тој борби извојеване“. Тражено је да се прекине са таквом праксом и да се школе придржавају плана и програма који им је достављен.[15]

Оквирни наставни план и програм за наставу у основним школама од 28. септембра 1945. давао је само опште смернице, а наставни планови и програми доношени по њему били су привремени. Доношењем Устава ФНРЈ 31. јануара1946. послови из области културе и просвете су подељени. Министарство просвете ДФЈ је радило до доношења новог устава, а 8. фебруара 1946. формирана су два нова органа управе за област просвете и културе: Комитет за школе и науку и Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ.[16]

Председник Комитета за школе и науку Борис Зихерл тражио је 20. јуна 1946. да министарстава просвете народних република изврше измене и допуне тих планова за следећу школску годину.[17] Б. Зихерл је у свом чланку у стручном часопису *Савремена школа* посебно истакао питање квалитета уџбеника за основне школе. Навео је да ни написани уџбеници не задовољавају у квалитативном погледу. „Има у њима још много погрешног схватања суштине народно-ослободилачког покрета, експериментисања, погрешног односа према нашем фолклорном богатству и шаблонизације“.[18]

На темељу мишљења министарстава народних република, Комитет је донео измене и допуне наставних планова и програма за основне школе за 1946/1947. школску годину. Извршена је прерасподела наставног градива између трећег и

[15] AJ, 313-3-97; *Културна политика Југославије 1945–1952*. Зборник докумената, приредили Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, књ. 1, Београд 2009, 249.
[16] *Службени лист ФНРЈ* , бр. 13/1946.
[17] AJ, 315-24-79, Претседник Комитета за просвету и науку, министарствима просвете свих народних република, Београд, 20. јун 1946.
[18] Борис Зихерл, *Задаци нашег школства и научних установа*, Савремена школа, 3, септембар 1946, 150.

четвртог разреда у складу са хронолошко прогресивним принципом и изостављене су неке наставне јединице. Из програма за трећи разред цело градиво под насловом „Устанак и тековине борбе за ослобођење нашег народа“ пребачено је у четврти разред у наставну јединицу о Народноослободилачкој борби.[19]

У складу са захтевима Комитета за школе и науку, министаства просвете народних република су и наредне школске године, 1947/1948, вршила измене и допуне у наставним плановима и програмима. У наставном програму историје за основне школе у Србији извршене су мање измене и сажимања градива у трећем разреду, а веће су измене биле у програму за четврти разред: „Програм из историје за IV разред знатно је скраћен. То је постигнуто углавном изостављењем поглавља која се односе на историју Хрвата, Словенаца, Црногораца и историју Босне и Херцеговине, јер то градиво у тој опширности обухватају програми дотичних република. /.../ Историја осталих југословенских народа додирнута је само уколико је повезана са историјом Срба – нарочито од првог светског рата и Народноослободилачке борбе“.[20]

На тражење Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ, Наставни савет Министарства просвете Србије доставио је почетком децембра 1947. мишљење о наставним плановима и програмима и уџбеницима за основне школе и предлоге за њихово побољшање. Поређењем наставних планова и програма република, закључено је да су они слични, али да у њима треба јаче нагласити фактор братства и јединства. „Идеја братства и јединства наших народа истакнута је у програмима свих народних република као један од задатака историске наставе. У свим програмима предвиђено је да се о братству и јединству говори кроз наставно градиво историје, кад се говори о народно-ослободилачкој борби. Али, ма како било наглашено у програмима да се братство и јединство обради кроз наставу историје то није довољно. У њој се историја братства да обрађивати кроз целу историску наставу, како на моментима из наше прошлости, који су позитивно утицали, тако и на онима који су били негативни“.[21] Као недостатак програма наведен је и изостанак упутстава за њихово спровођење.

Наставни програми из историје у Србији и осталим републикама су се разликовали у методичком приступу. У Србији је историја обрађивана по прогресивно хронолошком принципу: у III разреду до пада под турску власт, а у IV разреду од пада под турску власт до савременог доба. У програмима других република историја се обрађивала по принципу концентричних кругова. У Србији се посебна пажња посвећивала уџбеницима, а показало се да је и даље најактуелније било питање уџбеника историје за основне школе. „Питање уџбеника је најслабије место у нашим школама. За историју немамо уџбенике, а за све остале предмете су

[19] AJ, 315-24-105, Комитет за просвету и науку при Влади ФНРЈ, свима министарствима просвете народних република, Београд, 14. август 1946.
[20] AJ, 315-24-196, Министарство просвете НР Србије, Комитету за школе и науку при влади ФНРЈ, Београд, 29. септембар 1947.
[21] AJ, 315-22-290 до 291.

већ издати или су у штампи“. У закључку свог извештаја Министарство просвете је навело да није било никакве координације између министарстава просвете народних република у вези са програмом, уџбеницима, методиком, приручницима и слично и предложило је израду заједничког једнообразног програма и уџбеника за неколицину предмета, као и израду јединствене терминологије.[22]

Министарство просвете Србије израдило је 1947. нови наставни план и програм. Број часова наставе историје остао је исти, 3 часа недељно (12% од укупно 25) у трећем и четири часа недељно (15,4% од 26) у четвртом разреду. У програму је као и раније примењен хронолошко прогресивни принцип. Према новом наставном плану и програму задатак наставе историје је: „1. Да упознаје ученике са прошлошћу наших народа и наше домовине Југославије, да развија љубав и оданост према домовини и њеним народима, да учвршћује братство и јединство и остале тековине народно-ослободилачке борбе, да васпитава децу у непомирљивој мржњи према непријатељима домовине – непријатељима тековина народно-ослободилачке борбе; 2. Да развија код ученика схватање узрочне повезаности историјских догађаја“.[23]

Теме у трећем разреду су биле следеће: живот првобитних људи; стари Словени и њихове сеобе; Јужни Словени у новој постојбини; борбе Јужних Словена за стварање самосталних држава; почеци државног живота (држава карантанских Словена, борбе панонских и далматинских Хрвата за самосталност, ширење хришћанства код Јужних Словена, борбе за стварање српске државе у Рашкој, устанак македонских Словена и стварање македонске државе под Самуилом, устанак у Зети и стварање зетске државе); доба снажења југословенских држава (снажење српске државе у доба Немањића, постанак и снажење босанске државе, Хрвати и Словенци у доба феудализма, Дубровник) и пропадање југословенских феудалних држава.

Наставни програм историје за четврти разред садржавао је следеће теме: југословенски народи под туђинском влашћу; Први и Други српски устанак; буђење националне свести код Јужних Словена у Аустрији и револуција од 1848. године; развој Србије од аутономне области до независне државе; борба Хрвата и Словенаца за политичку и националну слободу; Србија после 1903. године, балкански ратови и Први светски рат; Југославија од 1918–1941. године (Први балкански рат 1912. године – ослободилачки, Други балкански рат 1913–братоубилачки. Први светски рат, узроци и последице; стварање Југославије; Југославија од 1918–1941. године); Други светски рат, слом Југославије, Народноослободилачка борба и њене тековине. У оквиру ове теме обрађени су следећи наставни садржаји: Узроци другог светског рата. Напад на Југославију; издаја, капитулација, окупација и цепање земље; народни издајници и њихова сарадња са окупатором (четници, усташе и др.). Отпор народа и припремање устанка под вођством Комунистичке партије. Напад на СССР.

[22] AJ, 315-22-294 до 299.
[23] *Наставни план и програм за основне школе,* Београд 1947, 8–9.

Први акти саботаже; први партизански одреди. Ширење народног устанка у земљи; развој Народноослободилачке војске од партизанских одреда до Југословенске армије. Непријатељске офанзиве (општи преглед). Вођ Народноослободилачког покрета – маршал Тито. Антихитлеровска коалиција: СССР, САД и Енглеска. Капитулација Италије. Признавање Народноослободилачке борбе од стране савезника. Улога Црвене армије и њени успеси. Сусрет Црвене армије са Народноослободилачком војском и заједничко гоњење непријатеља. Тековине наше борбе: организовање народне власти; прво и друго заседање АВНОЈ-а и њихове главне одлуке. Капитулација Немачке и ослобођење Југославије. Прва антифашистичка скупштина Србије. Антифашистичке скупштине осталих република. Стварање Федеративне демократске Југославије. Устав ФНРЈ. Устав НРС. Југославија као федеративна и народна република; равноправност република и народа Југославије – братство и јединство наших народа. Друштвено-економске промене: народна власт; аграрна реформа и национализација; три сектора народне привреде: социјалистички, задружни и приватни.[24]

У историји за четврти разред, као што се види, детаљно су изучавани не само историја, нарочито историја Народноослободилачке борбе, него и друштвено уређење нове Југославије. Програм је био веома захтеван и преопширан, неприлагођен узрасту ученика, који уз то нису имали уџбенике. Наставници су били у великим тешкоћама да га спроведу, поготово што нису имали никакве приручнике. То су били разлози због којих су овај програм учитељи критиковали у гласилу Министарства просвете Србије – *Просветном прегледу*.[25]

Због недостатка уџбеника историје, одржавани су курсеви за учитеље који су обучавани за извођење наставе историје. Било је случајева да су предавања са тих курсева скупљена и објављивана као посебно издање да би послужила као незванични приручник за извођење наставе историје. Свет. Ст. Јовановић Цвеја објавио је *Потсетник у настави историје. Табаци са курса за учитеље Поцерине одржаног у октобру 1947 године* (Шабац 1947, 80 страна). Садржај подсетника је одговарао наставном програму за трећи разред основних школа. На крају књиге дат је подужи списак коришћене литературе, а у додатку терминологија и фразеологија у настави историје. Аутор је своје излагање наглашено заснивао на поставкама марксизма-лењинизма, а та литература му је била један од главних извора који је обилато цитирао.

Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ је крајем октобра 1947. иницирао расправу о дотадашњим резултатима наставе у основним школама, најављујући скуп који ће бити посвећен тој проблематици.[26] Од 10. до 14. јануара 1948. у Београду у Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ је одржана конференција у вези са питањем основне наставе на којој су учествовали

[24] *Наставни план и програм за основне школе,* Београд 1947, 9–14.
[25] Деса Бесараба, *Поводом наставног програма из историје за III разред основне школе,* Просветни преглед, 2–3, 30. јануар 1948, 7.
[26] АЈ, 315-18-219.

представници свих народних република.[27] Међу главним темама били су наставни планови и програми за основне школе, као и настава историје у основним школама.[28]

Нека основна питања везана за извођење наставе историје у основним школама у Србији нису била решена ни неколико година после рата. Главни проблеми били су у конципирању наставних програма, у чему су се испољавале разлике међу републикама, као и у методичком приступу настави историје. Ипак, највећи проблем био је недостатак уџбеника историје, што је схваћено као последица недовољне „идејности“ историјске науке, односно чињенице да није извршена реинтерпретација резултата историјске науке у духу марксизма-лењинизма (научног социјализма, односно дијалектичког материјализма). Највиши представници власти били су незадовољни основношколском наставом, уз остало и наставом историје, због чега се настојало на што потпунијем усклађивању основношколске наставе са прокламованим циљевима друштвеног развоја.

[27] AJ, 315-26-94, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, Преглед рада конференције по питању основне наставе, одржане у Београду од 10 до 14 јануара 1948.

[28] AJ, 315-26-419, Радован Теодосић, Настава историје у основној школи; види и: *Савезна конференција учитеља, педагога и осталих просветних радника о основној настави,* Просветни преглед, 2–3, 30. јануар 1948, 1–3.

Извори и литература:

Извори:
Архив Југославије, Београд
Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ (ознака фонда:315) 1946-48
Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената, приредили Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд 2009, књ.1.
Министарство просвете Владе ФНРЈ (ознака фонда:313) 1945-46
Наставни план и програм за основне школе, Београд 1947.
Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета, Београд 1945.
Савезна конференција учитеља, педагога и осталих просветних радника о основној настави, Просветни преглед, 2-3, 30 јануар 1948.
Службени лист ФНРЈ

Литература:
Бесараба, Деса, *Поводом наставног програма из историје за III разред основне школе,* Просветни преглед, 2-3, 30.јануар 1948.
Богавац, Томислав, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945-1975)*, Београд 1980.
Бонџић, Драгомир, *Просвета и наука у Србији 1945-1990*, Историја 20.века 2, Београд 2008.
Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988.
Зихерл, Борис, *Задаци нашег школства и научних установа*, Савремена школа, 3. септембар 1946.
Obradović, Marija, *'Narodna demokratija' u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 1995.
Павловић, Момчило, *Школство у Србији 1945-1950*, Образовање Срба кроз векове, Београд 2003.

DRAGICA KOLJANIN

TOWARDS NEW HISTORICAL CONCIOUSNESS: HISTORY TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS IN SERBIA FROM 1945 TO 1947

Summary

In the period from 1945 to 1947, the new communist authorities sought to emphasize its legitimacy as much as possible, which was based on changes made during the liberation war and revolution. The war and revolution changes had a special place in the public discourse, being understood as a main tool for shaping historical awareness of young generations. Accordingly, there were made changes in curricula of the history teaching in primary schools. In the second half of May 1945, Ministry of Education of Serbia brought the curriculum for primary schools with methodological guidelines for teaching certain subjects. History was studied in the third grade with three hours per week (out of 27 in total), while the four grade studied history four hours per week (out of 29 in total). The curriculum arrangement in the third and the fourth grade was a combination of chronological and progressive principle with the principle of concentric circles. On 28 September 1945, DFY Minister of Education, Vladimir Ribnikar, prescribed the Framework Curriculum for Primary Schools. This curriculum was different in certain respect than the curriculum published by the Ministry of Education of Serbia. The prevailing principle in the Framework Plan was chronologically progressive. The only teaching topic that was repeated both in the third and the fourth grade was the topic of the National Liberation Struggle. Religious education became an optional subject. In the new curriculum, which was drafted by the Ministry of Education of Serbia in 1947, a number of hours of the history teaching remained the same, 3 hours per week (out of 25in total) in the third grade, and four hours per week (out of 26 in total) in the fourth grade. As previously, the curriculum implemented chronologically progressive principle. It was realized very soon that the reduction of the overall history teaching to the National Liberation Struggle was completely useless and not educative, and that it was necessary to establish a new approach to the history teaching.

Keywords: Yugoslavia, Serbia, primary school, history teaching, curricula, textbooks

UDC 625:658.14/17(497.11+497.16)

Danijel Kežić
Christian-Albrecht-Universität zu Kiel
Philosophische Fakultät
Historisches Seminar
Osteuropäische Geschichte
kezic@oeg.uni-kiel.de

Originalni naučni rad
primljeno: 1. jul 2011
prihvaćeno: 1. oktobar 2011

PRUGA BEOGRAD–BAR 1952–1976
ISTORIJA FINANSIRANJA NAJVEĆEG INFRASTRUKTURNOG PROJEKTA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Sažetak: Pruga Beograd–Bar je bila najveći i najskuplji infrastrukturni projekat u socijalističkoj Jugoslaviji. Izgradnja pruge je trajala 25 godina, i u ovom periodu između 1951. i 1976. godine je politički i ekonomski sistem u Jugoslaviji nekoliko puta bio temeljno reformisan. Sve te promene su direktno uticale na izgradnju ovog velikog projekta, a naročito na pitanje finansiranja izgradnje pruge, koje je od samog početka bilo u centru pažnje. U vezi sa ovim pitanjem su vođene diskusije između predstavnika različitih republika na saveznom nivou pedesetih godina. Krajem šezdesetih godina dvadesetog veka pitanje finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar dospeće i u javno mnenje, i postati predmet diskusija i svađa između jugoslovenskih republika. Predstava o tome da su građani SR Hrvatske i SR Slovenije protiv svoje volje morali da finansiraju dalju izgradnju pruge Beograd–Bar i da je, npr. autoput Split–Zagreb bio žrtva jedne ovakve politike, i dan-danas je živa u hrvatskom i slovenačkom javnom mnenju. Sa druge strane je u srpskom i crnogorskom javnom mnenju još uvek živo sećanje na veliki uspeh koji je ostvaren završetkom izgradnje ove pruge, kao i sećanje na narodni zajam u SR Srbiji i SR Crnoj Gori, kojim je pruga bila „spasena“, jer bi inače bila „žrtva“ privredne reforme i decentralizacije privrednog sistema u Jugoslaviji. Sećanja na prugu, i nepravde u vezi sa finansiranjem izgradnje pruge su živa i jasna, međutim, pravog odgovora na pitanje koliko je izgradnja pruge koštala i ko je tu izgradnju platio i dalje nema. U radu koji sledi naći ćete konkretne i precizne odgovore na ova dva ključna pitanja.

Ključne reči: Pruga Beograd–Bar, finansiranje izgradnje pruge, narodni zajam za izgradnju pruge B–B, kredit Međunarodne banke za obnovu i razvoj, udeo Federacije u finansiranju izgradnje pruge, privredna reforma, decentralizacija privrednog sistema 1971.

Pruga Beograd–Bar je jedna od najskupljih i najspektakularnijih pruga u jugoistočnoj Evropi. Istovremeno je ova pruga jedan od najvećih projekata u Evropi u

drugoj polovini 20. veka. Nju Askanio Šnajder u svojoj knjizi o prugama u planinskim predelima Evrope opisuje kao „giganta“ među prugama tadašnje Jugoslavije.[1]

Izgradnja pruge Beograd–Bar je bila najveći i najskuplji železnički infrastrukturni projekat u socijalističkoj Jugoslaviji. Pruga je građena u periodu između 1952. i 1976. godine, i sve to vreme vođene su kontroverzne diskusije oko pruge unutar savezne države, kao i između socijalističkih republika. Više puta je u ove 24 godine izgradnja pruge bila zaustavljana i čitav projekat dovođen u pitanje, jer nije bilo dovoljno finansijskih sredstava za njegovu realizaciju. Na prugu se i dan-danas u Srbiji i Crnoj Gori gleda sa ponosom i za nju se vezuju pozitivne emocije. U javnom mnjenju pruga Beograd–Bar predstavlja veliki uspeh srpskog i crnogorskog naroda koji su postigli nemoguće i priveli kraju izgradnju ovog zaista gigantskog projekta. U Sloveniji i Hrvatskoj, s druge strane, za prugu Beograd–Bar se vezuju negativne emocije i ona služi kao jedan od dokaza za to kako su megalomanske neracionalne projekte na jugu morale da finansiraju severne republike, iako od toga nisu imale nikakve koristi.

Pruga Beograd–Bar zaokupljala je moju pažnju i bila predmet mog intenzivnog istraživanja u toku dve godine, koje sam proveo radeći na naučnom projektu „Die Eisenbahn Belgrad – Bar: Eine Erfolgsgeschichte oder ein Irrweg?“.[2] Jedno od ključnih pitanja koje sam još pre početka rada na projektu sebi postavio bilo je pitanje finansiranja izgradnje ove pruge, jer je upravo ono od samog početka bilo stalno u centru pažnje, i ono će dovesti do toga da se i danas raspravlja o tome da li je imalo smisla graditi ovu prugu. Sve republike su smatrale da je izgradnja pruge neophodna, ali su imale potpuno različite predstave o tome ko i na koji način treba da finansira tu izgradnju. Zbog toga su oko pitanja finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar nastali mnogobrojni „mitovi“, koji su rasprostranjeni u nekim bivšim jugoslovenskim republikama i danas.[3]

Pruga Beograd–Bar i luka Bar su u 2010. godini opet postale aktuelna politička tema u Srbiji oko koje se vrlo oštro diskutuje. Argumenti koje koristi Vlada Republike Srbije kako bi opravdala kupovinu luke Bar i ulaganje u modernizaciju pruge Beograd–Bar su veoma slični onima koji su navođeni u diskusijama oko pruge 60-ih godina, i opet se u centru pažnje kao i pre 50 godina našlo upravo pitanje finansiranja.[4]

---

[1] Ascanio Schneider, *Gebirgsbahnen Europas*, Zürich 1982, 258.

[2] Projekat je trajao od 1. oktobra 2006. do 1. oktobra 2008. godine i finansirala ga je fondacija Fritz-Thyssen. Iz projekta je proizašla baza podataka u kojoj se nalaze članci o pruzi Beograd–Bar iz dnevnih novina kao i iz stručnih ekonomskih časopisa sa bibliografskim podacima, kao i kratkim sadržajem na srpskom jeziku. Informacije o projektu, kao i online baza podataka mogu se pronaći na: www.oeg.uni-kiel.de

[3] U hrvatskom javnom mnjenju je rasprostranjeno mišljenje da je izgradnja autoputa Zagreb–Split bila sprečena, kako autoput ne bi bio konkurencija izgradnji pruge Beograd–Bar, kao i da su pare od zajma, koji je u Hrvatskoj bio raspisan za izgradnju autoputa Zagreb–Split, po ugušenju hrvatskog proleća bile upotrebljene za izgradnju pruge Beograd–Bar. Da je ovaj mit i danas rasprostranjen u Hrvatskoj, mogao sam se uveriti i lično. Naime, kada sam predstavljao rezultate naučnog projekta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, prvo pitanje koje su mi studenti istorije postavili je bilo upravo u vezi sa tim kako su sredstva prikupljena zajmom za izgradnju autoputa Zagreb–Split upotrebljena za izgradnju pruge Beograd–Bar. O zajmu za izgradnju autoputa Zagreb–Split, količini prikupljenih sredstava i ulaganju istih isključivo na teritoriji Hrvatske detaljnije ću pisati u jednom posebnom radu.

[4] Tanjug, *Kupovina Luke Bar je interes Srbije*, B92 (25.10.2009), < http://www.b92.net/biz/vesti/srbija .php?yyyy=2009& mm=10&dd=25&nav_id=388726 > (16.06.2010) ; Tanjug, *Mrkonjić: Srbija želi Luku Bar*,

Kao izvore za ovaj istorijat finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar koristio sam članke iz dnevnih novina i stručnih ekonomskih časopisa koji su objavljeni između 1952. i 1976. godine, i koje sam sakupio za vreme rada na projektu. U pitanju su dva stručna ekonomska časopisa i četiri dnevna lista: *Privredni vjesnik* (Zagreb), *Ekonomska politika* (Beograd), *Politika* (Beograd), *Vjesnik* (Zagreb), *Pobjeda* (Titograd) i *Borba* (beogradsko izdanje). Takođe sam koristio i građu iz Arhiva Jugoslavije i Arhiva Srbije.

Iako je štampa u Jugoslaviji bila samo delimično slobodna, za ovu temu se ona može vrlo dobro iskoristiti kao izvor. To važi posebno za *Privredni vjesnik* i *Ekonomsku politiku*, jer se u ovim stručnim časopisima o mnogim političkim i ekonomskim temama potpuno otvoreno i kritički diskutovalo. Što se tiče dnevnih novina, tu se može vrlo jasno pratiti proces demokratizacije i sve veće slobode medija. Tako period od 1952. do 1976. godine možemo podeliti na tri dela. U periodu od 1952. do 1954. dnevne novine su bile slične onima u SSSR-u, što znači potpuno ideološki obojene, i vrlo teško ih je koristiti kao istorijski izvor. Od 1954. do 1966. dnevne novine postaju sve slobodnije i sve lakše je pronaći konkretne informacije koje nemaju ideološku konotaciju. Posle 1966. će doći do radikalne promene, jer će mediji biti potpuno decentralizovani i mnogo slobodniji. U to vreme samo će *Borba* zadržati jugoslovensku perspektivu i od tada biti jedine jugoslovenske dnevne novine. Sve ostale novine biće dnevne novine pojedinih republika. Ako koristimo dnevne novine iz različitih republika, možemo dobiti potpunije informacije o jednoj temi, jer ukoliko je neka tema bila suviše osetljiva za SR Srbiju, onda će npr. u SR Hrvatskoj o tome biti pisano otvoreno, i obrnuto. Na taj način se dnevne novine posle 1966. mogu vrlo dobro koristiti kao istorijski izvori. Najbolji način da se proveri ova moja tvrdnja je poređenje dobijenih informacija iz štampe sa arhivskom građom iz Arhiva Jugoslavije i Arhiva Srbije. Za period od 1952. do 1966. arhivska građa, u odnosu na dnevne novine, daje nam jednu potpuno novu perspektivu prema pitanjima finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar, dok se za period posle 1966, a posebno posle 1971. godine, u arhivskoj građi mogu pronaći samo detalji koji dopunjuju onu sliku koja se dobija iz dnevne štampe.

Na samom početku mog istraživanja u vezi sa izgradnjom pruge Beograd–Bar pokušao sam da u literaturi i dnevnim novinama pronađem podatak o tome koliki su bili ukupni troškovi izgradnje pruge. Međutim, odmah se pokazalo da podataka o ukupnim troškovima ili uopšte nema, ili su nepotpuni i nepregledni a vrlo često i potpuno pogrešni. U različitim naučnim člancima o pruzi Beograd–Bar naišao sam na dva podatka o ukupnim troškovima. Najčešće se navodi suma od 211 miliona USD.[5] Jedino Korać u svom članku navodi podatak o ukupnim troškovima od 300 miliona USD ne ulazeći u to kako je došao do ovog proračuna.[6] U dnevnim novinama nisam pronašao nijedan podatak

---

B92 (01.04.2010), <http://www.b92.net/biz/vesti/region.php? yyyy=2010&mm=04&dd=01&nav_id=421727 > (16.06.2010) ; Tanjug, *Treba li odustati od Luke Bar?*, B92 (12.04.2010), < http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=04&dd=12&nav_id=423720> (16.06.2010)

[5] *Fallstudie: Belgrad–Bar-Eisenbahnlinie über das Dinarische Gebirge*, Büschenfeld, Herbert, Jugoslawien, Stuttgart 1981, 224–226.

[6] Vojislav Kolarić, *Neue Eisenbahnstrecke Beograd–Bar*, Verkehrsannalen, Bd. 24(1977), 1/2, 11–17.

o ukupnim troškovima.[7] U *Privrednom vjesniku* se jedan jedini put navodi podatak o ukupnim troškovima od 6 milijardi dinara, ali iz članka nije jasno da li se radi o vremenu od 1966. do 1976. godine ili o ukupnim troškovima od 1952. do 1976. godine.[8] Najviše od svega me je iznenadilo da čak i kod Mirka Dokića[9], jugoslovenskog ekonomiste, koji se ceo život bavio proučavanjem pruge Beograd–Bar, i koji je objavio niz monografija o ovoj pruzi, nema niti jednog podatka o ukupnim troškovima izgradnje pruge. Još teže je doći do podatka koliko je bilo učešće savezne države u ukupnim troškovima ove izgradnje. Često se sreće podatak da je federacija finansirala 85% troškova izgradnje, a socijalističke republike Srbija i Crna Gora 15%, ali nema jasnih i preciznih informacija o tome. Zato ću ovaj rad posvetiti pre svega pitanju finansiranja izgradnje pruge i pokušati da na kraju dam jasan i konkretan odgovor na pitanje koliki su bili ukupni troškovi izgradnje pruge Beograd–Bar, kao i koliko je od tih ukupnih troškova preuzela federacija, a koliko su morale same da investiraju SR Srbija i SR Crna Gora. Tek tada će biti moguće odgovoriti na pitanje u kojoj meri je izgradnja pruge Beograd–Bar bila finansijsko opterećenje za Sloveniju i Hrvatsku, i da li su kritike Slovenije i Hrvatske bile opravdane. Na osnovu tih podataka zatim ću pokušati da odgovorim i na pitanje da li se pruga Beograd–Bar može posmatrati pre svega kao jugoslovenski projekat, ili bi možda bilo pravednije posmatrati je kao srpsko-crnogorski projekat.

Najčešće se istorijat izgradnje pruge Beograd–Bar deli u dve faze. Prva faza je od početka izgradnje do donošenja Zakona o finansiranju završetka izgradnje pruge Beograd–Bar, odnosno od 1952. do 1966. godine. Druga faza je od 1966. do 1976. godine. Međutim, odlučio sam da istorijat finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar podelim u četiri faze, jer su u svakoj od njih donete ključne političke odluke koje su direktno uticale na dalji tok izgradnje pruge i jer svaka od ove četiri faze predstavlja celinu. Moja periodizacija izgleda ovako:

1. 1952–1961. godine
2. 1961–1966. godine
3. 1966–1971. godine
4. 1971–1976. godine.

Svi podaci o troškovima izgradnje pruge su izraženi u dinarima, što mi je proračunavanje ukupnih troškova izgradnje veoma otežalo i zahtevalo posebnu metodologiju, jer je u toku 25 godina izgradnje pruge Beograd–Bar inflacija bila prilično velika za tadašnje prilike, a dinar je u toku tog istog perioda nekoliko puta devalvirao. Zato sam odlučio da sve podatke koji su izraženi u dinarima preračunam u američke

[7] U okviru rada na projektu pregledao sam dnevne novine *Politika*, *Vjesnik* i *Pobjeda* za vreme između 1965. i 1976, kao i *Borbu* za vreme između 1952. i 1976. godine.

[8] Seška Stanojlović, *Beograd–Bar. Stvarnost na pruzi snova*, Privredni vjesnik (12.01.76), br. 1873, 6; Ova informacija u *Privrednom vjesniku* je od presudnog značaja za moj proračun ukupnih troškova u ovom radu.

[9] Mirko Dokić, *Ekonomsko-saobraćajni značaj pruge Beograd–Bar*, Beograd 1966; Mirko Dokić, *Pruga Beograd–Bar i luka Bar*, Beograd 1971; Mirko Dokić, *Turistička valorizacija užeg gravitacionog područja pruge Beograd–Bar*, Beograd 1978; Mirko Dokić, *Pruga Beograd–Bar (zamisao, ostvarenje, korišćenje, unapređenje)*, Beograd 1996; Mirko Dokić, *Kompleksno istraživanje valorizacije železničkog transportnog sistema Beograd–Bar*, Beograd 2001.

dolare[10] po zvaničnom kursu koji je važio u tom trenutku. U periodu između 1952. i 1963. godine zvaničan kurs dinara bio je nerealan, jer je jugoslovenska privreda bila zatvorena i planska, a dinar nije bio konvertibilan. Ali to je bio jedini način da izračunam makar približno troškove izgradnje pruge u ovom periodu, a iznosi izraženi u dolarima nam daju u svakom slučaju realniju sliku tih troškova nego oni u dinarima (naročito kada se ima u vidu problem devalvacije dinara). Između 1945. i aprila 1952. godine nije uopšte postojao zvanični devizni kurs. On je uveden tek aprila 1952. godine, u isto vreme kada je počela i izgradnja pruge Beograd–Bar, što mi je omogućilo da od početka do kraja izgradnje pruge preračunam troškove izgradnje u američke dolare. Za period posle 1963. godine situacija je mnogo jednostavnija i jasnija, jer će dinar zvanično postati konvertibilan, i postojaće zvanična devizna kursna lista, a jugoslovenska privreda će postati samim tim otvorena i deo svetske privrede.

Prve ideje o izgradnji pruge, koja bi povezivala Srbiju sa Jadranskim morem i Crnom Gorom, potiču još iz 19. veka. Kraljevina Srbija neće uspeti da sprovede ovaj plan u delo jer joj je, zbog činjenice da Srbija i Crna Gora nisu imale zajedničku granicu, bila potrebna saglasnost Osmanskog carstva (zbog dela preko Sandžaka), pa će čitav projekat još na samom početku biti osuđen na propast. Tek pošto je 1918. godine stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, prvi put su se stvorili politički uslovi za izgradnju jedne ovakve pruge – i Srbija i Crna Gora postale su deo iste države i nije više bila neophodna saglasnost velikih sila za to, ali će se vrlo brzo pokazati da Kraljevina SHS nije bila dovoljno ekonomski jaka da bi mogla uspešno da finansira jedan ovako veliki projekat. Radi izgradnje pruge od Beograda do Jadranskog mora preko Crne Gore, Kraljevina SHS će uzeti međunarodni zajam u visini od 70 miliona USD[11], ali će novac na kraju biti iskorišten u druge svrhe, pre svega u pokrivanje deficita u budžetu. Od dobijenog novca biće napravljeni prvi konkretni planovi izgradnje, po kojima je pruga trebalo da ide od Beograda do Kotora.[12] Kraljevina SHS će tonuti u sve dublju političku krizu, tako da će izgradnja ove pruge biti odložena za neka „bolja“ vremena.

Tek po završetku Drugog svetskog rata prvi put će se ozbiljno razmišljati o sprovođenju u delo ideje o izgradnji pruge od Beograda do crnogorskog primorja. Do 1951. godine se diskutovalo o tome da li pruga treba da ide dolinom Drine ili dolinom Lima. U avgustu 1951. biće donesena konačna odluka da se pruga gradi dolinom Lima. Ona je trebalo da prolazi od Beograda preko Valjeva, Kosjerića, Požege, Titovog Užica, Priboja, Bijelog Polja, Kolašina, Titograda do Bara, i da bude duga 476 kilometara.[13]

Od samog početka bilo je nejasno koliko će izgradnja pruge koštati. Iako se sa izgradnjom započelo još 1952. godine, prvi investicioni plan biće donesen tek 1955.

[10] U daljem tekstu ću koristiti skraćenicu USD za američki dolar.

[11] U literaturi se često može naići na podatak da je visina ovog međunarodnog zajma iznosila 100 miliona USD. Ovaj podatak je tačan ali nepotpun, jer je od tih 100 miliona USD suma od 70 miliona USD bila predviđena za izgradnju pruge Beograd–Kotor, dok je preostalih 30 miliona USD bilo predviđeno u druge svrhe.

[12] Schneider, *Gebirgsbahnen Europas*, 258–259 ; St. Jeftimijades, *Ekonomski aspekti železničke magistrale za Bar*, Ekonomska politika (10.07.52), br. 15, 282–284.

[13] Schneider, *Gebirgsbahnen Europas*, 259 ; Petar B. Jovanović, *Informativni podaci o pruzi Beograd–Bar*, Beogard 1971, 5.

godine.[14] Kada se počelo sa izgradnjom, postojala su samo nezvanična predviđanja eksperata koliko bi izgradnja pruge mogla koštati. Tako se, npr., polazilo od toga da bi građevinski radovi trebalo da koštaju oko 85 milijardi dinara, dok bi kupovina 30 vagona i oko 2600 vagona koštala još dodatnih 8,6 milijardi dinara, što bi iznosilo ukupno oko 93,6 milijardi dinara.[15] Ako preračunamo ovih 93,6 milijardi dinara predviđenih troškova u američke dolare po tadašnjem zvaničnom kursu od 300 dinara za 1 USD, videćemo da je po ovim nezvaničnim predviđanjima izgradnja pruge trebala da košta oko 312 miliona USD. Savezna država je u ovom periodu finansirala 100% velike projekte od značaja za celokupnu jugoslovensku privredu, a pruga Beograd–Bar bila je u tom trenutku jedan od najznačajnijih i najvećih saveznih projekata. Izgradnja čitave pruge trebalo je da bude završena do 1960. godine. Preduslov za ovo je bio da se Jugoslavija u vreme do 1960. pre svega koncentriše na izgradnju ove pruge i investira onoliko sredstava koliko je bilo neophodno da se plan ostvari.[16]

Izgradnja deonica Resnik–Vreoci (47 km) u Srbiji i Titograd–Bar (53 km) u Crnoj Gori počela je 1952. godine. Dve godine kasnije počeće radovi na izgradnji tri velika tunela, a 1957. godine svi radovi biće obustavljeni, jer savezna država nije imala dovoljno sredstava za nastavak izgradnje. Međutim, godinu dana kasnije radovi će ipak biti nastavljeni, tako da će šinska veza na deonici Resnik–Vreoci biti završena 1958. godine, a na deonici Titograd–Bar 1959. godine. Posle toga će dalja izgradnja pruge biti zaustavljena, a svi započeti radovi konzervirani.[17]

Između 1952. i 1961. godine izgrađeno je ukupno 100 kilometara pruge Beograd–Bar, što je bilo malo manje od četvrtine ukupne dužine pruge. U ovom periodu bilo je investirano ukupno 22,25 milijardi dinara.[18] Vrlo je teško precizno preračunati ovih 22,25 milijardi dinara u američke dolare, jer je najkasnije od 1957. godine bilo praktikovano da paralelno postoje dva važeća devizna kursa: 300 dinara za 1 USD bio je „službeni“ kurs, dok je „zvanični“ kurs bio 632 dinara za 1 USD. Između 1957. i 1959. godine u prugu je investirano oko 5 milijardi dinara, tj. 7,91 miliona USD (po kursu od 632 dinara za 1 USD), dok je od 1952. do 1957. godine ukupno uloženo 17,25 milijardi dinara, odnosno 57,5 miliona USD (po kursu od 300 dinara za 1 USD). To znači da je sveukupno u ovom periodu savezna država izdvojila za izgradnju pruge Beograd–Bar 65,42 miliona USD.[19]

Time je završena prva faza izgradnje pruge Beograd–Bar. Iako je na početku izgradnje pruge postojala jasna politička volja da se pruga izgradi i iako su uložena velika

---

[14] AJ-599-45 – Elaborat Glavne uprave za izgradnju pruge B–B o izgradnji pruge B–B.

[15] Jeftimijades, *Ekonomski aspekti železničke magistrale za Bar*, 284.

[16] Ibid.

[17] *Beograd–Bar. Specijalni dodatak posvećen pruzi Beograd–Bar*, Ekonomska politika (24.11.75), br. 1234/1235, 8–9 ; *Pruga Beograd–Bar. Za nerazvijene prozor u svijet*, Privredni vjesnik (22.04.71), br. 1575, 13.

[18] Mirko Dokić, *Od prvih ideja do realizacije. Sto godina bitke za prugu, Beograd–Bar*, Beograd 1972, 6–11; Dokić piše da je između 1952. i 1965. godine bilo ukupno uloženo 31 milijarda dinara. Za vreme između 1961. i 1965. godine raspolažem tačnim podacima koliko je sredstava bilo uloženo po godinama – 8,75 milijardi dinara. Od ukupne sume od 31 milijarde dinara oduzeo sam sumu od 8,75 milijardi i tako došao do sume od 22,25 milijardi dinara za vreme između 1952. i 1961. godine.

[19] Ako bismo celokupnu sumu od 22,5 milijardi dinara obračunali po kursu od 632 dinara za 1 USD, onda bi iznos u dolarima bio 35,6 miliona USD.

finansijska sredstva u njenu izgradnju, do 1961. godine je bilo izgrađeno tek nešto više od četvrtine pruge, a tehnički najkomplikovanije deonice je tek trebalo izgraditi.

Kada je po završetku trase Bar–Titograd 1959. godine dalja izgradnja pruge Beograd–Bar bila prekinuta, istovremeno su obustavljeni i svi radovi na daljem planiranju izgradnje. Direkcija za izgradnju pruge je takođe bila ukinuta, kao i razne institucije koje su se bavile planiranjem i izgradnjom pruge.[20] Tek 1961. godine biće donet novi plan izgradnje pruge Beograd–Bar. Iste godine biće nastavljeni radovi na izgradnji pruge. Po novom planu su za vreme između 1961. i 1965. godine bila predviđena ulaganja u visini od 35 milijardi dinara (46,7 miliona USD).[21]

Činjenica da su za vreme između 1961. i 1965. godine predviđena ulaganja u prugu iznosila samo 46,7 miliona USD, ukazuje na to da se radilo o kompromisnom rešenju. Ova sredstva su doduše bila dovoljna da se obezbedi nastavak izgradnje pruge, ali ne i da se pruga završi. Štaviše, u tom trenutku nije još uvek bila donesena odluka da li će pruga biti završena i kada. Činjenica da je između 1952. i 1961. godine u izgradnju pruge bilo uloženo 65,42 miliona USD, a da je izgrađeno samo nešto više od četvrtine ukupne dužine pruge, vrlo jasno ukazuje na to da su odobrena sredstva od 46,7 miliona USD bila nedovoljna za završetak radova, i da je konačna odluka o završetku izgradnje odložena za period posle 1965. godine, kada je trebalo da se ponovo odlučuje o tome.

Intenzitet radova između 1961. i 1965. godine bio je vrlo nizak. Otvorena su samo četiri gradilišta: radovi na dve kratke deonice (Valjevo–Ražana i Potpeć–Prijepolje) i na dva tunela („Zlatibor“ i „Mojkovac“). Eksperti istovremeno projektuju u ovom periodu detaljan plan trase između Beograda i Bara, jer do 1961. godine detaljan plan izgradnje još uvek nije postojao i tek ga je trebalo napraviti.[22] Zbog toga se ovaj period može posmatrati kao priprema za završnu fazu i završetak izgradnje pruge Beograd–Bar.

Investicioni plan iz 1961. godine je tri godine kasnije bio dopunjen. Na osnovu novog, dopunjenog investicionog plana, dalja izgradnja pruge je trebalo da bude sprovodena u dve faze. U prvoj fazi je trebalo samo uspostaviti šinsku vezu između Beograda i Bara. Ova faza je trebalo da traje 5-6 godina, a predviđeni troškovi su iznosili 115 milijardi dinara (153,3 miliona dolara).[23] Tek po završetku prve faze bi usledila izgradnja pratećih objekata – železničkih stanica, sigurnosno-signalnih uređaja, elektrifikacija pruge..., što je predstavljalo drugu fazu izgradnje pruge. Eksperti koji su izrađivali dopunjeni investicioni plan su smatrali da će pruga biti rentabilna tek onda kada se pusti u saobraćaj u celokupnoj dužini, te da bi puštanje u saobraćaj dela po dela pruge donelo samo gubitke u prelaznom periodu, dok se pruga ne završi. Iz tog razloga je napravljen ovakav investicioni plan u dve faze.[24]

Investicionim planom iz 1961. godine bila su predviđena skromna ulaganja u prugu u vreme između 1961. i 1965. godine, ali čak ni ta, planom predviđena ulaganja

---

[20] *Posle 90 godina stvarnost*, Ekonomska politika (24.11.75), br. 1234/1235, Specijalni dodatak posvećen pruzi Beograd–Bar, 9.

[21] *Saobraćaj. Beograd–Bar: radovi na ključnim objektima*, Ekonomska politika (03.03.62), br. 518, 289.

[22] Jovanović, *Informativni podaci o pruzi Beograd–Bar*, 7.

[23] *Železnički saobraćaj. Kako graditi barsku prugu*, Ekonomska politika (29.11.62), br. 556–557, 1460.

[24] Jovanović, *Informativni podaci o pruzi Beograd–Bar*, 7; *Železnički saobraćaj. Kako graditi barsku prugu*, Ekonomska politika (29.11.62), br. 556–557, 1460.

nisu ostvarena. Za vreme između 1961. i 1965. godine stojale su mi na raspolaganju detaljne informacije o tome koliko je sredstava svake godine bilo uloženo. Od predviđenih 35 milijardi dinara (46,7 miliona USD) do kraja 1965. godine savezna država uložila je u izgradnju pruge samo 8,75 milijardi dinara (11,07 miliona USD)[25], što je bilo manje od četvrtine ulaganja predviđenih investicionim planom.

Započeti radovi na dve kratke deonice i na dva tunela nisu bili završeni. Na kraju 1965. godine je još uvek samo 100 od ukupno 476 km pruge bilo završeno. Do tada je u izgradnju pruge bilo ukupno uloženo 76,49 miliona USD. Pošto je 1965. godine u Jugoslaviji otpočeo proces privredne reforme, morala je i dalja izgradnja pruge Beograd–Bar biti prilagođena privrednoj reformi i novom načinu poslovanja. Zbog toga je iste godine investicioni plan izgradnje ove pruge još jednom bio detaljno analiziran.[26]

Period između 1966. i 1971. godine je za realizaciju projekta izgradnje pruge Beograd–Bar bio od odlučujućeg značaja, jer je u ovom periodu doneta konačna odluka o tome da „stogodišnji san" o izgradnji pruge Beograd–Bar postane u bliskoj budućnosti stvarnost.

U toku ovih pet godina su bile tri prekretnice, koje će biti od presudnog značaja za sudbinu pruge Beograd–Bar. Prva prekretnica je bila 1966. godina i donošenje Zakona o učešću Federacije u finansiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd–Bar.[27] Ovim zakonom je prvi put od početka izgradnje pruge donesen realan i precizan investicioni program, kojim je tačno bilo predviđeno koliko bi trebalo da košta završavanje izgradnje pruge, ko će da plati te troškove i do kada pruga treba da bude završena. Takođe je bilo predviđeno i šta će se desiti u slučaju da troškovi budu veći od planiranih, kao i ukoliko bi završetak izgradnje pruge kasnio. Druga prekretnica je bila 1968. godine, kada je Međunarodna banka za obnovu i razvoj odobrila kredit od 50 miliona USD u svrhu završetka izgradnje pruge Beograd–Bar.[28] Tek po odobrenju ovog kredita je bilo moguće krenuti sa ovim poslom jer je veliki deo tih troškova ovim zajmom bio pokriven. Treća prekretnica je, po mom mišljenju, bila 1970. godina, kada je SR Srbija donela odluku da preuzme na sebe dalje finansiranje izgradnje dela pruge koji prolazi kroz Srbiju i zbog toga organizovala narodni zajam u ovu svrhu.

Zakonom iz 1966. godine bilo je predviđeno da izgradnja pruge Beograd–Bar bude završena najkasnije do 31. decembra 1972. godine. Bilo je predviđeno da savezna država izdvoji 1,98 milijardi dinara (158,4 miliona USD) u ovu svrhu, i to za deo pruge koji prolazi kroz SR Srbiju 1,092 milijarde dinara (87,36 miliona USD), a za deo kroz SR Crnu Goru 888,4 miliona dinara (71,07 miliona USD). Preduslov za to je bio da se socijalističke republike Srbija i Crna Gora obavežu da preuzmu na sebe finansiranje

[25] Dokić, *Sto godina bitke za prugu, Beograd–Bar*, 10; *Domaće vijesti. 850 milijuna dinara...*, Privredni vjesnik (20.04.65), br. 1134, 6; U 1961. godini – 2 milijarde dinara (2,6 miliona USD), 1962 – 2 milijarde dinara (2,6 miliona USD), 1963 – 1,6 milijardi dinara (2,13 miliona USD), 1964 – 2,3 milijarde dinara (3,06 miliona USD), 1965 – 850 miliona dinara (0,68 miliona USD).

[26] AJ-130-904-1382 – Informacija za predložene nacrte Zakona o finansiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje magistralnih saobraćajnica.

[27] *Zakon o udjelu federacije u financiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd–Bar*, Službeni list SFRJ (13.07.66), br. 26, 529–530.

[28] *50 miliona dolara zajma za prugu Beograd–Bar*, Borba (22.03.68), br. 80, 1.

17,5%[29] od ukupnih troškova izgradnje, kao i sva eventualna prekoračenja troškova izgradnje na teritorije svoje republike. Zakonom je bilo predviđeno da SR Srbija investira 192,83 miliona dinara (15,43 miliona USD), dok je SR Crna Gora imala obavezu da investira 156,75 miliona dinara (12,54 miliona USD). SR Srbija i SR Crna Gora su takođe morale da preuzmu ulogu investitora od savezne države, svaka na teritoriji svoje republike, kao i sva prava i obaveze koje ima investitor.[30] Kada se saberu svi predviđeni troškovi, proizlazi da su po zakonu iz 1966. godine ukupni troškovi izgradnje pruge iznosili 2,330 milijardi dinara (186,37 miliona USD). Zakonom je bilo takođe za svaku godinu precizno određeno, zaključno sa 31. decembrom 1972, koliko je savezna država bila obavezna da investira u izgradnju pruge. Najveći deo od predviđene sume je savezna država trebalo da uplati u 1971. i 1972. godini. Tako je npr. za izgradnju dela pruge kroz SR Srbiju savezna država u 1971. i 1972. godini trebalo da uplati 470,7 miliona dinara (od ukupno 1092 miliona dinara), što je bilo gotovo 50% od ukupne sume predviđene za izgradnju dela pruge kroz SR Srbiju. U Crnoj Gori je savezna država u 1971. i 1972. trebalo da uplati 542,85 miliona dinara (od ukupno 888,4 miliona dinara), što je bilo više od 60% od ukupnih investicija za deo pruge kroz SR Crnu Goru.[31]

Iako je Zakon o finansiranju završetka izgradnje pruge Beograd–Bar donesen još u junu 1966. godine, dalja sudbina pruge je bila i dalje neizvesna, jer je savezna država mogla da ispuni svoje obaveze predviđene ovim zakonom, samo u slučaju da Međunarodna banka za obnovu i razvoj odobri kredit za izgradnju pruge. Savezna država nije imala dovoljno finansijskih sredstava na raspolaganju, tako da je sudbina pruge bila direktno vezana za dobijanje ovog kredita. Jugoslovenski eksperti su imali zadatak da ubede nadležne u Međunarodnoj banci za obnovu i razvoj da će ova pruga biti rentabilna i da se sa ekonomske tačke gledišta isplati uložiti sredstva u izgradnju ove pruge. Pregovori predstavnika Savezne vlade sa predstavnicima Međunarodne banke su počeli još krajem 1965. godine, i trajaće sve do marta 1968. godine, kada će konačno biti odobren kredit u visini od 50 miliona USD za završetak izgradnje pruge Beograd–Bar. Ovaj kredit je bio uz kamatu od 6,25% i savezna država bi počela da ga otplaćuje tek od 1. januara 1974. godine, kada bi pruga već bila završena i puštena u saobraćaj.[32] Ovih 50 miliona USD su predstavljali trećinu od ukupnih sredstava koje je po zakonu savezna država trebalo da uloži u prugu, tako da je u tom momentu izgledalo realno i ostvarivo da se pruga završi do kraja 1972. godine, kako je bilo i planirano.

---

[29] U skoro svim novinskim člancima u vezi sa ovim zakonom navodi se podatak da republike moraju da učestvuju sa 15%, iako su konkretne sume od 192,83 miliona dinara, odnosno 156,75 miliona dinara, tačno navedene, i čine 17,5% od ukupnih troškova. U članu 8. Zakona o finansiranju završetka izgradnje pruge B–B stoji jasno i nedvosmisleno da su republike obavezne da učestvuju sa 17,5 % od ukupnih troškova izgradnje.

[30] *Zakon o udjelu federacije u financiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd–Bar*, Službeni list SFRJ (13.07.66), br. 26, 529–530; *Loan Agreement (Belgrade–Bar Railway Project) between International Bank for Reconstruction and Development and Yugoslav Investment Bank. Dated March 22, 1968. Loan Number 531. YU*, International Bank for Reconstruction and Development (1968), 1–16.

[31] *Zakon o udjelu federacije u financiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd–Bar*, Službeni list SFRJ (13.07.66), br. 26, član 7, 530.

[32] Mirko Đekić, *Posle prijatnih vesti o pruzi Beograd–Bar. Pruga bez znaka pitanja*, Politika (24.03.68), br. 19565, 7.

Između 1966. i 1968. godine su osnovane dve važne institucije, koje je trebalo da olakšaju ostvarenje plana završetka izgradnje pruge. U maju 1967. godine je ŽTP[33] Beograd osnovao Direkciju za izgradnju pruge Beograd–Bar[34], a dve godine kasnije je osnovan „B–B[35] komerc“.[36] U „B–B komercu“ su bila udružena sva ona preduzeća koja su u pruzi Beograd–Bar videla ekonomski interes, a njihov cilj je bio da obezbede da pruga odmah po puštanju u saobraćaj bude rentabilna.[37] Ubrzana izgradnja pruge je počela još 1966. godine, posle donošenja Zakona o izgradnji pruge B–B, tako da je već u novembru 1968. godine bio izgrađen deo pruge između Beograda i Valjeva dužine 92 kilometra, baš kako je bilo i predviđeno planom. Sledeći cilj je bio izgradnja dela pruge između Valjeva i Titovog Užica, dužine 93 kilometra, koji je trebalo da bude završen do 1970. godine.[38] Ali radovi na izgradnji pruge biće sve sporiji i dolaziće do stalnih pomeranja rokova i odlaganja završetka ove deonice, tako da će krajem 1971. godine ova deonica i dalje biti nezavršena. Već u leto 1970. godine rok za završetak pruge biće pomeren na juni 1973, dok je prvobitnim planom taj rok bio 31. decembar 1972.[39] U decembru 1970. ovaj rok biće još jednom pomeren, i to za kraj 1974. godine.[40]

Naročito važna godina za dalju sudbinu pruge je bila 1970. Još od 1968. godine se raspravljalo o tome kako bi trebalo ukinuti savezna investiciona sredstva, i kako bi trebalo da ubuduće samo republike raspolažu investicionim sredstvima. To je na kraju sprovedeno u delo, tako da su od 1. januara 1971. godine republike bile obavezne da same finansiraju sve investicione projekte na svojoj teritoriji. Savezni investicioni fond je ukinut, a sva prava i obaveze iz ove oblasti su preneta sa savezne države na republike. Savezna država više nije raspolagala nikakvim investicionim sredstvima, pa samim tim više nisu mogli postojati savezni projekti koje finansira savezna država. Najveći problem koji je ostao nerešen bila je pruga Beograd–Bar jer je ona bila poslednji veliki nezavršeni savezni projekat, čije je finasiranje po Zakonu iz 1966. godine trebalo da finansira savezna država do kraja 1972. godine. Međutim, ukidanjem Saveznog investicionog fonda bi dalje finasiranje izgradnje pruge Beograd–Bar postalo neizvodljivo. Zbog toga su pre svega SR Hrvatska i SR Slovenija tokom 1970. godine predlagale da savezna država odustane od dalje izgradnje pruge Beograd–Bar, iako se savezna država zakonski obavezala da finansira izgradnju pruge do kraja 1972. godine.[41] Na taj način je završetak izgradnje pruge ponovo doveden u pitanje, što će dovesti do spora i međusobnih optužbi između republika, posebno između SR Srbije i SR Hrvatske. Na kraju je ipak pronađeno

[33] Železničko-transportno preduzeće.
[34] *Izgradnja pruge Beograd–Bar. Iduće godine prvi voz u Valjevu*, Borba (18.05.67), br. 134, 7.
[35] Beograd–Bar.
[36] B–B komercu su pripadala sledeća preduzeća: ŽTP Beograd, Luka Beograd, Luka Bar, Jugooceanija iz Kotora, Železnički institut u Beogradu...
[37] Dušan Dražić, *Izgradnja magistrale Beograd–Bar. Pruga okuplja luke, brodare i trgovinu*, Borba (20.02.69), br. 49, 5.
[38] D. Dražić, M. Jocić, *Beograd–Valjevo normalnim kolosekom*, Borba (28.11.68), br. 332, 32.
[39] D. Vuković, *Kasne radovi na najvećoj magistrali. Pruga Beograd–Bar tek sredinom 1973?*, Borba (23.07.70), br. 200, 4.
[40] Dušan Dražić, *Sa gradilišta pruge Beograd–Bar. Traži se 6000 graditelja*, Borba (19.12.70), br. 346, 5.
[41] F. B. Singleton, J. Wilson, *The Belgrad–Bar Railway*, Geography. Journal of the Geographical Association 62 (1977), br. 274, 123.

kompromisno rešenje, tako što je SR Srbija pristala da se obaveže da na svojoj teritoriji od 1. januara 1971. preuzme dalje finansiranje izgradnje pruge,[42] dok je za deo kroz SR Crnu Goru savezna država bila obavezna da i dalje finansira izgradnju pruge do kraja 1972. godine, onako kako je bilo predviđeno Zakonom iz 1966. godine.[43]

Činjenica da je SR Srbija preuzela na sebe dalje finansiranje izgradnje pruge B–B nije rešila problem završetka izgradnje pruge, jer SR Srbija u tom momentu nije raspolagala potrebnim sredstvima kako bi svoju odluku sprovela u delo. Do kraja 1970. godine je federacija investirala u izgradnju pruge 529 miliona dinara (42,3 miliona USD) od ukupno predviđenih 1104 miliona dinara. Pored toga, nastala prekoračenja troškova izgradnje u tom momentu iznosila su 439 miliona dinara (35,1 milion USD), koja su po zakonu iz 1966. godine svejedno padala na teret SR Srbije, i koje je SR Srbija bila obavezna da pokrije.[44] Zbog toga je Vlada SR Srbije u decembru 1970. odlučila da raspiše narodni zajam kojim bi se finansirala dalja izgradnja pruge Beograd–Bar. Zajam je bio jedini način da se sakupe onih 575 miliona dinara investicionih sredstava koja su nedostajala jer savezna država nije bila u stanju da ispuni svoju obavezu preuzetu Zakonom iz 1966. godine.[45] Bez ovih sredstava bi dalja izgradnja pruge bila ozbiljno dovedena u pitanje, jer od 1. januara 1971. odjednom nije bilo nikakvih sredstava na raspolaganju, i pretila je potpuna obustava radova. Zbog toga je Vlada SR Srbije kao prelazno rešenje za prvi kvartal u 1971. stavila na raspolaganje 45 miliona dinara, kako radovi ne bi stali dok se ne pronađe konačno rešenje daljeg finansiranja pruge.[46]

Situacija u Crnoj Gori je bila još teža. Federacija je od 1966. do 1. januara 1971. godine investirala ukupno samo 331 milion dinara (26,5 miliona USD) od ukupno predviđenih 888,4 miliona dinara, i samo 35% pruge kroz Crnu Goru je do kraja 1970. bilo završeno.[47] Federacija je u 1971. i 1972. godini trebalo da za deo pruge kroz Crnu Goru investira još 557,4 miliona dinara (44,6 miliona USD). Prekoračenja predviđenih troškova izgradnje pruge za period od 1966. do novembar 1970. godine su iznosila oko 400 miliona dinara, i njih je Crna Gora bila obavezna sama da pokrije.[48]

Time je završen najkontroverzniji i najinteresantniji deo istorijata finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar. Za izgradnju dela ove pruge kroz Srbiju savezna država je od 1966. do 31. decembra 1970. godine investirala ukupno 529 miliona dinara (42,3 miliona USD). U istom periodu je SR Srbija sama investirala u izgradnju pruge ukupno

---

[42] V. Zečević, *Radikalno ćemo smanjivati ekonomske funkcije Republike*, Politika (10.12.70), br. 20540, 5.

[43] *Novi budžet – stari koncept*, Privredni vjesnik (01.04.71), br. 1570, 2.

[44] Živorad Živković, *Pruga Beograd–Bar. Kako prekoračiti prekoračenja*, Borba (03.01.71), br. 359, 4; Iz ovog članka se vidi da Srbija mora da investira 575 miliona dinara kako bi se nastavili radovi na izgradnji pruge, jer je ovih 575 miliona dinara bilo predviđeno da investira savezna država u 1971. i 1972. godini. Ukupno je savezna država trebalo da investira 1104 miliona dinara. Podatak od 529 miliona dinara sam dobio tako što sam od ukupne sume od 1104 miliona dinara oduzeo 575 miliona dinara.

[45] Velizar Zečević, *Narodni zajam za prugu Beograd–Bar*, Politika (16.12.70), br. 20546, 5.

[46] Živorad Živković, *Pruga Beograd–Bar. Kako prekoračiti prekoračenja*, 4.

[47] *Koliko je potrošeno za prugu B–B*, Politika (15.04.71), br. 20664, 7; U članku je naveden podatak o ukupnim investicijama u visini od 401,6 miliona dinara. Od te sume, oduzeo sam 17,5%, jer je Crna Gora svake godine prvo morala da uloži svoj deo od 17,5% da bi uopšte dobila sredstva iz saveznog budžeta. Tako sam došao do sume od 331 milion dinara investicija savezne države za deo kroz Crnu Goru.

[48] *Teškoće zbog prekoračenja*, Politika (07.11.70), br. 20509, 6.

193 miliona dinara (15,4 miliona USD). To znači da je u ovom periodu ukupno investirano u izgradnju dela pruge kroz Srbiju 722 miliona dinara (57,76 miliona USD). Za izgradnju dela pruge kroz Crnu Goru je savezna država investirala u ovom periodu ukupno 331 milion dinara (26,5 miliona USD), dok je SR Crna Gora sama investirala 70,5 miliona dinara (5,64 miliona USD). Ukupne investicije u deo pruge kroz Crnu Goru su prema tome iznosile 401,5 miliona dinara (32,14 miliona USD). Prema gore navedenim podacima proizlazi da je u izgradnju pruge B–B u ovom periodu sveukupno bilo investirano 1123,5 miliona dinara (89,9 miliona USD). Ako ovome dodamo i investicije iz perioda pre 1966. godine, dobićemo ukupne investicije od početka izgradnje pruge u visini od 166,4 miliona USD.[49] Od toga je federacija investirala 145,4 miliona USD, dok su SR Srbija i SR Crna Gora same investirale 21 milion USD u izgradnju pruge. Do kraja 1970. je otprilike polovina trase kroz Srbiju bila završena kao i oko trećina trase kroz Crnu Goru.

Od 1. januara 1971. je veoma teško pratiti finansiranje izgradnje pruge Beograd–Bar kao jedne celine i jednog projekta, jer od ovog trenutka iz perspektive finansiranja izgradnje pruge u praksi postoje dva posebna projekta: jedan je izgradnja dela pruge od Bara do granice između SR Srbije i SR Crne Gore, koji će biti finansiran delimično iz saveznog budžeta, delimično od strane SR Crne Gore, a delom će ga finansirati i sve druge socijalističke republike. Drugi projekat je bio finansiranje dela pruge od granice između SR Srbije i SR Crne Gore do Beograda, i ovaj drugi deo će finansirati SR Srbija sama. Zato ću u ovom delu rada finansiranje svakog od ova dva dela predstaviti posebno, a tek na kraju dobijene rezultate sabrati i izračunati ukupne troškove izgradnje pruge.

a) Završetak dela pruge B–B kroz SR Srbiju

Posle 1. januara 1971. SR Srbija se našla u nezavidnoj situaciji. Politička odluka da se nastavi izgradnja pruge B–B je bila donesena, ali nije bilo sredstava da se ta odluka sprovede u delo. Zbog toga je dalja sudbina pruge B–B direktno zavisila od toga da li će uspeti ideja o raspisivanju narodnog zajma. Zbog toga su politički organi u SR Srbiji učinili sve kako bi se što pre raspisao narodni zajam za dovršenje izgradnje ove pruge. Već u februaru je Skupština SR Srbije usvojila neophodni zakon, a upis zajma je zvanično počeo od 1. aprila 1971. godine. Zajam je bio raspisan na teritoriji čitave Jugoslavije, i to u obliku vrednosnih hartija u visini od 500 miliona dinara, koje su bile ponuđene na prodaju.[50] Sam zajam je bio veliki uspeh, tako da je do novembra 1971. godine bilo prikupljeno preko 900 miliona dinara.[51] Iako su vrednosne hartije bile ponuđene na prodaju na teritoriji čitave Jugoslavije, čak 94,3% od ukupne sume je bilo upisano u SR Srbiji, a 4,44% u SR Crnoj Gori. U svim ostalim republikama zajedno je upisano oko 1,26% zajma.[52] Uspešno sprovedenim narodnim zajmom je problem daljeg finansiranja dela pruge B–B kroz Srbiju samo delimično bio rešen, jer su već u februaru 1972. godine

[49] Ova računica od 166,4 miliona USD ukupnih troškova proizlazi kada saberemo 76,49 miliona USD, koliko je bilo uloženo u prugu od 1952. do 1966. godine, sa 89,9 miliona USD od 1966. do kraja 1970.

[50] T. Mićković, Lj. Đorđević, *Srbija. Usvojen Zakon o zajmu za prugu Beograd–Bar*, Borba (20.02.71), br. 48, 6.

[51] F. B Singleton, J. Wilson, *The Belgrad–Bar Railway*, 123.

[52] I. T., *Zajam za prugu Beograd–Bar i Luku Bar. Beograd više nego svi ostali*, Borba (25.11.71), br. 325, 7.

ukupna prekoračenja troškova izgradnje iznosila preko 800 miliona dinara.[53] Dalja izgradnja pruge kroz Srbiju je bila nastavljena, ali je stalno bila u senci problema vezanih za finansiranje izgradnje. Tako je npr. deonica između Valjeva i Titovog Užica svečano otvorena tek u julu 1972. godine, dve godine kasnije nego što je to bilo predviđeno planom.[54]

Ionako tešku situaciju je još više otežavala visoka inflacija, koja je prouzrokovala stalno poskupljenje radova i materijala. Zbog toga je bilo vrlo teško predvideti koliko je još sredstava bilo potrebno uložiti u završetak izgradnje pruge B–B. Još je teže bilo predvideti kada će pruga konačno biti završena. U 1972. je predviđeni rok završetka izgradnje pruge bio kraj 1974. godine. Godinu dana kasnije se kao rok pominje kraj 1975. godine, dok će pruga na kraju biti puštena u saobraćaj tek 31. maja 1976. godine. Iz sledećeg primera se vrlo jasno može videti kojom brzinom su rasli troškovi izgradnje pruge: Po planu iz 1966. godine su ukupni troškovi izgradnje deonice pruge B–B kroz Srbiju trebalo je da budu 1,3 milijarde dinara (104 miliona USD). Već u februaru 1972. se računalo sa troškovima od 2,3 milijarde dinara (135,3 miliona USD).[55] Do juna 1973. troškovi će se popeti na 2,41 milijardu dinara.[56] Na kraju će ukupni troškovi izgradnje deonice pruge B–B kroz SR Srbiju od 1966. do 1976. godine iznositi 3,2 milijarde dinara.[57] Izraženo u američkim dolarima je izgradnja dela pruge B–B kroz SR Srbiju u periodu između 1966. i 1976. godine koštala 205,25 miliona USD.[58] Od toga je federacija investirala samo 529 miliona dinara (42,3 miliona USD), dok je SR Srbija investirala 2,67 milijardi dinara (162,95 miliona USD).

Iako se SR Srbija nalazila u mnogo boljem ekonomskom položaju od SR Crne Gore, ipak je za ekonomiju SR Srbije preuzimanje obaveze finansiranja izgradnje pruge B–B predstavljalo veliko opterećenje. Situacija je bila posebno teška 1975. i 1976. godine. Tako npr. nije uspeo pokušaj da se 1975. godine prodaju vrednosne hartije u visini od 300

---

[53] A. Mančić, *Pruga Beograd–Bar može da se završi u roku*, Politika (09.02.72), br. 20957, 5.

[54] D. D., *Barska magistrala. Prvi voz za Titovo Užice*, Borba (01.07.72), br. 179, 1.

[55] A. Mančić, *Pruga Beograd–Bar može da se završi u roku*, 5; Autor članka piše o prekoračenjima u visini od 1034 miliona dinara do kraja 1974. godine. Kada se tome dodaju planiranih 1,3 milijardi dinara, dobiju se ukupni troškovi u visini od 2,3 milijarde dinara.

[56] V. M., *Kada pruga može biti završena?*, Politika (27.06.73), br. 21453, 10.

[57] Seška Stanojlović, *Beograd–Bar. Stvarnost na pruzi snova*, Privredni vjesnik (12.01.76), br. 1873, 6; U ovom članku se nalazi podatak o ukupnim troškovima izgradnje pruge B–B u periodu posle 1966. godine. Ukupni troškovi su bili 6 milijardi dinara. Moja procena troškova izgradnje deonice pruge kroz Srbiju je izvedena iz ovog podatka o ukupnim troškovima od 6 milijardi dinara.

[58] N. Zirojević, *Nova pekoračenja u Crnoj Gori – 700 miliona*, Politika (31.03.73), br. 21367, 9; U ovom članku je naveden podatak da je od 1966. do decembra 1972. godine u deonicu pruge B–B kroz SR Srbiju ukupno uloženo 1560 miliona dinara. Pošto sam već izračunao da su federacija i SR Srbija do 31. decembra 1971. ukupno investirali 722 miliona dinara (57,76 miliona USD), onda sam oduzimanjem ovih 722 miliona dinara od 1560 miliona dinara došao do sume od 838 miliona dinara (55,87 miliona USD), koja je uložena između 1. januara 1971. i 31. decembra 1972. godine. Od 1. januara 1973. do 31. maja 1976. godine je onda moralo biti uloženo još ca. 1640 miliona dinara, ako se pođe od toga da su ukupni troškovi izgradnje dela pruge kroz Srbiju iznosili 3200 miliona dinara. Za ovih 1640 miliona dinara sam koristio devizni kurs iz 1976. godine (17,9 dinara za 1 USD) i dobio sumu od 91,62 miliona USD. Kada sve ovo gore navedeno saberemo, proizlazi da su ukupni troškovi izgradnje dela pruge B–B kroz SR Srbiju između 1966. i 1976. godine iznosili ukupno 205,25 miliona USD. (91,62+55,87+57,76).

miliona dinara, koje je trebalo da budu utrošene za izgradnju pruge B–B, iako je ponuđena kamata bila 10%.[59] Zbog toga je na kraju izabrana radikalnija metoda da bi se prikupila sredstva za završetak izgradnje pruge: Skupština Srbije je donela Zakon o obaveznom udruživanju sredstava za završetak prioritetnih objekata u SR Srbiji. Po ovom zakonu su sva republička društvena preduzeća morala da izdvoje 5% od godišnjeg ukupnog prihoda u 1975. i 1976. godini, i stave ta sredstva na raspolaganje SR Srbiji. Zvanično je Republika ovaj novac uzela u obliku kredita od preduzeća. Ukupno je uzeto od preduzeća 500 miliona dinara, a deo od ovih sredstava je trebalo uložiti u završetak izgradnje pruge Beograd–Bar.[60] Na taj način je finansiranje završetka izgradnje dela pruge B–B kroz SR Srbiju bilo osigurano, i izgradnja ovog dela pruge biće uspešno okončana.

b) Deo pruge B–B kroz SR Crnu Goru

Istorijat finansiranja izgradnje dela pruge B–B kroz SR Crnu Goru posle 1. januara 1971. godine je mnogo kompleksniji za istraživanje nego što je bio slučaj sa delom pruge B–B kroz SR Srbiju. Razlog je taj što je u finansiranju izgradnje ovog dela pruge pored SR Crne Gore učestvovala i savezna država, kao i ostale socijalističke republike.

Pošto je privreda Crne Gore bila suviše slaba da bi u potpunosti mogla da preuzme na sebe finansiranje ovako velikog projekta, sve druge republike su se složile s tim da savezna država nastavi i posle 1. januara 1971. godine finansiranje izgradnje pruge B–B u Crnoj Gori, i to do 31. decembra 1972. godine, onako kako je bilo i predviđeno zakonom iz 1966. godine. Prema tom zakonu je federacija bila obavezna da investira 248 miliona dinara u 1971. godini i u još 295 miliona dinara u 1972. godini.[61] Problem je bio u tome da savezna država više nije raspolagala investicionim sredstvima, pa samim tim nije imala na raspolaganju sredstva za izgradnju pruge B–B u Crnoj Gori. Zbog toga su isplate bile neredovne i sredstva su stizala sa višemesečnim zakašnjenjem. Troškovi izgradnje pruge su rasli velikom brzinom, a ovo kašnjenje sa uplatama od strane savezne države je samo pogoršavalo situaciju i svakim danom poskupljivalo izgradnju, a sva prekoračenja troškova izgradnje je SR Crna Gora bila obavezna da pokrije sama. Već u avgustu 1971. godine su prekoračenja iznosila 720 miliona dinara (48 miliona USD)[62], a nerazvijena SR Crna Gora jednostavno nije bila u stanju da obezbedi ova sredstva. Zbog toga će predstavnici Crne Gore u avgustu 1971. zatražiti kredit od savezne države u visini od 529 miliona dinara, kako bi pokrili nastala prekoračenja. Nekoliko meseci kasnije oni neće više tražiti 529, nego 720 miliona dinara, jer su u međuvremenu troškovi izgradnje porasli. Kredit će biti odobren tek u februaru 1972. godine, i to u visini od 330 miliona dinara (19,8 miliona USD), i to isključivo za pokrivanje nastalih prekoračenja u periodu između 1972. i 1974. godine.[63] Kasnije će ovaj kredit biti povećan na 510 miliona dinara, ali ni to

[59] M. Carić, *Kako se prikuplja novac za prugu Beograd–Bar. Prodata tek svaka osma obveznica*, Politika (19.09.75), br. 22255, 8.
[60] TANJUG, *Srbija. Obavezno udruživanje sredstava za prioritetne objekte*, Borba (30.10.75), br. 296, 6.
[61] *Zakon o udjelu federacije u financiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd–Bar*, Službeni list SFRJ (13.07.66), br. 26, 530.
[62] B. R., *Srbija će izvršiti obaveze*, Politika (18.08.71), br. 20786, 5.
[63] Sekretarijat za informacije SIV, *Postignut sporazum o planu*, Politika (12.02.72), br. 20960, 5.

neće biti dovoljno da se pokriju nastala prekoračenja.[64] Hroničan nedostatak sredstava je doveo do toga da radovi na izgradnji pruge stalno kasne, što je onda automatski poskupljivalo izgradnju. Tako je došlo do toga da je uprkos odobrenom kreditu od 510 miliona dinara 1972. godine, već u martu 1973. Crnoj Gori za završetak izgradnje pruge nedostajalo dodatnih 700 miliona dinara. Bez novog kredita od strane savezne države, Crna Gora bi bila primorana da zaustavi sve dalje radove na pruzi. Posle šestomesečnih pregovora između republika pronađeno je rešenje. Federacija je trebalo da odobri novi kredit od 300 miliona dinara, koji bi bio iskorišten za finansiranje radova u 1974. godini. Dodatnih 400 miliona dinara bi dale republike u obliku kredita Crnoj Gori, i ova sredstva bi se upotrebila za finansiranje radova na pruzi u 1975. i 1976. godini.[65] Na taj način je finansiranje izgradnje pruge B–B kroz Crnu Goru bilo rešeno i osiguran njen završetak. Ukupno je SR Crna Gora dobila kredita od savezne države i drugih republika u visini od 1230 miliona dinara (72,36 miliona USD). Crna Gora sama je investirala oko 500 miliona dinara. Najveći deo od tih 500 miliona dinara je poticao od novca koji je Crna Gora dobijala iz Fonda za nerazvijene republike. Kada ovome dodamo 1045 miliona dinara ukupnih troškova predviđenim investicionim planom iz 1966. godine, proizlazi da su ukupni troškovi izgradnje dela pruge B–B kroz Crnu Goru između 1966. i 1976. godine iznosili oko 2709 miliona dinara. (167,9 miliona USD). Od toga je savezna država preuzela 888,4 miliona dinara (59,3 miliona USD), 1230 miliona dinara (72,36 miliona USD) su bili krediti od strane savezne države i republika, koje je Crna Gora morala da vrati, a otprilike 590,7 miliona dinara (36,24 miliona USD) je SR Crna Gora morala sama da investira.

Međutim potrebno je ukazati na još jedan važan momenat u vezi sa finansiranjem izgradnje pruge B–B. To je činjenica da iako je kredit od 50 miliona USD od Međunarodne banke za obnovu i razvoj uzela federacija, vraćanje kredita su posle reformi privrednog sistema 1970. godine morale da preuzmu SR Srbija i SR Crna Gora. Crna Gora je pokušala na sve načine da izbegne preuzimanje obaveze vraćanja ovog kredita, i na kraju će posle dugih diskusija i pregovora sa predstavnicima drugih socijalističkih republika biti oslobođena obaveze vraćanja ovog kredita, koji će morati da vrati savezna država.[66] Ova činjenica će biti od velikog značaja kada u nastavku budem proračunavao koliko je bilo učešće savezne države u finansiranju izgradnje pruge B–B.

U periodu između 1971. i 1976. je izgrađeno dve trećine deonice pruge B–B kroz Crnu Goru i više od jedne polovine deonice kroz Srbiju. Tek po preuzimanju finansiranja od strane republika bilo je moguće završiti izgradnju pruge B–B. Izgradnja pruge B–B je 1952. godine započeta kao jedan od najvećih jugoslovenskih projekata, ali će završetak njene izgradnje postati zajednički projekat SR Srbije i SR Crne Gore. U ovom periodu je u

---

[64] Ljubomir Đikanović, *Kako završiti luku u Baru i prugu od Beograda do Bara*, Politika (15.03.73), br. 21351, 7.

[65] B. R., *Dodatna sredstva za prugu Beograd–Bar*, Pobjeda (17.03.74), br. 3284, 1; Lj. Đikanović, *Bliži se dan završetka značajnog privrednog objekta. Kredit za prugu Beograd–Bar*, Politika (01.03.75), br. 22055, 9;
SR Srbija je finansirala najveći deo ovog kredita, jer je sama dala 215 od ukupno 400 miliona dinara.

[66] *Zakon o obezbeđenju sredstava za otplaćivanje određenih inostranih zajmova čija je protivuvrednost korišćena za finansiranje izgradnje objekata na teritoriji SR Crne Gore,* Službeni list SFRJ (27.12.1974), br. 66, 2008–2009.

izgradnju ove pruge ukupno uloženo 4785 miliona dinara (283,1 milion USD), što je bilo četiri i po puta više nego u periodu između 1966. i 1971. godine. Ukupni troškovi izgradnje pruge B–B između 1966. i 1976. godine su iznosili 373,1 milion USD (167,9 miliona USD za deo pruge kroz SR Crnu Goru i 205,2 miliona USD za deo pruge kroz SR Srbiju). Od ovih 373,1 miliona USD je savezna država na sebe preuzela 126,6 miliona USD (42,3 miliona USD za deo kroz SR Srbiju i 84,3 miliona USD za deo kroz SR Crnu Goru), što je oko trećina ukupnih troškova izgradnje. Od tih 126,6 miliona USD je 50 miliona USD poticalo od kredita Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Taj kredit je uzela savezna država i bilo je predviđeno da ga ona mora i vratiti. Međutim, to će se od 1. januara 1971. promeniti, i republike će biti obavezne da same otplaćuju sve međunarodne kredite koje je uzela savezna država. To znači da federacija nije investirala 101,6 miliona USD, već 76,6 miliona USD (jer će 25 miliona USD SR Srbija morati sama da otplati), što znači oko šestina ukupnih investicija u prugu u ovom periodu.

Već u prethodnim poglavljima ovog rada izračunao sam da je savezna država do 1966. investirala u prugu ukupno 76,49 miliona USD. Kada tome dodamo 373,1 milion USD iz perioda posle 1966, dolazimo do ukupnih troškova izgradnje pruge B–B od 449,6 miliona USD. Od toga je savezna država investirala 153,08 miliona USD, SR Srbija 187,95 miliona USD[67], a SR Crna Gora 108,6 miliona USD.[68]

Pruga Beograd–Bar je nakon 25 godina neizvesnosti, uspona i padova, ipak bila završena, i 28. maja 1976. godine svečano puštena u saobraćaj. Time je bio i zvanično završen poslednji veliki savezni projekat u Jugoslaviji. Šta nam govore rezultati ovog istraživanja o istorijatu finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar? Kao prvo, upada u oči da je pruga koštala mnogo više nego što se do sada iz stručne literature moglo zaključiti. Izgradnja nije koštala 210, odnosno 300 miliona USD, već oko 449,6 miliona USD. Međutim, na ovo treba dodati još i troškove koji će nastati posle svečanog otvaranja pruge, jer ona nije bila u potpunosti završena (npr. trebalo je još elektrifikovati deo od Titovog Užica do Bara), a koje u ovom radu nisam obračunao. Ni ovaj proračun koji sam predstavio u ovom radu nije potpuno precizan, ali je u svakom slučaju mnogo precizniji od svih dosadašnjih i baziran je na izvorima.

Informacije iz dnevnih novina i stručnih časopisa bile su više nego dovoljne da pokažu i potvrde tendencije koje su se pojavile u vezi sa finansiranjem izgradnje pruge B–B. Jedna tendencija, koja se vrlo jasno vidi, jeste da su troškovi izgradnje pruge bili mnogo veći nego što se to do sada mislilo. Druga tendencija, ništa manje važna, jeste da su SR Srbija i SR Crna Gora mnogo više investirale u prugu nego što se to do sada pretpostavljalo. Čak ako bi se novim istraživanjima ispostavilo da pruga nije koštala 449,6 miliona USD, nego 480 ili 420 miliona USD, ove dve gore navedene tendencije bi ostale

[67] Već ranije izračunatoj sumi od 162,5 miliona USD dodao sam 25 miliona USD kredita Međunarodne banke za obnovu i razvoj, koje je SR Srbija morala sama da otplaćuje. Pošto je kredit iznosio 50 miliona USD, pošao sam od toga da je SR Srbija morala da otplaćuje polovinu dok je drugu polovinu morala da otplaćuje SR Crna Gora.

[68] Najveći deo od ovih 133,6 miliona USD su plaćale sve republike, bilo kroz kredite koje je savezna država dala Crnoj Gori, bilo da su direktno dale kredite Crnoj Gori, bilo preko Fonda za nerazvijene republike, u koji su razvijene republike morale da uplaćuju sredstva, a Crna Gora je najveći deo ovako dobijenih sredstava uložila u izgradnju pruge B–B. Međutim, sve ove kredite je Crna Gora morala kasnije da vrati. U ovih 133,6 miliona USD su uračunati i 25 miliona USD kredita Međunarodne banke za obnovu i razvoj.

nepromenjene. Da su na kraju troškovi izgradnje pruge bili mnogo viši nego što je bilo planirano nije ništa neobično za socijalističke zemlje u izgradnji ovako velikih projekata. Međutim, činjenica da su SR Srbija i SR Crna Gora investirale mnogo više u prugu nego savezna država je interesantno saznanje, pogotovo zbog toga što se iz naučnih članaka i novinskih izveštaja o pruzi B–B dobija sasvim druga slika i sasvim drugi utisak. Ovo saznanje otvara automatski još jedno pitanje – da li se izgradnja pruge B–B posle 1971. godine uopšte može posmatrati kao jugoslovenski savezni projekat, ili se u stvari radi o projektu SR Srbije i SR Crne Gore? Smisao saveznih projekata u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bio je u tome da se zajedničkim sredstvima finansiraju samo oni projekti koji su od odlučujećeg značaja za privredu čitave Jugoslavije. Pruga Beograd–Bar bila je u svakom slučaju jedan takav projekat, čija je izgradnja bila od značaja za čitavu jugoslovensku privredu. U tom pitanju su se od samog početka slagali predstavnici svih republika. Prema tome, nije sporno da je pruga B–B bila na samom početku savezni projekat. Međutim, njena izgradnja je istovremeno bio i najveći i najskuplji savezni projekat, i jugoslovenska privreda pedesetih i šezdesetih godina jednostavno nije bila dovoljno jaka da obezbedi dovoljno sredstava kako bi se pruga završila i bila puštena u saobraćaj. Na kraju će SR Srbija i SR Crna Gora morati da preuzmu skoro dve trećine ukupnih troškova izgradnje. Zbog toga je vrlo teško i problematično okarakterisati izgradnju pruge Beograd–Bar kao savezni projekat. U svakom slučaju, može se reći da je izgradnja ove pruge 1952. otpočeta kao savezni projekat, završena 1976. godine kao projekat SR Srbije i SR Crne Gore. S druge strane, bez pomoći drugih republika SR Crnoj Gori u kritičnim momentima u periodu posle 1972. godine pruga ne bi mogla biti završena. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, izgradnja pruge Beograd–Bar može se posmatrati i kao zajednički uspeh svih šest republika.

Da je izgradnja ove pruge imala smisla, pogotovo iz ekonomskog ugla, pokazuje razvoj saobraćaja na ovoj pruzi posle 1976. godine. U toku 1977. godine je ovom prugom bilo transportovano samo 3,198 tona robe, jer ona još uvek nije bila elektrifikovana celom dužinom, niti je Luka Bar bila u potpunosti završena. Međutim, već u 1981. godini je prugom bilo prevezeno 5,827 miliona tona robe i 3,387 miliona putnika, što je prugu činilo rentabilnom. Nakon toga je iz godine u godinu prevoženo sve više putnika i robe tako da je 1985. godine bilo transportovano 6,9 miliona tona robe i 4,8 miliona putnika. Tek posle raspada SFRJ 1991. godine pruga više nije bila rentabilna.[69]

Takođe se postavlja pitanje zbog čega je izgradnja pruge B–B bila toliko osporavana u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji nakon 1965. godine, ako su više od dve trećine troškova izgradnje snosile same SR Srbija i SR Crna Gora? Smatram da postoji više razloga za to, i da nijedan od njih nije direktno vezan za ovu prugu. Jedan važan razlog je svakako bio taj da je pruga B–B bila poslednji savezni projekat, i istovremeno jedini savezni projekat posle 1971. godine, i zbog toga je podsećala na vreme i sistem pre 1971. godine. Prvenstveni cilj kritika koje su dolazile iz SR Hrvatske i SR Slovenije nije bio da se dovede u pitanje smisao izgradnje pruge B–B, već da se trajno ukinu savezni projekti

[69] Mirko Dokić, *Kompleksno istraživanje valorizacije železničko transportnog sistema Beograd–Bar*, Beograd 2001, 167–169.

kao oblik investiranja. To znači da je osporavanje pruge B–B bilo više politički nego ekonomski motivisano.

Drugi razlog je bio taj da su republike morale posle 1971. godine da kreditima finansiraju izgradnju dela pruge B–B kroz Crnu Goru, i to ne svojevoljno, nego često pod jakim političkim pritiskom. Ne treba zaboraviti ni izgradnju Luke Bar, koja je takođe u isto ovo vreme bila finansirana kreditima savezne države i drugih republika. Sama činjenica da su republike morale da i posle 1. januara 1971. finansiraju bilo kakav projekat van svoje republike bila je mnogo važnija od same visine sredstava koja je trebalo izdvojiti. U tome je, po mom mišljenju, baš i ležao glavni uzrok nezadovljstva i negativnog stava drugih republika prema pruzi Beograd–Bar.

Tabela – Istorijat finansiranja izgradnje pruge Beograd–Bar (1952–1976)

Godina	Celokupna deonica od Beograda do Bara		Deonica pruge kroz SR Srbiju		Deonica pruge kroz SR Crnu Goru		Devizni kurs (USD:YUD)
	Investirano (Dinara)	Investirano (USD)	Investirano (Dinara)	Investirano (USD)	Investirano (Dinara)	Investirano (USD)	
1952–1957	17,25 milijardi	57,5 miliona					1:300
1957–1961	5 milijardi	7,91 miliona					1:632
1952–1961	22,25 milijardi	**65,41 miliona**					
1961–1965	8,75 milijardi	**11,07 miliona**					1:750 1:1250
1966–1971	1,1235 milijardi	**89,9 miliona**	Federacija 529 miliona Srbija 193 miliona	Federacija 42,3 miliona Srbija 15,4 miliona	Federacija 331 miliona Crna Gora 70,5 miliona	Federacija 26,5 miliona Crna Gora 5,64 miliona	1:12,5
1971–1976	4,7858 milijardi	**283,1 miliona**	Srbija 2,478 milijardi)	Srbija 147,55 miliona	Federacija 557,6 milion Krediti 1230 milion Crna Gora 520,2 milion	Federacija 32,8 milion Krediti 72,36 milion Crna Gora 30,6 miliona	1:15 – 1:17,9 ~17,00
				IBRD–Kredit Federacija –25 milion Srbija +25 milion			
1952–1976	**36,9093** milijardi	**449,48** miliona	Od toga: Federacija (153,08 miliona USD), SR Srbija (187,95 miliona USD) i SR Crna Gora (36,25 miliona USD + 72,36 miliona USD kredita federacije i drugih socijalističkih republika)				

Izvori i literatura:

Izvori:

50 miliona dolara zajma za prugu Beograd-Bar, Borba (22.03.68), br. 80, 1.

Arhiv Jugoslavije, Savezni sekreterijat za saobraćaj i veze, Beograd, br. 599-45, Elaborat Glavne uprave za izgradnju pruge B-B o izgradnji pruge B-B.

Arhiv Jugoslavije, Savezno izvršno veće, Beograd, br. 130-904-1382.

B.R., *Dodatna sredstva za prugu Beograd-Bar*, Pobjeda (17.03.74), br. 3284, 1.

B.R., *Srbija će izvršiti obaveze*, Politika (18.08.71), br. 20786, 5.

Beograd-Bar. Specijalni dodatak posvećen pruzi Beograd-Bar, Ekonomska politika (24.11.75), br. 1234/1235, 8-9.

Carić, M., *Kako se prikuplja novac za prugu Beograd-Bar. Prodata tek svaka osma obveznica*, Politika (19.09.75), br. 22255, 8.

D., D., *Barska magistrala. Prvi voz za Titovo Užice*, Borba (01.07.72), br. 179, 1.

Dražić, D., Jocić M., *Beograd-Valjevo normalnim kolosekom*, Borba (28.11.68), br. 332, 32.

Dražić, Dušan, *Izgradnja magistrale Beograd-Bar. Pruga okuplja luke, brodare i trgovinu*, Borba (20.02.69), br. 49, 5.

Dražić, Dušan, *Sa gradilišta pruge Beograd-Bar. Traži se 6000 graditelja*, Borba (19.12.70), br. 346, 5.

Đekić, Mirko, *Posle prijatnih vesti o pruzi Beograd-Bar. Pruga bez znaka pitanja*, Politika (24.03.68), br. 19565, 7.

Đikanović, Ljubomir, *Kako završiti luku u Baru i prugu od Beograda do Bara*, Politika (15.03.73), br. 21351, 7.

Jeftimijades, St., *Ekonomski aspekti železničke magistrale za Bar*, Ekonomska politika (10.07.52), br. 15, 282-284.

Kolarić, Vojislav, *Neue Eisenbahnstrecke Beograd-Bar*, Verkehrsannalen, Bd. 24(1977), 1/2, 11-17.

Koliko je potrošeno za prugu B-B, Politika (15.04.71), br. 20664, 7.

Loan Agreement (Belgrade-Bar Railway Project) between International Bank for Reconstruction and Development and Yugoslav Investment Bank. Dated March 22, 1968. Loan Number 531. YU, International Bank for Reconstruction and Development (1968), 1-16.

Lj., *Bliži se dan završetka značajnog privrednog objekta. Kredit za prugu Beograd-Bar*, Politika (01.03.75), br. 22055, 9.

Mančić, A., *Pruga Beograd-Bar može da se završi u roku*, Politika (09.02.72), br. 20957, 5.

Mićković, T. / Đorđević, Lj., *Srbija. Usvojen Zakon o zajmu za prugu Beograd-Bar*, Borba (20.02.71), br. 48, 6.

Novi budžet – stari koncept, Privredni vjesnik (01.04.71), br. 1570, 2.

Posle 90 godina stvarnost, Ekonomska politika (24.11.75), br. 1234/1235, Specijalni dodatak posvećen pruzi Beograd-Bar, 9.

Pruga Beograd-Bar. Za nerazvijene prozor u svijet, Privredni vjesnik (22.04.71), br. 1575, 13.

Saobraćaj. Beograd-Bar: radovi na ključnim objektima, Ekonomska politika (03.03.62), br. 518, 289.

Sekretarijat za informacije SIV, *Postignut sporazum o planu*, Politika (12.02.72), br. 20960, 5.

Stanojlović, Seška, *Beograd-Bar. Stvarnost na pruzi snova*, Privredni vjesnik (12.01.76), br. 1873, 6.

T., *Zajam za prugu Beograd-Bar i Luku Bar. Beograd više nego svi ostali*, Borba (25.11.71), br. 325, 7.

TANJUG, *Srbija. Obavezno udruživanje sredstava za prioritetne objekte*, Borba (30.10.75), br. 296, 6.
Teškoće zbog prekoračenja, Politika (07.11.70), br. 20509, 6.
V.M., *Kada pruga može biti završena?*, Politika (27.06.73), br. 21453, 10.
Vuković, D., *Kasne radovi na najvećoj magistrali. Pruga Beograd-Bar tek sredinom 1973?*, Borba (23.07.70), br. 200, 4.
Zakon o obezbeđenju sredstava za otplaćivanje određenih inostranih zajmova čija je protivuvrednost korišćena za finansiranje izgradnje objekata na teritoriji SR Crne Gore, Službeni list SFRJ (27.12.1974), br. 66, 2008–2009.
Zakon o udjelu federacije u financiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje pruge Beograd-Bar, Službeni list SFRJ (13.07.66), br. 26, 529-530.
Zečević, V., *Radikalno ćemo smanjivati ekonomske funkcije Republike*, Politika (10.12.70), br. 20540, 5.
Zečević, Velizar, *Narodni zajam za prugu Beograd-Bar*, Politika (16.12.70), br. 20546, 5.
Zirojević, N., *Nova pekoračenja u Crnoj Gori - 700 miliona*, Politika (31.03.73), br. 21367, 9.
Železnički saobraćaj. Kako graditi barsku prugu, Ekonomska politika (29.11.62), br. 556-557, 1460.
Živković, Živorad, *Pruga Beograd-Bar. Kako prekoračiti prekoračenja*, Borba (03.01.71), br. 359, 4.

Literatura:

Dokić, Mirko, *Ekonomsko-saobraćajni značaj pruge Beograd-Bar*, Beograd 1966.
Dokić, Mirko, *Kompleksno istraživanje valorizacije železničkog transportnog sistema Beograd-Bar*, Beograd 2001.
Dokić, Mirko, *Od prvih ideja do realizacije. Sto godina bitke za prugu*, Beograd-Bar, Beograd 1972, 6-11.
Dokić, Mirko, *Pruga Beograd-Bar (zamisao, ostvarenje, korišćenje, unapređenje)*, Beograd 1996.
Dokić, Mirko, *Pruga Beograd-Bar i luka Bar*, Beograd 1971.
Dokić, Mirko, *Turistička valorizacija užeg gravitacionog područja pruge Beograd-Bar*, Beograd 1978.
Fallstudie: Belgrad-Bar-Eisenbahnlinie über das Dinarische Gebirge, Büschenfeld, Herbert, Jugoslawien, Stuttgart 1981.
Jovanović, B. Petar, *Informativni podaci o pruzi Beograd-Bar*, Beogard 1971.
Schneider, Ascanio, *Gebirgsbahnen Europas*, Zürich 1982.
Singleton, F.B., Wilson, J., *The Belgrad-Bar Railway*, Geography. Journal of the Geographical Association 62 (1977), br. 274, 123.

DANIJEL KEŽIĆ

BELGRADE-BAR RAILWAY 1952-1976 HISTORY OF FINANCING THE LARGEST INFRASTRUCTURE PROJECT IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Summary

After 25 years of uncertainty and ups and downs, Belgrade-Bar railway was finished and officially opened to traffic on 28 May 1976. There was officially completed the last big federal project in Yugoslavia. What do the results of this research tell us about the history of financing the construction of the railroad Belgrade-Bar? First of all, it strikes to the line that the railway cost much more than it could be concluded from the literature. The construction did not cost 210, i.e. 300 million USD, but about 449.6 million USD. Furthermore, there were additional costs made after opening of the railway, since it was not fully completed (e.g. it was necessary to electrify a route from Titovo Uzice to Bar), which was not calculated in this paper. The budget presented in this paper was not fully accurate either, but in any case it was much more accurate than all the previous calculations based on different sources.

Information from daily newspapers and professional journals were more than sufficient to demonstrate and confirm trends that emerged in relation to financing of the BB railway construction. A tendency, which was very clear, was that the costs of the railway construction were much higher than it had been previously planned.

Another, equally important tendency was that the Federal Republic of Serbia and SR Montenegro invested much more in the railway than it was expected. Even if the new research proved that the railway did not cost 449.6 million USD, but 480 or 420 million USD, the two above-mentioned tendencies would remain unchanged. A fact that the construction costs were much higher at the end of the line than it was planned was not unusual for the socialist countries, when it came to the construction of such huge projects. However, the fact that the Federal Republic of Serbia and SR Montenegro invested much more in the railway than the Federal Government was a very interesting finding, especially because the scientific papers and news reports about the BB railway presented a completely different picture and totally different impression.

This finding automatically opened another question – namely, whether the construction of the BB railway after 1971 was a Yugoslav Federal project at all, or, in fact, it was a project of SR Serbia and the Federal Republic of Montenegro? The purpose of federal projects in Yugoslavia after The Second World War was to support with the common means of financing only those projects which were important for the economy of entire Yugoslavia. In any case, Belgrade-Bar railway was such a project, since its construction was important for the entire Yugoslav economy. Representatives of all the Republics agreed in this regard, and no one questioned it. Accordingly, there was no doubt that the BB railway was the federal project at the beginning. However, construction of the BB railway was also the largest and the most expensive federal project, and the Yugoslav economy in the fifties and sixties was simply not strong enough to provide sufficient

resources to finish the railway and open it to traffic. Finally, SR Serbia and SR Montenegro had to take almost two-thirds of the total construction costs. Therefore it was very difficult and problematic to characterize the construction of the railroad Belgrade-Bar as a federal project. In any case, it could be said that the construction of the railroad Belgrade-Bar, which started as a federal project in 1952 was completed as a project of SR Serbia and SR Montenegro in 1976. On the other hand, without help of the other republics sent to the Federal Republic of Montenegro in critical moments after 1972, it would not be possible to finish the railroad. Taking into account this fact, the construction of the railroad Belgrade-Bar could be seen as a joint success of all six republics.

That the construction of the railway made sense, especially from the economic point of view, was proved by the development of traffic on this line after 1976. During 1977, only 3,198 tons of goods were transported on the BB railway, because the railway had not been electrified yet in its whole length, and the port of Bar was not fully completed. However, already in 1981, 5,827 million tons of cargo and 3,387 million passengers were transported on the railway, what made it profitable. After that, more passengers and goods were transported every year, thus in 1985, there were transported 6,9 million tons of cargo and 4,8 million passengers. Only after the collapse of Yugoslavia in 1991, the railway was no longer profitable.[70]

It also raised the question why the construction of the BB railway was so challenged in SR Croatia and SR Slovenia after 1965, if more than two-thirds of the construction costs were borne by SR Serbia and SR Montenegro? I think there were several reasons for that, and none of them was directly related to the BB railway. An important reason was certainly that the BB railroad was the last federal project, and also it was the only federal project after 1971. Therefore, it was reminiscent of the time and the system before 1971. The primary aim of criticism coming from SR Croatia and SR Slovenia was not to question the purpose of construction of the BB railway, but to permanently abolish federal projects as a form of investment. It means that challenging of the BB railway was more politically than economically motivated.

Another reason was that after 1971 the republics had to finance the construction of the railway BB through Montenegro by loans, unwillingly, and often under strong political pressure. The construction of the Port in Bar should not be forgotten, since it was financed at the same time by the loans of the Federal State and the other republics. The very fact that the republics had to finance any project outside the republic after January 1, 1971 was far more important than the amount of funds which should be allocated. According to my opinion, it was exactly the main cause of dissatisfaction and negative attitudes of the other republics towards the Belgrade-Bar railway.

Keywords: Belgrade - Bar railway, financing the railway construction, national loan for the construction of the BB railway, a loan from the International Bank for Reconstruction and Development, the Federation share in financing the construction of the railway, economic reform, decentralization of the economic system in 1971.

[70] Mirko Dokić, *Kompleksno istraživanje valorizacije železničko transportnog sistema Beograd-Ba [Complex Research of Valorization of the Belgrade-Bar RailwayTransport System]*, Beograd 2001, 167-169.

UDC 329.15(497.113)“1956/1966“

Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbjelica@eunet.rs

Оригинални научни рад
примљено: 11. април 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

НАСТАВАК ФРАКЦИЈСКОГ СУКОБА МЕЂУ ВОЈВОЂАНСКИМ КОМУНИСТИМА 1965−1966. ГОДИНЕ*

Сажетак: Наша историографија се до сада није озбиљније бавила прошлошћу Југославије током шездесетих година двадесетог века. Ту деценију су обележили доношење Устава СФРЈ и његова промена, привредна реформа, заоштравање међунационалних односа и унутарпартијски ломови. Поред свега тога, политичку сцену Војводине је тих година потресао велики спор са републичким партијским врхом око питања аутономије, који је изазвао и поделу војвођанског руководства на две супротстављене фракције. Овај рад представља покушај да се, на основу до сада необјављиване документације из Архива Србије и Архива Војводине, прикаже завршна фаза тог сукоба.

Кључне речи: Војводина, Покрајински комитет, Савез комуниста, Србија

У току 1961. године дошло је до великог спора између партијских руководстава Војводине и Србије. Узроци сукоба били су двојаки: економски положај Војводине и њено место у предстојећој уставној реформи. Последица тог сукоба била је и подела међу члановима Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Војводину. Фракција која је опонирала врху ПК, иако малобројна, ослањала се на моћан ауторитет Александра Ранковића. Спор је привидно решен 1962. године „измирењем“ посвађаних руководилаца, након смене Стевана Дорољског са чела ПК. Међутим, да се расположење чланова ПК није битније променило, показали су избори за делегате покрајинских и републичких партијских форума 1965. године. Незадовољни резултатима и сопственом маргинализацијом, Ђорђе Никшић Јохан и Петар Релић Чеда су се, у лето те године, званично жалили београдском партијском врху, тумачећи своју политичку судбину ставом који су заузимали током расправа око аутономије Војводине. Иако Комисија републичког Централног комитета, која је формирана да испита наводе из жалбе, није дала за

право припадницима потиснуте фракције, тај случај је отворио ново поглавље спорова између србијанских и војвођанских комуниста.[1]

На основу разговора које су водили током лета 1965. године са више војвођанских функционера, чланови Комисије ИК ЦК СКС су, и поред извесних начелних примедби, оценили да је жалба Петра Релића и Ђорђа Никшића била неоснована. Међутим, упоредо с тим „Комисија је констатовала да су неслагања у политичким питањима око Устава тојест положаја Аутономије у Републици, оставила озбиљне и дубоке трагове на стање и односе у активу СК у Војводини и да је дискусија о тим питањима била захватила релативно шири круг активиста Покрајине". Такав Извештај је упућен на усвајање ИК ЦК СКС и ПК СКС за Војводину, и то у јеку несугласица два руководства око економских питања. Члановима Извршног комитета републичког ЦК Извештај је представио члан Комисије Добривоје Радосављевић.[2] Он је присутне упознао са атмосфером у Војводини, која је, по њему, била затрована. Као примаран задатак који се пред ЦК поставља навео је „на који начин оздравити ситуацију", одмах предложивши да се са током догађаја упозна цео политички актив Војводине. Након тога, секретар ПК Ђурица Јојкић је Извештај оценио као добру основу за решавање проблема, али је упозорио да претходно Секретаријат ПК мора бити упознат са примедбама које су на његов рачун изнете. Ставио је под знак питања и извесне формулације у Извештају.

Огласио се још један од актера сукоба, Стеван Дороњски. Он је упозорио на могућност да се учини „озбиљна политичка погрешка" приликом усвајања Извештаја. Насупрот Дороњском, Душан Петровић је у потпуности подржао Извештај, оптуживши Секретаријат ПК за све невоље. Ипак, упозорио је да „у једној сложенијој средини, као што је војвођанска, са том аутономијом, то се изражава згуснутије, али ми имамо појаву отпора у Нишу, у Крагујевцу и у другим местима". У наставку дискусије, између осталих, огласио се и Џавид Нимани, који је размишљао „колико ти проблеми имају и национални карактер". Михајло Швабић није био задовољан Извештајем, сматрајући „да је ипак нешто више тамо у односима који постоје, није се све рашчистило, није све ликвидирано и није све сасвим у реду". Секретар ЦК СКС Јован Веселинов сматрао је да целом случају не треба давати велики публицитет, те да нема никаквих проблема у односима између републичког и покрајинског руководства. Ипак, није спорио да има проблема међу самим Војвођанима, посебно апострофирајући осећај угрожености „банатских кадрова" од стране врха ПК и наводећи конкретне примере. Након дуге дискусије, ИК је коначно усвојио извештај.[3]

---

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177002 под називом *Војвођански простор у контексту европске историје*.

[1] У званичној *Историји СКЈ*, Београд 1985, нема ни речи о овим крупним несугласицама унутар Партије.

[2] Архив Србије, Београд (даље: АС), Записник са седнице ИК ЦК СКС (недатирано).

[3] Душан Поповић, *Летопис о Влаовићима*, 3, Нови Сад 2006, 492. Мемоарист такав след догађаја тумачи као „потпун пораз Чедине и Јованове великосрпске фракције" и почетак политичке изолације поменуте двојице.

Извештај се 17. децембра нашао пред члановима Секретаријата ПК у Новом Саду, а присутни су били и Јован Веселинов и чланови Комисије Добривоје Радосављевић, Војин Лукић и Мирко Тепавац.[4] На почетку седнице секретар ПК Ђурица Јојкић је истакао да су чланови Секретаријата добили извештај комисије ИК ЦК СКС, а такође и изводе из записника са седнице ИК ЦК СКС и пленарне седнице ПК из 1962. године. Потом је у име Комисије ИК Закључке образложио Добривоје Радосављевић, искористивши прилику да изнесе и неке критике на рад и односе унутар ПК. У дискусији која је уследила, већина присутних је изнела ретроспективу догађаја од 1961. године. Ђорђе Радосављевић је нагласио да су промене у ПК, у припремама за Покрајинску конференцију СКС, припремане на „веома демократски начин", а да је најкрупнија грешка била та што су појединци уопште кандидовани, алудирајући на подносиоце жалбе. Покушао је да релативизује међусобне несугласице комуниста у Војводини, тврдећи „да појава такве врсте у целој нашој земљи има веома много, чак можда више у осталим крајевима него код нас, што значи да то није неки наш феномен". Сложио се са предлогом да се са случајем „упозна најшири политички актив", али је упозорио „да ће највећи део политичких кадрова бити изненађен, јер многе од ових проблема нити знају, нити они живе међу њима".

Слично је резоновао и Радован Влајковић, који је указао на чињеницу да „нејединство руководства умањује његову акциону способност и моћ реалног оцењивања ситуације и проблема". Скренуо је присутнима пажњу да треба водити рачуна шта се говори, будући да „документи остају и морамо водити рачуна о њима када их правимо, оцене морају бити реалне, пре свега због угледа организације СК у Војводини, која је у протеклом периоду деловала, а и данас делује у веома сложеним условима. Немојмо да отежамо рад истраживачима историје". Илија Рајачић је као најзначајнији догађај у претходном периоду истакао то „што су са органима Републике успостављени радни односи и конструктивни односи, што је успостављено јединство по основним питањима. Било је са Републиком разлика у мишљењима по извесним питањима, али су оне усклађиване и решаване на начин који је отварао могућности да се проблеми успешније решавају. Тих разлика ће бити и убудуће, а оне ће проистицати из жеље да се у оквиру система изналазе најбоља решења".

Мирко Чанадановић је на почетку свог излагања изнео да његовом размишљању „недостаје ретроспективна димензија", будући да у годинама сукоба није био члан највиших партијских органа. Међутим, како је био актер спорних избора, сматрао је да повезивање чињенице да појединци нису изабрани „са старим односима око Аутономије не би било адекватно, нарочито када се погледа састав делегата Покрајинске конференције. У политици нема побеђених и победника на непринципијелним питањима, а до конфликта је баш дошло на питањима која нису принципијелно политичка, већ се тичу међусобних односа". Ни Стипан Марушић се није сложио са неким оценама у Извештају, пре свега у вези са односима у

[4] Архив Војводине, Нови Сад (даље АВ), фонд 334, Записник са седнице Секретаријата ПК од 17. 12. 1965.

војвођанском партијском активу. Посебно је нагласио да „ми, млађи кадрови, немамо разлога да омаловажавамо кадрове из револуције. Наш однос према њима тешко да може претрпети неку критику“. И Душан Алимпић је приметио да „пензионисани официри постављају захтеве да буду представнички заступљени у свим органима и форумима од Федерације до општине. И када се ти захтеви не испуне реаговања су таква да се истиче како имамо неповољан однос према заслужним борцима“.

Драгољуб Кирћански је био један од оних који су читав сукоб објашњавали незадовољеним амбицијама појединаца: „Нездрави односи су били повод да их људи искористе за личне амбиције“. По њему, принципи ротације и деакумулације функција нису свуда прихваћени на прави начин. Фрања Нађ је упозорио да „Покрајинску конференцију и исход избора не треба доводити у везу са питањима Аутономије. То има везе са питањима демократије. Први пут се широко дискутовало о кандидатима и то је морало имати својих последица. Нису изабрани они о којима у једном широком кругу људи влада лоше мишљење. Праве анегдоте се причају о њима у овој кући где су радили, о њиховој неактивности. Многи другови постављају питање, зашто се за такве толико заузимају другови у ЦК“. Скренуо је пажњу да спорадичне несугласице између републичких и партијских органа треба посматрати као нормалну појаву. „Претпостављам да се и ви другови у ЦК доста свађате у оквиру Федерације, да обезбедите одговарајући положај Републике“, завршио је своје излагање Нађ, обраћајући се гостима из Београда.

Чланови комисије и секретар републичког ЦК су се присутнима обратили на самом крају. Добривоје Радосављевић је изнео свој утисак да је „дискусија била врло корисна“. Као основни проблем навео је појаву да „један број чланова политичког актива представља одређено жариште, а ми морамо водити рачуна о људима, да нам се та жаришта не би претворила у бусију бирократизма и отпор социјализму“. Сагласио се са потребом да „руководство мора поштовати вољу чланства, али истовремено морамо утицати на политичке мотиве чланства приликом дискусија о кандидатима и опредељења“. Није се сложио са претходним дискутантима да руководство ПК не сноси одговорност за исход избора: „Није то случајно да двоје не буду изабрани, није то израз демократизма, него пре свега ових старих ствари“. Војин Лукић је био „и даље дубоко уверен да стоје све основне оцене из извештаја“. „Чињеница је, која се може документовати, да међу неким кадровима Војводине постоје нездрави односи и погрешно гледање на низ политичких питања из области односа Покрајине и Републике. И овде као и на другим местима постоје појаве бирократизма и каријеризма од којих неке у Покрајини, на бази ранијег сукоба, добијају специфичан облик испољавања, тојест као аутономаштво и републиканизам“, упозорио је Лукић, док је Мирко Тепавац извор актуелног сукоба видео „у материјалном положају Војводине у протеклом периоду“.

На самом крају присутнима се обратио Јован Веселинов: „Непријатно је и нама у ИК да стално оцењујемо неке ствари у вези са Војводином“. Нагласио је да „када смо поставили ово руководство нисмо ишли на то да тражимо људе који ће бити верни ЦК, већ људе који ће бити способни да руководе овом Покрајином у

складу са политиком СКЈ“. Говорећи о нарушеним међуљудским односима у војвођанском активу, упозорио је на праксу олаког оцењивања људи. Конкретно апострофирајући Ђорђа Никшића Јохана и Марка Перичина Камењара, упозорио је да се не сме „омаловажавати допринос људи револуцији и изградњи. Ако то учинимо, имаћемо проблеме у Партији. То се може видети и на примеру резервних официра. Из свих ових и других случајева ми морамо извлачити поуке“. После свега, закључено је да Секретаријат ПК на основу дискусије и извештаја Комисије сачини предлог документа по коме би се водила дискусија на једној од седница ПК и Комисије ЦК СКС.

Секретаријат се поново састао 11. јануара 1966. године, а потом и 1. фебруара. Након дуже дискусије, коначно је усаглашен „одговор“ на Закључке Комисије ИК:

„1. Иако је непосредан повод раду Комисије била жалба двојице другова, Петра Релића и Ђорђа Никшића, другу Александру Ранковићу, секретару ЦК СКЈ, Комисија је настојала да проблем не посматра и не оцени изоловано, већ у вези са низом других елемената, важних како с обзиром на жалбу поменутих другова тако и с обзиром на стање односа у једном делу актива СК у Војводини, а значајних и за рад и односе у целој организацији и политичком активу у Војводини. У том смислу Комисија је у свом раду пошла од Закључака ИК ЦК СКС од 4. јуна 1962. године, и закључака ПК СКС за Војводину од 29. јуна 1962. године, јер је спровођење тих закључака у овом периоду било и јесте од великог политичког значаја.

Због свега тога Секретаријат ПК сматра да Извештај Комисије представља подстицај и допринос разматрању неких, увек важних питања.

2. Будући да је Комисија извршењу свог задатка пришла на напред изложени начин, требало је, по мишљењу Секретаријата ПК, да констатује и осветли још неке важне чињенице, те да у њиховом светлу размотри одређене проблеме у организацији СК у Војводини и односе који данас владају међу руководећим кадровима. То би по мишљењу Секретаријата, вероватно имало одраза како на неке опште ставове тако и на извесне конкретне закључке Комисије.

У том смислу сигурно би, пре свега, било неопходно да се обухватније сагледа активност ПК и његовог Секретаријата у решавању низа задатака у овом међувремену, и у том склопу да се утврди какви су услови створени за индивидуални и други рад сваком члану покрајинског актива. Овим путем изведена оцена о атмосфери, која данас влада, пружила би могућности да се конкретније и ближе одреди са каквим је тенденцијама еволуирала она ситуација која је настала прихватањем Закључака ИК ЦК СКС на Пленуму ПК од 29. јуна 1962. године. Утолико пре што су Закључци створили платформу политичког рада у којем више није било неспоразума у односу на она политичка питања око којих су се пре тога пореметили односи међу неким руководећим кадровима. У Закључцима Комисије ово питање се дотиче, али се оно третира више са аспекта односа између органа Републике и Покрајине у протеклом периоду, а мање са становишта развоја односа у самој организацији СК у Војводини и развоја односа у политичком активу у Војводини.

Секретаријат ПК се слаже са мишљењем Комисије да 'после Закључака ИК односно пленарне седнице ПК на којој су ти Закључци усвојени, није долазило ни до каквих неспоразума и неслагања у политичким питањима, већ су, напротив, били успостављени здрави односи нормалне сарадње свих органа Републике и Покрајине...'. Међутим, Секретаријат ПК налази нејасноћу у оном делу Закључака Комисије где се са нормалним развојем ових односа повезује занемаривање задатака који су повезани са развојем унутрашњих односа у организацији СК у Војводини и односа међу неким руководећим кадровима у Војводини. У вези с тим Секретаријат сматра да Закључцима Комисије треба додати констатацију да је у протеклом периоду (од Пленума ПК 1962. године на овамо), кроз политичку активност на решавању најкрупнијих питања развоја Покрајине као и најкрупнијих питања целокупног нашег друштвеног развитка, имајући при томе у виду и односе који се успостављају међу људима, интензивно рађено на изградњи јединства организације СК у Војводини, на основу генералне линије и политике СКЈ, што је укључило и реализацију основних закључака ЦК СКС из 1962. године, који су

били: да се конструктивним радом и односом створи здрава атмосфера у раду руководства и органа у Покрајини; да се кроз заједнички рад успоставе конструктивни односи и сарадња између одговарајућих органа Републике и Покрајине и да се најстрожије поступа према онима који покушавају да трују односе између ИК ЦК СКС и ПК СКС за Војводину; да о аутономији нема више спорних питања; да Секретаријат ПК, уз пуну самосталност и помоћ ЦК СКС, превазиђе постојеће стање; да се поведе одлучна борба против свих појава шовинизма; да се у будуће не толеришу нездрави иступи, нездрава причања и слично; да за превазилажење одређених слабости треба рачунати са дужим временским периодом; да је потребно радити на задржавању другарских односа који су раније постојали; да се основни закључци о читавом проблему саопште секретаријатима среских комитета.

Може се, наравно, данас поставити питање да ли је сваки од ових закључака до краја, доследно и успешно спроведен, као и питање да ли је са Закључцима требало упознати и шири политички актив, посебно да ли се требало на ове проблеме враћати на одређеном форуму, укључујући ту и Пети конгрес СКС и Тринаесту Покрајинску конференцију СКС. Секретаријат ПК сматра, међутим, да су вредност и сврха Закључака у протеклом периоду у основи позитивно потврђени и да су Закључци остваривани управо у складу са основним ставом који је у њима изражен. Радећи на реализацији Закључака, ПК и Секретаријат ПК СКС нису, пак, налазили да је у овом међувремену долазило до таквих проблема који би тражили ревидирање неких од утврђених закључака.

По мишљењу Секретаријата, уз прихватање ових елемената, оваквог оцењивања ситуације и рада на спровођењу донесених Закључака, као и садашњег стања у организацији СК у Војводини и развоја односа међу руководећим кадровима у Војводини, било би могуће адекватније оценити и тежину извесних проблема који су као последица великим делом превазиђеног стања још присутни у односима између једног дела кадрова.

3. На основу свега овога, Секретаријат ПК налази да су незадовољство и жалбе другова Релића и Никшића, као и незадовољство сигурно још једног броја другова у нашем политичком активу, последица не оваквог или онаквог односа ПК СКС и Секретаријата ПК СКС према Закључцима о којима је реч, нити одређене тенденциозно спровођене политике размештаја кадрова – иако је сигурно и разумљиво да рад на свим тим питањима није био без пропуста – већ су, пре свега, последица других момената и околности, нарочито међусобних односа и понашања између једног броја другова, њихових међусобних критика, поређења, изјава и слично. То, сигурно, не значи да се то незадовољство и односи могу сматрати неважним, да – без обзира на разлоге и побуде, не може имати негативне последице на рад и односе у нашој организацији, нарочито кад је реч о међусобним односима другова заслужних за нашу револуцију, активних друштвених и партијских радника, о чијим мишљењима, примедбама и односима се водило рачуна. Али баш због тога потребно је да сваки од случајева незадовољства буде размотрен конкретно и да се решава адекватно узроцима због којих је настао и у складу са начином на који се манифестује. Управо у том смислу, Секретаријат ПК оцењује да се у случају жалби и примедаба другова о којима је овога пута реч, сада не може говорити о проблему који наноси озбиљну штету јединству организације СК у Војводини, нити као о проблему који активно живи у свести и односима већег броја кадрова у руководствима Покрајине односно у руководствима у већем броју општина у облику и обиму како се то истиче, а најмање као о проблему који утиче на принципијелност односа између ПК и ЦК СКС.

Секретаријат ПК сматра, такође, да приликом оцене незадовољства појединих другова неопходно треба имати у виду и могућност различитих повода, односно решавања проблема који су се у међувремену јављали, као што су: дубоке промене у нашој кадровској политици, изазване ротацијом и деакумулацијом функција, кадровска померања до којих је дошло након укидања срезова; потреба адекватнијег размештаја кадрова; задатак да се превазиђу негативне последице из ранијег периода итд. Из свих тих разлога, примедбе сваког појединца требало би, уколико се и кад се за то укаже потреба, размотрити као појединачне и конкретне случајеве и као такве их решавати, показујући при томе пуну пажњу и разумевање, али и одлучно се супротстављајући свакој непринципијелности. Незадовољства која постоје из различитих разлога и побуда не би требало доводити у принципијелну повезаност коју немају.

4. Секретаријат ПК сматра, да би, у сагласности са принципом који је и Комисија истакла, требало доследније прецизирати разлике у стању односа у одређеним периодима, посебно због тога што

се данас више не може говорити о спору, о размимоилажењу, о поремећеним односима и слично, него о последицама које су остале код једног броја другова.“[5]

Да односи између републичког и покрајинског руководства овим нису били сасвим изглађени, видело се врло брзо. Приликом дискусије о предложеној организацији партијских органа за Војводину, која је вођена током марта, Радован Влајковић је приметио да „у добром делу политичког актива СКС постоји уверење да је Аутономија изнуђена, а не да је настала у одређеним условима и да је она настала у револуцији. С обзиром на постојање таквих мишљења и поступака наша критика није увек принципијелна и мислим да су то узајамни проблеми о којима ми треба отворено да разговарамо. Није непознато да постоје и неки проблеми у односима између интелигенције у Војводини и у Београду. Када се ту имплицирају још и разне шићарџијске ствари, онда то мора да збуни људе. Ја мислим да није случајно што се годинама, и поред нашег упорног инсистирања, не решавају неки проблеми, као што су: проблем радија, штампе, издавачке делатности на језицима народности, положаја неких културних институција итд. Треба да имамо у виду да ми данас имамо широк круг комуниста који прате догађаје, који читају и који истичући ове проблеме у односима са Републиком, постављају питање када ће се они и решити“. [6]

Месец дана касније, на дневном реду Секретаријата ПК била је „вечита“ тема међунационалних односа у Војводини. Неколико дискутаната је за проблеме у тој сфери окривило поједине републичке органе, што је поново отворило питање односа Републике Србије и АП Војводине. Предраг Владисављевић је изнео своја искуства и запажања из рада Скупштине Србије, нарочито приликом доношења неких законских текстова: „Ја сам тада овако уочавао извесне појаве изражаване од неких људи, нарочито на оним питањима када се радило о законским текстовима који су требали да разрађују права и односе између Аутономије и Републике. Тада се такође у извесном тренутку изражавало неслагање са тенденцијама које су управо у то време, у оним условима тежили ка уважавању потреба давања одређених права аутономијама у конкретним питањима и кроз то је доста често уважавано мишљење неких људи посланика, које је значило, неслагање са таквим тенденцијама и таквим мишљењима се нарушавало неко јединство Републике“. Закључио је да „се доста тешко прихвата једна истина, једна стварност која постоји, а то је да постоје аутономије у оквиру Републике Србије и да се морају развијати и њихова самоуправна права“.

Реаговао је секретар ПК Ђурица Јојкић констатацијом да су се последњих година „односи са републиком развијали и развили у конструктивном правцу, у правцу конструктивне сарадње. Међутим, очигледно је да настају и нова питања која ће требати решавати“. У том смислу је навео „даљи развој самоуправности и самоуправних институција не само у Покрајини него на целом фронту – самоуправност у најширем смислу па у том смислу и Покрајине и општина и радних организација“, потом буџетску политику итд. Надовезао се Илија Рајачић,

[5] АС, Извештај са седнице Секретаријата ПК СКС за Војводину од 11. јануара и 1. фебруара 1966. године, поводом расправљања о стању односа у једном делу актива Војводине.
[6] АВ, фонд 334, Записник са седнице Секретаријата ПК од 23. 3. 1966.

истакавши у вези са релацијама Републике и Покрајине да „на линији решавања одређених проблема треба да истакнемо да смо ми те проблеме разрешавали кроз решавање материјалних основа, који су дати моментално, али је било то решавање за одређену етапу, за одређени период, за одређено политичко усаглашавање и прилагођавање одређених услова, али је очигледно да ће тек на другој основи се стварати могућности да се та целокупна материјална основа постави тако да ће онда бити све мање предмет разматрања и дискусије на досадашњи начин“. У сличном тону је дискутовао и Радован Влајковић, упозоривши да „ако смо против сваког централизма и сваког етатизма као једне у основи реакционарне компоненте у развитку друштвених односа, онда не можемо бити против централизма на нивоу федерације а не бити и против централизма на нивоу републике, нити пак можемо бити против централизма на нивоу републике ако нисмо против њега и на нивоу Покрајине, општине и радне организације“.[7]

Спорове око аутономије из раних шездесетих војвођански комунисти су поново претресали уочи Шестог пленума ПК. На припремној седници Секретаријата, одржаној 12. маја, разматран је Нацрт излагања на пленуму ПК СКС за Војводину о спровођењу Закључака ИК ЦК СКС из 1962. године и о стању у једном делу актива у Војводини, упоредо са примедбама које су на тај текст управо биле пристигле из ИК. Нацрт гласи:

„Овом приликом, када разматрамо рад ПК, мишљења смо да то треба учинити и у смислу оцене настојања и деловања на спровођењу у живот Закључака ИК ЦК СКС о стању у једном делу актива у Војводини, донетих 4. јуна 1962. године и прихваћених на седници ПК СКС за Војводину 29. јуна 1962. Од тада је протекло много времена, па мислимо да је данас потребно и могуће да наш Комитет размотри и оцени како су ти Закључци досад спровођени. За разматрање овог питања постоји потреба и због чињенице да је у протеклом периоду, иако од стране једног мањег броја другова, који су својевремено непосредно учествовали у решавању искрслих проблема, у разним приликама и разним поводима било постављено питање успешне реализације ових закључака, па су изношени и приговори на доследност реализације ставова садржаних у Закључцима. Тако су се и другови Петар Релић и Ђорђе Никшић прошле године жалили ЦК СКЈ, изражавајући незадовољство због начина дотадашње реализације Закључака и поново покренули нека питања односа у једном делу актива СК у Војводини и изнели приговор на рад Секретаријата ПК СКС у том смислу.

Поводом споменуте жалбе ИК ЦК СКС је на својој седници 4. јуна 1965. године образовао комисију са задатком да испита стање и односе у једном делу актива у Војводини и рад на спровођењу Закључака ИК ЦК СКС из 1962. године. Ова комисија завршила је свој рад и поднела извештај ИК. Извештај и оцене су, затим, усвојене од стране ИК и усаглашене са мишљењима и ставовима Секретаријата ПК СКС.

Имајући у виду садашњи, измењени састав ПК, мишљења смо да најпре треба подсетити на стање у једном делу политичког актива у Војводини у време када су Закључци ИК ЦК СКС односно ПК СКС донети (1962. године) и објаснити разлоге који су наметали потребу доношења тих закључака.

У дискусијама које су у оно време о положају и статусу АП Војводине вођене у ПК и ван њега, испољила су се неслагања о политичким питањима у вези са уставним регулисањем положаја Аутономије. Те дискусије су се негативно одразиле на односе међу неким друговима који су се тада налазили на руководећим положајима у Покрајини, као и на један број кадрова око њих, јер су дискусије и методи којима су се појединци у њој служили били често непринципијелни. У таквим условима створена је у тадашњем Секретаријату ПК нездрава ситуација, а заоштрили су се и односи између ПК СКС и ЦК СКС, као и других руководстава у Покрајини и Републици.

[7]АВ, фонд 334, Записник са седнице Секретаријата ПК од 28. 4. 1966.

До овог стања је дошло делом и због неких нерешених проблема економског положаја Војводине, због њеног релативног заостајања у једном дужем периоду после рата, затим због извесних бирократско-централистичких тенденција које су се испољавале приликом решавања неких питања у оквиру Републике, односно због појава негативних партикуларистичких и бирократских ставова и поступака у Покрајини. У таквој атмосфери дошло је и до нарушавања међунационалних односа у виду нетрпељивости и шовинизма између једног броја кадрова разних националности.

Овакво стање наметнуло је потребу интервенције ИК ЦК СКС и доношење споменутих Закључака. Тада предузете мере и усвојени Закључци садржали су углавном следеће оцене и задатке:

- Да се конструктивним радом и односима створи здрава атмосфера у раду руководства и органа Покрајине
- Да се кроз заједнички рад успоставе конструктивни односи и сарадња између одговарајућих органа Покрајине и Републике и да се најстрожије поступа према онима који покушавају да трују односе између ИК ЦК СКС и ПК СКС за Војводину
- Да о Аутономији нема више спорних питања
- Да је потребно да Секретаријат ПК уз пуну самосталност и помоћ ЦК СКС превазиђе постојеће стање
- Да се поведе одлучна борба против свих појава шовинизма
- Да се убудуће не толеришу нездрави иступи и слично
- Да за превазилажење одређених слабости треба рачунати са дужим периодом
- Да је потребно радити на одржавању другарских односа који су раније постојали
- И да се основни Закључци о читавом проблему саопште секретаријатима среских комитета.

Прихватањем ових Закључака и усаглашавањем ставова око битних политичких питања у вези с којим су се дотада разилазила мишљења, регулисањем статуса и положаја АПВ у Уставу СФРЈ и СРС, као и Статуту АПВ, затим решавањем одређених кадровских питања, као и другим мерама, створена је реална и повољна ситуација и добра платформа да се прође конструктивном раду и да се путем таквог рада изграђују здрави односи и остварује јединство политичког актива у Покрајини.

ПК и његови органи, кроз свој рад и активност на решавању најкрупнијих питања развоја Покрајине, као и најкрупнијих питања целокупног нашег друштвеног развитка, имајући притом у виду и односе који се кроз рад и активност успостављају међу људима, интензивно су радили у овом међувремену на спровођењу политике СКЈ. Тај рад је укључивао и реализацију основних Закључака ИК ЦК СКС из 1962. године.

Полазећи од тога да се јединство најбоље може стварати кроз рад, путем активног и исправног односа према друштвено-економским и идејно-политичким проблемима, стварани су потребни услови да се у политичком раду активно ангажују сви чланови политичког актива и сви чланови СК, да се афирмишу сходно ефектима свога рада и да својим личним залагањем и одговорним односом допринесу јачању јединства у организацији и њеним руководством.

У ПК и његовим органима, на разним скуповима, договорима и састанцима, влада радна атмосфера, која није оптерећена раније створеним нездравим односима и у решавању крупних питања постоји политичко јединство организације и руководстава СК у Покрајини.

У периоду доношења уставних докумената, Статута АПВ и статута других политичко-територијалних организација, развијена је широка политичка активност у току које је на принципијелној основи разјашњен положај Аутономије и однос Аутономије и Републике, чиме је створена основа јединственог гледања на питања која су око аутономије била постављена.

На овој основи, као и путем решавања текућих задатака, успостављени су здрави односи нормалне сарадње између органа Покрајине и Републике.

На подручју међунационалних односа ПК и други органи Покрајине развијали су политичку активност која је била усмерена на то да се сузбију постојеће и могуће националистичке појаве, на које су и Закључци указивали. У том смислу остваривана је и конкретна политичка активност, чији се ефекти могу позитивно оценити.

Кадровска политика у овом периоду вођена је у складу са општом кадровском политиком у СК и у складу са нашим демократским системом, при чему је низ нових млађих кадрова израслих у новим

условима издизан и биран на разне руководеће дужности. Наравно, те промене су изазвале и одређене тешкоће и отпоре, који су политичким радом углавном савладани.

Све наведене чињенице показују, дакле, да је реализација Закључака текла у протеклом периоду у складу са основним ставовима који су у њима изражени.

Наравно, нема сумње да на свим овим подручјима постоје још увек извесни проблеми и тешкоће о којима ће се у даљем раду непрекидно морати да води рачуна и да настоји да се они и убудуће успешно решавају. То се посебно односи на део Закључака који су настали међу појединим друговима, а досад нису отклоњени. Није се довољно упорно и са више обазривости и ширене настојале да се тај део задатака спроведе у живот. Посебно на томе није довољно радио ни Секретаријат ПК, као и другови на које су се Закључци односили. Раније створени нездрави односи међу појединим друговима у нашем активу остали су, стога, и даље присутни, а избијали су јачом оштрином нарочито у дискусији око кадровских промена – избора посланика, делегата за Осми конгрес СКЈ и Пети конгрес СКС, избора ЦК СКС, ПК СКС и др.

У таквим приликама стварале се нездраво расположење, појединци су ширили разне неодговорне приче, износили разне „чињенице“ о појединим друговима и уопште се стварало нездраво стање. Покретане су и изношене разне полуистине и неистине о појединцима из времена рата, из личног живота а посебно из времена сукоба. Због тога што је изостало ефикасно политичко реаговање и предузимање потребних мера није још дошло до задовољавајућих резултата успешног савладавања истакнутих слабости.

Сумирајући укупну активност на реализицији Закључака ИК и ПК, може се оценити да су настали проблеми успешне превазилажени, међутим последице ранијег стања нису још увек потпуно отклоњене.

Из тих разлога неопходно је да се ПК енергично супротставља свим појавама и појединцима који својим радом и поступцима нарушавају јединствену политику у СК у Војводини. Нарочито је потребно повести одлучну борбу против оних који неодговорно услед нездравих амбиција и бирократских схватања, а на бази полуистина, стварају нездраву атмосферу, баве се групашењем, покушавају да новонастале проблеме у раду везују за старе односе и слично. Посебно је потребно и надаље упорно радити на превазилажењу нездравих односа између појединих другова“.[8]

Након што су са Извештајем упознати општински комитети, он је представљен на Шестом пленуму ПК СКС за Војводину, 6. јуна 1966. године. Чланови ПК су пружили пуну подршку наводима из Извештаја. Неки од дискутаната, као на пример Јован Крмпотић, поставили су питање и „одговорности, партијске дисциплине у спровођењу Закључака и њиховим придржавању, без обзира колико се ко слагао или не“. Брана Панин је протекле несугласице ставио у контекст „бирократских тенденција које се облаче у друго рухо и маскирају другим маскираним елементима“, указујући на „иступања на тему да се не поштују старији другови, да се они запостављају, да се њихово искуство не користи и слично“. У име „млађих чланова ПК чији се избор доводи у везу са отворенијом кадровском политиком, тојест преношење одређеног броја функција на млађе људе, не само у садашњем ПК, него и у општинским комитетима“, огласио се Мирко Чанадановић, уверен „да дискусије које су својевремено вођене, и које су се довукле до нас неће изазвати код нас велике политичке и психичке трауме“.

Сумирајући укупну активност на реализацији Закључака ИК, чланови ПК су се сагласили да су настали проблеми успешно превазилажени али да „последице ранијег стања нису још увек потпуно отклоњене“. Стога је као неопходно истакнуто „да се СК у Војводини и његова руководства енергично супротстављају свим појавама и појединцима који својим радом и поступцима нарушавају јединствену

[8] АВ, фонд 334, Записник са седнице Секретаријата ПК од 12. 5. 1966.

политику у СК у Војводини. Нарочито је потребно повести одлучну борбу против оних који неодговорно услед нездравих амбиција и бирократских схватања, а на бази полуистина, стварају нездраву атмосферу, баве се групашењем, покушавају да новонастале проблеме у раду везују за старе односе и слично“.[9] Тиме је коначно стављена тачка на вишегодишњи унутарпартијски сукоб, а свега месеца дана касније уследио је пад Александра Ранковића, који ће многи у војвођанском руководству искористити да се, са нескривеним ликовањем, присете његове улоге у минулим споровима око аутономије Војводине.[10]

Извори и литература:

Извори:
Архив Србије, Београд: Записници са седница ИК ЦК СКС
Архив Војводине, Нови Сад: Записници са седница ПК СКС

Литература:
Бјелица, Слободан, *Одјек Брионског пленума у Војводини*, Култура полиса, бр. 15, Нови Сад 2011.
Група аутора, *Историја СКЈ*, Београд 1985.
Поповић, Душан, *Летопис о Влаовићима*, књига 3, Нови Сад 2006.

[9] АВ, фонд 334, Записник са Шестог пленума ПК од 6. 6. 1966.
[10] Види опширније у: Слободан Бјелица, *Одјек Брионског пленума у Војводини*, Култура полиса, Нови Сад (у штампи).

SLOBODAN BJELICA

CONTINUATION OF THE FRACTIONAL CONFLICTS AMONG VOJVODINA COMMUNISTS FROM 1965 TO 1966

Summary

After two-year kind of "truce", the factional conflict among the Vojvodina Communists was renewed in 1965, which characterized the political life of Vojvodina from 1961 to 1962. The reason for the renewal of the dispute, which causes laid in the issue of Vojvodina autonomy, was the appeal of two prominent Vojvodina leaders and revolutionaries to Aleksandar Ranković, due to their own marginalization. The Commission formed by the Republic party leadership did not give the appellants the right, but it presented a number of criticisms for the Regional Committee and its work methods. The echo of disputes within Vojvodina, i.e. between the Vojvodina and the Serbian party leadership, was felt until the Brioni Plenum in 1966.

Keywords: Vojvodina, the Provincial Committee, the League of Communists, Serbia

UDC 327(497.11:47)“1968“

Миливој Бешлин
Универзитет у Новом Саду
Докторант
beslin@ptt.rs

Оригинални научни рад
примљено: 1. јул 2011
прихваћено: 1. октобар 2011

ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА 1968: ИЗМЕЂУ НУЖНОСТИ САРАДЊЕ И ПРИНЦИПА СЛОБОДЕ

Сажетак: Рад доноси кратак преглед југословенско-совјетских односа у послератном периоду, са посебним осврtом на тзв. трећу кризу на релацији Београд–Москва, узроковану агресијом СССР на Чехословачку 1968. и оштром југословенском реакцијом на тај чин кршења међународног права.

Кључне речи: југословенско-совјетски односи, Чехословачка, СССР, Југославија, „прашко пролеће“, доктрина ограниченог суверенитета, војна интервенција, реформски социјализам, 1968, Јосип Броз Тито.

„Мраз долази из Кремља“[1]
Здењек Млинарж

Имајући у виду чврсто постављени хладноратовски оквир међународног поретка и расподелу снага, а не занемарујући веома важан међуратни формативни период већине југословенских комуниста, нераскидиво повезан са Москвом и Коминтерном, истраживаче не би требало да чуди чињеница да односи социјалистичке Југославије са Совјетским Савезом никада нису представљали само спољнополитички домен, већ и *par excellence* унутрашњополитичку тематику. Управо због тога остаје нејасно зашто проблематика међудржавних и међупартијских односа Југославије и СССР, иако спада у ред најкомплекснијих и најизазовнијих, истодобно остаје и једна од најоскудније научно обрађиваних тема како наше тако и руске историографије.[2] Од Југославије, која је на Западу у годинама после Другог светског рата перципирана као „најоданији совјетски

[1] Наслов мемоарске књиге једног од кључних протагониста „прашког пролећа“ и секретара КПЧ Здењека Млинаржа.
[2] Постоји збирка докумената уредника Stephen-a Clissold-a, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey*, London 1975.

сателит“, до Тита као *вируса* коме су безуспешно покушавали да наметну улогу носиоца дисолуције источног лагера,[3] мењали су се односи Београда и Москве по систему топло-хладно, али и представа о њима самима.

Односи са Кремљом, као хегемоном источног блока, били су несумњиво примарни за југословенску дипломатију, те су због тога представљали и неку врсту личног забрана председника Тита, најделикатнију не само спољнополитичку област у коју је мало коме био дозвољен приступ. Југословенски председник је чак захтевао од амбасадора у Москви да уз редовне извештаје влади и надлежном министарству у свакој прилици обавештавају и њега лично.[4] Ипак, совјетско-југословенски односи осцилирали су у послератном периоду од дивергенције и сукоба до сарадње и разумевања, а истраживачи су идентификовали три велике кризе на релацији Москва–Београд. Прва ескалација непријатељства десила се преломне 1948. Резолуцијом ИБ-а, тешким Стаљиновим оптужбама на рачун Тита и КПЈ, те потпуним прекидом односа између две земље.[5] Било је то за југословенског председника, како ће касније признати, најтеже искушење у животу. Упркос великој одлучности и вехементности у отпору Стаљину, Тито је истовремено показао и висок степен флексибилности, страхујући од иреверзибилности и преласка из антистаљинизма у отворену и коначну совјетофобију, карактеристичну за већи део западног, капиталистичког света. Временом побољшани односи са Западом остајали су без алтернативе само до Стаљинове смрти, када ново руководство у Москви показује жељу за превазилажењем антагонизама. Нови совјетски лидер Никита Хрушчов 1955. је дошао у посету Београду, која је са добрим разлогом у западним изворима интерпретирана као *Каноса* кремљског врха, пристао је да стави потпис на *Београдску декларацију*,[6] која је гарантовала различите путеве развоја социјализма, чиме је Југославија изашла као несумњиви морални победник из овог сукоба.[7]

---

[3] О томе више у Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini – Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.

[4] Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 33; Todor Kuljić, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2005, 302.

[5] *Бела књига о агресивним поступцима влада СССР, Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније према Југославији*, Београд 1951; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine* (zbornik radova sa naučnog skupa), Beograd 1999; Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb 1979; Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Велика шизма – четрдесетосма*, Подгорица 1999; Edvard Kardelj, *Sećanja – borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Beograd–Ljubljana 1980, 99–137.

[6] У *Београдској декларацији*, коју су 2. јуна 1955. потписали југословенски председник Тито и совјетски премијер Булганин, стоји да су обе стране сагласне са: тим да „сарадња међу народима“ мора почивати на принципима „поштовања суверености, независности, интегритета и равноправности“; прихватањем и признавањем „мирољубиве коегзистенције (...) без обзира на идеолошке разлике и разлике у друштвеном уређењу; придржавањем начела „узајамног поштовања и немешања у унутрашње ствари (...) пошто су питања унутрашњег уређења различитих друштвених система и различитих форми развитка социјализма ствар искључиво народа појединих земаља“; осудом „сваке агресије и сваког покушаја да се наметне политичка и економска доминација другим земљама“, те да свака политика сврставања у војне блокове „подрива поверење међу народима и повећава опасност од рата“. Следеће године потписана *Московска декларација* потврдила је кључне постулате *Београдске декларације*. „Декларација Влада ФНРЈ и СССР о

Односи двеју држава поново се спуштају на најнижу тачку 1958. године. Поводи за прекидање југословенско-совјетске међудржавне и међупартијске сарадње су били, пре свега, одбијање Југославије да потпише Декларацију 12 комунистичких партија у Москви новембра 1957. којима се фактички оснивао нови Коминформ, под патронатом Кремља, као и усвајање новог Програма СКЈ на Седмом конгресу у Љубљани, априла 1958. године.[8] Одбијање југословенског руководства да приступи новој асоцијацији социјалистичких држава и тиме политику неутралности и несврставања замени фактичким, етапним враћањем у *лагер*, те, инсистирање новог програма Савеза комуниста на самосталности комунистичких партија у избору властитог пута у социјализам, распршили су све наде Хрушчовљевог руководства да би коначни циљ нормализације односа са Југославијом могао да значи и враћање на стање пре прве кризе у односима две земље 1948. године.[9] Лавину антијугословенске пропаганде подстицали су и Москва и Пекинг. Основне тезе су биле да је нови програм СКЈ ревизионистички, антимарксистички, да заговара национални комунизам, те је тражено од Југославије да одустане од њега.[10] У то време мађарски режим је уз совјетску подршку и упркос раније датим гаранцијама погубио вођу побуне из 1956. Имреа Нађа, под оптужбама које су биле идентичне онима које су упућиване Југославији.[11] У суштини друга совјетско-југословенска конфронтација имала је истоветан повод као и прва, десет година раније, јер, како сматра Драган Богетић, „Титово настојање да самостално руководи земљом никако није могла бити опција прихватљива за великодржавну политику совјетске комунистичке олиграхије...“[12] Совјетско-кинеске супротности, које су убрзо избиле на површину, пацификовале су став земаља совјетског блока према Југославији, те су шездесете године углавном протекле у пријатељским односима.[13]

даљим мерама за свестрано унапређење сарадње“, у: Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999, 510–514.

[7] Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 667–734; Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999; Edvard Kardelj, нав. дело, 145–149.

[8] У Њујорку је 1959. објављена збирка докумената о првој и другој кризи у совјетско-југословенским односима, са предговором једног од најугледнијих историчара у том периоду Ханса Кона. Вид. *The Soviet-Yugoslav Controversy, 1948–58: A Documentary Record*, New York 1959.

[9] Драган Богетић, *Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције*, Историја 20. века, бр. 2, Београд 2004, 123–141.

[10] Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 183; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 380–381; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 421–461.

[11] Veljko Mićunović, нав. дело, 463–476; Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd 2007, 207; Љубодраг Димић, *Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956*, Токови историје, 1–4/1998, Београд 1998, 23–59; Драган Богетић, нав. дело, 141–145.

[12] Драган Богетић, нав. дело, 127.

[13] У време израелско-арапског сукоба 1967. Југославија се својом оштром осудом Израела и прекидом дипломатских односа веома приближила совјетском блоку. Председник Тито је на изненађење многих учествовао на саветовању руководилаца комунистичких партија и влада социјалистичких земаља у Москви јуна 1967, иако је дотад одбијао учешће на сличним скуповима. Овакав његов гест је у делу домаће и међународне јавности оцењен као приближавање Југославије Варшавском пакту и извесно

Најзад, треће озбиљно антагонизовање југословенско-совјетских односа, било је иницирано агресијом на Чехословачку, коју су 1968. извели СССР и његови источноевропски савезници. Традиционално прозападно оријентисана и са демократским потенцијалом, Чехословачка је формално постала члан лагера 1948. комбинацијом изборне победе Комунистичке партије и насиља над некомунистичким политичарима. Совјетизација јавног живота у духу стаљинизма претворила је ову средњоевропску земљу у тврђаву Варшавског пакта. Процес дестаљинизације[14], карактеристичан за скоро све источноевропске земље, Чехословачку је последњу захватио и као и другде одликовао се неравномерношћу, неуједначеношћу, колебљивошћу и противречношћу, што је дало незнатне и половичне резултате.[15] Аутократски курс комунистичког догматизма са државно-социјалистичким садржајем, који је персонализовао први човек државе и партије Антоњин Новотни, доживео је коначни крах на јануарском пленуму 1968. сменом Новотног са места првог секретара КПЧ, након петнаест година, и избором Словака Александра Дубчека за новог партијског лидера.[16] Политички поробљено и економски девастирано друштво се са пуно наде и полета будило из дводеценијске стагнације, понижења и колективне апатије, а реформски део партије са Дубчеком на челу је предводио овај историјски процес. Демократизација јавног живота, започета у јануару 1968. досегла је зенит на априлском пленуму, када је усвојен *Акциони програм* КПЧ, својеврсна *Magna carta* реформских стремљења Дубчековог руководства, како га је детерминисао Јиржи Валента.[17] Овај документ је, полазећи од „чехословачких услова“ и одустајући од „механичког и некритичког“ усвајања совјетских искустава, прокламовао „наш, чехословачки начин изградње и развоја социјализма“ који је подразумевао: демонополизацију улоге Партије у друштвеном

одступање од политике несврставања. Александар Лебл, *Прекид дипломатских односа СФРЈ–Израел 1967. године*, Токови историје, 4/2001, Београд 2001, 39–75; Драган Богетић, *Приближавање Југославије социјалистичком лагеру током арапско-израелског рата 1967. године*, Токови историје, 3–4/2008, Београд 2008, 98–116; Ранко Петковић, нав. дело, 48–49.

[14] Кључни догађај у процесу дестаљинизације био је XX конгрес КПСС из 1956. када је совјетски лидер Никита Хрушчов поднео тзв. тајни реферат у коме је изнео бројне примере насиља, злочина и злоупотребе власти које је починио његов претходник Стаљин. Реч је о најоштријој и најсвеобухватнијој критици стаљинистичког раздобља, која се могла чути од једног високог совјетског званичника. *Tajni referat N. S. Hruščova,* Zagreb 1970, 17–92; Јурий Аксјутин, „Хрушчов против Стаљина“, у: *Хрушчов: живот и судбина*, (ур. Алексеј Серов), Москва 1989, 14–18; Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти*, Подгорица 2000, 495–499; Сава Живанов, *Стаљинизам и дестаљинизација*, Нови Сад 1969, 57.

[15] Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century – and after*, London – New York 2006, 319–325; Сава Живанов, нав. дело, 57; Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003, 294, 298; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 434–435; Jiři Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.

[16] Званичан став совјетске историографије и десет година након интервенције био је да је изборомом А. Дубчека превладала „десно опортунистичка“ и „антисоцијалистичка“ струја у КПЧ, усмерена „против политике Партије и социјалистичког система“, *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва 1978,[3] 152.

[17] Jiři Valenta, *Revolutionary Change, Soviet Intervention, and „Normalization“ in East-Central Europe*, Comparative Politics, Vol. 16, No. 2, New York, Jan. 1984, 131.

животу, укидање цензуре, слободу говора, удруживања, одлазака у иностранство, партиципацију радника у управљању предузећима, обнављање функција тржишта и развијање конкуренције у привреди, коначну и потпуну рехабилитацију свих политички прогоњених, реорганизацију судства на начелима пуне самосталности, националну равноправност, федерализацију земље, јачање улоге Народне скупштине.[18] Нови курс је задобио плебисцитарну подршку грађана и за кратко време донео степен слободе и демократије до тада незабележен у било којој социјалистичкој земљи на свету.[19] Експеримент назван *социјализмом са људским ликом*[20], *прашким пролећем* или *препородом* многи истраживачи и сведоци пореде са совјетском *перестројком*, двадесет година пре Горбачова.[21] Ипак, успех реформског социјализма надрастао је по своме значају границе Чехословачке, а привлачност тога подухвата и нове могућности које је наговештавао, није било тешко антиципирати, због чега је изазивао огорчене реакције у већем делу совјетског лагера.[22]

Савез комуниста Југославије и председник Тито, иако, наредне године ће показати, сами неспремни на суштинску демократизацију своје земље, изражавали су интересовање и умерене симпатије за измењену ситуацију у Чехословачкој.[23] „Блиски на моменте свакодневни дипломатски контакти“ између званичника две земље превазилазили су оквире уобичајене дипломатске праксе.[24] Југословенска

[18] „Резолуција о савременој политичкој ситуацији“, у: *Чехословачке перспективе*, Београд 1968, 71–82; Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. – praško proljeće“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989, 241–244; Jurij Gustinčič, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969, 31–49; Ciril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana 1983, 47–69; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb 1985, 107–111, 119–120; Љубодраг Димић, *Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године*, Токови историје, 3–4/2005, Београд 2005, 219; Сава Живанов, нав. дело, 83, 91.

[19] У Москви се на чехословачке напоре у процесу демократизације гледало као на „демагошке пароле“ којима су вешто прикривани агресивни напади „десно опортунистичких и антисоцијалистичких“ снага, усмерених на рушење социјализма, укидање „водеће улоге радничке класе“, нарушавање савезништва Чехословачке са СССР и другим социјалистичким земљама. Према *Совјетској енциклопедији*, образовани табор „антисоцијалистичких снага“ са подршком „империјалистичких кругова на Западу“ начинио је широку базу „контрареволуционарног преврата“ у циљу „рестаурације буржоаског система“. *Большая советская энциклопедия*, 152.

[20] Ова синтагма често везивана уз догађаје у Чехословачкој 1968. има етимологију у Дубчековој реченици: „Све што ми желимо да учинимо, то је да изградимо социјализам који неће изгубити свој људски карактер“, Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти*, Подгорица 2000, 582.

[21] Zdeněk Mlynář, *Bilanca politike „praškog proljeća“ dvadeset godina kasnije*, Naše teme, 33 (1–2), Zagreb 1989, 208–221; Vaclav Slavik, *Čehoslovačka 1968–1988*, Naše teme, 33 (1–2), Zagreb 1989, 222–230; Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1995, 606–607.

[22] Шеф југословенске дипломатије Марко Никезић је крајем јула 1968. у разговору са замеником министра спољних послова Чехословачке Плескотом рекао: „Актуелни процес који се одвија у ЧССР-у има велику важност и за Југославију, помаже јој да се дотакне неких занемарених проблема и отвори их. (...) Успех вашег покушаја има темељну важност за цели социјалистички свет. Већ се много направило и то је у интересу снага демократског социјализма“, Jan Pelikan, „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)“, у: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, 100.

[23] Интензивирање пријатељских односа између две земље било је уочљиво још током 1967. године, приликом посете Новотног Југославији. Љубодраг Димић, нав. дело, 212–215; Jan Pelikan, нав. дело, 97–127.

[24] Љубодраг Димић, нав. дело, 206.

штампа је уз прећутно одобравање власти ентузијастично и исцрпно пратила чехословачку демократску еволуцију, задовољна јер се још једна земља нашла на југословенском путу самоуправног социјализма, као и због чињенице да се спољнополитичка оријентација Чехословачке у бројним питањима приближавала југословенској.[25] Тито који је одраније показивао интенцију да помогне реформским снагама у земљама источне Европе, са симпатијама и занимањем је пратио процесе у Чехословачкој. Његов краткотрајни боравак у Москви у априлу 1968. и вишедневна посета Прагу, десетак дана пре војне интервенције, јасно су били усмерени на одвраћање совјетске претње и пружање недвосмислене подршке Дубчеку и његовим сарадницима.[26] Због свега тога, упад совјетских тенкова и окупација пријатељске земље изазвали су у Југославији снажан шок и општу констернацију, упркос претходним проценама руководства да је сукоб Москва–Праг неминован.[27]

За југословенско вођство и председника Тита 1968. је почела великим оптимизмом и уверењем да ће се нагомилани проблеми решити „стриктним и доследним спровођењем реформе“, која ће југословенским народима омогућити „да још снажније крену напријед“.[28] Међутим, почетна нада је врло брзо била развејана интензивирањем економско-социјалне кризе и експлозијом прве озбиљне антивладине побуне од доласка комуниста на власт. Недвосмислена тржишна оријентација, привредна и друштвена реформа, транспарентнији економски односи, очекивано су интензивирали социјалне противречности у југословенском друштву и закономерно заоштрили политичке односе у земљи. Као резултанта ових процеса је произашао студентски бунт, као аутентична побуна првих генерација рођених, одраслих и школованих у социјалистичкој Југославији, које су први пут од 1945. ставиле режим пред изазов јавног и масовног неслагања са монополистичком партијом као до тада јединим тумачем општег интереса.[29] Иако се чине хиперболичним тврдње о темељној уздрманости партије и државе студентском побуном, нема сумње да је силина београдских јунских демонстрација изненадила власт, јер је први пут од Другог светског рата дошло до масовне, јавне и организоване манифестације неслагања са режимом.[30] Студентски Јуни `68, иако није довео у питање темеље југословенског уређења, свакако је озбиљно забринуо власт, док га није бацио у засенак догађај који је својом прекретношћу обележио европску историју.

---

[25] Ранко Петковић, нав. дело, 49–50; Љубодраг Димић, нав. дело, 211.

[26] Dušan Bilandžić, нав. дело, 525–527; Leo Mates, нав. дело, 184–187; Љ. Димић, нав. дело, 230–231.

[27] Насупрот југословенским проценама да су понашање и реторика Совјета „сигуран знак да ће се... у Чехословачкој интервенисати“, на западу су били скептични у погледу скоре совјетске инвазије, сматрајући је „веома мало вероватном“. Љ. Димић, нав. дело, 219, 221; Jiři Valenta, *The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia*, Political Science Quarterly, Vol. 94, No. 1, Spring, 1979, 55–56.

[28] *Политика*, 31. децембар 1967, 1. и 2. јануар 1968.

[29] Milivoj Bešlin, „Uticaju *Juna ’68.* na političku situaciju u Jugoslaviji“, u: *Društvo u pokretu – novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad 2009, 51.

[30] Више о томе: Milivoj Bešlin, нав. дело, 49−63.

Наиме, у ноћи између 20. и 21. августа 1968. трупе СССР, НР Бугарске, НР Мађарске, ДР Немачке и НР Пољске тенковима су ушле на територију суверене Чехословачке и окупирале је. Војске пет земаља чланица Варшавског пакта, суочене само са пасивним отпором гневних грађана, брзо су продрле до Прага, киднаповале чехословачке лидере на челу са првим секретаром КПЧ Александром Дубчеком, председником Народне скупштине Смрковским и премијером Черњаком, те их одвеле на територију Совјетског Савеза, где су били подвргнути тортури.[31] На делу је била примена, наизглед, нове тзв. доктрине ограниченог суверенитета.[32] Иако је принципе „пролетерског интернационализма" промовисао још Лењин, а Хрушчов интервенционистичку политику СССР применио у случају гушења мађарске револуције 1956,[33] настанак и примена *доктрине ограниченог суверенитета* социјалистичких земаља везује се уз име совјетског лидера Леонида Брежњева и агресију на Чехословачку. Темељне поставке ове политике своде се на легализацију дерогирања суверености социјалистичких држава, укључујући и војну силу као њен инструмент, у циљу постизања хегемоније Москве у комунистичком свету, наметањем властитог политичког модела, петрификованог државног социјализма, свим другим земљама, независно од националних специфичности.[34] Теоријско утемељење нове-старе доктрине совјетског руководства било је обелодањено у московској *Правди* под насловом „Суверенитет и интернационалне обавезе социјалистичких држава".[35]

---

[31] Jiri Valenta, *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*, Baltimore, London 1991; Richard J. Crampton, нав. дело, 336–337; Михаил Гелер, Александар Некрич, нав. дело, 580–583; Peter Calvocoressi, нав. дело, 307–309; Jurij Gustinčič, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969, 73–77.

[32] На дан инвазије земаља Варшавског пакта на Чехословачку, 21. августа 1968. водећи совјетски дневни лист *Правда* је цитирајући државну новинску агенцију писао: „ТАСС је овлашћен да пренесе, да су се партијски и државни званичници Чехословачке Социјалистичке Републике обратили Совјетском Савезу и другим савезничким земљама с молбом за пружање неодложне помоћи братском чехословачком народу, укључујући и оружану помоћ. Тај позив је иницран опасношћу... контрареволуционарних снага, које наступају у договору са спољним, социјализму непријатељским силама", *Правда*, 21. августа 1968. *Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней*, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва 2000, 565.

[33] Совјетска војна интервенција у Чехословачкој није била ново искуство у политичком животу источне Европе, која се у послератном периоду развијала под снажном доминацијом Москве. Наиме, у Мађарској је у јесен 1956. совјетска војска уз бројне жртве угушила широк побуњенички покрет. Вид. Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 598–608; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985, 374–375; Волтер Лакер, нав. дело, 377–380; Михаил Гелер, Александар Некрич, нав. дело, 503–509; Ivan Ivanji, нав. дело; Добрица Ћосић, „Седам дана у Будимпешти", у: *Нада и акција*, Београд 2000, 31–132.

[34] Станислав Стојановић, *Доктрина ограниченог суверенитета и „аутономни социјализам"*, Београд, (без године издања), 3, 5; Сава Живанов, нав. дело, 31, 78.

[35] Аутор чланка, чији су постулати на западу сматрани есенцијом тзв. *Брежњевљеве доктрине*, износећи став државног и партијског руководства Совјетског Савеза тврдио је да свака комунистичка партија сноси одговорнст „не само пред својим народом већ и пред свим социјалистичким земљама, пред целим комунистичким покретом... Социјалистичка држава која се налази у систему других држава које чине социјалистичку заједницу, не може занемарити заједничке интересе те заједнице... Комунисти братских земаља, природно, нису могли да допусте да у име апстрактно схваћеног суверенитета социјалистичке државе остану пасивни и гледају како се у земљи одвија антисоцијалистички преврат... Они који говоре

Југославија се као социјалистичка земља могла наћи на удару ове доктрине, али се совјетском интервенцијом такође значајно сужавао маневарски простор реформама у источном лагеру, те је очекивано и разумљиво прва Титова званична реакција била недвосмислена и оштра осуда, јер је уласком трупа Варшавског пакта у Чехословачку 21. августа 1968, како је рекао: „Нарушен, погажен суверенитет једне социјалистичке земље и задат тежек ударац социјалистичким и прогресивним снагама у свијету“.[36] На затвореној седници Председништва СКЈ, 21. августа увече, Тито је био још оштрији и о стварним разлозима окупације рекао: „Разлог интервенције није војни него политичко-идеолошки. Њима није Западна Њемачка одједном постала тако страшно опасна, већ је то демократизација унутрашњег живота Чехословачке. Опасни су постали руководиоци који су чврсто ријешили да ликвидирају остатке догматских и других снага у унутрашњем животу и методе које су биле заведене Чехословачкој у низу година послије рата... Иде се за тим да се спријечи такав развитак унутрашњег живота и социјалистичких односа у Чехословачкој и у многима другим земљама“.[37] Шеф југословенске дипломатије Марко Никезић искорачио је из дипломатског, езоповског вокабулара и совјетску интервенцију назвао правим именом – применом силе која је кажњива према Повељи УН и наметањем теорије ограниченог суверенитета читавом социјалистичком свету.[38] На десетој седници ЦК СКЈ од 23. августа 1968. Никезић је говорећи у контексту војне интервенције у Чехословачкој о совјетској политици рекао: „Успех једне погрешне политике нису могла обезбедити прикривена средства. Та политика је морала да се испољи потпуно огољена као политика силе и као увек у моментима кризе у животу друштва – у тој кризи је проговорила суштина ствари: кроз методе су проговорили и права природа и прави циљеви те политике“.[39] Тих дана (22. и 24. августа) одржане су масовне демонстрације у Београду и Новом Саду, на којима су се говорници Мијалко Тодоровић и Мирко Тепавац, пре свих, тешко обрушили на хегемонистичку и агресивну политику СССР. Истодобно, југословенска штампа је у својим редовним и ванредним издањима драматично извештавала о ситуацији у Чехословачкој, називајући акт Совјета инвазијом, агресијом, окупацијом, трагедијом.[40]

о *незаконистости* деловања савезничких социјалистичких држава у Чехословачкој заборављају да у класном друштву не постоји и не може постојати бескласно право... Не може се због формално-правних приговора напуштати класни приступ ствари“, *Политика*, 27. септембар 1968, 3; Михаил Гелер, Александар Некрич, нав. дело, 582–583, 721.

[36] *Дневник*, Нови Сад, 22. август 1968, 1.

[37] Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969. Neslaganja,* Beograd–Zagreb 1985, 348.

[38] Ранко Петковић, нав. дело, 50.

[39] *Deseta sednica Centralnog komiteta SKJ*, Beograd 1968, 37; *Дневник*, Нови Сад, 27. август 1968, 4.

[40] Најоштрији дискурс првих дана након инвазије на Чехословачку је имала *Борба*, као званични тумач ставова власти. И док је нпр. првог дана након шокантних вести, *Политика* имала наслов да су трупе Варшавског пакта „запоселе“ Чехословачку, *Борба* је неуобичајено крупним словима као наслов ставила „Чехословачка окупирана!“. На насловници је био и драматичан наслов да је „за шест часова“ окупирана цела територија земље, да су „Совјетски тенкови у центру Прага“, али је на првој страни *Борбе* било места међу насловима и за цитат, „Руси, идите кући!“, *Борба*, ванредно издање, 21. август 1968; *Политика*, 22. август 1968.

У таквим околностима совјетски амбасадор је затражио хитан пријем код председника Тита, до чега је дошло у резиденцији југословенског председника на острву Ванги, 30. августа 1968. године. Дан после поменутог састанка дневни листови у Југославији су на првим страницама донели сасвим кратку протоколарну вест Танјуга, под насловом „Тито примио совјетског амбасадора“, из које се о самом току разговора не може сазнати ништа више сем времена и места састанка.[41] Разговору који је у југословенском врху окарактерисан као „врло тежак“[42] поред Тита и Бенедиктова присуствовао је и секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић. Дијалог са повишеним тоновима је трајао непуних сат времена, а на почетку је совјетски амбасадор прочитао демарш своје партије и владе, огорчених због „непријатељске и антисовјетске пропагандне кампање у југословенској штампи.“ Дипломатска нота совјетског руководства је полазила од претпоставке да на Чехословачку није извршен напад, већ да је у духу „искрене сарадње и пролетерског интернационализма“ тој земљи, тј. њеном социјалистичком друштвеном уређењу, пружена помоћ. Југословенски председник је испровоциран овом врстом цинизма прекинуо совјетског амбасадора, питајући каква је то помоћ.[43] Алудирајући на отворен процес реформи и демократизације,[44] Бенедиктов је наставио да је у Чехословачкој контрареволуција била у току[45] те да „сви којима леже на срцу интереси социјализма и светског мира треба да подрже тај интернационалистички корак држава чланица Варшавског уговора“, рекао је совјетски амбасадор, уз најдиректнију поруку југословенском врху: „Ми смо огорчени што се Југославија солидарисала са антисоцијалистичким снагама...“ Затима је Тито прекинуо Бенедиктова уз повике да то није истина и да је реч о „обичној лажи“ совјетског руководства. Југославија је, по Титу, пружала подршку

[41] Иако је реч о врло краткој протоколарној вести преузетој од Танјуга, *Политика* је, знајући важност овог разговора и уопште важност односа са СССР, тако краткој агенцијској вести дала неуобичајено крупан наслов у врху прве стране: „Председник Тито примио совјетског амбасадора“, *Политика,* 31. август 1968.

[42] Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd 1989, 222.

[43] Архив Југославије (АЈ), КПР 1-3-а/ 101-108. Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита.

[44] О процесу еволуције од стаљинизма ка социјализму са људским ликом, најдетаљније на српском језику вид. *Чехословачке перспективе*, Београд 1968.

[45] Док је Бенедиктов Тита десетак дана после интервенције убеђивао да је била реч о „великој завери међународне реакције против социјализма у Чехословачкој и уопште против социјализма“, деценију после окупације, званично објашњење из Москве ју је оправдавало „контрареволуционарном ситуацијом“ и наводном чињеницом да се Чехословачка нашла на „ивици грађанског рата“. У таквим условима „хиљаде комуниста и ванпартијских грађана“ у немогућности да зауставе „надирућу контрареволуцију“, обратили су се „братским партијама социјалистичких земаља с молбом за интернационалну помоћ чехословачком народу у циљу заштите социјализма“. С ослонцем на „интернационалну подршку, марксистичко-љењинистичке снаге у КПЧ, проширише су борбу против антисоцијалистичких елемената, опортуниста и ревизиониста...“, *Большая советская энциклопедија*, 152. Московска *Правда* је дан уочи интервенције писала да „марксисти-љењинисти не могу и никада неће бити равнодушни према судбини социјалистичке изградње у другим земљама, заједничкој ствари комунизма и социјализма на земљи“, М. Гелер, А. Некрич, нав. дело, 583, 721.

чехословачким комунистима и оним „личностима са којима сте ви водили разговоре у Москви“. Не осврћући се на Титове протесте, Бенедиктов је наставио да ређа наводне циљеве совјетске агресије, као што су заштита социјализма и слободе, док су „поједини југословенски руководиоци изјављивали да Совјетски Савез има за циљ да спречи прогресивни развитак у ЧССР“. Била је то алузија на говор Мијалка Тодоровића на митингу солидарности са народима Чехословачке, одржаном 22. августа 1968. у центру Београда. Спорни део говора гласи: „Свима је данас очевидно да се овде ради о томе да се заустави препород чехословачког социјалистичког развитка и да се заустави демократски пут развитка социјализма у Чехословачкој, који је КПЧ, по вољи и захтевима радничке класе и свих радних људи отпочела у јануару ове године“, рекао је Тодоровић уз бурно одобравање окупљене масе.[46]

Посебно оштро, совјетско руководство је замерило Југославији што је уступила гостопримство потпредседнику и двојици министара легитимне и легалне чехословачке владе. Реч је о „особама као што су Шик, Власак и Хајек“, којима је, по совјетској интерпретацији, Југославија не само пружила гостопримство, већ и „подршку њиховој делатности“.[47] Без резултата су остала и Титова енергична објашњења да су они били на јадранској обали на одмору, јер је совјетско руководство сматрало да су поменути лидери „развијали антисоцијалистичку и антисовјетску делатност“.[48]

Велико огорчење и оштре квалификације Совјетског Савеза изазвало је извештавање и писање југословенске штампе. „Југословенска новинска агенција Танјуг преносила је разне антисовјетске изјаве и антисовјетске написе. Дописник Танјуга[49] у својим извештајима подржавао је илегални такозвани ванредни конгрес КПЧ.[50] Делегат Југославије у ОУН учествовао је у антисовјетској пропагандној кампањи коју су у УН покренуле империјалистичке и реакционарне снаге.[51]

---

[46] *Дневник*, 23. август 1968, 2.

[47] Др Ота Шик, потпредседник Владе ЧСР, др Јиржи Хајек, министар спољних послова, и др Франтишек Власак, министар за народноекономско планирање Чехословачке, на позив југословенског руководства проводили су одмор на јадранској обали, где их је затекла вест о совјетској агресији на њихову земљу.

[48] О њиховој делатности детаљно: Јан Пеликан, *Покушај стварања језгра чехословачке емиграције у Југославији након совјетске окупације Чехословачке у августу 1968. године*, Токови историје, 1–2/2007, Београд 2007, 81–106.

[49] Реч је о Велимиру Будимиру, дописнику Танјуга из Прага.

[50] У питању је легално сазвани, 14. ванредни конгрес КПЧ, одржан у условима окупације 22. августа 1968. у радничкој четврти Прага, Височани. Скуп, чије је одржавање планирано за 9. септембар, осудио је инвазију и изабрао потпуно реформско вођство Партије. Московским „Споразумом“ Конгрес је проглашен нелегалним, а све његове одлуке поништене. Jiři Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb 1982, 267–273; Richard J. Crampton, нав. дело, 336; Jurij Gustinčič, нав. дело, 79–80.

[51] Стални представник Југославије у УН др Антон Вратуша затражио је да „се све окупационе трупе одмах повуку с територије Чехословачке“. Обраћајући се 23. августа, увече, Савету безбедности УН, југословенски амбасадор је рекао да је за његову земљу „неприхватљива доктрина којом се правда страна интервенција на Чехословачку... Никакви принципи социјализма не могу се узети као параван за правдање ове грубе повреде суверенитета једне државе и за окупирање њене територије... Оружане снаге извршиле су инвазију с намером да утичу на правац развитка у ЧСР. Оне хоће да лише народ, владу и

Целокупна југословенска штампа већ дуже времена води антисовјетску кампању. У Београду је 23. августа организован митинг са антисовјетским садржајем на коме су учествовале водеће југословенске личности. Било је директно непријатељских парола против Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља“,[52] рећао је совјетски амбасадор. Свим тим акцијама југословенски руководиоци су, по мишљењу Кремља, подржавале „антисоцијалистичке снаге“ и тиме „иступали против СССР“, чиме се Југославија солидарисала са „антисовјетском кампањом“ и „објективно нашла на истим позицијама на којима су империјалистичке снаге које воде рат против вијетнамског народа“.[53] На то је југословенски председник љутито узвратио, прекинувши совјетског амбасадора речима „Како се усудите да предамном читате такве клевете! Како дозвољавате себи да понављате такве лажи!“[54] На крају демарша Централни комитет совјетске Комунистичке партије и Влада СССР су упозоравали да „одговорност за последице ове од стране СССР ничим изазване кампање која се у Југославији води против Совјетског Савеза пада на југословенску страну“, те да се такав став Југославије „мора штетно одразити на совјетско-југословенске односе“.[55]

Убрзо после састанка са совјетским амбасадором, Тито је сазвао седницу Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. септембра 1968, како би обавестио читав партијски врх о садржини совјетског демарша поводом писања југословенске штампе. „Ми смо у овом демаршу сврстани у ред свих могућих контрареволуционара. То је јако увредљиво“, рекао је председник Југославије на самом почетку седнице. „Одговорио сам совјетском амбасадору да наша штампа више пута погријеши. Напише нешто што није у реду. То је тешко спријечити. Јер, наша штампа није оно што је штампа у њиховој земљи.“[56]

Одговор Владе СФРЈ и ЦК СКЈ на Изјаву ЦК КПСС и Владе СССР од 30. августа 1968. стигао је 11. септембра, а прочитао га је југословенски амбасадор у Москви Добривоје Видић председнику Врховног совјета СССР Николају Подгорном.[57] У југословенском одговору се оштро одбацују све совјетске оптужбе на рачун Југославије и изражава „дубока несагласност“ са демаршом совјетског руководства од 30. августа 1968. Совјетске оптужбе су оцењене као неистините,

---

друга уставна тела Чехословачке неотуђивог права да суверено одлучију о свом развитку“, *Дневник*, Нови Сад, 25. август 1968, 9.

[52] У Београду је на Тргу Маркса и Енгелса 22. августа 1968. пред 250.000 људи одржан митинг “југословенске солидарности”, на коме је изражена “неподељена подршка народима Чехословачке”. Маса је скандирала Титу и Дубчеку, а главни говорник био је секретар Извршног комитета ЦК СКЈ Мијалко Тодоровић, који је не помињући ниједном директно Совјетски Савез или неку од земаља агресора, између осталог, рекао да читава Југославија „доживљава ову тешку драму братских народа Чеха и Словака као своју сопствену...“, *Дневник*, 23. август 1968, 1–2.

[53] АЈ, КПР 1-3-а/ 101-108, Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита

[54] Исто.

[55] Исто.

[56] Svetozar Vukmanović Tempo, нав. дело, 377–378.

[57] У врху прве стране *Политика* је донела кратку Танјугову информацију да је југословенски амбасадор Видић на свој захтев посетио председника Врховног совјета СССР Николаја Подгорног и предао му одговор Владе СФРЈ и ЦК СКЈ на претходни совјетски демарш, *Политика*, 12. септембар 1968.

увредљиве, забрињавајуће, а уз то и „лишене сваког основа“, због чега је оцењено да се „према СФРЈ настоје поново применити методи и средства који су били јавно осуђени и са совјетске стране и за које смо били уверени да се не могу више поновити...“ И овом приликом највиши југословенски органи су изразили најдубље неслагање са агресијом на Чехословачку, јер је „за нас употреба силе као средства за решавање спорова и несугласица у односима између суверених држава увек била неприхватљива, без обзира на циљеве и мотиве којима се таква употреба силе покушава првдати“. Оштро оповргавајући кремљске оптужбе да се у Југославији води антисовјетска кампања, те износећи чињеницу да су се у југословенским медијима могли чути различити ставови о наведеним догађајима у Чехословачкој, у саопштењу се наводи да „југословенска јавност и овом приликом, као што је увек и чинила, суди о једној акцији на основу њеног стварног карактера и онога што она представља, а не на основу тога ко је спроводи и како се приказују жеље и мотиви носиоца акције“. Најзад, одговарајући на најдиректнији начин на темељне поставке *доктрине ограниченог суверенитета*, највиши југословенски органи су поручивали да „СФРЈ не признаје никоме право да се применом војне интервенције или било каквих облика притиска самовољно меша у унутрашњи развој и послове независне земље“. На крају је поручено да ће се народи Југославије „свим средствима“ супротставити сваком угрожавању југословенске суверености, који је значио и „наш сопствени пут развитка социјалистичког друштва“.[58]

У сличном духу је протекао и наступ шефа југословенске дипломатије Марка Никезића на Генералној скупштини Уједињених нација у Њујорку, 14. октобра 1968. Продужетак рата у Вијетнаму, као и оружану интервенцију и окупацију Чехословачке, Никезић је апострофирао као „жаришта сукоба“ која „доводе у питање основе међународног поретка“.[59] Посебну забринутост први човек југословенске дипломатије је исказао због пораста употребе силе и прибегавању притисцима и мешању у унутрашње ствари мањих и слабијих земаља. Одбацујући у име своје земље блоковску поделу света, Никезић је у седишту УН поручио да свет „не може заувек остати подељен између Истока и Запада, као свет суперсила, свет који би њихове размирице доводиле на ивицу рата, а њихови договори осуђивали на потчињеност“. У том контесту, блоковска подела не само што није решила сукобе и напетости у међународним односима, већ је погоршала нестабилност у читавом свету, сматрао је Никезић. Ова подела света, по њему, добија и своје доктрине и теорије, јер се „данас отворено предлаже као доктрина, по којој водећа сила, бранећи тзв. виши интерес једног блока, може једнострано да интервенише у својој ’зони’ са циљем успостављања стања које њој одговара...“[60] Такву политику он је назвао „теоријом о условном суверенитету“. Одбацујући сваки „виши интерес“ који се поставља изнад независности и суверенитета држава, Југославија је, наглашавао је Никезић, одбацивала „туторство ма које групације, било оно засновано на

[58] АЈ, КПР I-1/1007, Одговор Владе СФРЈ и ЦК СКЈ на Изјаву ЦК КПСС и Владе СССР од 30. августа 1968. године.
[59] *Политика*, 15. октобар 1968, 1.
[60] Исто.

регионалном, етничком или идеолошком припадништву". Био је то главни разлог због кога се Југославија најоштрије противила „угрожавању независности и слободе народа, без обзира ко и у ком делу света то чини". Скупо плаћена југословенска независност, која је подразумевала и право на властити друштвено-економски и политички развој, није, по Никезићу, могла бити предмет било каквог компромиса.[61] Јаснију поруку од ове Совјети тешко да су могли добити, а њена рецепција је била видљива већ у Брежњевљевом писму Титу кроз став о „антисовјетској кампањи" дипломатских представника Југославије.

После оружане интервенције снага Варшавског пакта на Чехословачку у Југославији се очекивао „домино ефекат", односно наставак привођења послушности Москви осталих социјалистичких земаља, тј. *примена доктрине ограниченог суверенитета* и на Југославију. До агресије на Чехословачку у највишим командним и обавештајним структурама ЈНА, Варшавски пакт „нису сматрали за потенцијални извор безбедносног угрожавања". Међутим, то се променило и у Генералштабу ЈНА 25. августа 1968. потписано је строго поверљиво наређење, број 342, којим се дефинишу повишене мере борбене готовости. Сутрадан команда ЈРВ и ПВО издаје наређење број 472 са детаљним упутствима шта би требало учинити да би се спремно дочекала потенцијална интервенција. Због жеље да се не провоцирају Совјети, читава акција је била обавијена велом тајне и носила је кодирано име „вежба Авала". Дугорочна консеквенца кризе у ЧССР била је „промена стратешких процена која су све до краја постојања СФРЈ биле усмерене на разраду две могућности агресије од стране оба блока..."[62]

Иако су непосредно након совјетске интервенције на Чехословачку постојале индиције да је и позиција Југославије озбиљно угрожена, „вријеме ће показати да је ова *maverick communist country* из цијеле ситуације извукла више користи него штете", сматра Хрвоје Класић. Пребацујући фокус јавности, „вјештим манипулирањем информацијама", са нагомиланих унутрашњополитичких проблема на одбрану од спољне опасности, политички врх је „насталу еуфорију наставио користити и када је постало јасно да се агресија неће догодити".[63] Ипак, тешко је доказива тврдња да је икада током кризне 1968. „постало јасно" да је отклоњена опасност од совјетске агресије на Југославију, тим пре што су и сами Совјети ширили противречне информације користећи их као *sui generis* видове притисака и претњи. Управо због тога, али и имајући у виду југословенско искуство из 1948. као и мађарску 1956. и развој ситуације у Чехословачкој, Титу је у крајње несигурној међународној политичкој констелацији било од пресудне важности да у руководству партије има реформисте, тј. људе који су суштински желели дисконтинуитет са државно-социјалистичким карактеристикама система, оне који су и у самој Москви, макар и пејоративно, оцењивани као совјетофоби. Таква политика операционализована је врло брзо на конгресима републичких партија

[61] *Политика*, 15. октобар 1968, 1.
[62] Aleksandar Radić, *Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine*, Istorija 20. veka, br. 2/2006, Beograd 2006, 87–104.
[63] Hrvoje Klasić, „Unutrašnjopolitičke i vanjskopolitičke aktivnosti Jugoslavije nakon intervencije Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine", у: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, 544–545.

током новембра исте године, на којима је спроведена до тада најрадикалнија смена генерација, чиме се кренуло у правцу доминације млађих, образованијих и реформски оријентисаних персоналних решења.

Како југословенски одговор од 11. септембра није дао очекиване резултате у правцу „отопљавања“ односа са Совјетима, кремљовско руководство је користећи се резултатима насилне пацификације („нормализације“) окупиране Чехословачке, задовољно што се ситуација у тој земљи релативно успешно развија по плановима из Москве, а у духу тзв. московског *споразума*[64], чиме је кључни узрок југословенског незадовољства совјетском политиком суштински бледео, а с правом очекујући да Југославија неће бити већи бранилац чехословачке независности од самих Чеха и Словака, Леонид Брежњев се 17. октобра обратио директним писмом председнику Титу. Оштар дискурс кореспонденције двојице лидера, као и хладан тон без елементарних израза љубазности и одсуство било каквог поздрава на крају, речито је сведочио о најнижој тачки у односима две земље још од 1958. године. У свом писму датираном на 17. октобар, Брежњев одмах на почетку упозорава да су у „развоју совјетско-југословенских односа у последње време никле забрињавајуће и опасне појаве“. Узрок тог „наглог погоршања“ совјетски лидер је проналазио у подстицању и ширењу „антисовјетског расположења“, које је „учинила југословенска страна“ пре свега од августа 1968. „неправилном оценом“ војне интервенције земаља Варшавског пакта на Чехословачку. Изнова бранећи властити агресивни акт, Брежњев је поручивао да ће живот и реални ток догађаја све јасније откривати оправданост чина од 21. августа 1968. године. Врло директно, Леонид Иљич је поручивао да „негативан став у односу на интернационалистичку акцију савезничких земаља“ према Чехословачкој, као и покушаји да се „оцрни“ политика Совјетског Савеза штете не само „интересима мира, демократије и социјализма“ већ и развоју добрих совјетско-југословенских односа.[65] Користећи се резултатима директног притиска на чехословачко руководство, Брежњев је, хвалећи се „процесом нормализације“ у окупираној земљи, упозоравао Тита да „ситуација захтева да се тај процес свестрано подржи“. У вези с тим, совјетским властима је

[64] Након отмице и тортуре киднаповани чехословачки лидери (први секретар КПЧ Александар Дубчек, премијер Олдрих Черњак, председник Народне скупштине Јозеф Смрковски, секретар КПЧ Здењак Млинарж и у међувремену пристигли председник Републике Лудвиг Свобода) доведени су у Москву на разговоре са совјетским руководством, где су натерани на потписивање „Споразума“ тј. *sui generis* капитулације, којом легитимни органи Чехословачке *post factum* санкционишу чин агресије и кршења одредаба међународног права од стране СССР. Ова *de facto* капитулација између осталог предвиђа: борбу против контрареволуције, поништавање 14. конгреса КПЧ, избацивање из партијског врха *некорисних* функционера тј. оних који су нелојални окупатору, прихватање окупационих трупа на својој територији, обнављање цензуре, заштиту од гоњења оних који су помагали окупатору, забрану свих партија које нису део Народног фронта, обавезу КПЧ да консултује Совјете у вези са свим важнијим одлукама..., Fred H. Eidlin, *„Capitulation, Resistance“ and the Framework of „Normalization“: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response*, Journal of Peace Research, Vol. 18, No. 4, (1981), 322–325; Richard J. Crampton, нав. дело, 336–337; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb 1985; Волтер Лакер, нав. дело, 440–441; Jurij Gustinčič, нав. дело, 75–85; Svetozar Vukmanović Tempo, нав. дело, 382–383.

[65] АЈ, КПР I-1/1007, Порука генералног секретара ЦК КПСС Леонида Брежњева председнику Савеза комуниста Југославије Јосипу Брозу Титу, 17. октобра 1968.

била несхватљива и неоправдана „стална кампања против Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља која у СФРЈ не престаје“.[66] Такође, у Југославији се, по Брежњеву, „упоредо са сталним изврtањем суштине догађаја у Чехословачкој активно шире провокативне и неосноване измишљотине о претњи нападом на СФРЈ од стране социјалистичких држава“.[67] Упозоравајући југословенског председника да се, за разлику од кризе у односима две земље од пре једну деценију, „сада не ради о различитим прилазима теорији и пракси социјализма“, совјетски лидер је сматрао да је овога пута проблем озбиљнији јер се ради о „правцу у коме се развија политика СФРЈ у последње време“, тј. због „линије коју је Југославија неосновано заузела“ и „антисовјетске кампање“, која се из Југославије наводно генерише, а што је, по оцени Брежњева, неспојиво са „добрим совјетско-југословенским односима“.[68]

У свом одговору од 5. новембра 1968. председник СФРЈ је озбиљно нарушавање југословенско-совјетских односа објаснио „променом у совјетској спољној политици што је дошло до изражаја у војној интервенцији СССР и неких других земаља чланица Варшавског уговора против ЧССР и неспремношћу совјетске владе да уважава независан став, који је југословенска влада, на основу принципа којих се доследно држи у својој целокупној политици, заузела према том догађају“. Чврсто остајући на званичном југословенском курсу, председник Тито је више од два месеца после совјетске интервенције и упркос назанемарљивим притисцима из Москве поручио Брежњеву да је руководство СФРЈ и СКЈ „чврсто уверено да не постоје разлози за промену нашег познатог става“.[69] Реч је о трајној, принципијелној и фундаменталној компоненти спољне политике Југославије усмереној против употребе силе у међународним односима и привржености политици немешања у унутрашње послове независних земаља, а у интересу очувања мира и безбедности у свету. Протестујући против пропагандне кампање која се у Совјетском Савезу и осталим сателитским земљама водила против Југославије, председник Тито је констатовао да предмет напада није била само осуда југословенског става према војној интервенцији у Чехословачкој, већ је довођена у питање како целина спољнополитичке оријентације Југославије, тако и „наш целокупни социјалистички друштвено-економски и политички систем“.[70] Овакви поступци Москве, по Титу, веома су подсећали на „сличну кампању вођену против наше земље у прошлости која је нанела огромне штете не само међусобним односима наших држава већ и много шире“, писао је југословенски председник, алудирајући на стаљинистичке насртаје на југословенску независност. Тито је чак и Брежњевљево писмо њему сместио у контекст „кампање и притисака који се у

[66] Брежњев помиње пропаганду дипломатских представника СФРЈ, мисли на Никезићев иступ у УН.

[67] Леонида Брежњева је демантовала сама московска *Правда,* као званично партијско гласило, јер је у коментару од 11. септембра 1968. недвосмислено поручила да војна интервенција „ради заштите социјализма у овој или оној земљи није ни случајан ни изолован потез – већ израз једног схватања и једне трајне политике“, *Политика*, 12. септембар 1968, 2.

[68] АЈ, КПР I-1/1007, Порука генералног секретара ЦК КПСС Леонида Брежњева председнику Савеза комуниста Југославије Јосипу Брозу Титу, 17. октобра 1968.

[69] АЈ, КПР I-1/1007, Генаралном секретару ЦК КПСС другу Л. И. Брежњеву, 5. новембра 1968.

[70] Исто.

последње време врше против наше земље“, оштро одбацујући тврдње из Москве да се у Југославији подстиче антисовјетска пропаганда. „Неприхватљиво је да се гледишта југословенске владе о појединим конкретним питањима која нису истоветна са гледиштима совјетске владе, проглашавају за антисовјетска и тиме дисквалификују“, био је резолутан југословенски председник. Изражавајући забринутост правим намерама Совјета према Југославији, Тито је поручивао да „одређени ставови и поступци у спољној политици Владе Совјетског Савеза“ морају да изазову неизвесност и нелагоду „народа и владе Југославије“. „Посебно нас забрињава чињеница да је употреба оружане силе против ЧССР праћена и правдана доктрином о тзв. ограниченом суверенитету, што неминовно садржи у себи настојање да се легализује интервенција и мешање у унутрашње послове других суверених држава“, писао је југословенски председник. Због свега тога се не ради „о некој измишљеној опасности (...) него о опасности која произилази из поменутих *теорија и доктрина*, већ примењених у ЧССР“, поручивао је југословенски лидер совјетском, уз резигнирану констатацију да „влада СССР није предузела неопходне мере да отклони сумње у своје намере према Југославији, сумње које су широко распрострањене не само код југословенске већ и код светске јавности“. Оспоравајући совјетски став да је побољшање југословенско-совјетских односа могуће само ако Југославија измени своју политику, председник Тито је недвосмислено поручивао да „такво условљавање сарадње за нас није прихватљиво и доводи у питање стварну заинтересованост“ СССР за поправљање односа између две земље.[71] Полазећи од начела суверености, независности, интегритета и равноправности међу државама, као и немешања у унутрашње ствари других, „ми смо увек сматрали да су разлике у гледиштима нормална појава у односима међу сувереним државама и да оне не треба да буду сметња пријатељској сарадњи међу њима“, био је резолутан југословенски председник, уз уобичајено подсећање на темељне документе на којима су се заснивали југословенско-совјетски односи, Београдску и Московску декларацију из 1955. и 1956. године. Занимљиво је да се у Брежњевљевом писму ови билатерарни документи од суштинске важности за развој односа две државе и њихових монополистичких партија не помињу, па је на крају свог писма Тито запитао генералног секретара КПСС, „зашто се у Вашем писму прећуткују тако значајни документи на којима смо изграђивали наше међусобне односе и да ли они још увек представљају основ на коме је влада СССР спремна да сарађује са социјалистичком Југославијом?“[72]

За све време покушаја да се поправе односи Москве и Београда или бар да једна страна убеди другу у исправност својих гледишта и грешке у гледиштима друге, у совјетској штампи су трајали напади на Југославију. И док се из мање земље на њих није одговарало истом мером, Совјети су и само извештавање из окупиране Чехословачке или заступање сопствених политичких позиција у Југославији сматрали довољним разлогом за тешке нападе. Први је знак за напад својим коментаром дала државна новинска агенција ТАСС, која је већ 24. августа

[71] АЈ, КПР I-1/1007, Генаралном секретару ЦК КПСС другу Л. И. Брежњеву, 5. новембра 1968.
[72] Исто.

1968. оштрим квалификацијама напала како западне земље („империјалисте“) тако и социјалистичке које су се противиле интервенцији Варшавског пакта у Чехословачкој (Југославија, Румунија и Кина).[73] Оптужујући Југославију да се придружила антисовјетском „империјалистичком хору“, ТАСС је наводио Београд као место одакле „политички авантуристи из Прага, који су се тих дана затекли ван Чехословачке, зачињу своје интриге“. Алудирајући на говор Антона Вратуше пред Саветом безбедности УН, совјетска новинска агенција је настављала: „колико су далеко југословенски патрони антисоцијалистичких снага (у Чехословачкој – прим. М. Б.) отишли у том правцу показује провокативна изјава југословенске владе, упућена Уједињеним нацијама. (...) Ова изјава се потпуно подудара с позицијом земаља Атлантског пакта“.[74] Поред југословенског друштвено-економског уређења, спољнополитичке позиције, несврставања, предмет оштрих напада совјетске штампе је био и владајући Савез комуниста. Констатујући да југословенско руководство спроводи курс слабљења партије, *Правда* је у коментару од 19. септембра, управо такву оријентацију СКЈ навела као парадигму која је „надахњивала ревизионистичке елементе у Чехословачкој“.[75] Стављајући Савез комуниста Југославије у ред „бесних противника марксистичко-лењинистичке партије“, *Правда* је осуђивала и теорију и праксу југословенских комуниста, карактеришући их као „десне опортунисте и ревизионисте“[76] који „изопачавајући принципе марксизма-лењинизма поричу руководећу улогу комунистичке партије, као политичког вође и организатора трудбеника у изградњи и развоју новог друштва“.[77] Свакако да овако оштре и нимало наивне оптужбе, сличне онима са којима се суочавала и Комунистичка партија Чехословачке непосредно пред агресију на ту земљу, нису могле оставити равнодушним југословенске власти, али је директнији одговор и овога пута изостао.[78] У другој половини септембра и московска *Известија* су се бавила Југославијом, анализирајући резултате привредне реформе и извргавајући руглу идеју самоуправљања као темељ југословенског модела социјалистичке изградње. Самоуправљањем се, по *Известији*, рађа „анархичан систем раздвојених самоуправних кооператива које би неизбежно пале под утицај стихије тржишта (...) то је на делу показала и пракса Југославије где већ одавно дејствују принципи привређивања које сада предлажу О. Шик и његови

[73] *Политика*, 26. август 1968, 3, 5.
[74] *Исто*, стр. 5.
[75] *Политика*, 20. септембар 1968, 2.
[76] Оптужбе за ревизионизам су се појављивале као обавезни део вокабулара и приликом две претходне кризе у совјетско-југословенским односима. Етикета *ревизионизма* је имала посебно велику симболичку вредност, јер је истовремено указивала на девијантна скретања југословенских комуниста, али је директно указивала и на схватање по коме је совјетски модел социјалистичке изградње једини исправан.
[77] *Политика*, 20. септембар 1968, 2.
[78] Индикативно је да су четири године касније у кампањи дифамације смењеног руководства Савеза комуниста Србије, након оставки Марка Никезића и Латинке Перовић, југословенски политички центар, председник Тито и конзервативни делови српске партије, користили врло сличну аргументацију против смењених *либерала*. Вид. Миливој Бешлин, *Заокрет ка догматизму – сведочанства и историографија о последњем (неуспешном) покушају реформи револуционарне диктатуре у Југославији 1968–1972*, Истраживања Филозофског факултета, бр. 18, Нови Сад 2007, 313–331.

следбеници за Чехословачку".[79] Све чешћим оптужбама да је Југославија главни кривац за социјално-политичку еманципацију Чехословачке и реформе које су пре совјетске агресије тамо спровођене, придружио се током септембра и совјетски недељник *За рубежом*. У њему је Југославија директно апострофирана као „покровитељ" Чехословачке, а југословенски ставови оцењени су као идентични онима које износе „бонски политичари и бивши СС-овци".[80] Југословенско учешће у „широкој провокаторској галами (...) играло је не мало улогу у оном заоштравању политичке ситуације у ЧССР, која је захтевала неодложну помоћ пријатеља чехословачког народа".[81] Бескрупулозност напада на Југославију у овом листу може се тумачити чињеницом да он није био намењен само совјетским читаоцима, него и иностраним интересентима.[82]

Као саставни део совјетске кампање против Југославије свакако су били и напади упућени из осталих земаља источне Европе, са изузетком Румуније, која је својом осудом интервенције на Чехословачку пружала подршку много одлучнијем западном суседу – Југославији. Међу бројним нападима на Југославију из свих савезничких земаља Совјетског Савеза најдаље је отишла Бугарска својим негирањем македонске нације и нападима који су ишли у смеру крајњег шовинизма и отворених територијалних претензија на делове југословенског државног простора.

Одговор југословенских званичника на агресивне и често врло примитивне нападе на земљу која се усудила да, иако без директне заштите било које велике силе, изнесе независан став у питању агресије на Чехословачку био је одмерен, али истодобно и врло одлучан. У јавним иступима је подвлачено да ће се држава бранити и да је сваки напад на друштвено-политичко уређење или самог Тита напад на целу земљу. У циљу одвраћања непријатељских аката Савезна скупштина је по хитном поступку у септембру 1968. на дневни ред ставила предлог закона о народној одбрани и предлог закона о војној обавези. Београдска *Политика* је чланак о томе насловила „Агресор треба да зна да смо спремни на бескрајни општенародни одбрамбени рат".[83]

Након кореспонденције на врху која, очито, није резултирала побољшањем југословенско-совјетских односа, прилика да се направи пробој је била годишњица Октобарске револуције 7. новембра. Занимљиво је упоредити обележавање годишњице највећег совјетског празника кризне 1968. и годину дана раније. Наиме, 1967. југословенски председник допутовао у Москву још 1. новембра, а његова посета Совјетском Савезу као и годишњица Октобарске револуције биле су свакодневно централна тема југословенске штампе. Извештаји из Москве били су праћени и пригодним историјским или мемоарским садржајима као и анализама значаја победе социјализма у СССР са солидним бројем фотографског материјала.

[79] *Политика*, 22. септембар 1968, 2.
[80] Исто.
[81] Исто.
[82] Само име недељника *За рубежом*, у преводу *У иностранству*, довољно је говорило о циљној групи читалаца.
[83] *Политика*, 26. септембар 1968, 5.

Политика је 4. новембра 1967. у врху насловне стране доносила говор Леонида Брежњева,[84] док је сутрадан југословенски председник говорио на свечаној седници ЦК КПСС и Врховног совјета СССР.[85] На сам дан Октобарске револуције југословенска дневна штампа је имала неки врсту специјалних издања у највећој мери посвећених совјетском празнику. Насупрот томе, годишњица кризне 1968. поменута је само кроз Титову кратку и протоколарну честитку Брежњеву, смештену међу остале протоколарне обавезе југословенског председника. Ни у њој Тито није пропустио да помене „узајамну равноправну сарадњу између наших земаља и партија".[86]

На крају кризне и по много чему преломне 1968. наизглед нерешива југословенска спољнополитичка апорија кретала се ка позитивном расплету. Одлучно држање југословенског државног и партијског врха током кризе изазване агресијом земаља Варшавског пакта на суверену Чехословачку 1968. посебно имајући у виду совјетску спремност да користи властиту војну супремацију у Европи, услед америчке дефанзиве због вијетнамског рата, чинило је позицију Југославије ризичнијом, али и престижнијом у свету. Упркос огорчености совјетског врха због оштре југословенске осуде агресивног чина, чак и нескривеним претњама по безбедност и суверенитет Југославије, Брежњевљево руководство се није усудило на радикалније кораке, да би три године касније и сам совјетски лидер посетио Београд, али тек након пријатељске посете америчког председника Никсона Југославији, чиме је југословенска држава доспела у сам центар међународних односа.[87]

Аргументована и бескомпромисна одбрана чехословачке независности, помоћ њеним избеглицама, гостопримство делу њене легитимне владе, те неподељена емпатија и солидарност констерниране југословенске јавности са жртвом, неће бити заборављени међу грађанима окупиране земље, тешко притиснуте процесом „нормализације" (догматизације) у сенци свеприсутних агресорских тенкова, наредних месеци и година. Најзад, оштра критика совјетског насиља, које је кроз методе проговорило о суштинским карактеристикама система у чије име је наступало, како је рекао шеф југословенске дипломатије Никезић, као и јасно указивање на алтернативне правце у изградњи социјализма, Савез комуниста Југославије и његов први човек су се фактички наметнули као предводници реформистичких европских комуниста, којима су припадале комунистичке партије најразвијенијих западноевропских земаља. На унутрашњополитичком плану антагонизовање југословенско-совјетских односа 1968. дало је замах реформским и либералнијим елементима унутар републичких партија, пред конгресе одржаване

[84] *Политика*, 4. новембар 1967, 1.
[85] *Политика*, 5. новембар 1967, 1.
[86] *Политика*, 7. новембар 1968, 1.
[87] Занимљиво је да је Никсонова посета реализована 1970. у своју агенду укључивала сем престонице Београда и Загреб у коме се дешавају политичка врења у историографија позната као „маспок" или „хрватско пролеће", али је сем ова два града амерички председник посетио и Кумровец, чиме је сила предводница западног света слала експлицитну и недвосмислену поруку да је њена подршка Југославији изнад свега подршка „просперитетној социјалистичкој федерацији" са председником Титом на челу.

крајем године, чиме се југословенско усмерење недвосмислено додатно дистанцирало од државно-социјалистичких карактеристика совјетског модела, на чему ће се истрајавати до догматског заокрета југословенског председника и партијских конзервативаца 1971/72. године. Такође, до извесне мере пољуљан кредибилитет монополистичке партије након студентских демонстрација у јуну 1968. био је несумњиво учвршћен хомогенизацијом југословенских грађана у отпору латентној опасности са истока, актуелизованој након августовског упада у Чехословачку.

Војна интервенција Варшавског пакта 1968. несумњиво је била еманација не само насилног метода који је као *modus operandi* боље од свега другог сведочио о совјетском обрасцу деловања, мотивисана тежњом да се спречи чехословачка демократска еволуција, оцењена као аберација која је излазила из оквира кремљске парадигме социјализма као једино могуће, већ је била и израз једне дугорочније и континуиране политике руског уплива у средњоевропске прилике, као империјалне тенденције независно од карактера режима и друштвеног уређења у самој Русији.[88] Насупрот томе југословенски одговор је био с оне стране уходаних механизама и образаца у односима највеће земље света и оних територија које су означене као руска/совјетска интересна сфера. Реакција југословенског државног и партијског врха била је одговор респектабилног и равноправног чиниоца у комплексној дипломатској игри; средњеразвијеног, високопокретљивог друштва које се развијало према властитом, ендемском идентитетско-политичком обрасцу, које је себе видело као предводника „трећег света“ и земљу која се бескомпромисном антифашистичком борбом, колико и аутентичном социјалном револуцијом и дотадашњим послератним развојем, наметнула као непоновљив еманципаторски пројекат, а одговорима на историјске изазове фашизма и стаљинизма 1941. и 1948. и дефинитивно напустила периферију доспевши у сам центар међународних односа. *Mutatis mutandis*, важно је истаћи да социјалистичка Југославија и њена дипломатија нипошто нису користиле повољну међународну констелацију, већ из сасвим неповољног и крајње рискантног положаја детерминисаног лошим распоредом снага, вештом, флексибилном и промишљеном политичко-дипломатском еквилибристиком су извлачене по земљу и њене грађане веома позитивне консеквенце. Вехементно бранећи принципе мирољубиве коегзистенције, хуманизма, поштовања међународног права, али и право сваке земље на сопствени пут у изградњи социјализма, Југославија је значајно увећала свој престиж у међународним односима, ширећи простор за независније иступање мањих земаља, али и учвршћујући властиту суверености у свету којем су две суперсиле покушале да наметну искључиву и монолитну биполарну констелацију, како би се о милијардама људи одлучивало на само два места – Кремљу и Белој кући. Имајући у виду датост петрификованих, хладноратовских оквира међународног поретка, али и дотадашњи

[88] Шеф југословенске дипломатије Марко Никезић је на Десетој седници ЦК СКЈ анализирајући узроке совјетског експанзионизма навео тешкоће унутрашњег развоја највеће земље света, нагомилане нерешене проблеме, заосталост, али и „што је можда важније – методе и схватања из прошлости Русије“, *Deseta sednica Centralnog komiteta SKJ*, Beograd 1968, 38.

развој југословенске државе и друштва, посебно од 1948. више од тога није се могло, а мање од тога се није смело.

Извори и литература:

Извори:

Архив Југославије (AJ), Фондови: КПР; 507 – СКЈ

Бела књига о агресивним поступцима влада СССР, Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније према Југославији, Београд 1951.

Борба, Београд 1967-1968.

Vukmanović, Svetozar Tempo, *Memoari 1966–1969. Neslaganja*, Beograd–Zagreb 1985.

Vuković, Zdravko, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd 1989.

„Декларација Влада ФНРЈ и СССР о даљим мерама за свестрано унапређење сарадње“, у: Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999.

Deseta sednica Centralnog komiteta SKJ, Beograd 1968.

Дневник, Нови Сад 1968.

Kardelj, Edvard, *Sećanja – borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Beograd–Ljubljana 1980.

Clissold, Stephen, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey*, London 1975.

Luburić, Radoica, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999.

Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984.

Mlynář, Zdeněk, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb 1985.

Pelikan, Jiři, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.

Политика, Београд 1967-1968.

Резолуција о савременој политичкој ситуацији, Чехословачке перспективе, Београд 1968.

Tajni referat N. S. Hruščova, Zagreb 1970.

The Soviet-Yugoslav Controversy, 1948-58: A Documentary Record, New York 1959.

Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва 2000.

Литература:

1968 – četrdeset godina posle, Beograd 2008.

Аксјутин, Јурij, *Хрушчов против Стаљина*, Хрушчов: живот и судбина, (ур. Алексеј Серов), Москва 1989.

Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.

Baškovič, Ciril, *ČSSR 1968*, Ljubljana 1983.

Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.

Bešlin, Milivoj, *Uticaju Juna '68. na političku situaciju u Jugoslaviji*, Društvo u pokretu – novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas, Novi Sad 2009.

Бешлин, Миливој, *Заокрет ка догматизму – сведочанства и историографија о последњем (неуспешном) покушају реформи револуционарне диктатуре у Југославији 1968–1972*, *Истраживања*, бр. 18, Нови Сад 2007.
Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.
Богетић, Драган, *Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције*, Историја 20. века, бр. 2, Београд 2004.
Богетић, Драган, *Приближавање Југославије социјалистичком лагеру током арапско-израелског рата 1967. године*, Токови историје, бр. 3–4/2008, Београд 2008.
Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985.
Большая советская энциклопедия, т. 29, Москва 1978.
Valenta, Jiři, *The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia*, *Political Science Quarterly*, Vol. 94, No. 1, 1979.
Valenta, Jiři, *Revolutionary Change, Soviet Intervention, and Normalization in East-Central Europe*, Comparative Politics, Vol. 16, No. 2, New York 1984.
Valenta, Jiri, *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*, Baltimore, London 1991.
Гелер, Михаил, Некрич Александар, *Утопија на власти*, Подгорица 2000.
Gustinčič, Jurij, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969.
Dedijer, Vladimir, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969.
Димић, Љубодраг, *Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956*, Токови историје, 1–4/1998, Београд 1998.
Димић, Љубодраг, *Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године*, Токови историје, 3–4/2005, Београд 2005.
Живанов, Сава, *Стаљинизам и дестаљинизација*, Нови Сад 1969.
Eidlin, Fred H., *Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response*, Journal of Peace Research, Vol. 18, No. 4, Oslo 1981.
Ivanji, Ivan, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd 2007.
Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine, Beograd 1999.
Calvocoressi, Peter, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003.
Klasić, Hrvoje, *Unutrašnjopolitičke i vanjskopolitičke aktivnosti Jugoslavije nakon intervencije Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine*, 1968 – četrdeset godina posle, Beograd 2008.
Crampton, Richard J., *Eastern Europe in the twentieth century – and after*, London – New York 2006.
Kuljić, Todor, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2005.
Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
Лебл, Александар, *Прекид дипломатских односа СФРЈ–Израел 1967. године*, Токови историје, 4/2001, Београд 2001.
Lis, Lorejn M., *Održavanje Tita na površini – Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.
Mates, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976.
Mlynář, Zdeněk, *Bilanca politike „praškog proljeća" dvadeset godina kasnije*, Naše teme, 33 (1–2), Zagreb 1989
Pelikan, Jan, *Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)*, 1968 – četrdeset godina posle, Beograd 2008.

Пеликан, Јан, *Покушај стварања језгра чехословачке емиграције у Југославији након совјетске окупације Чехословачке у августу 1968. године*, Токови историје, 1–2/2007, Београд 2007.
Петрановић, Бранко, Даутовић Сава, *Велика шизма – четрдесетосма*, Подгорица 1999.
Петковић, Ранко, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, Београд 1995.
Prga, Vesna, *Čehoslovačka 1968. – praško proljeće*, Naše teme, 33 (1–2), Zagreb 1989.
Radić, Aleksandar, *Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine*, Istorija 20. veka, br. 2/2006, Beograd 2006.
Radonjić, Radovan, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb 1979.
Рокаи, Петар, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.
Стојановић, Станислав, *Доктрина ограниченог суверенитета и „аутономни социјализам“*, Београд (без године издања).
Slavik, Vaclav, *Čehoslovačka 1968–1988*, Naše teme, 33 (1–2), Zagreb 1989.
Ћосић, Добрица, *Седам дана у Будимпешти*, Нада и акција, Београд 2000.
Fire, Fransoa, *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1995.
Чехословачке перспективе, Београд 1968.

MILIVOJ BEŠLIN

RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE SOVIET UNION IN 1968: BETWEEN NECESSITY FOR COOPERATION AND THE PRINCIPLE OF FREEDOM

Summary

The Soviet-Yugoslav relations oscillated in the postwar period from the divergence and conflict to the cooperation and understanding, and the researchers identified three major crisis between Moscow and Belgrade. The first escalation of hostilities took place in the turning 1948, after the IB Resolution, which resulted in the complete disruption of relations between the two countries. The cause of the second crisis was the draft of the LCY (SKJ), which was prepared for adoption at the VII Congress in 1958, and which was assessed in the Soviet Union as revisionist, anti-Marxist, demanding to withdraw from it. Finally, the third serious antagonism of Yugoslav-Soviet relations was initiated by the aggression against Czechoslovakia, which was performed by the USSR and its East European satellites, as well as by the sharp Yugoslav reaction to the act of breaching the international law and military trampling of a sovereign state.

Keywords: Yugoslav-Soviet relations, Czechoslovakia, USSR, Yugoslavia, the "Prague Spring", the doctrine of limited sovereignty, military intervention, reform socialism, 1968, Josip Broz Tito.

UDC 929Hrabak B.
Hrabak, Bogumil(1927-2010)

Александар Касаш
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
alkasas@yahoo.com

IN MEMORIAM

БОГУМИЛ ХРАБАК
(11. јануар 1927 – 11. децембар 2010)

Академик и професор више Универзитета, један од можда последњих полихистора у нашој историографији напустио је еснаф историчара скромно, тихо и готово незабележено. Рођен је у Петровграду (Зрењанину) у службеничкој породици од оца Чеха Бохумила и мајке Данице рођене Шупут – Српкиње пореклом из Лике. Још као деветогодишњак објавио је у дечијем часопису *Југословенче* крађу причу „Игра са мачком“. Основну школу учио је у родном месту и Сенти. Октобра 1944. године приступио је народноослободилачкој борби, служећи у Војној управи за Банат, Бачку и Барању, а затим у Шеснаестој војвођанској дивизији. Након демобилисања уписује се на Филозофску групу у Београду, али у другом семестру прелази на историју где је и дипломирао фебруара 1951. године као најбољи студент генерације са тада готово невероватном просечном оценом 9,9. Као студент био је ангажован од 1. марта 1948. године као књижничар у Семинару за националну историју. Дипломирао је јануара 1951. године. За његово будуће научно истраживачко опредељење пресудан је био одлазак у Дубровачки архив 1947. године, али и одлазак у Которски архив 1950. године. Исцрпна архивска истраживања наставио је 1954. године у Задру, Ријеци априла 1958. године, у Венецији крајем следеће године, Паризу у два наврата 1976. и 1977. године, као и у бечким архивима 1986. и 1989. Невероватну истраживачку енергију и упорност испољио је и у београдским и другим локалним архивима где је био чест посетилац. Посао на Филозофском факултету у Београду морао је да напусти због афере око доласка Хазима Шабановића за кога се доказало да је био у усташком покрету, али и из других разлога. Докторирао је у Сарајеву 11. новембра 1957. године са тезом *Дубровачки извоз житарица из Отоманског царства до почетка 17. века*. Краће време је радио као истраживач у Војно историјском институту Југословенске народне армије, а од августа 1958. до септембра 1965. у Одељењу за историјске

науке Института друштвених наука. Своју наставничку универзитетску каријеру започео је по „задатку“ на Филозофском факултету у Приштини где је био оснивач и шеф Одељења за историју осам година. Маја 1978. године изабран је, а јуна исте године потврђен за редовног члана Академије наука и уметности Косова, чији редовни члан је био до њеног укидања 1990. године. Мада су многи чланови Војвођанске академије наука и уметности по аутоматизму постали чланови САНУ, професор Храбак, из више разлога, није „био подобан“ да понесе то признање и привилегије. Од 1. новембра 1979. године прелази на Филозофски факултет у Нови Сад на Катедру за историју где у звању редовног професора држи предмет Општа историја средњег века. Ту је стекао заслужену пензију фебруара 1993. године, мада је то за његов менталитет научног радника била мислена именица. И надаље је наставио са објављивањем монографија (углавном својим средствима), студија и чланака по небројено много историјских часописа, учествовао на научним скуповима са саопштењима, држао предавања у Никшићу, Бања Луци и готово до последњих дана свог живота био посвећен историјској науци. Научна интересовања професора Храбака протезала су се од привредне историје касног средњег века до међународних односа социјалистичке Југославије. Његова библиографија делује импозантно. Објавио је преко четрдесет монографија и скрипти за студенте, али је скоро незамисливо да је објавио скоро шест стотина студија, чланака, прилога и научних осврта. Многи су га сматрали за особењака и занесењака, али је знао да оцени и процени оне колеге за које је био уверен да „њихова наука вреди за једнократну употребу“, како је знао често да коментарише, бирајући саговорнике. Често је знао да каже да компилатори, тј. писци књига на основу туђих научних радова и нису прави историчари, него „преписивачи историје“. Знао је да процени вредне млађе колеге који су своју научну и наставничку каријеру стицали дугогодишњим и упорним архивским истраживањима. Зато није случајно да је понудио Војвођанској академији наука и уметности да се оснује „Фонд академика Богумила Храбака за публиковање докторских дисертација“ из области хуманистичких наука одбрањених на Филозофским (Филолошким) факултетима на Универзитетима у Новом Саду, Београду, Бања Луци и Косовској Митровици. Фонд је и основан 27. октобра 2007. године. Средства која је оставио ВАНУ нису мала. Ради се о суми од 1.600.000 динара и 40.004,19 еура. Условио је да Фондом руководи секретар Одељења друштвених наука ВАНУ, један члан тог одељења и члан Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду (т.ј. писац овог In memoriam-а). До сада је од камата на орочена средства објављено пет докторских дисертација. ВАНУ се професору Храбаку одужила организовањем научног скупа *Панонија-Балкан-Средоземље* поводом његовог 80-ог рођендана и шест деценија научног рада који је одржан у Новом Саду 1. и 2. јуна 2007. године. Академија је исте године и објавила Зборник са овог скупа. Умро је 11. децембра у Београду, а сахрањен 14. децембра, по његовој жељи, на Новобечејском гробљу, поред својих родитеља.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови по правилу не треба да буду дужи од једног табака, куцани ћирилицом (српски језик) или на језицима и писмима Европске уније. Изузетно, максимални обим текстова је 1,5 табак. Један табак износи 16 страна од 28 редова са 66 знакова у реду, односно 28.800 знакова *Times New Roman* 12.

Текст мора на почетку да има **сажетак** с основним налазима рада, обима до 10 редова и до десет кључних речи, а на крају резиме (*Summary*) истог обима и исти број кључних речи на енглеском језику. Цео рад, укључујући и резиме на страном језику, подлежу стручној лектури.

Наслов рада се пише на средини, великим словима (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – курентом, тј. малим обичним словима (фонт 12), 1.1.1. – малим италик словима (фонт 12), итд. са малим фонтом.

Радови се предају у штампаном и електронском облику искључиво секретару Редакције на мејл – **svetozarboskov@hotmail.com.**

Редакција задржава право да прилагођава рад општим правилима уређивања часописа и стандарду српског језика, као и да уколико сматра да није могуће да се усклади са постојећим правилима и стандардима одбије.

ПРАВИЛА ЦИТИРАЊА

МОНОГРАФИЈЕ се наводе на следећи начин – пуно име и презиме аутора назив курзивом, затим место издања обичним словима, година издања. Ако се наводи и број стране, он се пише без икаквих додатака (попут стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања не ставља се зарез.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту.

(на пример 2000³).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом.

Пример: Jean Vercoutter, *The Search for Ancient Egypt,* London – New York 2000, 210.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографије, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа на следећи начин – при првом навођењу пуно име архива, назив фонда, место архива, сигнатурни број документа. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом се води дати архив, и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример : Архив Војводине, Бачко-Бодрошка жупанија, Нови Сад, бр. 90/1800. (АВ, ББЖ)

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка курентом, назив часописа (новине или друге периодике) обичим словима, број и годиште, место издања и година без зареза између, број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига).

Пример: Душко Ковачевић, *Ступање на руски престо цара Александра III и обнова Савеза три цара 1881. године*, Истраживања 20, Нови Сад 2009, 117-126.

Пример: Ivan Jordović, *Aristotle on Extreme Tyranny and Extreme Democracy,* Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Band 60, Heft 1, Stuttgart 2011, 36-64.

Уколико је назив часописа дуг, приликом првог цитирања у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика надаље појављивати.

Пример: Растко Васић, *Случај Аутаријата – историја и преисторија*, Зборник Матице српске за Класичне студије (Зборник МСКС) бр. 7, Нови Сад 2005, 65.

- Уколико постоји више аутора **монографије** или **чланка** (до четири), раздвајају се зарезом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 555.

- Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог текста, могуће је скратити име аутора на почетни иницијал иза кога следи тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав.дело (*за српски језик) или скраћеница *op.cit.* за језике и писма ЕУ.

Пример: Александар Касаш, *Камендин. Један од велепоседа Дунђерских у Војводини*, Нови Сад 2007, 53.

Скраћено: А. Касаш, нав. дело, 55.

- Уколико се у цитирању дела једног аутора налази текст на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч *Исто* (српски језик) или *Ibidem (*језици и писма ЕУ)

Пример : Александар Касаш, *Камендин. Један од велепоседа Дунђерских у Војводини*, Нови Сад 2007, 53.

Скраћено: Исто.

- Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига или чланака, а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћен назив имена монографије или чланка, број стране.

Пример: Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабсбуршкој Монархији 1690-1920. Историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад 2005, 77.

Скраћено: Д. Микавица, *Српска Војводина*, 78.

- Уколико се цитира текст са више страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртицом, после чега следи тачка. Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Александар Касаш, *Камендин. Један од велепоседа Дунђерских у Војводини*, Нови Сад 2007, 53-67.

Скраћено: А. Касаш, *Камендин, passim*

- Када се цитира чланак у зборнику радова на енглеском или другом страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се назнака „eds.“ пре њиховог имена, а ако је само један уредник, назнака пре његовог имена је „ed.“, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком „Hrsg.“). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или другом језику овог говорног подручја, после назива зборника, у загради се наводи име или имена уредника са назнаком „ур.“ пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања без зареза између, број стране и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић*, Балкан и Панонија кроз историју (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад 2009, 387-403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception of Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford 2008, 29-33.

- Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступа страници.

Пример: Thomas W. Allen, Commentary on the Homeric Hymns, *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=7D98EDBA434B5450932113783D543374?doc=Perseus%3atext%3a1999.04.0029%3atext%3dcomm*, 23. март 2011.

- Иностране имена се транскрибују на ћирилици на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у загради у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Шамполион (*Champollion*).

- За „видети“ користи се скраћеница „Вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „Упор.“

- За навођење античких извора користити стандардне скраћенице у складу са правилима и примерима наведеним у The Oxford Classical Dictionary, Third edition revised (Eds. Simon Hornblower and Antony Spawforth), Oxford 2003.

Пример: за Херодота – **Hdt**.; за Тукидида – **Thuc**. итд.

- Графикони, табеле, слике и остали додаци шаљу се одвојено од текста.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(082)

ИСТРАЖИВАЊА / главни и одговорни уредник
Дејан Микавица, – 1971, 1 – 1992, – Нови Сад :
Филозофски факултет, Одсек за историју, 1971 – 1992 ;
2004 –, – 24 cm

Повремено.
ISSN 03502112

COBIS.SR-ID 17763584

Štamparija FELJTON
NOVI SAD, Stražilovska 17
Tel: 021/6622-867